

U XXXIV/1
X

JOG ÉS ALLAMTUD. KAR
Seminariumi Könyvtár
71 982 XXVII

ARCHÆOLOGIAI ÉRTESITŐ.

A M. TUD. AKADÉMIA ARCH. BIZOTTSÁGÁNAK
ÉS
AZ ORSZ. RÉGÉSZETI S EMB. TÁRSULATNAK
KÖZLÖNYE.

SZERKESZTI
HAMPEL JÓZSEF.

ÚJ FOLYAM. XXVII. KÖTET.

HARMINCZKÉT KÉPMELLÉKLETTEL, TIZENEGY TÁBLÁVAL ÉS SZÁZKILENCZVENHÁROM
ÁBRÁVAL.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1907.

50634

TARTALOMJEGYZÉK.

A) A SZERZŐK BETŰRENDES SORA SZERINT.

- BALÁZS BÉLA. A tibolddaróczi (Borsod m.) bérczuti őstelep (III. közlemény.) 247—266.
- BELLA LAJOS. Adat a neolithkori kőszerszámok mesterségéhez 71—73.
- BÖRZSÖNYI ARNOLD. Római régiségek Győr belváros területéről 37—45.
- DARNAY KÁLMÁN. Ezüstgyűrű a XIII. századból. 96. — Nagykapornoki honfoglaláskori sírlelet 191. — Kiskőszegi fibulák 191.
- DUDÁS GYULA. A bácskai ú. n. római sánczok a régi oklevelekben 191—192.
- ÉBER LÁSZLÓ. Domborműves bronzládika a n. múzeum régiséggyűjteményében 3—11. — Ism. Szepesvármegye művészeti emlékei III. rész. Iparművi emlékek, írta Divald Kornél 435—445.
- Id. FARKASFALVI IMRE. Ism. Dr. Tragor Ignác Vác vára és képei 179—181. — Ism. Meller Simon Ferenczy élete és művei 376—377.
- Dr. FINÁLY GÁBOR. *Castra ad Herculem* 45—57. — Ism. Téglás Gábor Limes-tanulmányok 172—175. — A pilismaróti téglabélyegek 189—191. — Válasz Téglás Gábor úrnak 379.
- Itj. FREY IMRE. Zombori szerb ötvösökről a XVII. és XVIII. században 69—71. — Apatini lelet 95. — Gádori lelet 96. — Zombori lelet 288.
- GERECZE PÉTER. Ism. Dr. Szőnyi Ottó. A pécsi püspöki múzeum kőtára 81—85. — A pécsi püspöki múzeum kőtára 178—179.
- GUBITZA KÁLMÁN. A kishegyesi középkori temető 346—363.
- Dr. HADACZEK KÁROLY. Ádalék az etruszk iparművészet hatásáról Közép-Európára 166—171.
- HALAVÁTS GYULA. *Uti jegyzetek Kelnek Vingárd, Szászorbo környékéről* 205—222.
- HAMPEL JÓZSEF. A magyar nemzeti dísz keletkezése 1—3. — A pannoniai sír-emlékek áttekintő osztályozása 289—341.
- Dr. HEKLER ANTAL. Ruhás római női szobrok Augustus és a Claudiusok korából 130—140.
- HORVÁTH SÁNDOR. Kálmán király arany pecsétgyűrűje 33—37.
- KEMÉNY LAJOS. A Kolosvári testvérek kronológiájához 188—189. — Ism. A kassai százéves egyházmegye történeti névtára és emlékkönyve 372—376.
- Dr. KUZSINSZKY BÁLINT. Alvilági istenek magyarországi római kőemlékeken 119—130.
- Dr. LÁNG MARGIT. Az *ὄνος* vagy *ἐπίλυτρον* rendeltetése 386—410.
- LEHÓCZKY TIVADAR. Vaskori emlékekről Munkács környékén II. közlemény 151—166.
- Dr. MAHLER EDE. Pannoniai feliratos emlékek I. közlemény 140—151. — II. közlemény 231—247. Dunapentelei ásatások az 1907. évben 431—434.
- Dr. MÁRTON LAJOS. A feregylői őskori aranylelet 57—68.
- MILESZ BÉLA. A tiszafüredi múzeum szerzeményei 1906-ban.
- MILLEKER BÓDOG. A verseczvárosi múzeum gyarapodása 1906-ban 93.
- K. NAGY GYULA. Arankavidéki halmok 266—279.
- Dr. báró NYÁRY ALBERT. Ásatás a szécsényi kerekdombon 222—231.
- OROSZ ENDRE. A papfalvi bronzleletről 73—76.

- Dr. POGÁNY KÁLMÁN. A sztropkói mise-ruha 411—431.
- Dr. RÉCSEY VIKTOR. Nyilatkozat 445—446.
- RHE GYULA. Római leletekről a Balácsa pusztán (Veszprém m.) 364—368.
- SUPKA GÉZA. A budafelhévízi szentháromsági templom 97—119.
- Dr. SZENDREI JÁNOS. Az orsz. rég. és embert. társulat ülései. Januáriusi ülés 92; februáriusi ülés 182—183; márcziusi ülés 183—184; áprilisi ülés 382; októberi ülése 447—448; novemberi ülése 448. — Adatok az erdélyi női viselet történetéhez a XVII. században 193—205. — Köpcsényi viselet a XVIII. században 341—346.
- Dr. SZÖNYI OTTÓ. A pécsi püspöki múzeum kőtára 175—178.
- TÉGLÁS GÁBOR. Ism. Carl Patsch Das Sandschak Herat in Albanien 77—81. — Újabb adalék a sarmizegethusai alvilági cultus történetéhez 368—369. — Válasz a limestanulmányok ügyében 377—379.
- TÖMÖRKÉNY ISTVÁN. Adai leletekről 370—371.
- VARJU ELEMÉR. A gyulafehérvári Hunyadi emlékek 12—33.
- VISEGRÁDI JÁNOS. Festett cserépedénytöredékek a sátoralja-ujhelyi őstelepről 279—287.
- a. b. Ism. Szalánczvár eredete 379. — Ism. Múzeumi és Könyvtári Értesítő 380—381. — Ism. Jelentés a Magy. Nemz. Múzeum 1906. évi állapotáról 384.
- b. c. Ism. Budapest régiségei IX. kötet 379—380.
- e.—r. Ism. B. Forster Gyula. A műemlékek védelme a magyar és külföldi törvényhozásban 85—91.
- x. y.
- Gyász hírek 94. — † Wosinszky Mór 188. — † Bubics Zsigmond 228. — Szerkesztői nyilatkozat 288. — Az arch. bizottság évi jelentése 1906-ról 382—389. — Szerkesztőségi megjegyzés 446.

B) ARCHÆOLOGIAI SORREND SZERINT.

I. Őskor.

- BALÁZS BÉLA. A tibolddaróczi (Borsód m.) bérczuti őstelep (III. közlemény) 247—266.
- BELLA LAJOS. Adat a neolithkori kőszerszámok mesterségéhez 71—73.
- Ifj. FREY IMRE. Apatini lelet 95.
- LEHÓCZKY TIVADAR. Vaskori emlékekről Munkács környékén II. közlemény 151—166.
- Dr. MÁRTON LAJOS. A feregylázi őskori aranylelet 57—68.
- Dr. báró NYÁRV ALBERT. Ásatás a szécsényi kerekdombon 222—231.
- OROSZ ENDRE. A papfalvi bronzleletről 73—76.
- TÖMÖRKÉNY ISTVÁN. Adai leletekről 370—371.
- VISEGRÁDI JÁNOS. Festett cserépedénytöredékek a sátoralja-ujhelyi őstelepről 279—287.

II. Ókor és régibb középkor.

- BÖRZSÖNYI ARNOLD. Római régiségek Győr belváros területéről 37—45.
- DARNAY KÁLMÁN. Nagykapornoki honfoglaláskori sírlelet 191. — Kiskőszegi fileulák 191.
- DUDÁS GYULA. A bácskai ú. n. római sánczok a régi oklevelekben 191—192.
- Dr. FINÁLY GÁBOR. Castra ad Herculem 45—57. ism. Téglás Gábor Limestanulmányok 172—175. — A pilismaróti téglabélyegek 189—191. — Válasz Téglás Gábor úrnak 379.
- Ifj. FREY IMRE. Gádori lelet (Bács Bodrog m.) 95. — Zombori lelet 288.
- GUBITZA KÁLMÁN. A kishegyési régibb középkori temető 346—363.
- Dr. HADACZEK KÁROLY. Adatok az etruszk iparművészet hatásáról Közép-Európára 166—171.
- HAMPEL JÓZSEF. A pannoniai síremlékek áttekintő osztályozása 289—341.

Dr. HEKLER ANTAL. Ruhás római női szobrok Augustus és a Claudiusok korából 130—140.

Dr. KUZSINSZKY BÁLINT. Alvilági istenek magyarországi római kőemlékeken 119—130.

Dr. LÁNG MARGIT. Az *ὄνος* vagy *ἐπίτη-τρον* rendeltetése 386—410.

Dr. MAHLER EDE. Pannoniai feliratos emlékek I. 140—151. — II. 237—247. — Dunapentelei ásatások az 1907-ik évben 431—434.

K. NAGY GYULA. Arankavidéki halmok 266—279.

RHÉ GYULA. Római leletekről a Balázspusztán (Veszprém m.) 364—368.

TÉGLÁS GÁBOR. Ism. Carl. Patsch Das Sandschak Herat in Albanien 77—81. — Újabb adalék a sarmizégethusai alvilági cultus történetéhez 368—369. — Válasz a limestanulmányok ügyében 377—379.

III. Középkor és Újkor.

DARNAY KÁLMÁN. Ezüstgyűrű a XIII. századból 96.

ÉBER LÁSZLÓ. Domborműves bronzlédika a n. múzeum régiségtárában 3—11. — Ism. Szepesvármegye művészeti emlékei. III. rész. Iparművészeti emlékek, írta Divald Kornél 435—445.

Id. FARKASFALVI IMRE. Ism. Dr. Tragor Ignác Vác vára és képei 179—181. — Ism. Meller Simon Ferenczy élete és művei 376—377.

Ifj. FREY IMRE. Zombori szerb ötvösökről a XVII. és XVIII. században 69—71.

GERECZE PÉTER. Ism. Dr. Szőnyi Ottó A pécsi püspöki múzeum kótára 81—85. — A pécsi püspöki múzeum kótára 178—179.

HALAVÁTS GYULA. Utijegyzetek Kelenek, Vingárd, Szászorbo környékéről 205—222.

HAMPEL JÓZSEF. A magyar nemzeti dísz keletkezéséről 1—3.

HORVÁTH SÁNDOR. Kálmán király aranypecsétgyűrűje 33—37.

KEMÉNY LAJOS. A Kolozsvári testvérek kronológiájához 188—189. — Ism. A Kassai százéves egyházmegye történeti névtára és emlékkönyve 372—376.

Dr. POGÁNY KÁLMÁN. A sztropkói miseruha 411—431.

SUPKA GÉZA. A budafelhévi szentháromsági templom 97—119.

Dr. SZENDREI JÁNOS. Adatok az erdélyi női viselet történetéhez a XVII. században 293—305. — Köpcsényi viselet a XVIII. században 341—346.

VARJÚ ELEMÉR. Agyulafehérvári Hunyadi-emlék 12—33.

a. b. Ism. Szalánczvár eredete 379.

IV. Vegyes közlemények.

MILESZ BÉLA. A tiszafüredi múzeum szerzeményei 1906-ban 184—187.

MILLEKER BÓDOG. A Versecz városi múzeum gyarapodása 1906-ban 93.

Dr. RÉCSEY VIKTOR. Nyilatkozat 445—446.

Dr. SZENDREI JÁNOS. Az orsz. rég. társ. ülései 92, 182—183, 183—184, 382, 447—448.

Dr. SZŐNYI OTTÓ. A pécsi püspöki múzeum kótára 175—178.

a. b. Ism. Múzeumi és Könyvtári Értesítő 380—381.

Ism. Jelentés a m. n. múzeum 1906. évi állapotáról 354.

b. c. Ism. Budapest Régiségei IX. köt. 379—380.

e. r. Ism. B. Forster Gyula. A műemlékek védelme a magyar és a külföldi törvényhozásban 85—91. — Gyász-hírek 94. — † Wosinszky Mór 188. — † Bubics Zsigmond 288. — Szerkesztői nyilatkozat 288. Az Arch. Bizottság évi jelentése 1906-ról 382—383. — Szerkesztőségi megjegyzés 446.

C) A CZIKKEK SORRENDJE SZERINT.

ELSŐ FÜZET. (Megjelent 1907 február 15-ikén.)

EMLÉKEK ÉS LELETEK.

I. HAMPEL JÓZSEF. A magyar nemzeti dísz keletkezése ... .. 1—3. l.	arany pecsétgyűrűje. (Öt ábrával) 33—37. l.
II. ÉBER LÁSZLÓ. Domborműves bronzládika a nemzeti múzeum régiségtárában. (7 ábrával) ... .. 3—11. l.	V. BÖRZSÖNYI ARNOLD. Római régiségek Győr belváros területéről. (Egy ábrával) ... .. 37—45. l.
III. VARJU ELEMÉR. A gyulafehérvári Hunyadi emlékek. (3 képes melléklettel és 2 ábrával) ... .. 12—33. l.	VI. Dr. FINÁLY GÁBOR. Castra ad Herculem. (Tizenöt ábrával) 45—57. l.
IV. HORVÁTH SÁNDOR. Kálmán király	VII. Dr. MÁRTON LAJOS. A feregyszázi őskori aranyelet. (14 ábrával) 57—68. l.

LEVELEZÉS.

I. Ifj. FREY IMRE. Zombori szerb öt- vösökről a XVII. és XVIII. században 69—71. l.	kőszerszámok mesterségéhez. (Ábrával) 71—73. l.
II. BELLA LAJOS. Adat a neolithkori	III. OROSZ ENDRE. A papfalvi bronz- leletről ... .. 73—76. l.

IRODALOM.

I. Schriften der Balkan-Commission Antiquarische Abtheilung III. Das Sand- schak Herat in Albanien, von Carl Patsch, ism. <i>Téglás Gábor</i> ... 77—81. l.	múzeum kőtára, Pécs 1906, ism. <i>Gerecze Péter dr.</i> ... .. 81—85. l.
II. Dr. SZÖNYI OTTÓ. A pécsi püspöki	III. BÁRÓ FORSTER GYULA. A mű- emlékek védelme a magyar és a kül- földi törvényhozásban, ism. —e—r. 85—91. l.
<i>Ábrák:</i> Árpádkori sírlelet Nagy-Kapornakról (Zala m.) cca 1/2 n. ... .. 91. l.	

MÚZEUMOK. TÁRSULATOK.

I. Az orsz. rég. és embert. társulat éves ülése, ism. <i>dr. Szendrei János</i> 92. l.	II. A Versecz városi múzeum gyara- podása 1906-ban, ism. <i>Milleker Bódog</i> 93. l.
<i>Ábra:</i> Ezüstgyűrű a XIII. századból ... .. 93. l.	

KÜLÖNFÉLÉK.

I. Gyász hírek ... .. 94. l.	III. Gádori lelet, ism. <i>ifj. Frey Imre</i> 96. l.
II. Apatini lelet, ism. <i>ifj. Frey Imre</i> 95. l.	IV. Ezüstgyűrű a XIII. századból, ism. <i>Darnay Kálmán</i> ... .. 96. l.

MÁSODIK FÜZET. (Megjelent 1907 április 15-ikén.)

EMLÉKEK ÉS LELETEK.

I. SUPKA GÉZA. A budafelhévi szent- háromság templom. (Egy melléklettel, egy képes táblával és két ábrával) 97—119. l.	II. Dr. KUZSINSZKY BÁLINT. Alvilági istenek magyarországi római köemlé- keken. (Két ábrával) ... .. 119—130. l.
	III. Dr. HEKLER ANTAL. Ruhás római

női szobrok Augustus és a Claudiusok korából. (Öt képes melléklettel)

130—140. l.

IV. Dr. MAHLER EDE. Pannoniai feliratos emlékek. (I. közlemény)

140—151. l.

V. LEHÓCZKY TIVADAR. Vaskori em-

lékekről Munkács környékén. (Második közlemény) --- --- --- 151—166. l.

VI. Dr. HADACZEK KÁROLY. Adalék az etruszk iparművészet hatásáról Közép-Európára. (Két képes táblával és egy ábrával)--- --- --- 166—171. l.

IRODALOM.

I. TÉGLÁS GÁBOR. Limes tanulmányok, ism. *dr. Findly Gábor*. --- 172—175. l.

II. A pécsi püspöki múzeum kőtára, *dr. Szőnyi Ottó, dr. Gerecse Péter*

175—179. l.

Abra: Okori cserépedény Apahidáról (Kolos m.) --- --- --- 181. l.

III. Dr. TRAGOR IGNÁCZ. Vác vára és képei, ism. *id. Farkasfalvi Imre*. (Egy ábrával). --- --- --- 179—181. l.

MUZEUMOK. TÁRSULATOK.

I. Az orsz. rég. és embert. társulat februáriusi közgyűlése, *dr. Szendrei János* --- --- --- 182—183. l.

II. Az orsz. rég. és embert. társulat *Abra:* Kis-kőszegi fibulák --- --- ---

márcziusi ülése, *dr. Szendrei János* 183—184. l.

III. A tiszafüredi múzeum szerzeményei 1906-ban, *Milesz Béla* 184—187. l.

KÜLÖNFÉLÉK.

I. † Wosinszky Mór --- --- 188. l.

II. A Kolosvári testvérek kronológiájához --- --- --- 188—189. l.

III. A pilismaróti téglabélyegek, *dr. Findly Gábor*. (24 ábrával) 189—191. l.

IV. Nagykapornoki honfoglaláskori sírlelet, *D. K.* --- --- --- 191. l.

V. Kis-kőszegi fibulák, *D. K.* 191. l.

VI. A bácskai u. n. római sánczok a régi oklevelekben, *Dudás Gyula* 191—192. l.

HARMADIK FÜZET. (Megjelent 1907 június 15-ikén.)

EMLÉKEK ÉS LELETEK.

I. Dr. SZENDREI JÁNOS. Adatok az erdélyi női viselet történetéhez a XVII. században. (9 képes melléklettel)

193—205. l.

II. HALAVÁTS GYULA. Utí jegyzetek Kelnek, Vingárd, Szászorbo környékéről. (10 ábrával) --- --- --- 205—222. l.

III. Dr. BÁRÓ NYÁRY ALBERT. Asatás a szécsényi Kerekdombról. (9 ábrával) 222—231. l.

IV. Dr. MAHLER EDE. Pannoniai föl-
Abra: Zombori lelet --- --- ---

iratos emlékek. (Második közlemény) 231—247. l.

V. BALÁZS BÉLA. A tibold-daróczi (Borsod m.) bérczuti őstelep. (4 ábrával.) (Harmadik közlemény) --- 247—266. l.

VI. K. NAGY GYULA. Arankavidéki halmok. (36 ábrával) --- --- 266—279. l.

VII. VISEGRÁDI JÁNOS. Festett cserépedény töredékek a sátoralja-ujhelyi őstelepről. (20 ábrával és két táblával)

279—287. l.

KÜLÖNFÉLÉK.

I. Bubics Zsigmond † --- --- --- 288. l.

II. Zombori lelet, *ifj. Frey Imre* --- --- --- 288. l.

III. Szerkesztői nyilatkozat --- --- --- 288. l.

NEGYEDIK FÜZET. (Megjelent 1907 október 15-ikén.)

EMLÉKEK ÉS LELETEK.

I. HAMPEL JÓZSEF. A pannoniai sir- emlékek áttekintő osztályozása. (56 áb- rával) --- --- --- 289—341. l.	viselet a XVIII. században. (Nyolcz kép- melléklettel)--- --- --- 341—346. l.
II. Dr. SZENDREI JÁNOS. Köpcsényi	III. GUBITZA KÁLMÁN. A kishegyesi középkori temető. (65 ábrával) 346—363. l.

LEVELEZÉS.

I. RHÉ GYULA. Római leletekről Ba- lácza pusztán (Veszprém m.) 364—368. l.	sarmizegetusai alvilági cultus történe- téhez. (Ábrával) --- --- --- 368—369. l.
II. TÉGLÁS GÁBOR. Ujabb adalék a	III. TÖMÖRKÉNY ISTVÁN. Adai leletek- ről --- --- --- 370—371. l.

IRODALOM.

I. A kassai százéves egyházmegye történeti névtára és emlékkönyve, ism. <i>Kemény Lajos</i> --- --- --- 372—376. l.	IV. Finály Gábor válasza Téglás Gá- bor úrnak. --- --- --- 379. l.
II. MELLER SIMON. Ferenczy élete és művei, ism. <i>Farkasfalvi Imre</i> 376—377. l.	V. Szalánczvár eredete, ism. <i>a. b.</i> 379. l.
III. Téglás Gábor válasza a Limes- tanulmányok ügyében. --- 377—379. l.	VI. Budapest Régiségei. IX. kötet, ism. <i>b. c.</i> --- --- --- 379—380. l.
<i>Ábra:</i> Kályhacserép III. Frigyes képével	VII. Múzeumi és könyvtári Értesítő, <i>ab.</i> --- --- --- 380—381. l.
	381. l.

MÚZEUMOK. TÁRSULATOK.

I. Országos rég. és embert. társulat áprilisi ülése, ism. <i>dr. Szendrei János</i> 382. l.	III. A Budapest székesfővárosi mú- zeum, <i>x. y.</i> --- --- --- 383—384. l.
II. Az arch. bizottság évi jelentése 1906-ról --- --- --- 382—383. l.	IV. Jelentés a Magyar Nemz. Múzeum 1906. évi állapotáról, <i>a. b.</i> --- 384. l.

ÖTÖDIK FÜZET. (Megjelent 1907 december 15-ikén.)

EMLÉKEK ÉS LELETEK.

I. Dr. LÁNG MARGIT. Az <i>ὄνος</i> vagy <i>ἐπίνητρον</i> rendeltetése. (14 ábrával) 386—410. l.	miseruha. (Négy ábrával és hat táblás melléklettel)--- --- --- 411—431. l.
II. Dr. POGÁNY KÁLMÁN. A sztrofkói <i>Ábra:</i> Hallstattkori bronzöv Tetétlenről. Gróf Teleki Domokos gyűjteményé- ben --- --- --- --- --- 434. l.	III. Dr. MAHLER EDE. Dunapentelei ásatások az 1907-ik évben 431—434. l.

IRODALOM.

I. Szepesvármegye művészeti emlékei. Szerk. dr. Vajdovszky János. III. rész. Iparművészeti emlékek, írta Divald Kor- nél, ism. <i>dr. Éber László.</i> (Hat ábrával) 435—445. l.	II. Nyilatkozat, írta <i>dr. Récsey Viktor</i> 445—446. l.
	III. Szerkesztőségi megjegyzés 446. l.

K Ü L Ö N F É L É K.

I. Az országos régészeti és embertani társulat októberi ülése, *dr. Szendrei János* --- --- --- 447-448. l.

II. Az országos régészeti és embertani társulat novemberi ülése, *dr. Szendrei János* --- --- --- 448. l.

D) ÁBRÁK MAGYARÁZATA.

5. 1. Olasz renaissance-kori bronzládika a n. múzeumban.
7. 2. A bronzládikának hosszú oldala.
8. 3. A bronzládika keskeny oldala.
14. I. *melléklet.* Siremlék a XVI. századból Gyulafehérvárrt.
15. II. *melléklet.* Hunyadi János sir-emléke Gyulafehérvárrt.
18. III. *melléklet.* Domborművek Hunyadi János siremlékéről Gyulafehérvárrt.
25. Hunyadi János 1447. évi közép-pecsétje.
34. Kálmán király aranygyűrűje 1. a. b. A gyűrű oldaláról tekintve.
35. 2. a. b. A gyűrű felülről tekintve. 3. a. b. A gyűrű baloldala. 4. a. b. A gyűrű jobboldala. 5. Főirat a gyűrű belsején.
45. Az arrabonai üvegtükör helyreállított képe.
46. 1. A pilismaróti római tábor látképe.
47. 2. A pilismaróti római tábor alaprajza.
48. 3. Falrészlet a pilismaróti római táborból. 4. Egy bástya maradványa a pilismaróti római táborból. 5. Egy bástyarészlet alaprajza a pilismaróti római táborban.
50. 6-11. A pilismaróti tábor I., III., IV., V., VI., VII., VIII. sz. bástyáinak alaprajza.
51. 13. A pilismaróti római táborban föltárt két épület alaprajza.
52. 14. Harántos metszet a pilismaróti római táborban.
54. 15. A pilismaróti tábor «C» épületének alaprajza.
59. 1. a. b. 2. a. b. Féregyházi aranykarpereczek.
61. 3-6. Féregyházi aranykarpereczek.
63. 7-12. Féregyházi aranykarpereczek.
65. 13-14. Mercyfalvi aranyelet.
67. 15. Mercyfalvi aranyelet.
72. Óskori kőszerszám Szombathelyről a kendereskerti téglagyárak tájáról.
91. Árpádkori sírlelet Nagykapornakról (Zala m.)
93. Ezüstgyűrű a XIII. századból.
99. 1. A budafelhévi szentháromság-templom alapjai.
102. 2. A budafelhévi szentháromság-templom telkén talált sírkő. 3. A budafelhévi szentháromság-templom telkén talált ívrészlet átmetsete.
110. *Melléklet* Gergelylakai Bertalannak, a budafelhévi szentháromság egyház prépostjának sírköve 1469-ből.
119. Alvilági isteneknek szentelt domborműves kőtábla. 1. Lugoson Hosszú Vazul püspök birtokában.
122. 2. A dévai múzeumban.
123. 3. A dévai múzeumban.
125. 4. Budapesten a n. múzeumban.
127. 5. Budapesten az aquincumi múzeumban.
128. 6. Budapesten az aquincumi múzeumban.
129. 7. Budapesten az aquincumi múzeumban.
132. I. *Melléklet.* 1. Múzsza (Philiskos, München, Glyptothek). 2. Római női szobor (Kopenhága, Glyptothèque, Ny-Carlsberg). 3. Az ú. n. Artemisia szobra (London, British Museum). 4. Római női szobor (London, British Museum).
132. II. *Melléklet.* 1. Imádkozó nő (Róma, Vatikán). 2. Imádkozó nő (Berlin). 3. Imádkozó nő (Páris, Louvre). 4. Római női szobor (Glyptothèque, Ny-Carlsberg).
135. III. *Melléklet.* 1. Ülő női szobor (Róma, Capitoliumi Muzeum). 2. Ülő női szobor (Róma, Villa Albani).
137. IV. *Melléklet.* 1. Görög női szobor

- (Venezia, Dogepalota). 2. Római női szobor (Róma, Lateran). 3. Római női szobor (Kopenhága, Glyptothèque Ny-Carlsberg). 4. Római női szobor (München, Glyptothek).
137. *V. Melléklet.* 1. Római női szobor (Kopenhága, Glyptothèque Ny-Carlsberg). 2. Római női szobor (Róma, Museo Torlonia). 3. Római női szobor (Berlin).
168. I. tábla. 1—12. Szárazdi lelet.
169. II. tábla. 1—11. Regölyi lelet.
171. III. tábla. Szárazdi csüngő képzelmi kiegészítése.
180. Vác régi látképe.
181. Őskoricszerépedény Apahidáról (Kolozs m.).
187. 1. 2. Kiskőszegi fibulák.
189. 1. *a—g.* Bélyeges téglák a pilis-maróti római táborból.
190. II. *a—m.*, III. *a—b.*, IV., V. bélyeges téglák a pilis-maróti római táborból.
198. Erdélyi női viseletek a XVII. században. *I. Melléklet.* 1. A bíróság-hoz menő magyar nemes asszony. 2. Szász árva leány. 3. A bírósághoz menő szász hajadon. 4. Gyónásra menő szász hajadon.
198. *II. Melléklet.* 1. Nagyszebeni ifjú menyecske. 2. Előkelő szász nő. 3. Kolozsvári szász nő. 4. Beszterczei szász nő.
199. *III. Melléklet.* 1. Beszterczei szász nő téli öltözetben. 2. Brassói szász asszony. 3. Szász hajadon. 4. Előkelő szász nő.
200. *IV. Melléklet.* 1. Brassói polgárleány. 2. Sétáló nagyszebeni hajadon. 3. Sétáló szász hajadon nyári öltözetben. 4. Beszterczei szász nő.
201. *V. Melléklet.* 1. Székely hajadon. 2. Csiki székely asszony. 3. Szász paraszt menyasszony. 4. Szász parasztasszony.
201. *VI. Melléklet.* 1. Szász parasztasszony. 2. Szász szolgáló. 3. Szász paraszt aljas nőszemély. 4. Oláh menyasszony.
203. *VII. Melléklet.* 1. Fogarasvidéki oláh asszony. 2. Oláh aljas nőszemély téli öltözetben. 3. Anabaptista nő. 4. Szepességi asszony.
204. *VIII. Melléklet.* 1. Rác asszony. 2. Görög asszony. 3. Czigány asszony. 4. Oláh bojárné.
204. *IX. Melléklet.* 1. Oláh apácza. 2. Oláhországi parasztasszony. 3. Oláhországi leány.
208. 1. A kelneki vár.
210. 2. A vingárdi ág. hitvall. ev. templom. 3. A vingárdi templom alaprajza.
212. 4. Malomvizi Kendeffy Gáborné sz. vargyasi Daniel Barbara († 1697.) sírköve a vigárdi templomban.
213. 5. A búzdi ág. hitv. ev. templom.
215. 6. Calopens Péter pap († 1569.) sírköve Szászorbon.
217. 7. Szentágotai Helvig János pap († 1653.) sírköve Szászorbon.
218. 8. Szászorboi vár.
219. 9. Czek András pap († 1685.) sírköve Doborkán.
221. 10. A szerdahelyi templom-erőd.
224. A szécsényi (Nógrád m.) kerek domb alaprajza.
229. Tábla I—VII. Szécsényi leletek.
251. Tábla 1—18. Agyagtárgyak a tiboldaróczi őstelepről.
257. Tábla 19—31. Cserepek a tiboldaróczi őstelepről.
263. Tábla 32—42. Cserepek a tiboldaróczi őstelepről.
264. Bronztárgyak a tibold-daróczi őstelepről.
269. Tábla 1—12. Őskoricserepek arankavidéki halomból.
270. Tábla 13—23. Őskori régiségek arankavidéki halomból.
273. 24—26. Régiségek arankavidéki halomból.
275. Leletek az arankavidéki IV. sz. halomból.
278. Őskori cserépedény arankavidéki halomból.
279. Őskori cserépedény arankavidéki halomból.
281. 1—7. Festett edénytöredékek a sátoralja-újhelyi őstelepről.
282. 8—12. Festett cserepek a sátoralja-újhelyi őstelepről.
282. 1—8. Nyílhegyek és késpengék a sátoralja-újhelyi őstelepről.
284. I. Tábla. 1—19. Festett cseréptöredékek a sátoralja-újhelyi őstelepről.
285. II. Tábla. 1—16. Festett cseréptöredékek a sátoralja-újhelyi őstelepről.

287. Zombori lelet.
291. 1. Petronelli római oltár. 2. Gulyaidomu római síremlék a n. múzeumban.
293. 3. Grysianus sírtáblája Carnuntumban.
294. 4. Sírtábla Velmből (Alsó-Ausztria).
295. 5. Sírtábla Győrött.
296. 6. és 7. Sírtáblák Somodorról (Komárom m.)
297. 8. Sírtábla Somodorról (Komárom megye)
298. 9. és 10. Sírtáblák Csákerényből.
299. 11. Sírtábla Szomorrol (Komárom megye)
300. 12. Sírtábla Császárrol (Komárom megye)
301. 13. Sírtábla Arácsról (Veszprém m.)
302. 14. Sírtábla Alsó-Lendváról (Zala m.) 15. Sírtábla Bregetioból.
304. 16. Sírtábla a n. múzeumban.
305. 17. Sírtábla Carnuntumból a bécsi múzeumban.
306. 18. Sírtábla a carnuntumi múzeumban.
307. 19. Sírtábla a carnuntumi múzeumban. 20. Sabariai sírtábla a n. múzeumban.
310. 21. Haimburgi sírtábla a bécsi múzeumban.
311. 22. Carnuntumi sírtábla a bécsi múzeumban. 23. Carnuntumi sírtábla a carnuntumi múzeumban. 24. Sírtábla a győri múzeumban. 25. Sírtábla a győri múzeumban.
313. 26. Sírtábla a n. múzeumban.
314. 27. Sírtábla a n. múzeumban. 28. Csonka sírtábla Környéről (Komárom m.) a n. múzeumban.
315. 29. Sabariai sírtábla a n. múzeumban. 30. Csonka sírtábla a győri múzeumban.
316. 31. Diszes sírtábla Mitroviczáról a bécsi múzeumban.
319. 32. Sírtábla az óbudai Táborhegyről a n. múzeumban. 33. Csonka sírtábla a n. múzeumban. 34. Aquincumi (?) sírtábla a n. múzeumban. 35. Csonka sírtábla a n. múzeumban. 36. Csonka sírtábla a n. múzeumban.
320. 37. Sírtábla a n. múzeumban.
324. 38. Sírtábla a n. múzeumban.
325. 39. Csonka sírtábla a n. múzeumban. 40. Carnuntumi sírtábla.
326. 41. Carnuntumi sírkő gróf Traunkastélyában Petronellben.
327. 42. Sírtábla a n. múzeumban. 43. Sírtábla a n. múzeumban.
328. 44. Csonka sírtábla Aquincumból a n. múzeumban.
329. 45. Sírtábla a n. múzeumban.
330. 46. Sírtábla a n. múzeumban.
331. 47. Sírtábla a n. múzeumban.
332. 48. Csonka sírtábla Környéről a n. múzeumban.
333. 49. Csonka sírtábla Bregetioból a n. múzeumban.
335. 50. Római sírláda a n. múzeumban. 51. Római sírláda a n. múzeumban.
336. 52. Római sírláda a n. múzeumban. 53. Római sírláda Aquincumból a n. múzeumból.
337. 54. Római sírláda a n. múzeumban.
338. 55. Római sírláda Gyermelről a n. múzeumban. 56. Római sírláda a bécsi múzeumban.
341. *I. Melléklet.* Köpcsényi horvát és német legények dulakodnak.
341. *II. Melléklet.* Horvát parasztviselet Moson megyéből és Köpcsényből.
343. *III. Melléklet.* Köpcsényi polgárok.
343. *IV. Melléklet.* Köpcsényi polgárok.
344. *V. Melléklet.* Muzsikusok és horvát parasztok Köpcsényből.
344. *VI. Melléklet.* Mulató legények Köpcsényben.
345. *VII. Melléklet.* A köpcsényi sintér. — Mészáros.
345. *VIII. Melléklet.* Köpcsényi zsidók.
348. Kishegyesi régibb középkori sírleletek az első sírből *d*), a második sírből *c*).
349. A harmadik sírből *a—g*. — A negyedik sírből *a—b*.
350. A tizennegyedik sírből *a*). A negyvenkilencedik sírből *c*).
352. Az ötvennegyedik sírből *b*), *c*), *i*), *k*).
353. Az ötvenhatodik sírből *j*), *k*).
353. Az ötvenkilencedik sírből *a*).
354. A hatvanegyedik sírből *g*).
355. A hatvannegyedik sírből *c*). — A hatvanhatodik sírből *f*).
356. A hatvanhetedik sírből *a*). — A hatvannyolcadik sírből *b*), *c*), *j*).
356. A hatvankilencedik sírből *a*), *b*).
357. A hetvenedik sírből.
358. A temető környékén (de nem sír-

- ban) talált La Tène izlésű korsó. — A hetvenkettedik sírból *i*).
359. A hetvenharmadik sírból *d*).
360. A hetvennegyedik sírból *a*), *d*), *e*).
361. A hetvennegyedik *b*) sírból *a*), *b*), *d*), *g*), *h*), *i*), *k*), *l*), *m*), *n*).
363. A hetvenötödik sírból *a*)—*g*.)
369. Alvilági isteneknek szentelt dom-borműves tábla Sarmisegethusából.
381. Kályhafiók Darnay Kálmán gyűjteményében III. Frigyes képével.
389. 1. "Θυος az athenei múzeumban.
393. 2. Vörös alakokkal díszített θυος az athenei múzeumban. 3. Ugyan-ezen θυος második husszú oldaláról tekintve.
395. 4. Munkálkodó nő képe athenei θυος-on. 5. Női alakot ábrázoló kép athenei θυος-on. 6. Athenei θυος. 7. Ugyanazon θυος második hosszú oldala.
399. 8. *a*. 8. *b*. Aphrodite domború feje θυος-ok végén. 9. Aphrodite domború feje θυος végén. 10. Aphrodite festett feje a berlini múzeumban őrzött θυος-on.
400. 11. Kúpidomú agyagtárgy a berlini múzeumban.
401. 12. "Θυος Rhodos szigetéről.
403. 13. Antik gyűszűk.
405. 14. Zsinórkészítő nő képe a syracusai múzeumban őrzött festett edényen.
414. *I. Melléklet.* A sztropkói miseruha. (Hátsó oldal.)
416. *II. Melléklet.* A sztropkói miseruha. (Mellső oldal.)
418. *III. melléklet.* A sztropkói miseruha. (Angyali üdvözlét.)
422. *IV. Melléklet.* A sztropkói miseruha. (Kalvária.)
427. *V. Melléklet.* A sztropkói miseruha. (Krisztus. mint a világ bírása.) 1. ábra. Részlet a beaunei oltárképről. (Krisztus, mint a világ bírása.)
429. *VI. Melléklet.* A sztropkói miseruha. (Mária és az üdvözültek.) — A sztropkói miseruha. (Ker. János és a kárhozottak.) 2. ábra. Részlet a beaunei oltárképről. (Mária.) 3. ábra. Részlet a beaunei oltárképről. (Kereszt. János.)
430. 4. ábra. Részlet egy 1460 körül készült németalföldi rajzról.
434. Hallstattkori bronzöv Tetétlenről, gróf Teleki Domonkos gyűjteményében.
436. Középkori kehely F.-Szalókon.
437. Iglói úrmutató.
439. Úrmutató Gölniczbányán.
441. XV. századi miseruha Szepeshelyen.
443. Gr. Erdődy Ádám halotti czimere.
444. Szövetnektartó rudak Nagyörön (Müchlenbach).

BETŰRENDES TÁRGYMUTATÓ.

A

- Abascanius 241.
 Abaujszántói templom 372.
 Abauj-Szina 372.
 Abaujtihami templom 372.
 Abauj-Torna egyesült vármegyék monografiája 112; — vármegye nemes családjai 117, 118.
 Abauj vármegye műemlékei 372—374.
 Ablakai templom 374.
 Abroncs 159.
 Absolon halála 9.
 Acrae M. Muno 334.
 Acupictura 412.
 Adai leletek 370—371.
 Adalék az etruszk iparművészet hatásáról Közép-Európára 166—171; — a sarmizegetusai alvilági cultus történetéhez 368—370.
 Adat a neolithkori kőszerszámos mesterséghez 71—73.
 Adatok a budai felhévizi Szent-Háromságról nevezett prépostság és káptalan történetéhez 105, 115; — az erdélyi női viselet történetéhez a XVII. században 193—205; — a magyar viselet történetéhez 184.
 Admonia 241.
 Adnama 296.
 Adony 142.
 Aeburnus Celer 305.
 Aelia Capitolina 291; — Pacata 239.
 Aelius Claudianus 237; — Dasius 235; — Ingeniulus 244; — Justinus 237; — Messius 176; — Messorinus 331; — Munatius 245; — Victorinus 239.
 Aemilia Chrysis 317.
 Aemilianus 308.
 Aemmona 317.
 Aeskulapius 377.
 Afrania 308.
 Agancstárgy 184.
 Agathyrsek 57.
 Aggtelek 249.
 Agrippina 136.
 Agyag amulette 249; — állatok 249; — balta 248; — bögre 143, 162, 163, 184, 350, 351; — csésze 156, 184; — csészealj 151; — csupor 155, 158, 159, 160, 166, 184; — edény 152, 156, 160, 184, 229, 253; — ékszer 249; — fazék 158; — fogantyúk 258; — fülek 258; — golyó 159; — gúla 247; — gyöngy 185; — gyűrű 252; — idolkok 250; — kalapács 248; — kanál 253; — korong 151, 154, 155, 159, 163, 248; — korsó 350; — kup 247; — mécses 101; — nehezék 248; — orsó 155, 157, 158, 161, 163, 166, 248, 348, 350, 353; — pohár 184; — síp 156; — tárgy 247—264.
 Aicca 295.
 Akarnaniai tenger 77.
 Akrokerauniai hegylánc 78.
 Al-Méra 372.
 Ala I. Ulpia Contariorum 41.
 Alagabal 150.
 Alba Julia 30.
 Albani 136.
 Albanus 317; — Batutus 302.
 Albert király oklevele 114, 115.
 Albertinum Drezdán 132.
 Albinus és neje sírtáblája 323.
 Alessio 77.
 Alexandria 126.
 Aliso castellum fekvése 175.
 Almakereki Abafi-család 206.
 Alnémeti 373.
 Alsó-Ausztria 294; — -Körtvélyes 374; — -ladiszkóci egyház 375; — -Lendva 302; — -Németi 292; — -Pannonia 140; — -Szalók 374; — -Tökés 374.
 Alsóbb néposztálybeli nők viselete 197.
 Alt- und Neu-Waitzen 179.
 Althán-féle telekkönyv 181.
 Altmann Walter: Die römischen Grabaltäre der Kaiserzeit 290.
 Altmannstein 378.
 Altniederländische Malerei 418.
 Alvilági istenek magyarországi római köemlékeken 119—130.
 Amandus 306.
 Amatria 78.
 Amazonok 397.
 Amelung: Basis des Praxiteles 132.
 Amor 38, 377.
 Anabaptista asszony viselete 203.
 Ancus Flaccus 233.
 Andrassy Gyula 29.
 Andromeda 141.
 Anyagi üdvözet a sztropkói miseruhán 414, 416, 429.
 Anjou-czímer 436.
 Annia Juliana sirládája 335.
 Annual of the British School at Athens 386.
 Anonymus 447.
 Antali Mária 58.
 Antependium de S.-Wulfran d'Abbeville 425.
 Antik művészet 130; — gyűszű 403; — kerámika 385; — kézimunkák technológiája 404.
 Antike Sarkophag-Reliefs 337.
 Antilibanon 244.
 Antonius 178; — Filocalus 308; — püspök 84; — Veranus 149, 150.
 Antoviniidus 79.
 Antwerpeni múzeum 428.
 Apaffy Mihály 196; — Miklósné 211.
 Apahidai feliratos emlékkő 121; — őskori cserépedény 181.
 Apatin 192.
 Apatini lelet 94—95.
 Apellas 135.
 Aphrodite 139, 397.
 APIOVINI 242, 246.
 APLVRoORI 247.
 Apollonia 77.
 Apor Péter báró 196.
 Apponyi Albert gróf 447.
 Apród Miklós 115.
 Apsus 78.
 Apulecus 306.
 Aquileja 289.
 Aquincum 98, 127, 128, 129.
 Aquincumi múzeum figurális agyagművei 380; — terra sigillaták 380.
 Ara Pacis 137.
 Aracs 103.
 Arankavidéki halmok (Torontál m.) 266—279.

Arany csüngő 170, 171; — gyűrű 33—37, 197; — kereszt 197; — láncz 197; — lelet 57—68; — medaillon Melos szigetéről 170; — násfa 197; — nyakgyűrű 432; — pecsétgyűrű 33—37; — tárgyak 167—171.
 Aranyhegy 127.
 Arácsi emlék 302.
 Aráncsi lelet 61.
 Archæologiai Bizottság évi jelentése 382—383.
 Archæologisch-epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich 397.
 Argensis 177.
 Argyras 79.
 Ariadne 398.
 Aristoteles 136.
 Armálisok 113.
 Arndt 138; — -Amelung 132; — -Bruckmann: Griechische und römische Portraits 135, 136.
 Arrabona 37, 190.
 Arrabonai római üvegtükör helyreállított képe 45.
 Arras 412, 421.
 Arretinische Vasen 133.
 Artemis 79.
 Artemisia 132, 133.
 Arzen 78.
 Asalius 295.
 Ascanio Centoria 26.
 Athena 138.
 Athenei múzeum vázagyűjteménye 385.
 Athenische Hochzeitsgeschenke 398.
 Atpomarus emléke Carnuntumban 323.
 Atressus 301.
 Attika 396.
 Attila 447.
 Attis 236.
 Augsburgi ötvösség 443.
 Augustalis Coloniae Aquinci 146.
 Augustus bronzpénze 101; — korából való női szobrok 130—140.
 Augusztinusok temploma 376.
 Aurelia 144; — Bonosa 335; — Sexta 302; — Surillia 238; — Ursina 331; — Verona 330; — Victoriana 329.
 Aurelianus császár 237.
 Aurelius Antoninus 245; — Antoninus sirládája 335; — Auditor 332; — Aulopus aquincumi sirládája 329; — Avitianus 240; — Bassus 432, 433; — Cassianus 331; — Genialis 239; — Germanius 238; — Gracilis 41; — Januarius 320; — Jovinus 305; — Maximianus 432; — Monimus 433; — Numerius 317; — Priscus 432; — Romanus 309; — Rufinianus 330; — Titus 320.
 Ausstellung von Fundstücken aus Ephesos im unteren Belvedere 131.
 Avitianus 240.
 Ábrány 265.
 Ácskapocs 154, 159.
 Ágfalva 34.
 Áldásy Antal 103; — Antal: Olaszországi történelmi kutatások 193.
 Árpád fejedelem 447.
 Árpádház-királyok korában épült templom maradványai 98.
 Árpádkori sírlelet Nagy-Kapornakról 91.
 Ásatás: Ásotthalomban 184; — Basahalomban 380; — Csákkerényben 140, 234—236; — Dettán 93; — Dunapentelén 140—151, 242—247; — esztergomi 105, 107, 108; — hajdu-sámsoni 380; — Kápolnáshalomban 186; — kishegyesi 346—363; — Munkács környékén 151—166; — parlagpusztai 381; — pilismaróti 45—57, 173; — Pusztá-Rabolyon 184; — Pusztá-Somodoron 140, 231—234; — réthelyi 93; — Somodor-Pusztán 140, 231—234; — szécsényi Kerekdombon

221—231; — Tatabányán 141, 236—242; — temes-paulicsi 93; — tibold-daróczi 247—266; — vattinai 93.
 Ásatások 1907-ben Dunapentelén 431—434.
 Ásotthalom 184, 249.
 Asó 152, 154, 157, 158.
 Atmenetstylü műemlékek ismertetése 98.

B

Baal 150.
 Babyloni súlyrendszer 65.
 Bacchansnők 397.
 Bachem czég 446.
 Bacchus 37.
 Bacska 374.
 Bacskey András 375.
 Baebius 131.
 Bajkal dr. 236.
 Bakai Illés 209.
 Baksa 374.
 Balassa 231.
 Balaton 272.
 Balácsa-Pusztán levő római telep 364—368.
 Balázs Béla: A tibold-daróczi (Borsod m.) bérczüti őstelep 247—266.
 Balázsfalva 206.
 Balbus-anya képmása 131.
 Baldacci 80.
 Balf 34.
 Balogh Jenő 182.
 Balta 184.
 Baltis istennő 42.
 Bara 272.
 Baracs 247, 448.
 Barberini Apollo 138.
 Bargello 136.
 Barkóczy Juliánna 419; — Sándor 419.
 Barrand 36.
 Bartalus Gyula 265.
 Bartholomeus de Gergellaka 115.
 Bartolommeo 424.
 Baruzzi 376.
 Basahalom 380.
 Basaharcz 46.
 Basico J. 231.
 Baska 374.
 Bassuro 300.
 Bassus 144, 432, 433.
 Bato 300.
 Batta 245.
 Batthányi gr. primás 102.
 Baumann F.: Die Erbgrafen des Unterwaldes 206.
 Bay Sándor 142.
 Bábay Bay Sándor 142.
 Bács-Bodrogh vm egyet monografiája 71; — vármegyei tört. társulat 346.
 Bácskai sánczok 191—192.
 Bán 247.
 Bánffy Margit 211.
 Bányhegyi lelet 61.
 Bárcza 372.
 Bártfa 373.
 Báthory György 118.
 Bátor 274; — Fülöp 412, 420.
 Bátsi Balla Jenő 112.
 Beato Angelico 424.
 Beaune 426.
 Beaunei oltárkép 427, 429.
 Bekarczott díszítésekkel ellátott fedélcserépek 245—246.
 Bekker 175.
 Belgrad 79.
 Bella Lajos: Adat a neolithkori kőszerszámos mesterséghez 71—73.
 Bellano Bartolomeo 4.
 Belzebub 424.

- Benczencz 206.
 Benczész gymnasium Győrött 295.
 Benczur Gyula 383.
 Benndorf Otto: Griechische und sicilische Vasenbilder 385.
 Benkócz 375.
 Beöthy Zsolt: A művészetek története 292.
 Berat 78.
 Berekal 104.
 Berkeszi István 58.
 Berliner Königl. Museen 388; — Philologische Wochenschrift 386.
 Berlini Frigyes császár-múzeum 9.
 Bernoulli: Römische Ikonographie 133.
 Bertalan prépost 97.
 Bertrand de la Brocquière 109.
 Beschreibung der Vasensammlung im Antiquarium 393, 400.
 Bessarabia 173.
 Bessenýő 274.
 Besztercei szász nő viselete 201.
 Bécs 274, 289.
 Bécsi hadi levéltár 176.
 Békefi Remig: A czikádori apátság története 103; — A népoktatás története Magyarországon 1540-ig 118; — Válasz Imre Sándor bírálatára 110.
 Bél 105.
 Béla, III. 2, 192; — III. emlékezete 177; — IV. 104, 206; — IV. király adománylevele 192.
 Bélakuti ciszterciarendi apátság 192.
 Bélyeges téglák, cserepek és agyagtárgyak 54, 242—247.
 Biatusa 294.
 Bierbauer István 107; — István: Árpádház-királyok korában épült templom maradványai 98.
 Bière 412.
 Bilder-Atlas der carnuntischen Alterthümer 339.
 Birken 179.
 Birnbaum 206.
 Bíró Lajos: Német-új-guineai néprajzi gyűjtéseinek leíró jegyzéke 73.
 Biróságához menő magyar nemes úri asszony 197; — menő szász hajadon 198.
 Bissing F. V. 140.
 Bitnicz Lajos 290.
 Bivalyos 192.
 Bizáncz udvari öltözete 177.
 Bizozzeri 179.
 Blanchère: Musées et collections archéologiques de l'Algérie et de la Tunisie 134.
 Blatuna 300, 301.
 Bleyer Izsó 66.
 Blinkenberg Chr. 398.
 Blümmer: Technologie und Terminologie 386, 387, 394.
 Boboli G 136.
 Bock Fr.: Geschichte der liturgischen Gewänder des Mittelalters 414.
 Bocsárd 373.
 Bocskay-czímer 24.
 Bode 9.
 Bodolói András 113.
 Bodókö 373.
 Bodrogkeresztúr 374.
 Bogathy Ottília 209.
 Bogáthi István 372.
 Bogdányi lelet 247.
 Boglár 196, 197.
 Bogojeva 248.
 Bojana 77.
 Bojok törzse 294.
 Boldogkőváralja 260.
 Boldogkőváraljai plébánia 375.
 Bologna 3, 170.
 Bolognai egyetemi könyvtár 193; — Marsigli-iratok magyar vonatkozásai 193.
 Boltizsár: A keresztes lovagok regestái házában az Árpád-korszak alatt 104, 107.
 Boncsoka 19.
 Boncz Ödön 15, 22, 92; — Ödön: Hunyadi János állítólagos síremléke Gyulafehérvárról 12.
 Bonfini 105.
 Bonfinius krónikája 19.
 Bonipertus, pécsi püspök 83.
 Bonius síremléke 322.
 Bonner Jahrbücher 133.
 Bononius Vitalis 312.
 Borkum 175.
 Bormann Eugen 78, 294.
 Bornemissza-család 214.
 Borovszky Samu 274.
 Borromei-casula 414.
 Bortlik Joseph 293.
 Bosnia-Hercegovina 77.
 Bottyáni harang 375.
 Bouchot, L. H., L'exposition des primitifs français 425.
 Bögre 143, 162, 163, 184.
 Bölze 373.
 Börzsönyi Arnold 295; — Arnold: Római régiségek Győr-belváros területéről 37—45.
 Brambach: Corpus Inscriptionum Rhenanarum 174.
 Brandis: Das Münz-, Mass- und Gewichts-wesen in Vorderasien 65.
 Brassai posztószoknya 197.
 Brassói polgárleány viselete 200; — szász asszony viselete 199.
 Braun Arnold 182, 184, 382 447, 448.
 Bregetői sírtábla 303.
 Brescia 3.
 Briosco Andrea 4.
 British Museum 388.
 Brocquière 109.
 Brogimara síremléke 324.
 Bronz csat 351; — fibula 39, 101, 143; — fülbevaló 348, 350; — hajkarika 230; — kancsó 432; — karika 352; — karperecz 191, 348, 360; — korong 348; — ládacska 432; ládika 3—11; — lelet 73—76; — öv gróf Teleki Domokos gyűjteményében 434; — nyakék 191; — pénz 101, 143; — pityke 163; — rög 159; — szíjpánt 348; — szíjvég 348, 351, 361; — szobor 134; — tál 432; — tárgyak a tibold-daróczi őstelepről 264; — tekercs 185; — tű 185; — v. éso 185.
 Bronzi di Ercolano 134.
 Bruck Ármin 148.
 Bructerusok 175.
 Bruges 421.
 Brunšmid 62, 308.
 Brückner A.: Lebensregeln auf athenischen Hochzeitgeschenken 394, 398.
 Bryaxis 126.
 Bubics Zsigmond 179, 288.
 Buchwald György 441.
 Buckholz Simon 381.
 Budafelhévi János-lovagrend 108, 111; — Szentháromság-templom 97—119.
 Budai felhévi Szentháromság-templom 380; — kapisztránus ferencziek 180; — Szentháromság-egyház kiásatása 183.
 Budaméri Gergely Márkus 115.
 Budapest és környékének helyrajzi története 102; — művészete a török hódoltság előtt 108; — régiségei (ism.) 379—380; — székesfővárosi múzeum 383—384.
 Budavár visszafoglalása 383.
 Buio sírtáblája Laibachban 305.
 Bukova puszta 267.
 Bukovai lovassír 276.

Bull. dell. Instituto 135.
 Bulletin de la société nat. des antiquaires de France 122.
 Burchana 175.
 Burckhardt: Beiträge zur Kunstgeschichte von Italien 4.
 Burgkmayr Hans 3.
 Burgundi Jó Fülöp 109; — himzés 420; — uralkodók kincstárai 412.
 Buzlai Bertalan III, 115; — Mózes III.
 Búzd 213—214.
 Búzdí ág. hitv. ev. templom 213.
 Büi monostor 103.
 Bükk 265.
 Bylites város romjai 78.

C

C. Apuleius sírtáblája Carnuntumban 306; — Aufidius L. F. Qui(rina) Sura emléke Petronellben 326; — Cassius Mamnus 325; — Cassius Merinus 322; — Caurimeus Celer sírtáblája Aquilejában 304; — Fabius sírtáblája Carnuntumból 321; — Fundilius Doctus 135; — Marcio 305; — Marcius Celer 305; — Pedusius 326; — Sempronius 315; — Valerius Zeno 120.
 Caeserinus Sabinus 324.
 Cajanus 41.
 Calligula 138.
 Calopeus Péter pap sírköve Szászorbon 215.
 Cambray-i oltárkép 428.
 Campo Santo-intézet Rómában 445.
 Canova 376.
 Capella del Principio 176.
 Capersburg 378.
 Capitolina 291.
 Capitoliumi Isis-szobor 126.
 Capsarius 245.
 Capuai S. Angelo in Formis templomban levő falfestmény 423.
 Caputium 19.
 Caracalla 40, 237.
 Carleval 27.
 Carnuntum 292.
 Casali 36.
 Cassianus 331.
 Cassius Merinus 322.
 Castaldo halála 27; — János 25.
 Castellum Supra Budam 106.
 Castra ad Herculem 45—57.
 Csulák a XVII. és XVIII. századból 414.
 Catalogue des vases du Louvre 398; — of classical antiquities in the Art Museum of Nottingham 135; — general des antiquités Egyptiennes du Musée du Caire 139; — of greek sculpture 133.
 Catharina Georgy Horvath 118.
 Catulus 434.
 Caurimeus Celer 304.
 Cedoniaes 219.
 Celer 305.
 Cermaniu 143.
 Cerberus 120, 123, 124, 126, 127, 128, 369.
 Centorio 26.
 Céke 374.
 Céramique greque 385.
 Chaplain: Céramique de la Grèce propre 385.
 Charcai monostor 103.
 Chelidoni 77.
 Cherchel 134.
 Christliche Gebäude im Altertum 445.
 Chyl de villa Kelnuk 206.
 Cichorius 433.
 Círóka-Hosszúmező 374.
 Cl. Antonius 325; — A. Gesonius 335.
 Clarac. 134, 138, 139.

Claudia Monimosa 244.
 Claudianus 237.
 Claudianusok korából való női szobrok 130 — 140.
 Coban 78.
 COCCIL. M. 246.
 COH (X) HEM 242.
 Cohors miliaria Hemesenorum 432; — miliaria Hemesenorum bélyegei 244—245; — I. Ulpia Pannoniorum 238; — VII. Breucorum 242; — VII. Breucorum bélyegei 244; — Surorum sagittariorum 432, 433.
 Collectanea Saarosiensia 112, 118.
 Collection Sabouff 385.
 Collegiatarum Ecclesiarum Praepositurae 115.
 Collegium publicum 150.
 Collignou; Catalogue 396; — et Rayet: Céramique greque 385.
 Coma sírköve Magyaróvárott 323.
 Comiumara 235; — óbudaí csonka emléke 296.
 Commodus 147, 237.
 Companianus 291.
 Conrad Mihály papsága 220.
 Conrady 174.
 Constantinus 131; — -féle bronzérem 143.
 Conventus Ss. Trinitatis de Buda 103.
 Cornelius 147; — Felix Plotianus 147.
 Corpus Inscriptionum Rhenanarum 174.
 Corstvica 77.
 Corvin-czimer 23.
 Costume-Bilder aus Siebenbürgen 193.
 Cotomas 331.
 CRESCENS 246.
 Crispinus 334.
 Crom István 373.
 Crompholtz Miklós 373.
 Csanád 274.
 Csarcsa 103.
 Csatt 101, 197, 348, 351, 352.
 Csákberényi lelet 140, 297, 298.
 Csákvár 301.
 Csákvári emlék 296; — köemlék 125.
 Csáky Ferencz 441; — István 441; — Károly gr. 102.
 Csánki Dezső 92, 111, 184; — Dezső: A Buzlay-czímer 112; — Dezső: Harminczhat pecsétés oklevél 1511-ből 111; — Dezső: Kuncz ispán majora 114; — Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában 112.
 Csányi Károly 184.
 Császari lelet 302.
 Császka püspök 381.
 Cseh János mislyei prépost 372; — II. Péter 209.
 Csepelsziget 447.
 Cserepek arankavidéki halomból 269—271.
 Cserépedény Apahídáról 181.
 Cserépedénytöredékek a sátoraljaújhelyi őstelepről 279—287.
 Csergheő Géza III, 112; — Géza: A valódi Buzlay-czímer 112, 117.
 Csetneki evangélikus templom 440.
 Csépvadéki lelet 248, 249.
 Csésze 151, 156, 184.
 Csiholóvas 352.
 Csiki székely asszony viselete 201.
 Csillagh Károly 106.
 Csipkeverés 408.
 Csiszolókö 349, 358.
 Csobánka 297.
 Csoma József III, 112, 117, 118, 188, 379; — József: Abauj-Torna vármegye nemes családai 112; — József: Zsigmond király címerlevelei 113.
 Csont gyöngy 432; — henger 348; — karperecz 159.
 Csörgei Titusz 179.

Csuklya 19.
 Csupor 155, 158, 159, 160, 166, 184.
 Csurgói monostor 103.
 Csücsökdísz 259.
 Csüngő 170, 171.
 Czek András pap sírköve Doborkán 219.
 Czigányasszony viselete 204.
 Czikádori apátság 103.
 Czillinger János 57.
 Czinár M. 103.
 Czipellős 196.
 Cziráky Gyula 248.
 Czobor Béla: Egyházi emlékek a történelmi kiállításon 413; — Béla 446.

D

Dacia 237; — őstörténete 77.
 Dacicus 173.
 Dadai monostor 103.
 Dali monostor 103.
 Dalmatica 420.
 Dante 424.
 Danubius Pann. Mysicus 191.
 Danzingi utolsó ítélet 425.
 Darnay Kálmán 182; — Kálmán: Ezüst gyűrű a XIII. századból 96; — Kálmán gyűjteménye 381.
 Darócz 374.
 Darstellung des Weltgerichts bis auf Michelangelo 422.
 Dasius 235.
 Dániel gréb leányai 206.
 De bello Gallico 124.
 Debreczen 183.
 Delila 176.
 Delos 170.
 Demeter 121, 124, 125, 126, 128, 129, 369; — -patak 206; — -typus 137.
 Demetrius 85; — Holthon de Pethlen 115.
 Deo Patri et Proserpinae 368.
 Deomarus 434.
 Description de la Villa Albani 136.
 Deshaisnes: L'histoire de l'art dans La Flandre, L'Artois et Le Hainaut avant le XVe siècle. 412.
 Detonáta 189.
 Detta 93.
 Deus Optimus Maximus 235; — Sol invictus 149.
 Déchelette: Le vases céramiques 246.
 Décs 374.
 Délrajnai ősnemesek 176.
 Déva 206.
 Dévai domborműves tábla 122, 123.
 Diadalmenet 10.
 Diana Lucifera 139.
 Diczháza 374.
 Dijon 426.
 Dilich-féle kép 179.
 Dio Cassius 175.
 Diocletianus billonpénze 101.
 Dionysos 398.
 Diplomatarium Comitatus Sarotiensis 113.
 Dis pater 120, 122, 123, 125, 126, 127, 129.
 Diszkorong 348.
 Divald Kornél 100, 381; — Kornél: Budapest művészete a török hódoltság előtt 108; — Kornél: Szepesvármegyei iparművészeti emlékek 435—445.
 Divina Commedia 424.
 Dobieczy József 448.
 Doborka 219—221.
 Dobrudza 173, 378.
 Dobsina 265.
 Dobzsa monostor 103.
 Doge-palota 137.

Arch. Értesítő 1907. XXVII. kötet.

Dolmány 1.
 Domaszewsky 143, 175.
 Dombó 118.
 Domborművek Hunyadi János síremlékéről Gyulafehérvárt 18.
 Domborműves bronzládika a Nemzeti Múzeum régiségtárában 3—11.
 Domitianus 239.
 Domokosrendiek budavári temploma 380.
 Don Ascanio Centorio 27.
 Donatello 3; — drámai művészetének hatása 11.
 Doria Pamphili 138.
 Doroszló 192.
 Dóczy András 375.
 Döbrentey Gábor 376.
 Dömjénfia Márton 115.
 Dömös 46.
 Dörpfeld Wilhelm: Troja und Ilion 280.
 Dragendorff L.: Die arretinischen Vasen und ihr Verhältniss zur augusteischen Kunst 133.
 Drassó 206.
 Drassói völgy 208.
 Dreger M.: Künstlerische Entwicklung der Weberei und Stickerei 412.
 Drezda 132.
 Drezdai Albertinum 132.
 Drusus 175.
 Du Cange glossariuma 19.
 Dudás Gyula 71; — Gyula: A bácskai u. n. római sánczok a régi oklevelekben 191—192.
 Dukati-völgy 78.
 Dumont: Céramique de la Grèce propre 385, 397, 398.
 Duna-Adony 143, 149, 245.
 Dunaföldvári lelet 124.
 Dunakeszi lelet 42.
 Dunapentelei ásatások az 1907-ik évben 431—434; — feliratos köemlékek 140—151.
 Dunántúli római köemlékek 125.
 Duplarius 239.
 Dvozak M.: Das Rätsel der Kunst der Brüder van Eyck 413.
 Dyrhacium 77.

E

Ebersdorf 40.
 Ecclesia Ss. Trinitatis de aqua calida 104, 108.
 Edény 152.
 Edgar: Greek sculpture 139.
 Egervár 96.
 Egyek 184.
 Egyiptomi kita 65.
 Egyházas-Ida 373.
 Egyházas-Semse 373.
 Egyházi himzés 420; — öltönyeink a XV—XVIII. századból 420.
 Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából 177.
 Elba 175.
 Elbasa 78.
 Elisabetha Joannis Enyiczki 118.
 Előkelő szász nő viselete 198, 200.
 Emericus de Sopolia 115.
 Emlékek Munkács környékéről 151—166; — Szepesmegyei 435—445.
 Emlékkövek: Apahidai 121; — aquincumi 127, 128, 129; — arácsi 302; — budafelhévi 97—119; — csákerényi 234—236; — csákvári 125, 296, 301; — dévai 122, 123; — dunaföldvári 124; — dunapentelei 141—151, 432—434; — dunántúli 125; — gyulafehérvári 12—33; — Lajta-Újfalun 300; — lugosi 119; — óbudai 127, 296; — ószónyi 125; — pannoniai 140—151, 231—247, 289—341; — pusztasomodori 231—234; — Sári-

- sápról 125, 295; — tatabányai 236—242; — Ung.-Brodersdorfból 301.
 Ems folyó 175.
 Endre, I. 224.
 Engelmann K. 386.
 Enyedi Bethlen-collegium 213; — Lukácsné 132.
 Enyiczke 373.
 Ephesos 131.
 Epinetron 385—410.
 Equites Sagittarii Quadriburgia 190.
 Eraviscus 295.
 Erbgrafen des Unterwaldes 206.
 Erdélyi női visele tá XVII. században 193—205; — szászság 420; — Várhely 119.
 Erdődy Ádám 441; — Ádám halotti címere 443.
 Eros 397. 403.
 Erwyn 206.
 Esrinus 145.
 Eszterházy János gr. 29.
 Esztergom 245, 247.
 Esztergomi érsekség okmányai 108; — főegyházmegyei kincstár 420; — monostor 103; — Szent István-prépostság 114.
 Esztergomszentkirályi templom 108.
 Etienne de Bièvre 412, 420.
 Etrekarsai Lukács László 142.
 Etruria 170.
 Etruszk iparművészet hatása Közép-Európára 166—171; — karpereczek 170.
 Euhelpistus 327.
 Eumachia 135.
 Euphranor 134.
 Eurydike 377.
 Ev. János 415.
 Evlia Cselebi 179.
 Exercitus Pannoniae inferioris 245.
 Eyházas-Vízoly 373.
 Ezüst csatt 101; — csésze 432; — fibula 384; — gyűrű 93, 96, 230; — korong 348; — oroszlánfej 432; — öv 197; — szíjvég 159; — tűkör 432.
 Éber László 92, 380, 414, 445; — László: A szepeshelyi Szent Mihály oltár 426; — Domborműves bronzládika a Nemzeti Múzeum régiségtárában 3—11; — László: iparművészeti emlékek (ismertetés) 435—445.
 Érczrögök 101.
 Erdy János: Históriai séta a Margitszigeten 105.
 Érmek: Augusztus-féle 101; — II. Béla denárja 225; — II. Claudius-féle 101; — Constantinus-féle 56, 143; — II. Constantius 56; — Diocletianus 101; — I. Endre 224; — I. Ferdinánd 224; — Gratianus 101; — IV. István 101; — I. Lipót 101; — Mária magyar királynő denára 101; — II. Rudolf 224; — sarmata 232; — Schmeltzing János-féle 181; — Ulászló 224; — Valeus 101; — I. Valentinianus 56.

F

- F.-Szalóki középkori kehely 436.
 F.-Tőkés 374.
 Fabaria 175.
 Fabius Q(uinti) I(ibertus) Grysanus 293; — sírtáblája Carnuntumból 321.
 Faész (Veszprém m.) 364.
 FAOR 246.
 Faragványok a palaeolith-korból 183.
 Farkas László 290.
 Farkasfalvi Imre: Ferenczy István élete és művei. Irta Meller Simon (ism.) 376—377; — Imre: Vác vára és képei Irta dr. Tragor Ignác (ism.) 179—181.
 Faun 377.
 Fazék 158.
 Fáy András 376.
 Fehéregyháza 447.
 Fejérváry-czímer kézírata 113.
 Fejkendő 197.
 Fejsze 164.
 Fekete József 146—147, 246, 431.
 Feketehalom 206.
 Felimeg 196.
 Feliratos kömlékek: Apáhidai 121; — aquincumi 127; — budafelhévi 97—119; — Calopeus Péter pap sírköve Szászorbon 215; — csákerényi 234—236; — Czek András pap sírköve Doborkán 219; — dévai 123; — dunapentelei 141—151. 432—434; — győri 37—45; — lugosi 119; — Malomvízi Kendeffy Gáborné sírköve 212; — pannoniai 140—151, 231—247; — pusztasomodori 231—234; — Szentágotai Helvig János pap sírköve 217; — tatabányai 236—242.
 Felkai kehely 440; — templom keresztútja 437; — úrmutató 439.
 Felső-Magyarország városainak templomai 440.
 Felső-Méra 372.
 Felső-Pannónia 290.
 Fenőkö 153, 156, 158, 159, 160, 161, 166.
 Ferdinánd, I. király 25.
 Ferencz Ferdinánd főherczeg bécsi múzeuma 339.
 Ferenczy István élete és művei (ism.) 376—377.
 Ferrara 3.
 Festett cserépedénytörödékek a sátorlajauj-hegyi őstelepről 279—287.
 Festmények és faragványok a palaeolith-korból 183.
 Féregyházi őskori aranyelet 57—68, 183.
 Félhold-idom síremlékek 326.
 Félkörű zárású emlékek 293—300.
 Fibula 39, 101, 143, 187, 191, 384.
 Fieri Valona 78.
 Finály Gábor 92, 182, 288, 377, 380, 382; — Gábor: 447; — Gábor: Castra ad Herculem 45—57; — Gábor: A limes Dacius és a pogurjori földvár 378; — Gábor: Limes-tanulmányok, Téglás Gábertől (ism.) 172—175; — Gábor: A pilismaróthi római castrum 183; — Gábor: Pilismaróthi téglalábelyegek 189—191; — Gábor: Válasz Téglás Gábor úrnak 379.
 FIRMVS F(ecit) 38.
 Fischer-Colbrie Agost 414.
 Firmanus 238.
 Flaccus 131.
 Flamand festészet 418.
 Flandria 421.
 Flandriai festészet XV. században 425.
 Flavia Gemella 240.
 Flavius Crispinus 334; — korabeli szobrok 135; — L. Aemilius sírtáblája Laibachban 317.
 Fleischer András 21.
 Flockseide 414.
 Florus 175.
 Fogantyú 154.
 Fogarászvidéki oláh asszony viselete 203.
 Fokorú aranyelet 61.
 Fontana 105.
 Forbiger: Handbuch der alten Geographie 79.
 Forgách István gróf 379; — László gróf 379.
 Forgók 197.
 Form und Dekoration der römischen Grabsteine im Rheinlande im ersten Jahrhundert 236.
 Forster Gyula br. 45, 92, 182, 184, 447, 448; — Gyula: Magyarország műemlékei 12; — Gyula: A műemlékek védelme a magyar és a külföldi törvényhozásban 85—91.

FORTIS 101, 246, 434.
 Fortuna 138.
 Fra Bartolommeo 424.
 Fraknói Vilmos: 446; — Vilmos: Kegyúri jog 111.
 Franco-Flamand XV. századi művészet 425.
 Francia forradalom 421.
 Frankfurter S. 235.
 Frey Imre: Apatini lelet 94–95; — Imre: Gádori lelet 95–96; — Imre: Zombori lelet 288; — Imre: Zombori szerb ötvösök-ről 69–71.
 Friebeisz J. 112.
 Friedmann Mór 148.
 Frigeridus 191.
 Frigyes, III. 381; — császár-múzeum Berlinben 9.
 FRONTOFECIT 246.
 Fröhlich Róbert 46, 143, 296.
 Fundilia Patrona 135.
 Fundilius Doctus 135.
 Furlog 448.
 Furtwängler L.: 78, 136, 137; — Beschreibung der Glyptothek 132; — Beschreibung der Vasensammlung im Antiquarium 393, 400; — Collection Sabouroff 385; — Meisterwerke 139; — Originalstatuen in Venedig 137; — Sammlung Sabouroff 132.
 Futaky Demeter 188; — Dénes 188.
 Fuxhoffer 103, 105.
 Fülbevaló 197, 348, 350, 363.
 Füzes-abonyi öntőműhely 265.

G

Gaál Konrád 436; — Pál 437.
 Gaius Nuldius 234; — síremléke 299.
 Gall. degli Candelabri 138.
 Gallicus Miklós 438.
 Gallishegy 159, 160.
 Ganymedes 377.
 Garucci 36.
 Gattamelata 3.
 Gaukler Paul: Musée de Cherchel 134.
 Gaultier de Claubry 79.
 Gaunius 235.
 Gavia Arche 322.
 Gazette des Beaux-Arts 426.
 Gáboltó 374.
 Gáboltói johannita-templom 100.
 Gábor arkangyal 415.
 Gádori lelet 95–96.
 Gálszécs 375.
 Geiza, II. 205.
 Gemella 240.
 GENIALIS 239, 246.
 Gentilicius 305.
 Geographus ravennatus 77.
 Georius 177, 178.
 Gerecze Péter 92, 175, 176, 177, 178, 179, 182, 184, 219, 382, 447–448; — Péter: A pécsi püspöki múzeum kótára. Irta dr. Szőnyi Ottó (ism.) 81–85.
 Geréb János 57.
 Gergellaki Bertalan 115, 116; — Bertalan síremléke 110; — Buzlay Mózes 118; — címer 112; — Dömjénfia Márton 115; — László 115, 116; — Márton 114; — Sándor 114; — Sándorfia Márton 97.
 Gergely Márkus 115; — XI. pápa 109.
 Gergelyfája 206, 211.
 Gergelytelke 374.
 Gerlőczy Károly 383.
 Germana 232.
 Germanius 238; — Valens 245.
 Gerschner Gergely 442.
 Gersei Petheő-család 419.

Geul grófság 176.
 Gewandstatuen 131.
 Géza, II. király 105.
 Giardino Boboli 136.
 Giotto 424.
 Giovanandrea Gromo 31.
 Giovanni di Paolo 424.
 Giuliano Carleval 27.
 Ghymes és gácsi gróf Forgách József 379.
 Glyptothek München 132.
 Glyptothek Ny-Carlsberg 132.
 Gnomikus feliratok 398.
 Gohl Ödön 182, 448; — Ödön: Sarmata érmek a római császárság korából 232.
 Golyó 155, 159.
 Golyóöntő-fogó 101.
 Gomb 153, 197.
 Gombai lelet 256.
 Gorbó 211.
 Gosnoriarius család 441.
 Gölniczbányai keresztelő medence 436; — urmutató 439.
 Gömöri Havas Sándor 106.
 Göncz 373.
 Görög asszony viselete 204; — feliratos emlékek 146; — művészet fénykora 133.
 Görögnyei egyház 375.
 Gr. Erdődy Ádám halotti czimere 443.
 Gracilis 41.
 Grafitos edény 152, 154, 156, 158, 159, 160.
 Grammata 78.
 Gratianus 101.
 Graumata 78.
 Grác 289.
 Greff Lőrinczné 441.
 Gregorius 85; — Marcus de Budamér 115.
 Greiner Endre 346.
 Griechische und römische Porträts 135, 136; — und sicil. Vasenbilder 385.
 Grocius 177.
 Gromo János András 21.
 Gross Pál 442.
 Grysanius 293.
 Gubás 194.
 Gubitz Kálmán: A kishegyesi régibb középkori temető 346–363.
 Gulyvési egyház 374.
 Güterbock 9.
 Gy.-bolthói monostor 103.
 Gyantaféle anyagból készült lepény 153, 164.
 Gyánt 103.
 Gyászhirek 94.
 Gyermel 337.
 Gyézavásárhely 105.
 Gynaikon jelenek ábrázolásai 391.
 Gyöngy 158, 167, 197, 351, 432.
 Gyöngyfüzők 196.
 György Aladár 183.
 Györke Antal 104.
 Győr 289.
 Győr-belvárosi régiségek 37–45.
 Győri monostor 103.
 Gyulai Rezső 94.
 Gyulaférvári Hunyadi-emlékek 12–33.
 Gyűrű 93, 197, 230, 361.
 Gyűszűk 403.

H

Haas «Baranya» cz. emlékirata 178.
 Hadacsek Károly: Adalék az etruszk iparművészet hatásáról Közép-Európára 166–171; — Károly: Der Ohrschmuck der Griechen und Etrusker 170; — K.: Zlotte Skarby Michnekoowskie 61, 62.
 Hades 121.
 Hadrian korabeli fej 134.
 Hadrianus 40, 237, 238, 289.

- Haeufler I. V.: Buda-Pest, historisch-topographische Skizzen 102.
Hain 441.
Hajdú-Sámson 380.
Hajdúszoboszlói lelet 61.
Hajkarika 230.
Hajnyomtató 196.
Hajtű 197.
Halaváts Gyula 92, 182, 183, 447, 448; — Gyula: Régészeti tanulmányok Szebenmegyében 184; — Gyula: Régészeti útijegyzetek Szászsebes környékéről 183; — Gyula: Utijegyzetek Kelnek, Vingárd, Szászorobó környékéről 205—222.
Halicarnassusi mausoleum 133.
Haller gróf 194.
Hallstattkori bronzöv gróf Teleki Domokos gyűjteményében 434.
Hamborg 374.
Hampel József 45, 143, 148, 149, 266, 407; — József: Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn 277; — József: A magyar nemzeti dísz keletkezése 1—3; — József: A honfoglalási kor hazai emlékei 274; — József: A Nemzeti Múzeum legrégibb pannoniai sirtáblái 125, 176, 232, 235, 236; — József: A pannoniai síremlékek áttekintő osztályozása 289—341; — József: — A régibb középkor emlékei Magyarhonban 276; — József: Intercisa emlékei 242; — József: Marosmegyei aranylelet 64.
Handzeichnungen alter Meister im kgl. Kupferstichkabinet zu Dresden 429.
Hanus Matthiasch 440.
Hanusfalva 374.
Happel 179.
Harcza 103.
Hargita 378.
Harmonia 397.
Harry-Wallis L. G.: Catalogue of classical antiquities in the Art Museum of Nottingham 135.
Hartwig 385.
Hatvani lelet 253.
Haukmann Márton 374.
Hauzer Ferencz 143—146.
Havas Sándor 106.
Hebe 397.
Hedri templom 374.
Hegedüs Gyula 57.
Hegyalja 265.
Hegymeg 373.
Heierli Jakob: Urgeschichte der Schweiz 73.
Hekler Antal: Ruhás római női szobrok Augustus és a Claudiusok korából 130—140; — Antal: Szobormásolás az ókorban 182.
Helbig 134, 139.
Hellenisztikus korbéli művészet 133.
Hemesa 244.
Henszlmann 85, 177; — Imre: Die Baukunst des Mittelalters 109; — Imre: Magyarország ókeresztény, román és átmenetstíli műemlékeinek rövid ismertetése 98.
Hera Barberini 138.
Herat in Albanien 77 81.
Herculaneum 134.
Herculanumi nők 132.
Hercules 141.
Herculianus 334.
Herennius Pudens 244.
Herepey Károly 94.
Hernád-Németi 374.
Herodes 8.
Herodotos történeti könyvei 57.
Hesychius 386, 387.
Hetesi Pethe Márton 440.
Hetyei Sámuel 81.
Hidas-Németi 373.
Himeros 397.
Himzés XV. században 417.
Hirschler Dániel 441.
Históriai séta a Margitszigeten 105.
Hocsa templom 375.
Hoensbroech-Geul 176.
Hofmann Christina 118.
Hollandi kálvinisták 421.
Homeros 121.
Homonna 375.
Homoród-Karácsonyfalva 378.
Homoródi fűrdő 378.
Homrogd 374.
Honfoglalási leletek 184.
Honfoglaláskori emlékek 266; — Nagy-Sziget 447; — sírlelet 191.
Honsbruch-emlék 176.
Horógszegi Szilágyi-család 209, 210, 211; — Szilágyi Erzsébet 16.
Hortus deliciarum 425.
Horvát parasztviselet Mosonmegyéből és Köpönyéből 342.
Horváth Gyököny György 148; — Márton 151; — Mátyás 148; — Sándor: Kálmán király arany pecsétgyűrűje 33—37.
Hossznégyszögű római sirtáblák 304—321.
Hosszú Vazul 119.
Hostilius sírköve Triesztben 309.
Hotel Dieu 426.
Höke Lajos 46.
Hrabkó 375.
Huber Ágoston 149.
Hultsch: Die Gewichte des Alterthums 65.
Humann 131.
Hunyadi János 209; — János 1447. évi középpecséje 25; — János síremléke Gyulafejérvártt 15; — László 13, 107.
Hunyadi-emlékek 12—33.
Hunyady Mátyás lovasszobra 376.
Huszka József 92, 182, 184, 448.
Huszka József 448.
Húnfalva 443.
Húsvéti gyertyatartók 440.
Hübner 138, 139.
Hygieia 377.
Hypomnematum de admirandis Hungariae aquis 110.
- I
- Ida 373.
Idősb Hunyadi János, a kormányzó 13.
Ifjabb Hunyadi János 13.
Igló 436; — i pacificale 438; — plébánia templom 438; — urmutató 437.
Imagines Nationum Ditionis Hungariae 193.
Imbrex 385.
Imre Sándor 110.
Imsósi lelet 247.
Inferno 424.
Infula 420.
Ingó műemlékek 86.
Ingvall 195.
Inkey Béla 81.
Intercisa 143, 431; — emlékei 242.
Iparművészeti emlékek 435—445; — Középeurópában 166—171.
Ipolvi Arnold 85, 376; — Arnold: Régészeti Krónika 223.
Irgalmas-rend 97.
Irmei Ferencz 94.
Isaszeg 206.
Isis 126, 127, 128, 129.
Ismertetések: Budapest régiségei (ism. b. c.) 379—380; — Divald Kornél: Szepesvármegye művészeti emlékek III. rész: Iparművészeti emlékek (ism. Eber László) 435—445; — Forster Gyula báró: A műemlékek védelme a magyar és a külföldi

törvényhozásban (ism. — e — r.) 85—91; —
Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum 1906. évi állapotáról (ism. a b) 384; — A kassai százéves egyházmegye történeti névtára és emlékkönyve (ism. Kemény Lajos) 372—376; — Meller Simon, Ferenczy István élete és művei (ism. Farkasfalvi Imre) 376—377; — Múzeumi és Könyvtári Értesítő (ism. a. b.) 380—381; — Schriften der Balkanstaaten. Antiquarische Abtheilung III. Das Sandschak Herat in Albanien von Carl Patsch (ism. Téglás Gábor) 77—81; — Szalánczvár eredete és nevezetesebb eseményei (ism. a. b.) 379; — Szőnyi Ottó: A pécsi püspöki múzeum kötára (ism. Gerecze Péter) 81—85; — Téglás Gábor, Limes-tanulmányok (ism. Finály Gábor) 172—175; — Trágor Ignác, Vác vára és képei (ism. id. Farkasfalvi Imre) 179—181.
Istoropkó 419.
István, Erdély hercege 206; — IV. 101; — V. 206.
Itefia János regéczi várnagy 373.
Ítélező Krisztus 424.
Itinerarium Antonini 46.
Ívópohár 184.
Izabella királyné 211.

J

Jacobsen kopenhágai gyűjteménye 132, 135.
Jahn: Europa 396.
Jakab képiró 373.
Jankovich 142.
Jan van Eyck 418.
Janicsáry 141.
Jano 78.
Januarius 320.
Jaszipiszko 160.
János, II. 209; — harangöntő 437; Zsigmond fejedelem 21; — lovasrend hazai története 104.
Jánosd 374.
Jánosdeák Andrásné 377.
Jánosfia György 177.
Jászó 373.
Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum 1906. évi állapotáról (ism. a. b.) 384.
Jerstedt 77.
Jessen P., Die Darstellung des Weltgerichts bis auf Michelangelo 422.
Jézus életének főmozzanatai 421.
Jireček: Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien u. Bosnien während des Mittelalters 77; — Die Romanen 77.
Joannes Balassa 231; — de Rozenaw 2; — Jacobus Rubeis 136.
JOHANNES HVNYADI CORVIN 15.
Johannita lovagok 103; — templom 100.
Joparius 234.
Jovigni 105.
Jovinus 305.
József császár türelmi parancsa 216; — fölsímettetése testvérei előtt 9.
Juba 134.
Jubileumi congressus Rómában 445.
Jucundus 318.
Julia Ticima 433; — Utta 323.
Julius Caesar 124; — Donatus 150; — Herkulianus 334; — Quintillus 306.
Juno 124, 129, 130.

Jupiternek szentelt oltárkő 147.
Juppiter 121, 129, 130; — Dolichenus 122.
Justinus 237.

K

Kacsics 209.
Kaiser Elemér 187.
Kakova 211.
Kalapács 161, 163.
Kaliakuda 77.
Kallantyú 154, 158.
Kalliope 139.
Kalvária 414, 416.
Kamairos 170.
Kammerer Ernő 414.
Kaniva 78.
Kapa 184.
Kapitoliumi Athena 138.
Kapivára 373.
Kapocs 159, 161, 165, 197.
Kaproncza 374.
Kapy Gábor 118; — János 114.
Karaburna 78.
Karácsonyi 177, 178; — J.: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig 209.
Kard 165, 358, 432.
Karika 153, 161, 165, 348, 352.
Karmantyú 196.
Karperecz 159, 170, 191, 197, 348, 360.
Kassai dóm monographiája 382; — ferenczrendiek egyháza 373; — István 373; — ötvösség 444; — sz. Erzsébet-templom 373; — százéves egyházmegye 372—376.
Kassaujfalusi templom 372.
Kaszanyél 160.
Katonák síremlékei 321.
Kavaja 78.
Kazinczy Ferencz 376.
Kállay Benjamin 77.
Kálmán király arany pecsétgyűrűje 33—37.
Kálvária-templom 373.
Kályhafiók Darnay Kálmán gyűjteményében III. Frigyes képével 381.
Kápolna 211.
Kápolnaszerű síremlékek 339—341.
Kápolnás-halom 186.
Kárpáti Kelemen 73.
Kehely F.-Szalókon 436.
Kekulé 135.
Kekumenos 77.
Kelenderis 340.
Keleti Gusztáv 377.
Kelnek 205—208.
Kelneki örökös gréb családfája 207.
Kelta istenségek emlékei 124; — korbelt emlékek 153, 155, 157, 158, 159.
Kemény J. 211; — Lajos: A kassai százéves egyházmegye történeti névtára és emlékkönyve (ism.) 372—376; — Lajos: A Kolozsvári testvérek kronológiájához 188—189.
Kendereskerti téglagyár 72.
Kendi Antal 14; — Ferencz 14.
Kengyelvas 357.
Képestelke 209.
Keramaikos 132.
Kereszthímzés 407.
Keresztelő János 416; — medenczék 436.
Keresztes lovagok 104.
Keresztspusztá 118.
Kereszmtintás mozaiktöredékek 176.
Keserü István 211; — Kata 211; — Mihály 211.
Kesztelchi monostor 103.
Kesztölcz 103.
Kékkút 325.
Képes Krónika 2.
Kércs 374.

- Kés 101, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 184, 351.
 Késmárki templom keresztútja 437.
 Késpenge 152, 153, 156, 230.
 Kéty 373.
 Kézimunkacserepek 389.
 Kiepert 79.
 Kincses Ferencz 143, 247.
 Kinizs 374.
 Kippenberg 378.
 Királyhágó 19.
 Királyhelmecc 374.
 Kirchliche Kunstdenkmäler aus Siebenbürgen 214.
 Kirchmann 36.
 Kirsch J. B. 445.
 Kis-Domása 375.
 Kis-Lomnicz 443.
 Kishegyesi régibb középkori temető 346—363.
 Kisköszegi fibulák 187, 191.
 Kisléghi Nagy Gyula: Arankavidéki halmok 266—279.
 Kismarton 34.
 Kisplasztika fellendülése Donatello alatt 4.
 Kis-Vác 180.
 Kiss Ferencz 64; — Mihály 224.
 Kiszte 374.
 Kita 65.
 Kittsee 341.
 Klacsano 160.
 Klinkenberg: Die römischen Grabdenkmäler Kölns 236.
 Knapp 9.
 Knauz Nándor: Az esztergomi érsekség okmányai 108.
 Knich Helwig 394.
 Knötchenstich 415.
 Koch Antal 272.
 Kolkondári zárda 80.
 Kollányi Ferencz 119.
 Kollár 105.
 Koller 85, 177, 178.
 Kolozsvári Márton 438; — szász nő viselete 199; — testvérek kronológiája 188.
 Komárom 289.
 Kontyfejkötő 196.
 Kopenhága 132.
 Koporsószög 101.
 Korca 77.
 Kore 397.
 Korong 151, 154, 155, 159, 163, 348.
 Korsó 143.
 Kostolac 80.
 Koszorúfonás 394.
 Kottabos 385.
 Kovanyilhegy 186.
 Kovács Gyula 182.
 Kórod 74.
 Kósa János 224.
 Kökényes Radnó 209.
 Kömlőd 245, 247.
 Könyöki József 180.
 Könyvillusztrációk XI.—XII. században 424.
 Köpcsényi viselet a XVIII. században 341—346.
 Körmeneti szövétnekruddak 440.
 Környe 42, 314.
 Körtvélyesi pacificale 439.
 Kööntyúk 197.
 Középeurópai iparművészet 166—171.
 Középkori egyházi művészet 446; — egyházi himzés fejlődése 420; — flamand festészet 418; — kehely F.-Szalókon 436; — műemlékek 98.
 Kőbalta 184.
 Kőhegy 222.
 Kőkoporsó 140.
 Kőkori agyagművesség 226.
 Kőváry Arthur 73.
 Kővéső 186.
 Krassó-Szörény m. 448.
 Král Ferencz 149.
 Krekwitz 179.
 Kretschmer: Vasenschriften 397.
 Kréta 183.
 Krisztus keresztfán 415; — mint világbiro 427; — születését bemutató jelenet 417; — testének kápolnája 102.
 Krivája-ér 346.
 Krivány 374.
 Kropf Lajos 27.
 Kubinyi Agoston 223; — F. 248.
 Kubitschek 294; — Bilderatlas der carnuntischen Alterthümer 339.
 Kudela Antal 288.
 Kulcs 101.
 Kun-kabar népség sírjai 225.
 Kun-Szentmiklós 141, 142.
 Kuncz ispán 111; — ispán majora Budán 114.
 Kunváry Fülöp 92, 182, 184, 382, 447, 448.
 Kutfalva 206.
 Kuun Géza gr. 173.
 Kuzsinszky Bálint 292, 301, 368; — Bálint: Alvilági istenek magyarországi római emlékeken 119—130; — Bálint: Budapest régiségei 379—380; — Bálint javaslata a pannoni római limes föl kutatása dolgában 383; — Bálint: Római emlékek a Dunántúlról 125.
 Kún László 2.
 Kühn Miklós 267.
 Künstlerische Entwicklung der Weberei und Stickerei 412.
- L
- L. Antonius L. F. Lemagnus táblája Carnuntumban 326; — Aurelius Antoninus 245; — Betula Amandus 306; — Caesarinus Sabinus 324; — Cassius Cl. Albanus síremléke 317; — Cornelius Felix Plotianus leg. aug. pr. pr. 320; — Gentilicius 305; — Maximis fil-féle tábla 309; — Valerius Flaccus 131; — Verus 79.
 La populatione di Transilvania composta di varie nationi di diverse lingue, religioni, usi e vestiti 193; — Tène bronzfibula 39; — Tène-izlésű tárgyak 160; — Tène-kori edények 261.
 Lackorinski: Städte Pamphyliens und Pisi-diens 139.
 Lafitus 232.
 Laibach 289.
 Laibachi Rudolfinum 302.
 Lajos, I. 206.
 Lajta-Ujfal 294.
 Lakat 101.
 Lakodalmi ajándékok készítése 398.
 Lascius 232.
 Lasurstich 416.
 Lateran, Róma 137.
 Latorút 265.
 Latorúti őstelep 264.
 Lazony 375.
 Lándsacsúcs 152, 154, 157, 158, 159, 162, 357.
 Láng Margit; Az ONOS vagy EPINHTPON rendeltetése 385—410; — Nándor 182, 380; — Nándor: Kréta, mint az ősgörög műveltségnek egyik főhelye 183.
 Lánicz 101, 152, 161, 197.
 László, V. király 25.
 Lebas 396.
 Lebensregeln auf athenischen Hochzeitsgeschenken 394.
 Leg. I. adiutricis Antoninianae 239.
 Legio II. adiutrix bélyegei 243—244.
 Legmann Lázár 73.

Legrégibb pannoniai sírtáblák 125, 176.
 Legyező 197.
 Lehóczky Tivadar 380; — Tivadar: Vaskori emlékekről Munkács környékén 151—166.
 Leibiczi templom keresztútja 437.
 Lekythos 405.
 Lelesz 375.
 Lelet: Adai 370—371; — aggteleki 249; — Alsó-Lendván 302; — apahidai 121, 181; — apatini 94—95; — aquincumi 98, 127, 128, 129; — arácsi 302; — aráncsi 61; — arankavidéki 266—279; — árpádkori 91; — Ásotthalom őstelepen 184, 249; — Battán 245; — Balácsa-Pusztán 364—368; — baracsi 247; — Basahalmon 380; — báni 247; — bárányhegyi 61; — bogdányi 247; — bogojvai 248; — budafelhévízi 97—119, 384; — budafoki 329; — csákberényi 140, 234—236, 297; — csákvári 125, 301; — császári 302; — csépvavidéki 248, 249; — csobánkai 297; — duna-adonyi 245; — duna-földvári 124; — dunapentelei 141—151, 242—247, 384; — dunántúli 125; — Esztergomban 245, 247; — féregyházi 57—68, 183; — fokorúti 61; — gádori 95—96; — győrbelvárosi 37—45; — Hajdú-Sámsonról 380; — hajdú-szoboszlói 61; — hatvani 253; — imsói 247; — Kápolnáshalomban 186; — kelta 153; — kishegyesi 346—363; — kisköszegi 187, 191; — Kömlődön 245—247; — Lajta-Ujfalun 300; — lengyeli 249; — magyarádi 249; — máramarosi 64; — mercezifalvi 65, 182; — michalkovi 62; — Mitroviczán 245; — Munkács környékéről 151—166; — nagybányai 183; — nagykapornoki 91, 191; — Nyerges-Ujfalun 247; — óbudai 127, 245—247; — ószónyi 125, 247; — pannoniai 140—151, 231—247; — papfalvi 73—76; — parlagpusztai 381; — Petisről 248, 249; — pécskai 232, 250; — pilinyi 222, 248, 249, 250; — pilismaróti 247; — Pusztarábolyon 184; — Pusztá-Somodoron 140, 231—234, 297; — Szakadáról 384; — szárazdi 167—168, 171; — szelevényi 249; — szécsenyi Kerekdombon 222—231; — székelyhídi 61; — szihalmi 248, 249; — szilágy-somlyói 87; — Szolnokdoboka megyéből 248; — szomori 300; — tatabányai 141, 236—242; — terennei 249; — tibold-daróczi 247—266; — tolnamegyei 166—171, 245; — tószegi 249, 252, 384; — Uj-Bánovczen 245; — Ung-Brodersdorffban 301; — vaskori 151—166; — Vattináról 250, 253; — zombori 287—288; — zuglói 384.
 Lemez 152, 153, 158, 159, 161.
 Lencsedísz 260.
 Lengyel 249; — patyolat 196.
 Lepény 153.
 Lécdísz 260.
 Libarius legati 237.
 Licinius sírtáblája Szombathelyen 308.
 Liders Herman 375.
 Liège 421.
 Limes Dacicus 378.
 Limes-tanulmányok 172—175, 377—379.
 Lipcsey József 92, 182, 382, 447.
 Lipót, I. 101.
 Lipstadt 175.
 Lissus 77.
 Literáti Nemes Sámuel 106.
 Livia 133, 137.
 Ljubuski 77.
 Loczka József 68, 101, 266.
 Logora-szoros 78.

Lollianus 78.
 London 132.
 Londoni South Kensington Museum 9.
 Losonczy J.: A vattai testhalmi őstelepről 253.
 Louvre, Paris 134, 388.
 Lovaghalvi Lovagh Gergely 114.
 Lovácska-hegy 153, 155, 163.
 Lörenthey Imre 272.
 Lőcsei gimnáziumi templom 442; — kehely 440; — keresztelő medencze 436; — Szent Jakab templom 440.
 Luba 234, 299.
 Luca Signorelli 424.
 Lucsionai kehely 440.
 Ludovisi Juno 139.
 Lugosi római feliratos köemlék 119.
 Lukáts László 142.
 Lupicini trb. 190.
 Luschin Arnold 96.
 Lutrophoros 398.
 Luzzara 176.
 Lychnidun 80.
 Lysippos 133.
 Lyssus 77.
 Lyubisei egyház 375.

M

M. Aur. Antoninus 41; — Aurelius Avitianus 240; — Aurelius Deisma sírládája Dunapenteléről 339; — Aurelius Flavius sírládája 335; — Aurelius Romanus 309; — Aurelius Rufinianus emléke 330; — Aurelius Sallumas sírládája 336; — Aurelius Titus családi sírköve 320; — Gaius M. F. Ani(a) F(oro) Juli(o) Cupitus síremléke Carnuntumban 326; — Herennius Pudens 244; — Naevius Primigenius 310; — Ulpius Sabinus Budafokon feltáblája 329.
 Maag 211.
 Maas folyó 176.
 Maastricht 176.
 Macellum 133.
 Madena 232, 297.
 Madridi Pradóban őrzött ú. n. cambray-i oltárkép 428.
 Magdolna 415.
 Magnesia 131.
 Magyar-Izsep 374; — -Jakabfalva 374; — képes krónika 106; — nemzeti dísz 1—3; — -Óvár 289; — öltés 420; — Tud. Akadémia 193; — váll 195; — viselet 193; — viseletek története 12, 184.
 Magyarád 249.
 Magyarhoni lovassírok 225.
 Magyarország őkeresztény, román és átmenetstílusú műemlékeinek rövid ismertetése 98; — történelmi földrajza a Hunyadiak korában 112.
 Magyarországi római köemlékek 119—130.
 Mahler Ede 266, 297, 298, 330, 382, 448; — Ede: dunapentelei ásatások az 1907-ik évben 431—434; — Ede: Pannoniai feliratos emlékek 140—151, 231—247.
 Mainzi múzeum 407.
 Majonica E. 291.
 Malacastra 79.
 Malchianus sírládája 336.
 Mali Tomor 79.
 Male L. É., L'art religieux du XIIIe siècle en France 425.
 Malomvízi Kendeffy Gáborné sz. Vargyasi Daniel Barbara sírköve a vingárdi templomban 212.
 Mamelius 233.
 Mangai monostor 103.
 Mansfeld 179.

- Mantegna műveinek befolyása 4.
 Mantova 3.
 Maramarosi kincs 64.
 Marcellina 308.
 Marcia Marcellina 308.
 Marcius Celer 305.
 Marcus Antonius Veranus 149; — Aurelius 237; — Aurelius Commodus 148; — Publius Silvanus 127.
 Márczali Henrik: Magyarország története az Árpádok korában 36.
 Margit-körút Budán 97.
 Margitta 301.
 Maros 272.
 Marquardt: Römische Staatsverwaltung 237.
 Marsigli 184; — Alajos Ferdinánd: La popolazione di Transilvania composta di varie nationi di diverse lingue, religioni, usi e vestiti 193.
 Martinuzzi György 26, 30.
 Mat. Ulrich 375.
 Maternianus fecit 246.
 Matheóczi keresztelő medencze 436.
 Mati 78.
 Matteo de' Pasti 3.
 Matz F. 396.
 Maximianus 432.
 Maximinus 237.
 Maximilian 3.
 Mánuel keletrómai császár 177.
 Mária, magyar királynő 101; — megdicsőülése 420; — megkoronáztatása 421.
 Máriaháza 447.
 Márton Lajos 182, 252, 266; — Lajos: A fér- egyházi őskori aranyelet 57—68, 183.
 Mátra 265.
 Mátray Gábor: A N. Múzeum négy magyar codexe 106.
 Mátyás király 116, 373; — király, I. 110, 420; — kora utáni idők 19; — János 440.
 Mecset-utca 107.
 Medusa fejével díszített orom 237.
 Megváltó második eljövetele 423.
 Megyszói templom 374.
 Melos 170.
 Meltzl 189.
 Memling Hans 426; — danzingi oltárképe 424.
 Mennyei bíróság 423.
 Mente 195.
 Merán grófnő 234.
 Mercurius 120, 121, 123, 124.
 Mercyfalvai lelet 65.
 Merczfalvi őskori aranyelet 182.
 Merész Károly 421.
 Mertens 109.
 Messorinus 331.
 Metamorphosis Transylvaniae 196.
 Metternich Sándor hercegné 231.
 Mécses 101, 185, 246.
 Mérföldmutató 140.
 Mészbetétes agyagedények 261.
 Michaelis: Eine Frauenstatue pergamenischen Styls im Museum zu Metz 132.
 Michalkowi kincs 62.
 Michelangelo 133, 423.
 Michon E. 137.
 Mihálik József 260, 380; — József: A nagy- bányai XVI. századi ékszerlelet 183.
 Mihály angyal 424; — I. 209; — sárosi alispán 113.
 Miklós, a Szentháromság-egyház első prépostja 111; — képiró 373.
 Milano 176.
 Milesz Béla: A tiszafüredi múzeum 184—187.
 Miletos 132.
 Miller J. E. F. 102.
 Milleker Bódog 250; — Bódog: A verseczi városi múzeum gyarapodása 92—93.
 Mina 65.
 Minervinus sírládája 334.
 Minicius 145.
 Miseruha 411—431; — XV. századból Szepes- helyen 441.
 Miske Kálmán: A szent-vidi őstelep 383.
 Miskolci múzeum 256.
 Miskolca 373, 374.
 Mithras 126.
 Mitrovicza 245.
 Mitroviczai római sírkő 316.
 Mocsáry; Nógrád vm. történelmi ismertetése 223.
 Moderno 4.
 Moesia 77.
 Mojsze havasbeli fejedelem 211.
 Mommsen Th. 143, 308.
 Monaky Péter 375.
 Monasteriologia 103, 105.
 Monimosa 244; — dunapentelei sírládája 334.
 Monimus 433.
 Monoszló nemzetség 192.
 Monostorok 103.
 Monte-cassinói szerzetesek 423.
 Montelius O.: Kulturgeschichte Schwedens 62.
 Monumenti ed Annali dell' Instituto 134.
 Morava-völgy 80.
 Morelovszky 380.
 Mostár 77.
 Mostongapatak 288.
 Möller István 12, 15, 16—26, 33, 34.
 Much 58; — Baugen und Ringe 64.
 Muhi 265.
 Mulató legények Köpcsényben 344.
 Munatius 245; — családi sírtáblája Dunapen- teléről 324.
 Munkács környékéből való vaskori emlékek 151—166.
 Mus. Chiaramonti 139.
 Musées et collections archeologiques de l'Al- gire et de la Tunisie 134.
 Museo Civico 170.
 Muzakia 77.
 Muzsikások és horvát parasztok Köpcsényből 344.
 Múzeum: antwerpeni 428; — athenei 385, 388, 389, 390, 392, 393, 394, 396, 397, 401; — Aquilejai 289; — aquincumi 127, 301; — bártfai 381; — Berliner königliche 388, 398, 403; — berlini 9, 134; — bolognai 170; — British 132, 133, 388, 398, 428; — Buda- pest egyet. anthr. 274; — Budapest székes- fővárosi 383—384; — capitoliumi 135, 136; — carnuntumi 293; — debreczeni 380; — dévai 122; — drezdai 132; — erdélyi 122; — gráczai 289; — győri 289; — kassai 381; — komáromi 289; — laib achi 289; — Louvre, Paris 134, 388; — Magyar Nemzeti 1—3, 3—11, 13, 57—68, 106, 113, 114, 119, 124, 125, 140—151, 166—171, 176, 183, 193, 196, 224, 231—247, 289—341, 384, 431; — magyar- óvári 289; — mainzi 407; — metzi 132; — miskolci 256; — Museo livico, Verona 136; — Museo Nazionale delle Terme, Roma 134; — Museo Pio Clementino 134; — Museo Torlonia 135; — Musée de Cherchel 134; — nápolyi 133, 134, 136, 139; — német- óvári 289; — országos magyar iparművé- szeti 421; — oxfordi 132; — pécsi püspöki 81—85, 175—178; — prágai 388; — római 134; — soproni 289; — szegzárdi 188; — szentpétervári Eremitage 132, 134; — szom- bathelyi 289; — South Kensington 9; — syracusai 405; — tiszafüredi 184—187; — tolnamegyei 188; — verseczi 92—93; — veszprémmegyei 364; — zágrábi 289, 308.
 Múzeumi és könyvtári értesítő 380—381.
 Múzeumok és könyvtárak orsz. tanácsa 86.

Mühlenbach 440.
 Müller Fr.: Zur älteren siebenbürg. Glocken-
 kunde 213; — Sophus 58, 62; — Sophus:
 Nordische Alterthumskunde 62; — So-
 phus: Ordning of Danmarks Oldsager 62.
 München 132.
 Műemlékek országos bizottsága 172, 435; —
 védelme 85—91.
 Művészet a hellenistikus korban 133.
 Művészeti emlékek 435—445.
 Mykenei női sírok 409; — festett idomok 282.
 Myskovszky Viktor: A Gergellaki-czímer 112.
 Mythologiai tárgyú ábrázolások 397.

N

Naevius Primigenius 310.
 Nagy Géza 2, 12, 380, 448; — Géza: Magyar-
 honi lovassírok 225; — Gyula: Arankavidéki
 halmok 266—279; — Iván 111, 419; —
 Iván: Magyarország családai 112; — Lajos
 2; — Lajos király 18, 436; — Sándor 130.
 Nagy-Eőr 440.
 Nagyárok 192.
 Nagybányai XVI. századi ékszerlelet 183.
 Nagydisznód 206.
 Nagynyedi Bethlen-főiskola 94.
 Nagykapornaki sírlelet 91, 191.
 Nagymarton 34.
 Nagymihály 375.
 Nagyőri szövőtektartó rudak 444.
 Nagy-Ovár 373.
 Nagyszeben 209.
 Nagyszebeni ifjú menyecske 198; — százsz nő
 téli öltözetben 199.
 Nagyszentmiklósi kincs 266.
 Nagyszombati plébánia 118.
 Nagyvárad 188, 189.
 Napkeleti bölcsek imádása 6, 417.
 Natalis 235.
 Nádasd 34.
 Nádasdi templom 372.
 Nápoly 131.
 Nápolyi dóm 176.
 Násfák 197.
 Nemoratta 235, 297.
 Neolithkori kőszerszamos mesterség 71—73.
 Neratus sírtáblája 313.
 Nertus 145.
 Nesselrode-Ereshoven Erzsébet Anna grófnő
 176.
 Netzstickerei 414.
 Nevesinje 77.
 Négyszögű római sírtáblák 299—304.
 Németalföldi képirás 418; — renaissance 424.
 Németfalu 373.
 Német-francziás viselet 194.
 Némethy Gyula, a miseruha (casula) 414;
 — Lajos: Adatok a budai felhévizi Szent-
 háromságról nevezett prépostság és káptalan
 történetéhez 105, 115; — Lajos: Tudomá-
 nyos czélú ásátás az esztergomi határban
 105, 107.
 Némétóvár 289.
 Népoktatás története 118.
 Népándorlási leletek 184.
 Nicolas Rolin burgundi kancellár 426.
 Nicolaus Apród de Thothselmes 116; — Galli-
 cus 438.
 Niger Bataronis Suetrius mursai eredetű sír-
 táblája 322.
 Nike 139.
 Nopcsa Ferencz báró 81.
 Noricum 290.
 Not. degli Scavi 135.
 Notitia Dignitatum 46.
 Nottingham 135.

Nógrádmegyei régiségek 222—231.
 Női munkának technológiája 402; — szobrok
 Augustus és a Claudiusok korából 130—
 140; — viselet története a XVII. században
 193—205.
 Nuldus 299, 234.
 Nunkovits György 177.
 Nürnbergi costumkönyvek 194; — ötvösség 443.
 Nyakék 191.
 Nyakláncz 170.
 Nyáry Albert 182, 183, 447; — Albert báró:
 Ásatás a szécsenyi Kerekdombon (Nógrád
 m.) 222—231; — Jenő 447; — Jenő báró
 249, 382.
 Nyársardói kehely 375.
 Nyerges Ujfalu 247.
 Nyilatkozat 288; — Válasz Éber Lászlónak az
 «Arch. Értesítőnek» 1905. évf. 441—6. lap-
 ján megjelent kritikájára 445—446.
 Nyilcsücs 154.
 Nyílhegy 185.
 Nyulakszigeti kolostor 108.
 Nyuli József 149, 150.

O

Oberzelli falfestmény 424.
 Obsidián nucleus 186; — szilánk 186.
 Ochrida 80.
 Octo siremléke 301.
 Offenburg 175.
 Officina Crestionis 246.
 Ohaba 211.
 Ohrschmuck der Griechen und Etrusker 170.
 Okúri monostor 103.
 Oláh aljas nőszemély viselete 203; — apáca
 viselete 204; — bojárné viselete 204; —
 menyasszony viselete 202; — Miklós 28,
 104.
 Oláhországi parasztasszony viselete 205; —
 leány viselete 205.
 Olasz-Liszka 374.
 Olaszországi történelmi kutatások 193.
 Olló 157.
 Olt 80; — melléki őstelep 287.
 Oltárkő 140.
 Olympia 136.
 Omodevác 373.
 Omuniter Felix aquincumi sírládája 336.
 Onga 374.
 Onos 385—410.
 Opius Laepocus 323.
 Optatus 143, 145.
 Orathai monostor 103.
 Orbai Miklósné 211.
 Orbán, II. -féle oklevél 104; — II. pápa 103;
 — III. pápa 106.
 Orcagna 424.
 Oricum 77.
 Origines et occasus Transsylvanorum 199.
 Ormány 209.
 Ormos táblák acroteriumok nélkül 321—326;
 — táblák acroteriumokkal 326—332.
 Orontes 244.
 Orosz Endre 248; — Endre: A papfalvi bronz-
 leletről 73—76.
 Orsovai régiségek 381.
 Orsó 155, 157, 158, 161, 163, 166, 348, 350, 353.
 Országos Magyar Iparművészeti Múzeum 421;
 — régészeti és embertani társulat 92, 182—
 184, 382, 447—448.
 Ortelius 179; — Ung. Kriegs-Empörungen 110.
 Ortway Tivadar 248.
 Orvosok és természetvizsgálók 1846. évi vándor-
 gyűlésének emlékkönyve 176.
 Osiris 126.
 Ossiko 374.

Otte Henrik 446.
 Overbeck: Schriftquellen 134.
 Oxford 132.
 Qzsvát zágrábi püspök 104.
 Q-Buda 127, 245, 247.
 Óbudai Táborhegy 318.
 Q-egyptomi Isis 126.
 Q-Szőny 247.
 Őszónyi emlék 302; — lelet 125.
 Őkeresztyén műemlékek ismertetése 98.
 Őkorban elterjedt háziipar 386.
 Ősvai templom 372.
 Őrlőkő 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 161, 163, 164, 184.
 Ősbabyloni számrendszer 64.
 Őskori aranyleletek 57–68, 182, 183; — cserepek arankavidéki halomból 269–271; — cserépedény Apahidáról 181; — kőszerszám Szombathelyről a kendereskerti téglagyár tájáról 72; — leletek 184; — szobrocskák az Al-Duna vidékéről 250.
 Ötvösök a XVII. és XVIII. században 69–71.
 Öv gróf Teleki Domokos gyűjteményében 434.

P

Pacata 239.
 Pacatus 239.
 Pacsich János 341.
 Padova 3.
 Padovai Szent Antal templomának főoltára 4.
 Paionios 138.
 Pajnády 176.
 Pal. Ceparelli 138.
 Palaeolith korbelt festmények és faragványok 183.
 Palakő 152, 161.
 Palazzo Bianco 139.
 Palást 194, 197.
 Palástviselés 18.
 Palik-Ucsevny Feodor 448.
 Palocsa 374.
 Palocsai úrmutató 375.
 Památky 62.
 Pamphylien 139.
 Pannonia 124; — művészete 365.
 Pannoniai feliratos emlékek 140–151, 231–247; — római limes 172; — római limes föl kutatása 383; — síremlékek áttekintő osztályozása 289–341; — sírletekről 382; — sírtáblák 176.
 PANTAE M(anu) 38.
 Pantalia 80.
 Paolo Orsi 405.
 Papfalvi bronzlelet 73–76.
 Papiria Zoe 124.
 Papucs 196.
 Parameniskos 80.
 Paramentum 420.
 Parittyakő 156, 158, 160.
 Parlagpusztai ásatás 381.
 Pasteiner Gyula 377.
 Patkó 158.
 Patsch Carl: Das Sandschak Herat in Albanien (Schriften der Balkancommission) 77–81.
 PATTERA OFFICINA 246.
 Patyolat 196.
 Paulina 144.
 Páduai S. Maria dell' Arena 424.
 Pál harangöntő 437; — János 220.
 Pánczélcsehi kincs 75.
 Pártaöv 196.
 Pecsétdísz 260.
 Pecsétgyűrű 33–37.
 Peitho 397.
 Perény 372.
 Perényi Mária 419.

Perpignano 113.
 Perrot-Chipiez 170.
 Persephone 121, 126, 128, 368, 369.
 Perseus 141.
 Perters 179.
 Petersen: Funde, Terranova-Gela 405.
 Pethe Márton 440.
 Petheő-család 419.
 Petris 249.
 Petrisi lelet 248.
 Petronelli oltár 291; — pogány kapu 340.
 Petronius sírtáblája 293.
 Petrus de Disznojo 206.
 Pécsi püspöki múzeum kötára 81–85, 175–178; — székesegyház Imre-kápolnája 177.
 Pécskai lelet 232, 250.
 Pécsvárad monostor 447.
 Pénz 101, 143.
 Péter király 83.
 Pétervárad 192.
 Pétervárad csata 176.
 Phidias 137, 376; — szelleme 136.
 Philippe le Hardi 413.
 Philiskos 132.
 Pilini lelet 248.
 Pietro Lorenzetti 424.
 Piliny 222.
 Pilismarót 45, 247.
 Pilismaróti ásatás 173; — római castrum 46, 92, 183; — téglabélyegek 189–190.
 Pintér Sándor 224; — S.: Szécsény és közvetlen vidéke 222.
 Pisai Campo Santo 424.
 Pisano Vittore 5.
 Pisidien 139.
 Pityke 163.
 Pius, II. pápa 115.
 Plaquettes készítése 4.
 Plattstich 414.
 Plavnica 374.
 Pléh 152.
 Plinius 132, 135.
 Plotianus 147, 320.
 Plutarchos 126.
 Pluto és Persephonenak szentelt tábla 368.
 Pluton 121, 126.
 Pluviale 420.
 Pobst Frigyes 441.
 Podhradczky 107.
 Podolini keresztelődmedence 436.
 Pogány Kálmán: a sztropkói miseruha 411–431.
 Pogujori földvár 378.
 Point couché 415; — d'armé 415; — de Hongrie 420; — gaufré 414; — natté en couchure 414.
 Poitiers Margit 177.
 Pollak 397.
 Pollius 300.
 Pompeji 133.
 Ponqueville François 79.
 Pontdíz 260.
 Poprádi kehely 440.
 Poroszló 184.
 Pólai emléktár 289.
 Pór Antal, Magyar festő és műhímző Párisban 1304–1417, 413.
 Pósta Béla 29, 382.
 Praeconius Jucundus 318.
 Pray György 107.
 Prága 66.
 Prágai múzeum 388.
 Prähistorische Funde aus dem Burzenlande 287.
 Preller L. 396.
 Priscus 432.
 Proculus Rabili 321.
 Programm zum Winckelmannsfeste 394.

Prokleta 77.
 Proserpina 120, 121, 122, 123, 125, 127, 129, 368.
 Provincia Valeria 190.
 PROVINCIALIS 246.
 Pruis János 110, 116.
 Ptolomaeus Philadelphus 126.
 Publicius Aemilianus 308.
 Publius Aelius Victorianus 239; — Afranius 308; — Aurelius Genialis 239.
 Pukli János 431.
 Pulszky Ágoston 223; — Károly 224.
 Pulszky: Denkmäler der Kelten 61, 62.
 Purgatorium Máriával 421.
 Pusztá Csanád 447; — Ráboly 184.
 Pusztasomodori emlékek 231—234; — lelet 297.
 Puteoli talapzat 138.

Q

Q. Antonius 321; — Veratius 294.
 QADRIBA 247.
 Qu. Baebius 131.
 Quadriburgium 190.
 Quarto Adnamata 309.
 Quinctia mellképe 323.
 Quintillus 306.
 Quintus 301; — Publicius Aemilianus 308; — Terentius Ingenus 40.

R

Radisics Jenő, Egyházi öltönyeink a XV.—XVIII. századból 420.
 Radvánszky Béla báró 183, 382.
 Raketno 77.
 Ramersdorf 425.
 Ratkócz 118.
 Ravonius 308.
 Rayet et Collignon: Céramique grecque 385.
 Rác-Almás 142.
 Rác asszony viselete 204.
 Rác-Militics 192.
 Rákóczi Pál 441.
 Rákóczy, György I. 211.
 Rechheim 176.
 Reichenberg 441.
 Regeteruszkai templom 372.
 Regölyi lelet 62.
 Reinach 126, 134; — Repertoire 132.
 Reinecke Pál 62, 63.
 Reiner Zsigmond 448.
 Reissenberger L.: Kirchliche Kunstdenkmäler aus Siebenbürgen 214.
 Reiszig Ede 103; — Ede: A János-lovagrend Budafelhévízen 104, 108, 111.
 Reizner János 371.
 Religion und Kultus der Römer 235.
 Remenyik Károly 231.
 Revue de l'art ancien et moderne 132.
 Récse 214.
 Récsey Viktor 258; — Nyilatkozat 445—446.
 Régészeti és embertani társulat 182—184, 447—448; — krónika 223; — tanulmányok Szebenmegyében 184; — útijegyzetek Szászsebes környékéről 183.
 Régi hangszerek 183.
 Régibb középkori temető 346—363.
 Régiségek az arankavidéki halomból 273; — Győr-belváros területéről 37—45.
 Résztlet a Beaune-i oltárképről 427, 429.
 Réthely 93.
 Réthy László 81, 382.
 Réz csatt 101; — pénz 101.
 Rheims 421.
 Rhodosból származó onos 398.

Riccio 4.
 Richter véleménye az *ovois rendeltetéséről 386.
 Richwald 374.
 Riegl A.: Spätromische Kunstindustrie in Österreich-Ungarn 130.
 Rimaszombat 377.
 Ringelskirch 206.
 Rit 272.
 Rhé Gyula: Római leletekről Balácsa-Pusztán 364—368.
 Robert Karl: 385, 397; — Die antiken Sarkophag-Reliefs 337.
 Roger van der Weyden 413, 418, 426.
 Rohundorf 206.
 Rolin Nicolas 426.
 Romanus 309.
 Román műemlékek ismertetése 98.
 Rombauer Mátyás 441.
 Romy Béla 182.
 Ronyvapatak 279.
 Roosbecquei csata 412.
 Rosario Carla 405.
 Ross L. 396.
 Rossi 179.
 Rothe 131.
 Róbert Károly király 438.
 Római feliratos emlékek: Apahidai 121; — aquincumi 127; — budafelhévi 100; — csákszerű 234—236; — dévai 123; — dunapentelei 141—151; — dunántúli 125; — győri 37—45; — lugosi 119; — pannóniai 140—151, 231—247; — pusztasomodori 231—234; — tatabányai 236—242.
 Római emlékek a Dunántúlról 125; — leletekről Balácsa-Pusztán 364—368; — művészet 130; — női szobrok Augustus és a Claudiusok korából 130—140; — régiségek Győr-belváros területéről 37—45; — üveg-tükör 45.
 Rómer Flóris 46, 141, 380, 383, 447.
 Rómer-Desjardins: A Magyar Nemzeti Múzeum római feliratos emlékei 176.
 Römische Ikonographie 133; — weibliche Gewandstatuen 131.
 Rubeis Jacobus 136.
 Rudnay Sándor 376.
 Rufinianus 330.
 Ruhás római női szobrok Augustus és a Claudiusok korából 130—140.
 Rupp Jakob: Budapest és környékének helyrajzi története 102.
 Ruzs János 58.
 Ruszki keresztelőmedence 437.
 Ruszt 34.

S

S. Maria dell' Arena 424.
 Saalburg 378.
 Sabaria 290.
 SABINIA 246.
 Sabinus sírköve 305.
 Sabouloff 132, 385.
 Sacza 372.
 Saetibolus 301.
 Sajó-Szent-Péter 256.
 Salamon Ferencz 2.
 Sallustius Sabinus 328.
 Sandschak Herat in Albanien 77—81.
 Sappho 138.
 Sarancita 272.
 Sarkadi lelet 250.
 Sarkantyú 101.
 Sarló 153, 156, 158, 166.
 Sarmizegethusa 119, 120, 122.
 Sarmizegethusai alvilági cultus 368—370.
 Saru 196.
 Sály 265.

- Sámson 176.
 Sámson-t ábrázoló dombormű 83.
 Sárád 223.
 Sárísáp 125, 247.
 Sárísápi emlék 295.
 Sáros-Szent-Imre 374.
 Sárosmegye 372.
 Sárosmegyei Gergellaki-czímer 112.
 Sárosvármegye műemlékei 374.
 Sárospatak 374.
 Sárvári földvár 378.
 Sátoralja-ujhelyi Flórián-szobor 375; — őstelep 279—287.
 Scala 179.
 Scampa 80.
 Schaperon 19.
 Schier 105.
 Schliemann Heinrich 259, 280, 287; — Mykenae 282.
 Schliemanns Ausgrabungen 394.
 Schmeltzing János 181.
 Schmidt Hubert: Die Keramik der verschiedenen Schichten in Troja u. Ilion 280; — Hubert: Heinrich Schliemanns Sammlung trojanischer Alterthümer 259; — Hubert: Tordos 287.
 Schongauer-metszet 430.
 Schöpfung Aladár 380.
 Schriften der Balkancommission. Antiquarische Abtheilung III. Das Sandschak Herat in Albanien, von Carl Patsch 77—81.
 Schuchhardt: Schliemanns Ausgrabungen 394.
 Scodra 77.
 Scotius 85, 177.
 Sebestyén Gyula 106, 448.
 Secundinianus 38.
 Sekel 65.
 Selmezbányai ötvösség 444.
 Semani 78.
 Sempronius 315.
 Semrigger Mátyás 21.
 Sennicius 38.
 Sennyey Pongrácz 419.
 Septimius Severus 40.
 Serapis 126, 127, 128, 129.
 Seres János 29.
 Serjén 274.
 Severo-féle sírkő Laibachban 310.
 Sextus Julius Quintillus 306.
 Sétáló nagyszabasi hajadon viselete 200; — szász hajadon nyári öltözetben 200.
 Sibmacher 179.
 Sibulla 234, 299.
 Signifer cohortis 150.
 Silenus 37, 303.
 Silvanus 127.
 Singularis cohortis 150.
 Sinna 211.
 Sinope 126.
 Siscia 308.
 Sixtus-Kápolna 423; — pápa IV. 110.
 Síp 156.
 Síremlék a XVI. századból Gyulafehérvárt 14.
 Sírkő 140.
 Sirládák 333—341.
 Sírlelet: Árpádkori 91; — budafelhévízi 97—119; — kishegyesi 346—363; — nagy-kapornoki 91, 191; — pannóniai 231—247; — tatabányai 141.
 Skofium 195, 196.
 Skumbin 78.
 Slatina 272.
 Smith C.: Catalogue of greek sculpture 133; — L. C.: Catalogue of sculptures 132.
 Sodronyománczos díszű kehely 440.
 Soliman 110.
 Solon 376.
 Solt vármegye 447.
 Somodi 374.
 Somodor-Pusztá 231—234.
 Soós Simon 374.
 Sopracotta 1.
 Sopron 34, 289.
 Soproni monostor 103.
 South-Kensington Museum 9.
 Sókut 374.
 Sónári templom 374.
 Sötér Ágost 294.
 Spanyol örökösödési háború 176; — viselet 194.
 Speculator cohortis 150.
 Spiráldísz 261.
 Spring 206, 211.
 Springer A., Das jüngste Gericht 423.
 Stahremberg Guido 176.
 Staïs V. 388.
 Stephanus de Gergellaka 114, 118.
 Sthennis 135.
 Stola 420.
 Storno Ferenc 94.
 Stöhr Géza 100.
 Strabo 175.
 Stradonitz 135.
 Strator consularis 150.
 Strázsai kehely 440; — keresztelődencze 436.
 Strobl Alajos 448.
 Studniczka 122, 385, 397, 398.
 Suba 194.
 Suetrius 322.
 Subló 438.
 Supka Géza 92; — Géza: A budafelhévízi Szentháromság-templom 97—119; — Géza: A budai Szentháromság-egyház kiásatása 183; — Géza: Régi hangszerekről 183.
 Surcot 1.
 Surillia 238.
 Surus Luci F. emléke 302.
 Suscia 79.
 Süveg 197.
 Svábdomb 160.
 Svájci kálvinisták 421.
 Svedléri keresztelődencze 436.
 Syracusai Dyonisius 77; — múzeum 405.
 Szabó Antal 347.
 Szacsuri egyház 375.
 Szajlova 192.
 Szakoly 372.
 Szalai György 243.
 Szalay Imre 381.
 Szalágyi 177, 178.
 Szalánczi vár 373.
 Szalánczvár eredete és nevezetesebb eseményei 379.
 Szamárhátú eszköz 386.
 Szamos-Ujvár 28.
 Szancsal 206.
 Szandesz 373.
 Szapolyaiak címere 16.
 Szarmata érmek a római császárság korából 232.
 Szartos 373.
 Szádeczky-Boncz: A gróf Haller-család nemzetségekönyve 194.
 Szárazvölgy 374.
 Szász árva leány 197; — hajadon viselete 198, 199; — Károly 182; — örökös elüljáró-családok 206; — paraszt aljas nőszemély viselete 202; — paraszt menyasszony viselete 201; — parasztasszony viselete 202; — szolgáló viselete 202.
 Szászcser 206.
 Szászorbó 215—219.
 Szászorbói vár 218.
 Szászországi viselet 194.
 Szászsebes 183, 205.

- Szavó György 242.
 Szebeni posztószoknya 197.
 Szebenmegye 184.
 Szebenye 373.
 Szegzárdi múzeum 188.
 Sezelevény 249.
 Szendrei János: Adatok az erdélyi női viselet történetéhez a XVII. században 193—205;
 — János: Az országos régészeti és ember-tani társulat 92, 182—183, 183—184, 382, 447—448; — János: Köpcsényi viselet a XVIII. században 341—346; — János: Ujabb adatok a magyar viselet történetéhez 184.
 Szent András 372; — család 421; — Egyed 373; — Gróth 191; — György vára 223; — István 447; — István-bazilika 98; — István király esztergomi monostora 103; — Jakab 373; — János 373; — Katalin 372; — Kereszt 374; — Kereszt esztergomi monostor 103; — László 2; — lélek-egyház romjai 103; — Lőrinczről címzett monostorok 103; — Margitról címzett monostorok 103; — Mihály 373; — Mihálytelke 75; — Miklós 373; — Pál kivégeztetése 11; — Simon korpója 19.
 Szentágotai Helvig János pap sírköve Szász-orbón 217.
 Szentgyörgyi és Bazini György gróf sírköve 16.
 Szentháromság-templom Budán 97—119; — Budafelhévizen 97—119.
 Szentiványi Péter 194.
 Szentjánosi monostor 103.
 Szentkirályi Gergely Márkus 115.
 Szentpéteri monostor 103.
 Szentpétervári diptychon 429; — Eremitage 132.
 Szentvérfalva 374.
 Szenvedő Krisztus története 416.
 Szepes és Subló várak vicecastellanusa 438.
 Szepesbélai templom keresztalkútja 437.
 Szepeshelyi kehely 440; — Szent Mihály oltár 426; — XV. századi miseruha 441.
 Szepesmegyei templomok 381.
 Szepesi szászág 421; — város 374.
 Szepességi asszony viselete 203.
 Szepesség középkori ötvösség 438.
 Szepesszombati kehely 440.
 Szepeslelepi kehely 440.
 Szepesváraljai medencze 436.
 Szepesvármegye művészeti emlékei 435—445.
 Szepesvármegyei iparművészeti emlékek 435—445; — Történelmi Társulat 435.
 Szerb ötvösök a XVII. és XVIII. században 69—71.
 Szerdahely 221—222.
 Szerdahelyi Templom-erőd 221.
 Szereday Aladár 75.
 Szerkesztői nyilatkozat 288.
 Széchenyi Lajos gróf 106.
 Széchy Dénes 115.
 Szécsényi Kerekdomb 222—231.
 Szécsi Tamás 109, 111.
 Szécskeresztúr 375.
 Székás-patak 205.
 Székely hajadon viselete 201.
 Székelyhídi lelet 61.
 Székesfejervári monostor 103; — Szt. István-bazilika 98.
 Széplak 104, 374.
 Széplaki monostor 103.
 Szihalmi lelet 248, 249; — őstelep 264.
 Szihalom 249.
 Szikszó 374.
 Szilassi ötvösművei 375.
 Szilassy János 444.
 Szilágyi-czímer 23.
 Szilágyosmilyői lelet 87.
 Szilvasújfalusi templom 375.
 Szina 373.
 Szirákai monostor 103.
 Szirmabessenyői telep 265.
 Sztányi Béla 448.
 Szíjpánt 348.
 Szíjvég 159, 348, 351, 361.
 Szob 45.
 Szobormásolás az ó-korban 182.
 Szobrok Augustus és a Claudiusok korából 130—140.
 Szolnokdoboka 248.
 Szombathely 289.
 Szombathelyi kendereskerti téglagyár 72.
 Szomolya 103.
 Szomor 300.
 Szopolyai Imre 115.
 Szónta 192.
 Szögek 101, 152, 156, 159.
 Szőke Károly dr. 234.
 Szőnyi Ottó 178, 179; — Ottó: A pécsi püspöki múzeum kótára 81—85, 175—178.
 Szövétnektartó rudak 444.
 Sztanka-Hermány 374.
 Sztára 375.
 Szt.-Endré 433.
 Sztehló Ottó 92.
 Sztropkó 375.
 Sztropkói miseruha 411—431; — úrmutató 375.
 Szunudai monostor 103.

T

- T. Aur. Numerius 317; — Calidius 326; — Fl. T. Pol Secundus 322; — Flavius 42; — Flavius Crispinus 334; — Statius Cl. Vitalis 317; — Valerius 317.
 Tabajdi sírtábla 301.
 Tabula Peutingeriana 77.
 Tacitus 175.
 Talmácsy Miklós 209.
 Tapoly-Bisztra 374.
 Tarczal 374.
 Tard 265.
 Tardi őstelep 264.
 Tariczky Józsa 380.
 Tarrutenius Proculus 308.
 Tassy Klára 194, 195, 197.
 Tatabányai sírlelet 141.
 Tatár-török dúlások 221.
 Taunus 175.
 Tál 184.
 Tálja 374.
 Tányér 143.
 Teel 206.
 Theököly Sebestyén 19.
 Tekercs 185.
 Telecska 346.
 Teleki Domokos gyűjteménye 434.
 Telkibányai gót templom 372.
 Temes-Paulics 93.
 Temesvár 66.
 Templom: Abaujszántói 372; — abaujszirmai 372; — abaujtihami 372; — ablakai 374; — Al-Mérán 372; — alnémeti 373; — Alsó-Körtvélyesen 374; — alsóladiszkóczi 375; — Alsószalókon 374; — Alsótökésen 374; — Bacsán 374; — Bárczán 372; — Bocárdon 373; — bodrogkeresztúri 374; — budafelhévi 97—119, 380; — búzdi 213; — capuai S. Angelo 423; — csetneki 440; — Cziróka-Hosszúmezőn 374; — Darócson 374; — Diczházán 374; — Enyiczén 373; — esztergomszentkirályi 108; — felkai 437; — Felső-Magyarországi 440; — felső-mérai 472; — Felső-Tökésen 374; — gáboltói 100, 374; — göröginyei 375; — gulyvési 374; — Hamborgban 374; — Hanusfalván

- 374; — hedri 374; — Hegymegen 373; — hernád-németi 374; — Hidasnémetiben 373; — Homrogon 374; — hrabkói 375; — iglói 438; — Jászón 373; — Kapronczán 374; — kassai ferenczrendieké 373; — kassai Szt. Erzsébet 373; — kassaujfalusi 372; — Kálvária 373; — késmárki 437; — Kétyen 373; — kinizsi 374; — Kisztén 374; — Kriványon 374; — Krisztus testének kápolnája 102; — leibiczi 437; — löcsei 440, 442; — lyubisei 375; — Magyar-Jakabfalván 374; — Magyar-Izsépen 374; — megyasszói 374; — Mislólkán 374; — nádasdi 372; — nápolyi dóm 176; — nyulakszigeti 108; — Óngán 374; — Olasz-Liszkán 374; — Ossikón 374; — ósvai 372; — Palocsán 374; — péterfalvi 208; — Plavniczán 374; — regetruszkai 372; — récsei 214; — saczai 372; — Sáros-Szt. Imrén 374; — Sixtus-kápolna 423; — sókúti 374; — Somodiban 374; — sóvári 374; — szacsuri 375; — szászorbói 208, 215; — szászsebesi 208; — szentkereszti 374; — szentvérfalvi 374; — szerdahelyi 221; — székesfejérvári 98; — Szepesbélai 437; — Szepesvármegyei 436; — széplaki 374; — szikszói 374; — szilvásujfalusi 375; — tarczali 374; — Tályán 374; — telkibányai 372; — torcellói 423; — tordai 211; — töltészeki 375; — tövisi 211; — Vécsén 374; — Vékén 374; — Vitéz-Vágáson 374; — zsalobinai 374; — zsebfalvi 374.
- Tengelyszög 101.
Terczonella előruha 195, 196.
Terenne 249.
Terra sigillata edények bélyeggel 246—247.
Terribilita 424.
Tetöcserép 385.
Teubner czég 446.
Teufelsmauer 378.
Teutsch Fr. 208; — Fr.: Unsere Burgen 208; — Gyula: Néhány érdekes agyagmű Erődről 281; — Gyula: Prähistorische Funde aus dem Burzenlande 287.
Textil művészet 411.
Textilis művészet emlékei 442.
Téglabélyegek 189—190.
Téglás Gábor 92, 122, 182, 383, 448; — Gábor: Limes-tanulmányok 172—175; — Gábor: Újabb adalék a sarmizegetusai alvilági cultus történetéhez 368—370; — Gábor: Schriften der Balkancommission. Antiquarische Abtheilung III. Das Sandschak Herat in Albanien, von Carl Patsch (ism.) 77—81; — Gábor: Vas- és kőbányászati emlékek Daciából 368; — Gábor válasza a limes-tanulmányok ügyében 377—379.
Tétel hegy 447.
Thaly Kálmán 193.
The Annual of the British Shool at Athens 386.
Theiner: Vetera Monum. Hung. 109, 111.
Thetis elrablása 397.
Thim József dr. 94.
Thomas, Prior Sancti Ioannis Hierosolimitani Budae 106.
Thorwaldsen 376.
Thothselvesi Apród Miklós 115.
Thurzó Ádám 441; — Kristóf és Thurzó Szaniszló halotti címere 440.
Tibold-daróczi (Borsod m.) bérczúti őstelep 247—266.
Ticima 433.
Tillinger 148.
Tinnye 339.
Tiszszőlős 184.
Tiszuczky Károly 242, 245.
Titia Paulina 144.
Titus Antoninus Pius 237; — Flavius 310; — pánczélszobra 138.
T(itus) Terentius T(iti) f(ilius) Menenia Fronto 293.
Tocilescu O. 237.
Tokosvésző 154, 161, 162.
Tolcsemes 374.
Toldy László 383.
Tolmácsi monostor 103.
Tolnamegye őskora 226.
Tolnamegyei lelet 166—171; — múzeum 188.
Tomaschek W. 79.
Tomor 77, 373.
Toppeltinus Lőrincz 199.
Torcellói székesegyház mozaikja 423.
Tordai monostor 103; — róm. kath. templom 211.
Torlonia gyűjteménye 135, 136.
Torma-féle limes 173.
Torma Károly 240; — Zsófia 382.
Tornyosnémeti 373.
Tournay 421.
Tószeg 249.
Tóth József 148.
Tótselymes 374.
Tótszéki egyház 373.
Tömörkény István: Adai leletekről 370—371.
Török Aurél: Ujabbban fölfedezett festmények és faragványok a palaeolith-korból 183; — -Bálint 303; — István 235; — -utca Budán 97, 100.
Törvényjavaslat a régészeti emlékek védelméről 87.
Tövisi templom 211.
Tőke-Terebes 375.
Tőkésujfalu 373.
Tör 164.
Törösd 274.
Törpenge 156.
Tragor Ignác: Vác vára és képei 179—181, 183.
Traján dáciai hadjáratai 237.
Trajanus feje 138; — itélete 10.
Traun gróf 326; — grófok kastélya Petronellenben 294.
Trencsén 176.
Trencsény Károly 346.
Tribunus Cohortis Quadriborgio 190.
Tributum Fori Geysae 105.
Triesti emléktár 289.
Tunica 1.
Tű 185; — festés 407, 412.
Tyrini festett idomok 282.

U.

- Uj-Bánovcze 245.
Uj-Buda 106.
Uj Magyar Múzeum 105.
Ujabb adalék a sarmizegetusai alvilági cultus történetéhez 368—370; — adatok a magyar viselet történetéhez 184.
Ujfalu 373.
Ujjbarázda-dísz 261.
Ujjbenyomatokkal ellátott fedélcserépek 245—246.
Ujronya 279.
Ujtestamentum egyes jelenetei 421.
Ujudvar 103.
Ujvidék 192.
Ulászló, király I. 13.
Ulcisia 433.
Ulocrino 4.
Ulpia Tertia 144.
Ulpiai dárdás lovassapat 40.
Ulpius 305; — Sabinus 329.
Ung.-Brodersdorf 301.
Ungarische Kriegs-Empörung 110.
Unghváry Lipót 419.

Urmutató Felkán 439; — Gölniczbányán 439;
— Iglón 437;
UTERÉFELIX fölíratú ezüst fibula 384.
Utijegyzetek Szászsebes környékéről 183; —
Kelnek, Vingárd, Szászorbo környékéről
205—222.
Utolsó ítélet 415.
Üveg gyöngy 158; — korszó 143; — tükör 45.
Üszküb 80.

V

Vadas 142.
Vadász 374.
Vadászfy Jenő 47.
Vajda-Hunyad 23.
Vajdovszky János 435.
Valens 101.
Valeria Aurelia 144.
Valerius-féle sírtábla Carnuntumból 321.
Valerius Natalis 235; — Proches 317; — Ur-
sinus 332; — Valentinus 308; — Zeno 120.
Valona 77.
Van der Weyden 418.
Van Eyck 413.
Vancsó Gyula 223, 224.
Varanno 375.
Varasdmegeye 103.
Vardasia 77.
Varga Juon 76; — Mihály 347.
Vargyasi Dániel-család 212.
Varjú Elemér 1; — Elemér: A gyulafehérvári
Hunyadi- emlékek 12—33; — Elemér: A
gyulafehérvári székesegyház sírköveiről 12.
Vas abroncs 159; — ácskapocs 154, 159; —
ásó 152, 154, 157, 158; — csat 352; — fej-
sze 164; — fogantyú 154; — gomb 153; —
kalapács 161, 163; — kallantyú 154, 158;
— kapocs 159, 161, 165; — kard 165; —
karika 153, 161, 165; — kaszanyél 160; —
kengyel 357; — kés 101, 155, 156, 157, 158,
159, 160, 351; — késpenge 152, 153, 156,
231; — kulcs 101; — lakat 101; — láncz
101, 152, 161; — lándsacsúcs 152, 154, 157,
158, 159, 162, 357; — lemez 152, 153, 158,
159, 161; — nyílcsúcs 154; — olló 157; —
patkó 158; — pánt 152, 153, 154, 156, 159,
163, 165; — pléh 152; — rudacska 154,
155; — sarkantyú 101; — sarló 153, 156,
158, 166; — szögek 101, 152, 156, 159; —
tengelyszög 101; — tokos véső 154, 161,
162; — tör 164; — törpenge 156; — üllő
157; — véső 101, 152, 154, 160, 166; —
zabla 357.
Vasaskereki 192.
Vases céramiques 246.
Vaskard 432.
Vaskor régiségei 166—171; — emlékekről Mun-
kács környékén 151—166.
Vaticani szoborgyjtemény 126.
Vatta 265.
Vattai lelet 250.
Vattinai ásatás 93.
Vác vára és képei 179—181.
Váci Múzeum-Egyesület 179.
Válasz Eber Lászlónak az «Arch. Értésítő-
nek» 1905. évf. 441—6. lapján megjelent
kritikájára 445—446; — Téglás Gábor úr-
nak 379.
Vámos 304.
Vásárhelyi Géza 92, 182, 184, 339, 382, 447, 448.
Veininiacium 80.
Velachi 77.
Velence 3.
Velencei Doge-palota 137.
Velics Antal 179.
Velm 294.
Venisa siremléke 332.

Venus 38.
Veranus 149, 150.
Veratius 294.
Verbata 272.
Veresegyháza 206.
Veress Endre 12; — Endre: A bolognai Mar-
sigli-iratok magyar vonatkozásai 193.
Verona 3, 136, 330.
Verondacus 303.
Verseczi városi múzeum gyarapodása 92—93.
Vessződíz 261.
Vetera Monum. Hung. 109.
Vettius-ház falai 365.
Vetussalina 143.
Vécse 374.
Védőkarzatos templomok 214.
Véke 374.
Véső 101, 152, 154, 160, 161, 166, 185.
Via de Zenta 77.
Vibenus 302.
Vibius Cn(ei) l(ibertus) Logus 293.
Victor 239; — sírköve 308.
VICTOR 434.
VICTORIA 434.
Victoriana 239.
Victorinus 238, 239.
Villa Albani 136; — Doria Pamphili 138.
Vimbrus 234, 299.
Vincentius iglói mester 437.
Vinedia Germana 232, 297.
Vingárd 208—213.
Vingárdi ág. hitv. ev. templom 210; — Geréb-
család 209, 211; — Geréb János 207; —
Geréb László 209.
Viollet Le Duc 19.
Viriaci-féle sírtábla 321.
Visegrádi János 92; — János: Festett cserép-
edénytöredékek a sátoraljai helyi őstelep-
ről 279—287; — nagyharang 436.
Visocica planina 77.
Visuria 175.
Vitéz-Vágás 374.
Vittore Pisano 3.
Vizurgis 175.
Vjossa 78.
Vlajkovác 93.
Volkstrachten zu Kittsee (Köpcsény) in der
Wieselburger Gespanschaft nach der Nat-
ur, 1808 gezeichnet 341.
Voll R., Altniederländische Malerei 418.
Vörös József 242.
Vörösmarty Mihály 376.
Vran planina 77.
Vravisus sírköve 302.

W

Wagner Carolus: Collectanea Saarosiensia 118;
— Carolus: Diplomatarium Comitatus Sa-
rosiensis 113; — János 437.
Wartha Vincze: Az agyagipar 280.
Watzinger 131.
Weibliche Gewandstatuen 131.
Weigand 80; — Lörincz 94.
Wening 179.
Wenzel: Árpádkori új okmánytár 104.
Wernher: Hypomnematum de admirandis Hun-
gariae aquis 110.
Weser 175.
Wessilewsky 77.
Westerwald 175.
Wetterau 378.
Weynand: Form und Dekoration der römi-
schen Grabsteine im Rheinlande im ersten
Jahrhundert 236.
Weber Péter királybíró 21.
Wickhoff F.: Wiener Genesis 130.

Wierdh Georgius 375.
 Winnefeld 135.
 Wissowa 121; — Religion und Cultus der Römer 150, 235.
 Wle 78.
 Wœrmann K., Handzeichnungen alter Meister im kgl. Kupferstichkabinet zu Dresden 429.
 Wosinszky Mór 183, 265; — Mór: Tolna vármegye története 287; — M.: Tolnamegye őskora 226.
 Wurzbach 180.

Y

Yanti monostor 103.

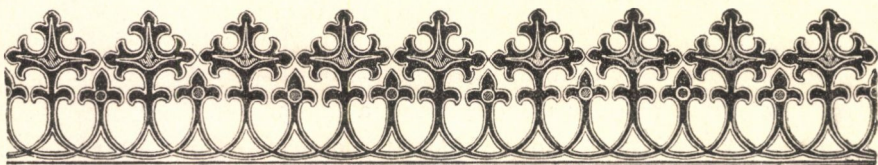
Z

Zabaler Jób 441.
 Zabla 357.
 Zahn Robert 403.
 Zajol 192.
 Zalán bolgár fejedelem 373.
 Zádori 446.

Zágráb 289.
 Zebegény 46.
 Zelenica 78.
 Zempléni szigethegység 279.
 Zemplénavármegye 372.
 Zeno 120.
 Zeus 122.
 Zichy Gyula gróf 81; — Jenő gr. 95, 183.
 Zolnay Jenő 447, 448.
 Zoltai Lajos 380.
 Zombori lelet 287–288; — szerb ötvösökről a XVII. és XVIII. században 69–71.
 Zsalobina 375.
 Zsalobinai szentély 374.
 Zsebfalu 374.
 Zsegrai kehely 440.
 Zsigmond, felső-hévvízi prépost 104; — király III, 116; — király czímerlevelei 113; — -kori armálisok 113.
 Zsilinszky Mihály 447.
 Zsolt 447.
 Zuglói urnatemető 380.
 Zugmantel 378.

M. E.

EMLÉKEK ÉS LELETEK.

A MAGYAR NEMZETI DÍSZ KELETKEZÉSE.

A Magyar Nemzeti Múzeum nagytermében nyilvánosan tartott előadási sorozat alkalmából 1907 február 4-én foglalkoztam a magyar dísz keletkezésének kérdésével és mivel a rövidre szabott idő hosszabb kitérést nem engedett, fölfogásomat csupán néhány mondatba foglalhatam, most valamivel bővebben tárgyalhatom a homályos kérdést.

Szerintem a dolmánynak nevezett ruhadarab eredete a kérdés sarkpontja. A nyelvtörténeti szótár és az oklevélszótár egyaránt tunicának mondják és az elnevezésre a legkorábbi adatok a XVI. század elejére utalnak. A tunica elnevezés helyes megjelölés, mert a dolmány csakugyan a tunica utódja. A tunica, mint a férfiak és nők közös öltönydarabja, túléli az ókort, használatban van a középkorban és miként már Varjú helyesen megjegyezte,* azt a tendenciát követi, hogy folyton szűkebbé, feszesebbé válik, annyira, hogy Olaszországban már a XIII. században a férfitunicát hol alul, hol fölül a mellen fölhasítják. A testhosszában közepett fölhasított tunicából lett Olaszországban a sopracotta nevű ruhadarab, ezt elfogadta Franciaország (surcot) és Németország (Sorket). A sopracotta derékon testhez áll, alul szélesebb, derékon gombolják, derékon alul a nemesi öv szorítja némileg hossza különböző, de soha se ér túl a térden.

A női tunica is hasonló átalakuláson megy át, sőt átalakulása jóval gyökeresebb. Midőn a derékhoz való feszülése tűrhetetlenné vált, akkor a mellső hasadékot meghosszabbították néha a derékon túl is és a hasadék két szélét egymáshoz fűzték, így a hasadékot hol szűkebbre, hol szélesebbre bocsáthatták. A XV. században lépett életbe az a második lényeges változás a női öltönyben, hogy derékban ketté vágták a tunicát, a derékon megmaradt mint külön tag a fűzős Pruszlík,** a derékon aluli rész pedig átváltozott «vertigal»-lá, «vertigad»-dá (erényőrző) szoknyává.

* Arch. Ért. 1900. 422. l.

** Középkori németiséggel «Preisiz», valószínűleg ebből lett «Preiszlík», «Pruszlík».

Ugy a férfiöltöny új formája, mint a női ruházatnak ez az új tagolása megmaradt a magyar díszben mind a mai napig.

A férfiak rövidített, elől felhasított s a derékhoz szoruló gombolós kabátot hiteles hazai emlékeken legelőbb a XIV. században látjuk föltűnni. Legkorábban Szent László jelenik meg benne Nagy Lajos érmein és ugyanígy van öltözve Szent László magyar aranyakon II. Lajosig. Hogy az öltözet valószínűleg az Anjou királyok idején volt az udvari viselet, tanúsítja maga Nagy Lajos képe a XIV. század közepén túl keletkezett Képes Krónikában és a XV. században való folytatólagos fönmaradását mutatja kellő szabatossággal Joannes de Rozenaw temperaképe 1445-ből a nagyszebeni székestemplom kórusának éjszaki felén, a hol a legalsó képen, mely Krisztus keresztfeszítését ábrázolja, a keret alsó bal sarkában a megrendelő donator, nyilván előkelő úr, ilyen rövid gombolós kabátban térdepel.

Nem tudjuk bizton, hogy nevezték a XIV. és XV. században ezt a ruhadarabot, mely a XVI. században már annyira megállapodott, hogy azután is évszázadokig tovább él, mint a «nemzeti dísz» főalkotó része.

Salamon Ferencz úgy vélekedett, hogy «kabát» volt a neve és hivatkozik a *καβάδιον* nevű görög ruhára. Azt tartja, hogy ez volt a dolmány elődje. Ebben van lehetőség, mert a tunica nemcsak a nyugaton ment át a jelzett átalakuláson, de Byzanczban is és hogyha az átalakulás III. Béla konstantinápolyi tartózkodása idején már meg volt, akkor nem látok akadályt abban a föltevésben, hogy III. Béla honosította meg az udvaránál és mivel a XIV. században az Anjou dinastia is ezt az öltönydarabot használta, érthető, hogy megmaradhatott a ruhának a neve is.

Ismeretes, hogy (Kún) László a XIII. század végső harmadában a kún viseletet emelte udvari díszszé. Hogyha Nagy Géza helyes sejtélemmel úgy vélekedett, hogy a hosszúra nyúló kún köntös és az akkor modern kabát compromissuma alapján keletkezett a «dolmány», akkor ő sem járt messze az igazságtól, mert nyilvánvaló, hogy a kún köntös IV. László után sem ment ki teljesen a szokásból, csupán megváltozott a hasadéka és kevésbbé testhez állott, mint a kabát. Ezt a ruhadarabot alighanem a kún nyelvből származott dolmány névvel illeték, mire talán a kún nyelvkincsből szerezhető megfelelő tanúság. Képes emlékeink közt a kún «dolmány» megmaradására a képes krónikának az a képe idézhető bizonyítékkul, a melyen Nagy Lajostól jobbra hosszú felhasított köntösben állanak Lajos magyar tanácsosai kún vagy más süveggel fejükön. A dolmánynak ez a «kún» formája a XVI. századig maradhatott meg. Csak valamivel rövidebb annak az öt magyar-nak a dolmánya, a ki a Maximilian «Triumphzug»-ja 1512—1516. évek-

ben készült Hans Burgkmayr-féle képen pajzsos és buzogánnyal kezében szerepel.* A XVI. század elejétől kezdve már biztos talajon áll a történeti vizsgálat, bővében vagyunk az évszámmal megállapítható képeknek és 1507-től kezdve levéltári aktákban, valamint az irodalomban is sűrűn akadunk a «dolmány» szóra. Mellette annyira háttérbe szorul minden egyéb név, hogy utóbb, a rövidebb dolmány divatjában is, megmarad.

De a «kabát» szó sem vész ki; megmarad a fegyverzetben. A «fegyverkabát» egyenértékű a német Waffenrockal, mire már Nagy Géza is utalt. Ily értelemben a XVIII. századig használják és mikor Európaszerte elhagyják a mellvértet, akkor csak úgy mint a német «Rock», átmegy arra a ruhadarabra, mely nálunk is meghonosult; de a kún dolmányt a nemzeti díszben viselt több százéves, állandó használatból nem szoríthatta ki.

Nyilvánosan tartott előadásom kiegészítéseül teszem közzé e föltevéseimet. A hazai viselet történetét kutató szaktársakat kérem, szóljanak hozzá. Mődjukban van a föltevések közül azokat, melyek megállhatnak, újabb adatokkal megerősíteni, de egyuttal az okoskodás gyöngéit is észre fogják venni. Az így keletkező eszmecsere talán dűlőre viheti az érdekes kérdést.

Budapest, 1907 február 7.

Hampel József.

DOMBORMŰVES BRONZLÁDIKA A NEMZETI MŰZEUM RÉGISÉGTÁRÁBAN.

A bronz művészi értékesítésének új forrása nyílt meg a XV. század második felében Felső-Olaszországban. Veronai volt a nagy Vittore Pisano, padovai jeles követője, Matteo de' Pasti, mindketten a modern éremművészet kiváló jelentőségű kezdeményezői. A kisplasztika is, mint az éremművészet, Padovából és Veronából indult ki, terjedt szerte Velenczébe, Mantovába, Bresciába, Bolognába, Ferrarába és Észak-Olaszország egyéb városaiba, innen hatolt el a déli vidékekre, sőt a külföldre is.

Ennek a nagy föllendülésnek főleg Donatello padovai tartózkodása volt az okozója. A nagy firenzei mester egy évtizeden át dolgozott Padovában, 1443-tól 1453-ig. Ott alkotta Gattamelata lovasszobrát

* A Maximilián-féle utasításokban ez a 39. számú képre a festőnek meghagyja a fejedelm: «Fünf Personen mit Pafesen, die sollen haben Unngrisch Koller» a «pafesen» szó a nagy pajzsra vonatkozik, «Koller»-nek nevezi a mente visszahajtott gallérját. Koller = collare = gallér. A gallér ezuttal az egész ruházat jelzésére szolgál.

és padovai szent Antal templomának főoltárát, melynek szobrászati díszje bronzszobrokból és domborművekből áll. Donatellónak nagy műhelye volt Padovában, sok segédje, még pedig toscanaiakon kívül főleg padovaiak és általában felső-olaszországiak. Ezek közül többen monumentalis szobrászattal is foglalkoztak, az egész iskola művészettörténeti jelentősége azonban főleg a kisplasztika fölkarolásában és kifejlesztésében áll. Donatello volt a mester; az ő példája nélkül ez a virágzás nem következett volna be, de tanítványai úgyszólván aprópénzre váltották föl az ő művészetének nagy tanulságait. Tevékenységöknek a tudós Padova is irányt szabott: a Donatellótól tanult valóságosság mellett fontos szerepet játszanak a classicus tárgyak és formák is.

A kisplasztika ezen fellendülésének a bronzszobrocskákánál is számosabb termékei a plaquettek, kis méretű, bronzból öntött domborművek. «A kisméretű dombormű már magában véve is népszerűbb lehetett a szobrocskánál, mert az érdeklődést könnyebben lebilincseli a sok alakból álló, különösen elbeszélő ábrázolás, mint a magában álló alak», mondja Burckhardt.* Ehhez járul még az is, hogy a plaquettek készítése könnyebb, olcsóbb, elterjedése már ennél fogva is általánosabb volt. Nagy előnye volt a plaquetteknek az is, hogy könnyen lehetett őket használati tárgyak, ládikák, tintatartók, sőtartók stb. díszéül alkalmazni, bár úgy látszik, hogy a medailleokhoz hasonlóan túlnyomó részben mint önálló jelentőségű művecskék keletkeztek.

A fönmaradt emlékek nagy számához képest elenyészően kevés mester neve ismeretes. Padovában Bartolommeo Bellanón, Donatello kiváló tanítványán (1430—1498) és a Riccio néven ismert Andrea Brioscón (1470—1532) kívül, kinek tevékenységében a padovai kisplasztika tetőpontját érte el, alig említhetünk neveket. A legtermékenyebb padovai mester műveit önérzetesen a *Moderno* álnévvel jelölte. Nem ismerjük nevét annak a művésznek sem, a ki az *Ulocrino* álnevet vette föl.

Nevek híján főleg csak irányok szerint csoportosíthatjuk a padovai műveket. Donatello hatása, az antik művészet varázsa, Mantegna műveinek befolyása: ez a három út az, a melyek egyikén-másikán a művészek elindultak. Kézzelfogható egyéniségek híján csak beható tanulmány, aprólékos stílkritika segítségével sikerül nagyobb egyéni csoportokat összeállítani. Ez az egész művészi tevékenység nagyrészt iparművészeti jellegű. A művészek szívesen reprodukálnak idegen compositiókat, gyakran épenséggel a kis méretben való másolással elégednek meg. Vannak olyan plaquettek, a melyek nem egyebek antik cameók vagy érmek hű öntvényeinél. Az egyéni művészetnek az a

* Beiträge zur Kunstgeschichte von Italien, 373. 1.

mélysége, a mely a legjobb olasz emlékérmek, elsősorban Vittore Pisano érmeinek képmásaiban és reverseiben nyilatkozik, a plaquettekben alig kereshető. Az emlékérmekkel szemben különösen az is jellemzi őket, hogy képmások rajtok — néhány, főleg velencei kivételt nem tekintve — nem fordulnak elő. A medaille szolgálta az egyéni dicsőséget vagy hiuságot, a plaquettenek más volt a rendeltetése. E tekintetben az olaszok szigorúan megkülönböztették ezt a két rokon műfajt. A modern művészet, a melynek az olaszok, épen az emlékérmek és plaquettek készítése terén mesterei voltak, e tekintetben nem követte őket.

I. OLASZ RENAISSANCE-KORI BRONZLÁDIKA A N. MÚZEUMBAN.

Igen sok plaque, a mely most a gyűjteményekben önállóan, elszigetelve szerepel, eredetileg valamely használati tárgynak volt alkotó része, legfőbb művészi dísz. Eredeti helyén, a megfelelő keretben bizonyára igen soknak egész más volt a hatása, mint jelenleg, midőn az egykori összefüggésből kiszakítva mint önálló darab szerepel. A megítélés kellő álláspontja velök szemben így nem érvényesülhet. Aránylag igen csekély számmal maradtak fenn olyan iparművészeti készítmények, a melyeken ezek az apró domborművek eredeti alkalmazásukban láthatók. Ezek azért rendkívül becsesek is, hiszen már az egyes plaquettek is nagy méltánylás tárgyai nyilvános múzeumokban és magángyűjteményekben egyaránt.

Egy ilyen, apró domborművekkel díszített használati tárgy, bronzládika, látható a Magyar Nemzeti Múzeum régiségtárában. (1. ábra.) A négy lábon álló, parallelogramm alakú, bronzból öntött részekből összeillesztett ládika magassága (a lábakkal együtt) 11 centiméter, hossza (fölül) 25 centiméter, szélessége 15,5 centiméter. A lábak szárnyas oroslábak, a melyekből középen széles, levélszerű tag halad fölfelé, enyhe hajlással megszüntetve a sarkok élet és elegáns, a tektonikai fölépülést

hangsúlyozó vonalat képezve. A ládika födelét, a mely bronzbádoggból készült és parallelogramm alakú nyílással van ellátva — különben a ládikához hozzáerősítve nincs — későbbi készítménynek tartom, melynek durva, művésztetlen formái erősen elütnek a ládika finom tagolt-ságától és díszétől. Ugyancsak későbbinek látszik az egykori födél megerősítésére készült két csuklótag palmettás dísze. A ládika egykori gyakorlati rendeltetésére vallanak belsejében az egykori rekeszekre való fölosztásnak forrasztási ólomnyomai. Utóbb alighanem parázstartó melegítőnek használták.

Az oroszánlábakon kívül apró domborművek képezik a ládika díszét. Befelé mélyedő, sokszorososan tagolt keretben vannak elhelyezve a ládika mindkét-két keskeny és hosszú oldalán, úgyhogy ennél fogva síkjaik a ládika felső és alsó szélénél mélyebben esnek. A domborművecskék antikizáló, levélsoros keretekbe vannak foglalva, a melyekről világosan fölismerhető, hogy szervesen hozzájuk tartoznak, nem magával a ládikával, hanem a domborművekkel vannak egy-egy darab-ból öntve. Ez esetben nyilvánvaló, hogy ezek a domborművek már eredetileg valamely tárgy plastikai dísze gyanánt készültek és ha önállóan lépnének is föl, a levélsoros keret akkor is elárulná, hogy eredetileg díszítő rendeltetésök volt. A hosszú oldalakon levő domborművek hossza 19 centiméter, magassága 3 centiméter, a keskeny oldalakon levő rések magassága ugyanannyi, hossza 10·2 centiméter. A körülfutó levélsoros keretek szélessége (csekély eltérésekkel) 0·5 centiméter. Az apró domborművek arányaiknál fogva friesszerű hatást gyakorolnak. A hosszú és keskeny oldalakon ugyanaz az ábrázolás ismétlődik, olyképen, hogy mind a két hosszabb, mind a két rövidebb dombormű egy-egy mintából van öntve. Technikai szempontból megemlítendő, hogy az öntés nem épen gondos; a finom, sok helyen mikroszkopikus formák nem jutnak mindenütt kellőképen érvényre, nevezetesen az ábrázolt alakok arcvonásai a legtöbb esetben alig ismerhetők föl és inkább a sok alak sorakozása, mozdulataik rhythmusa idézi elő a művészi hatást. Ez az oka annak, hogy a domborműveken ábrázolt jelenetek jelentősége felől nem vagyunk egészen tisztában.

A hosszabb dombormű bal fele a napkeleti bölcsek imádását ábrázolja. (2. ábra.) Jobb felől Mária ül, ölében a kis Jézussal, jól-rosszúl, fatörzsekből összetakolt rozszant kunyhó előtt, a mely mögött a háttérben a nagy bethlehemi csillag ragyog. A kunyhóban a szamár és ökör nagyon elmosódott fejei látszanak, a jászol fölött. A főcsoporttól jobbra némi távolságban Szent József ül, hosszú vándorbottal kezében. A szintért még sziklák is jellemzik. Bal felől térdein közeledik az első szent király. Kinyújtott bal kezével ajándékot nyújt a kised felé, a ki anyja ölében feléje fordulva jobb kezével megáldja. Az apró méretek ellenére

ez a jelenet kellőképen kifejezésre jut: méltósággal teljes Mária, kinek hosszú fátyla fejéről omlik alá, különösen hatásos a szent király áhitata, sőt még a gyermek mozdulata is félreismerhetlenül elárulja annak isteni lényét. A fővonalak érvényre juttatása, a mozdulatok világos, határozott kifejezésére: valóban csak ez lehetett az az eszköz, a melylyel a művész még ilyen kis keretben is boldogulhatott. A méretek kicsinyisége mellett is ment maradt minden aprólékosságtól.

A térdelő király után következik két társa, mindkettő a főcsoport felé mentében, jobb kezében mindegyik ciborium alakú edényt tartva. Kívülök kiséretők tölti be a tért: lovat fékező sisakos férfi, oldalán széles karddal, egy másik alak, mely egy szemközti nézetben, erős rövidülésben ábrázolt teve zabláját fogja, egy szakállas alak kezében palásttal (?), mögötte a háttérben teve mellső része és a harmadik király lábánál kuporgó sajátságos, majomszerű alak.

Egészen más természetű csoport tölti be a dombormű jobb felét. Balra először is három szemközt forduló alak látszik, a melyek közül balra a legszélső alabárdot tart kezében. Utánuk egy negyedik, igen elmosódott, hasonló alak következik. Katonáknak látszanak. A kis méret ellenére is imponáló egy büszke tartású lovas alakja, a mely után az egész jelenet legsajátságosabb része, egy lovat fékező három alak következik, a melyek közül kettő koronához hasonló sapkát visel fején. A csoportot, vagy inkább fölvonulást, mely jobbról bal felé halad, méltóságteljes megjelenésű süveges, hosszú palástos alak zárja be, a

2. A BRONZLÁDIKÁNAK HOSSZÚ OLDALA.

mely mögött még egy kifelé forduló szakállas alak látszik félig. Mit jelent ez a fölvonulás? Miféle összefüggésben van a kis Jézus imádásának ünnepélyes jelenetével? A napkeleti bölcsek kíséretével alig hozhatjuk vonatkozásba. Talán a Heródes parancsára a kisdetek lemészárlására Bethlehembe vonuló fegyvereseket kell bennök látnunk? Vagy föltételezhetjük, hogy a másik jelenettel semmiféle belső összefüggésben sincsen? Csak az bizonyos, hogy a dombormű két külön részből áll, két plaquetteből, a melyek esetleg csak külsőleg kerültek egymással összefüggésbe.

3. A BRONZLÁDIKA KESKENY OLDALA

Hasonló kérdés áll elő a keskeny oldalakon ismétlődő domborművel szemben. (3. ábra.) Itt, balról jobbra haladva, először is két tevét látunk profilban egymás mögött, a melyek hátulsó részét a levélsoros keret elmetshi. Az innenső tevéen férfialak ül, a hátulsót egy szemközti nézetben ábrázolt alak vezeti(?). Ezt az alakot egy másik, nálánál jóval nagyobb és feléje forduló férfi bal kezénél fogja, jobb kezében hosszú nyelű alabárdot tart. A két alak között a háttérben két teve mellső része látszik, de igen határozatlanul. Tovább jobbra ismét két teve megy, oldalnézetben, egymás mögött; az innenső valami terhet hord hátán, a mellett farán, a púp mögött férfi ül és ostorát ütésre emeli. Három alakból álló csoport következik ezután: középen szakállas férfi, hosszú, galléros, derekán övezett ruhában, fején sapkával, kezét egy előtte álló, nálánál kisebb sisakos(?) alak vállára teszi, a ki élénken feléje fordul és bal kezében hosszú botot vagy dárdát tart. Vele szem-

ben áll a harmadik alak, rövid kabátban, fején sapkával; kézmozdulata elárulja, hogy beszél. Ettől a csoporttól jobbra még egy alakot látunk, igen elmosódott tevével.

Ennek a domborműnek az értelmét már igyekeztek megfejteni. A Nemzeti Múzeum ládikáját díszítő ezen plaquettejével teljesen azonos másik példány van a berlini Frigyes császár Múzeum gyűjteményében, a mely tudvalevőleg a londoni South-Kensington Museum mellett az olasz kisplasztika alkotásait a legnagyobb számmal és áttekinthető, rendszeres összeállításban egyesíti magában.

Bode a következőképen írja le a múzeum olasz bronzműveit tárgyaló legújabb leíró lajstromban: * «853. (Lelt. sz. 1207.) *József* fölismereti magát testvérei előtt, a kik tevéken hosszú sorban közelednek bal felől. Jobbra, vállán dárdával, áll, mögötte szolga tevével; az előtte álló két férfi egyike balját vállára tette. Érdes háttér. Földombormű. Bronz. Magassága 4'6, szélessége 11'8. Kerete széles (levélszalag) palmettasor. 1889-ben megszerezve. Güterbock úr ajándéka. — Képe LIV. tábla.» A mint látjuk, a leírás nem egészen szabatos, azonkívül pedig a magyarázat is aligha találó. Az ábrázolt alakok száma, cselekvése, jellemzése épen nem felel meg ennek a tárgynak. A dombormű tárgya valószínűleg az ó-testamentumból van merítve, talán épen József történetéből, de ezt csak úgy lehetne bizonyossággal eldönteni, ha a hozzáfűződő egyéb jelenetek ábrázolásai is megvolnának. Akár József történetét ábrázolja a kis dombormű, akár mást, előfordulása itt, a napkeleti bölcsek imádásának ábrázolása mellett jellemző arra nézve, hogy a plaquetteket sokszor a tárgyi összefüggés tekintetbevétele nélkül alkalmazták egymás mellett, a műhelyben rendelkezésre álló készletből merítve, főleg azt tartva szem előtt, hogy azok a díszítés alapjául szolgáló tárgy egyes részeit helyesen töltsék ki.

A berlini lajstrom még három más plaquette-t sorol föl a ládikán levő domborműnek megfelelő példánnyal összefüggésben. Mind a négyet egy mester kezének tulajdonítja, kinek neve ismeretlen és a kiről csak az tételezhető föl, hogy Padovában dolgozott, a XV. század végén.

Az egyik plaquette Absolon halálát ábrázolja (851. sz.) (4. ábra). A művész a kis méret ellenére is igen hatásosan adja elő azt a jelenetet, a mint 'Absolon lovon vágat üldözői elől, de hosszú haja egy faágon fönnakad, úgyhogy a mögötte száguldó lovas csapat, mely már nyomában van, a következő pillanatban utóléri. A szintér ábrázolása itt körülményesebb, mint a Nemzeti Múzeum ládikáját díszítő domborműve-

* Königl. Museen zu Berlin — Beschreibung der Bildwerke der christlichen Epochen. Zweite Auflage. Band II. Die italienischen Bronzen. 81 Lichtdrucktafeln (Berlin, 1904), 77. l. (a plakettek leírása *Knapf* közreműködésével történt.)

ken: magas, meglehetősen conventionalis alakítású fák látszanak a háttérben, a földet kövek borítják. Ugyanilyen kövek fordulnak elő a második plaquetten (851. sz.) (5. ábra), mely az olasz művészet egyik kedves témáját, Trajanus császár igazságos ítéletét ábrázolja. Ezen a művön is

4. ABSALON HALÁLA.

5. TRAJANUS ITÉLETE.

különösen jellemző a mozdulatok kitűnő ábrázolása és a lovasoknak a legkülönbözőbb helyzetekben, helyenkint merész rövidülésben való föltüntetése, míg a részletek el vannak hanyagolva. Mint a Nemzeti Múzeum ládikájának domborművein, itt is a művészetnek az az iránya tűnik elő, mely nem a mikroszkopikus részletek kidolgozásában látja célját, hanem a kis méretek dacára is nagy súlyt helyez a compositióra és azon belül főleg az egyes alakok mozdulatainak hatásos, azonnal megérthető kifejezésére törekszik. Nyoma van ebben az irányban mind Donatello drámai művészetének, mely főleg a padovai Santo főoltárának domborművei révén akkora befolyást gyakorolt Felső-Olaszország művészetére, mind Mantegna befolyásának, mely a távlati föladatak merész megoldásában tűnik föl.

A berlini múzeum negyedik plaquetteje (852. sz.) (6. ábra) diadalmenetet ábrázol. Pálmaágakat lengető lovasok vágtnak rendetlen sorokban.

6. DIADALMENET.

A plaquette trapezoid alakja és az alul alkalmazott levélsor arra vall, hogy eredetileg valamely tárgy díszül szolgált. Bizonyára csak a levélsor előfordulása indíthatta a berlini lajstrom szerzőjét arra, hogy ezt a darabot a föntiekkel egy csoportba foglalja össze. Míg amazok összetartozása nyilvánvaló és méltán egy mester alkotásainak tekinthetjük őket, ez utóbbinak stílusa egész más. Jellemző különbség, hogy míg amott a jelenetek, mo-

zdatok megkapó kifejezése a fődolog, itt az egyes formák, sőt részletek plastikus kidomborításával találkozunk. Erősen érezhető az antik művészet hatása is, mind a lovak, mind a lovasok alakításában. Ezek a vonások már a XVI. századra vallanak és jellemző, hogy a levélsor

is a múzeumi bronzládika levélsorainál szigorúbb, szabatosabban antikizáló formát öltött.

Nem volna nehéz a plaquettek nagy tömegében további analógiákat találnunk. Így például a berlini lajstromban 1005. szám alatt szereplő szép példány, mely Szent Pál kivégzését ábrázolja, az eltérő forma és tárgy ellenére is hasonló művészi sajátságokat tüntet föl (7. ábra). Kézzelfogható, érdekes művészi egyéniséget azonban aligha lehetne ez apró művecskékből kihámozni, még akkor sem, ha hosszabb sorozatot állítanánk össze az egymáshoz különösen közel álló plaquettekből. Ezeknek a kis domborműveknek nem is ez a rendeltetésük. Nem nagy igényű, önálló művek, hanem a művészi ipar díszítő célzatú, széreny terjedelmű termékei, a melyek sokszor tömegesen készültek a műhelyekben. Értékeket, művészettörténeti jelentőségeket abban kell keresnünk, hogy híven tükröztetik vissza azokat a művészi irányokat, a melyek a XV. század végén és a XVI. század elején különösen Felső-Olaszországban uralkodtak. A mellett a kivitel finomsága, a kitűnő technika, a formák szépsége és olykor a tartalom jelentősége révén magukban is kedves, értékes művecskék.

Ha eredeti alkalmazásban, valamely használati tárgy dísze gyanánt találkozunk velök, akkor a legtöbb esetben megcsudálhatjuk azt a finom tapintatot, művészi ízlést, a melylyel fölhasználták őket. Ez adja meg a Nemzeti Múzeum bronzládikájának is a jelentőségét. Jellemző iparművészeti terméke a XV. század végének. Bizonyára Felső-Olaszországban, valószínűleg Padovában keletkezett. Domborműveiben még felismerhető Donatello drámai művészetének hatása. Nem a formai szépségre, hanem a jellemzésre való törekvés uralkodik és a ládika antikizáló tagoltsága mellett az antik művészet formáinak utánzása a domborművekben nem ismerhető fel.

7. SZENT PÁL KIVÉGEZTETÉSE.

Éber László.

A GYULAFEHÉRVÁRI HUNYADI-EMLÉKEK.

Az Archæologiai Értesítő olvasói emlékezhetnek még arra az irodalmi eszmecserére, a mely a Hunyadiaknak a gyulafehérvári székesegyházban levő síremlékei felől e folyóiratban több mint hét évvel ezelőtt lefolyt.* Ez eszmecsere az Értesítőben nem nyert befejezést; folytatásául két felolvasás, illetve előadás szolgált, az egyiket 1902 május 27-én a Régészeti Társulat ülésén e sorok írója, a másikat, ugyanilyen alkalomból s ugyanazon évben deczember 28-án, egy a vitában eddig részt nem vett fél, dr. Veress Endre tartotta. Az előbbi felolvasás e folyóiratnak volt szánva s csak azért nem látott annak idején napvilágot, mert azt br. Forster Gyula úr, a Műemlékek Országos Bizottságának elnöke egy a bizottság által akkor tervezett kiadvány részére kívánta fentartani.

E publicatio, mint a bizottság kiadványainak első kötete, az imént hagyta el a sajtót.** Benne a Hunyadiakkal kapcsolatban álló műemlékek ismertetései foglalják el a legtöbb helyet. Különösen a gyulafehérvári síremlékek ügye van bőven tárgyalva; a szerkesztő bevezető cikkén kívül nem kevesebb, mint három dolgozat foglalkozik velük, egyik fentebb említett, 1902-ben készült felolvasásom, a másik Möller István, a harmadik pedig dr. Veress Endre cikke.

Maga a tárgy elég fontos arra, hogy ugyanazon munkában háromféleképen is megvilágítást nyerjen. Azonban a szóban forgó cikkek közül kettő, Möller Istváné és dr. Veress Endréé mintegy válasz és kritika, sőt egyenes czáfolat a harmadikra. Az, hogy a két előbbi dolgozat egymással is sok tekintetben ellentétbe helyezkedik, csak furcsábbá teszi az összhatást.

Miután a harmadik, ilyenképen megbírált dolgozat írójának nem volt módja arra, hogy a vele ellenkező véleményen levő munkatársak cikkeire még ugyanazon műben megadhatta a választ, kénytelen apologiája számára az Archæologiai Értesítőben kérni helyet. Teszem ezt annál bátrabban, mert — úgy remélem — e válaszom hosszú időkre az utolsó szó leend a Hunyadi-síremlékek körül forgott vitában, a mely, mint fentebb említettem, évekkel ezelőtt ugyanezen folyóiratban vette kezdetét.

Mikor a Magyarország Műemlékeiben most megjelent dolgozatomat megírtam, azt hittem, hogy az záróköve lesz a Hunyadi-emlékek körül lefolyt eszmecserének, miután emberileg lehető legnagyobb bizonyossággal tisztázta a kérdés velejét: a gyulafehérvári sírkövek közül melyek a Hunyadiakéi s a valódiak kiket, nemzeti dinasztiaink mely tagjait illetik? S ime, azonnal akadt két czáfoló is.

* Varjú Elemér, A gyulafehérvári székesegyház sírköveiről (1899. 29. és köv. l.) — Boncz Ödön, Hunyadi János állítólagos síremléke Gyulafehérvárott. (1899. 77. és köv. l.). U. az. Még néhány szó a gyulafehérvári «Hunyadi»-sírkövekről. (1901. 181—182. l.) Ide számítandók még a Nagy Géza és Varjú Elemér közt a Magyar Viseletek Története felől ugyanezen folyóiratban lefolyt polemiaának a szóban forgó emlékekre vonatkozó részletei.

** A Műemlékek Országos Bizottságának Kiadványai: I. kötet. Magyarország Műemlékei. Szerkeszti báró Forster Gyula. I. kötet. Budapest, 1905. Hornyánszky Viktor nyomdája. (Megjelent 1906 végén.)

Felhozott bizonyítékaim annyira kézzelfoghatók voltak, hogy igazam tudatában nyugodtan letehetném a tollat. Ám de az a körülmény, hogy az én megállapításaimmal merőben ellenkező vélemények nyilvánulásai is helyet kaptak a Magyarország Műemlékeiben, mutatja, hogy bizonyítékaim nem mindenkinek elégitettek ki. Kénytelen vagyok tehát újból előállani a Hunyadi-ügygyel. Előbbeni állításaim igazolására valamely új, nyomós érvet felhozni ugyan nem bírok; a mit ismereteink mai állása mellett felkutatni s összehordani lehetséges volt, azt összegyűjtöttem s közreadtam, de tehetek s teszek mást: kimutatom ezuttal, hogy az enyémmel ellenkező két nézet egészében és részleteiben teljességgel tarthatatlan.

A könnyebb érthetőség s azok kedvéért, a kiknek a «Magyarország Műemlékei»-t nincs alkalmuk látni, röviden elmondom, mik azok az eredmények, a melyekre többféle téves nézeteim helyreigazítása után mások hozzászólásait is figyelembe véve, magukat az emlékeket s később a Magyar Nemzeti Múzeumba került gipszmásolataikat sokszor és gondosan tanulmányozva, eljuttattam.

Ismeretes és senki által kétségbe nem vont tény, hogy a gyulafehérvári székesegyházban három Hunyadi-házbeli férfiút temettek el; ezek: ifjabb Hunyadi János († 1440.), idősb Hunyadi János, a kormányzó († 1456.) és Hunyadi László († 1457.). Ennek megfelelően a hagyomány és a közhit is három Hunyadi-emléket keresett Gyulafehérváron, megfelelkezve arról, hogy a mint nyomtalanul eltűntek onnan a Hunyadiakénál kétszáz évvel újabb emlékek, úgy amazok közül is tökéletesen elpusztúlhatott egyik vagy másik. Ennek az oklevelekből merített tudatnak (hogy t. i. három Hunyadi-emléknek kell lenni) a suggestiója alatt állottak azok a buzgó férfiak, a kik a székesegyháznak a katolikusok által történt újbóli birtokbavétele s a templomnak röviddel utóbb bekövetkezett restaurálása idején a tumbákat és sírköveket helyreállítani igyekeztek. Nekik három Hunyadi-emlékre volt szükségük s ezért a talált töredékekből, úgy lehet, teljes jóhiszeműséggel, de lehet, hogy «jám-bor» csalásból tudatosan, három kőszirt «szerkesztettek» s ezeket elkeresztelték a három Hunyadi emlékének. Egyik felől biztosak lehettek, hiszen ezen rajta volt a név; a másik kettőre ők maguk vésették rá a neveket, hogy a jövőendő nemzedékeket a további kutatások kötelezettsége alúl felszabadítsák. Könnyű volt ezt megtenni abban a korban, a mikor a középkori régészetről, viseletek történetéről s más efélékről (legkivált nálunk) az embereknek halvány sejtelmük sem volt. Arra azonban nem gondoltak, hogy jön idő, a mely rájuk czáfol s az általuk okozott homályban is ráakad az igazságra.

Mindössze három emlékkal lévén dolgunk, könnyen végezhetünk velük, annál könnyebben, mert egyet, a melyiknek hitelességéhez s tulajdonosához szó sem férhet, eleve kihagyhatunk a számításból. Ez a biztos emlék az ifjabb Hunyadi Jánosé, a kormányzó öcscséé. Egykor szép, ma azonban rettentő csonkaságával elszomorító hatást tevő, tiszta gót ízlésű kőkoporsó ez. Három épségben maradt oldalfalán három címer van: az országe (csak a vágások), I. Ulászló királyé s az alak lábánál, a Hunyadi családé. Fedőlapján pánczélos vitéz alakja nyugszik, lábait oroszlánra helyezve, fejét pedig (a mi nálunk

szokatlan) szépen formált csőrös-sisakra fektetve.¹ A fedőlap párkányára vésett felirat biztosan megmondja, hogy a kövítész kit ábrázol, sőt elárúlja azt is, hogy a sírszobor Hunyadi János kormányzósága idején (bizonyosan az ő rendelkezésére) készült. Ez a felirat így hangzik:

hic est . humulatus . miles . iohannes . vocatus . frater .
gubernatoris . xpi . iunctus . celicis . rhoris . anno . dni . m .
CCCCXXV² . de . huniad . r . hic est humulatus . iohes .
miles . iunior³ . de . huniad . vocatus . frater . eiusdem . domini .
gubernatoris . xpi . iunctus . celicis . rhoris .

E körül több mondanivalónk nincsen.

Ifjabb Hunyadi Jánosé mellett áll, a hagyomány által idősbb Hunyadi Jánoséknak mondott kőkoporsó. A koporsót különböző korú s anyagú darabokból rakták össze. Lábtól való véglapja fehér márvány kődarab, cifra, renaissance izlésű ornamentikával borítva. Meg van róla állapítva, hogy a két Kendi testvér, Ferencz és Antal síremlékéhez tartozott,⁴ így számításon kívül hagyhatjuk. A két oldallap vörös márvánnak látszó mészkőből⁵ készült s kétségtelenül a középkorból eredő faragással van borítva. Az egyiken viaskodó magyar és török lovasok vannak kifaragva, a másikon hasonló vitézek, de más csoportosításban láthatók; itt a lovaiktól megfosztott törököket foglyok gyanánt viszik magukkal a magyarok. E domborművek felől sem térnek el a vélemények: valamennyi ismertető a XV. század derekáról valóknak tartja őket s mind Hunyadi János kormányzóval hozzák kapcsolatba; legtöbbször a kormányzó kőkoporsójának oldallapjait látják a most is ilyenekül alkalmazott domborművekben.⁶

Az itt leírt három oldallapon emberi-alakos fedőlap nyugszik. Párkánya s egész formája mutatja, hogy kőkoporsóra volt szánva eredetileg is. A rajta látható alak, műnyelven szólva, *el van faragva*; lábszárai a nagy felsőtesthez képest aránytalanul rövidek, ez s az egésznek durva kivitele mutatja, hogy mes-

¹ Azt hiszem, hogy a fő alá helyezett sisak itt symbolum s azt jelenti, hogy János lovag csatában fejezte be életét.

² A két utolsó V-t két X helyett tévesen véste ki a kőfaragó.

³ A Magyarország Műemlékeiben hibásan áll *iunior*, mert a szó második betűje nem U, hanem V. — Veress úr lejjebb ismertető cikkében a *iunior*-t *minor*-ra igazítja ki; őt egy a második (v) betű felett levő, pont formájú törés, a mely felületes megtekintésre ékezetnek látszik, tévesztette meg.

⁴ Olyan megállapított dolgokról, a melyeknek igaz voltát senki sem vonta kétségbe, e helyütt nem szólok; az érdeklődők ezeket a Magyarország Műemlékeiben megtalálhatják.

⁵ Hogy a Hunyadi- emlékek anyaga nem, mint a laikus joggal hihetné, vörös márvány, hanem sajátos patinát kapott magyarigeni mészkő, azt alább bőven tárgyalandó cikkében Möller István úr állapítja meg. E patina korán keletkezhetett; az emlékköveket Gromo olasz testőrkapitány már 1565-ben «finom márványból» valóknak nézte. (Archiv des Vereines für Siebenbürg. Landeskunde, 1857. 20. l.).

⁶ E domborműveket illetőleg öt év előtti véleményem némiképen módosult. Előbb a kormányzó sírjától teljesen független, de azért egykorú emléktábláknak véltem őket; ma hajlandó vagyok hinni, hogy a kormányzó (igazi) sírkölapja s ezen domborművek valaminő kapcsolatban voltak, talán együtt egy óriási kőkoporsó részei lehettek. Hogy mi indított erre a nézetváltoztatásra, jelen dolgozatom végén mondom el.

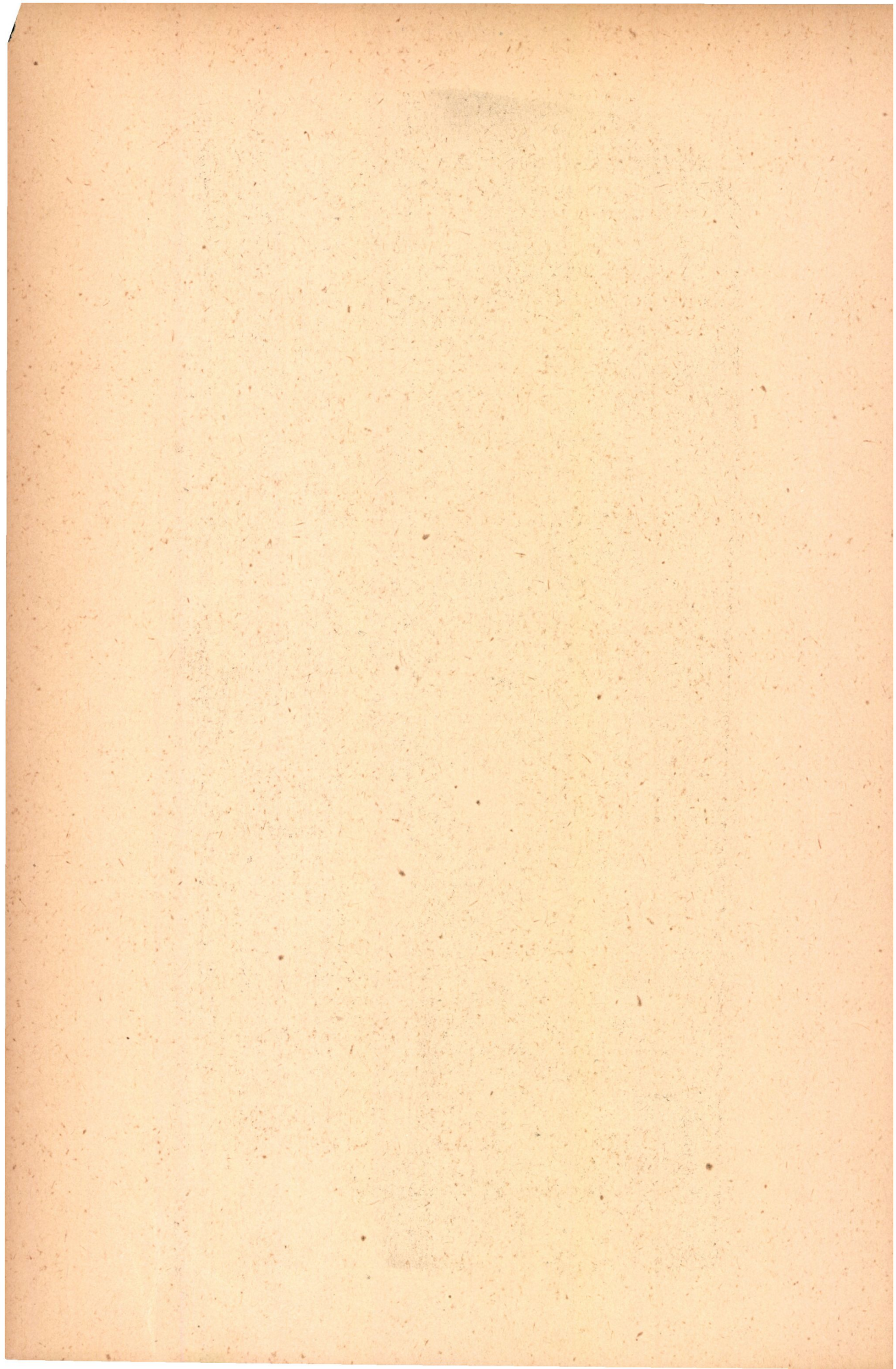

I. SÍREMLÉK A XVI. SZÁZADBÓL GYULAFEJÉRVÁRTT.

(Magyarország műemlékei szerk. b. Forster Gyula Budapest, 1905. I. k. I. táblája után.)

II. HUNYADI JÁNOS SÍREMLÉKE GYULAFEJÉRVÁRTT.

Magyarország műemlékei szerk. b. Forster Gyula Budapest, 1905. I. k. VI. táblája után.)

tere, a ki pedig jelvényét is rávéste a köre, közönséges kőfaragó volt. A fekvő helyzetű férfi-alak nincs páncélba öltözve, rajta a fővegtől kezdve a kurta szárú sarukig az a lengyel-törökös szabású öltözet van, a melyet a XVI. század végső harmadától kezdve még a következő első két tizedében is szélteében hordott az erdélyi úri rend. A körszakállas, bajuszos arcú úr baljával egyenes pallost szorít magához, jobbában (ma csak töredékekben meglevő) kerek fejű buzogányt emel. Felírás vagy címér (leszámítva az alak feje alatt levő párnára utólag rávésett JOHANNES HVNYADI CORVIN⁹ nevet) nem volt a kövön s ilyennek nem is jutott rajta hely, ez valamikor a hozzá tartozó oldalfalakra lehetett illesztve.

Ez a kőlap első pillantásra elárúlja, hogy készítésének korát Hunyadi János halála idejétől legalább egy század választja el. Erről az ábrázolás módja, a viselet, a kőfaragás technikája csalhatatlan biztossággal tanúskodnak; mégis a hagyománynak akkora ereje volt, hogy szakavatott embereket is megtévesztett. Magam is elhittem, jobban mondva elhitettem magammal, hogy ez a durva faragvány XV. századi munka, a miben különösen két körülmény működött közre; az egyik volt a sarkó helyzete, a mely kizárta a pontos vizsgálat lehetőségét: a sötét zugban, a hová az utódok kegyelele (?) helyezte a tumbákat, a rájuk boruló vastag porréteg alatt alig lehetett kivenni az alakok részleteit. A másik körülményt részben ugyanez a hiba hozta létre; a kövek vizsgálói a főalak és az alig megtekinthető oldallapok domborműves alakjai ruházatában némi hasonlóságot véltek látni. Ez a tévedés azonban csak addig tartott, a míg az emlékek hű gipszmásolatai el nem készültek. Ma már csak egy ember hiszi, hogy ez a kődarab a XV. században került először a szobrász keze alá s ez Möller István úr, de ő is azt tartja, hogy mai alakját a XVI. században újból való átfaragás által nyerte. Valóságban, a mint a rávésett mesterjegy kétséget kizáró módon bizonyítja, 1560—1580 között készült.

A mely perczen kiderült a kőlapról, hogy csak a XVI. század készítménye lehet,* a komoly kutatók rögtön elvetettek minden hozzáfűzött kombinatiót. Hunyadi Jánosnak okleveles adat szerint még a XV. században állítottak követ; síremléke tehát, ha megmaradt, más korbéli nem lehet.

Ám a kit még ez sem győzött meg arról, hogy a hagyomány által a kormányzóénak mondott kőnek Hunyadi Jánoshoz semmi köze; azt meggyőzhette s meg kellett győznie annak a felfedezésnek, hogy a kormányzó sírtáblája majdnem teljes épségben meg van, még pedig a hamis emlék közvetlen közelében s ez nem más, mint a közhiedelem és a XVIII. századi felírás által Hunyadi Lászlóénak mondott síremlék.

Ez az emlék is egy összetákolt kőkoporsó fedőlapjául szolgál, a melynek első oldala, úgy mint az előbbi, egy már elpusztult Kendi-emlék címeres részlete, jobb oldala sima vörös kőlap, bal oldala szintén sima, de szürke homokkőből való, míg a fej felőli bezáró rész, úgy mint az előbbinél, ennél a tumbánál is hiányzik.

A fedőlapon, a mely méreteiben mindkét szomszédját erősen meghaladja,

* Ezt először Boncz Odön állapította meg.

pánczélos vitéz félig fekvő, félig oroszlánon álló alakja (a mint azt a középkorban a falba helyezett síremlékeken faragni szokás volt) látható. Az alaknak sem szakálla, sem bajusza nincs, az arcán látható ránczok mégis öreg emberként jellemzik. Fején (a mennyire a töredékekből meg lehet állapítani) kövekkel díszített karimájú süveg lehetett,¹ vállán palást van, jobbában lobo-gót emel. A kövön nincs felirat,² de van valami, a mi azzal teljesen egy értékű: két, egy-egy angyal által tartott, címerspajzs. Az elsőn, a mely a (heraldikailag) jobb (apai) oldalon van, ágon álló, csőrében gyűrűt tartó hollót látunk, tehát a Hunyadiak címerét, a másikon (vagyis az anyai oldalon) hármassal halomból kinövő, a pajzs jobb felső sarkában félhold által kísért farkast, vagyis a Szapolyaiak címerét.

E két címer ép oly biztosan megmondja az ábrázolt alak kilétét, mint a hogy az ifjabb János sírkövén megmondta a felírás.

Hogy a sírkő egy Hunyadié, az kétségtelen; az apai címer helyén soha sem állhat idegen jelvény. Már pedig csak két Hunyadi foroghat szóban: János, a kormányzó és fia László. Ha az alak Lászlót ábrázolja, akkor bal oldalán csak anyja címerét, Horogszegi Szilágyi Erzsébet lángokból vagy koronából kinövő kecskebaját kereshetjük. Itt nem az, hanem a Szapolyai címer áll. Ezzel megdönthetetlenül be van bizonyítva, hogy a kő Hunyadi János kormányzót s csakis őt ábrázolhatja, semmiféle más Hunyadit nem illehet. Együttal az is beigazolódik, hogy Hunyadi Jánosnak eddig ismeretlen anyja a Szapolyai családból vette eredetét.³

E köbevésett okirattal szemben mindenféle találgatásnak el kell némulni, e mellett krónikák, feljegyzések ellenkező adatai (ha lennének ilyenek) tökéletesen értéktelenek. A címer ebben a korban döntő érvényű személyazonossági igazolvány; ezt nem tartani teljes érvényű bizonyítéknak éppen annyi lenne, mint tagadni, hogy Mátyás király apjának joga volt a Hunyadi névre. A mikor ezzel előálltam, arra, hogy ezek után még valaki ellenkezőt állíthasson, gondolni sem mertem. S megtörtént, hogy ketten is «leczáfoltak». Az, hogy a két czáfoló régészeti kérdésekben nem szakértő, csekély vigasztalás; maga a tény, hogy akadtak ellenmondók, sőt akadt közönség is, a mely hitt nekik, szomorúan mutatja, minő ingatag alapon állhat egész ismeretünk a nemzeti múltrol, ha ilyen bizonyítékok sem elegendők s ha «amolyan» nyomok alapján is lehet nálunk történeti tényeket megállapítani, a minő nyomokon elindultak s a minő alapokon emeletes theoriát építettek író társaim a Magyarország Műemlékeiben.

Ismét csak kezdetleges tudományos viszonyainkból folyik, hogy e kérdésben újból az érvek teljes készletével kell előállni.

Sorrendben *Möller István* úr cikke az első. Szakszerű fejtegetésnek mutatkozik, a mennyiben, mellőzve a történelmi szempontokat, olyan téren mozog, a melyen a szerzőnek *ex officio* erősnek kell lenni. Möller úr legelőször

¹ Hasonló süvegre nálunk csupán Szentgyörgyi és Bazini György gróf sírkövén találunk példát; külföldön nem ritkaság.

² Az az, hogy az oroszlán hátára rá van vésve, vagy inkább karczolva: LADISL. HVNYAD CORV. Ez azonban késői, igen ügyetlen hamisítvány.

³ Ennek bizonyítását a *Magyar Műemlékek*-ben más szempontból is megkíséreltem.

is a sírkövek *anyagát* vette vizsgálat alá s ez alapon megállapítja, hogy: 1. a három hagyományos Hunyadi sírkő egyformán magyarigeni lágy, kagylós mészkőből való, a mely kő mai vöröses színét (a mely miatt eddig mindenki márványnak vélte) csak idők folytán, a levegő behatása alatt nyerte; 2. «megfigyelve . . . a síremlékek anyagát» azt látja, «hogy Hunyadi László sírkölemeze a bányának egy felsőbb, lágyabb rétegeből való, míg Hunyadi János síremlékének kövei egy másik, mélyebben fekvő, sötétebb színű és keményebb rétegből fejtettek ki». A sírkövek megjelölését itt a hagyománynak megfelelően használja.

Az első állításhoz nincs szavam. Régóta ismeretes, hogy a magyarigeni bánya szolgáltatta a gyulafehérvári templomhoz a kőanyag egy részét, a XIII. századtól a XVII-ig; egészen természetes tehát, hogy a benne levő faragványok egy része magyarigeni kőnek bizonyul. A második állítást ellenőrizni nincs módomban; kénytelen vagyok azt, miután szakembertől származik, elfogadni. Ha ez igaz, úgy belőle csak egy következtetést lehet vonni: az a kő, a melyik a bánya felsőbb rétegeből valónak bizonyult, feltétlenül régibb, mint az, a melyiknek anyagát ugyanazon feltárás alsóbb, tehát szükségszerűen később napfényre került rétege, szolgáltatta. Vagyis, ez esetben a Möller úr által Hunyadi Lászlónak tartott kő feltétlenül korábban készült, mint az, a melyet ugyanő Hunyadi Jánosénak hisz. E szerint tehát — a mi talán mégis különös — a fiú előbb kapott emlékkövet, mint nagynevű atyja. A két emlék készítése közt eltelt időt, tekintve, hogy egy kőbánya kiaknázása nem tartozik a leggyorsabb munkálatok közé, mindenesetre évtizedekre kell szabnunk.

Ez lenne az előbbi állításból az egyedül megengedhető következtetés. Nagy bámulatunkra azonban azt kell tapasztalnunk, hogy Möller úr saját kijelentésével merőben ellenkezőt hirdet, mikor pár sorral alább azt írja, hogy az a kő, a melynek Hunyadi Lászlónál ifjabb voltát csak az imént bizonyította be, «Hunyadi János XV. századi eredeti követ képezi.»

Ennek igazolására első «megfigyelését» teljesen számításon kívül hagyva a következő okoskodással lepi meg az olvasót: A hagyományos Hunyadi-tumba domborműves oldalfalai «a XV. század második felének eredeti alkotásai». Miután pedig ezeknek kőanyaga «*egy és ugyanazon rétegből*» való, mint mint a hagyomány által Hunyadi Jánosénak mondott fedőlap, ennek «természetszerű következménye», hogy ez a fedőlap 1. Hunyadi Jánost ábrázolja, 2. hogy a XV. század alkotása s a domborművekkel egykorú.

Jól érzi azonban Möller úr, hogy ez az állítás, ha semmi egyében nem alapúl, csupán az ő, a kövek szerkezetét s anyagát illető, szakszerű megfigyelésén, még a laikusoknál is kevés hitelre fog találni. Nehéz is lenne elhinni, hogy 400—450 éves köveknek, a melyek saját nyilatkozata szerint a levegőn színüket és keménységüket * megváltoztatták egy s ugyanazon rétegből való eredetét s ugyanazon időben történt kifejtését a legkiválóbb bányász vagy geologus is képes lenne megállapítani. Ez okból más érveket is keres s meg-

* «Mint minden kagylós mészkő, úgy a magyarigeni is fejtéskor a bányanedvesség következtében lágy és könnyen faragható, a levegő behatása alatt azonban csakhamar megkeményedik és idővel színét is változtatja, patinát kap.»

találja ugyanazokat, a melyeket ezelőtt hét-nyolcz évvel, a mikor még nem álltak kényelmesen megsejmlélhető gipszöntvények s fotografiák az érdeklődők rendelkezésére, Nagy Géza s e sorok írója már felhoztak s a melyeket ugyanakkor dr. Boncz Ödön fentebb idézett cikkében végérvényesen megczáfolt. E látszólagos bizonyságok a következők: *a)* a síremlék oldalain és fedőlapján a «jelleg és az eredeti faragási mód teljesen azonos», és *b)* «a domborműves oldalköveken ábrázolt magyar lovasalakok közül az első sorban levőknek ruházata főbb vonásokban ugyanolyan, mint a fedélkövön ábrázolt alak ruházata».

Bizony ezek a «nyomós» érvek ma sem érnek semmit. Az első Möller úrnak nem is lett volna szabad felhozni, hiszen alig néhány sorral alább azt fejtegeti, hogy a «fedélkö», különösen a rajta látható alak a XVI. század közepén alaposan átfaragtatott. Annak fejpárnája, kalpagja, arcza, haja, szakállja, palástja, dolmánya, lábszárai mind-mind átfaragást szenvedtek. E szerint az, a ki látnoki tehetséggel felruházva nincs, nem mondhatja, hogy ismeri a fedőlap «eredeti faragási módját!» Ha pedig az eredeti faragás ismeretét az átfaragás ránk nézve örökre lehetetlenné tette, hogyan hasonlítsuk akkor azt a technika szempontjából össze az át nem faragott, valóságosan XV. századi domborművekkel?

Ezekből egyúttal a második érv semmis volta is körülbelül kitűnik. Ám tegyük fel Möller úrral, hogy a tumbalapon fekvő alak öltözete «főbb vonásokban» az átfaragás után is az volt, mint eredetileg s hasonlítsuk azt össze a domborművek nem pánczélos alakjainak ruhájával. Möller úr szerint a hasonlóságok ezek: «A szobrász az elől harczoló négy lovas-alakot dolmányban ábrázolta, a melyen éppen olyan sűrű gombsor van, mint... a fedélkövön ábrázolt alak dolmányán... és... négy lovas alakra palástot is adott és gallért, éppen úgy, mint a fedélkö alakjának.» Nos, ha csak ennyi a hasonlóság a nagy és kis alakok viselete közt, akkor bátran hallgathatott volna a dologról az ismertető úr. Ugyanis sem a sűrű gombsor, sem a palást, sem a gallér (ha t. i. az utóbbinak szabásától eltekintünk) nem korhatározó; derékig sűrűgombos dolmányt egész Európában hordtak már a XIV. században is s innen kezdve egész a XVII. századig, vagy még tovább is, a palást-viselés meg épen-séggel az ó-korig nyúlik vissza s divatja (bizonyos díszruháknál) máig tart.

Möller úr kedvéért magam is beleereszkedem egy kevésbé a domborművek s az állítólagos Hunyadi-sírszobor alakjain látható ruházat összevetésébe. A nagy alakon rövid, alig derékon alúl érő dolmány van; ilyet a domborművek apró figuráin nem látunk, de nem is láthatunk. Az előbbi e dolmány felett az alsó lábszár közepéig érő köntöst visel, a mely derékig szűk, szorosan testhez álló, azon alúl bő, a minőt *a magyarság ós idők óta egész a XVIII. század végéig folyvást viselt.** Ilyen van a domborműveknek összes pánczéltalan alakjain, de ilyet visel Apaj bán is 1239-ből való lovaspecsétjére véssett képmásán s ugyanilyenbe van öltözve Nagy Lajos király a Képes Krónika címlapjának miniált kezdőképén, ez utóbbi helyen még a sűrű gombsor sem

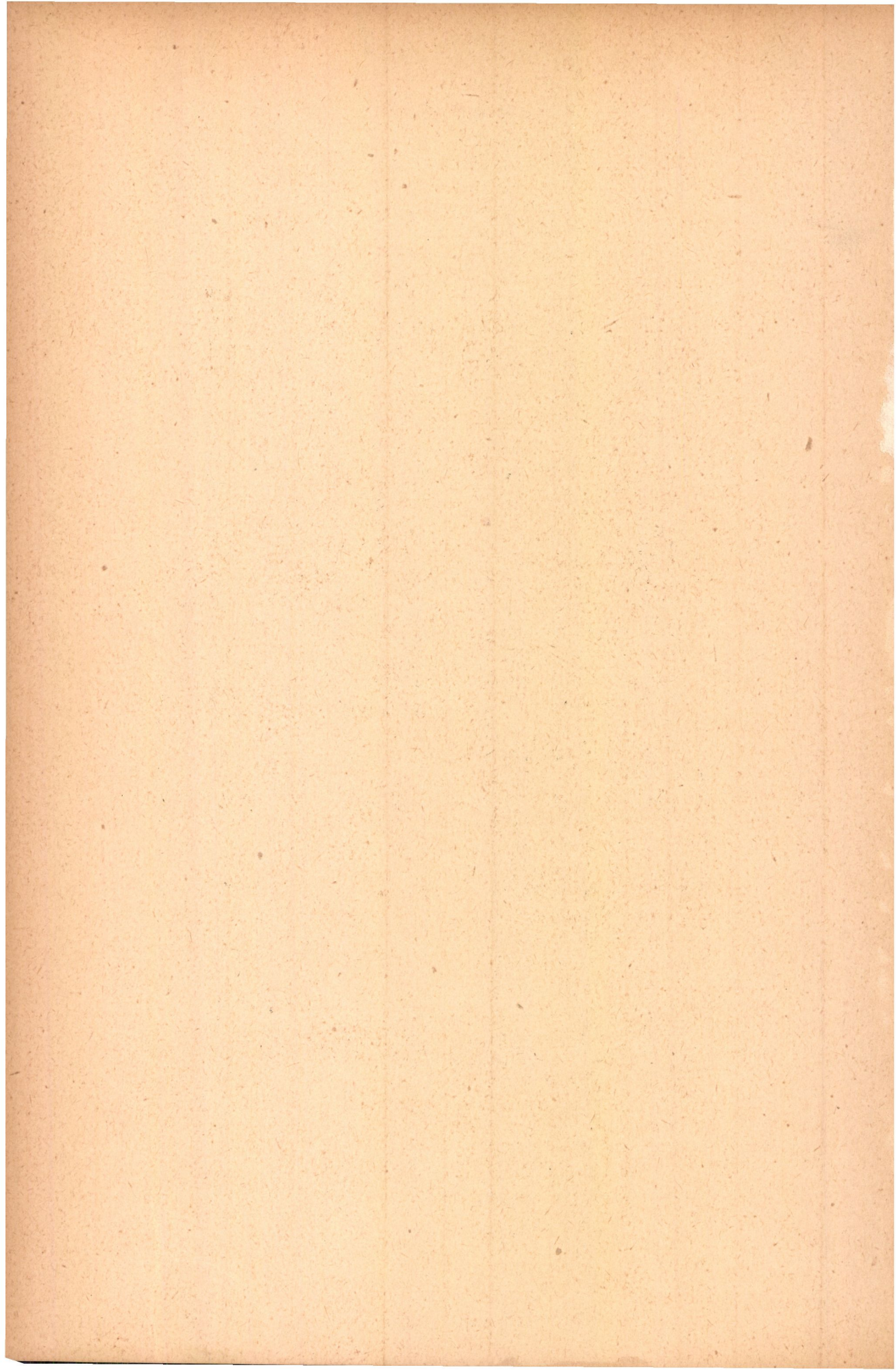
* E határidőt akár a jelenkorig kiterjeszthetnők; ev. református papjaink hosszúra szabott atilája, a zsinórzást leszámítva, ugyanez a ruhadarab.

III. DOMBORMŰVEK HUNYADI JÁNOS SÍREMLÉKÉRŐL GYULAFEJÉRVÁRTT.
(Magyarország műemlékei szerk. b. Forster Gyula Budapest, 1905. I. k. II. táblája után.)

hiányzik a XIX. századi attilára is erősen hasonlító öltönyről. E ruhadarab tehát sem a kornak, sem a tumba részei összetartozandóságának megállapításánál nem játszhatik szerepet. E felett a pseudo-Hunyadi egyszerű szabású palástot hord, a melynek kettős, lehajtott prémes és magasan felálló szövetgallérja van. Ez végre igazán jellemző részlet. Csakhogy ez a gallérszabás emlékeinken csak igen későn, a XVI. század második felében jelenik meg. Valószínűleg Németország felől jutott el hozzánk; ezt részben azért is jogunk van hinni, mert őseinket legelőször német festők s rajzolók kezdik ilyen gallérú, de egyébként magyaros szabású palástokban és subákban ábrázolni. A legkorábbi efajta viseletképek Bonfinius krónikája 1545-ben megjelent német kiadásában láttak napvilágot. Ez időben hazai ábrázolásainkon (viseletképes címerek, sírkövek, stb.) ez a gallér még nem fordul elő; talán az első hitelt érdemlő kép, a melyre joggal hivatkozhatunk, a Theököly Sebestyén 1572-ik évi címeres nemes levelén látható pajzstartó vitéz. Magyarországon még ekkor alig lehetett tíz évesnél idősebb ez a divat.

Nézzük most a domborműveket. Ha azokon is ott van a felálló magas gallér, akkor sutba dobhatjuk vagy eddigi műtörténeti ismereteinket, vagy mindazt, a mit a viseletről sok idő és sok ember munkájával felderíteni sikerült. És mit kell látnunk? Azt, hogy a domborművek *egyetlen alakján sincsen palást, annál kevésbé felálló gallér!* Hanem igen is van az egyik dombormű négy pánczéltalan lovassán valami más, a mit viszont az ál-Hunyadi szobrán hiába keresnénk s ez a köntös fölé a nyakra kapcsolt vagy varrott lehajtott gallérú *csuklya*¹ (caputium, capuchon, néha cape vagy épen chaperon, németesen schaperon, gugel)² a középkor legjellemzőbb ruhadarabja, a mely külföldön századokon át időnként talán nálunk is, helyettesítette a kalapot (innen (?) *gallérsüveg*) s különösen úton, táborozásban nélkülözhetetlen volt. Persze a Mátyás kora utáni időkben hiába keresnénk rá példát; előbből azonban van rá ábrázolásunk nem egy.³ Teljesség okáért megjegyzem még, hogy vitézeink a csuklyát leeresztve viselik, hosszan lelógó vége szokás szerint övükbe van szúrva; fejüket sisak fedte, a mint az az egyetlen épségben maradt lovagon még látható.

Tegyük még hozzá az elmondottakhoz, hogy az állítólagos Hunyadi-képmáson olyan lapos lengyel-süveg van, a minőt az Izabella ideje előtt Erdélyben sem, a Királyhágón innen pedig legfeljebb 1580 óta kereshetünk, hogy az alak haja kurtára van nyírva, a mi Hunyadi korában lovagnál megalázó, sőt gyalázatos lett volna, hogy elől a süvege alúl kilógó hajfürtje, *boncsoka* van, a mit csak a török hozott nálunk divatba, jóval Buda elfoglalása után, hogy szakállt s bajuszt visel, a mi a XV. század derekán főrendű, udvari embernél képtelenség lenne és hogy kezében gömbösfejű buzogányt tart, a mire

¹ Hangsúlyozom, hogy csak az egyik dombormű alakjain. A csatajelenetet ábrázoló kővön a könnyű lovasok csupán rövidebb dolmányt viselnek; csuklyákat csak a másik ábrázoláson látunk, a hol menetelve, tehát mintegy utazás közben mutatja be a szobrász az előbbi képen szerepelt alakokat.

² Kötő czikkék találhatók róla Viollet Le Duc-nél és Du Cange glossariumában.

³ Például a Képes Krónikában, vagy Szent Simeon koporsóján.

középkori sírkövön nincs példa. Kell-e még több ahhoz, hogy bizalmatlanok legyünk minden vélemény iránt, mely ennek az emlékek középkori voltát vitatja!

Möller úrnak azonban még az ilyen ellenvetésekre is van felelete. Szerinte ez a kőlap valamikor másként nézett ki. Nagyobb volt, a gót ízlésnek megfelelő párkány vette körül s a rajta levő alak finomabb vonásokat, gondosabb kidolgozást, viselete talán másforma részleteket mutatott. Hanem a XVI. század közepén valami baj érte; az alsó része talán letöredezett; hogyan s mikép, azt nem tudhatni, elég az hozzá, hogy ez időben az emléket *átformálták*, még pedig elég különös módon. Möller úr szerint az eredetileg 226 cm. hosszú és 103 cm.* széles kőlapot körös-körül lefaragták, úgy hogy az mai 173×70 cm.-nyi nagyságára zsugorodott össze, azután új profillal és szegélyvel látták el s ugyanekkor a sérült alakot «kegyeletos kimérettel a csonka részek iránt», de igen művészietlenül, átfaragták.

Azt a kérdést: Hunyadi János kormányzót ábrázolja-e ez a szobormű vagy sem, s a XV. század derekán készült-e, vagy egy századdal későbben, ez az átfaragási theória egyáltalán nem érinti. Bátran mellőzhetnek tehát; de a kételkedők kedvéért mégis megvizsgáljuk, van-e valaminő alapja?

Möller úr előtt feltűnőnek látszott, hogy a szóban forgó sírkőlap alakja milyen rossz arányokat mutat. Saját szavait használva: különösnek találta a nagy ellentétet, mely a «lemez hossza és a rajta levő alak elhelyezése, illetőleg ennek nagysága között mutatkozik». Mások egyszerűen azzal a megjegyzéssel siklottak át ezen az előttük semmi különösséget nem mutató dolog felett: ugyan gyarló kőfaragó lehetett, a ki ilyesmit produkált. Möller úr azonban nem elégedett meg ennyivel; ő «szakszerű mérések segítségével» rájött, hogy a kő szükségképen s elvitázhatatlanul meg van kurtítva, át van faragva.

A mikor idáig jutott, okvetlenül fel kellett volna vetnie a kérdést: *mi okból s minő célból faraghatták át ezt a kőlapot?* Merülhetett-e fel ennek a szüksége a XVI. század folyamán? Vagy, ha már ezekre nem gondolt, legalább jutott volna saját ötletével szemben az a természetes kétely eszébe: *szükségszerűleg minden XV. vagy XVI. századi sírszobornak jól proportionálnak kellett-e lenni;* minden régi síremlékünkön hibátlan arányú alakokat találunk-e, vagy vannak elrontott, elfaragott emlékszoبراink is?

Ha ezekre mintegy maguktól feltolakodó kérdésekre keresett volna választ, akkor hamarosan megingott volna benne a saját ötletébe vetett bizalom s egy újabb vizsgálat talán rávezette volna azokra az észleletekre, a melyeknek egyszerű felsorolása elegendő az érdekes ötlet helytelen voltának bebizonyítására.

Annyit — úgy vélem — bátran feltehetünk, hogy alapos ok nélkül, pusztán szeszélyből senki sem alakította volna át Hunyadi János síremlékét. Az átalakításra pedig okot egyedül csak a kőnek erősebb megrongálása adhatott; erre a lehetőségre gondol Möller úr is, a mikor feltételezi, hogy az átfaragás-kor az alak már erősen meg volt csonkítva, nevezetesen jobb karja és lábai már hiányoztak. Hanem ez csak feltevés, még pedig olyan, a melyet a gyula-

* Ezt a pontos számot pusztán csak combinatio révén nyeri a szerző.

fehérvári székesegyház történetét s viszontagságait ismerve, egy perczig sem fogadhatunk el valóság gyanánt. Mert jól tudjuk, hogy egész 1565-ig teljes épségben állott a székesegyház, senki sem háborgatta, senki sem dülta fal; ez ideig tehát Hunyadi János emlékkövét baj nem érthette. A mondott évben a protestánsok foglalták el, a kiknek első dolguk volt a benne talált szent szobrokat és képeket megsemmisíteni. A sírkövekhez azonban nem nyúltak, kiváltképen nem a Hunyadi Jánoséhoz, a mint ezt az egykorú szemtanú, Gromo János András, János Zsigmond fejedelem testőrkapitánya feljegyezte. Azután még néhány évtizedig békében maradtak a templomban levő sírok, pusztulásuk csak 1600-ban, Mihály vajda betörése idején következett el. Ekkor rongálták meg és legelőször *csakis ekkor rongálhatták meg* a kormányzó tumbáját, a javításra, átigazításra tehát előbb nem is lehetett ok.

De hát van-e valójában valami biztos nyom arra nézve, hogy ez a kő, lett légyen XVI. századi vagy akár korábbi is, valamikor «átfaragtatott»? Möller urat erre a feltevésre, mint már elmondtuk, az indította, hogy rájött, miként a fekvő kőalak derékig, sőt lejjebb, egész a térdkalácsig, anatómiailag egészen arányos, alsó lábszárai azonban aránytalanul rövidek. De ki — így fűződik tovább az okoskodás — az emberi alak arányait kétharmadában jól megformálta, az alkotását ilyen esetlenül nem fejezhette be. Csakhogy ezek a kurta lábak nem is egészen a szobrász szándékából kerültek a körre; a mester — ez szemmel látható — nem jól számított s csak mikor derekig vagy még azon alul is kinagyolta az alakot, akkor vette észre, hogy nagyobbra szabta, mint a mekkora a kőlapból telt. Már ekkor azonban, jól vagy rosszul, kénytelen volt munkáját befejezni. Valamennyire mégis igyekezett segíteni a bajon, az által, hogy a lábaknak olyan helyzetet adott, mintha azok fel volnának húzva. *Ezért* tesz az alak a szemlélőre olyan különös benyomást, mintha előre akarna lépni. Ez a különösség maga is ékesen szóló bizonyosság a mellett, hogy a szobor soha sem volt hosszabb. Ha Möller úrnak igaza lenne abban, hogy valamikor e szobormű lábszárai hosszabbak voltak, akkor lehetetlen feltenni, hogy ilyen helyzetet adott volna nekik a kőfaragó. Erre példát összes sírköveink közt nem tud mutatni. Ellenben én mutathatok példát arra, hogy máskor is, más kőfaragó is, elszámította magát egy-egy szobor arányait illetőleg. Hogy éppen Erdélyben maradjunk, Nagyszebenből említhetek meg néhány hasonló sírkőlapot, talán még a gyulafehérvári tumba alakjájánál is rövidebb, esetlenebb lábakkal. Ilyen például Wéber Péter királybíró († 1710) alakja vagy Fleischer Andrásé († 1670), de leginkább Semrigger Mátyásé († 1680), a kinek szobrán még sokkal rövidebb és torzabb lábakat láthatunk, mint a pseudo-Hunyadién.

A felől nem lehet kétség, hogy az átfaragásnál a szoborműből csak elvenni lehetett, hozzátenni az átdolgozónak nem volt módjában. Ha tehát az eredetileg hosszabb szobor alsó lábszárainak egyharmadát s ezzel a két lábfőt levágták, akkor az alaknak a térdektől lefelé arányosan keskenyedő, teljesen sima, csonka lábszárakban kell végződnie.* Egy pillantás a kő képére, még

* Möller úr hangsúlyozza, hogy «a profil körülvitelénél» (értsd: a kőlap levéldíszes szegélyének faragásánál) «kegyeletes kimélettel voltak a csonka részek iránt és gondosan kikerülték a lábszáraknak és a kardoknak a profil által ujonnan bekerített mezőn túl érő részeit.»

inkább az eredetire, meggyőz arról, hogy a lábszárak nem ily csonkán végződnek; ellenkezőleg, legvékonyabb, körülbelül egy arasznyira a kő szélétől, innen kezdve pedig egész végződésükig a bokának megfelelően vastagodnak. Hogy itt eredetileg egy-egy lábfő volt, azt ezen a biztos jelen kívül még az is bizonyítja, hogy oldalról nézve ma is megvan a XVI. századi szabású rövidszárú bakancsnak a lábszártól elálló széle s egész épen megmaradt annak magas sarka is.¹ Ezeket pedig már csak azért sem faraghatták *utólag* a szoborhoz, mert a Möller úr föltevésre szerinti csonka lábszárakból ilyen részletek nem telhettek ki. Tetszés szerint megvastagítani az egyszer már kiformált lábszárat — talán mégis furcsa vállalkozás lett volna.

Azt hiszem, az átfaragást illetőleg ennyi tökéletesen elegendő; ennek az aktáit lezárhatjuk. Azonban még hátra van a *másik* Hunyadi-émlék ügye. Möller úr, bár láthatólag nem szívesen teszi, ezzel is foglalkozik, miután kénytelen vele számolni. Első tévedése másikat von maga után. Először kialakult az «átfaragás» ötlete; ennek a kedvéért sutba kellett dobni a műtörténeti tudást s a szerző kénytelen volt a XVI. század végéről való emlékkövet közel másfélszáz évvel régebbinek és Hunyadi János igazi sírkövének mondani. Ha pedig ezt egyszer kimondta, akkor kérlelhetetlenül belejutott abba a kényszerűségbe, hogy a másik kőlapot Hunyadi Lászlóénak vallja.

Pedig ezt már nehéz volt megtenni. 1902 tavaszán tartott telolvasásomból tudta, minő döntő értékűek az ezen a sírkövön levő címerek, megértette, hogy, ha csak ezeket a címereket a kőről le nem disputálja, úgy kénytelen elismerni, hogy ez és nem más emlékkő a kormányzó hiteles monumentuma. Persze, ha ezt teszi, porba esik a tetszetősnek látszó egész história az «átfaragásról». Kapta magát és — csakugyan levitatta a famosus címereket. Benne lévén a munkában, egyszerűen kijelenti, hogy ezt a követ is átfaragták! Átalakították (soha le nem tört) párnája díszítéseit (!!) úgy, hogy rá «renaissance motívumokat» véstek,² «az arc is le van dolgozva, ... új alakot kapott a bajusz (!) is,³ úgy, hogy erről a teljesen átfaragott arczról, mely későbbben másodszor is (?) össze lett zúzva,⁴ az alak korát megítélni teljesen képtelenség». Azután folytatja: «A nyak, a vértzet, a test többi részei és az oroszlán

¹ E körülményre már 1902-ben felhívta volt a figyelmet dr. Boncz Ödön előbb idézett cikkében.

² «Ez a virágos díszítmény — írja — a XVI. század közepén került a párnára, egy időben a kormányzó sírkövének helyreállításával és egy mester kezétől.» S ezt ugyanaz a «mester» csinálta volna, a kiről két oldallal előbb azt írja a szerző, hogy a másik sírkövön olyan utánfaragást végzett, «melynek kiviteli módja már nem művészi ...» A szeszélyes «mester» különben a második sírkő párnáját egészen díszítetlenül hagyta.

Valójában a Möller úr által XVI. századnak vélt díszítmény a XV. századnak első felébe is beleillő közönséges itáliai szövetminta. Megfoghatatlan, mit látott ezen renaissance-szerűnek Möller úr.

³ Megjegyzendő, hogy az alaknak bajusza soha sem volt; az, a mit Möller úr ennek nézett, két erős ráncz, a melyek az *orr mellől* (a hol bajusz nem nőhet) indulnak ki.

⁴ Ha az arcot az «átfaragás» előtt összezúzták, ugyan miből formálták ki ezt a sok mindenféle részletet, kivált az új bajuszt (honnan tudja M. úr, hogy volt régi s ha igen, hogy az minő lehetett?), stb. és miként lehetséges, hogy «kétszeri» összezúzás és egyszeri «ledolgozás» után mégis alig hiányzik valami a fő kőanyagából, a mit mutat az, hogy a vitéz arcza testéhez viszonyítva teljesen megfelelő síkban fekszik.

azonban az átfaragásnak nyomait sem mutatják.» Még valamit faragták át (s ez volt Möller úr számára az egyedül lényeges s ezért kellett a dolog különösségének enyhítésére a többi átfaragásokat «constatálni»), *a kövön levő címereket.*

A címerek é szerint meg voltak csonkítva s ezért azokat a XVI. század mestere pajzsostúl átfaragta. De ha meg voltak csonkítva, azaz, ha a pajzsok széle letöredezett, honnan vette a «XVI. század mestere» a kőanyagot a más, az előbbtől különböző pajzsokhoz? Itt ismét physikai lehetetlenséggel állunk szemben, mint az imént tárgyalt ál-Hunyadi-émlék bokáinál. De menjünk tovább. «A címerpajzsoknak már nincsen tiszta középkori idomuk — írja Möller úr, — a Corvin-czímeren hiányzik a középkor jellege, a stilizált tollazatú, nyitott szárnyú, erős lábú, vastag csőrű, öntudatos holló helyében egy vékony szárú madárral találkozunk, mely már a renaissance korra vall.»

A hány állítás, annyi tévedés. A címerpajzsok olyan alaposan le vannak törölve, hogy ugyancsak zavarba jönne az ismertető úr, ha azt kívánnák tőle: rekonstruálja ezeket a töredékeket s mondja meg, minő alakjuk volt eredetileg? Én csak annyit látok, hogy a pajzsok kerekaljúak voltak, ez pedig beillik Hunyadi János korába.¹ Ép így megfelel a kornak a «vékony szárú madár,² ez esetben még jobban megfelel, mint az «öntudatos nyitott szárnyú, stb.» holló. Hasonlóan formált címerbeli madarakat ebből a korból egész sorozatot mutathatunk. Szakasztott ilyen az 1436-ból való Mesterházy-címer fajakakasa (címerlevélén),³ vagy a Hunyadi János által adományozott félegyházi címerben a golya,⁴ de — s ez talán döntő — zárt szárnyú és vékony lábú a holló a kormányzónak nagyobb és kisebb pecsétjén, valamint összes pénzein is.⁵

A másik címer ellen már nem tud a szerző ilyen styláris kifogásokat emelni, ez ellen mindössze annyi kifogást tesz, hogy «lapos vonásaiban hiányzik a középkor plastikája». De azért szerinte ez is át van faragva, még gonoszabbul mint a másik, mert ez esetben az ügyetlen restaurator az eredeti címer helyére egész mást vésett. Átadom a szót Möller úrnak. «Tudjuk . . . — írja — hogy a Szilágyi- és Szapolyai-címerek külső formáikban nagyon hasonlók. Mindkettő ágaskodó (!) állatot ábrázol, az egyik kecskét, vagy zergét (!), a másik farkast; a zerge Vajda-Hunyadon, a várban levő címereken, több-

¹ Nem tudom, minő pajzsalakot tarthat Möller úr «tiszta középkori idomúnak». En «középkori» pajzsalakot nem ismerek; a címerpajzs alakja a középkorban (már t. i. a mióta a középkorban címerek vannak) többször változott; a háromszögű, a csúcsíves, a kerekaljú pajzsídomok s a két utóbbinak tárcsaszerű változatai mind más-más időszakot képviselnek a középkoron belül. Hunyadi János sírkövén p. o. a háromszögű pajzs anachronismus lenne; itt vagy a csúcsíves, vagy a kerekaljú formát lehet s szabad keresnünk. Mindkét fajta lehetett egészen szabályos, lehetett felül részarányosan kiszélesedő, vagy tárcsa módra egyik felén kiszűcsösödő, valamennyi korszerű és nem kifogásolható.

² Rejtélyes előttem, mi okon nézi az ismertető úr ezt a rosszul stilizált hollót renaissance-modorúnak. Hiszen a renaissance mindent természethűen igyekezett visszaadni, naturalizálta még a szematikus címeralakokat is, erre a madárra pedig lehetetlen ráfogni, hogy naturalisztikus akarna lenni.

³ Turul, 1899. 35. l.

⁴ Az 1449-ben kelt eredeti Bihar vármegye levéltárában van.

⁵ Már t. i. a melyeken a hollós címer szerepel.

nyire koronában ül (!) és a farkas a három halmon. Könnyen lehet, hogy a XVI. század mestere az összezúzott és talán már fel sem ismerhető Szilágyi-czímert a hozzá hasonló Szapolyai-czímernek tekintette, midőn azt korának jellegében (?) megújította.*

E szellemes feltevésekkel szemben elegendő lesz a tényeket röviden összegeznünk:

A Szilágyi-czímerben lángokból vagy (a későbbi használat szerint) koronából kinövő * kecskebak van, a Szapolyai-czímerben pedig hármias halom középsőjéből kinövő, elül félhold, hátul csillag által kísért farkas. E kettőt, kivált a középkori jellegzetes stilizálásban, nem lehetett összevéteni, legkevésbé szobrásznak, a kinek ez időben mesterségénél fogva is érteni kellett valamennyire a címerekhez. Már most, feltételezve a képzelt átfaragás esetét, vagy teljesen össze volt zúzva a kövön a baloldali címér, vagy nem. Első esetben a kőfaragó semmiképp sem véshetett tetszése szerinti címert a kőre; meg kellett kérdeznie vagy egy literátus embert (esetleg megbízóját), vagy, ha elég művelt volt, meg kellett néznie egy könyvben, ki volt Hunyadi László anyja? Erre a kérdésre pedig még a XVI. század közepén minden valamennyire tanult ember, akár pedig a közkézen forgó Turóczi- és Bonfinius-féle történelmi munkák megadták a helyes feleletet. Ha pedig csak valamennyi látszott is a címerből, lehetetlen volt hármias halomnak nézni a koronát s még lehetetlenebb volt a pajzson olyasmit látni, a mi a Szilágyi-czímerben sohasem volt, t. i. félholdat és csillagot.

Valóságban úgy áll a dolog, hogy átfaragásra a címereknél (s egyebütt) lehetetlen gondolni. A címerek faragási technikája az egész síremlékével azonos; a pajzsok vastagsága s a címeralakok domborúsága pedig tetemes; fel sem lehet tenni, hogy egy egész réteg hiányoznék belőlük. Végül az a körülmény, hogy a két pajzstartó angyalnak a pajzsmezőbe benyúló kézfeje a címeralakokkal egy színben van (ugyanazon síkba esik), valaminő átfaragásnak a legcsekélyebb lehetőségét is kizárja.

Azt hiszem, tökéletesen elég ennyi a Möller úr állításainak megdöntésére. Összegezve a fentieket, kimondhatjuk, 1. hogy a két vitás Hunyadi-emplék nincs átfaragva; 2. egyik, a hagyomány által Hunyadi Lászlóénak mondott, a címerek alapján a kormányzóénak bizonyult, a XV. századnak, a másik, a melynek sírszobra ismeretlen emberé, a XVI. századnak eredeti, jellegzetes alkotása.

A fentebb letárgyalt czikkel részben azonos czélt követ dr. Veress Endre dolgozata is. Annak a bizonyítására vállalkozik, hogy a hagyomány igazat mondott, a mikor a XVI. századi tumba-fedelet jelölte meg a nagy Hunyadi János síremléke gyanánt. Azonban nem a stílust és technikát illető feltevésen indul el; sokkal kényelmesebb utat választ, a mikor azt hirdeti, hogy egy XVI. századi forrásban megtalálta a Hunyadi-emplékek rejtélyére a biztos magyarázatot.

* Ülő állat címerekben ritkaság számba megy. Ilyen van nálunk a Bocskay-czímer némely változataiban, de soha sincs akár a Szilágyi, akár a Szapolyai címerekben.

Állításainak veleje röviden összefoglalva a következő:*

1. A kormányzóénak mondott sírkőlap csakugyan az ő emlékére készült, de nem egykorú, miután csak 1551-ben állíttatta (vagy egy meglevő régiből alakíttatta) Castaldo János, Erdély katonai parancsnoka, I. Ferdinánd király költségén.

2. Az a sírkő, a melyet a hagyomány Hunyadi Lászlóénak vallott s a melyet én már 1902-ben a kormányzónak tulajdonítottam — Szapolyai Jánosé, utolsó nemzeti királyunké.

* Miután dr. Veress cikkének érdemleges részével foglalkozom, nem terjeszkedhetem ki az abban foglalt összes kisebb tévedésekre. Csak egyet s mást említek itt meg annak illusztrálására, minő járatlan szerző azokban a dolgokban, a melyeken a Hunyadi sírköveknél a bizonyítékok súlypontja nyugszik.

A «Hunyadiak hollója»-ról például azt írja, hogy az «gyűrűt csak 1453-ban kap először». Gyűrűs volt bizony az, a mióta csak ismerjük, bizonyosság rá a Veress úr által idézett de soha el nem olvasott 1453-iki címérlevél, a melyben V. László király elmondja, hogy Hunyadi János ősei (progenitores) «ex gratia divorum Hungariæ regum» a következő címet viselték: «corvum in campo flaveo seu cælestino, alas paululum elevansem, sub colore naturali depictum, ac formam annuli aurei in ore gestantem». Ezt a hihetőleg Zsigmond király által adományozott gyűrűs-hollójú címet bővíti meg a király egy koronát tartó oroszlánnal. Veress urat csupán az érmek ábrázolásai vezethették félre, a melyektől a kép kicsisége miatt a gyűrű néhol elmaradt vagy lekopott. A fényképeken s még inkább az eredetin világosan látszik, hogy az ifjabb Hunyadi János síremlékére faragott holló is gyűrűt tartott, még pedig kövével lefelé fordítva. «Ágacskát tartó» Hunyadi-holló nem volt s nincsen, csupán ágacskán álló ismeretes.

Az az állítás, hogy pajzstartó «a Hunyadiak címerein... sehol, soha nem fordul elő, sem angyalként, sem más alakban», csak véletlenül szaladhatott ki a szerző tolla alól. Miután az ellenkezőre Hunyadi János sírkövét Veress úrral szemben nem idézhetem, talán elég lesz ha a Corvin-codexekre utalok, a hol a pajzstartóknak 5—6 féle fajtája tartja a Hunyadi Mátyás címereit, vagy Mátyás híres arany-kálváriájára, a hol sphinxek, esetleg a boroszlói városház kapujára, a mely fölött vademberek őrzik az ország s Mátyás király egyesített címerét. Ha azonban ezek nem lennének elég hitelesek, úgy talán kellő hitelűnek találja magának Hunyadi Jánosnak 1447-ik évi közép- és Corvin Jánosnak nagypecsétjét, a melyen az egyszerű hollós-címet ép olyan angyal tartja, a minőt e korban a Szapolyai testvérek s még legalább két tuczat főúr és főpap pecsétjén látunk.

HUNYADI JÁNOS 1447-IK ÉVI KÖZÉP-PECSÉTJE.

(A Magyar Nemzeti Múzeum levéltárában őrzött példányok után).

Annyira közönségesek különben a pajzsörös Hunyadi-címerek, hogy épp Veress úr cikkének illusztrációi közt is akad belőlük egy ritka szép példány. Azon a képen, a mely a vajdahunyadi vár kaputornyának lépcső-ajtáját ábrázolja, a kapu fölött levő, négyes karélyba foglalt teljes (bővített) Hunyadi-címet két angyal tartja.

Mosolyra indít, mikor olvassuk, hogy a Szapolyaiaknál az angyalos pajzstartó «hagyó-

E két állítás olyan meglepő, hogy első perczen szinte feleslegesnek látszik ellene érvelni. Ámde a szerző az elsőnél forrásra, adatra hivatkozik s ez krónikákban, történelmi anekdotákban bizakodó naiv történetkedvelőknél aggályokat támaszt: hátha mégis lehetséges a hihetetlen dolog? Ezek kedvéért vegyük komolyan a hatásos felfedezést s vizsgáljuk meg, van-e valaminő magja?

Veress úr, a kit eddig munkásságának iránya a középkort s a műtörténetet illető tárgyaktól távoltartott, valószínűleg soha sem szólt volna hozzá a Hunyadi- emlékeknek tanulmányai körén kívül eső kérdéséhez, ha kutatásai közben rá nem bukkan egy XVI. századi író különös adatára, a mely felett mint mosolyra indító curiosum felett a legtöbben még akkor is napirendre tértek volna, ha azt úgy értelmezik, mint a hogy Veress úr tette. Ez az adat Ascanio Centorio olasz történetíró és költőnek saját kora háborús eseményeiről írt munkájában található,* a ki — s itt engedjük át a szót Veress úrnak — «ismertetvén Martinuzzi György barát szereplését, megjegyzi, hogy midőn a mindenható államférfit (1551 december 17-én) alvinczi kastélyában megölték, megcsonkított és összefagyott testét néhány könyörületes barátja felvette és a gyulafehérvári székesegyház főhajója közepén állott egyik kőkoporsóba tette, Hunyadi János kormányzó síremléke mellé, melyet Castaldo nemrég csináltatott Ferdinánd király költségén, miután a régi emlék valószínűleg már nem volt meg teljesen és — úgy látszik, fedőlapja — megromlott.**

Abban, hogy ez az állítás «meglepő», Veress úrnak tökéletesen igaza van; de ez nemcsak meglepő, hanem, legalább olyan mértékben, *hihetetlen* is. Semmi esetre sem olyan, hogy benne — a mint ezt, sajnos, Veress úr tette — alapos vizsgálat nélkül megnyugodhatnánk s ezt a furcsaságot igazság gyanánt elfogadhatnánk. A történetírónak okleveles adatot sem szabad készpénzül venni, mihelyt ellene a gyanúnak árnyéka is fenforogni látszik, annál kevésbbé szabad

mányos» s még inkább mikor arról értesülünk, hogy a XV. században «*nálunk a pajzstartó királyi adományozás tárgya volt, a mi nélkül azt használni, alkalmazni nem lehetett*». E mondatnak első, kiemelt feléről csillag alatt megjegyzi: «*Bárczay szavai, id. m. (azaz Heraldikája) 236. l.*» Tartozom a kitűnő heraldikus emlékének azzal, hogy ez ellen az insinuatio ellen megvédjem. A kérdéses helyre ugyan nem emlékeztem, de mikor az idézett pontot Veress úr cikkében olvastam — egy perczig sem hittem, hogy ezeket Bárczay mondhatta volna. Siettem a Heraldikát felütni s íme, a kérdéses lapon ott vannak ugyan a nagy ügyességgel (?) kikapott szavak, de merőben más értelemben. Ott ugyanis ezeket olvassuk: «*A címernek e feltűnő, de heraldikailag lényegtelen díszekre (t. i. a pajzstartókra) vonatkozó határozott szabályok nincsenek . . . A XVII. századig a pajzstartók használata teljesen önkényes . . . A XVIII. századtól kezdve Németországban formálisan adományozták . . . Megjegyzendő azonban, hogy nálunk a pajzstartó királyi adományozás tárgya volt — kivételesen már előbb is.*» S itt Bárczay felhossa az egyetlen példát, II. Lajos király 1519. évi címerbővítő levelét Kanizsai Dorottya számára.

Világos, hogy Bárczay, a kit Veress úr saját állítása mellett idéz, ép az ellonkezőjét mondja annak, mint a mit vele bizonyítani akarnak. Veress úr nem tett egyebet, csak a mondat velejét képező négy rövid szót elhagyta, hanem ez a csekélyke fogás ép elegendő arra, hogy történetírói megbízhatóságát megvilágítsa

* Az első rész ezen cím alatt: *Commentarii della guerra di Transilvania . . .*, a második *La seconda parte de commentarii delle Guerre . . . in Europa . . .* jelent meg, nem Velenczében, mint Veress úr írja, hanem Vinegiában, 1566. és 1570-ben.

** Megjegyzendő, hogy e mondat utolsó felét (miután a régi emlék . . . stb.) már nem Centoriotól kölcsönözte Veress úr, hanem maga függesztette az olasz író szavaihoz.

egy nem is nagyon megbízható írónak mellékesen odavetett mondásából tőkét kovácsolni.

Tegyük meg mi, a mit Veress úr elmulasztott, vessük ezt az állítást s íróját tüzesvas-próba alá.

Jöjjön először az író. Kicsoda, micsoda Don Ascanio Centorio, járt-e Erdélyben, szemtanú-e s ha nem az, kitől szerezte értesüléseit? Veress úr nem mond róla mást, minthogy titkára volt Castaldonak. Ez sokat sejtet s felében már biztosítaná az olasz író hitelét. Azonban szerzőnek még ez az egyetlen adata is — téves. Centorioról, a ki Commentarjait négy évvel Castaldo halála (1562) után adta ki, egyetlen hitelt érdemlő forrás sem mondja, hogy Castaldo titkára lett volna. Ellenkezőleg bizonyos, hogy vele soha sem érintkezett s Erdélyben sem fordult meg, mert merő lehetetlenség, hogy ezekről (Castalddal való összeköttetéséről s Erdélyben létéről), ha van rá oka, meg ne emlékezett volna, abban a munkában a melyet bátran nevezhetnénk Castaldo életirátának. Műve előszavában megemlíti, hogy sok szemtanútól kapott adatokat, de csak egyet, Giuliano Carleval spanyol nemest említi fel név szerint.* Hogyne állna itt a hiteles tanúk leghitelesebbike gyanánt Castaldo János, ha az író csak egyszer is beszélt volna vele? Hiszen művének hitelét ez mindenél jobban biztosította volna! **

A híres adat gazdája tehát nem föltétlen hitelességű, nem szemtanú; a mit ír, azt másoktól, meg nem nevezett emberektől hallotta, messziről jöttektől, a kik, a közmondás szerint, nagyokat szoktak mondani. Hogy ő maga nem sokat foglalkozott Magyarország régibb történetével, azt munkája léptenyomon elárulja. Azzal p. o., hogy Hunyadi Jánost királynak írja, bizonyoságot tesz arról, hogy saját honfitársa, Bonfinius könyvét sem igen forgatta. Régibb íróink előtt mégis nagy hitele volt, sokszor írják át adatait, gyakran hivatkoznak rá. Az eseményekre nem is megvetendő kútfő, topographiai adatokért azonban nem volna jó hozzá fordulni. És szóban forgó «adata» épen ilyen természetű. Az igaz, hogy ezt ebben a formában nem is vette át tőle több mint háromszáz éven át senki, csak egy XVII. századi franczia compiler és legújabban Veress úr.

Az itt elmondottak alapján már valamelyes gyanúnak a legkönnyebben hívó lélekben is fel kell merülni. S ez késztet további vizsgálatra. Lássuk az író után az állítást.

Az első s legtermészetesebb kérdés, volt-e, lehetett-e ok 1551-ben arra, hogy Hunyadi Jánosnak új (vagy részben új) síremléket állítsanak? Erre már a Möller úr dolgozatából irottakban nemmel feleltünk. Ott azt mondtuk, hogy Hunyadi halálától legjobb tudomásunk szerint 1565-ig békében s baj nélkül ment el az idő a gyulafehérvári székesegyház felett s ez időszakban nem tör-

* Proemio del l'autore: «... relationi datemi molti, che si ci trouarono presenti, e particolarmente dal Signor Giuliano Carleual . . . » etc.

** Ezen Centoriot illető adatok Kropf Lajosnak a Hadtörténelmi Közlemények VIII. és IX. folyamában megjelent azon kitűnő és nagy értékű dolgozatában találhatók, a melyet — persze ezekről egy szót sem említve — Veress úr is idéz ugyanazon az oldalon, a melyen Centoriot Castaldo «olasz titkárának» nevezte.

ténhetett baja a Hunyadi- emlékeknek. Ezt az időt jóval szűkebb határok közé szoríthatjuk. Veress úr idézi Oláh Miklós Hungariáját, a melyben a későbbi érsek megírta, hogy Gyulafehérváron Hunyadi János sírja látható volt 1536-ban. Tehát, ha érte valami a tumbát, rövid tizenöt év alatt kellett a veszedelemnek elkövetkezni. Ilyesmiről azonban semmiféle forrás sem tud.

De tegyük fel, hogy a hős kormányzó sírját s csakis ezt, a rövid időköz alatt szétdúlta valami véletlen fatum. Elhíhető-e, hogy ez esetben ne javították volna ki azonnal? Hogy az emlékkő megrongáltan állott volna s ne akadt volna könyörületes szívű kegyeletes magyar, a ki kitataroztassa? Az olasz Castaldonak kellett jönni, hogy ez megtörténjék? A derék János királynak, vagy ha a baj az ő halála után következett el, György barátnak ne lett volna rá csekély néhány forintja? Hiszen az utóbbiról tudjuk, hogy építtetni (Váradon, Szamos-Újvárott, stb.) szeretett, kőfaragói is voltak, sőt mi több, a régiségeket kedvelte, ilyenek megmentésére a pénzt nem igen sajnálta.¹

És ha még azt is elhinnők, a mi ellen magyar önérzetünk tiltakozik, hogy saját honfitársai galád közömbösséggel nézték nagy nemzeti hősük emlékének pusztulását, akkor sem vagyunk képesek feltételezni, hogy mulasztásuk pótlására I. Ferdinánd, illetve Castaldo vállalkozott.

Arra, a mit Castaldo mint műbarát jellemzésére Veress úr felhoz, nem sok szavunk van. Hogy benne felfedezte a «katona-lélek érdekös kapcsolatát a művészi hajlammal»,² az még nem bizonyít semmit a Hunyadi- emlék ügyében. Nem valószínű, hogy a szorongatott generális, a ki Erdélyben úgy érezte magát, mint a hurokra került róka s a kinek csak a zsákmányoláson s rablott kincsei biztonságba helyezésén járt az esze, műemlékek állításán törte volna a fejét. Ám, úgy véli szerzőnk, a kegyeletes cselekedet lehetett fogás is, hogy vele a magyaroknak hízelegjen. De ha a magyarok maguk nem is törődtek Hunyadi János sírjával, mennyiben lett volna rájuk Castaldo kegyeletes tette hízogó? Ennek dacára is tegyük fel újból és ismételten a lehetetlent: hogy 1551 augusztus eleje és december közepe közti rövid időben³ Castaldo mindenféle gondjai, ügyei s intrikái közt ráért jelentést tenni Bécsbe arról is, hogy Hunyadi János síremléke elpusztult vagy elromlott, onnan pedig a válasz rövidesen megérkezett s vele a parancs az új emlék felállítására, az a még fenmaradó csekély időben el is készült, fel is állíttatott. Még ez esetben sem tudjuk elképzelni, hogy királyi költségen és meghagyásból s az erdélyiek megnyerése céljából ilyen gyarló, Hunyadihoz teljességgel nem méltó emléket készíttettek volna. Csak nem hiszi valaki, hogy ebben a szerény öltözetű, mindenféle jelvények nélkül ábrázolt, gyarlón faragott alakban a XVI. századi ember Magyarország egykori királyi hatalmú kormányzóját (a kit az olasz Centorio éppenséggel királynak nevez) látta volna? Hiszen, ha Ferdinánd ilyen emléket csináltat Hunyadinak, ezzel egyenesen megsérti a magyarokat! Nem, ez az

¹ Elég a «Ritus explorandæ veritatis» kiadására gondolnunk.

² Erről az érdekes vonásáról a nem épen szerencsés hadvezérnek eddigi életírói mit sem tudtak.

³ Ha felteszszük, hogy György barát meggyilkolásakor már állott az új tumba, úgy csakis e néhány hónap alatt készülhetett volna.

emlék még akkor sem lehetne az igazi, ha mindaz, a mit Veress úr Centorioról kiolvasott, betű szerint megfelelne a valóságnak.

Csodálatos, hogy erre Veress úr magától nem jött rá; annál csodálatosabb, mert igen közel járt a dolog abszurd voltának kitalálásához akkor, a mikor megfejtette, kit illet a famozus sírkövön látható mesterjegy? Mert ez a jelvény, a melyre eddig nem nagy súlyt fektettek, bizonyos határok között megszabja az emlékkő keletkezésének idejét s ezzel végérvényesen eldönti Veress úr állításának értékét.

A mesterjegyet, a mely az ál-Hunyadi-emlék alsó végén, az alak lábfejei közé van bevésve, minden ismertető megemlítette, de megfejtésére senki sem vállalkozott. Veress úré az érdem, hogy egykori tulajdonosát, dr. Posta Béla útmutatása nyomán, megállapította. E szerint a mesterjegy ugyanaz, a melyet az 1579 márczius 29-én elhunyt kolozsvári kőfaragó, Seres János használt, a mely a nevezett mesternek a kolozsvári belfarkas-utczai ev. ref. templomban levő sírkövén is ki van faragva. Veress úr több érdekes dolgot közöl a mesterterről, a kinek «ifjúkori művét» ismeri fel a gyulafehérvári emlékkőben, csak a legfontosabbról feledkezik el: sírfeliratát nem idézi. Pedig e sírirat az irodalomban régóta ismeretes * s ennek segélyével megállapítható a Seres János életkora. Nem levén feladatom e helyen az érdekes emlékekkel foglalkozni, csak az elhunyt korát illető részt közlöm. A feliratnak erre vonatkozó része — sajnos — csonka, belőle csupán ennyit ad a közlő: . . . . ANNIS LVSTRA NOVEM SUPERAVERAT.

Ez ugyan pontos évszámot nem ad, mert nem mondja meg, hány évvel haladta meg a kilencz lustrumot a mester, de annyi bizonyos belőle, hogy $9 \times 5 + 1 = 46$ évnél nem volt fiatalabb s $9 \times 5 + 4 = 49$ évnél semmi esetre sem volt öregebb halála idején. E szerint 1551-ben 17 és 21 év közt lehetett; ilyen korú ifjú legényekre pedig, a mint ma nem bíznák p. o. Andrassy Gyula szobrának elkészítését, 1551-ben sem bízták volna Hunyadi János emlékét. Mondani sem kell, hogy ez időben 21 éves korú ember még semmikép sem nevezhette magát mesternek s ennek következtében mesterjegyet sem használhatott.

Fölösleges lenne minden további bizonyítgatása a Centorioról idézett állítás tarthatatlan voltának. Ez alapon ki kellene mondanunk az olasz történetíróról, hogy nagyot botlott, meghagyta magát téveszteni valamelyik tudósítójától. Ha ez igaz lenne, nagyon rossz bizonyítvány volna Centorio felől; ilyen hiszékenységgel túl megy a megengedett mértéken. De hát igaz-e? Még eddig nem is vizsgáltuk meg az eredeti szöveget, holott, a míg ezt nem láttuk, nincs jogunk az anathemát kimondani. Üssük fel tehát a *Commentarii* megfelelő helyét s hasonlítsuk össze Veress úr szavaival:

Centorio, Commentarii 148. l.

A meggyilkolt bibornok testének, miután hosszú ideig temetetlenül hevert ** «fu pur al fine data stanza nella Chiesa d'Albagiulia, oue da alcuni

* Közölte gr. Eszterházy János az *Archæologiai Közlemények* III. folyama 5. lapján. Sajnos, a kövön levő mesterjegy oly rossz, a felismerhetetlenségig eltorzított ábráskában van bemutatva, hogy ennek alapján azt a gyulafehérvári kövön levővel azonosítani nem lehetett.

** Teljes 70 napig, 1552 február 25-ikéig.

suoi amici portato, fu posto in una sepoltura di pietra in mezzo la naue maggiore della Chiesa appresso a quella del Re Giouanni Vniade Coruino ch'in l'ultimo a spese di Ferdinando l'hauera fatto ponere il Castaldo . . .»

Veress úr értelmezése.

„ . . . midőn a mindenható államférfit . . . megölték, megcsonkított és összefagyott testét néhány könyörületes barátja felvette és a gyulafehérvári székesegyház főhajója közepén állott kőkoporsóba tette, Hunyadi János kormányzó síremléke mellé, melyet Castaldo nem rég csináltatott Ferdinánd király költségén . . .»

Mindenki, a ki csak valamennyire ért olaszul, megdöbbenve látja, hogy Veress úr merőben hamis értelmet tulajdonít e szövegnek. Az eredetiben szó sincs az egyházban állott kőkoporsóról, a mint hogy nem is lehet, miután elképzelhetetlen, hogy egy régebbi, tehát tetemet tartalmazó koporsóba még egy holttestet tegyenek; szó sincs Hunyadi síremlékéről, csak kőből való sírjára van utalás, végül világért sincs az mondva, hogy a kormányzó ezen sírját Castaldo csináltatta, hanem igen is az, hogy Martinuzzi György kőkoporsóját vagy kősírhát rakatta halálának ez az értelmi szerzője.

Az olasz szöveget helyes magyarsággal csakis így lehet lefordítani:

(A bibornok teteme) . . . végre helyet kapott a gyulafehérvári templomban, a hová néhány barátja szállította; a templom nagyobb hajója közepén, a Hunyadi Corvin János királyé mellett, kősírhátban helyezték el, a melyet utóljára * Ferdinánd költségén Castaldo rakatott.

Olyan olvasót, a ki tökéletlenül ismeri az olasz nyelvet és Magyarország történetéről fogalma sincs, felületes olvasásra talán megtéveszthet a rossz helyre tett mellékmondat, talán még inkább a megfelelő vesszők hiánya (a mi pusztán a nyomdász hibája is lehet), de merőben érthetetlen, miként vezethetett félre ez egy magyar történetírót, a ki — mint azt p. o. legújabb forráskiadványa is bizonyítja, — tud olaszul.

Centorio commentárjainak ezt a helyét egész sereg régibb és újabb történész használta fel, de egy sem magyarázta félre. Ha egyéb nem, ez tehetne volna gyanússá a dolgot. Egy XVII. századi francia író ugyan Martinuzzinak koholmányokkal telített életrajzában szóról-szóra lefordítván Centorio olasz szövegét, ép ilyen félremagyarázható szöveget nyújt, de ebből is ki lehet venni a helyes értelmet.**

Centorio szavait különben annál inkább meg kellett volna érteni (kivált

* Értsd: a mikor már kénytelen volt vele.

** A Veress úr által idézett J. D(u) P(uy) munkájának egy, az általa említettél is ritkább kiadása (a mely szintén 1659-ben ugyancsak Jean Elsevirnél *negyedrétben* jelent meg) fekszik előttem; ebben a kérdéses részlet így hangzik (268. l.):

A bibornok testét Alvinczről «quelques vns de ses amis . . . porterent dans vn sepulchre de pierre au milieu de la nef de l'Eglise d'Alba Julia, tout ioignant le tombeau du Roy Jean Hunniades Coruinus, nouvellement esleué par Castalde, du commandement du Roy Ferdinand.»

Rendkívül különös, hogy Veress úr magyarázata (mert fordításnak nem nevezhetem) inkább a francia szövegnek, mint az olasz eredetinek felel meg. Ám a két vessző, a mely a közbevetett mellékmondatot (*tout ioignant . . . Corvinus*) bezárja, itt is világosan megmutatja, hogy a *nouvellement esleué* nem a *tombeau*-ra, hanem a *sepulchre de pierre*-re vonatkozik.

annak, a ki Erdély azon korbeli történetét tárgyzó vastag kötetet írt), mert régóta ismeretes volt, hogy György barátot Castaldo temettette el. A mikor már a galádul legyilkolt főpap teteme halála színhelyén hetek óta feküdt, néhány híve engedélyt kért Castaldótól, hogy eltemethesse. A gyáva olasz, a ki a gyilkosságtól nem riadt vissza, félt a nyilvános temetéstől, azt híven, ebből az alkalomból lázadás üthetne ki. Bécsből kért tehát engedélyt arra, hogy a tetemet Gyulafehérváron «egy ládában» eltemettethesse.¹ Mikor jött meg az engedély, előttem nem ismeretes. Hihető, hogy miután már ekkor a pápai udvarnak a gonosztett miatti felháborodását hírül vették, nemcsak a titkos elföldelésre jött engedelem, hanem a tisztességesebb eltemetés is megparancsoltatott. Végre is a barát bibornok volt s egyházi állását, legalább halála után, tekintetbe kellett venni. Van, a ki arról is tud, hogy még emlékkövet is állíttatott neki gyilkosa, ezzel a mély értelmű felírással: *Omnibus moriendum est.*² Úgy látszik, ez meg is felel az igazságnak; mikor Giovanandrea Gromo 1565-ben Gyulafehérváron járt, akkor már volt Martinuzzinak síremléke. «Ugyanezt a síremléket még Szereday Antal nagyprépost is látta 1791-ben³ s le is írja: «*hapis sepulchralis, in quo, Gentilitio Scuto adposita Pontificalis Mitra, quam tegit Guletus Cardinalitius . . . et haec insculpta:*

MORIENDVM EST OMNIBVS. 1552.»

Ez a felirat pedig igazán a gyilkosra vall, a ki czinizmusát még a kihűlt tetemmel szemben is megőrizte.

Mikor Veress úr Hunyadi János emlékkövére a maga «különvéleményét» egy rosszul értelmezett tudósítás alapján megalkotta, ép úgy járt, mint Möller úr. Maradt egy sírköve, a melylyel nem tudott mit csinálni. Mondhatta volna ugyan, hogy ez a Hunyadi Lászlóé, s hivatkozhatott volna a hagyományra, mint tette a másik magyarázó. Ám ez neki nem volt eléggé különös; újat, meglepőt akart mondani s kisütötte, hogy ez a kő, a melynek XV. századi voltát eddig senki sem merte tagadásba venni, — János királyé.

Okoskodásának ismételéssel nem untatom az olvasót, sőt még abba se bocsátkozom bele, hogy azt czáfalgassam. Végre is tudományos állapotaink mai elmaradottsága mellett is vagyunk annyira, hogy ne kelljen vitatkoznunk a felől 1460 előtt faragtak-e egy emlékkövet, vagy 1540 után. Az Arch. Értesítő olvasóit sérténém meg, ha elmondanám, miért XV. századi s miért lehet csak ezen korbeli a kérdésben forgó sírkőlap, vagy hogy mért régebbi az, mint azok a Szapolyai-émlékek, a melyeket Veress úr e jóval régibb műemlék mintáinak vél. Azokat az érveket, a miket e «műtörténeti (!) véleménye» támogatására felhord, felesleges lenne egyenkint előszedni, kivált mikor néha szinte jóhiszeműségét is kétségbe kell vonnunk. Mit szóljunk ahhoz, mikor egy helyen

¹ 1552 január 3-án kelt leveléből idéz Utiešenović, *Lebensgeschichte des Cardinals Utiešenović*, 141. l.

² Utiešenović az idézett helyen. A mit a temetésről ír, azt részben Centorioból meríti ott azonban a síriratról nincs szó.

³ Szereday, *Collectio continens tabulas vetustorum . . . monumentorum, quæ in Templo Alba-olim Juliensi . . . sunt . . . locata*. A. Carolinæ, 1791. 25. l.

azzal érvel, hogy a kő azért is Szapolyai Jánosé, mert rajta a címereket angyalok tartják, ez pedig a Szapolyaiaknál hagyományos, néhány sorral lejjebb pedig teljesen feleslegesnek tartja a címereket (a melyek itt a legfontosabbak) még csak meg is nézni s így ír róluk: «... hogy a két címerkép a Szapolyaiak farkasát, kecskét, hollót, avagy rosszul sikerült sléziai sast (!) ábrázol-e, a melyet a király anyja, a tescheni hercegnő viselt, nem vitatjuk». S e szép mondat felett ott ékeskedik János király aranypecsétjének jól sikerült ábrája, az egyesített családi és országos címerrel, a melyről rögtön láthatja akárki, minő címernek kellett lenni János király igazi sírkövén! Ugyancsak ő képes feltételezni, sőt hirdetni, hogy a Székesfehérváron eltemetett János királynak Gyulafehérváron is volt «sarkophagja» (!) *

S hogy ezt a képtelenséget el is higgyék — újból tanúságot téve történetírói objectivitásáról — azt is elbeszéli, hogy azt Izabella királyné csináltatta, a ki 1542-ben «*felállítván férje ez emlékkövét*, királyi pompával újítja meg ismét emléket». Az itt bemutatott mondathoz a következő idézet járul: «Bethlen Farkas: Historia de rebus Transsylvanicis I. k. (Nagyszeben, 1782.) 416. lapján: Isabella vero regina, siquidem non interfuit exequiis mariti sui, dum Albæ Regali humatus fuisset, Claudiopoli die 27. Julii 1542 regali pompa ei parentavit. — S a feljegyzés csak abban téved, hogy a gyászünnepély jelzett napján a királyné nem Kolozsvárt, hanem Gyulafejevárt tartózkodott». Vajjon akad-e még Veress úron kívül ember, a ki ezekből, a saját maga által meggyengített hitelű sorokból, azt olvassa ki, hogy «Izabella felállítá férje emlékkövét?»

Úgy hiszem, hogy ezek után a Hunyadi-emlékek vitáját — legalább a magam részéről — joggal lezárhatom. A mit a vitában szereplő két sírkőlapról évekkel ezelőtt megállapítottam, olyan bizonyítékokon alapúlt, a melyeket megingatni többé alig lesz lehetséges. A mi még felderítetlen, hogy t. i. kit illet a Hunyadi Jánosénak tartott XVI. századi kő, az a kérdés lényegét már nem érinti. A *Magyarország Műemlékei*-ben elmondottakhoz ezuttal még csak egyet akarok hozzáfűzni, a mivel — nem a főkérdéseket illetőleg — egy ott nyilvánított véleményemet kívánom módosítani.

Cikkemben a Hunyadi Jánosra vonatkozó két domborműről azt írtam volt, hogy azok, bár «nem származnak elsörendű művész kezéből, fölötte állnak a . . . kormányzó emlékének.» E nézetem azóta megváltozott.

Gondosabb és sokszori vizsgálat alapján hajlandó vagyok a Hunyadi János (valódi) sírkőlapját s az ál Hunyadi-sírkő alá rakott két domborművet nemcsak ugyanazon kor, hanem ugyanazon kéz munkájának is tartani. Kétféle érvem van rá: egyik csekélyebb értékű, a másik majdnem döntő. Az első a páncél azonossága; a karélyosan tagolt mellvért, a lemezekből álló csatakötény (a lovasoknál természetesen kevesebb lemezzel, mint a gyalogosan ábrázolt kormányzónál) s a lábvertek, főleg a térdvasak tökéletesen egyformák. Ez

* Egy helyen ezt írja: «*Deductive rájutottunk tehát arra az eredményre, hogy ez a sarkophag csak is egy királyé, a János királyé lehet.* Alább már mást mond: «*János király e sír-emlékének soha sem voltak oldalai, mert őt Székesfejevárt temetvén el nemzete, csupán emlékkő, kenotaphium akart lenni.*»

azonban egykorú emlékeknél keveset nyom a latban. Jóval feltünőbb a faragási technika egyezése. Úgy a domborműveket, mint a Hunyadi János sírkőlapját a vonalaknak bizonyos lágyága, *éles* redők és ránczok hiánya jellemzik. Vessük össze a két angyal idomait, főleg ruházatuknak ábrázolását a fogoly törökök csoportjában elől látható három alakéval. A rövidre szabott nyak, a hosszú ruha leomló redőinek egyforma kezelése ugyanarra a vésőre vall. S e véső gazdája nem sorozható a nálunk megszokott XV. századi sablonos munkák készítői közé, miután van benne bizonyos fokig természetességre való törekvés. A hogy a kormányzó alakját megfaragja, nagyjából megfelel a kor izlésének, a kifejlett gótikának. Részleteiben eltér tőle; az alak vállasabb s teltebb testű, s egyben karcsúbb, mint a minőket a XV. század második feléből szép számmal maradt alakos sírköveinken látunk; tartása nem olyan merev, mint a hogy a közszokás kívánta, a lábak elhelyezése a guggoló oroszlán hajlásához alkalmazkodik, egyszóval az egész más iskolára vall, mint az ország északi s nyugati feléből ismeretes szobrászati emlékeink. Ugyanez áll a domborműves lapokra is. Mindebből azt következtetem, hogy Hunyadi János sír-emlékének készítője magyar művész, a kinek munkája egészen jól beleilleszthető a ma még csak kis számban ismert, tiszta magyar eredetű művészeti termékek azon nevezetes csoportjába, a melyeket, legyenek bár szobrászati vagy festészeti emlékek, már a XIV. század vége óta a kort meghaladó természetesség jellemez.

Varjú Elemér.

KÁLMÁN KIRÁLY ARANY PECSÉTGYŰRŰJE.

Ide s tova két esztendeje lesz annak, hogy Kálmán királyunknak — ezen alkalommal bemutatandó — arany pecsétgyűrűje ismét napvilágot látott; talán egy esztendeje csak, hogy tulajdonosa tudatában van annak, hogy a bérese által neki átadott lelet voltaképen gyűrű; és pedig a mi Kálmán királyunké. Hogy éppen én lehetek abban a szerencsés helyzetben, hogy a pecsétgyűrűt megismertethessem, azt egy egészen véletlen esetnek köszönhetem.

Mivel — sajnos — az értékes gyűrűnek tulajdonosát *ma még nem ismerjük*, azok a körülmények pedig, a melyek közepette a gyűrű felszínre került, úgy annak hitelessége, valamint lelhelyére nézve fontosak, jónak látom, hogy mindazt, a mit azokról eddig tudok, röviden elmondjam.

Tavaly augusztus havában *Möller* István műépítész egy bizonyos címér ügyében keresett fel hivatalomban. Itt több királyi pecsétlenyomatot látva, a Kálmán király pecsétjeit is óhajtott megtekinteni. Mikor az egyetlen hiteles 1109. évin kívül a többi hamisítványt is megmutattam neki, kijelentette, hogy a melyről ő tud, az egészen más! Erre a kijelentésére azután megjegyeztem, hogy az a bizonyos előttem ismeretlen

Kálmán-féle királyi pecsét nem lehet valódi, az csakis hamisított lehet! Egynehány nap mulva azután felhozta hivatalomba az arany pecsétgyűrűt.

A gyűrű felszínre kerülésének körülményeit így adta elő: A gyűrű egy jó barátjának tulajdona, a ki sopronmegyei földbirtokos és a ki személyét egyelőre titokban óhajtja tartani. A gyűrűt ezen ismeretlen földbirtokosnak Balf—Sopron—Ágfalva—Nádasd—Nagymarton—Kismarton—Ruszt városok és helységeknek egyenes vonalakkal való összekötése és a Fertő-tó nyugati partja által határolt területen fekvő birtokán találta szerencsés kezű, szintén ismeretlen bérese. A béres a leletet mint egy régi csészét mutatta be urának, mert a gyűrű az összetömörült földrétegből csak félig — mintegy csészének a füle — állott ki. Tulajdonosa egyelőre ezen állapotban biztos zár alá helyezte; hónapokkal később elővette és lassankint meggyőződött arról, hogy itt tulajdonképpen gyűrű került a birtokába. Rendkívül ügyes kézzel kifejtette, megtisztította. Valószínűleg lenyomatot vett róla, és így a COL | OMA | NNI szót elolvashatta; a RÆGIS szót pedig nem volt nehéz megállapítani.

Igy azután annak tudatára ébredt, hogy Kálmán királyunk arany pecsétgyűrűjének szerencsés tulajdonosává lett.

Eddig Möller úr előadása. — Fides penes auctores.

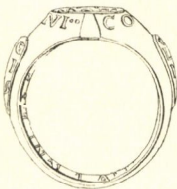
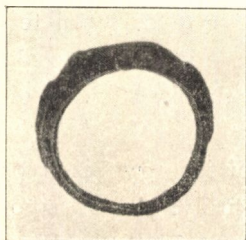
A mikor Möller úr a valóban érdekes gyűrűt megmutatta és a fentieket elmondotta, azok alapján a gyűrűt valódinak tartottam és tartom most is. De rögtön figyelmeztettem arra, hogy a gyűrű ilyen körülmények között becses régiség, nemzeti kincs! Azt rejtve tartani nem szabad.

Kérésemre sikerült tulajdonosánál legalább annyit kieszközölnie, hogy a gyűrű történetének rövid elmondását és külsejének kellő közzétételét megengedte.

Ezeknek előrebocsátásával lássuk tehát magát a gyűrűt.

A gyűrű tiszta aranyból való, éppen azért meglehetősen lágy. Súlyja 16 gr. és 40 ctgr.* Nem tökéletesen szabályos. Belvilágának át-

mérői: $\oplus$ 18 mm.
17 mm.

Vagyis elég kicsiny, úgy hogy csak egy középtermetű férfinak a kis ujjára fér fel.

A gyűrű felső része — síklapja — felé erősen szélesbülő és külső peremének közepén éle van, olyanformán, a mint az a

1. a) b) a gyűrű oldalról tekintve $\frac{1}{2}$ n.

* Egy budapesti ékszerésznek adatai.

M. N. Múzeum régiségtárának több XII—XIII. századbéli gyűrűjén is látható. Jobbról és balról egy-egy mandula-alakú duzzadéka, erősbülése van. A síklapjától jobbra eső duzzadékon, alulról fölfelé olvasva ANVLVS áll.

Síklapján, a mely a teljes körtől alig eltérő ellipszis, a

COL

OMA

NNI• szó olvas-

ható, fordított sorrendben, külön körvonallal határolva.

2. a) b) a gyűrű felülről tekintve $\frac{1}{1}$ n.

A gyűrű síklapjától jobbra és balra — a két oldalt lévő erősbüléssel ellenkező irányban — egy-egy fordított szívalaku (Δ) kis szemölcsbe Bertője van. A COL o betűje fölötti Bertő bal oldalától kezdve COLOM a másik Bertő jobb oldalán folytatva pedig ANNI• olvasható.

A síklapjától balra eső erősbülésen, felülről lefelé haladva, a REGIS szó olvasható.

3. a) b) a gyűrű baloldala $\frac{1}{1}$ n.

4. a) b) a gyűrű jobboldala $\frac{1}{1}$ n.

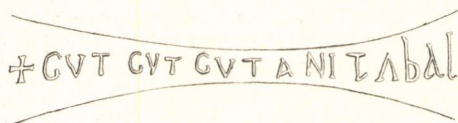
A gyűrű külső részén tehát az ANVLVS COLOMANNI (kétszer) REGIS szöveg kétségtelen.

Ez a vésés igen finom; a betűk jellege nem ellenkezik Kálmán király korával.

Azonkívül a gyűrű belsejében is találunk köriratot. A síklap irányában, a gyűrű belső felületén lévő keresztnél kezdve

✠ GVT·GVT·GVT·ANI·TABAL

oklevélírásszerű, kissé kezdetleges vésés.

5. Főirat a gyűrű belsején $\frac{1}{1}$ n.

Ennek az öt szónak, a mely közül az első három feltétlenül *egy és ugyanaz*, a megfejtése már nem könnyű dolog. Nem is kísérem meg annak megfejtését; csak annyit jegyzek meg, hogy az minden valószínűség szerint teljesen egykorú magával a gyűrűvel.¹

Ezek után még az a kérdés merül fel, hogyan és miképpen kerülhetett a Kálmán király gyűrűje Sopron vármegye területére?

Igaz ugyan, hogy a lelhelyet egyelőre pontosan, határozottan nem ismerjük, mindamellett talán eléggé elfogadható az a nézet — a mely természetesen minden más jobb, esetleg találóbb megfejtést is megenged — mely szerint a gyűrűt Kálmán király akkor veszihette el, vagy tulajdonította el tőle valaki, a Sopron körüli vidéken, a mikor Bouillon Gottfried keresztes vitézt nagyszámú kíséretével Sopronnál fogadta,² és innen a határig — a hol a keresztes vitéz főserege várakozott — kísérte (1096. szeptember). Azt is tudjuk Kálmán királyról, hogy ő is gyakran fordult meg a megyékben — éppen úgy mint Szent István³ — és így az is lehetséges, hogy egy ilyen alkalommal veszihette el pecsétgyűrűjét. Oly hozzávetések ezek, a melyek különben a gyűrű hitelét sem nem emelik, sem nem rontják.

Úgy vélem, hogy az illetékes szakkörök érdemesnek fogják találni a gyűrűt arra, hogy vele behatóbban foglalkozzanak.

Más irányban való elfoglaltságomnál fogva nem tettem a gyűrűt vizsgálat tárgyává *Kirchmann, Casali, Barraud, Garrucci* stb. hírneves és illusztrált művei, illetve cikkei alapján és így készítésének esetleges helyéről, jellegzetes külalakjáról sem kockáztatok semmiféle véleményt. Ezt is a legilletékesebb szakkörökre bízom.

Csak a következőket akarom kiemelni: Kálmán királyunk itt bemutatott arany pecsétgyűrűje feltalálásának három fő körülményét nem ismerjük még. Nem ismerjük tulajdonosát, a pontos lelhelyét, és nem ismerjük találójának a nevét. Pedig az a béres igazán megérdemelné, hogy — méltó jutalmon kívül — a neve ne menjen feledésbe. Már csak azért sem, mert az ő személye a gyűrű hitelességének kérdésével közeli összefüggésben van.

Végül nem mulaszthatom el, hogy *Möller* István úrnak nyilvánosan is köszönetemet fejezzem ki azon szives fáradozásáért, a melylyel a gyűrűt tulajdonosa és köztem közvetítette és azt lefényképezte.

¹ Azt a véleményt kockáztatjuk, hogy a fölíratban a királyt utjain kísérő titkár vagy jegyző a gyűrű megőrzője «ani» vagy «ani(culi)» «tabal» (larius) rejlik, kinek neve «Gut» lehetett. A név háromszoros ismétlése talán azt jelenti, hogy ez a jegyző a három Gut testvér legidősebb ágában a harmadik lemenő tag volt, a mi reá találna Kálmán király korára.

A szerkesztő.

² Lásd Marczali: Magyarország története az Árpádok korában, a «Magyar Nemzet Története», II. köt. 197—198. ll.

³ Lásd Pauler, 240. old.

Főleg azonban, és elsősorban ismeretlen tulajdonosának, a ki azt a nyilvánosság elé bocsátani szives volt.

De ezenfelül úgy vélem, hogy a közérdeknek teszek azzal szolgálatot, ha ismeretlen tulajdonosát bátor vagyok arra kérni, hogy ezt a gyűrűt a külföldre — a hol majdnem több a magyar kincs, mint hazánkban — ki ne bocsássa. Sőt, hacsak lehet, akár örök áron, akár örök letét útján juttassa el arra a helyre, a mely a gyűrűt tulajdonképen leginkább megilleti, és a melynek ilyen természetű gyűjteményében mindenesetre elsőrangú helyet fog elfoglalni, annak díszére válni — a Magyar Nemzeti Múzeumba!

Budapest, 1907 januárius 25.

Horváth Sándor.

RÓMAI RÉGISÉGEK GYŐR-BELVÁROS TERÜLETÉRŐL.

A római leletek tanúsága szerint Győr-belváros területe kedvező természeti viszonyainál fogva olyan szerepet játszott a római időkben, mint napjainkban: középpontja volt Arrabonának. Itt, az emelkedettebb helyen, a mai káptalan-dombon, vizektől is védve, volt a vár s ennek közelében állottak Arrabona vagyonosabb lakóinak lakóházai s azért nemcsak régebben, de a legújabb időkben is nagyon mély (4—7 m.) ásatásoknál gyakran akadnak olyan homokkövekből épült falakra, a melyek a római időszakból származnak. Így 1904-ben a székesegyház déli oldalán csatorna-ásás alkalmával 3'70—4'00 m. között két méter-széles fal tárult elő, a melyek északról délfelé húzódtak és 15'54 m. távolságban állottak egymástól. A falak római eredetét nemcsak a törmelék között nagy mennyiségben előforduló párkányos téglák bizonyították, hanem más római tárgyak is. Így 3'90 m. mélység körül több tárgy került elő: római bronzsarkantyú, a legelső példány Győr területéről, nagyon csinos gyűrűskulcs bronzból és egy carrarai márványból faragott, Bacchust és társát, Silenust föltüntető szoborcsoport. A munkálat közben megcsonkított, fej nélkül talált álló Bacchus, a mennyire az általános körvonalakban körülbelül térdig való ábrázolásából kivehetjük, ifjút tüntet fel; testén csak ágyéka körül van ruha-öv, a többi meztelen; karjai a test mellett húzódnak alá hátrafelé és kezei már teljesen elmosódnak. Valamivel gondosabban alakított társa, Silenus, az előtérben nem számárháton, hanem a rendes szokástól eltérőleg párducson egyoldalt szemben ül, de kopasz s füle mellett levéllel díszített fejével és mosolygós, szakállas arczával előretekint és a fejével hátratekintő párduczot nézi és itatja a kezében tartott tányérból; idomtalan teste fölül meztelen, alsó részén ruha, mint a redőzetet jelző barázdák mutatják, mely a lábfejig ér; lába alatt zsámoly. A szobrok alján egyszerű, márványból faragott talapzat; ilyen egyszerű az oldalfal is, mely Silenus mögött látható. Mindebből eléggé kitűnik, hogy az egész egyszerű vásári munka, minden nagyobb művészi igények nélkül, tekintettel arra, hogy elég olcsó legyen. Bacchus tisztelete, mint a gyakori leletek tanúsítják, Felső-Pannoniában nagyon el volt terjedve mindenfelé.

A belváros egyéb részeiben is tárultak fel újabb időben homokkőből épült római alapfalak, így a Baross-út elején, közel a Kazinczy-utczához, a Széchenyi-térnek északi oldalán több helyen, annak nyugati oldalán, vörösre és zöldre festett falak a főgymnasium épületének sarka előtt és a megyeház kapujával szemben az utca közepén. Ezek az ásatások azonban nem voltak nagy terjedelműek, nem tárták fel teljesen a falakat, hanem csak érintették vagy legfeljebb áttörték az útba esőket. Így természetesen lehetetlen volt az épületek nagyságát és beosztását megállapítani, mindamellett archæologiai szempontból nem valának eredménytelenek az ásatások; éber őrködéssel, nemkülönben tanítványaimnak buzgóságával sikerült sok római emléket az idézett épületek közelében összeszednem, az elkallódástól megmentenem. A leletek között természetesen legtöbb a törött edényféle; vannak közöttük bizonyosan helybeli vidéki (Reseratus-féle) és külföldi gyártmányok; utóbbiak között nagyon gyakoriak voltak a vörös színű és fényes mázú terra sigillata edény-töredékek: csészék, közöttük aranyosan sávozott példány is, tálak, tányér- és tepszi-féle sokszor nagyon érdekes domború mustrázattal, mythologiai, harci, vadászati jelenségekkel, szemérmes sértő dolgokkal, növényi ornamentikával és geometriai alakokkal díszítve, néha fölirattal is ellátva.

Igy a legutóbb szerzett példányainkon, azok fenekén a következő nevek olvashatók: (s)ECVNDIN(ianus) f(ecit) két darabon, IVLIVS FE(cit) szintén két darabon, SENNICIVs (fecit), PANTAE M(anu), FIRMVS F(ecit), VIVI (manu), Q. L. C F, IAVVOs (fecit), [fel]IX F(ecit), AMIA /// F(ecit); kívül szalagon: LEG II és COWIITV M2 (sic) FEcit. Néhány darabon olvashatatlan a fölirat.

A domború rajzok között előfordul a mythológiából: Venus több darabon, Amor és Venus (ezen diszítményű és szemérmes képekkel díszített töredékek a Teleky-utca és Megyeház-utca keresztezése környékéről valók), tánczó és lebegve menő szárnyas alak, talán Genius, szárnyas amorettek és kutyafejű emberalak; másokon emberalakok: térdelő, járó és tánczó alakok, fegyveres gladiator és emberfejek vagy álarczok láthatók; nagyon gyakoriak a különféle állatok: szarvas, őz, nyul, kecske és ló, különféle fekvő, figyelő vagy futó helyzetben; oroszlán, medve és menyét a ragadozók közül; nem ritkák a madarak sem, melyek majd szabadon a többi állatokkal vegyest, majd egyedül fordulnak elő. Az állatcsoportból nem hiányozhatik a rómaiak kedvelt állatja, a delphin sem, mely mint dísz nagyon gyakori a fémtárgyakon is, így hajtűkön és több fogantyún. A növényvilágból szerepel a szőlő, babérkoszorú, ágas inda, pálmalevél, rozetta, leveles guirlandok, rajtok álló madarak, tölgyfa makkterméssel és más meg nem határozható virágok és levelek. A geometriából körök, kettőztetve is, rhombusok és V-idomok, többnyire alul a mező szélén. Egyéb mustrák: villám-, patkó- és tekercsdíszek.

Az eddig említett alakok majdnem kizárólag diszítésként szerepeltek, s mint ilyenek rendszeren magányosan, néha bordás-körös keretekben fordulnak elő; de vannak a domború művek között egymással összefüggő, egész jelenséget feltűntető érdekes cserépdarabok is. Így a többi között látható egyik tálunkon, a mint két szárnyas amorett játszik kedélyesen, nem is sejtve, hogy

hátral veszedelem fenyegeti őket; pedig egy öreg lúd vezetése alatt álló libasereg közvetlenül nyomukban van, mindegyik nyújtogatja hosszúnyakú fejét előre, hogy össze-visszacsapkedhessék őket. Egy másik töredékünkön már komolyabb a helyzet: himoroszlán üldöz medvét, lovat és más, a törés miatt teljesen ki nem vehető állatokat, a melyek örületes sebességgel futnak, vágatnak előre.

Egy másik, darabjaiból majdnem teljessé összeállított, ritka nagyságú tálunkon hasonló, de még érdekesebb és mozgalmasabb jelenetet láthatunk a szokásos lesbosi chima alatt elterülő domború mezőn. Fölül két oldalt hím és nőstény oroszán támad a menekülő lovasra, ki hátrafelé hajolva kardjával vág a feléje rohanó himoroszlán felé; középen a harmadik himoroszlán medvét és őzikét üldöz, melyek sebes futással menekülnek a kutyával együtt, mely fönt és középen ellenkező irányban halad; de alul még nagyobb sebességgel, szinte megnyúlt testtel rohan a ló, mert közvetlen nyomában van félelmetes ellensége, a himoroszlán. Mindez egy tálon, négyszer ismétlődő képben; a képcsoportok némi hátrányára nagyon is tömött sorokban szemlélhető. Tálunk így egész czirkuszi jelenetet tüntet fel.

Egyéb tárgyak a belvárosból: La Tène bronzfibula, legújabb szerzeményeink között egyetlen darab a kelta uralom utolsó szakából; a római időkbeli: egy-egy dárda csúcs bronzból és vasból, két darab elég csinos gyermekfej bronzból és csontból, mindegyik, mint a nyomok mutatják, hajtúnak a fejét díszítette; más csonttűnek feje fejsze-alakot tüntet fel csontból. Egyszerű haj- és fűzőtűk — nagyon közönségesek lehettek — elég gyakran fordultak elő. Nem hiányzik leletünkbeli a csontkanál sem. Más darabok: bronzcsengetyű, törött; opák üveggyöngy a nyakról; nyílt ezüstgyűrű, kerülékidomú, két vége kívül erősen megvastagodik, hosszában többszörösen szakgatottan barázdált, olyan, mintha készítője kígyófejet szándékozott volna rajta feltüntetni; egyszerű, bronzlemezről hengeresen összehajlított karperecz, nyílt; néhány darab áttört bronzlemez; háromkarélyú bronzláb, gladiator-szobor és mellette talált, nyomott felületű, belül üres és középen kerek nyílással áttört bronzgömb, olyan két tárgy, melyek a nyomok szerint rudon fordultak elő, még pedig a szobor a végén s a gömb alatta. A gladiator nagyon esetlen, durva mű, harcias állásban, még pedig ökölbe szorított balkeze könyökben derékszögben megtörve, fölfelé áll, a másik ferdén aláhajlik, arcán arcvédő, bőrvázzal borított teste az előre lépő bal lábára nehezedik, fején aránytalan nagy sisak, a sisaknak felső részén elől sasfej látszik, kiterjesztett két szárnya pedig a sisak kettős taréját alkotja; a gladiator lábán csizma, bal lába mellett a talapzaton álló négyszögletű paizs, mely befelé ívelten hajlik s kívül karczott villám-féle dísszel ellátva; a szobor magassága 9 cm., 4 cm. hosszú talapzata hengeres, belül üres csövet alkot bronzból, a melyben némi faállomány látható.

A mi szobrunkhoz némileg hasonló gladiator rajza előfordult az Arch. Ért. XIII. köt. 441. lapján.

Az eddig felsorolt tárgyak mind szórványosan fordultak elő a belvárosban 3—5 m. mélységben. A következők római sírokból származnak. Ezek sem ritkák a belvárosban, építkezésekkel kapcsolatos fundamentumok ásása alkal-

mával gyakran akadnak reájok, így az Erzsébet-téren, Kazinczy-utczában, Széchenyi-téren, Megyeház-utczában és ebbe torkoló Opitz-utczában, közel amahhoz. Mindezek azon útvonalba esnek, mely az arrabonai erősségből Kelet felé, Bregetiőba vezetett. Így a Megyeház-utczában a megyei bérház helyén a fundamentumok ásatásakor a munkások 14 római sírt érintettek, egyebütt a mondott helyeken 12 sírt találtak szórványosan a közelmúltban. Sajnos, ezekről is csak általánosságban szólhatok, mert teljesen csak azokat tárták fel, melyek épen az ásatás irányába estek; a többi, a mi kívül esett, a nagy mélységben teljesen érintetlen maradt.

Ezeket rövidség okáért három csoportba foglalhatom: elsőbe tartoznak a sarkophagok, a másodikba a kriptasírok és a harmadikba a fakoporsóban temetettek; ez utóbbiak voltak a leggyakoribbak, a kősírok a legritkébbak. Ilyen az utóbbi időszakban három került elő: egy az Erzsébet-téren, egy az Alexy-féle ház alapjában s egy az Opitz-utca elején, közel a Megyeház-utczához. A két első fel volt dűlva, még a kőlapok is össze voltak törve, természetes, hogy a feldűlők a csontvázon kívül nem hagytak semmi mást benne. A harmadik már érdekes és nevezetes, először azért, mert feliratos volt, másodszor, mert ritka tárgy volt benne. A föliratos kövek római oltárok. Ezekből volt a kősir, téglapadlózatát kivéve, összetákolva, még pedig úgy, hogy a méreteknek megfelelőleg azokat többé-kevésbbé átalakították, semmit sem törődve a feliratokkal; aztán maga a talaj is igen megviselte őket, két különben ép homokkő-oltárkőről teljesen leporlasztotta a feliratokat, nem maradt meg belőlük semmi.

A megmaradt ép és csonka oltárokon a következő feliratok olvashatók:

1. Jupiter tiszteletére szentelt, hosszában középen ketté tördelt oltár; bal oldala teljesen ép; a letördelt jobboldalnak egy darab feliratos része maradt meg, a többi elpusztult. Anyaga homokkő, magassága 121 cm., szélessége, a töredéket is hozzászámítva, 50 cm. Diszítés nincs rajta.

Felirata következő:

I	O	(M)	I(ovi) O(ptimo) M(aximo)
ALA	I	VP · Co	Ala I Ulp(ia) CO
N · ∞	C	R CVI	NT(ariorum) miliaria C(ivium) R(omanorum) CVI
PRE · Q ·	TER ·	IN	PR(a)E(est) Q(uintus) TER(entius) IN
GENVS ·	PRÆ		GENV(u)S PRAE(fectus)

Az oltárt Quintus Terentius Ingenus, az ulpiai dárdás lovasezred parancsnoka készítette, ugyanaz, a ki egy másik, Ebersdorfba került és Dianának szentelt oltáron is előfordul. Az ulpiai dárdás lovascsapat, Trajanustól kezdve, Arrabonának rendes helyőrsége volt, 133-ban kelt katonai okmányunk szerint már ezred volt, de még nem szolgáltak benne, mint a föntebbi állítja, római polgárok, Caracalla idejében pedig Antoniniana névvel lőn felruházva; ezekből tehát következik, hogy az oltár Hadrianus és Caracalla uralkodók közti időből származik, a mire a szép, szabályos kerekded betűk is utalnak. A betűk nagysága 7.5 cm.

2. Septimius Severus császár és családja jólétére szentelt oltár; anyaga laza margitai molass mészkő, mely főleg ott, hol a kivételnél keresztben ketté törött, nagyon meglazult, porladozó, s így a vörös festéssel bemázolt betűk is ezen a

részen jobbra leköptak, olvashatatlanok. Az egyszerű, minden kiváló dísz nélkül kiállított oltár hossza 123 cm., szélessége 59 cm., a betűk nagysága 4·8 cm.

1 PRO ▲ SAL ▲ IMP P ▲ CÆ
 2 SS ▲ L ▲ SEPT ▲ SEVERI
 3 ET M AVR ▲ ANTONIN
 4 AVGG ▲ SEPT GETÆ ▲ CÆS
 5 ET IVLIAE ▲ AVG ▲ M ▲ C
 6 VLP ▲ CON
 7 TARIOR ∞ C ▲ P ▲ CI
 8 LIVS ▲ CAIANVS
 9 PRAEF P ▲ C ▲ A ▲ AVR
 10 GRACILIS ▲ LEG ▲ X ▲ G

1 PRO SAL(ute) IMP(eratorum) CAE
 2 s(arum) L(ucii) SEPT(imii) SEVERI
 3 ET M(arci) AVR(elii) ANTONINI
 4 AVG(ustorum) SEPT(imii) GETAE CAES(aris)
 5 ET IVLIAE AVG(ustae) M(atris) C(aesarum)
 6 ALAI VLP(ia) CON
 7 TARIORVM miliaria C(ivium) R(omanorum) CI
 8 . . LIVS CAIANVS
 9 PRAEF(ectus) P(raepositi) C(urium) A(gens) AVR(elius)
 10 GRACILIS C(enturio) LEG(ionis) X. G(eminae)

Az érdekes feliratban az első öt sor olvasása nem okoz semmi nehézséget, a 6. és 7. sor szól, mint a meglevő rövidítések mutatják, az ala I. Ulpia Contariorum ∞ C R.-ról, az előbbi felirathoz hasonlóan. A 7. sor végén álló CI a következő sorban álló Cajanusnak előnevét jelzi, ki a 9. sor szerint az ala parancsnoka (praefectusa) volt. A sorban álló P. C. A. rövidítések megfejtése kétes. Utána Aurelius Gracilis következik, ki a X. kettős legiónak századosa volt s mint ilyen áttétetett az alához. Mind ez, mind pedig a parancsnok Aurelius Cajanus még eddig nem voltak ismereteseek, kövünkön most fordulnak először elő.

Az oltár Septimius Severus és Caracalla császárok idejéből, tehát 198—211 között lefolyt időszakból ered, mert a jelzett időben uralkodtak közösen.

3. Oltárkö, anyaga homokkő, fentartása nagyon rossz, legmegviseltebb valamennyi között. Először is az oltárkőnek felső részét teljesen letördelték, de ezzel még nem elégedtek meg, hanem utána bealapácsolással megtámadták feliratát és meglehetősen olvashatatlanná tették azt.

A szövegből a következő betűket sikerült kinyomozni:

I //
 I CVI
 PRAI CI
 LV/ I // \ ///
 PRAI I ▲ Q
 VI ▲ IM ▲ S

4. A római kövek épen nem ritkák Győrött a régi épületek falaiban; így legutóbb a megyei bérház építésénél a helyén állott régi épület lebontásakor az alapfalból egy római oltárkö került elő, melynek érdekes felirata következő

1	BA [†] T E ARV	BALTI ETARV
2	I EIABVS	IDEABUS
3	FL [▲] MAT [▲] PRO	FL(avius) MATI PRO
4	SE [▲] AC [▲] SVIS	SE AC SVIS

A 2. sorban a véső hibájából EIABVS áll Deabus helyett. Maga Baltis istennő nem ismeretlen, nálunk a Duna mellékén több oltára fordult elő, így Dunakeszin Balti (CIL 10574. sz. a.), Környén Deae Balti (CIL 10964. sz. a.) felirattal; Ó-Szőnyből Baltis domború képével diszített feliratos oltára (CIL 10.973. sz. a.) került elő; Aquincumban temploma volt, építtette T. Flavius (CIL 10393. sz. a.); a mienk tehát ötödik a sorozatban. Ellenben a Deae Arvi így még sehol sem fordult elő, hanem csak mint Dii Campestris. (Desjardins Rómernél 29. l. 79. sz.)

Az oltárt Flavius, Matus fia készíttette a nevezett istennőknek tiszteletére a saját és övéi jólétéért.

Az oltár anyaga homokkő, jobb oldalrésze le van fűrészelve s így némileg csonka, rajta fönt a bal sarkán rozetta, bizonyosan volt ilyen a másik oldalon is, aztán a feliratos mező fölött és alatta léczes dísz többszörösen. Kora, mint a $\mathcal{L}$ betűnek sajátzerű formája elárulja, valószínűleg a IV. század. Magassága 48 cm.

5. A győri székesegyház falában szintén több, bár nem ismeretlen feliratos kő van. Ezen alkalommal csak azon, hibásan közölt példányra terjeszkedünk, a melyet a vakolat leverése s a kőhöz való férközhetőség után módunkban volt látni s rajta a hibásan közölt (collegium iuventutis) szöveget kijavítani.

A nagyon megrongált oltárkönek felirata így szól:

Régi, CIL (4388.) szerint:	Ujabb olv. szerint:
Λ ^Λ GV GEN	/ Λ ^Λ GV GEN
OI L ^Λ VVEA	GOLL IVVEN
VIVAE SO	/ VIVI AE SO
/// I BRIC	///// BRIG
// AVO / GLN	/// NO GEN
///// ONC	///// CONC

A kriptasírok száma öt volt; a falazatot alkotó téglakon a következő, már többszörösen is ismert feliratok fordultak elő: LXGPF két darabon, COH I AEL SAG egy darabon, OF ARN VRSICINI MG szintén egy darabon. A sírokból a következő tárgyak kerültek napfényre: kívül ferdén barázdált, zárt üvegkarperecz, egy pár lemezes nyílt bronzkarperecz, végén kétoldalt egy-egy körrel és rovátkos szélű mezőkkel diszítve; nagyon csinos formájú üvegkorsó, félhold-idomú nyakdísz és cerithium csiga, sárga mázú és sorokban álló négyszögletű gödröcskéekkel diszített pohár, esetlen formájú ajakos agyagkorsó II. Constantius idejéből, egyes és kettős fogú csontfésű, mindegyik központi körökkel és keresz-

tező sávokkal díszítve, néhány T-alakú, közönséges formájú bronzfibula, üvegnyakgyöngyök és több apró római pénz a IV. század első feléből. Mindezek nem ritkák; ellenben a feliratos oltárkövekből készített sarkophagban talált, tehát minden kétséget kizáró római eredetű üvegtükrünk tárgyánál fogva megérdemli, hogy róla részletesebben megemlékezzem, mert ritka példány; lap-panghat ilyen példány, a miről a tudományos világ nem tud, a mint ez is egy ideig egészen más név alatt szerepelt, egészen addig, míg Hampel J. alaposan meg nem vizsgálta s utána üvegtükörnek jelezte; a mit aztán rendtársamnak, Gallik Oszvaldnak vegyelemzéseai szintén megerősítettek. Ezekből világosan kitűnik, hogy a több, különböző nagyságú és alakú darabból összetett és méltán ablaküvegnek tartott üveglemezek valóságos tükörlapok, tehát igazi *üvegtükrök*, a melyeknek mindegyikén a reátapadt rozsdarétegben megtalálható a különböző fém, még pedig ugyanazon anyagok: réz, ón és cink, a melyekből maguk a mi római fémtükreink (tükörfém) is állanak. Ugyanezen anyagokból áll a hosszú keskeny lemez, az üveglapokkal talált fogantyú-féle is, illetőleg a fogantyúnak burkolata s miként a többi, ez is egészen összerozsdásodott, tökéletesen oxydálódott. Egyéb anyagok a rozsdás tömegben: szénsavas mész jelentékeny mennyiségben és finom quarczhomok. Ezek vagy ragasztó anyagok voltak, vagy a talajvízzel szivárogtak be a sarkophagba és ott aztán az oxydált fémrétegekkel teljesen összekeveredtek, behatolva a bensőbb részekbe, a rozsdás tömegbe is. Ez a folyamat a vékony fémrétegen, mely az üveglapokat borította, könnyen végbemehetett.

Ritka tárgyunk római kősrban volt; a kősr kelet-nyugati irányban 3'72 m. mélyen volt a talajban, benne három csontváz, kettő közülök fejjel kelet-, egy pedig nyugat felé feküdt; mellettük egyfogú csontfésű, néhány apró bronzlemez és a szóban forgó ritka tárgy volt az összes melléklet.

A körökkel díszített csontfésű nem ritkaság a római sírokban, előfordult egy kettősfogú csontfésű egy másik újabb belvárosi római sírban is. A tükörnek, nevezetesen a fémtükörnek mint sírmellékletnek előfordulása szintén nem szokatlan jelenség a régi pogány népeknél. Múzeumunknak gazdag tükörgyűjteménye mind sírokból származik. A legrégebb példányunk Kr. e. a szkylháktól való, egy másik ezüstös példány kelta sírból, 24 darab a rómaiaktól és egy az avarok korából ered.

A fémtükrök többnyire köralakúak, 27 darabból álló gyűjteményünkben 18 darab körös, ritkábban hosszúkás négyoldalú, téglalap-idomú. Ez utóbbiak síma felületűek, minden dísz nélkülöznek, a körösek néha díszítettek; így fordul elő egyik lapján többszörösen középponti körökkel és köztük síma sávokkal díszített példány, mások meg a széleken kerek nyílássorozattal áttörtek vagy fogazott szélűek. Rendesen egyenes, síma felületűek, akad azonban köztük nagyon gyengén domború, homorú példány is.

Ezekből eléggé kitűnik, hogy a fémtükrök mint fényüzési cikkek időszámításunk kezdetén s már korábban is, nálunk eléggé el voltak terjedve, de másutt is, mindenfelé a római birodalom területén használatosak voltak, s más anyag nem is volt, mely ezen a téren velük versenyzett volna; később azonban az ablaküvegnek előállítása után nemsokára föllép az üvegtükör is. Idősebb

Plinius (H. N. XXXVI, 66.) már megemlékezik a sidoniakról, mint üvegtükör-gyártókról és nem maradtak el a nyugatiak sem, hogy eme drága, egyúttal nagyon kelendő fényüzési cikket piacra hozhassák. Közelünkben a velenceiek ősei, az aquileiabeliek voltak híres üvegekészítők, ők látták el a mi vidékünket különféle üvegiparcsikkal, köztük a szóban levő üvegtükörrel is. A jelen példány darabjai között van kettő hajlott élű, ezek tehát összetartoznak és körös formájú tükörnek alkotják a részeit; a nagyobbik csonka darabból, annak köríves hajlásából kiszámíthatjuk eredeti nagyságát; belőle megtudjuk, hogy az olyan körrel egyenlő, a melynek sugara 7.4 cm. hosszú. A törések rajtuk mind régiek, mint az oxydált élek bizonyítják.

Ezen körös formájú csonka tükör darabjai mellett van más négy téglalap-
idomú üveglemez, szintén tükörlap valamennyi, a melyek nem állhattak másutt, mint a körös tükörnek négy áttellenes oldalán, épen azért fordulnak elő négyes számban is. Nagyságuk némileg ingadozik; így az *a*) hosszúsága 8.4 cm., szélessége 5 cm.; *b*) hosszúsága 9.2 cm., szélessége 5.5 cm., *c*) hosszúsága 8.7 cm., szélessége 5.7 cm.; *d*) hosszúsága 6.6 cm., szélessége 4 cm.

A leletben volt még két kisebb darab; egyik háromoldalú háromszöget formál, a másik megnyult, szabálytalan négyoldalú. Ezek már formájukkal elárulják, hogy a sarkokat díszítették; még pedig, mivel nem egyformák, föltehető, már a simmetriánál is, hogy volt még más két, a meglevőkkel teljesen megegyező példány, a melyek a teljesen ép tükör sarkain foglaltak a részarányosság szabályai szerint helyet.

Ilyenformán a tükörnek a mellékelt ábrában feltüntetett alakja lehetett, a melyen az *e*), *f*) és *g*) betűkkel jelölt darabok a körös tükröt, az *a*), *b*), *c*) és *d*) az oldaltükröket, *h*), *i*) [*k*) és *l*)] darabok a sarkokat alkották. A *g*) betűvel jelölt darabot a törött körös tükör testéhez osztottam be, mert másutt nem találtam neki megfelelő helyet. A *k*) és *l*) darabok a leletből hiányzanak.

A rajz eléggé mutatja, hogy a tükör egyesíti magában a körös és négyoldalú fémtükrök formáit, a melyekhez aztán a sarkokon levők csak kiegészítésképp, díszítésként járultak hozzá.

Mindezek aztán keretekbe voltak foglalva, még pedig valószínűleg fakeretbe, hogy nagyon súlyos ne legyen, kézben könnyen tarthassák és használhassák. A fakeret mellett tanuskodnak az apró, részben törött bronzlemezek is, melyeknek nem lehetett más célja, mint az egymásba illesztett falemezeknek megerősítése.

A tükör fogantyúja valószínűleg szintén fából volt, a melyet aztán, mint a meglevő össze-vissza rozsdásodott finom lemezek (két darab) mutatják, fém-takaróval burkoltak be, hogy legalább fémes külsejű legyen.

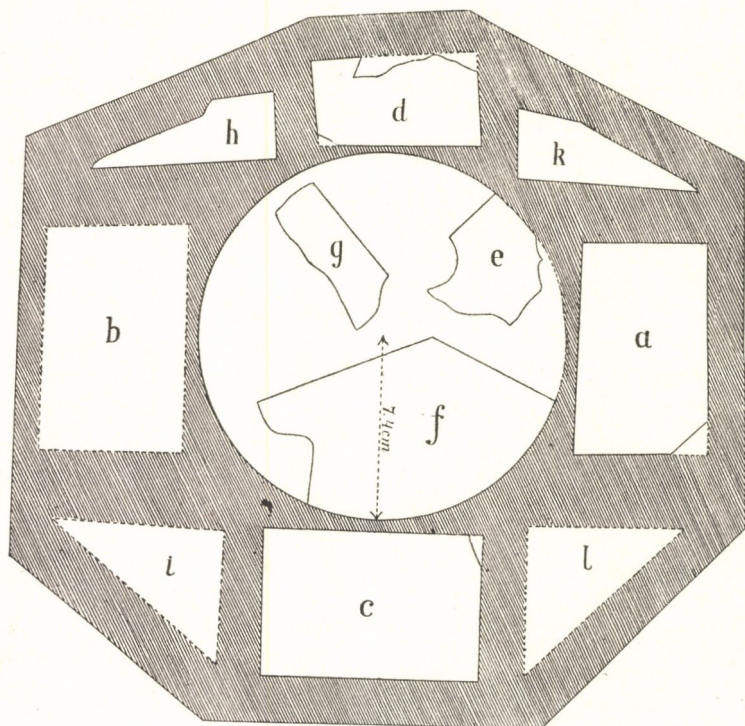
A tükör korára nézve maguknak az oltárköveknek fölhasználása és a környékbeli sírokban talált pénzek nyujtanak némi felvilágosítást; az oltárkövek annyiban, hogy olyan időszakban használhatták fel azokat, a mikor a pogány isteneknek cultusa megszűnt, mert máskülönben nem engedték volna meg azok megsemmisítését. Ez az idő a keresztény vallásnak uralomra jutása Nagy Constantinus idejében és utódai alatt; ugyanezen időszak mellett tanuskodnak

a környékbeli sírokban talált pénzek; ezek is a IV. század első feléből erednek; így tehát a tükör is ezen korszakból származhatik.

Végül említésre méltó törött római sírkövünk, a melyen fölül páva, alatta lovas vadász látható, ki dárdáját szúrja a szemben álló szarvasba; a szarvas mögött kutya. Széchenyi-térről való.

Börzsönyi Arnold.

AZ ARRABONIAI RÓMAI ÜVEGTÜKÖR HELYREÁLLÍTOTT KÉPE $\frac{1}{3}$ n.

CASTRA AD HERCULEM.

(Jelentés az 1906. évi ásatásról)

A mikor 1905 május hó 9-én Hampel József biztatására a pannoniai limes felkutatását tárgyaló javaslatomat a Műemlékek Országos bizottsága elé terjesztettem,* a munkálatok megkezdésére a Pilismarót és Szob között fekvő maradványokat jelöltem meg, ugyancsak az ő javaslatára, mint olyanokat, a melyeken könnyen és eredményre való kilátással lehetne megkezdni a munkát.

Br. Forster Gyula úr e javaslat alapján, bár a limeskutatás kérdése még ma is függőben van, a múlt 1906. év augusztus havában megbízást adott arra, hogy a javaslatban megjelölt helyen, Szobon vagy Pilismaróton meg-

* Kivonatossan lásd Arch. Ért. 1905 214—217. II.

kezdjem az ásatást, mint a Múemlékek Országos Bizottságának a megbízottja. Az ásatás a rendelkezésre állott időre és pénzre való tekintettel ezidén csak a pilismaróti tábor egy részére terjedhetett ki. Eredményéről az alább következő sorokban van szerencsém beszámolni.

A pilismaróti római castrum és az egyfelől Szob és Zebegény, másfelől a Basaharcz csárda és Dömös között fekvő római erődítmények csoportja az irodalomban régóta ismeretes. Előbb a Duna partjain levő erődítmények tűntek fel, a melyeket Hőke Lajos irt le a «Sürgöny» 1865. évi 86. és 87. számában, s a melyeket több ízben vizsgált meg Römer Flóris is.*

Vége az Arch. Ért. 1893. évi 38—47. lapján, boldogult dr. Fröhlich Róbert részletesen ad hírt a pilismaróti római táborról, a melynek elnagyolt

1. ábra.

alaprajzát is adja. Ő maga is kijelenti, hogy e leírás csak *pro memoria* készült és hogy az alaprajz mérnöki pontosságra nem tarthat igényt, mivel összes műszere egy mérőszalag volt, a melylyel tehát csak távolságokat mért, szögeket és irányt nem. Mindamellett megérdemli, hogy itt tisztelettel emlékezzünk meg róla, mert a tájékoztató leírás után az idevonatkozó irodalom részletes megvizsgálása alapján sikerült megállapítania, hogy a pilismaróti castrum az Itinerarium Antonini és a Notitia Dignitatum «Ad Herculeum castra» nevű helye.

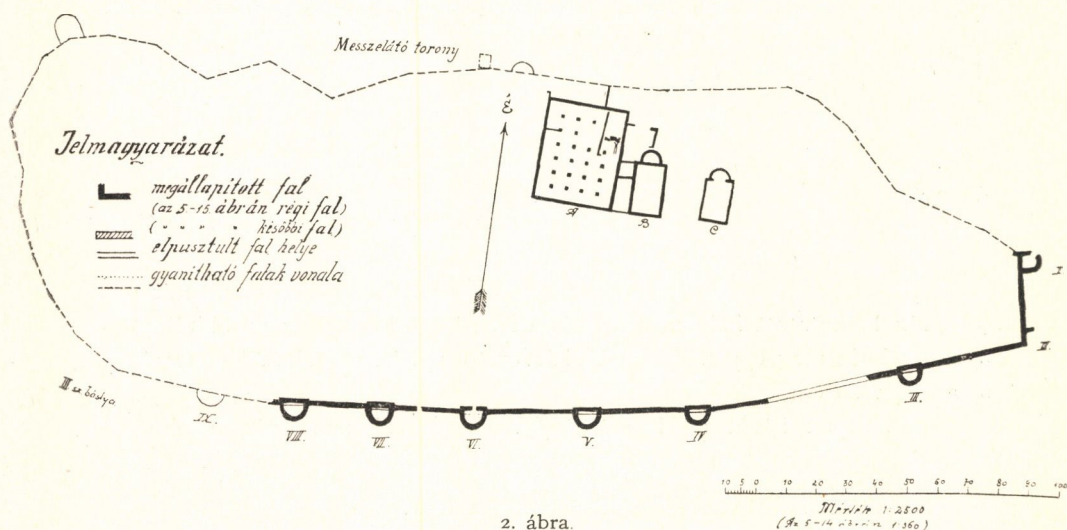
E bizonyításra és a pilismaróti Kishegy fekvésének leírására nézve felesleges volna Fröhlich munkáját itt ismételnem, azért egyenesen rátérek arra, a mit az ásatás útján megállapítanom sikerült. Megjegyzem még, hogy Fröhlich alaprajzának *a)* bástya az új felvételen az I., a *b)* az újon II., a *c)* az újon a III. számúnak felel meg; a *d)* betűsnek a helye F. méretei

* V. ö. Magyarország Múemlékei II. Pilismarót, Szob és Zebegény adatait.

szerint az új felvételen a III. és IV. bástya között hiányzó falrész, holott a F. leírása szerint az elpusztult falrészleten túl van, tehát a IV. számúnak kell megfelelnie, a minek megfelelően az *e)* bástya az V.-nek felel meg, míg az *f)* bástya talán a VIII. számúval azonos. A többinek a meghatározása az ásatás majdani befejezésekor történhetik meg. Mindenesetre tény, hogy a Fröhlich féle alaprajz 8 bástyája helyett most 8 kiásott és 3 ki nem ásott (az új felvételen pontozott vonallal jelölt) bástya fekvése ismeretes, a nélkül, hogy az összes bástyákat ismernők.

A castrum a Kishegy egész fennsíkját elfoglalta; így hossza KNy-i irányban mintegy 340., szélessége ÉD. irányban mintegy 130 méter; alakja a fennsík pereméhez alkalmazkodik, a magasabb K-i oldaltól lefelé húzódva a hegy Ny-i alacsonyabb fele felé (*I. ábra*). Itt, Ny. felől lehetett az alaprajzon meg-

jelölt helyen a feljáró út és a kapu, de ennek megvizsgálására még nem kerülhetett sor.

A terület falusi kisgazdák tulajdona, kivéve egyrészt a C. épülettől ÉK. felé fekvő területet, a melyet Kalvária építésére a r. kath. egyházközség szerzett meg, másrészt az I. bástya helyét, a mely Vadászfy Jenő erdőtanácsos úr szőlőjének felső végén terül el.

Az ásást itt, a 2. ábrán I. számmal jelölt bástyánál kezdtem meg. Ez és a II. számú a castrumnak átlag 180 cm. vastag falával egykorú építménynek látszanak, míg a III—VIII. kiásott és a IX. ki nem ásott bástya is kétségtelenül utólagos toldásképen épült. Az I. és II. bástya egyúttal végpontjai a castrum feltűnően rövid, a két bástya között mérve csak 17,5 méteres K. oldalának. Így a K-i homlokzat szélessége a II. bástya mostani elrombolt állapotában mindössze 31 m. A bástyától bástyaig mért távolság a II. és III. bástya között 33,7 m., a III. és IV. között, a hol a falat 34,2 m. hosszúságban a földtulajdonosok egészen kiszélték, bástya alapfalai pedig Vadászfy úr határozott visszaemlékezése szerint sem voltak, 62,1 m., a IV. és V. között 27 m.,

az V. és VI. között 28·2 m., a VI. és VII. között 21·2 m., a VII. és VIII. között 18·4 m. A főfal kiásását e bástyánál félbehagytam. A déli fal hossza a II. bástyától a VIII. bástya Ny-i sarkáig a bástyák beleszámításával kerekén 282 m.

3. ábra.

Maga a fal, a mint 3. ábrán látszik, kívül gondosan, rétegesen burkolt, belsejében szabálytalanul rakott kőfal, a Kishegy Ny-i lábánál elfolyó patak görgetegköveiből építve, oly szilárdan, hogy a III. és IV. bástya között kiszedett alapfalakat csak robbantással tudták eltávolítani, s a II. bástyánál a burkolatától megfosztott faltömeg majdnem a levegőben lógni látszik (4. ábra). Ugyanígy a levegőben lóg a pilismaróti 304. sz. ház udvarán a nyugati, ez évben közelebbi megvizsgálásra nem került oldal egy darab fala, az alája vájt modern pincze felett.

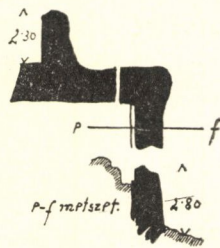
A fal egyenletes menetét csak a 3. ábrán bemutatott helyen, a VI. és VII. bástya között, az utóbbitól 7·6 m.-nyire szakítja meg egy négyszögű vízlevezető nyílás, a melynek szélessége 18, magassága 20 cm.

A bástyák közül a II. számú (5. ábra) majdnem egészen elpusztult,

4. ábra.

II. sz. bástya.

5. ábra.

úgy, hogy alapfalai sem maradtak. Az alólról (a 4. ábrán balról) 2·8 m. magasan meredező falromok a fényképen is jól látható helyen, a belső saroktól 55 cm. távolságban élesen különülve az I. bástya felől erre húzódó faltól. Hogy az építő csapatnak más-más osztályára bízott falrészek találkoztak-e itt,

vagy az elpusztult bástya ma már ismeretlen tagozása okozta-e e feltűnő dolgot, eldönteni nem lehet. A 23 m.-nyire kiugró bástyafaltörődék nem ad módot a bástya alaprajzának rekonstruálására. Nem lehetetlen, hogy az I. bástyával párhuzamos, csak valamivel karcsúbb építménynyel van dolgunk.

A többi bástyának egymásnak megfelelő méretei a következők:

	I.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	
								b á s t y a
1. Külső szélesség	690	825	845	940	900	910	955	cm.
2. Belső szélesség	340	485	465	570	600	560	640	"
3. A félkörív távolsága a hátsó faltól	425	380	370	420	470	375	460	"
4. A hátsó fal beugrása a főfal belső szélétől	—	60	65	65	60	?	60	"
5. A hátsó fal beugrása a főfal külső szélétől	—	90	100	90	90	70	90	"
6. A hátsó fal vastagsága	(175)	150	150	150	150	?	150	"
7. A félkörű fal vastagsága	175	160	180	175	150	170	150	"
		—175	—200	—195		—190	—165	"
8. Külső párkány szélessége	—	20	—	10—25	—	10—15	—	"
9. Belső párkány szélessége	—	15	—	—	—	20	—	"

Hogy a méretek észrevehetően különböznek egymástól, arra vall, hogy az eredetileg bástyátlan falhoz hirtelen kellett a bástyákat hozzáragasztani és valószínűleg nem volt idő arra, hogy ugyanazokat a méreteket alkalmazzák mindenütt.

A mi a bástyák részleteit illeti, az I. (6. ábra) É. fala az ábrán látható hézagtól a főfalig csak alig felismerhető alapfalakban maradt meg. A bástya középvonalától 20 cm.-nyire É. felé eltolva egy felülről lefelé menő, a fal alján kiromlott törmelékben szabadon végződő, 20 cm. átmérőjű kerek nyílás látszik vakolás nyomaival. Rendeltetése valószínűleg az volt, hogy a beleállított árbóczon zászlót vagy más jelvényt lehessen oda állítani. Külömben úgy a körfal, mint a bástya hátsó fala a főfallal együtt épültek, úgy hogy a bástya egész területében a főfal elé ugrik ki, holott a többi a főfal külső oldalánál 70—100 cm.-rel beljebb kezdődik.

A III. bástya (7. ábra) körfala kívül-belül párkányos; a főfal elbontott részének alapja a fal mostani tetejétől 2 m. mélységben megmaradt; ugyanez történt a IV. bástyánál (8. ábra), a hol azomban a bástyafal a régebbi fal meghagyott alapja felett ma csak 60 cm.-nyire emelkedik. E bástyának se belső, se külső pereme nincsen. A V. bástya (9. ábra) szabálytalan külső peremének szélessége keleti részén 25, nyugati részén 10 cm., belső pereme nincsen.

A VI. bástya (10. ábra) a legnagyobb a kiásottak között; pinczéjének a castrumból bejárata volt. Az a néhány bélyegtelen fedélcserép, a mely benne épen hevert, és a benne talált örlökő a pincze rendeltetéséről nem adnak elég felvilágosítást. A 120 cm. széles bejáró a bástya keleti belső sarkától 220, a nyugatitól 260 cm. távolságban van. Megjegyzem, hogy a bástyán és a bástya mellett levő gyümölcsfák miatt a bástyát nem áshattam ki egész területében.

A VII. bástya (11. ábra), a melynek alaprajza mellett az előbb említett vízlevezető nyílás (3. ábra) fekvését is mutatja az ábra, szabálytalan peremű; a VIII. bástyának (12. ábra) ilyen pereme nem volt.

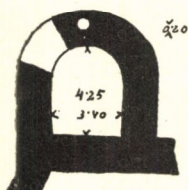
Az 5—12. ábrák a bástyák alaprajzai mellett néhány keresztmetszetet is bemutatnak.

A mennyiben a castrum észrevehetőleg elfoglalta a Kishegy egész fennsíkját, területét mintegy 820 méter hosszára, területét mintegy 30.700 négyzetméterre becsülhetjük. Noha az eddigi kutatók belső épületekről nem tudtak, sőt egyik földtulajdonos határozottan ki is jelentette, hogy ő mélyen szánt,

I.sz. bástya.

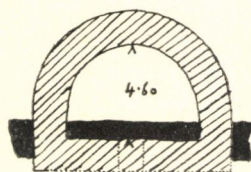
6. ábra.

III.sz. bástya.

7. ábra.

VIII.sz. bástya

12. ábra.

II.sz. bástya.

i-j m/sz.p.l.

8. ábra.

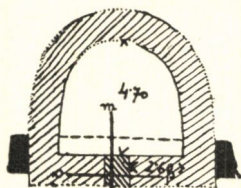
V.sz. bástya

k-l m/sz.p.l.

9. ábra.

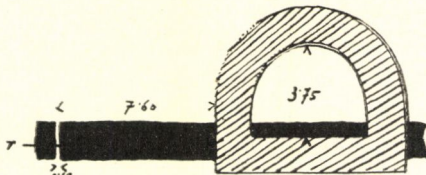
VI.sz. bástya.

o-p m/sz.p.l.

10. ábra.

VII.sz. bástya

r-s m/sz.p.l.

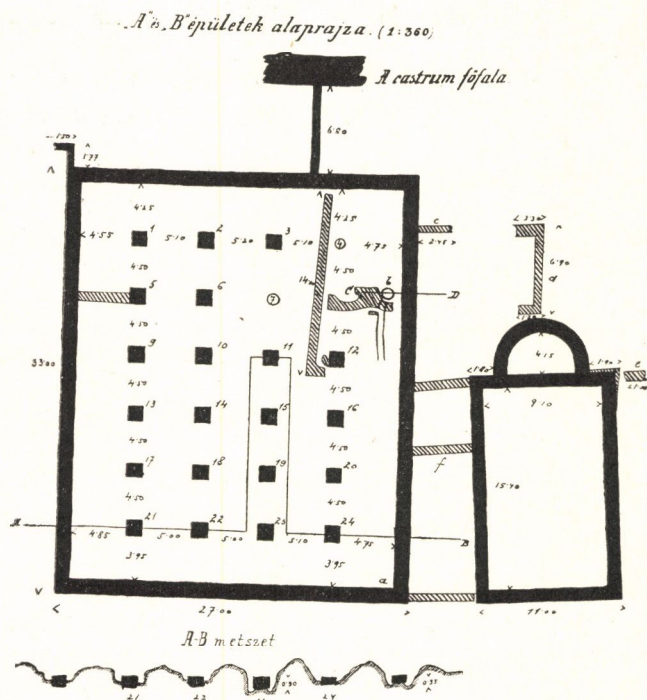
11. ábra.

de földjén falmaradványokra sohasem akadt, éppen az ő földjén húzott próba-árokból ő maga akadt rá a C-vel jelölt épületre; szomszédos földeken is úgyszólván keresés nélkül találtuk meg az A és B épületeket, a földeken szétszórva heverő vakolatrögök és egyes nagyobb kövek után indulva. Ez épületek leírása itt következik.

A. épület. A hosszabb tengelyével majdnem pontosan ÉD. irányú négy

szögű épület 33 m. hosszú, 27 m. széles területet bezáró főfala 1'15 m. vastag. Belső tagozását tekintve eredetileg hosszában 6—6, szélességében 4—4 négyszögű pillérrel bíró oszlopcsarnok volt, a mint azonban a 13. ábra mutatja, 3 pillér, a 4., 7. és 8. számú, ma már teljesen hiányzik belőle, a 12. számú is később hozzátoldott fallal elvesztette négyszögű alakját. Feltűnő, hogy a meglevő pillérek mérete és elhelyezése is észrevehető szabálytalanságot mutat, holott a főfal egészen szabályos négyszöget zár be. Még a hosszában álló pillérsorok távolsága a főfaltól pillérközépig illetőleg pillérközéptől pillérközépig mérve egyenletes és soronként egyforma, de már a rövidebb KNy.

13. ábra.

irányban mérve az ábrán felírt számok a főfal és a szélső (1. és 21.) pillérek közötti távolságnál 30, az 1., 2. és 21., 22. pillérek között 10, a 2., 3. és 22., 23. pillérek között 20 cm. különbséget mutatnak. A pillérek közül 135×135 cm. méretű a 6., 10. és 15., 130×130 a 2., 120×120 az 1., 3. és 13.; a többi mind kisebb-nagyobb eltérést mutat a négyzettől, és pedig: 120 (ÉD.) $\times 125$ (KNy.) a 20., 120×130 az 5. és 24., 120×135 a 19., 125×120 a 11. és 22., 125×130 a 16., 130×120 a 12. és 18., 130×135 a 23., 135×110 a 17., 135×130 a 14 és 21., 140×130 a 9. pillér.

A legelső pilléren, a melyen az átlós irányban húzott próbaárokka ráakadtam (11. sz.), megkerestem a faltömeg mélységét is, annál inkább, mert

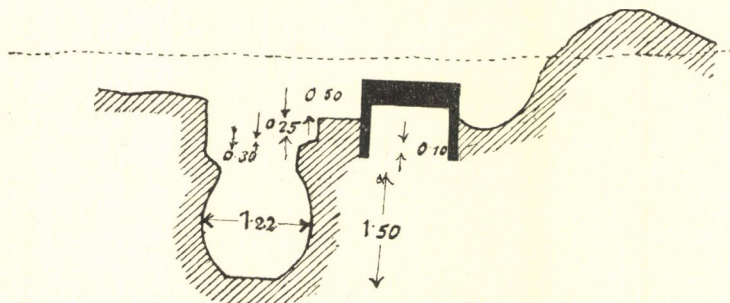

a pillérekből felül észrevehetőleg semmi sem hiányzott, s meg akartam győződni arról, hogy a falazott rész mélysége is megfelel-e annak a feltevésnek, hogy az épületben falazott alapon csak fapillérek állottak. Tényleg a fal teljes mélysége 90 cm. volt, egészen megfelelően a lejtős fennsíkon mintegy 40 cm.-rel mélyebben megkeresett főfalmélységnek (55 cm., a 13. ábra *a* betűjénél).

Itt említem fel, hogy a föld színéig elpusztult épületfal mostani koronájának legmélyebb pontja a DNy. sarok; a DK-i e felett 89, az ÉK-i 157, az ÉNy-i 97 cm. magas, míg a pillérek tetejének nivója meglehetősen egyenletes; ez valószínűvé teszi azt is, hogy a pillérek a padló alatt voltak, mert pusztulásuk nem mutat a mai felszínhez illeszkedő különbséget, mint a fal. Így feltehetjük azt, hogy nem pusztult el belőlük semmi, azaz hogy padló feletti részük fából volt.

A hiányzó 4., 7. és 8. és a megtoldozott 12. pillér helyén sajátságos tüzelőberendezésre akadtunk. Az É. főfaltól 25—30 cm. távolságban egy a

c-d, metszet 1:100.

14. ábra.

hiányzó pillérsorral nem egészen párhuzamos, 60 cm. vastag, 14 m. hosszú, déli végén könyökben hajló falmaradvány tűnt fel, a melynek épen a könyöke táján, a 12. pillérnél oly erős rombolás nyomai mutatkoztak, hogy határozott alaprajzot nem lehetett felvenni, csak az ábrán feltüntetett faltöredékek voltak *in situ*. Az e fallal elválasztott részben a 8. pillér helyén sajátságos alaprajzú falmaradvány áll. A maradványok középpontja a 13. ábra *b* betűjénél látszó kör alakú nyílás alatt hordóalakban az eredeti felszín alá 2.15 m. mélységig földbe vájt, agyaggal kitapasztott (a 14. ábrán metszetben is feltüntetett), nyílásán 85, legöblösebb helyén 122 cm. átmérőjű tüzelőgödör, a mely égett agyagrögökkel, tüzelés nyomait mutató téglák töredékeivel és földdel vegyes hamuval volt színültig tele. E gödörtől dél felé fűtőcsatorna vezetett, téglából rakott alappal és oldalakkal, felül durván laposra faragott kövekkel és vegyesen téglákkal fedve; szélessége 40—50 cm.; e főágból a jelzett szabálytalan faltömb túlsó oldalán egy 35 cm. széles hasonló csatorna indult Ny. felé.

Valószínű, hogy az épületnek csak ez a része volt fűthető, a mint hogy egy belül több mint 750 m.²-nyi területű, tehát legalább 2000 m.³-nyi űrtartalmú csarnokot még az akkori erdőbőség mellett sem fűtöttek egészen.

Az épületnek annak idején szőlőtelepítéssel szétűrt maradványai mai

megállapítható mivoltukban nem adnak világos képet a tüzelőgödör körül levő szabálytalan faltömeg eredeti alakjáról, úgy, hogy e falazás rendeltetésére nézve csak feltevésre vagyunk utalva. Szerencsére néhány mázas edénycserép ad valami alapot arra, hogy e berendezés rendeltetését legalább sejthessük. A római kori leletek között nálunk a IV. évszázban fordulnak elő nagyobb számmal a mázas cserepek, a III. évszázban még aránylag ritkán, úgy, hogy Dáciának a III. évszáz végén a rómaiaktól elhagyott telepein tényleg nagyon kevés mázas edényre vagy töredékre akadunk. Itt feltűnő sok ilyen mázas töredék került elő, a melyekből azomban egész edényt nem tudtam összeállítani; de került elő felhólyagzott mázú cserép, sőt egy ily mázzal helyenként vastagon borított $14 \times 10 \times 4$ cm. méretű szabálytalan alakú kódarab is. Ugyancsak itt került elő két, egyenként 978 és 598 gramm súlyú, durván háromszögalakra nyírt ólomlemez-töredék is. Mivel pedig a szóban forgó zöld máz főalkotórésze az ólom, talán feltehetjük, hogy itt, a *b* gödör körül volt berendezés a fűtésen kívül mázas edények kiegészítésére is szolgált.

Az épület Ny. oldalán az 5. pillértől a 13.-ig terjedő részen a nyugati fal és e pillérek között igen sok faltörmelék feküdt, a melynek gondos átvizsgálása után csak a főfaltól az 5. pillérig terjedő, 60-tól 75 cm.-ig vastagodó fal volt megállapítható. Nem lehetetlen, hogy a főfaltól az 5., 9., 13. pillérig terjedő rész is utólagos falazással külön volt választva a csarnoktól.

A 3. és 4. pillérsor között csatlakozik derékszög alatt az épület külső falához egy 60 cm. vastag fal, a mely 6.8 m. távolságban csatlakozik a castum falához.

Egy valamivel vékonyabb, 55 cm. vastag fal indul ki az épület ÉNy. sarkától, a mely 1.77 m. távolságban derékszög alatt nyugatnak fordul. Erre elé csak másfél méter távolságig követtem. Itt lesz a további kutatás első kiinduló pontja.

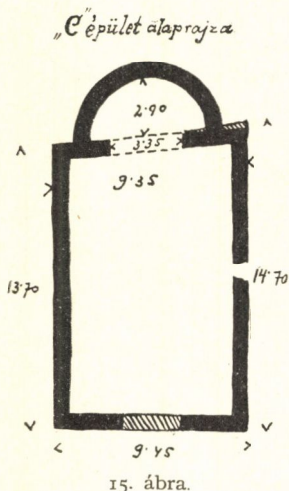
B. épület. Az *A.* épülettől keletre, vele nem párhuzamosan elhelyezve állanak egy É-i rövidebb oldalán apsisos épület alapfalai. A négyszögű helyiség belső hossza 15.4, szélessége 9 illetőleg 9.1 m., a K-i, D-i és Ny-i fal vastagsága 1—1, az É-ié 1.1 m.; ez utóbbihoz csatlakozik a két saroktól nem egészen egyenletes távolságban (1.8 illetőleg 1.9 m.-nyire) az apsis, a melynek mélysége 4.15 m., falvastagsága annyi, mint a csatlakozó falé, 1.1 m.

Kétségtelenül utólagos toldás az a három fal, a mely ez épületet az *A* épülettel összeköti. E falak vastagsága 55, 65 és 70 cm., irányuk nem alkalmazkodik sem az *A*, sem a *B* épületéhez. Ép így utólagos toldásnak tűnik fel az a három faltöredék, a melyet a 13. ábra *c*, *d* és *e* betűje jelöl, a melyeknek irányából csatlakozásukra se lehet következtetni, csak az látszik, hogy szabadon álló végeiknek folytatása a pusztulásnak esett áldozatul. A *c* töredék vastagsága 50, a *d* három ágáé 90, 65 és 70, az *e*-é 75 cm. Az *e* töredék, úgy látszik, összefüggésben állott a *B* épület ÉK-i sarkával, a hol 25—40 cm. széles párkány formájában maradtak meg a régi fal mellett az utólagos falazás maradványai.

Az *f* betűvel jelölt helyen találtuk azt az edényt, a melyről a leletek között (IV. 1.) lesz szó.

C. épület. (15. ábra.) A geometria minden arányának teljes megtagadásával épült. D-i fala 9'45 m. hosszú, a vele nem párhuzamos É-i 9'35 m.; a K-i fal 14'7, a vele ismét nem párhuzamos Ny-i 13'7 m. hosszú. Az É-i falhoz csatlakozó apsis az ÉNy-i saroktól 1., az ÉK-tól 1'2 m. távolságban csatlakozik; belső mélysége 2'9 m.; falvastagsága az ÉNy-i végén 85, közepén 80, ÉK-i végén 90 cm. Az É-i főfal, a melynek közepe 3'35 m. hosszúságban egészen kipusztult, és a Ny-i főfal 80—80, a D-i és a K-i 75—75 cm. vastag. Az épület rendeltetését jellemezhető lehet egyáltalában nem fordult elé.

Az épületek rendeltetéséről egyáltalán korai volna most véleményt próbálni; hiszen ma még nem is tudjuk, hány, mekkora és mily beosztású épületek maradványai rejlenek még a föld alatt.

Az ásatás alkalmával elékerült leletek között sajnosan nélkülözünk feliratos köveket. Mivel azomban a praetorium és a főkapu megtalálása még a jövő feladata, nincs kizárva a remény, hogy ily lelet is kerül elé.

Irott emlékek mindössze az itt első helyre sorolt bélyeges téglá-, fedélcseréptöredékek és a legvégül felsorolt érmek, amelyeknek nagyobb részét úgy váltottam be a falubeliectől mint «kishegyi pénzt», a milyent szántás közben szoktak találni a kishegyi földeken (magam is találtam eső után néhány darabot a föld színén), s a melynek kurzusa Pilismaróton 2 fillér!

I. *Bélyeges téglák és fedélcserépek.* 1. A *legio II. adjutrix* bélyegei. 8 darab fedélcserép került elé e bélyeggel; valamennyi töredékes, vastagságuk 3—3'8 cm., szélességét csak egynek lehetett megállapítani: 36 cm., hosszát egynek sem. A párkánylécz külső magassága is csak négynek volt megmérhető: 5'4, 5'5, 6 és 6'8 cm. A bélyegek a következők:

2. *Quadriburg.* Bélyegek (V. ö. CIL III 3772 a). 1 darab 4'8 cm. vastag téglatöredéken, a többi fedélcserép. A téglán és két fedélcseréptöredéken rendes állású, a többin fonák betűk állanak. A fedélcserépek vastagsága 2'7—3'5 cm., szélességét és hosszúságát két darabnak lehetett megmérni, (*f*) szélessége 37, hossza 50'5, (*g*) szélessége 33'5 illetőleg 37, hossza 50 illetőleg 51 cm., alakja tehát egészen szabálytalan); a párkányléczek külső magassága 6—7 cm. között váltakozik. A bélyegek a következők:

3. *a*) 2'8 cm. vastag fedélcseréptöredéken: COKTAVICH = C. Oktavi(i) c(ohors?) H(erculensium?). V. ö. Notitia Dign. p. 95. Auxilia Herculensia ad Herculem.

b) 5 cm. vastag téglatöredéken: COKT... VICTV

4. 3'4 cm. vastag téglatöredéken erősen kiemelhető széles vonalú betűkkel: ... ERAH ...

Kiegészítésére csak újabb lelet adhat majd módot.

5. 2'5 cm. vastag fedélcseréptöredék. Bélyegén TEREN betűket vélek felismerhetni, a CIL III 3762 c basaharczi téglabélyege (TERENTius V. P. Dux) alapján.

II. *Köemlék.* Feliratos kő, a mint már említettem, nem került elé, más köemlék sem egyéb, mint 2 egész és hat töredékes örlőkő. Leírásuk itt következik: 1. Örlőkő felső része, átmérője 35 cm., vastagsága a külső szélén 10., a közepén 3·8 cm., áttört piskótaformájú nyílásának a hossza 14·5 cm.. két végén 5·8 cm. széles, közepén 2·5 cm.-re keskenyedik. A forgató rúd beillesztésére szolgáló bevágás hossza 26·5., szélessége 3—4 cm. Alsó, kúpfelületű lapjának mélysége 2·5 cm. 2. Közepén kerek nyílású örlőkő töredéke; átmérője kb. 48 cm. volt, területéből csak 43 cm.-nyi darab maradt meg. Középső kerek nyílását 3 cm. magas perem vette körül. 3—7. Örlőkőtöredékek, egyik a 2. számúhoz hasonló belső peremet mutat. 8. 40 cm. átmérőjű, 8·5 cm. vastag örlőkő alsó része; mészszel borított felső lapja csak 1·5 cm.-nyi kúpos domborodást mutat; középső kerek nyílása 2·8 cm. átmérőtől 4·5 cm.-ig tágul.

III. *Tégla és fedélcserép.* 5 darab ép, különböző nagyságú bélyegtelen tégl méretei a következők: a) $37 \times 26 \cdot 5 \times 8 \cdot 7$, b) $37 \cdot 5 \times 25 \cdot 5 \times 7 \cdot 5$, c) $37 \cdot 5 \times 27 \times 4$, d) $40 \times 26 \times 8$, e) $44 \times 30 \cdot 5 \times 9 \cdot 5$ cm.

2. A számtalan kupás cseréptöredék közt egy ép darabot sikerült kiszednem; hossza 51, szélessége szélesebb végén 19, keskenyebb végén 15·5 cm., félkörű domborodása megfelelően 9·7 illetőleg 7·4 cm. Egy hosszában eltört ilyen cserép szélesebb vége 22·5 cm. széles, domborodása 8·5 cm.; egy más töredék keskenyebb végén 13·5 cm. széles, domborodás 7·1 cm.

3. a) Bélyegtelen egész fedélcserép, szabálytalan négyszögű; hossza 47 és 47·5, szélessége 34·8 és 32·6 cm., vastagsága csak 2·2, peremléczének külső magassága 4·6 cm. b) Hasonló fedélcserép töredéke félkörös kettős újjbenyomással. c) Hasonló töredék γ alakú hármas újjbenyomással. d) Hasonló töredék $\vee \vee \vee \vee \vee$ bekarcsolt díszítéssel. e) Hasonló, pereme mellett karcsolással. f) Hasonló, 22·7 cm. hosszú meztelen talp benyomásával.

4. Hat darab fűtőcsőtöredék, a melyek között hármon a kerek oldallyuk is megvan.

IV. *Edények.* 1. 22 cm. magas, tojásdadalakra eltorzult száján 14, legvastagabb helyén 18, talpán 9 cm. átmérőjű, töredékeiből összeragasztott, fazék, a mely látszólag ép állapotban állott, egy fedélcseréptöredékkel befedve, a fal tövében, a 13. ábra f pontjánál. Minden esetre a castrum létezésének legutolsó idejéből maradt ott; üres volt, talán tejét állított benne gazdája hűvös helyre.

2. Kicsiny, 10 cm. magas, 9·5 cm. átmérőjű hasas talpas csupor. Szája letöredezett, fülének is csak egy kis darabja maradt meg. Fülével egy magasságban 2 lyuk van rajta, egymással átellenben, a mi azt mutatja, hogy zsinórra fűzve fel lehetett függeszteni.

3. Durva, korongolatlan 4·6 cm. magas, 6·9 cm. átmérőjű kis csupor. Talán gyermekjáték.

4. 9·8 cm. hosszú, felső kerek lapján 4·7 cm. széles durva művű cserépmécses, részben zöld mázzal.

Ezen kívül nagy tömegben kerültek elé edénycserepek, a melyek között különösen sok a zöld mázas töredék, többek között olyan is, a melynek máza nem sikerült; ezekről már szoltam az A. épület leírásában.

V. *Üveg.* Egy alól 3 cm. átmérőjű csonka edénytöredéken kívül számottevő töredék sem került elé.

VI. *Fém tárgyak. A. Vastárgyak.* Az állandóan művelés alatt álló földekben a kétségtelenül római eredetű vastárgyak között velök egy rétegbe is kerültek egészen modern vasdarabok is, a melyeket a rozsda az ókoriakhoz egészen hasonlóvá tett. Így kiástuk egy eltört pléhkanál töredékét egyik tal tövében oly mélyről, hogy csak alakjáról ismerhettük fel, hogy egészen modern. Fegyver csak egy darab került elé, egy 9·7 cm. hosszú, 4·4 cm. hosszú szakállas nyílhegy. Különösebb említést érdemel még egy 3 darabra törött sarló, hossza nyele végétől csucsáig egyenes vonalban 29 cm., élének hossza 19 cm., pengéje legnagyobb szélessége 6·5, a rajtalevő nyélkarika átmérője 3·5 cm. Egy kés-penge hossza 17·5., nyelestől 27 cm., a penge legnagyobb szélessége 4 cm. Összeszedtünk még különböző nagyságú vasszögeket, egy 10 cm. hosszú, 3·5 cm. átmérőjű vascsőtöredéket, vas nyélkarikákat és egy 11 cm. hosszú zablát.

B. *Bronzból* mindössze egy vékonyfalú edény néhány négyzet cm.-nyi töredéke került napfényre.

C. *Ólom.* Az A. épület leírásában már említettem két szabálytalan alakú ólomlemez. A nagyobbiknak 3 oldala 17·5, 17·5, 13 cm., a kisebbiké 11, 11, 14·5 cm. Egy jóval kisebb szabálytalanul kerek darab súlya 57 gr., átmérője 4 cm.

VII. *Csonttárgyak.* 1. Csonteszköz csak egy, egy töredékes kettős fésű van a leletek közt. Szélessége 5·2 cm. 2. Nagy mennyiségben került elé mindenféle csontmaradvány, köztük emberi csontok is, a melyek közül egy felnőtt ember és egy kb. 7 hónapos embryo alsó állkapcsát Török Aurél tanár úr volt szíves meghatározni. Az állatcsontokat Méhes Gyula kollégám határozta meg. E szerint közelebből meg nem határozott szárnyasokon (csirke és liba?) kívül szarvasmarha, juh és disznó, továbbá szarvas csontjai fordultak elé nagy mennyiségben, de talált még egy halcsigolyát, egy hatalmas vaddisznóagyarat és egy vadmacskaállkapcsot is. Külön felemlítem, hogy találtunk egy csonkán is 70 cm. hosszú, tövéből 8 cm. vastag szarvasagancsot is, az A. épületben, olyan példányt, a mely ép állapotában ma is díszle lehetne bármely agancskiállításnak. Felemlítendőnek tartom továbbá, hogy kutya, ló és nyúlcsont nem került elé.

VIII. *Érmek.* A már említett «kishegyi pénzek» közül meghatározhatók voltak a következők:

1. I. Constantinus középbronz érme 307-ből. Coh. 218.
2. II. Constantius (323—361) kis bronz érme. Coh. 49.
3. Ugyanaz. Coh. 293.
4. I. Valentinianus (364—375) kis bronz érme. Coh. 37.
5. Valens (364—378) kis bronz érme. Coh. 49.

A többi 30 darab nagyon rossz fenntartású, úgy, hogy meghatározásukról le kellett mondanom. Így is Kr. u. 307-től 378-ig terjedő időszakról tesznek tanúságot. Ez nagyon jól összevág azzal a történeti adattal, hogy Diocletianus a 286-tól 292-ig tartó béke alatt építteti a dunaparti határerődöket, s hogy a római uralom Pannoniában 380 táján szűnik meg; közben Valentini-

anus 375—6 telén gondoskodik a dunamenti erődök megerősítéséről, a minek nyomát vélem látni a leírt III—VIII. bástya utólagos beépítésében.

Végző eredményeket levonni az eddigiekből korai volna. Reméljük, hogy a Műemlékek Országos Bizottsága módját fogja ejteni, hogy, ha a limeskutatás nem is indulna meg nagyobb mérvben, e castrum kiásásának a befejezésére mégis rákerüljön a sor még a folyó évben.

Itt még csak kedves kötelességemnek tartom, hogy hálás köszönetet mondjak *Vadászfy Jenő* erdőtanácsos úrnak, a kinek közbenjárása tette lehetővé az ásatás megkezdését, s a ki még azt is eltűrte, hogy szőlőjében a római falak kedvéért néhány gyümölcsfáját is elpusztítsam, továbbá *Czillinger János* közalapítványi kir. erdészjelölt úrnak, a ki pontos mérnöki felvételen kívül igen jól sikerült fényképekkel is megörökítette a kiásott falak erre érdemes részleteit, nemkülömben *Hegedűs Gyula* pilismaróti jegyző úrnak, a ki a falusi gazdákkal való tárgyalásnál hivatalos és személyes befolyásával könnyítette az alkudozást; főként pedig *br. Forster Gyula* úrnak, a kinek buzgó érdeklődése tette lehetővé, hogy a pannoniai római limes felkutatásában megtörténjék az első lépés.

Budapest, 1907 januárius 21.

Dr. Finály Gábor.

A FÉREGYHÁZI ÓSKORI ARANYLELET.

Óskori aranyleleteink bámulatos gazdagsága mintegy megerősíteni látszik azon szűkszavú följegyzések hitelét, melyekben Herodotos kortársainak értesüléseit hazánk földének akkori lakóiról az utókor számára megőrizte. E rövid odavetett mondatok mint egy-egy föl villanó fénysugár csak kis kört világítanak meg s e fénykörön kívül a megfejtésre váró kérdések egész serege támad. Ahhoz, hogy a helléneket kereskedelmi érdek vonzotta az aranyban dúslakodó agathyrsek földére, nem igen férhet kétség, de, hogy érintkezésükben a szép halványsárga erdélyi arany is lehetett szerepe, csak sejtjük s Herodotos adatai alapján azt sem tudjuk eldönteni, hogy a leleteinkben képviselt formák közül melyeket tulajdonítsuk az agathyrseknek. E formák nagy része jelen-
tekenyen régibb időre nyúlik vissza Herodotos koránál, igaz ugyan, hogy a legkülönbözőbb korú tárgyakat tartalmazó kincsleletek tanúsága szerint az óskori népek szívós konzervativizmusa, az újabb, hogy ne mondjam divatosabb, formák mellett is ragaszkodott az ékszereknek megszokott kedvelt régi alakjaihoz. Föltehetjük tehát, hogy az agathyrsek, a kik talán már évszázadok óta ott laktak a Maros mentén, a hol őket Herodotos kortársai találták,* még az ő korában is viseltek oly ékszereket, melyeket mi a hazai formák idősebbjei közé sorozunk. Ámde még e föltevessel sem sokat nyerünk, mert őstörténeti kutatásunk eddigi eredménye nem képesít még arra, hogy ezeket a formákat

* IV. Könyv. 49. Herodotos történeti könyvei. Geréb János magyar fordításával és jegyzeteivel. V. ő. a 64. jegyzettel. Az agathyrsek fényűzéséről a IV. könyv. 104. pontjában emlékezik meg.

az egykor hazánk földén élt népek hagyatékának megfelelő csoportokra választjuk széjjel. Az ennél fogva ingatag ethnographiai következtetéseknél, melyeknek talán az urnatemetők nagyobb számának ismerete adhat majd szilárdabb alapot, egyelőre érdekesebb és fontosabb lenne azon kérdés eldöntése, vajon az említett őskori népek fényűzésében egyszersmind a magyarországi, jelesen az erdélyi arany felhasználását kell e látnunk, már Herodotos korát megelőző időben is. Hampel¹ figyelmeztetett arra, a hasonlóságra, melyet leleteink több tárgyának színe, a dús ezüst tartalma miatt oly halvány sárga erdélyi arany-érczhez mutat s egyszersmind fölvetette azt a gondolatot is, hogy a mi vidékeinken bányászott arany már ősi időkben a nemzetközi csereérték szerepét vihette, Sophus Müller pedig, az észak európai és a magyarországi őskori aranyleletek némely tárgyának bámulatos összhangzására hivatkozva,² messze menő következtetéseket fűz az erdélyi arany világkereskedelmi szerepéhez. Hogy azonban az erdélyi arany az őskor világkereskedelmében már ily korai időben helyet is adjunk,³ ahhoz a hazai terméсарany, valamint a hazai és külföldi lelettárgyak analiziseinek nagy számára támaszkodó bizonyítékokra lenne szükség. A hazai leletek legfőlebb azt a nézetet erősítik, hogy oly terület lakóinak, melynek — mint hazánknak — földrajzi fekvése az arany kereskedelmi beözönlését nem indokolja, ismerniök kellett saját hazájuk dús aranytermő ereit, hogy maguknak oly fényűzést engedhessenek meg, a minőről egész történelemelőtti fémkorunk tanuskodik. Újabb bizonyítéka ennek az itt bemutatott lelet is; tárgyai, melyeknek készítésénél ugyancsak nem fukarkodtak az arannyal együttesen 1 kilogramm 291 grammot nyomnak. A legnagyobb karperecz súlya 330 grammot is meghalad, a kisebb példányoké 35—55 gramm között váltakozik.

Előfordulását nem ellenőrizte kutató szeme, egyszerű földműves asszony bukkant reá. Nem is e miatt, hanem azért kell a lelet körülményekről megemlékeznünk, mert a találók feltűzelt képzeletében megszületett csodás történetek annak idején a hirlapokat is bejárták. Jónak látom tehát a történetet a valóságnak megfelelőleg a maga egyszerűségében előadni, a mint annak földéritését Berkeszi István úrnak a délmagyarországi régészeti és történelmi társulat titkárának köszönhetjük.

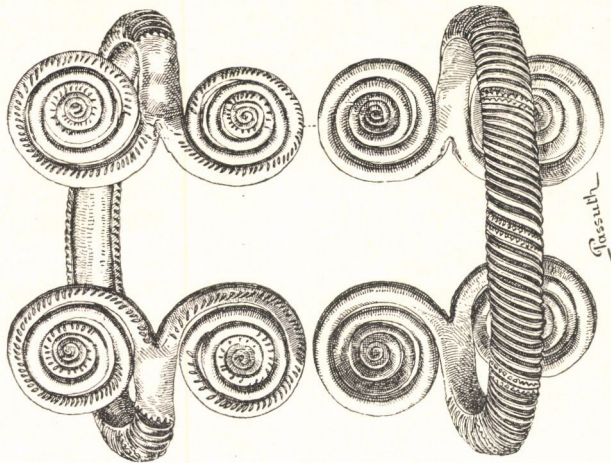
A lelhely Féregyháza (régebben Fejéregyháza) Temes megye újaradi járásában a Marostól mintegy 12—14. kilométernyire fekszik. A találó Rusz János neje született Antali Mária — nem munka közben — egész véletlenül bukkant a kincsre 1905 nyarán. Délután elindult hazulról s a község nyugati oldalán, közvetlenül az út szélén az árokpartban gomb nagyságú fényes tárgy vonta magára figyelmét, föl akarta emelni, de a tárgy ellentállott. Az egyik négy korongos karperecz lehetett ez, melyen erőszakos kihúzás nyomai látsza-

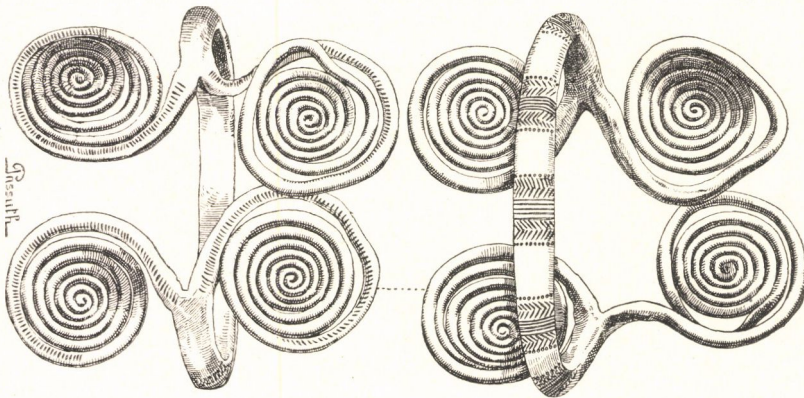
¹ Bronzkor III. 204.

² Müller Nordische Alterthumskunde I. 253—254. és 323.

³ Hogy későbbi időben tényleg lehetett az erdélyi arany ilyen szerepe, arra a Walhartlied azon helye is mutat, melyre Much figyelmeztet. (Wiener Mittheil. 1899.) A költő itt (265—267. vers) pannoniainak mondja az aranyat ezzel valószínűleg a dús aranytermő vidék hírében álló magyar földre akar reá mutatni.

 1 a) $\frac{2}{3}$ n.

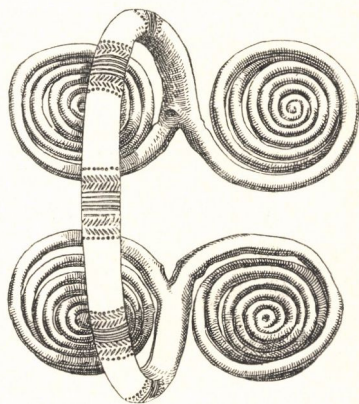
 1 b) $\frac{2}{3}$ n.

 2 a) $\frac{2}{3}$ n.

 2 b) $\frac{2}{3}$ n.

nak, (2. a), b) ábra) kaparni kezdte s látva, hogy kézzel nem boldogul, hazament ásóért s úgy szedte ki alig egy lábnyi mélységből az itt bemutatott tárgyakat, melyek a pusztában voltak letéve.

Erre a tizenhat őskori karpereczre olvadt le «a török basa mesés kincse», «a nagy láda aranypénz, melynek tetején heverték a súlyos arany karpereczek» Sajnos, nem lehetetlen, hogy nemcsak képzelt gazdaságából olvadt le a lelet; a prágai fémbeváltó hivatal rövid idő előtt temesvári kereskedőtől egy csomag kúszált aransodronyt s egyéb töredéket vásárolt, ez azt a gyanút kelti, hogy leletünkben a gyors hatásági közbelépés dacára is kallódhatott el valami.

A lelet egyes tárgyai már ismert három hazai típus különböző válto-

 2 c) $\frac{2}{3}$ n.

zatai. Az első typus, végein korongalakú páros tekercsekkel díszített nyílt karika, (1. *a*), *b*). 2. *a*), *b*), *c*) ábra) a másik typushoz tartozó példányok egymással ellentétes irányban kihajló végei egy-egy tekercsben futnak ki, (3—6. ábra) a harmadik typus kissé hosszúkás alakú egyszerű nyílt karika kissé vékonyodó végekkel (7—12. ábra). Az első typushoz tartozó példányok mindannyian kerek átmetszetű pálczából készültek. Ellentétben a két kisebbel, melyeknek egyedüli díszje a külső fölületöket tagozó egyszerű vésett vonaldísz, a legnagyobb példányt mélyen bevéssett csavarmenet szerű díszítés borítja. Ez a díszítés mely szintén csak a külső oldalra szorítkozik, míg a kézhez simuló belső felület itt is díszítés nélküli, sokkal finomabb ízlést mutat. Míg amazokon csupán a síma és díszített mezők váltakozását látjuk, emez már arról tanuskodik, hogy készítője előtt az sem volt ismeretlen, hogy a különböző helyzetű sikokon megoszló fény és árnyék váltakozása sokkal élénkebb hatást idéz elő, sőt a csavarmenetek mélyen bevágott ferde helyzetű síkjai sem folytonos egyhangúságban követik egymást, a síma bordákat minden tizenkettedik után két-két fogazott tag váltja föl s csipkézett szegély választja el a karikának simán hagyott végeitől, mert maga a csavart díszítmény sem folytatódik a tárgy egész hosszában. A fölületek elosztása a korongalakú tekercseken is folytatódik, itt is díszített részek váltakoznak a pusztán hagyottakkal. A díszítés a rendelkezésre álló szűk térhez képest itt csupán — a spirális hajlásának irányára harántos — bekarczott vonalakból áll, melyek kissé ügyetlenül szintén csavarmenetet utánoznak.

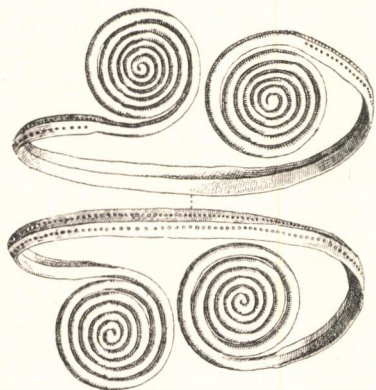
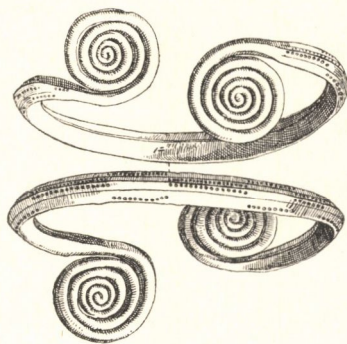
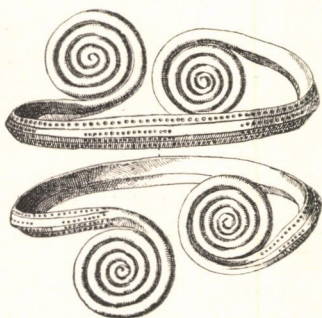
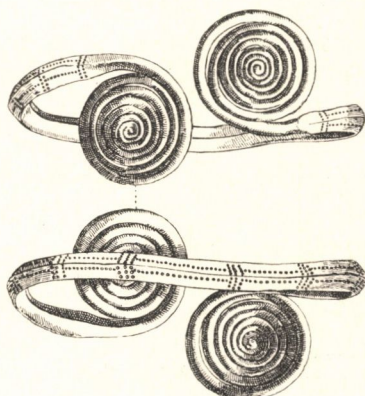
Ugyancsak a díszített és síma fölületek váltakozását látjuk a másik typust képviselő négy példányon is (3—6). Az eszközök mások, a díszítő elv ugyanaz a pontok egymáshoz sorozásából álló egyszerű díszítményt meglepő leleményességgel látjuk alkalmazva, minden egyes példány díszítése más. A karpereczet alkotó négy élű pálcza két külső lapját egy-egy folytonos pontsor díszíti az első példányon, (3. ábra) míg a másikon egy-egy hosszanti irányú bekarczott vonal két részre osztja a lapokat, ez a vonal két szaggatott pontsort választ el egymástól. Az egyik pontsor megszakításának díszített felület felel meg a másik sorban, az élnél azonban, a két lap összehajlásánál, a díszített illetve üres fölületek találkoznak egymással (4. ábra). A harmadik példányon is föl van osztva hosszanti irányban a külső lapok föllete a felső és alsó szélén egy folytonos pontsor húzódik, míg az osztó vonalakon belül a szaggatott pontsorok ismétlődnek (5. ábra). Negyedik példány két külső lapján ismét egy-egy hosszanti irányú folytonos pontsort látunk, melyeket helyenként harántos irányú hármas pontsorok metszenek át (6. ábra).

Második typus díszítményeivel rokon díszítést mutat az egyszerű négy élű karikák egyike is, bekarczott vonalak által közrefogott egy-egy folytonos pontsor (7. ábra) egy másikon a külső lapok hosszában húzódó egyszerű rovátkák képezik a díszítést (8. ábra), három minden díszítés híján van, egyet (9. ábra) pedig élein három-három csoportban harántos bemetszések díszítenek.

Egy keskeny lemezkéből hajlított szerény kis karperecz (10. ábra) s két csomag kuszált arany sodrony egészítik ki a leletet.

A végein korong alakú páros tekercsekkel díszített karperecz igen kedvelt alakja őskorunknak s számos aranypéldányban ismeretes, a leletünkben levő példányok csupán annyiban képviselnek új változatot, hogy a páros korongtekercsek kerek átmetszetű pálczákból formált karikához csatlakoznak, az eddigi ismert példányok karikája ugyanis vagy négyszögű átmetszetű pálcza mint a fokorúi kincsben (V. ö. Pulszky. A fokorúi aranylelet Arch. Értesítő 1879. 180—183.), vagy díszesen tagozott némelykor egyszerűbb abroncs, mint a bárányhegyi,¹ aráncsi,² hajdúszoboszlói,³ és székelyhidi⁴ példányok. Hogy

3. $\frac{2}{3}$ n.4. $\frac{2}{3}$ n.5. $\frac{2}{3}$ n.6. $\frac{2}{3}$ n.

mindamellet nem idegen, esetleges, egyedül álló változat tárgyunk alakja sem, arról az is tanuskodik, hogy hazánk határain túl a michalkowi⁵ kincsben oly formák kíséretében lép föl, melyeknek majdnem mindenike otthonos nálunk úgy, hogy az egész leletet a mienkkel azonos kultúrkör termékeinek kell tekintenünk, idegenszerű jelenség csupán a sajátos állatalaku fibulák csoportja, de még azoknak díszítése és mutat némi stiláris rokonságot a fokorúi kincs

¹ Pulszky. Denkmäler der kelten 34. l.

² Hampel Bronzkor. XLVII. 2—4.

³ Arch. Értesítő. XVIII. 53. l.

⁴ Arch. Értesítő. 1900. 172. és 181. l.

⁵ K. Hadaczek. Zlotte Skarby Michrekoowskie. Krakow 1904.

több tárgyához ; hogy erről meggyőződünk, elég a fokorúi csücskös közepű díszkorong rozettáit (Pulszky. Denkmäler 36. 1.) és a michalkowi kincs (Hadaczek id. mű II. és III. tábla) említett tárgyait összehasonlítani. A fibulák idegenszerű alakja mellett azonban ott látjuk a sajátságos fokorúi fibulák¹ analógiáit, a filigránszerű díszítésű regölyi² és levélszerű³ élekkel díszített aranygyöngyök mását, nem idegenek reánk nézve a fölvarrásra szolgáló nagy arany díszkorongok⁴ sem s egy díszes változatát találjuk benne a két korongos abroncs alakú karperecznek is. Ez a forma, mely Csehországban bronzpéldányokban úgy látszik meglehetősen otthonos s legutóbb arany példányban is előfordult,⁵ nem tartoznék tárgyunk szorosabb értelemben vett analógiái közé, de nem kevésbé fontos reánk nézve, mert tárgyunk analógiájával együtt lép föl északi Európában is. S amazzal együtt azon formák egyike, melyre Sophus Müller a középeurópai illetve főleg az erdélyi arany világkereskedelmi szerepéről föllállított ismeretes elméletét építette.⁶ Sajátságos, hogy a végein egy-egy ellentétes irányban kihajló korongalakú tekerccsel díszített alak, mely hazánkban sem tartozik a gyakoriabbak közé, északon egészen ritka.⁷ Maguk az analógiák szembeszökők, de lássuk most már mint áll a kor kérdése, a dániai leletek kora iránt nem lehet kétség, minden félreértést kizárólag megállapították azt a nagy északi régészek, a kettős spirálisos karperecz a dániai korai bronzkor első szakaszának sírjaiban lép föl s a leletek tanúsága szerint kizárólag férfiak viselték.⁸ A másik alak, az egy korongos karperecz, úgy látszik későbbben lép föl az első korszak depót leleteiben és a második korszak sírjaiban.⁹ Hazai leleteink korára, sajnos, nem rendelkezünk biztos támpontot nyújtó sírleletekkel s a kincisleletek csak viszonylagos korhatározók, ilyen adatok leletünkre vonatkozólag a fokorúi és a michalkowi kincs nyújtanak, e leletek a formák hosszas fennmaradásáról tanuskodnak, de kétségben hagynak benünket az iránt, a mit ez esetben legérdekesebb volna tudni, hogy mikor léptek föl nálunk ezek az alakok. Ha teljesen nem is azonosíthatjuk a csehországi korai bronzkori sírokból ismert abroncs alakú két korongos karpereczeket a forma hazai változataival mégis föltehetjük, hogy föllépésök nem előzte meg emezeket. Valamivel szerencsésebbek vagyunk a magános korongalakú tekerccsekkel díszített karperecz korának meghatározásánál, itt hazai leletre is támaszkodhatunk, nem sírleletre ugyan csak kincisleletre, de a melynek egyöntetű jellege, a kincset rejtő edény keramikájának s a tárgyaknak összhangzó volta azt bizonyítja, hogy ha nem is egy nemzedék, de legalább is egymáshoz közel eső nemzedékek tárgyainak gyűjteléke. Reinecke a magyarországi bronzkor

¹ Pulszky id. mű 28. 1. Hadaczek id. mű IV. és V. tábla.

² Hadaczek id. mű XIII. tábla 2. hasonló gyöngyöket ismertet Brunšmid Mitroviczáról is. Prehistorijski zlatan nakit iz Mitrovice 9. lap. 36. ábra.

³ Hadaczek id. mű XII. tábla 1.

⁴ Hadaczek id. mű VII. 1—2. VIII. 2—3.

⁵ Památky 1905. V. VI. 330. 1. 2. ábra.

⁶ S. Müller Nord. Alterthumskunde idézett hely.

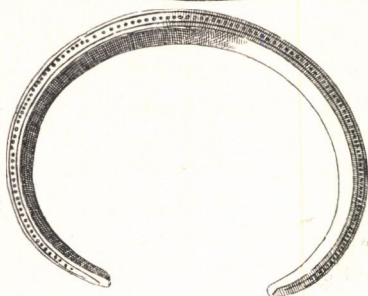
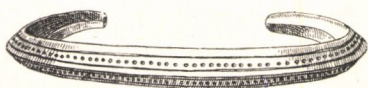
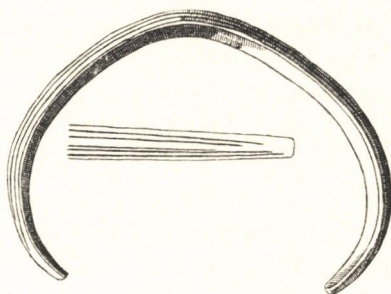
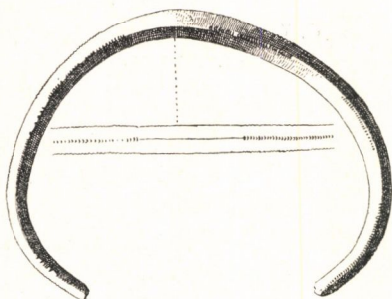
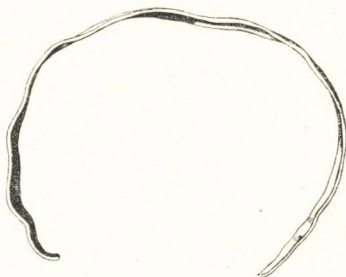
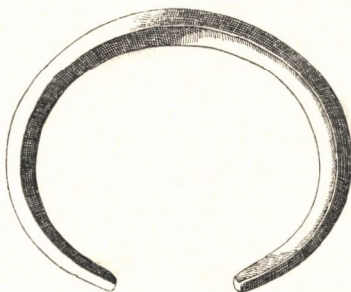
⁷ S. Müller Ordning of Danmarks Oldsager I. f. 167.

⁸ S. Müller Ordning I. (7—8f.) §8. 1. — S. Müller. Nordische Alterthumskunde I. 253. Montelius Kulturgeschichte Schwedens 94.

⁹ Lásd a 15. jegyzetet.

második időszakába helyezi,* úgy látszik tehát, hogy mindkét alak úgyszólván egész bronzkorunkon át sőt azon időben is fönn maradt, midőn sajátos bronzkori kulturánkra már átalakítólag hatott a hallstattival való érintkezés s az sem tekinthető kizártnak, hogy ezek a formák, melyek még sajátképeni bronz-

7. $\frac{2}{3}$ n.8. $\frac{2}{3}$ n.9. $\frac{2}{3}$ n.10. $\frac{2}{3}$ n.11. $\frac{2}{3}$ n.12. $\frac{2}{3}$ n.

korunk letűnte után is élni látszanak, tényleg oly korán fölléptek nálunk, hogy az északeurópai vidékeinkről exportáltak gyanánt tekinthetők, illetve

* Reinecke. Tanulmányok a magyarországi bronzkor chronológiájához. Arch. Értesítő 1899. 246. l.

föltehető, hogy ez exportált tárgyak hatása alatt keletkeztek. De ha a formák oly régiek is, leletünknek ily magas kort még sem tulajdoníthatunk. Tárgyai az északiakhoz viszonyítva úgy czélszerűség mint csinoság szempontjából a fejlődés egy bizonyos nemét mutatják, ilyen a nagy karperecz belső a kézhez simuló fölületének díszítetlenül hagyása, a csavarmenetek egyhangúságának megtörése. De ellene mond annak, hogy leletünknek túl magas kort tulajdonítsunk a magános korongokkal díszített karpereczek sajátos szokatlan díszítése is, azt hiszem, ha e bronzkori ornamentikánkban idegenszerű díszítmenyt azokkal a trébelt pontsorokkal hozom kapcsolatba, melyek az importált itáliai bronzok révén honosodtak meg a bronzok díszítésében s a keramikában egyaránt. Leletünk tehát a Kr. előtti VIII. századot megelőzőleg aligha kerülhetett a földbe.

A korhatározásnál, az analógiák összeállításánál nem terjeszkedtem ki az egyszerű négy élű nyílt karikákra, egyszerű kevésbé jellegzetes alakjuk nem teszi őket erre alkalmassá s az északi formakörben, melynek alakjait itt első sorban kellett figyelembe vennem ismeretleneknek látszanak. Azért nem kevésbé figyelemre méltók s olyan alakok, melyek éppen az arany nemzetközi szerepe szempontjából lehetnek majd érdekesek, ha az a kérdés, a mit hazai szakirodalmunkban Kiss Ferencz már oly régen fölvetett, a karikapénz kérdése¹ tisztázva lesz. Ha mindazokat a formákat, melyekre Kiss ismert elméletét kiterjeszti nem is fogadhatjuk el értékmérők gyanánt, kétségtelenül azok közé kell soroznunk Muchchal² a végei felé vékonyodó egyszerű négyélű karika idomát. S egy általán nem érdektelen az a körülmény, hogy leletünk tárgyai-
nak súlyadatai összhangban látszanak állani a mármarosai arany kincseivel, mely hasonló karikákat tartalmazott négyélű és kerek átmesztett példányokban.

A marmarosai³ kincs nagyobb karikái között 31., 37., 39.4 grammos sorozatot találunk, melynek leletünkben 34.5., 36., 39 grammos sorozat felel meg; a marmarosai kincs egy másik sorozata 52., 54., 59 gramm súlyú, leletünkben ennek megfelelő 51., 54., 55 gramm súlyú sorozatot találunk. Érdekes, hogy e második sorozattal a magános spirálisokban végződő példányok súlyadatai is össze vágnak ezek 51., 53., 55.5., 55.5 súlyúak.

Önkénytelenül Much azon állítására kell ezen utóbbi körülménynél gondolnunk, hogy az egyes ékszereket közvetlenül a meghatározott alakban és nagyságban forgalomba hozott aranyrudak és karikákból készítették s talán az sem pusztán véletlen, hogy a páros spirálissal díszített karpereczek közül a kisebbeknek súlya (211 gr.) hatszorosa az első sorozat középtérékének (36 gr.), míg a másik sorozat középtérékének (55 gr.), a nagy karperecz súlya (330 gr.) látszik megközelítőleg megfelelni. Erősen támogatja ez Hampelnek idézett cikkében hangoztatott azon véleményét, hogy hazánk ősnépeinél valószínűleg az ős babyloni számrendszer volt uralkodó. Maga a két középszám némi eltérésekkel 9—11 gramm között ingadozó egység többszörösének látszik, s erre az egységre visszavezethetőnek látszik a marmarosai kincs egy harmincnégy darabból

¹ Kiss Ferencz. A karikapénzről Arch. Közlemények I. 1859.

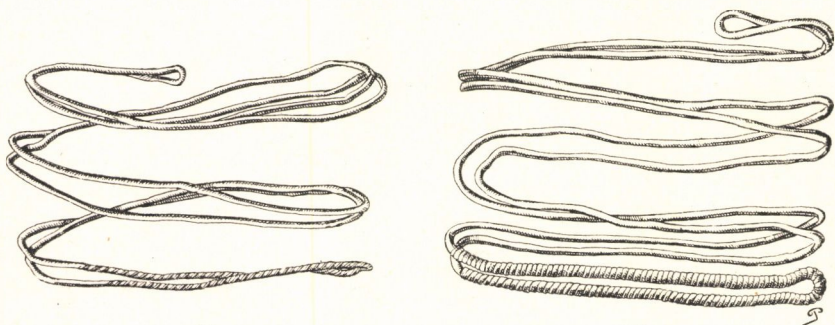
² Much. Baugen und Ringe. Mittheilungen der Wiener Anthropol. Gesellsch. 1880.

³ Hampel: Marmarosmegyei aranylelet. Arch. Értesítő 4. f. XIV.

álló 9·7—11·9 grammos és egy másik kilencz darabból álló 20·1—21·9 grammos sorozota.

A babyloni súlyrendszer mértékei közül meglehetősen közel áll ehhez a számhoz a királyi norma szerinti 504·8 gr. könnyű mina hatvanad része (sekel = 8·41 gr.) * Hultsch vizsgálatai szerint a ki az ókor összes súly- és értékrendszereinek egységesítésére tett kísérletet, ** a sekel eredetije nem más mint az egyiptomi kita (9·096 gr.), mely éppen hatvanad része a babyloni ezüst mina (545·8 gramm) eredeti normájának. Ha tehát ezt a mennyiséget (9·096 gr.) vesszük alapul az őskori aranyleleteink súlyadataiban megnyilvánuló törvényszerűség vizsgálatánál azt látjuk, hogy ezek a súlyadatok, kevés eltéréssel, megfelelnek a kita többszöröseinek, így például az első sorozat középtérteke (36) a kita négyszerese, ($9·096 \times 4 = 36·384$), a második sorozat közép értéke (55) a

 13. $\frac{2}{3}$ n.

MERCYFALVI ARANYLELET.

 14. $\frac{2}{3}$ n.

kita hatszorosa ($9·096 \times 6 = 54·576$). A leletünkben levő legnagyobb karperecz pedig, a melynek súlya (330 gr.) a második sorozat középtértekének hatszorosa, az említett alapegység harminczhatszorosának felel meg. ($9·096 \times 36 = 327·456$.) Egyedül a másik két páros koronggal díszített karperecz súlya (211 gr.) mutat nagyobb eltérést, de még ez is közel jár az alapegység huszonnégyszereséhez (218·304 gr.).

Nem lenne érdektelen a mérlegeléseket a leletek egy más csoportjára is kiterjeszteni, azokra a hengerded tekercsekre, melyek gyűrűnagyságú példányoktól a karra való tekercs nagyságáig váltakozó példányokban egyaránt föllelhetők kincsleleteinkben és az északeurópai sirokban. Melyet maga Sophus Müller is, ki ezt az alakot szintén erdélyi importnak tartja, nem pusztán ékszernek, de oly alaknak tekint, a mely egyszersmind aranyércz forgalomba hozatalára is szolgált s hasonló véleményben van róluk Much is.

Különös véletlen, hogy mult évben nem éppen messze Féregyházától Mercyfalván (Temes m.) több ilyen többé-kevésbé kúszált, ép és csonka ilyen hengerded tekercset tartalmazó lelet került fölszínre, melyekből a két legépebb példányt (13—14. ábra) itt rajzban is bemutatom. Mindannyian kétrétű arany-

* Brandis. Das Münz-, Mass-, und Gewichtswesen in Vorderasien 43—53.

** Hultsch, Die Gewichte des Alterthums. 5.

sodronyból készültek, mely végein hurkokat képez, toldásnak vagy forrasztásnak nincs rajtuk semmi nyoma sem. Ez a körülmény az a mi Muchnak annak idején annyi gondot okozott, mígnem arra az eredményre jutott, hogy e tárgyakat aranylemezekből állították elő kovácsolás útján, akként, hogy a lemezt közepén addig verték, míg át nem lyukadt s aztán kalapálás és nyújtás által készítették az így nyert karikákból a folytonos sehol meg nem szakadó két-rétű fonalat.

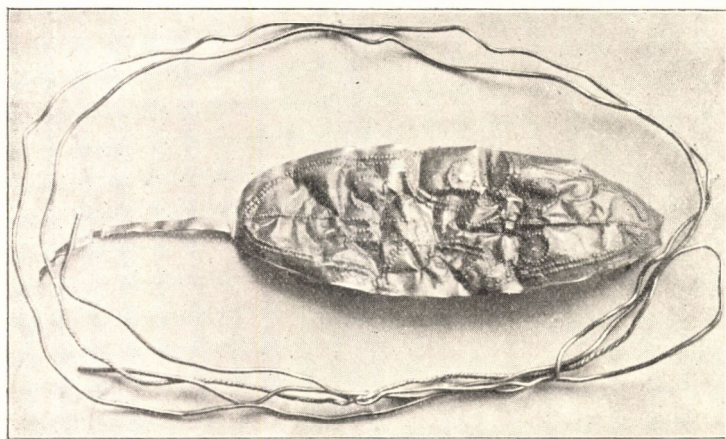
Hat ép példány és 2 töredék került a leletből a N. Múzeumba, közülök kettő vastagabb; a négy kisebb ép példány s a két töredék pedig vékony sodronyból készült. A vastagabbakat (13. ábra) egyik végükön laposra kalapált s azután csőalakú tekercscsév csavart vékony bronzsodrony borítja díszítmény gyanánt, a vékonyabbak szintén csavart díszítésűek, de itt nem külön burkolat képezi a díszítményt, hanem a fonál maga van négyélűre kalapálva és azután megsodorva, a mennyire kúszált voltuk az eredeti forma helyreállítását megengedi, mindannyiukat karperecz nagyságúnak kell tekintenünk.

A mercyfalvi leletnél sem hivatkozhatunk jól datált hazai analógiákra, északon ez a forma a páros tekercsekkel díszített karpereczczel egykorú, de míg ez utóbbi kizárólag férfisírokban fordul elő, a hengerded tekercs idomát egyaránt fölleljük a férfi és női sírokban is, azzal a különbséggel, hogy a női sírokban rendszerint egy pár, a férfisírokban ellenben többnyire csak magányos példányok vannak belőle.

A mercyfalvi lelet úgy látszik nem teljességében jutott a N. Múzeumba, mert egy látszólag teljes, de sérült példány egy díszes trébelt aranylemezzel dr. Bleyer Izsó úr gyűjteményébe Temesvárra került, ez a szétszóródás arra enged következtetni, hogy a Prágába került tárgyak, melyekről főlebb említést tettem, talán inkább ebből a leletből és nem a féregyháziból valók. Mint a fényképen, melyet dr. Bleyer úr volt szíves közlésre átengedni [15. ábra, a) és b)] láthatjuk a tekercs semmiben sem tér el a N. Múzeumban levő példányoktól, a trébelt lemez azonban megérdemli, hogy vele kissé részletesebben foglalkozunk. A babérlevélre emlékeztető alakja révén közelállónak látszik azokhoz a nálunk nem éppen ritka aranyékszerekhez, melyeket már az átmeneti korbá lehet helyezni. Két, három vagy több összefüggő trébelt díszítésű és némelykor csónak módjára hajlított levélből állanak ezek, melyeket vékony aransodrony köt össze egymással, ügylátszik a mercyfalvi lelet lemeze sem magában állott, hanem csupán egy nagyobb ékszernek része lehetett, legalább ezt sejteti egyik végének csonkasága s a másik végétől kiinduló keskeny szalagféle is, melynek végén ismét törés van, nincs meghajlítva mint amazok s trébelt díszítése is eltérő. Kettős pontsor fut körül szélén a nélkül, hogy annak hajlásához szorosabban simulna, ellenkezőleg, kissé erősebben hajlított vonalai csak nagyjából követik annak irányát, a középnél pedig jobbról-balról erős ívetben mélyen behajolnak úgy, hogy egy a hegedűlap formájára emlékeztető mezőt zárnak körül. E sajátágos alakú mezőt hosszanti irányban két részre osztja egy gerinczet képező pontsor, a melytől jobbra és balra ott a hol a keretelő pontsorok legerősebben kihajolnak, két-két ugyancsak trébelt pontokból álló kör s mindeniküknek közepében egy-egy pont foglal helyet s ugyanilyen díszítmény tölti

ki a lemez közepénél jobbról balról a keretdíszén kívül maradó félköralakú mezőket is. Ez a sajátos módon alkalmazott díszítmény azt a hatást teszi reám, mintha a fakorúti és a michalkowi fibulákat díszítő s kétségtelenül az emberi alak utánzására visszavezethető lemezekkel állana összeköttetésben. Legközelebb áll ezek közül tárgyunkhoz a michalkowi kincs egy fibulája,* mert míg a fokorúti fibulákon határozottan fölismerhető. hogy készítőjük az emberi test alakjára kívánt emlékeztetni, a michalkowin a tárgyunkat is díszítő hegedű formává változott az át, s éppen akként is van tagolva, meg van a középén végig futó gerincz tőle jobbra és balra a keretelt pontok, csak hogy a bizonytalan pontsorok helyébe itt erősen kidomborodó folytonos erőteljes trébelt vonalak léptek.

15. ábra.

A lemezke tehát erősen leszállítja a mercyfalvi kincsben képviselt kétségtelenül igen régi alakok földbe kerülésének időpontját s az az időpont a melyet a féregyházi kincsnél olyan határ gyanánt vettünk föl, melynél előbb aligha kerülhetett az a földbe, a mercyfalvi kincsre vonatkoztatva is megállhat. Erre az időpontra a Kr. e. VIII—VI. századra helyezi Hadaczek is a michalkowi kincs elrejtését. Lehetlen itt arra az eddig is sok megvitátás tárgyát képezett népmozgalmakra nem gondolni, melyek a Kr. e. VII. században a Fekete-tenger északi partvidékén mentek végbe, s a melyről többeknek az a véleménye, hogy végső hullámai hazánkba is elhatottak, kérdés azonban, hogy e mozgalmak hatása hazánkra olyan jellegű volt-e, hogy az őskor összegyűjtött nagy családi kincseinek elrejtésére okul szolgálhasson s több jogosultsággal tehető fel, hogy csupán később a kelták** hódító terjeszkedése következtében kerültek a föld alá.

Azt a föltevést, a melyből a lelet tárgyalásánál kiindultunk, t. i., hogy

* Hadaczek id. mű V. tábla, 2.

** V. ö. Hampel, Bronzkor III. 252.

hazánk őskori népessége előtt nem volt ismeretlen az a súly-, illetve értékrendszer, melyről Hultsch adatai kimutatták, hogy az ókor összes ismert népeinél érvényre emelkedett, a mercyfalvi kincs alább következő súlyadatai is támogatni látszanak.

Az egyes tárgyak súlya a legnagyobb féregyházi karperecz súlyának egy bizonyos hányadának látszik megfelní:

1. $66.5 \times 5 = 332.5$
2. $67.5 \times 5 = 337.5$
3. $27 \times 12 = 324$
4. $28 \times 12 = 336$
5. $11.5 \times 27 = 310.5$
6. $12.5 \times 28 = 350$

Mindezek a számok nagyobb jelentőséget nyernek az által, hogy az a súly (327.45 gr.) a melyre visszavezethetők a hatvanas minának azon alakja, melynek sekelye a kita $\frac{3}{5}$ részének felel meg.

A két lelet arany anyaga ellentétben leleteink zömével erős telt sárga színű Loczka tanár úr szíves volt a féregyházi lelet két tárgyából lementszett részecskéket elemezni, a mercyfalvi tárgyakat pedig a főfémbecslő hivatal elemezte. A vegyi vizsgálatok eredménye Loczka tanár úr két régebbi természet-
arany analizisével összevetve a következő.*

	Féregyházi karperecz.	Sodrony.	Mercyfalvi sodrony.	Vöröspatak 1.	Vöröspatak 2.
Arany	= 81.18	85.62 %	83.6	72.49 %	66.38 %
Ezüst	=	14.64 "	16.4	27.60 "	33.22 "
Réz	= 18.19	0.21 "		— "	— "
Vas	=	0.16 "		— "	— "
Quarcz	= —	— "	—	— "	0.42 "
		100.64 %		100.09 %	100.02 %
Faji súly =		17.041 %		16.00217 %	10.00801 %

Mint látjuk a lelet aranyának anyaga nem egyezik e két vöröspataki aranyércz elemzésével, ebből azonban még nem lehet következtetés vonni, mert az aranyércz összetétele nem csak lelőhelyenként, de egy lelőhely különböző rétegeiben is eltérő lehet s más természet-
arany analizisekkel sajnos, nem áll módunkban az elemzés eredményét összevetni, csak majd, ha a természet-
arany analiziseinek nagy számával hasonlíthatjuk össze azon elemzések eredményét, mely alá Loczka tanár úr most vonja őskori aranyleleteinket, lehet majd eldönteni, hogy a mi mellett annyi valószínűség szól, őskori leleteink anyaga tényleg itt termelt e Erdély hegyeiben s talán fény fog derülni az erdélyi arany világkereskedelmi szerepének kérdésére is.

Budapest, 1906. évi december hó 27-én.

Dr. Márton Lajos.

* Loczka József. Ásványelemzési közlemények. Ért. a Természettudományok köréből. XV. kötet.

LEVELEZÉS.

I. Ifj. FREY IMRE : ZOMBORI SZERB ÖTVÖSÖKRŐL A XVII. ÉS XVIII. SZÁZADBAN. Zomborban már a Lipót alatti nagy szerb-bevándorlás előtti időben is laktak szerbek, kiknek nagyrésze földműveléssel, cserekereskedéssel és iparral foglalkozott. Az ipar különböző ágai közül leginkább művelték a bocskor-készítést a faggyú-olvasztást, mely birka öléssel volt összekötve és az ötvösséget. Maradandó emléket természetesen csak az ötvösök,¹ vagyis a czinczárok hagytak maguk után. Az általuk készített tárgyról látjuk, hogy értettek a forrasztás² bizonyos neméhez. Forrasztójuk horgany és ezüst keveréke volt. Ezt az ötvényt, minthogy olyan törekeny volt, mint az üveg, mozsárban összetörték és úgy hintették a forrasztandó tárgyra. Ezt követte a hevítés. A forrasztó könnyen olvadt³ el, de letisztíthatatlan sárga foltot hagyott maga után és nagyon törekeny lévén, gyengén is tartott. A czinczároknak szükségük is volt könnyen olvadó forrasztóra, mert az ezüstöt nagyon sok rézzel ötvözték és hogy az ötvény ne legyen sárga arzenikumot kevertek bele, az arzenikumos ezüstnek pedig az a rossz tulajdonsága, hogy csekélyebb hőfok mellett is összeég. A czinczárok maguk is észrevették ennek a forrasztásuknak a gyarlóságát és azért inkább egy darabból öntötték⁴ a tárgyakat vagy pedig az egyes részeket szögecskék segítségével összenitteltek. Rézből készült tárgyaikat ezüstözték és aranyozták. Ezüstözőjük salétromsavban feloldott ezüst volt. Az ezüstözendő tárgyat megmelegítették és azután bőrköves vízben főzték. Midőn már a bőrköves víz forni kezdett, beöntötték a salétromsavas ezüst oldatot és ebben a keverékben addig főzték a tárgyakat, amíg azok a kellő fehérséget elérték.⁵ Aranyozójuk higanyval kevert arany volt. A tiszta aranyat higanyba tették addig, a míg az teljesen porrá vált. Az aranyozandó tárgyat puha gyapot segítségével ezen foncsorral bekenték és addig hevítették, a meddig arról a higany teljesen elpárologott, visszahagyva maga után a vékony aranyréteget.⁶ Gyakran, ha szép ezüstözést akartak, ugyan úgy jártak el mint az aranyozásnál, de a higanyba arany helyett ezüstöt kevertek.⁷

¹ Ötvös: kulungyia (eredetileg török szó; ebből lett a magyar «kelengye»).

² Forrasztani: variti.

³ A Felsőmagyarországi ügyes ötvösök azt mondták a délvidékiekről: «Im Winter be-tragen sie und im Sommer löthen sie auf der Sonne.)

⁴ Onteni: livati, tipopiti.

⁵ Ezt a műveletet «čezapiti» mondták.

⁶ Aranyozás: «pozlatiti».

⁷ Ez volt a «prosrebriti».

Értették és művelték a trébelést¹ is. Ebbeli munkásságuk legnagyobb részét házi-örökmécses alkotják. A nagy ezüst-, réz- és ónlapokat elég ügyesen trébelték ki tányér, pohár, kehely stb. idomúvá. Különösen sok kis kehely készítették. Ennek a belsejéből kis spirál nyúlt ki a kehely széléig, melynek végére egy kiterjesztett szárnyú öntött galamb (Szentlélek) volt nittelve. Esküvői szertartásoknál volt ez használatban és a vőlegény öcscsének² kellett beszerezni. Gyakran körülvették a házi-örökmécs poharát áttört inda, levél és virágdiszítéssel. Érdekes az ilyen virágdiszítést megnézni. Egy termő ágon néha öt-hat féle virág is van. Így egy mécsen tulipán, napraforgó, ibolya és két ismeretlen virága van egy indának.

A czinczároktól legtöbb ruha és haj összetűzésére szolgáló nagy díszes fejű gombostű³ maradt reánk. Uglátszik ezt dolgozták legnagyobb kedvvel, mert hiányos eszközeik dacára is igen szép munkákat alkottak e nemű ötvösségben. A tűk gombjának díztésénél főszerepet játszott a vékony huzalra fűzött apró igazgyöngy.⁴ Evvel vették körül igen ügyesen a tű gombját. Azon korban a nőknek az igazgyöngy volt legkedvesebb ékességük. Babonás erőt is tulajdonítottak neki, u. i. azt tartották, hogy aki igazgyöngyöt hord, ármánytól megszabadul és ha mégis sikerült valakinek őt meglopnia, egy nem igazgyöngy tűzbedobása után az ismeretlen tolvaj szeme rögtön kiég. A tűkön látunk zománczolást is kéket, pirosat és feketét. Zománczolásuk hasonló az úgynevezett sodronyzománczhoz.

Követ úgyiszólvá sohasem foglaltak tűjük gombjába. Sodronyba rakott zománcz pótolta ezt. A tűk gombjai néha csinos felfelé csigaházhoz hasonlóan kuposodó spirál és sodronyos köröcskéekkel és apró gömböcskéekkel vannak díszítve. Ezen tűk gombjainak díztésénél jó ízlés és szigorú simmetria lepi meg a szemlélőt. Igen sok öntött gyűrű⁵ is maradt reánk tőlük. A gyűrűben csak nagy ritkán találunk követ foglalva, ennek helye rendesen négyszög vagy köralakú lap, melyen megmagyarázhatatlan, néha pedig csinos mértani vésés vagy poncolás van, gyakran nagyon hasonló a magyar árpádkori pénzek ornamentikájához. Feliratos ötvös emlék ezen korban igen kevés lehetett. A gyűjteményemben lévő görög felirású kereszten⁶ kívül egyet sem ismerek.

Ezen czinczárok alighanem Lipót alatt csatlakoztak a szappanosokhoz⁷ és ezekkel külön czéhet alkottak. Czéhpecsétjükön⁸ ovalis gyöngysor-koszorúban ó-szláv betűkkel

ЦЕХЪ КЪАХЪ * ГАПЪ * ГОМБОРЪ *

(ötvö[sök] és szappa[nosok] czéhe Zombor) körirat, melyben baloldalon kehely, jobbon öt szál gyertya függ egy fonálon. Ezek fölött egy ötágu korona van.

A czéhek efféle egyesülése érthető, ha figyelembe vesszük, hogy az évnegyedes üléseiken részvevő biztos, kinek Zomborban szenátornak kellett lennie, hét forintot kapott a czéh tagjaitól minden gyűlés alkalmával. A czéh tagjainak ezenkívül évente nagyobb lakomát is kellett tartaniok és a szenátorokat

¹ Trébelni — iztucati. — ² Dever. — ³ Igaly. — ⁴ Biser. — ⁵ Prszten. — ⁶ Krst. — ⁷ Sapungyia. — ⁸ Pečat.

megajándékozniok. Nagyon nagy költség lett volna ez csekély számú tagokból álló czéhnek.* Ilyen egyesületeket találunk a céhrendszer fénykorában és hanyatlásának idejében is.

Az ötvösök és szappanosok egyesített czéhétől, a fentemlített pecséten kívül, nem maradt reánk semmi. Nem tudjuk, hogy volt-e czéhszabályuk és czéhkönyvük.** A XIX. század elején az ötvösökkel ismét, mint külön céhvel találkozunk. Könyvüket, melynek sajnos csak a roncsa maradt reánk, szerb nyelven szerkesztették. Kivételt az 1838. június 2-án tartott gyűlés jegyzőkönyve, mely német és az 1848. október 10-én tartott gyűlés jegyzőkönyve, mely magyar nyelven volt írva. Ez az utóbbi jegyzőkönyv felvétel egyuttal az utolsó bejegyzés a czéhkönyvben.

Zombor, 1907. januárius.

Ifj. Frey Imre.

II. BELLA LAJOS: ADAT A NEOLITHKORI KÖSZERSZÁMOS MESTERSÉGHEZ. Majdnem minden nap új adatot szolgáltat az őskori viszonyok helyesebb megismeréséhez. Itt egy cserép, ott egy csont, másutt kőből vagy fémből készült tárgy lebbent egyet az ősidők sűrű fátyolán. Innen van, hogy napról-napra tisztább leszen a látásunk az iratlan idők ködös homályában és képzelő tehetségünk játszi képeit a tudás biztos ismeretei váltják föl.

Az itt bemutatott kőszerszám is igen alkalmas arra, hogy a kő feldolgozásának módja iránt bővebb tájékoztatással szolgáljon. Mindjárt első pillantásra látjuk, hogy æneolit gyártmánynyal van dolgunk; e mellett szól igazi fémkalapácshoz hasonló alakja. Mintája, semmi kétség, rézkalapács volt; csalahatatlanul bizonyítja ezt a megkezdett nyéllyuk irányában két oldalt mutató kidudorodás, mely az összes rézfejszék, csákányok, fokosok és kalapácsok különleges sajátossága. Fölötte érdekes megfigyelnünk azt, hogyan és miképen dolgozta ki a kőszerszámos mester e kalapács oldalait (*c* ábra).

A mint a mester a szürke szerpentinből nagyjában kifaragta a kalapács alakját és lapjait lecsiszolta, olyképen fogta egyik kezébe, hogy a kő oldala fölfelé fordult; ekkor minden bizonynival nyélbeütött tűzköszilánk segítségével sűrű barázdákat karczott bele az oldalba oly formán, hogy az oldal közepén, hosszának irányában egy vonal maradt ki, mely az ettől jobbra és balra karczott barázdáknak alapvonalul szolgált. Ezután e barázdákon keresztül új vonalakat karczott ki, minek következtében az oldal fölülete számtalan apró négy- szögecskére oszlott; az ily módon kotrott fölületet azután alkalmasint valamely homokkő segítségével lesuroolta, lecsiszolta. Ezt az eljárást addig ismételte, míg nem a tervezett nyéllyuk irányában ki alakultak a dudorok, a végek felé pedig ki nem képződtek a szándékolt homorodások. Ez utóbbiak az alak karcsuságát szolgálták, mely célból a hosszanti alapvonalat kezdetben szintén ki- és lefaragta.

* Például a zombori gombkötők czéhe sokáig csak három tagból állott és ezeknek mégis éppen olyan kötelezettségeik voltak, mint a népes czéheknek. Szerencsétlenségükre czéhbiztosuk is rendkívül nagy ivó volt, a miért is többször kértek a városi tanácstól más biztost.

** Dudás Gyula szerint az első czéh volt Bácsmegyében a bajai csizmadia czéh. Alakult 1696-ban. Bács-Bodrogh vm. egyet. Monográfiája. II. köt. 444. l.

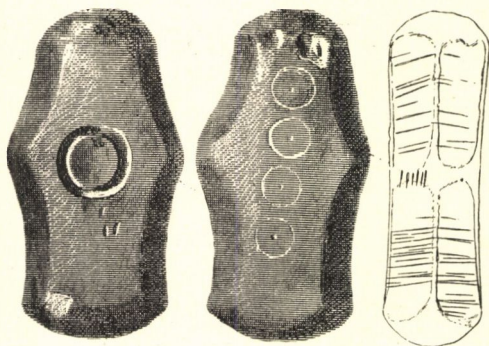
Hogy mesterünk csakugyan így járt el szerszámának készítésénél, ezt legjobban látjuk az alapvonalból kiinduló hosszabb barázdavonalak vezetésénél, melyeknek kikarczolásánál a nagy erő kifejtése következtében vésőjével átcúsztott a szerszám laposabb oldalaira is. A harántos karczok nyomát élesen láthatjuk az egyik dudorodás fölületén keresztülszolgáló gerinczvonaltól rövidebb ágán. A dudorodást t. i. csak úgy állíthatta elő, hogy a gerinczvonaltól mindkét ágát a szerszám lapos oldalai felé való mentükben szintén lefaragta. C/ ábránkon a gerinczvonaltól e szóban forgó ága árnyékba esik; ha az olvasó az itt látható harántos sraffokat karczolásoknak nézi, akkor képet nyer a valódi

állapotról; csak az kell, hogy e sraffokat mélyebbeknek és szabálytalanabbaknak képzelje.

Áttérve most a szerszám lapos oldalaira az egyik (a ábra) szemünkbe ötlik a megkezdett, de abba maradt nyéllyuk. Ez oly gyakori eset, hogy több szóra nem érdemes.

Másképp áll a dolog a szerszám tulsó lapján (b/ ábra).

Itt azonnal észreveszszük a kikarczolt karikát (fölülről a második), de ha a követ egy kicsit oldalról tekintjük, még három

ŐSKORI KŐSZERSZÁM SZOMBATHELYRŐL A KENDERESKERTI TÉGLAGYÁR TÁJÁRÓL.

más köralak tűnik szemünkbe, melyeket még jobban láthatunk, ha a követ kicsit megnedvesítjük.*

Sorba vizsgálván e köröket, azt látjuk, hogy mindegyiknek van középpontja (ábránk csak kettőnél tünteti ezt föl). A legfelső meg a harmadik körnek alakja a legtökéletesebb, a második a legjobban kikotort, a negyedik aránylag a legtökéletesebb; ámde ennél tűnik ki legjobban a rajzolásának módja. Az eljárás valószínűleg a következő volt: először bevonta a fölületet puha anyaggal vagy más könnyen előállítható fődő anyaggal, teszem pl. bekente faggyúval a követ és hamut hintett rá, avagy közönséges sarat használt fel e célra; azután kijelölte magának ebbe a fődő rétegbe a huzandó kör középpontját, majd ennek folytonos szemmel tartásával kihúzta szabad kézzel a kört; e célra bármely kihegyezett csontdarabocska, vagy vessző tökéletesen elegendő volt. A mint a mester az így kijelölt körrel meg volt elégedve, nyélbe ütött kőszilánkkal megkezdte a kotrást vagy karczolást a kijelölt alak barázdájában; valamennyi körnél láthatunk helyet, hol a vésője, helyesebben irdalója, kicúsztott a kiszabott pályából. Miután a kör barázdáját eléggé mélyen kikotorta, elővette a kőfűrőt, mely üreges csontból vagy akár fából való is lehetett és

* Hosszú tapasztalatom tanított meg arra, hogy köveket és cserépdarabokat megvizsgálás előtt vízbe mártsak és azután különböző nézőpontokból szemlélés alá fogják; akár-hányszor fődöztem fel ilyenkor karczolásokat, ütőjegyeket, grafit és kék füstéseket, melyeket máskülönben észre sem veszünk.

vizes homok folytonos hozzátöltése mellett mind mélyebbre pörgette bele a barázdába a furót, a mint ezt a tulsó lapon látjuk.*

Hogy-hogy nem, őskori mesterünk abbahagyta a fúrást; talán azért, hogy nem találta el a tulsó lapon megkezdett fúrás közepét. A harmadik kör sem felel meg e követelménynek, így azután egyet gondolt és a rézfokosok mintájára az egyik véghez közelebb akarta megkezdeni a nyéllyuk fúrását, de meg úgy is használták, hogy a szerszám hosszabb és karcsúbb felét fogták marokba és a vastagabb vég oldalával mérték gyöngébb ütéseket, miként ezt ennek mindkét oldalán tisztán láthatjuk.

A szerszámnak hossza 10 cm., legnagyobb szélessége 5 cm., vastagsága pedig 3.3 cm.

A lelőviszonyokról csak azt irhatom, hogy múlt ősszel találták Szombathelyen a *kendereskerti téglagyár* telepén. A lelőhely nevezetességét fokozza még az a körülmény is, hogy ugyanitt múlt év márczius havában két rézcsákányt találtak, még pedig három tömör és egy átfúrt kőbalta felével együtt egy rakásban. A rézcsákányok kétélűek, a nagyobbiknak hossza 28 cm., a kisebbiké 16.5 cm.

Ime a kőszerszám összes viszonyainak a leírása, melyből határozottan kitűnik az, a mi fölött különben soha sem kételkedtünk, hogy volt hazánk területén aeneolith kor is, vagyis olyan idő, a mikor az új szerszámanyag, a réz mellett sűrűen járta még a kőből való mindenféle eszköz is, melynek mesterei igen ügyesen tudták utánozni a fémből való szerszámokat.

A midőn *Kárpáti* Kelemen barátomnak hálás köszönetet mondok azért, hogy e kőszerszám leírását nekem engedte át, még arra is kérem, hogy az említett részletet a tudomány érdekében mennél előbb tegye közzé e folyóirat hasábjain.

Sopron, 1906 május hó 21-én.

Bella Lajos.

III. OROSZ ENDRE: A PAPPALVI BRONZLELETRŐL (KOLOZS M.)

1906. évi július hó 5-én egy több darabból álló bronzlelet jutott véletlenül napvilágra a Kolozsvártól 6.5 km. távolban fekvő Papfalva község határában. Legmann Lázár papfalvi bérlő tagjában, szántás közben túrta ki az eke a bronztárgyakat, melyek a felszíntől nem mélyen egy cserépedényben voltak a földbe rejtve. A találó két béres a leletet egymás között elosztva hazavitte s a tömeges bronzleletek rendes sorsának megfelelően tovább adogatta. Így került 5 db tárgy, nevezetesen: 1 csákány, 2 tokos celt, 1 bronzlepeny fele és 1 nyers bronzrög Legmann bérlő tulajdonába, a ki azokat viszont Kőváry Arthur nádasmenti járási főszolgabíró urnak ajándékozta. Mostnevezettnak szíves közlése által vettem én is tudomást a leletről szept. 13-án s már másnap azonnal kimentem a helyszínére a lelet előfordulási viszonyainak megismerésére, valamint a széthordott tárgyak számának megállapítására és lehető meg-

* *Heierli* Jakob: *Urgeschichte der Schweiz* (Zürich 1901.) a 169. l. 119. ábráján bemutat egy kőfúró készüléket, milyent neolithkori emberek használtak; azt tartom, hogy a *Biró* Lajos: *Németh-Új-Guineai Néprajzi Gyűjtéseinek Leíró Jegyzéke* (Budapest 1899.) V tábláján bemutatott kagylófúró jobban közelíti meg a kőkori szerszámot.

szerzésére. Utam eredményéről a leletre vonatkozólag az alábbiakban számolhatok be.

A lelőhely a falutól délnyugatra a Csonka völgyből jövő patak balpartja és a Kolozsvárról Kórod felé Papfalva község kikerülésével vezető régi út között, nyugatra lejtő lankás oldal szántóföldjein, Papfalvától egy negyed órányi távolban fekszik. A határ neve: kériárja móri, azaz a malom ösvénye, mivel itt járnak át a bácsi malomba. Papfalva községből leereszkedve a régi útra, ennek balfelén két — a katonai térképre * is bejegyzett — forrást találunk, a melyeken alább a lejtő középrészén van a lelet felbukkanási helye. A patak mentén itt látható omlásos partokat szakadás néven ismeri a helyi köznép. A patak jobbpartja erdős oldal, míg a balparton mindenütt homokkő törmelékkel kevert televény szántóföldek feketéllenek. A lelőhely közelében az egyik forrásból egy mély vízmosás fut le a patakra. (Ovestyine.)

A bronztárgyak egy korongolatlan, fekete színű cserépedénybe voltak berakva, a miről a néhány cserép belső felületén rátapadt bronzfolt tanuskodik. Az edény oly közel volt a föld felszínéhez, hogy pereme majdnem kiállhatott a földből; erre vall a peremdarabok töredezett, kopott volta, a mi nemcsak az eke és kapa surlódásainak, hanem a csapadékvizek okozta áztatásnak is következménye. A helyszínén végzett vizsgálatom alkalmával az egyik találó még a fazék helyét is megmutatván, a 34 cm. átméretű üregmélyedést, — melyben az edény állott, — magam is láhattam a földben. Azonban az eke által kitűrt bögre már nem volt ép állapotban a földben sem, mert a cserepek törési szélei nagyobb részét nem frissek. A mostani kopott állapotában felálló peremű edény anyaga apró fehér quarz-szemcsékkel van telítve a 7—8 mm. vastag cserép erősítése végett. A karczolatdíszítést nélkülöző edény oldalain 5—6 mogorónyi kis kúpos csücsök foglalt helyet, melyekből hármát megtaláltam, ellenben a fülre — a mi a bronzkori edényekről nem szokott hiányozni, — nem lehetett ráakadni. A lelőhely megtekintésekor rögtönzött ásatást is rendeztem s ekkor azt észleltem, hogy a 26—30 cm. vastagságú televényföld alatt a Papfalva vidékén otthonos neogénkorú nagy homokkőlapok voltak lefektetve, melyekre a bronzsal telt bögrét az őskorban elrejtették. A 6 □-m. területen végzett ásatás nem volt éppen eredménytelen, mert noha nagyobb tárgyakat nem hagytak a találók a földben, de apróbb, töredékes darabokra mégis szert tettem, a melyek között sarló, tokos celt, karperecz, bronzpálca, lánczkarika, lemez és öntörögök kisebb töredékei ismerhetők föl.

Lássuk már most az előkerült leleteket: *A)* a Kőváry főszolgabió tulajdonában volt tárgyak. 1. Egy darab tüskés korongos, 20 cm. hosszú ú. n. harci csákány. A két végén erősítő bordával vastagított köpű hossza 6.5 cm., az éltag hossza a köpűig 12 cm., élhossz 3.6 cm. A szabályos alakú csákány korongjának alsó lapján hibás öntési egyenetlenségek maradtak lereszeletlenül. ** (I. k. CXXIV. t. 5. ábra). 2. Ép, 13 cm. hosszú tokos, füles bronz celt, mely a tokos vésőknek dr. Hampel művében *d)* pont alatt jellegzett változatához

* L. Új specziális térkép. (1 : 75,000.) Z. 18. Col. XXIX. Kolozsvár lapját.

** L. A Bronzkor Emlékei Magyarhonban.

tartozik, a melyet mivel ez a typus Erdélyben és közvetlen közelében tényleg sűrűbben jelentkezik, erdélyi typusnak tekinthetünk.* Ennek tulajdonságaihoz hasonlóan papfalvi példányunk is díszítetlen. Öntése hibátlan; élhossza 4.6 cm. (Id. h. I. k. XII. t. 4. ábra.) Úgy ez, valamint az előbbi csákány is jelenleg Szereday Aladár cs. és kir. kamarás, országgyűlési képviselő úr tulajdonát képezi Szt-Mihálytelkén. 3. Díszítetlen sima, 8 cm. hosszú ép, tokos füles bronz celt, mely a dr. Hampel idézett művében *c)* alatt mint harmadik változat van leírva, a melyről azt mondja, hogy «hazánkban oly gyakori s a külföldön oly ritka, hogy méltán a hazai bronzkor sajátoszerű típusaihoz számítjuk.» Élhossza 3.7 cm. Egy síkban fekvő egész oldala lapos és élénél kissé szélesebb. A tok belsejének fenekén egy — hibás öntésből keletkezett — kis rög látható. (Id. h. II. k. CXLIII. t. 3. ábra. Pánczélcsehi kincs.) 4—5. Két darab öntörög töredéke, melyeknek egyike 8 cm. középszélességű és 1 cm. vastagságú ovális idomú lepénynek fele. Zsinegre fűzhetés végett, hogy könnyebben lehessen hordozni, közepén át volt fúrva. A másik szintén az öntőtégelyben olvadás után megkeményedett lepénynek 2.8 cm. vastag igen súlyos töredéke. A 3., 4. és 5. számú darabok jelenleg saját gyűjteményemben vannak.

B) Az általam összevásárolt leletek. A szeptember 14-én Papfalvára tett kirándulásom közben fölkerestem a találokat s ezek egyikénél a következő hat darab bronzot találtam. 1—2. Két ép, díszítetlen sima, hengeres testű karperecz elvékonyodó nyílt végekkel. A vékonyabb átmérete 7.4 cm., vastagabbiké 7.6 cm. (Id. h. 3. k. CCXXXI. t. 22. és I. k. CXXII. t. 61. sz. ábra.) 3. Eredeti alakjából a találok által kiforgatott és egyik végén letört hegyű, díszítetlen sima karperecz hengeres huzalból. (Id. h. 3. k. CCXXXI. t. 22. ábra.) 4—5. Két darab sarló hegye az őskorban letörve. A 11 cm. hosszú nagyobbik pengetőredék szélessége 3.5 cm., míg a kisebbiké csak 1.9 cm. Mindkettő a jobbkezben való használatra készült. (A nagyobbikat l. U. ott CCXXXIX. t. 13. ábra.) 6. Bronzlepényből származó nyers kis rögdarab. — A találok révén a falusi cigánykovács kezébe is jutott két darab bronztárgy ú. m. egy 7 szemből álló karikaláncz, melynek tagjai kétféle nagyságúak 30 és 35 mm. átmérettel s ezek váltakozó elrendezésben sorakoznak. A láncz öntés útján állítottatott elő s a nagy karikák belső ellentett oldalain az öntési varrányok még feltűnően láthatók. A találok a jelenleginél hosszabb lánczot szétépték. (U. ott CXCVI. t. 19. sz. csüngődísz lánczaival megegyező.) A másik tárgy a fentebbieknél is vékonyabb, sima felületű karperecznek 8 cm. hosszú darabja, melyet az egyik végén látható friss törés szerint a találok törtek le.

C) Az ásatás által talált darabok. 1—3. Tokos, füles celtek 3 darab töredéke, a melyek közül kettő egyazon vésőből való, erdélyi typusnak, egy pedig a hazai bronzkor sajátoszerű típusaihoz tartozó példánynak peremtöredéke. (Az elsőt l. Id. h. II. k. CLVI. t. 3. ábra.) 4. Igen finom kidolgozású, hengerded bronzból készült, nyíltvégű gyermek-karperecznek 5.6 cm. hosszú töredéke. A halványzöld patinával borított sima felületű, csinos ékszer vége közelében haránt reczedíszítés látható. 5—6. Jobb kézbe való sarlónak egy kes-

* Id. h. III. köt. pag. 45. d)

keny és egy széles pengetőredéke. Az utóbbinak hátán letört lapos peczek nyoma van. 7—8. A fentebb jellegzett bronzláncból származó egy nagyobb és egy kisebb karikaszem együttesen, valamint egy kis karika fél töredéke, melyek amannak kiegészítő részét képezik. 9. Négyoldalú hasábalakú bronzpálca 2.6 cm. hosszú töredéke, melyhez analógiát Hampel Bronzkor I. köt. II. tábla 2. sz. ábrájában a stomfai? öntőműhelyből találunk. Az előbbieken külön-külön felsorolt érdekesebb leletek jegyzékét végül még 7 apró rögcse, 5 kis töredék és egy mm.-nél vékonyabb bronzpléhnek apróra törött lemezei egészítik ki, a melyek az ásatás színhelyén a földben szétszórta hevertek.

Mindezekon kívül még az egyik oláh találó: névleg Varga Juon a kettőjük között megfelezett lelet másik részét bevitte annak idejében Kolozsvárra s eladta az Erdélyi Muzeum régiségtárának. Az ekként értékesített anyag darabszáma 20 volt, a melyben karperecz, celt, lánsa, sarló- és öntörögtöredékek, valamint a bronzokon kívül a cserépedény alsó felének töredékei s ezek között 2 csücsökdísz is voltak. A nevezett intézet tulajdonába került ezen tárgyaknak nemcsak rövid leírását nem közölhetem, mert állítólag el voltak csomagolva azok, de még az egyféle darabok számának lejegyzésére sem nyertem engedélyt s így az egész leletről való áttekintést mindaddig sajnosan kell nélkülöznünk, a míg az Erdélyi Nemzeti Muzeum régiségtára a lelet másik felét közreadni nem fogja.

A papfalvi bronzlelet a megejtett nyomozásnak a fentiekben bemutatott adatai szerint — ide nem számítva 12 apró töredéket, — összesen 42 darab bronztárgyat tartalmazott, a melyek a beolvasztásra való töredékekből ítélve egy öntőművesnek gyűjtelékes bronzanyagát képezik.

A tárgyakat élénkzöld patina borítja, a mit azonban egyik-másik darabról kelyenként a tudatlan találók lesúroltak.

Végül kedves kötelességet teljesítek, midőn őszinte köszönetemet nyilvánítom úgy Kőváry Arthur főszolgabíró úrnak, hogy a leletről tudósított s a helyszíni kutatás keresztülvitelében is lekötözöen támogatott, valamint méltóságos Szereday Aladár cs. és kir. kamarás úrnak, hogy a birtokába került csákányt és celtet leírás és lerajzolás végett rendelkezésemre bocsátani sziveskedett.

Apahidán, Kolozsm., 1907. január hóban.

Orosz Endre.

IRODALOM.

SCHRIFTEN DER BALKANKOMMISSION. *Antiquarische Abteilung*
III. *Das Sandschak Herat in Albanien* von Carl Patsch. Mit 180 Abbildungen und einer geographischen Karte. Wien, Alfred Halder, 1904. Ára 18 K.

A *Bosnia-Herczegovina* felvirágoztatásában elévülhetetlen érdemekkel bíró Kállay Benjamin közös pénzügyminiszter tudományszeretetének köszönhetjük ezt a becses monographiát, mely a dákok első kereskedelmi érintkezésében hathatósan érvényesült s utóbb Traianus telepítéseiben is igénybe vett *Lissus* (alb. Les olasz. *Alessio*), syracusai Dyonisius hadi-kikötője s északi közép Görögország ellen indított támadásainak alappontjától le *Valonáig*, át *Oricumig* terjedő partvidéktől befelé, keletre a *Tomor*-hegylánczig terjedőleg annyi becses s földrajzi, történelmi, ethnographiai szempontból Pannonia és Dacia őstörténetére is értékesíthető adatot tartalmaz. A partvidék a háttérben folytatódó *Muzakia* nevű vidékkel, a kezdetleges gazdálkodási eszközök daczára terményekben (buza, árpa, köles, kukoricza) jól fizet s különösen a juhtenyésztésnek s azzal kapcsolatos oláh nomádoskodásnak egyik történelmileg nevezetes vidéke. A *Blázo!* (kiket itt most *csobannak* nevez a parti albánság) *téli* és *nyári* vándorlását már a XI. században említi *Kekumenos*.¹ *Korca* szandsak *blachjai* ma is itt tartják téli legelőiket, miként a. dalmátok teszik nyaranta bosnyák-hercegovinai *Čorštica* és *Vran planina*, Raketno stb. fensíkjain. Herczegovinából Mostár, *Nevesinje* és *Ljubuski* kerületek havasi legelője a *Visocica* planina Konjica körül. Az észak albániai *Prokleta* planina vlachjai télen át a *Bojána* völgyére ereszkednek juhnyájakkal; a Rhodope czinczárai az *ægei* tengernél s Velachi, Kaliakuda, Chelidoni és Vardasia vlachja, az akarnaniai tenger déli és nyugati partjain helyezkednek el télen által.

Ez a *legelőcsere* könnyíté meg az oláhság elterjedését s úgy látszik, ősi évezredes gyakorlaton alapszik, központi szétsugárzási vidéke pedig itt a *Musakidban van*, s nyilván szerepet játszott Apollonia egykorú gazdagságában is! Reánk tehát kétszeres tanúságot nyújt. Lyssus ugyanis igen régi időben élénk kapcsolatot teremtett a háttérbeli illyrekkel² s a *pirustak* ezüst-gazdag hegyvidékén át³ Mæsiában az Al-Dunához, s onnan a dákok földjére irányított útvonal kiindulásául szolgált, mely utat mindjárt *Augustus* alatt,⁴ a császárság kezdő éveiben, arra a mintára alakították, melyet *Via de Zenta* néven a középkor is tovább használt, s mely *Scododval* és *Dyrrhaciummal* is kapcsolatban állott.

¹ *Strategikon*. Editor: Wessilewsky et Jerstedt. 67—75. 1. 1728-tól. Jireček: Die Romanen 34. 1. és Archiv für slavische Philologie XXI. 86. lapjából.

² Polybius VIII. 13., 6.

³ Jireček: Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters 42.

⁴ Tabula Pentiugeriana és Geographus ravenatus 206., 8. és 13.

A jelenlegi *Alessiótól* le *Valonán* át *Oricumig* csak itt-ott szakítja egy-egy elérugó hegyfok félbe a *Mati*, *Ĵano*, *Arzen*, *Skumbin*, *Semani* és *Vjossa* folyócskák áradásaitól folyvást növekedő törmeléktől elmocsárosított partszegélyt. A hajdan virágzó helységek romjait úgy kell itt-ott kiasni: a kőhordalék alól. Az *ősi* helynevek *szláv* eredetűek, a kiket az *arnautak* szorítottak ki innen. A mohamedánokon kívül vannak oláhok, kik magukat *Wle* nevezik, míg az albánoktól *Cobannak* (pásztor és nomad) neveztetnek, tényleg pásztorkodást űznek, két törzsből álló albán főlakosságot e miatt kár emészti. Az egykori műértésnek semmi nyoma s a fa, gyapju és lenből készülő házi iparczikkek nélkülözik azt az ornamenticát, mely a bosnyák népipart annyira kedvelté teszi. A keleti városokat jellemző aranyművesség is kiveszett s az agyagipar Kavaja (Durnovo mellett), Elbasa, Fieri Valona kezdetleges fazekasainál az ókori hatásnak nyomát sem mutatja. A vidék bányászatából csupán a *Zelenica* vidékén egy francia társulat által űzött aszfalttermelés és a török hatóságoktól kibérelt parti *sófőzés* tartja magát.

Valona mögött *Kaniva* várából küzdöttek a XIV. és XV. században az Anjouk a byzantiak ellen. Majd az Apolloniától XXX. m. p. jelzett Amatria (= Amantia) romjait figyelemre méltó régiségekkel felkutatva, megállapították a *Caesar* által, a ma *Semaninak* nevezett *Apsus* vizéig elfoglalt terület egyik főhelyét. *Oricum* és *Apollonia* valának a fontosabbak s ezek meghódolását követték a «*Bullidenses* Amantini et reliquiae finitimae civitates totaque Epiros». (Caesar: bellum civile III. 12. és Dio XLI. 45.) Az északra elényomuló Karaburna félsziget alján, Pilinel (görögül Pelekito) a sziklafalba vésett *Venus* a kis Erossal és nőkisérőjével, valamint egy női mellkép jelzik e pont egykori fontosságát, mint *Oricum* mellékállomását.

Az *akrokerauniai* hegyláncznak át a tengerig lejtő nyugati meredek alján *Grammatánál* meglátogatta *Patsch* az északi és déli sziklafal nevezetes, s leginkább a *Dioskuroknak* szentelt feliratait.* *Tabulae amatae* alakban beomlott táblák, majd ormozatos négyzetek, templomok, tornyok stb. alakjaival számos felirat látható ott; de csakis a tengerből készített emelvényen közelíthetők meg, a mire külön expedíciót kellene szervezni. Így az idő rövidsége miatt csak 13, jobbra a *Dioscuroknak* szóló oltárt másolhattak le, köztük egy latint Kr. u. 13-ból. A ma nehezen elérhető kikötőt régente sűrűn használhatták, s 1369-ben V. János byzanti császár a török ellen V. Orbán pápa segítségét kérendő, szintén megpihent benne. Julius Caesar Brundisiumból (Brindisi) áthajózva, itt *Graumata* közelében, *Palaerte Paliarsanál* kötött ki Kr. e. 48 január 5-én, hat, nem teljes létszámu legióval 600 lovassal, tehát 20 ezernyi népességgel s még azon estve átvezette hadseregét a *Karaburun* és *Cika*-láncz közti 741 m. *Logora*-szoroson, hogy *Pompeiusnak* a *Valona*-öböl körül elhelyezett őrségét megkerülhesse, *Patsch* a *Dukati* völgyén ezt az utat is kinyomozta.

Innen a *Szandsákság* centruma *Berat* felé fordulva, a *Vjossa* jobbparti hegyhát Gradiscájánál *Byllites* város romjainál lemásolta azt a sziklatáblát, melylyel *Lollianus* egy Bormann¹ által megfejtett syriai katona elbocsátó

* L. Furtwängler cikkét a *Dioskurokról* Roscher *Mythologisches Lexicon* 1163. lapján.

diplomája szerint L. Verus 162—165. parthus háborújában a Syriában állomásozott segédcsoportokból kombinált hadosztály parancsnoka vala s ezt a mäsziakútát a nehéz terrenumon Byllidistól *Astaciaen* át helyreállíttatá.

A mi aldunai emléktábláinkra emlékeztető sziklafelirat az út felett 2.2 m. magasságban, 3.05 szélességre, 2.03 magasságra, 0.2 m. mélyen van kivésve; de a nagy időtől erősen megrongáltan, leolvasása ugyancsak nehéz munkát adott. *Pouqueville Francois*² fedezte fel még 1820-ban s 1858 december 20-án *Gaultier de Claubry* még teljesebben lemásolta, míg Patsch a hégzagokat is szerencsésen megfejtette. A ránk nézve is tanulságos záradék így szól:

VIAM PVB[licam] QVAE A COL(onia) BYLLID(ensium)
PER ASTACIAS DVCIT ANGVSTAM FRAGOSAM [pe]RICVLOSAMQ(ue)
ITA MVNIT VT VEHICVLIS COMMEETVR ITEM [pon]TES
IN ARG[A] [f]LVMINE ET RIVIS D(e) S(uo) P(osuit)
ET INSCR(ip)SIT D(ecreto) D(e curionum)

Az itt megnevezett *Argyrast*, mely egy Justinianos által kijavíttatott castellum³ nevében ismétlődik, Tomaschek az innen délre maradt Susicával, a *Vjossa* mellékvizével azonosítja, csak hogy addig a *Vjossát (Aous)* is érinti az út, s ezt alig hallgatja el a felirat. *Fatsch* a *Byllistól* észak felé a *Semani*-val (*Apsus*) balról egyesülő *Gjanicara* ruházza ezt a nevet az itt először jelentkező *Astaciféban* a sziklás *Malakastra* hegyhátat keresi, s azon át északra *Berátnak* vezetett az itt veszélyesen szűknek, omladásosnak jelzett római út. *Byllis* a hellenisált illyr törzsek régi városa, s Kr. e. 230—168 közt pénzt is veretett. Plinius is virágzó coloniaként említi *Byllist* vagy *Bullist*. Hannibal Kr. e. 191-ben stratégiai fontosságát kiemelte, s a polgárháborúban ismételt harcokért. A byzantiak *Hierocles*nek nevezték, s a X. században itt uralkodott szlávoktól kapta mai *Gradisca* nevét. Az itt vert érmeken kívül az epesovusi respublica városainak, mint: *Ambracia*, *Apollonia*, *Dyrrhærium* denárjai, *Antovindius* denárjai, császársági sestertiusok s byzanti lemezveretek fordulnak itt elé. A város alatt egy sziklában *Dionysos* szobrának 0.18 m. mélyen, 0.41 m. magasságban, 0.3 m. alapszélességben kivésott ivezetes *kerete* és *Διονύσω* és felirata látható, s a környéken számos síremlék, faragvány (corinthusi oszlopfej, *Artemis* szobor, egy comicus szobra) hirdetik a régi fényt.

A sziklatáblán megörökített római út innen északra haladt, a sziklás hegyháton *Berátnál* szeli a *Semani* völgyét, s a *Mali Tomor* hegylánczot nagy térdhajlással megkerülő *Devol* mellett hatolt odább. *Berathoz* helyezik többen, így *Forbiger*,⁴ *Kiepert* H. *Livius*⁵ «Antipatream in faucibus angustis sitam urbem.» Tomaschek azonban a *Semani* (Apus) felső folyásán képzei azt. A középkori *Belgrad* (a gör. kel. püspökség Belegradionja), a város 10 ezer lakosságának

¹ E. Bormann: Jahreshefte des österr. archeologischen Instituts in Wien. III. p. 25.

² Pouqueville: Voyage dans la Grece 1820. I. 276. Corp. Inscrpt. Latin III. 600.

³ Procopius De ædificiis 4. 4 p. 278., Bonn. Mommsen Corpus Inscription Latinarum III. pl. p. 117. lap. Byllishez szóló magyarázata.

⁴ Forbiger: Handbuch der alten Geographie III. 565. lap.

⁵ Livius: XXXI. 27. lap.

harmadát képező oláhoknál *Velandera* változott, miből az albánok *Beralja* alakult.

Dáciára fontos utmutatás Berát fekvése, mert innen *Scampaig* (Elhassan) északra haladva, onnan keletnek az Ochrida tavával *Lychnidun* (Ochrida) Heraclea Lyncertisnél (Bitolia Monastir) ágazott ki az az út, mely Thracian át *Pantalia* (Küstendil), Scordica (Sofia) érintésével a legrövidebb kapcsolatot szolgáltatá az *Olt* nyilatához, vagy *Üszküb* felé a *Morava* völgyén északra vezetett s *Veininacium* (Kostolac) táján lépte át a mi *Dunánkat Dacia* felé.

Berátról a *Tomor* havast Patschék nem látogathatták meg, mert a pasa nem biztosíthatá az expediót a rablók ellen. *Baldacci* bolognai botanikus és *Weigand* romanista kivételes szerencsével jutottak át ezen a hegységen is. Így tehát nem mélyedtek tovább közép *Albániába*, hanem visszakanyarodtak a hajdan oly virágzó *Apollonia* romjaihoz a tenger felé. A *Semani* völgyén minden nagyobb épületben, így *Fieri* templomában *Kolkondari* zárda eliszapolt falaiban finom ízlésre valló szoborművek és sculpturák jelezték már messziről Apollonia közeledését. A *Semani* áradásai a különben termékeny és közép Albania gabona raktárául szolgáló *Muzakia* torkolati lapályt annyira elmocsarasítják, hogy csak bivaly-taligán foly a sártengerben a közlekedés. Apollonia helyén a *Malakastra* hegyláncz északi foka alatt ma *Pojana* helység áll, s legmagasabb pontját az értékes faragványokból, feliratokból épített zárda foglalja el. Az ókorban is jókora távolság és laguna választhatta el a tengertől, mert Pseudo Shylax (26. c.) 50., Strabo (VII. 5., 8.) 60 stadiumjára Plinius (H. u. III.) 1454 mp. helyezi a tengertől, a mi alig 8 klm. esik a városkától. A Vjossa (Aous) torkolata képezi kikötőjét; de Strabo szerint 10 stadiumnyira esett az ókorban is, míg ma 7 klm. a legrövidebb distantiaja. Igen találóan jellemzi elhelyezkedését «*Cassius Dio*»* is.

Az egykor oly gazdag város romjaiból földmunka és házépítés közben napfényre került reliquiákkal tele van a környék, s nagyon jutalmazónak ígérkezik itt a tovább ásatás. A leletek nem csupán a környék helységeiben láthatók, hanem Constantinápoly és Páris múzeumaiban is, így a Louvreben. *Patschék* rövid idő alatt 62 iratos és faragott emléket rajzoltak le. Érdekes egy *orgona*-ábrázolás claviaturával, 8 sípjával, minő csak Trierben jött még elé. A falkerítéseken befalazva, gladiátor-párviadal, gerendáltartó chariatid-szobor, császárok, császárnék, athleták portrait-fejei, *Venus* domborműve, a gazdagon díszített jon corinthusi pilaster fejekkel, figurális boltív centurokkal, síremlékek a görög és római időkben, nem egyszer a Kr. e. 229—100 közt vert drachmákon Apolloniából és Dyrrhociumból az érmeken jelentkező patronus család nevekkkel (pl. Parameniskos). Nem kis tanúsággal forgathatja a régész mellett az ethnographus a gazdagon illusztrált és szerzőnek: Die Lika in römischer Zeit című szakdolgozatához tartalmilag is méltó folytatást képező kötetet, mely különösen az elszórt román törzsekre, azok elterjedési mikéntjére is sok új megjegyzést tartalmaz. Ez a sokoldalú monographia a fáradha-

* *Cassius Dio*: XLI. 45. ἡ δὲ Ἀπολλωνία αὐτῇ ἢ Κορινθία ἐν καλῷ μὲν τῆς γῆς, ἐν καλῷ δὲ καὶ τῆς θαλασσης ποταμῶν τε ἄριστα κεῖται.

tatlan buvároknak, és a bosnyák kormánynak mint kezdeményezőneki egyaránt becsületére válik. *Albánia* valóban homályos folt még mindig *Európa* arczatán s főleg nekünk, daciai pannoniai kutatóknak becses minden fénysugár, mely ezt a homályt ily hathatósan oszlatni tudja, mint a *Patsch* szép munkája teszi. Hazánkfiak közül is többen fáradoztak már ez érdekes hegyvidék tanulmányozásával. Így régebben Réthy László szerzett onnan becses észleleteket az *oláhság* eredetére. Inkey Béla geologiailag kutatta s legutóbb dr. br. Nopcsa Ferencz több hónapi geologiai felvételeiről a Földrajzi Társulat szakülésén számolt be.

Téglás Gábor.

Dr. SZÖNYI OTTÓ: *A Pécsi Püspöki Múzeum Kötára. Irta — 262 kép-pel. Pécs, 1906. 8° 279 l.* Meglepetéssel vettem ezt a könyvet a kezembe, mert épen e tárgyú munkám: *A Pécsi Püspöki Múzeum faragványos köveinek képes katalógusa* kiadásra készen, (részletes költségvetéssel kapcsolatban) ott fekszik a pécsi püspöki irodában. Boldogult Heteyi Sámuel püspök hét évvel ezelőtt e sorok íróját bizta volt meg a pécsi székesegyház helyreállítása alkalmából előkerült nagyszámú faragványos köveknek a püspöki könyvtár néhány földszinti szobájában való felállításával. Az előrelátás nélkül készült állványok már készen vártak. A helyiségek szűk volta s a tekintélyes számú tárgy lehetlenné tette, hogy a nagybecsű szobrászati töredékeket eredeti elhelyezésük szerint a négy nagy egységet, mint a két altemplomi lejárát, az egykori, úgynevezett «népoltár»-sátor és a dóm nyugati kapujának részeit kellő támasztó pótlékok elkészítésével állíthattam volna fel. Erre pedig azért voltam erkölcsileg is kötelezve, mivel, fájdalom, senki sem ismerheti az összetartozó részeket úgy, mint én. Az állványok tervezője, sőt az, a kinek fejében az egész Múzeum gondolata megfogalmazott, építészeti egységek alkotására nem is gondolt. Adott helyzetemben tehát, mivel a püspök építkezésről hallani sem akart, arra szorítkoztam, hogy a tudásom szerint összetartozó részeket egymás mellé, s a tudományos vizsgálódásra hozzáférhető módon állítsam fel és katalogussal ellássam. De erre a célra is égetően szükség lett volna, bár a nyugati kapú töredékeinek összeállításához egy védő födél elkészítése. A boldogult püspök elvben elfogadta indítványomat, hogy a két földszinti és emeleti closet helyiségek is átalakíttatván, a két lejárati dombormű-csoport is itt állíttassék fel; de a kivített húzta-halasztotta. Így jött létre az a szánalmas állapot, hogy a megbecsülhetetlen értékű nagyobb tömegű, tehát kevésbé romlandó faragványait az udvaron, a szabad ég alatt, Honsbruch Bertraum ezredes monumentalis síremlékét, kis bádofödél alá kellett felállítanom; míg a nyugati kapunak római márvány koporsókból faragott részeit a földszinti árnyékszék területén kellett rakásra hordatnom, s ott állanak ma is. A minek a szűkszobákban folyosókon és falakon helyet tudtam szorítani, elrendeztem, lajstromoztam, s kértem a lajstrom kinyomtatását. A költségvetést erre is bekérte a püspök, de mivel ebben az ívenként járó 40 frt írói honorarium is benfoglaltatott, a kinyomást nem engedélyezte, mert, a mint mondá, nekem már fizetett 100 frt, írárdíj czímen. Mindez hihetetlen, de így van. Az új püspöktől, dr. Zichy Gyula gr. úrtól reméltem, az ügy méltó elvégezhetőjére az engedélyt megnyerni,

de mivel ő csak néhány hó előtt foglalta el székét, ildomtalannak tartottam rögtön erre vonatkozó kéréssel megrohanni. A várt nyári szünidő lett volna erre legalkalmasabb, s most ime megjelent az általam nem rendezett püspöki Múzeumnak más által írt katalogusa! Ki rendelte meg, kinek a költségén jelent meg, nem tudom, nem is tartozik ide, de azt megemlítem a czímlapról, hogy öméltóságának dr. Zichy Gyula gróf úrnak van ajánlva, a ki bizonyosan semmit sem tud a püspöki Múzeum múltjáról és állapotáról, s még kevesebbet az általam beterjesztett katalogusról. Mind ezt lehetetlen volt elhallgatnom, mert a köztudat igénytelen nevemet úgy összeforrasztotta a pécsi székesegyházzal (bár csak ne tette volna), hogy a kötárnak a tudományos világ számára való hozzáférhetését is egyenesen tőlem várta és várja. Ha tehát ezt eddig nem tettem: oka nem én vagyok. Másfelől az ügy sokat nyerne azáltal, hogy ha kívülem többen is akadnának e köveknek vizsgálói, mint pl. most dr. Szőnyi Ottó, a ki nagyon sokat olvasott, kutatott s még a püspöki leltár aktáiban is eredménynyel böngészett, hogy minél alaposabb tudással írhasa le az általam félbe-szerbe hagyott Múzeum nagy anyagát. Dr. Szőnyi Ottó műve nem csak lajstrom, hanem mind ama kérdések körültekintő összefoglalása is, a melyek e sok századból eredő mű-archæologiai anyaggal kapcsolatban fölmerültek. A kötár leírásában szerző természetesen a faragványos köveknek általam már közzétett leírásait tartotta szem előtt, s így tévedéseimet is igyekszik rendre helyesbíteni. Ezt ő teheti, mert ő előtte szép rendben kitérve áll az egész anyag, míg én annak idején keserves munkával egyenként czipelgettem elő a több mázsás köveket s végezvén azok futólagos leírását és fényképezését azonnal egyenként kellett egy ablaktalan oduba visszahordatnom. Tévedéseim tudatára tehát magam is épen a rendezés folytán jöttem, s már ideiglenes kézirati katalogusomban is több helyesbítés van, a mit most más munkájában kell olvasnom.

Ha mindemellett dr. Szőnyi Ottó művének több helye ellen kifogásom van, legyen meggyőződve, hogy ezek tárgyilagos okokból származnak. Bevezetésként elmondja a faragványos kövek elrendezésében követett elveket, s azt állítja, hogy az ismeretlen rendeltetésű faragványokra nézve legfőlebb néhány darabnál állapíthattam volna meg időrendet; ha szigorúbb stílkritikát alkalmazok. Ennek fejtegetése, fájdalom igen messze vinne. Talán lesz még módom erről szólni. Kiemeli a helység alkalmatlan voltát s ennek hátrányait a felállításra nézve. Felsorolja a gyűjteményben tartozó, de más hova (M. N. Múzeumba) került és elveszett faragványokat. Csak azt nem értem, melyik domború műről érti, hogy eltűnt, holott azt a melyiket mint elvesztettet említ, (Arch. Ért. 1895. 39. lap. 693. sz. alatt.) maga is leírja. A templom restauráció előtt a hajóban állott oltárokról nem azt állítom, hogy római kövekből készültek, hanem hogy egyes párkányaikban oszloptalpaik s más részekben hajdani kőkoporsóknak csekély töredékeit tartották fenn. (Arch. Ért. 1895. 74.) S le is irok négy ilyen darabot u. ott 1894. 389. l. 1—4. sz. alatt. «A faragványok kora és jellege» cz. alatt előbb majdnem négy oldalon (9—12. l.) czáfolgatja szerző azt a nevetséges mesét, hogy a pécsi székesegyházat római castrumból alakították át, de azért még sem tartja azt kizártnak, csak hogy

szerinte az átalakítás nem terjedhetett túl a székesegyház két fő falán. (12. l.) Vajjon mekkorának képzel szerző egy római kastrumot, ha annak két fala összeeshetett a mai dom két fő falával? Valóban ideje volna, hogy már ne emlegessük többé ezt az ügyetlen tudákosságot! A dom nyugati kapujáról két helyen is (12—46. ll.) csak *állítólag* meri modani, hogy római eredetű faragványból készült. Kérem, tessék erről saját szemeivel meggyőződni. Minden darab ott hever hét év óta ama bizonyos félreeső helyen. Ha módom lesz összerakadni, ezt úgy fogom tenni, hogy azok belső fele is látható legyen. A dóm építés korát igen részletesen tárgyalja. Szerinte egyfelől a «faragványok jellege» összhangban van Péter király korával, másfelől «meggyőzve Karácsonyi bizonyítékaitól», a ki szerint «Péter királynak a pécsi székesegyházhoz semmi köze, úgy sejté, hogy Péter király «Azt nem alapította», «de talán valamit épített rajta». Vagyis véleménye szerint a pécsi székesegyház sz. István korában az első pécsi püspök Bonipertus alapította és legalább szentélyét el is készítette. Az építéshez régebbi épületmaradványokat is felhasználtak. Minthogy pedig ily nagy mű egyszerre el nem készülhetett, és közben tűzvész pusztított rajta, diszító részletei később részben még a XI. században, de mindenesetre a XIII. századon innen (értsd: előtt.) készültek. Az általam rekonstruált oltársátort nem tartja a XI., hanem a XII. századi műnek, mert szerinte «Gerecze túlságos jelentőséget tulajdonít» annak, hogy az oltársátor egyik pikkelyes födeltöredéke a déli lejárát Sámson ábrázoló dombormű táblája mögött, mint építő kő kerül elő. (35. l.) Szerinte a kőátor boltozati bordái és záróköve nem korai román stílusú műre, hanem a XII. századra vallanak. «A diszítványok jellege ellenben korai.» Ezt az ellenmondást azzal véli kiegyenlíthetni, hogy állítása szerint később is faragtak régebben bevett formákat. (35. l.) Szőnyi továbbá a főhajó pilléreit a csúcsíves átalakítás korától valóknak tartja, mert az átalakítási napló szerint a nagy csúcsíves diadalívból jól konzervált román angyalt és egész tömeg ornamentális töredéket szedtek elő, tehát a csúcsíves átalakítások idejében használták fel a román faragványokat. És azután a főhajó pillérein csak egyszerű váll kövek vannak és nem fejezetek.» (36. l.) Erre az a rövid megjegyzés tehető, hogy a szerző a pillérek újjáépítését azért tartja csúcsíves korbelinek, mivel azokra ekkor boltozatot raktak: akkor mi értelme volt ezeknek a román-alakot adni, miért rakták rá a XI. századi fejezeteket, illetőleg vállköveket, miért kezdődnek a boltozat gerinczei a vállkövek fölött és nem alább? Itt szerző nagy tévedésben van, s erről beszélni nem is érdemes.

Az emlékek részletes felsorolásában megtartja azok helyi sorrendjét s gonddal leírja az irodalom felhasználásával valamennyit. A római maradványok után említi, hogy több általam ismertetett töredék helyét nem ismeri. (45. l.) Ez onnan van, hogy én a nyugati kapú és oltárpárkányok római faragványait, valamint a városban elszórtan levő maradványokat ismertettem. Az előbbieket akkor egy sötét zúgban tanulmányoztam anélkül, hogy azokat összefüggésben áttekinthettem s így hovatartozásukat meg nevezhettem volna. Mindezt a Múzeum teljes anyagának rendezése után tehetném meg. Az u. n. népoltársátornak általam szerkesztett rekonstrukcióját szerző egészben elfogadja, csak

rendeltetésére nézve vitatja, hogy *abban volt helye oltárnak*, továbbá hogy a főoltár nem a sátor tetején, hanem mögötte állhatott. E kérdések tisztázását egyelőre függőben kell hagynunk, mert fejtegetése messze vinne. Szerkesztési kérdéseket szerkesztés nélkül nem lehet eldönteni. Szerző rajzvázlatához nem melléklí a méretet, s így azt kell hinnem, hogy nem rajzolta meg a kérdéses alkotmányt a méretek felrakásával, hanem csak fejből számított.

Az atleptom leíratainak leírásánál szerző szerint én ráfogom Henszlmannra, hogy a Sámson ábrázoló domborművet ő is Péter király sírja maradványainak tartotta. Kérem illető soraimat az írásjelek figyelembe vételével olvasni! Ekkor rá jő Szerző, hogy főmondatom alanya nem «Henszlmann», hanem «Ipolyi». (L. Arch. Ért. 1895. 130. l. 6—8. sor felülről.) Így a Gábor angyal képével díszített kő képkeretről is nem tudom, mi alapon állítja, hogy én azt az angyali üdvözlét *főlé* helyezem, holott a szövegben (Arch. Ért. 1895. 333. l.) világosan *elé* szó áll. Vagy kérem szeretettel, ki hozza kapcsolatba «Sámson» a bikaölő «Mitrhás-kultuszával», holott én azt kérdelem, vajjon «az összes oroszlánnal küzdő Sámson *ábrázolások*» őstipusa nem az antik Mytrhás-kultus *ábrázolásából* eredett-e? Úgy hiszem ez és a többi mást jelent, mint a mit szerző kiolvasott belőle. A Sámson fakitépésének jelenetét szerinte «mások» a zsidó hagyományokban előforduló «hegykitépés» jelenetével magyarázzák. «Így Gerecze». Hát még ki? Legyen szíves szerző még valakit erre nézve megnevezni? A 146. lapon «néhány számozatlan oszlopláb és levél díszes párkánytöredékről is említést tesz a katalógus írója. Erre, valamint a könyv végén olvasható fejezetre, melynek ez a címe: «Az emlékek javított sorrendje» csak azt jegyzem meg, hogy én számozatlan anyagot nem hagytam sehol, s az általam megállapított sorrendért csak az általam írt katalógussal felelhetnék. Tévedésben van szerző, midőn azt állítja, hogy a nyugati tornyoknak XVIII. századig megvolt ablakaiból fenmaradt béllet-pillér fejezetek (311—317.) nem is lehettek a tornyokon. Tévedése onnan ered, mivel nem nézte meg jól a Koller műve mellett lévő nagy rajzokat, a melyeken a templom minden oldalról fel van tüntetve a Pollák-féle restauráció előtti állapotában; továbbá összezavarja a tornyoknak egyenes metszésű magas ablakait azoknak erősen táguló alacsony ablakaival. Ez utóbbiaknak henger oszlopos bélletén állottak azok a hasított gömblevelű fejezetek, a melyek közül egy darabon midőn többet nem ismertem, polychromia nyomait is láttam; míg a többi most épen patinájával is bizonyítja, hogy a viharnek kitett részén állott. A 138. sz. kő nem veszett el, mint szerző hiszi, hanem az erről felvett fénykép egy képkeret töredékének belső feléről készült, tehát az illető képkeretet kell megfordítani, hogy láthassuk. (Leírtam ezt világosan az Arch. Közl. XX. 101. l. 77. képnél.) A 693. dombormű csakugyan nem állt az északi lejáróban, de ezt az összeállítás előtt nem tudhattam. Helyes szerzőnek az az állítása, hogy Jakab festő, a kit Zsigmond püspök kéret a templom kifestésére, nem olasz, hanem valószínűleg pécsváradi benczés pap volt. (227. l.) Ellenben hibásan olvassa a 767. sz. sírkőfelirat töredékét (238. l.), mert ez így hangzik: TONIUS, tehát mint katalógusomban emlitem, Antonius nevű püspök sírköve lehet és pedig nem a XII. századból, mint a szerző állítja, hanem a XIV. századból,

a mint a majuscula betűk mutatják. A Koller és Ipolyi által Demetriusnak, Henszlmann által Gregoriusnak olvasott feliratú sírkőről fájdalom nem jöhetünk tisztába máig sem. Kézirati katalogusomban megemlítem, hogy az évszámot eddig azért olvasták a tudósok, MCCCCI-nek, mert az utolsó C jobb oldali hajlása sárral beteltek, s egy ügyetlen mázoló olajfestéssel I-t festett helyette. A festék erősen rászáradt, s így a goromba tévedés csak tisztogatásom után volt kijavítható. De már a név betűire nézve eddig sehogysen sikerült a felderítés. Igaza van szerzőnek, hogy a munkálatok közben, tán ő előtte is, *Grotiust* olvastam. Kézirati katalogusomban *Scotius-t* írok, és ma Georgiust csak azért nem olvashatok, mert pontosan *Georgus* szó jó ki a betűk számából; ilyen pedig tudtommal nincs. Egyelőre ezt vagy szakavatottabb szemre kell bízunk, vagy kísérsük meg az olajfestést végkép eltávolítani, s tán akkor az 1400-ban elhalt püspökök soraiban is kutatva, az érthetetlen *amiënsi* szóval együtt tisztába jöhetünk. Szerzőnek több más apróságra nézve eltérő véleményét, valamint magam apróbb észzévételeit itt mellőzöm. Legyünk inkább e helyett mindketten szóval és tettel azon, hogy szűnjék meg hazánkban a műemlékekkel Csáki szalmája módra való elbánás. Ingatlan műemlékeinkről szóló törvényünk immel-ámmal van végrehajtva, mert a kormány 20—30 év óta sem tudott még megközelítően sem elég anyagi erőt biztosítani e célra; ingó műemlékeinkről pedig semmi intézkedés. A múzeumok és múzeumi tárgyak gondozásának ügye, noha országos bizottság áll fenn, kizáróan egyes rajongók vállaira nehezedik. Miért kellett a pécsi kövek összehordásában nekem, privát embernek, könyörgő hajlongások közt eljárnom? Rendezésök ügye miért az én privát ügyem? Ezek tanulmányozása, szakszerű közzététele miért függ az én kolduszsebemtől és nem a törvény rendelkezésétől? Mind olyan kérdések, a melyekre feleletet sohasem kapunk. Én megkísértem még egyszer az új, művészet pártolásáról ismert főpaphoz folyamodni; majd elmondok neki mindent előszóval, ha maga elé bocsát, és tán sikerül sok keserűségemért elérni, hogy most már egy derék munkatárssal kezét fogva elő hozatjuk azokat a becses műveket száználmas vaczkukból, s gondosan végig tanulmányozva olyan és annyi művészi reprodukciókban tehetjük majd közzé, a melyek nem viselik magukon egy szegény középiskolai tanárnak véres izzadságát, mint az eddigiek. Ezeknek az illusztrációknak számát e mű szerzője is bizznos áldozatok árán szaporítja ugyan, de értékükhöz alig járulnak valamivel, mert neki is az olcsóságra kellett néznie.

Gerecze Péter dr.

BÁRÓ FORSTER GYULA: *A Műemlékek védelme a Magyar és a Külföldi Törvényhozásban*. Második kiadás. Budapest, 1906. 8° 722 l.

Senki még a műemlékvédelem kérdésével alaposabban és nagyobb anyag felölelésével nem foglalkozott, mint e vaskos kötet illusztris szerzője, ki évtizeden át a legodaadóbb szeretettel tanulmányozza a műemlékvédelem ügyét minden művelt állam törvényhozásában. Ez a roppant anyag, a melyet minden irányban kimerítő fejtegetés keretébe foglalva élénk tár, abból az alkalomból lép másodszor a nyilvánosság elé, hogy a Múzeumok és Könyvtárak Főfelügyelősége 1898-ban felszólította Szerzőt, hogy készítsen törvényjavaslatot az ingó

műemlékek védelmére; 1902-ben pedig elhatározta, hogy «az anyag, a mely ennek a kérdésnek elbírálásánál tekintetbe veendő, lehetőleg feltárassék; első sorban szerzőnek forgalomban nem levő könyve újból reprodukáltassék, illetőleg kiegészítettessék». Ezért áll e mű homloklapján: *«A Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa Tagjainak tisztelettel ajánlja az Ismertető.»* Valóban az elevenre tapintott a Múzeumok Orsz. Tanácsa, mikor e határozatot kimondta s nagy érdemeket szerzett a mű megírója, mikor e határozatot ilyen alakban megvalósította. Ingó műemlékekről szóló törvényhozásról szó sem lehet e könyv ismerete nélkül, mert alig képzelhető ez ügynek más olyan oldala, mely abban tűzetes történelmi és elvi elbírálás alá nem kerülne.

Szerzőnk nem csak a törvények szövegét, hanem azok előzményét, keletkezését, az elvi jelentőségű birói ítéleteket is kimerítően fejtegetvén, alapos birálataival minden kérdést tisztázni igyekszik.

Azonban a míg így egyfelől élvezettel szemléljük az evolúció menetét e kérdésben minden nemzetnél, másfelől majdnem szomorkodva teszszük le kezünkben a könyvet, látva, hogy eddig a művelt világ egy nemzetének sem sikerült, sőt kevés a remény, hogy egyáltalán sikerül-e törvényhozás útján a műemlékek minden faja irányában azt a védelmet nyújtani, a melyet a tudomány legfőbb érdekeinél fogva mindnyájan annyira óhajtunk. A törvényhozás néha épen a műemlékek pusztulását vonta maga után; úgy hogy törvényt nem csak az általános pusztítás meggátolására, hanem épen a műemlékek őrzői ellen is kellett hozni. A törvényhozás általában mindenütt a «kincs» fogalmából indult ki. A tulajdonjog kérdése eleinte minden nép törvényhozásában csak a «kincs» és nem a tudományos érdekű műtárgyakra vonatkozik. Világos, hogy az állam és a lelőhely tulajdonosa a maguk igényeinek, vagy mondjuk: jogaiknak előtérbe tolásával mindig született ellenségei voltak a találónak. Ez utóbbi tehát mindig a kincs elrejtésére és így a tudomány elől való elvonásán fáradozott, s fájdalom, fáradozik ma is. Mert a legfőbb principium, hogy a törvényhozás csakis a tudomány és művészet érdekeit védje: maig sem az egyedüli vezető gondolat; vagy legalább még egy törvényhozásnak sem sikerült ezt a legfőbb principiumot érvényre juttatni.

Az ingó és ingatlan műemlékek védelmének gyökeres keresztülvitelét pedig akadályozza *a)* az állam pénzügyi korlátoltsága, *b)* a magánjognak mindenek fölötti, elvitázhatatlan uralma.

Még sem szabad visszariadnunk a nehézségek elől és azon kell lennünk, hogy a mi hozandó törvényünk más nemzetek ez irányú törvényeinek hiányait és hibáit elkerülje.

Épen ez a főtörekvése szerzőnknek is, a ki e célból kész törvényjavaslatot is nyújt könyvében és egyszersmind lehetővé teszi törvényhozók, tudományos férfiak és minden érdeklődőkre nézve, hogy e törvényjavaslat tűzetes birálatába bocsátkozhassék. Mi tehát, ha hozzáfogunk ingó műemlékvédő törvényünk megalkotásához, az egész művelt világ ez irányú összes tapasztalataival rendelkezünk. Ez a báró Forster könyvének jelentősége.

A mű mindjárt elején a mi törvényhozási intézkedéseink multját s a hozandó törvénynek a többi államok ez irányú működésének fígyelembe véte-

lével irt kritikáját foglalja magában. E résznek a címe a szerény «Bevezetés», de tulajdonképen itt van összefoglalva az egész mű lényege, s mint ilyen ez különös figyelmünket vonja magára. Itt olvashatjuk Forster kész törvényjavaslatát is, melynek címe: Törvényjavaslat a régészeti, vagy művészeti, történeti, vagy műtörténeti értékkel bíró emlékek védelméről. Az 1. §-ból pedig megtudjuk, hogy itt csak az ingó műemlékek védelméről van szó. Kiemeljük a huszonnégy § § közül azt, mely elrendeli, hogy a törvény, a hatóságok (megyék, városok, községek és törvényesen elismert jogi személyek, hitbizományok, egyházi és egyházi jogi személyek tulajdonában levő, valamint a templomok s középületek díszítésére szolgáló, művészeti és régészeti tárgyak, vagy ezek gyűjteményei elidegeníthetetlenek és a minisztérium által megállapítandó jegyzékbe foglalandók. Magánszemélyek műtárgyai csak az ő beleegyezésükkel, vagy kívánságukra iktathatók be e jegyzékbe. Az ilyen tárgyak elővételi joga az államnak fentartatik. A javaslat szabályozni kívánja tovább a tudományos ásatásokat, a leletek ügyét, a kisajátítást, az árverés alá kerülő jegyzékbe vett műtárgyakat. A törvény végrehajtására büntetéseket és jutalmakat helyez kilátásba s az állam elővásárlási jogának gyakorlására az állami költségvetésbe a javadalom fölvételét kívánja stb.

Ezután tárgyalja szerző a kincs és leletek védelmének ügyét, nálunk 1776—1848 és 1861-től 1893-ig; ugyane kérdést a római jog szerint és a külföldön: Franciaországban. Majd meg a talált kincsből az államot megillető egyharmadra vonatkozó jog megszüntetésének kérdését Ausztriában a kincs és műemlék mai ügyállását Magyarországon. Magyarázza a kincsekre vonatkozó királyi rendeleteket s éles kritikai fejtegetés keretében előadja a szilágysomlyói lelet pörét s az ebben hozott különböző fokú ítéleteket és ezek megoldásait. Az ingó műemlékvédelem ügyének tárgyalását befejezik a magyar büntető és a magyar ált. polg. törvénykönyv tervezetének a kincsekre vonatkozó intézkedései.

Az ingatlan műemlék védelmének ügye Magyarországon külön fejezetben tárgyalatik, s a szöveg közlése után tüzetesen kifejti szerző e törvényünk hiányait. Szerinte e törvényünk kifogásolható: 1., hogy a törvény a műemlék fogalmát csakis az ingatlanra, az építészeti emlékekre és ezek tartozékaira szorítja. Helytelen — úgymond — mert azt a fogalmat keltheti, hogy a műemlék csakis ingatlan, vagy annak tartozéka lehet és minden esetben azt a sajnálatos tényt állapítja meg, hogy ha a tudomány, a művészet a közfelfogás szerint ingó tárgy is lehet műemlék, ez a törvény szerint mégsem műemlék. — 2. Hiányos továbbá a törvény, a mennyiben csak *épületekről* szól s elhallgatja az összes földműveket. — Azonkívül 3. hiányzik a végrehajtás alapja: az elegendő állami javadalmozás, az állami műemléki alap. Így az állam elég gyorsan jöhet abba a ferde helyzetbe, hogy vagy kénytelen lenne kijelenteni, hogy ország-világ előtt ismert műemlék nem műemlék, vagy kénytelen volna azt kisajátítani, de e célra javadalommal nem rendelkezünk.

Ehez a ponthoz meg kell jegyeznünk, hogy a minden országban és nálunk is annyit hajszolt műemlék-osztályozás, helyesebben a védelem céljaira való «kiválogatás» épen azzal a veszéllyel jár, mivel az ingatlan műemlék-törvény védelme, hogy t. i. a nagy közönség a nem osztályozott (értsd: a tör-

vény védelme alá explicite nem helyezett) műemlékeket nem tartja majd műemlékeknek, vagy legalább azt hiszi, hogy ezek nem érdemlik a törvény védelmét. Különben maga az egész gondolat: az osztályozás kivihetetlen. Mutatja ezt minden állam, mely az osztályozást megkísérlette. Legutóbb Olaszország azzal vitte az «osztályozás»-t ad absurdum, hogy egész Itáliában csupán 200 műemléket talált osztályozásra (védelemre) érdemesnek.

Nem lehet eléggé nyomatékosan kiemelni szerzőnek azt az intését, hogy «Ott a hol az állam nem rendelkezik elég erővel, ne állítsa fel a műemlék fentartásának merev kérdését és a kormány határozatának keserves alternatíváját . . . hanem iparkodjunk a műemlékek iránt való kegyeletet s a fentartásuk iránt való érdeket, a tulajdonosokban felébresztve, legalább azt elérni, hogy a tulajdonosok a birtokukban levő műemlékeket tőlük telhetőleg oltalmukba vegyék». (215. l.) E helyett mit tesz a kormány? Itt is idézzük szerzőnek egyik felterjesztéséből e sorokat: «Közvetlen a Magas Ministerium birtokában és kezelése alatt levő műemlékek lebontására is engedély adatik, vagy a lebontás egyenesen elrendeltetik és a törvény még a harinai templom egy részének barbár lerombolása miatt sem vététt alkalmazásba. (217. l.)

Ha tehát e téren, mint szerző is mondja, legtöbbet maga a társadalom tehet: úgy véljük, még a törvényhozásnál is fontosabb kérdés; minő társadalmi és kormányintézkedésekkel lehetne legtöbbet tenni ennek a tunya társadalomnak megmozdítására?

Nincs helye e könyvismertetés keretében e kérdésre válaszolni; de azt igen is ki kell emelnünk, mert ide tartozik, hogy az európai műemlékvédelem ismertetésére e könyvben felhalmozott nagy és rendkívül tanulságos anyagot minél előbb s minél alaposabban föl kell használnunk épen e kérdés tekintetében, mert az a negatív tanulság is igen fontos, hogy sokkal többet tehet e téren az indirect, mint a direct törvényhozás. Nevezetesen a Műemlékek Orsz. Bizottságának észszerű átszervezése, a társadalom és műemléktulajdonosok minél nagyobb körének közvetlen a védelem munkájába való bevonása a mindenütt mutatkozó jóakarat, áldozatkészség felhasználása, a közönyösségnek és rosszakaratnak nem büntetésekkel való elriasztása, hanem az érdekek fölkelése, a bár tudatlanságnak felvilágosítása, az állami haszonlesés helyett a tudomány érdekében némi áldozat hozatala, s más ilyen mélyebbre ható intézkedések által sokkal biztosabban lehetne még számos műemlékünket megmenteni, mint akár a magántulajdon korlátozása, akár a különben is nehezen előteremthető rendkívüli állami segélyekkel.

Itt, a mi törvényünk hiányainak fejtegetésénél tárgyalja szerző a műemlékek helyreállításának fontos és nagyon kényes kérdését is. A tárgyalásban történelmi alaphól indul ki s a következő helyes eredményre jut:

1. A régi műemlékek megőrzésére vonatkozó munkálatok egyedül a műemlékek fentartására, javítására szorítkozzanak.

2. Ha a sérült, vagy hiányzó részeket kiegészíteni, vagy pótolni kell, e munkálatra az eredeti stílusban akként hajtandók végre, hogy a műemlék eredetisége semmi változást ne szenvedjen.

3. Különböző korok különböző stílusa ugyanazon műemléken is sértetlen-

nül megtartandó, vagyis a műemlékeket restaurálás ürügye alatt egységes stíluson változtatni nem szabad, ha csak ezt az épület használati célja, vagy más célszerűségi és szépzésművészeti ok feltétlenül nem kívánja. Így le volt bontatható a kassai Mihály-kápolna toldaléka; de nagy tévedés volna lebontani a gyulafejevári székesegyház renaissance előcsarnokát.

4. Az eredetileg is befejezetlenül maradt részek kiépítésének ügyében azt kérdi szerző: Nem elvetendő eljárás volna-e, a kassai székesegyház Mátyás alatt befejezetlenül maradt déli tornyát más mint gót stílusban kiépíteni? Egyikben sem, — volna rá a helyes felelet; — mivel akármely stílusban építenők ki, az már mind modern stílus volna. Tehát csupa két esetet képzelek, a melyben a kiépítés meg volna engedhető: Egyik az, ha a torony felmagasítására feltétlenül szükség volna, s ez esetben döntsön a művész ízlése, másik, ha ránk maradt volna az egész torony eredeti terve s ekkor eredeti műemléket nyernénk új anyagban.

5. Ha a műemlék nagyobbítására, bővítésére van szükség, szerzőnk azt mondja, hogy az új építkezés rendeltetését és célját össze kell egyeztetni a régi műemlékből kiáradó szépzésművészeti szabályok követelményivel. Más szóval: nem dönti el azt az élére állított kérdést, hogy ilyen esetben szorosan a régi, vagy szorosan a modern stílus követelményei tartandók-e szem előtt? Tényleg nem is lehet eldönteni, mert a régi stílusban is lehet művészt és eredetit építeni, s viszont a modern művészelvek szemmel tartásával is ki lehet valamely régi művet bővíteni. Itt az a fő, hogy a mű a modern emberre nézve szép és célszerű legyen.

Külön a lelkére köti szerzőnk az építő művészetnek, hogy a régi műemléket előbb minden részletében rajzban fölvegyék, s azt a legnagyobb hűséggel örökítsék meg. Ezért még azt is kívánja, hogy inkább halasszunk el a helyreállítást, mintsem kontár kezekre bizzuk. (232—235.) Bizony mind ez szép és jó — kívánság!

Sok tanulságot meríthetnénk azokból az intézkedésekből, a melyeket több állam tett a természeti szépségek és a történelmi jelentőségű utcák, városok eredeti elrendezésének védelmére. Mi e téren még csak ott tartunk, hogy a Csetatye ritka természeti szépségeinek megsemmisítése, noha e terület egyszersmind a római bányaművelés emléke, pénzügyminiszteri végzéssel egy francia bányaművelő társaság szabad rendelkezésére bocsátott. (241. l.).

Báró Forster nagy művének több mint felét a külföldi emlék-védelem ügyének fejtegetése foglalja el. Minden állam idevágó intézkedéseit, törvényeit a legkorábbi időktől napjainkig igen részletesen fejtegeti. Mondanunk sem kell, hogy a legspecialisabb intézkedések szüksége a legrégibb időktől fogva Itáliában merült fel. De ezzel bátran mondhatjuk azt is, hogy épen itt űztek és űznek legtöbb visszaélést a műemlékek öntudatos és öntudatlan pusztítása, átalakítása és kihurczolása tekintetében. Velenczében már 1818-ban elrendelték a templomok és nyilvános intézetek műkincseinek összeírását és őrizését. Itália egyes államaiban már a XVI. század óta sokat vesződtek a kiviteli tilalom rendezésével. Így pl. Lucca herczegségben a magántulajdonban levő műemlékekről jegyzéket készítettek. (276.) A nápolyi királyságban már 1755 óta

tilos a műtárgyak kivitele, sőt Rómában 1624-ből ismeretes ilyen eltiltó rendelet (284.), a melyet később többször megújítanak, szigorítanak. Az egységes olasz királyságban találkozunk először a Megyei Műemlék-Bizottság szervezésével is, a melyeknek sok intézkedése a mi viszonyaink közt is üdvös volna! Különben a műemlékek, régiségek és művészi tárgyak megőrzéséről szóló törvény Olaszországban csak 1902-ben jött létre. Mint szerzőnk említi, az elégtelenség e miatt oly általános, hogy el lehetünk készülve, hogy nem sok idő múlva, ha nem is a törvény, de annak végrehajtására vonatkozó rendelet változásokon fog átmenni. (358. l.)

Svéd- és Norvégország már a XVII. században a műemlékek védelmére felügyelőket nevezett ki s leltározatja az ingatlan és a templomok műemlékeit. (359. l.) A kiviteli tilalom legújabb törvénye 1904-ből való.

Angolország 1882. évi műemléktörvénye kész műemléklajstrommal van felszerelve, a mely ugyan csak 67 műemléket foglal magában, de ez kabinet-rendelet útján mindig bővíthető s magánosok is fölvétethetik a jegyzékbe műemlékeiket.

Franciaország műemlék-védelmi intézkedéseket 1837-ben találunk (387 l.) s az első lajstrom 1841-ből ered. Az 1875-iki már az emlékek rajzait, fényképeit is felemlíti, a legújabb 1889-ből ered s 1902-ben 2570 osztályozott műemlék létezik. (430. l.) Új törvényjavaslat 1882-ben készül, a mely azonban kevés számú emléket: a legfontosabbakat veszi állami védelembe; a többit a felvilágosodott egyének és társulatok munkálatára bizza. (411. l.) A törvény 1887-ben nyert szentesítést és védelme kiterjed a megalitikus (druida, kelta) emlékekre is, de szabadelvűsége annyira megy, hogy a nem osztályozott vagy magántulajdonban levő osztályozott emlék, ha erre az állam még mit sem költött, lebontható. (417.) Igen fontos e törvény megokolásában annak czélja, mely abban áll, hogy a műemlékek azok ellen védessenek, a kiknek gondjaira vannak bízva, a kik a fentartásra irányuló helytelen intézkedéseikkel a műemlékek romlását idézhetik elő. (444. l.)

Részletesen kiemeli szerzőnk e terjedelmes törvény hiányait, a melyek közt igen fontos pl. az, hogy a műemléki jelleg telekkönyvezésének elmulasztása miatt, ha a műemlék új kézbe kerül, már annak a veszélynek van kitéve, hogy az új tulajdonos nem szerez arról tudomást. (452.) Hiányzik azonkívül a büntetőjogi szentesítés belőle. Az ingó műemlékek összeírása és osztályozása 18 év alatt sem készült el s a mi összeíratott, az sem rendszeres és közzé sem tétetett. (454. l.) Az osztályozás azt hiszem nem is fog soha elkészülni; mert sem keresztül nem vihető, sem keresztül vitele nem járna haszonnal. De erről itt részletesebben, fájdalom, nem szólhatok. Ránk nézve mégis érdekes tudni, hogy Franciaországban az összeírást *megyénként* a főispán elnöklete alatt a megyei levéltáros, az egyházmegyei építész, a történelmi emlékek építész és a helybeli tudományos társulatok képviselői végezték. Nálunk a közigazgatási bizottságok által a Műemlék-Bizottság részére beküldött lajstromoknak az összeállításánál alig lehetne számba vehető hasznát venni. Különben is az ilyen bizottsági lajstromozás, a mely nem az irodalomból indul ki, a tudományra nézve kevés haszonnal jár.

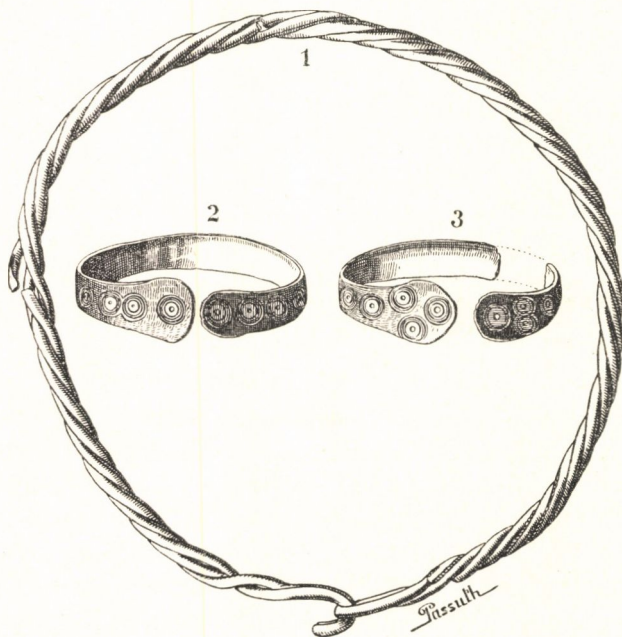
Franciaországban is létre jött 1905-ben a művészeti jellegű helyek és természeti emlékek védelméről szóló törvény. (460. l.)

Svájc Műemlék-Bizottságának tagjai a törvény értelmében megjelenési díjat húznak. (Ezért ott bizonyosabban népesebbek is a gyűlések, mint nálunk). Itt látjuk először a műemlékek sorába véve a községek és testületek okiratait is, a mi nagyon helyes, továbbá azt az intézkedést, hogy a műtárgyak leltára három évenként revideálandó. (471.) A törvény védelme alá foglalt (osztályozott) műemlékek tulajdonosa az osztályozásról hivatalos értesítést nyer, a melyet hivatalos lapban is közzé tesznek stb. Az 1902. évi szabályrendelet pedig a lajstromba felvétetni rendeli a magántulajdonban levő emlékeket, régiségeket és történeti okiratokat is. (473. l.) A műemlékbizottsági tagok itt is ülésenként és utazásaik alkalmával napidíjat húznak. (474. l.)

Igy sok idevágó új kérdés és azok sajátos törvényhozási megoldását találjuk Hessen, Bajorország, Poroszország, kivált Görögország, Belgium és Dánia törvényhozásaiból. De ezeken kívül ismerteti szerzőnk Spanyol-, Török- és Oláh, legvégül Ausztria műemlékvédő törvényhozási és rendeleti intézkedéseit, nyomon kísérve azokat kritikai megjegyzéseivel. Függelékül pedig egész terjedelmében közli a törvény végrehajtására vonatkozó igen részletes szabályrendeletet s Oláh- és Görögország törvényeit és szabályrendeleteit.

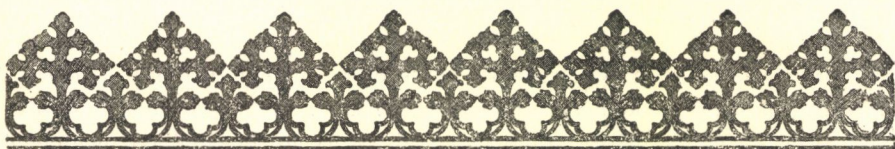
Nem tehetjük le kezünkől e gonddal és nagy jogi tudással megírt művet, a nélkül, hogy műemlékeink védelmére ebből méltán várható nagy hasznot ki ne emeljük s ezért az illustis szerzőnek őszinte köszönetet ne mondjunk.

—e—r.

ÁRPÁDKORI SÍRLELET NAGY-KAPORNAKRÓL (ZALA M.) cca $\frac{1}{3}$ n.

MÚZEUMOK. TÁRSULATOK.

AZ ORSZÁGOS RÉGÉSZETI ÉS EMBERTANI TÁRSULAT január hó 29-én d. u. 5 órakor a Magy. Tud. Akadémia üléstermében tartotta ez évben első rendes havi ülését.

Jelen voltak báró Forster Gyula elnöklete alatt: dr. Boncz Ödön, dr. Éber László, Dr. Gerecze Péter, Huszka József, Halaváts Gyula, Kunvári Fülöp Téglás Gábor, Vásárhelyi Géza ig. választmányi tagok, Lipcsey József pénztárnok, Sztehló Ottó, dr. Csánki Dezső és 12 más tag. Elnök az ülést megnyitván, dr. *Findly Gábor* értekezett a pilismaróti római castrumról. Előadását vetített képekkel magyarázván.

Majd *Supka Géza* tett jelentést a budai Szentháromság egyház kiásatásáról.

Titkár jelentése folyamán a társulat rendes tagjai sorába fölvétettek: *Visegrády János* S.-A.-Ujhelyről és a Pannonhalmi Szt.-Benedek rendi közp. főkönyvtár.

A pénztárnok kimutatása felolvastatván, tudomásul vétetett.

Elnök a jegyzőkönyv hitelesítésére Halaváts Gyula és Vásárhelyi Géza ig. választmányi tagokat kérvén föl, az ülés véget ért.

Dr. Szendrei János.
titkár.

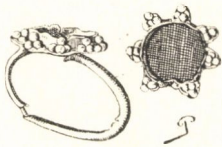
A VERSECZI VÁROSI MUZEUM GYARAPODÁSA 1906-ban: 972 tárgy, a miből 589 az őskori, 42 a rómaikori, 31 a közép- és újabbbkori régiségekre, 11 a kegyeleti tárgyakra és 299 az érmekre esik. Ezek közül szereztetett a költségén 41 és az állami segély terhére 536 db.; ajándékozás folytán 395 drb. gyűlt be. A muzeum állománya 1906. decz. 31-én a következő volt: *a)* őskori régiségek: 9.498, *b)* rómaikori régiségek: 342 drb., *c)* közép- és újabbbkori régiségek: 442 drb. és *d)* érmek: 7.343 drb., összesen 17.625 drb. A muzeum önállósítása ügyében ismét egy lépés történt, a mennyiben az állam az épület átalakítására megadott segélynek első részletét kiutaltványozta és a város a muzeum kezelésével megbízott tanférfiut a tanítás kötelezettsége alól felmentette. A muzeumnál 37 (vásár-) napon, d. e. 10-12-ig volt nyitás a közönség számára. A vásárnap látogatók száma: 1.298. Ezenkívül megnyílt a muzeum a tanuló ifjuság számára 9-szer. Ezen alkalmakkor a reál-, polgári leány- és a népiskola felsőbb osztályaiból — összesen 9 osztályból — 386 tanuló tekintette meg a gyűjteményeket és hallgatta az örnek rendszeres magyarázatát. Az összes látogatók száma tehát: 1.684-re rugott, 1906-ban az ör

ásatás, kutatás és gyűjtés céljából 21-szer volt kiküldve. Ásatás rendeztetett két ízben Vattinán. Ezenkívül kirándult az űr a verseczi határban 7-szer, Vattinára 5-ször, Dettára 3-szor, Temes-Paulicsra 2-szer, és Réthelyre valamint Vljakovácra 1—1-szer. A gyűjtés eredményéből regisztráljuk a következőket: Versecz határában már néhány év óta 2 neolithkori telep ismeretes. Az egyik a Kozluk-völgyben van. Innen 38 kő- és 82 agyagdolgot szereztünk. A kőtárgyak közt néhány nagy (31 és 28 cm. hosszú) véső felemlítésre méltó. A másik telep a város nyugati szélén a Meszics-csatorna mentén terül el, a honnan 3 kő- és 26 agyagdolgot kaptunk, utóbbiak között a festett talpcsöves edények tömör lábai gyakoriak. Ezekhez jött 1906-ban egy harmadik hasonló telep, melyet a Major-utca mögötti szőlőkben fedeztünk fel. Ez 11 kő- és 64 agyagtárgyat szolgáltatott, melyek a kozlukvölgyiekhez tökéletesen hasonlóak. A kései bronzból ismét Vattina a leggazdagabb forrásunk. Itt gyűjtöttünk 185 tárgyat, a miből 4 bronzból, 13 agancs-, 2 csont-, 8 kő- és 157 agyagból volt. Említésre méltó, hogy az egyik ásatás alkalmával a Felső-utcában 5 urnásírt bontottunk fel. A dettai telep 2 bronz-, 4 kő- és 31 agyagdologgal gazdagította gyűjteményünket. Ezen szerzeményből kiválik egy kis tömör bronz állat-alak, mely szaladó kutyát vagy nyulat ábrázol. Új telepet konstatáltunk Temes-Paulicsra, a Beluci dűlőben. Innen kaptunk 2 agancs-, 5 kő- és 56 agyagdolgot, melyek a vattinai őstelep tárgyaihoz hasonlóak. Szórványos őskori leleteket szereztünk Verseczről: 1 nyéllyukas serpentinbaltát a Kustiler Eck nevű dűlőből, 1 kétélű vörösréz csákányt a Nagy-Rétből és 1 kelta vas vágókést a Baumstücker nevű dűlőből; Versecz vidékéről: 1 csonka bronz szárnyas vésőt és egy 9.5 cm. hosszú tokos vésőt, melynek pengéje baltaalaku és 6.5 cm. hosszú; Német-Párdányról 1 csonka bronz lándzsacsúcsot. Egy vljakovácsi tumulusból kaptunk őskori és római kori cserepeket. Az utóbbiakból szereztünk Nagy-Szredistéről is. A vattinai, dettai és paulisi telepek római kori és Detta és Paulis népvándorlaskori edénytöredékeket is szolgáltatnak. Vljakovácson és Réthelyen 28 tumulusnak a felvétele eszközöltetett. Végre felhozzuk még, hogy tavaly a régészeti szakkönyvtár 30 művel 38 darabban gyarapodott.

Versecz, 1907. február 7-én.

Milleker Bódog.

EZÜST GYŰRŰ A XIII. SZÁZADBÓL.

(Lásd a 96. l.)

KÜLÖNFÉLÉK.

GYÁSZHÍREK. A közelmúlt időben néhány nagyérdemű hazánkfia hunyt el, kinek örök távozását szakunk hívei is fáljalják.

Múlt évi december hó 26-án 70 éves korában szenderült örök létre gr. Zichy Jenő, a magyar őskor fáradhatlan lelkes nyomozója. Ázsiai expedícióiról csak az iménti utolsó füzetünkben adott méltányló ismertetést arra hivatott toll. Gr. Zichy műtörténeti gyűjteményeit nagylelkűen Budapest városára hagyta. — Az őskori kutatók nesztora, id. Herepey Károly nyug. tanár 90 éves korában fejezte be sikereiben gazdag életét 1906. évi nov. 20-án. A nagyenyedi Bethlen-főiskola múzeuma örzi fáradhatlan kutatásainak gazdag eredményeit. —

Szent Benedekrend nagyérdemű levéltárnokát, Gyulai Rezsőt, 1906. okt. 12-én 58 éves korában ragadta el a halál. Egykor a komárommegyei múzeumnak volt lelkes vezetője. Folyóiratunkat még közvetlenül elhunyt előtt gyarapította érdekes kis közleménynyel. — Folyó évi január hó 29-én fejezte be földi pályáját id. Storno Ferencz 87 éves korában. A rég. emlékek föl kutatásában a múlt század hetvenes éveiben Rómer Flórisnak volt buzgó társa és az Arch. Értesítő régebbi folyamaiban becses úti jelentések jelentek meg tollából. Aggkorában sem szűnt meg szakunk iránti érdeklődése, miről becses régiséggyűjteménye tanuskodik. — Hosszas szenvedés után folyó évi februárius 12-én 61 éves korában hunyt el Irmei Ferencz, e folyóirat érdemes régebbi munkatársa. Mindannyiuknak kegyelettel őrizzük meg emlékét. Nyugodjanak békén.

APATINI LELET. Apatinból sok szép őskori lelet került részint dr. Thim József orvos ásatása, részint Weigand Lőrincz polgáriskolai tanár gyűjtögetése révén a «Bács-Bodrog Vármegye Történelmi-társulat» múzeumába. A leletek csontvázsírokból valók voltak. A sírok mellékleteinek anyaga kő és bronz volt. A kőeszközök nagy része kovaszilánkból és gyöngyből állott. A bronztárgyak közül érdekes egy csinos lándzsa és egy szárnyas véső. Az 1904—1905. években gyakran kerültek elő sírokból arany mellékletek is, azonban ezeknek nagy részük aranyműves olvasztó tégelyébe került. A mint tudomásomra jutott az elolvasztott arany tárgyak legnagyobb része kisebb-nagyobb összefűzött karika volt. Volt azonkívül még fülönfüggő, tű, fibula és karperecz rajtuk, azonban a díszítésnek még csak nyoma sem volt látható. Régiségkereskedők útján külföldre, a bécsi és a berlini múzeumba is kerültek innen tárgyak, egyéb vidékekről való régiségekkel társítva és az igazi lelhely elhallgatásával. A külföldre eladott régiségek közül csak egy 10 gr. súlyú arany csattot láttam, hason-

mását a Darnay múzeumban lévőnek.* Az apatini arany mellékletű sírokból gyűjteményembe is került egy sírlelet, mely áll: egy fibulából, egy hajgyűrűből és egy valószínűleg fibula töredékből. Mind a három melléklet igen kezdetleges, sőt mondhatjuk, durva kivitelű. A fibula egy darabból van kovácsolva. Előlapja lapos és egyik végén a tű befogadására és megerősítésére egy kissé lefelé nyúló lemezcseke van, melynek a vége homorúan felhajlik. Az előlap másik végén van egy mm. hosszúságú visszahajlított tű. Ezen lelet érdekes darabja egy teljesen összeérő végekkel bíró, gömbölyű huzalból készült ovál alakú karika. A gyűrű összeérő végein a huzal $\frac{3}{4}$ mm. vastagságú és hajlási pontjáig egyenletesen vastagodik 2 mm. maximális vastagságig. Hosszának átmérője 21 mm., szélességéé pedig 8 mm. A leletben lévő aranytöredék egy 3 mm. szélességű, egyik végén visszagörbített lemezből áll. Valószínűleg egy fibula darabja. A sírlelet korai La-Tène izlésű.

Zombor, 1906 június hó.

Ifj. Frey Ime.

GÁDORI LELET. Gádor (Gákova) község Bács-Bodrog megyében Zombor várostól 12 km.-nyire fekszik. A község határán, különösen a vasuti töltésen túl, sok tumulus van. Ezen halmokból szántás közben az ekevas már gyakran hozott embercsontokat régiségek kíséretében napfényre. Azonban ezen régiségeknek már csak emléke maradt fenn, a találók elbeszéléséből azt sem lehet megállapítani, hogy milyenek voltak ezen régiségek. Néhány év előtt a vasuti állomással szemben lévő legnagyobb dombot megvette egy téglalejtő. Ebben a dombban földfejtés alkalmával terjedelmes temetőre bukkantak a vályogvető munkások. A csontvázak $\frac{1}{2}$ — $1\frac{1}{2}$ m. mélységben feküdtek a domb felszínétől számítva. A sírok legnagyobb részében csontvázon kívül semmi sem volt. Néhány sírban felismerhetetlenségig elrozsdásodott vassdarabok és rozsdafoltos bronzkarikák voltak. Ezen tárgyak azonban a munkások keze között eltűntek. Így veszett nyoma mintegy 10—15 sír mellékleteinek. Végre egy munkás, aranynak képzelve a sírokban lévő bronztárgyakat, azokból a megmaradt darabokat behozta Zomborba. A munkás állítása szerint az általa behozott régiségek mind egy sírban voltak. A sírlelet állott 2 darab nyitott négyélű bronzkarpereczből. A karperecz test a nyílással szemben lévő részen legvastagabb és a végek felé egyenletesen vékonyodik. Állítólag a két karperecz a csontváz két karján volt. A csontváz nyakán volt egy négy huzalból sodrott bronz torques. Ezt a találója darabokra törte és csak így hiányos részekben szerezhettem meg. Ezen három tárgynak a készítési módja teljesen megegyezik a pilini Árpád-kori temető 19. és 37. sírokból talált régiségekkel.** Igen érdekes egy, állítólag szintén ezen sírban lelt, vashajtű. A hajtű hegyétől kezdve egyenletesen vastagodik a nyakaig, a hol párhuzamosan húzódó keskeny barázdapár foglal helyet. A hajtű gombja egy darabig egyenesbe kúposodó, végen pedig félgömb. A lelet megvétele után kimentem a sírmező megtekintésére. Jelenlétem alatt sikerült néhány sírt magamnak kiásni. Sajnos

* Arch. Ért. 1905. évf. 96. oldal.

** Arch. Ért. 1904. évf. 63. és 64. oldal.

azonban, hogy a sírokban mellékletet nem leltem és így meg kellett elégednem azzal a csekély haszonnal, hogy a sírokban a csontváz fekvését megállapíthattam. A halottakat mind szabad földre hanyat fektették a temetkezők, úgy, hogy a lába észak, a feje déli irányban volt, arcza pedig felfelé nézett. A sírok kiásása után elmentem arra a helyre, a hova a munkások a cserépdarabokat felhalmozták. Itt nagyon sok korongon barna agyagból készített edénytöredéket találtam. Ezeken a korongon készített edénytöredékeken pontozott és szabálytalan vonaldíszítés volt. Ugyanezen töredékek között volt még sok szabadkézzel készített edény darabja is, így különösen sok fekete és vörös agyagból készült edényfűl és egy vastag falú, valószínűleg gabona tartására szolgáló, nagy vörös edénynek a darabjai. A cserepek darabjaiból ítélve, ezen domb először a bronzkorban vagy a vaskorszak elején szolgált temetkezési helyül, másodszor pedig a honfoglalás korában volt temetkezési hely.

Zombor, 1906 augusztus hó.

Iffy. Frey Imre.

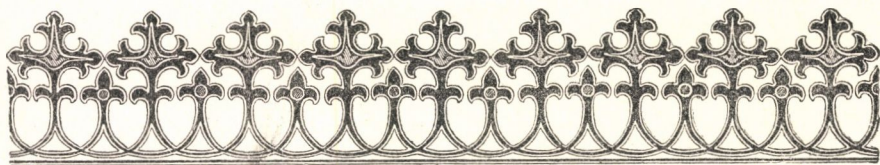
EZÜST GYŰRŰ A XIII. SZÁZADBÓL: 1905. tavaszán az egervári (Vasmegeye) határában. szőlő forgatásnál a munkások csákánynyal összevert agyagböggrében ezüst pénzeket találtak. A találók a leletet széthordták. Csak később nagy utánjárással a leletet összeszedve sikerült azt megszerezni. A kis bögre 354 drb. XIII. századbeli Árpád-házi denárt, obulust, brakteátát, frisachi, bécsi, krajnai és morva filléreken kívül, díszes ezüst gyűrűt tartalmazott. Az itt rajzban is bemutatott ezüst gyűrű lsd. 93 l., az ujj vastagságának megfelelő gömbölyű ezüst karikából áll, melyhez az üveg vagy ékkő befogadására peremes korong alakú hüvely van forrasztva. A korongot hét ágú csillag veszi körül, minden ágát gulyába helyezett, 4—4 ezüst golyócska díszíti. Hogy az ezüst Árpád-házi királyaink korában mily nagy értéket képviselt, mutatja ezen gyűrű is, melyhez szép kidolgozása daczára alig használtak fel 5 gramm súlyú ezüstöt.

A 354 darabból álló éremlelet között 56 drb. pénz volt az Árpád-házi királyoktól. II. Endre 7 érem fajából, 34 példánnyal volt képviselve a leletben és pedig Réthy C. N. H. 189. sz.-ból 8 drb., a 208-ból 4 drb., 209-ből 15 drb., 219. sz.-ból 1 drb., 224. sz.-ból 3 drb., 225. sz.-ból 2 drb. és a 226. sz.-ból 1 drb. IV. Béla kétféle obulusa és kétféle brakteátájából 16 példány volt. A C. N. H. 244. sz.-ból 1 drb. 264-ik sz.-ból 11 drb. 275. sz.-ból 3 drb. 280. sz.-ból 1 drb. V. István pénzeiből 3 fajban 6 példányt találtam C. N. H. 300-ik számából 2 drb., 309. sz.-ból 1 drb. 309. számhoz hasonló, de nagyobb érmet 3 drb.

Az itt lelt éremsorozat meghatározza a bemutatott ezüstgyűrű korát is, mely 1205—1272 közötti időre tehető. Megjegyzem, hogy az Árpád-házi érmekkel együtt lelt 298 drb. idegen pénz Luschin Arnold dr. gráczai egyetemi tanár meghatározása szerint ugyanezen korból valók.

Darnay Kálmán.

EMLÉKEK ÉS LELETEK.

A BUDAFELHÉVIZI SZENTHÁROMSÁG-TEMPLOM.

I. A maradványok leírása. Az elmúlt 1906. év szept. 18-án a m. kir. államrendőrség jelentést tett a nemz. muzeum igazgatóságánál, hogy Budán, az Irgalmas-rendnek a Zsigmond-utca, Margit-körút és Török-utca által határolt telkén, a hol akkor építkezés folyt, sírkövet és emberi csontokat találtak. Az építkezési területnek körülbelül közepén egy 5 darabra törött nagy sírkövet találtam a lelet helyétől mintegy 20 méternyire összerakva. A követ eredetileg egy, a földszíne alatt 2.50 m. mélyen fekvő, téglázott sírkamrán találták, még pedig egy darabja keresztben akadt volt fenn a kamra száján, a többi négy darabja pedig a sírban feküdt. Ez az egyik fönnakadt darab színben teljesen elüt a többitől; látszik rajta, hogy valamikor egészen átizzott volt. A sírkő hosszúsága 2.38 m., szélessége 1.22 m.; tehát XV. századi sírköveink között egyik legnagyobb; a töréstől eltekintve, igen jó föntartású süttöi vörös márványból készült kő (l. a mellékletet) közepén embernagyságnál valamivel nagyobb alak van erős domborműben kidolgozva; feje párnán nyugszik. Arcza borotvált papi arcz, haja stereotip hullámokban fodorítva övezi homlokát. Öltözete nagy papi ornátus, a mely visszahajtott ujjú tógából, alatta karingból áll; s ez alatt a nyaknál a gombsoros talár is látható. Balkezében kapcsos könyvet tart; jobbja mellére van nyugtatva. Az alak jobb lábánál kerekaltalpu czimerpajzs fekszik; rajta heraldikusan balfelé néző sas, a mely jobbujában pallost tart.

A sírkő legendája, tisztán olvasható gotikus minusculákban, a következő:

Sepulcrū § venerabilis § viri § | // // // § bartholomei § filij § martini § filij § sandrini § de gergellaka | huius § anime § ecclesie § sancte § trinitatis | § ppositi § obijt anno § dñi § m° § cccc° § lx ix |

A második sor bekezdésében hiányzó három betű valószínűleg: **dni**. Vagyis: A tiszteletreméltó férfinak, Gergellaki Sándorfia Márton fiának, Bertalan (úrnak) ezen Szentháromság-szentegyház prépostjának sírja, meghalt az Úr 1469-ik esztendejében.

A sírkamrában három emberi csontváz és néhány darab érczrög volt. Miután föltételezhető volt, hogy ilyen téglázott sírkamra nem állhatott magában, kutatni kezdettem a helyszínén, s jobbra-balra a sírtól mintegy négy és fél méternyi távolságban, pontosan kelet-nyugoti irányban vonuló alapfalakra akadtam. Építkezési telekről lévén szó, nem foghattam rendszeres ásatásba, s így egyes részek, mint az építendő ház udvarhelyei, továbbá az apsis, a mely

kiszállásomkor már be volt építve, előttem ismeretlenek maradtak. A műemlék-bizottság szakembere állítólag az apsist felvette. Azon felvétel azonban nem egyezik az itt közölt hivatalos és általam is állandóan ellenőrzött alaprajz apsis-bekezdésével. Így jelen soraimban azon felvételekre nem hivatkozhatom.

A templom alaprajza (1. ábra), a mely eredetijében tizes léptékben van tartva, pontosan keletelt, hosszúkás, alakjánál fogva szerzetesi templom alapját adja. 40—45 m. hosszúságban futó, kb. méter vastag alapfalai vannak, 5 méterenként ismétlődő oldalvást kiugró igen erős (1'25 m. vastag) támpillérek alapjaival. Az utóbbiakból biztonsággal következtethetjük, hogy a templom keresztboltozása volt. Az északi falnak az apsisig terjedő hosszát sikerült kiemelnünk. E fal mentén hat szabadon álló és egy melléképítménybe beépített két pilléren kívül, keleti végén, a valószínű apsis-előtti utolsó pillér is kikerült, a mely a többtől eltérőleg észak-kelet felé, tehát az alapfalra nem merőlegesen van állítva. E pillér iránya valószínűvé teszi, hogy a szentély szabályos-többszögletű apsisal záródott.

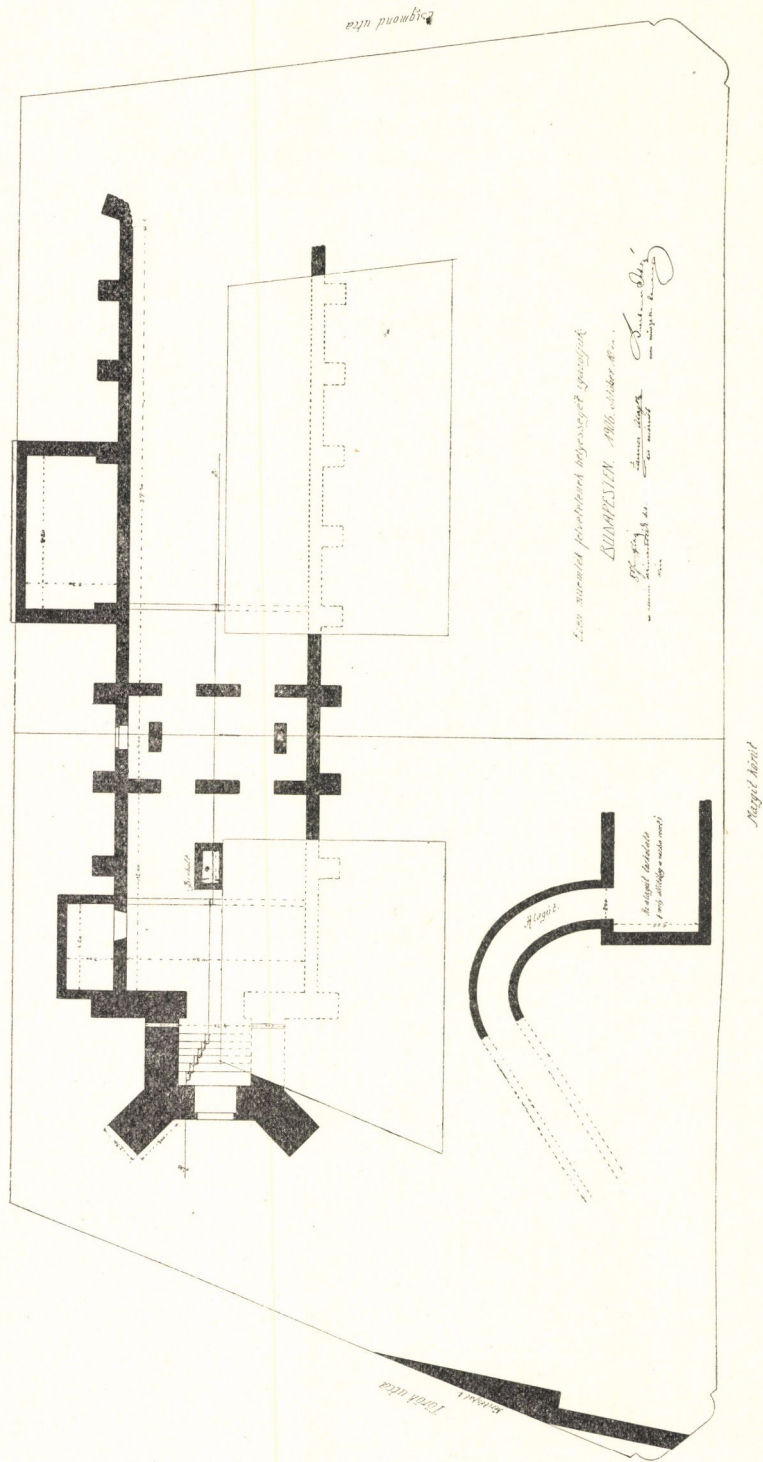
A falazás anyaga az apsistól a belső csarnok nyugoti végéig, tehát a nyugat felől számított harmadik támpillérig tömören és szilárdul összerótt termésköböl áll. Bierbauer István* min. műszaki tanácsos meghatározása szerint «fehér mészből és dunahomokból készített, háparcsba rakott, budaújlaki terméskő.» Ezen pillértől nyugatra, tehát a toronyalap felé, a falazat sokkal lazább és könnyebben bontható volt; az alapanyag között idegen köveket is: márványdarabokat, sőt egy római sírkő töredékét is találtam közbefalazva.** A 48 m. hosszú alapfal nyugati végéhez épült a toronynak 2 m. vastagságú alapfalazata. A torony 7'50 × 9'00 m. méretű, benne két és fél méter széles kapuzattal. E kapu a templom padlójánál jóval magasabb lehetett, mert a templomba 6 lépcsőfok vezet még a toronynégyszögön belül lefelé. Ezen erősen megkopott lépcsőfokokon kívül, egy-egy a templom szélességében vonuló lépcsőfok maradványaira még két helyen, az előcsarnokban és a főhajóban akadunk. Kivált ezen lépcsőfokoknál vált a templom erősen rongált volta láthatóvá. A lépcsőfokok, eredetileg erős gránitköböl, sok helyen teljesen kikoptak volt. Helyüket többször talajtéglával pótolták. A lépcsőfokoktól beljebb a padlóburkolat teljesen hiányzott; rétegesen taposott föld boríthatta a templom padlóját.

A keletről számított harmadik és negyedik támpillér között egy-egy méter-vastagságú keresztfalazat került ki, mindenikben két-két, 2 m. szélességű nyílással és ezen falak között, az alapfallal párhuzamosan épített erős pillérrel (1. az alaprajzot) a fal így mintegy külön csarnokot alkotott. Legjobban hasonlítható volna ezen épületrész két, párhuzamosan állított ikonostashoz.

* Bierbauer István, Árpádház-királyok korában épült templom maradványai. Építőipar 1907: XXXI. évf. 1—1565. sz. Egy alaprajzzal, a melyet szíves engedelemmel itt is közlünk (1. ábra.)

** V. ö. Henszlmann Imre, Magyarország ókeresztény, román és átmenetstylű műemlékeinek rövid ismertetése. Bpest, 1876, 45. old. «A középkori műemlékek túlnyomó többsége nálunk csak törött kövekből emeltetett, s legfőlebb sarkai és támai állnak faragott négyszögek-kövekből.» Majd felemlíti, hogy a székesfejérvári Szt. István-bazilikánál előfordult «csak» egy feliratos római kő, a mely Aquincumból került oda.

i. ábra.

A BUDAFELHÉVIZI SZENTHÁROMSÁG-TEMPLOM ALAPJAI.

Sajátságos része a templomnak ez a belső csarnok, a mely csak később az építés-történet által nyer némiképp elfogadható magyarázatot. Ezen épület-részből észak felé mellékkapuzat vezetett ki. A középső falazatból nyugot felé pontosan a templom tengelyében fekszik a sírbolt. Az északi alapfalazathoz két melléképület volt hozzáépítve. A nagyobbik, kelet felé eső 9 m. hosszú és 5 m. fesztőtávolságú, a kisebbik, nyugat felé a torony közelében 5 m. hosszú és 3 m. szélességű volt. Felmerült a kérdés, hogy a nagyobbik melléképület nem alkotott-e összeköttetést valamely nagyobb épülettel, a mely mint rendház a szerzetesi templom mellett (jelen esetben talán mint ispotály) érthető, sőt várható lett volna. Azonban az észak felé, kb. 10 méternyi köz után tovább ásott telek semmi ilyen nyomra nem mutatott: az egész terület csak emberi csontokkal volt borítva. A fentebb említett körülmény miatt, hogy t. i. építkezési telken állottunk, a templom déli falának csak a 3-ik és 4-ik támpillér közé eső része volt feltárható, így egyelőre nem tudjuk, hogy az északi melléképületeknek volt-e ezen oldalon is megfelelő pendant-juk. Ha az eddigi adatokat, továbbá az ásás során kikerült (lejobb felsorolandó) épület-részek alakját és chronologiai megállapítását összevetjük, a templomra nézve a következőket állapíthatjuk meg: az épület eredetileg XIII. századi, átmeneti stílű, 11 m. fesztőtávolságú, egyhajós, boltozott (keresztboltozású), szabályosan többszögű apsisal záródó, egytornyú szerzetesi templom volt, a melynek padlózata a mai földszinhez képest kelet felé mindjobban mélyedett, és a melyet idők során lényegesen átalakítottak.

A templomtól délfelé mintegy 17 méternyire öblös szájú alagút indul, majd északi oldalán keskeny ágat ereszt, s ez erős kanyarulattal ismét Budavár felé fordul. Az építkezési teleknek délnyugati sarkában falazat került ki, a mely úgy mélység, mint szerkezet dolgában megfelelt a templom kelet felé eső falazatának. Ezt sem lehetett a fölötte fekvő Török-utca miatt tovább feltárni. Az ásás folyamán többrendbéli kő és egyéb lelet került felszínre, a mely utóbbiak megszerzésében, miután az építést vezető pallérok irányomban érthetetlen bizalmatlansággal voltak, Stöhr Géza tanár volt szives segítségemre. A már említettem római kő-fölrát töredéke a következő:

QVIv
JINLEC
T SIBIVIVv

Tehát egy nő sírköve, a melyet még életében állított volt magának («sibi viva...»).

A belső csarnok belső falánál előkerült egy márvány sírtábla 7 db töredéke. Feliratából a következő rész volt kivehető:

I O Æ H C (Joannitarum hospitaliorum conventus...?)

A többi töredékből pedig félkörökből és háromszögökből összeállított érdekes ornament került ki, a melyhez hasonló a gáboltói johannita-templomnál is előfordul.* (2. ábra.)

* Divald Kornél közlése.

Ugyancsak a templom belső falánál került napfényre egy nagyobb, sárgás színű márvány sírkőnek 170 m. hosszú töredéke. Fölrása baloldalt:

... IT IA .....) * NON EST ANO SEQ
T PLE

Közepén egy czímer töredéke, valamely nyíllal átlőtt gotikus betű maradványával, mint czímerképpel.

Továbbá valamely kő köriratának töredéke:

Δ I Δ SCA Δ ET Δ ID (Sancta et indivisibilis?)

Ezen fölrásos köemlékeken kívül találtunk még több ívrészletet is, a melynek hornyolata és bordázata a XIV. századra utal; egyiken festés nyomai-val. (3. ábra.) A belső csarnok északi kapujánál megtaláltuk a félméter magas kapuszegletpillért építészeti tagolás (derékszögben lementszett szeglet) kezdetével. Majd az összehányt romok között egy ívkapcsoló borda is felkerült, kuszóvirág darabjával. Az ásás során kikerült kisebb darabok, a mennyiben azokat a pallé-roknál kikutatni sikerült, a következők:

1. Római agyagmécses «FORTIS» bélyeggel; 2., 3. 2 db. római (átmeneti) fibula; 4. lakat, vasból, rézzel volt díszítve, szív alakú kulcslyukkal és nyelves zárral; 9 cm. széles; XVI. sz.; 5. vaskulcs, 14.2 cm. h.; szakálla letörve; XVI. sz.; 6. tengelyszög vasból, 17.5 cm. h. felső végén félkör alakú lemezzel, a melyből 2.5 cm. h. taréj áll ki; alul bőrátfűzésre való füle van; 7. golyóöntő-fogó 12 cm. h.; XVII. sz.; 8., 9. hosszabb vasszögek; 10., 11., 12. 3 db. koporsószög; a sírkamrában kerültek elő; 13. vaskés, erősen rongálva; 14. véső vasból, felső végén nyél befogadására szolgáló hüvelylyel, 26.5 cm. h.; 15. sarkantyú taréja (XV. sz.); 16. vaslánc, két végén nagyobb karikával, 53 cm. h.; 17., 18., 19. 3 db. övcsatt, jól patinált rézből; az egyiken fonatos díszítés; (a sírkamrában került elő, valószínűleg XV. sz.); 20. kisebb csatt ezüstmű (?) felső lapján kockás és rovott díszítéssel. Hátlapján hozzározódott szövettarab; 21. érczrögök (harangöntvény).*

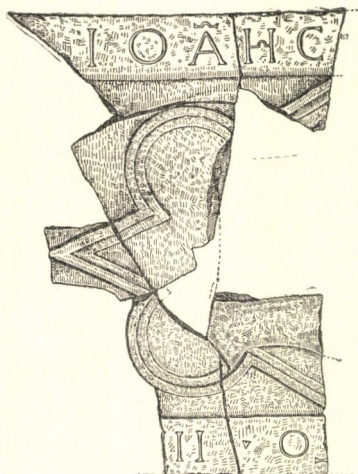
Az előkerült pénzdarabok a Num. Közlöny meghatározása szerint: Augustus bronzpénze (divus Augustus pater, R) oltár, Consecratio SC.), Claudius II. billonpénze (Oriens Aug.), Diocletianus billonpénz (Jovi conserv. XII. jeggyel), Gratianus kis rézpénze (Gloria Romanorum), Valens kis rézpénze (fel. temp. rep.), IV. István (1162—1163) keleti felírású rézpénze (Rupp. 323—324. C. N. H. I. 101—103. sz.), Mária magyar királynő (1382—1385) denára (C. N. H. II. 114) és I. Lipót 1689. évi K B jegyű magyar krajczárja.

Ezen, koruk szerint igen kevert leleteken kívül a templom egész környéke, kivált észak felé sűrűn volt emberi csontvázakkal behintve. Sőt a templomtól mintegy húsz méternyire északfelé roppant nagy halom emberi csont

* Ezen érczrögök analizisét Loczka József úr, nemz. muzeumi őr volt szíves elvállalni. Réz igen sok. Ólom kb. 2—3 százalék vagy ennél is kevesebb. Ezüst bizonytalan nyomokban, biztosan nem volt kimutatható. Ón sok. Vas igen kevés, néhány tizedszázalék. Cobalt igen kevés, kevesebb mint a vas. Nikkel igen kevés, csak nyomokban. Másra nem vizsgáltatott. Harangöntvényül szolgálhatott.

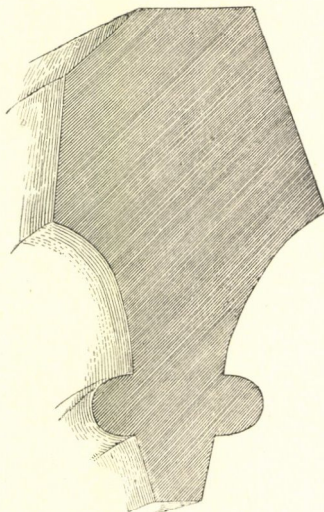

került ki, a melyet úgy hányhattak össze. Teljesen hiányzottak azonban úgynevezett sírmellékletek; a legkisebb ékszer vagy gomb nem volt e csontvázaknál. A csontokból néhány darabot anthropologiai vizsgálat alá adtunk.

2. ábra.

A BUDAFELHÉVIZI SZENTHÁROMSÁG-
TEMPLOM TELKÉN TALÁLT SÍRKŐ.
($\frac{1}{15}$ n.)

3. ábra.

A BUDAFELHÉVIZI SZENTHÁROMSÁG-
TEMPLOM TELKÉN TALÁLT ÍVRÉSZLET
ÁTMETSZETE. ($\frac{1}{6}$ n.)

II. *Helyrajzi megállapítások.* Rupp Jakob könyve,* a mely a régi Buda és Pest helyszínrajzára megbecsülhetetlen munka, ásatásunkra nézve homályos, sőt ellentmondó adatokat szolgáltat.

Könyvének térképén az «o» betűvel jelölt helyhez fűzött magyarázata így szól: «A fehér lóhoz címzett, később primatialis ház.» A 193. oldalon így: «a hol régen Krisztus testének kápolnája és temető volt, a «fehér-lóhoz» címzett ház fordult elő, melyet a város 1752. gr. Csáky Károly, esztergomi érseknek 6000 frton eladott, s melyhez a kapcsolatban levő telket gr. Batthányi primás 1783. árverésen 1300 frt megvevén a mai primatialis házat építteté.»** Ruppnak tehát volt tudomása, hogy azon a helyen, a hol az Irgalmas rendnek örültek-házává alakított primatialis palota volt, hajdanta templom állott. Hogy minő templom, azt nem tudja biztosan, mert az itt említett «Krisztus testének kápolnája» helyét néhány lappal elébb a 183-ik oldalon egészen eltérően határozza meg. «E kápolna a fennebbiek szerint, az esztergomi káptalan hajdani *présházának helyén*, a primatiális épület *mögött* a Császárfürdőbe vezető úton állott.» Jegyzetben hozzáfűzi, hogy «Miller szerint e helyen még a múlt században romok voltak láthatók, melyeket a Sz. lélek (helyesebben Krisztus

* Rupp Jakob, Budapest és környékének helyrajzi története. Két térképpel. Pest, 1868.

** Miller, J. E. F. Epitome vicissitudinum etc. Buda, 1761, 101. l.

testi) egyház romjainak tartottak.» Rupp a Szentháromságról nevezett konventet és egyházat a jelenlegi Császárfürdő helyére teszi.

Már itt tartom feljegyzendőnek Fuxhoffer¹ adatát. «Conventus Ss. Trinitatis de Buda. Duos Buda, Hungariae Metropolis, olim Conventus Cruciferorum sinu suo complectebatur. Unum Ss. Trinitatis; alterum S. Spiritus; utrumque ut Xenodochium in veteris Budae plaga fundatum. Illud, de quo nunc agimus, Xenodochium Ss. Trinitatis, etiam postquam Cruciferis traditum fuit, retento titulu Ss. Trinitatis, Ecclesiam accepit sub titulo S. Joannis Baptistae; unde factum est, ut iam Conventus de Buda S. Joannis Baptistae, iam Ss. Trinitatis vocaretur: utroque vero vocabulo significaretur Conventus Rhodiorum de superioribus aquis calidis. Ladisl. Thuróczi existimat Hospitaliorum aedem in loco Praepositurae Felhéviz stetisse. — — Nihil etiam obstat, quominus Conventus Rhodiorum Cruciferorum in Praeposituram Canoniconum fuerit elevatus; cum Reges Hungariae pro decoranda eius metropoli plures ibi fundarint Praeposituras et collegia Canoniconum.»

Mivel a Szentháromság-templom helye mindmáig be volt építve, s így a helyszín pontos meghatározása lehetetlen volt, igen sok eltérés mutatkozik a templom helyének megállapításánál.

Az első adat, a melyben a Szentháromság-egyházzal találkozunk, II. Orbán pápa oklevele 1187 június 23-ikáról, a melylyel a keresztes lovagok magyarországi házait közvetlen hatósága alá helyezi és pártfogásába veszi, a melynek elismeréseül évenként «unam unciam auri» tartoznak fizetni.² A johannita lovagoknak ezen magyarországi házai dr. Áldassy Antal felsorolása szerint: Béla, Szentháromságról címzett buda-felhévi, bűi, Szent-Margitról címzett charcai, «chichani», Szent-Margitról címzett csurgói, dadai, dali, dobszai, Szent-István király esztergomi monostora, Szent-kereszt esztergomi, gy.-bolthói, győri, kesztelchi, mangai, Szent-Lőrinczről címzett okuri, orathai, soproni, székesfejérvári, Szentjánosi, széplaki, sziráki, szunudai, Szentpéteri, tolmácsi, tordai, yanti monostorok.

Ezen adatokhoz ifj. dr. Reiszig Ede, a magyarországi johannita rendtörténet szorgos kutatója, a következő magyarázatokat adta: Béla nem volt monostor, csak vár Varasdme gyében; Bű=Beo=Bő (Sopron m.); Dal (Bácsbodrog m.); Gy.-bolthó=Gibolthó=Gáboltó³ (Sáros m.); Yant=Gyánt; Kesztelch=Kesztölcz (Tolna); Manga=Maniga (Nyitra m.); Oratha=Aracs (Tolna); Szent-jános Biharban; Szentlőrincz Baranyában; Szent-Péter Zalában; Tolmács Nógrádban; Torda Erdélyben; Ujudvar Zalában; Szirák Nógrádban; Szunuda=Szomolya (Nógrád m.); Charca=Csarcza=Harcsa; Széplak (Nógrád m.).

Ezen Széplakra nézve Békefi Remig a czikádori apátságról irt könyvében,⁴ épen a budafelhévi prépostsággal kapcsolatban, találóan kimutatja, hogy az Tolnamegyében volt. Az idevonatkozó rész így szól:

¹ Fuxhoffer, Damiani, Monasteriologia. Recognovit Maurus Czinár. Vindob. 1869. Tom. II. p. 145.

² Fehér, Cod. Dipl. VII. 5. 127. l. — hibásan 1186-ra teszi.

³ Divald Kornél szerint Gábor-tó vagy Gábor-tő.

⁴ Békefi Remig dr., A czikádori apátság története. Pécs, 1894. 20. old. — Az ide vonatkozó oklevél (N. Muz. levél.) 123. old.

«Zsigmond, a Szent-Háromságról címzett felső-hévvízi prépost, Péter széplaki polgár malmát, mely a Széplak és Berekal között húzódó folyón, a széplaki plébános és Györke Antal széplaki polgár malma között volt, mint az ő egyházához tartozó jószágot lefoglalta. Péter nem nyugszik bele a dologba. Fogja magát, fölkeresi Zsigmond prépostot s felmutatja előtte azon iratokat, melyeket a prépostságnak előbbi gubernátora, Ozsvát zágrábi püspök állított ki. Ezekből kiderült, hogy a kérdéses malom Pétert illeti meg. A tényállás felismerése után Zsigmond prépost pillanatra sem habozik. 1498. szept. 6-iki kelettel kijelenti, hogy elődjének levelét mind ő, mind kanonoktársai érvényesnek tekintik és tartalmához ragaszkodnak; vagyis a malom Péter és örökösei kezére jut, — de a hűbéri jog elismerése végett úgy Péter, mint összes utódai egy arany forintot fizetnek s a malmot el nem adhatják, se végérvényesen el nem idegeníthetik. Ha Péter és törvényes utódai kihálnak, a malom ismét a prépostságra száll vissza. S hogy itt csakugyan ezen Széplakról van szó, bizonyítja az egész eset. Mert Berekal ma is szemben fekszik a romokkal. A közöttök elhúzódó folyón maig is vannak malmok. Annyit tehát, mint czáfolatot kizáró igazságot, kimondhatunk, hogy Széplakon a XV. század második felében volt plébánia, s hogy Széplak ugyanekkor a Szent-Háromságról nevezett felsőhévvízi káptalané volt.»¹

Az előbb felsorolt János lovagrendi házak között előfordul tehát: «Ecclesia Ss. Trinitatis de aqua calida.»²

Ezen előbb említett II. Orbán-féle oklevél a budafelhévi rendház legrégibb emléke, de egyúttal a János-lovagrend hazai történetére vonatkozólag egyik legbecsesebb forrás.³ E templomon kívül volt a kereszteseknek még egy második templomuk, szintén a Szentháromsági városrészben, a mely azonban feljebb, északra feküdt.⁴ Sajátságos, hogy midőn IV. Béla 1238 januárius 24-én a keresztes lovagok magyarországi birtokait és jogait elősorolja, Felhévíz nem fordul benne elő.⁵ De már 1254 november 11-én, midőn IV. Béla a római pápát Magyarország állapotáról tudósítja, a keresztes lovagokról így ír többek között: «... partim vero eosdem in medio regni collocavimus ad defensionem castrorum, quae circa Danubium aedificare facimus.»⁶ Az Anjoukorban egész Budafelhévíz az övék volt. Ezen körülmény, dacára a számos oklevélnek, a mely ezen korból megemlékezik a johanniták felhévízi villájáról,⁷ igen megnehezíti a hely meghatározást.

A hely meghatározására pontosabb adatot szolgáltat Oláh Miklós «Hungaria et Attila» cz. 1536-ban kelt könyvében, a 22. lapon: «Paulo longius

¹ 1894 óta dr. Békefi Remig ezen kérdésben az utolsó szót is kimondta, midőn megtalálta a pécsi káptalannak egy 1296-iki bizonyosságlevelében (Wenzel, Árpádkori új okmánytár. X. 237. 1) a bizonyosságot, hogy ezen tolnamegyei Széplak a keresztes vitézeké volt: «... in Comitatu Tolnensi... incipiendo a commetaneitate terrarum Cruciferorum de Zeplak...»

² Boltízsár. A keresztes lovagok regestái hazánkban az Árpád-korszak alatt. (Magyar Sion, 1863. I. 61. 1.) Itt hibásan III. Orbán.

³ Reiszig Ede, ifj. dr. A jánoslovagrend Budafelhévizén. (Kath. Szemle 1903. 16. 1.)

⁴ Rupp i. h. 193. 1. — Anjouk. Okmt. VI. 234.

⁵ Fejér C. D. IV. k. 1. f. 104. 1. — Boldizsár id. műve. Magyar Sion, 1863. 215. 1.

⁶ C. D. 4. k. 2. f. 218. 1. — Theiner Vet. mon. I. 231.

⁷ Anjouk. Okmt. II. 598., 606. stb.

Budam versus est aliud Oppidum Sanctae Trinitatis, quod Hungarice Felhéviz vocatur, collegiata Ecclesia, et thermis, eleganti domo conclusis, pariter inclytum.»

Némethy¹ még a következő adatokat sorolja fel a helyszin megállapításra: Bonfini, Dec. III. Lib. IV. p. 333. — Bél, Apparatus 10. lap és a Kollár-féle kiadásban 22. — Schier, Buda Sacra-jában (1774) igen érdekes és eddig nem méltányolt megjegyzés van: «Appendicis loco adicio memoriam rerum, quae mihi non satis liquent: «Parochialis Ecclesia ad SS. Trinitatem ad superiores aquas calidas an distincta fuerit a Praepositura.»

Schiernél fordul elő a szentháromsági és szentléleki egyházon kívül a harmadik johannita templom neve is: S. Joannis Baptistae, (a mely mellé az én kezem között volt példányban egykorú kézírással hozzá jegyezve: Vicariális Domus); erről így ír: «De superioribus aquis calidis in oppido SS. Trinitatis situm, et Rhodiorum equitum ordini proprium, aut ab ipsis, aut pro ipsis saltem exstructum est templum huius nominis, in quo Sanctus hic Domini Praecursor praecipuus patronus est.»

Érdy János «Históriai séta a Margitszigetén»² című értekezésében úgy mondja, hogy a budai kereszturak Szentháromság tiszteletére épült egyházát és monostorát az esztergomi érsekség budai palotája (tehát a volt primási palota) helyén kell keresnünk, és hogy hajdan e vidéken Gyézavásárhely,³ utóbb Szentháromság vagy Felhéviz nevű város terült el, a mely egykor külön hatósággal birt.

Megerősíti ezen helyszini feltevést Fuxhoffer is,⁴ a mint ez a fentebb közlött idézetből kiviláglik. Térképszerű helyszinrajzok természetesen ismeretlenek e korban. Fontana és Jovigni hadi mérnökök tervei nem szolgáltatnak adatokat.

Miller Epitomejában (1761) közli Buda képét és a II, 21^{3/4} térkép-számhoz fűzött megjegyzése eléggé egybevág ezen mostani ásatás eredményével; így szól: «Celsissimi quondam Principis, Regni Hungariae Primatis, et Archiepiscopi Strigoniensis, Nicolai e Comitibus Csáky de Keresztszegh; hic Ecclesiam ad S. Spiritum olim extitisse dicitur, cujus etiam Documentum dare videntur rudera.» (101. old.). A hol a mostani eredmények szerint természetesen a szentléleki egyház helyett a szentháromsági értendő. Tollius Epistolae Itinerariae-ben Pag. 202 a), b) szintén megemlékezik egy e helyen állott templomról.

Ezen sokféle helyszini megállapításhoz csatlakozik még Némethy újabb conjecturája,⁵ a mely szerint Buda-Felhévizen, a Sz.-Háromság tiszteletére volt

¹ Némethy Lajos. Adatok a budai felhévizi Szent-háromságról nevezett prépostság és káptalan történetéhez. Budapest, 1883. 20. l.

² Új Magyar Múzeum 1850. 138. l.

³ II. Géza király 1148-ban az ó-budai prépostnak s káptalannak adományozott adószedési jogot «Géza-Vásárhelyen», a mely vám «Tributum Fori Geysae»-nek nevezetett. (Péterffy, Conc. I. 128. — I. Némethy, Adatok 21. l.) Ezen vámjogot az ó-budai prépostság és káptalan 1465-ben megújította.

⁴ Monasteriologia, II. kiad. II. köt. 145. l.

⁵ Némethy Lajos. Tudományos célú ásatás az esztergomi határban. (Esztergomv. Rég. és Tört. Társ. évk. 1906.), 37. l.

egy társház, a mely a mai Lukácsfürdő helyén állott és ennek építése alkalomával végkép elpusztult.» Gömöri Havas Sándor¹ pedig így ír: «különben a Dunapart a várhegy éjszakkéleti aljától egész a Lukács-fürdőig üresen állt.»

E zürzavar nagyobbítására szolgál Reiszig Edének egy jóhiszemű tévedése (a kinek különben jelen összeállításnál számtalan becses adatot és útbaigazítást hálásan köszönök). A budafelhévi keresztes konventről írván: «Sőt még a felhévi rendház képét is feltalálhatjuk egy a XIII. század végéről vagy a XIV. század elejéről fönmaradt kodexben.»(!)

«E kodex, a melyet Mátray Gábor 1854 július 10-én mutatott be az Akademiának,² jelenleg a m. nemz. muzeumban őriztetik. A képek közt mindjárt az első lapon szemünkbe ötlik Buda és Pestújvár látóképe. A 29. lapon egy «Castellum Supra Budam» fölírású kép látható, a mely Uj-Budának egy nevezetesebb épületét, szerintünk a lovagrend házát ábrázolja. Ebbeli föltevésünkben megerősít a 41. lapon közölt mellképek egyike, a mely Tamás perjelt ábrázolja (Thomas Prior Sancti Ioannis Hierosolimitani Budæ). Sajnos Tamás perjelre vonatkozólag eddig nem sikerült okleveles adatokat találnunk, valószínű azonban, hogy 1299—1314 közt viselte ezen tisztelet.»

Ezt a kodexet Sebestyén Gyula dr. muzeumi őr szíves segítségével sikerült megtalálnunk a hamisítványok casettájában. Mátray Gábor akadémiai felolvasásában büszkén említette, hogy ezen legbecsesebb magyar kodexünknek új kötést készítettett és hogy erre a «Magyar képes krónika» nevet nyomatta. Ez a «Magyar képes krónika» pedig otromba hamisítvány. 1851. június 18-án vette meg a nemz. muzeum gróf Széchenyi Lajos alapítványából Csillagh Károly ügyvédől, a ki azt atyjától öröklötte ugyan, de a kodex egyéb körülményei felől nem volt értesítve. Ezek az egyéb körülmények pedig veszedelmesen mutatnak Literáti Nemes Sámuelre.³

Az eddig tárgyaltak adják a Szentháromság-egyház helyszíni meghatározásának irodalmát. Ezekkel szemben csak egy szó az, a mi reális alapot ad azon feltevésünknek, hogy a szóban lévő templom a most lerombolt primási palota helyén állott. E szó pedig, a hiteles lelet helyen (a téglázott sírkamrába beleszakadt) sírkövön lévő «huius» szó; t. i. «huius almē ecclie sancte trinitatis (prepositi)»: ezen szentháromság egyház (prépostja). E szó minden egyéb feltevést kizár. Viszont azonban megállapíthatók a következők: a jánosvitézeknek ezen szentháromsági templomon kívül volt monostoruk és ispotályuk, esetleg a mai császárfürdő és Lukácsfürdő tájékán, a mely akkor még közvetlenül a Duna partján feküdt. Erre vall, hogy III. Orbán pápa 1187. jan. 23-iki levelében említi, hogy a király az esztergomi Jánoslovagoknak 12 révhajót adott, a melyek itt a Duna közelsége miatt igen jó szolgálatot tettek, eszközül használhatták arra, hogy folytonos összeköttetésben lehettek a buda-

¹ Budapest régiségei IV. 1—30. Gömöri Havas Sándor, A főváros budai részének Topographiája. 29. l.

² Mátray Gábor: «A n. muzeum négy magyar codexe». (Magyar Akadémiai Értesítő. 1854 jul. 10-iki ülés jkve. 178. kk. II. — Tört. Tár. IV. 91.)

³ Talán szabad e helyütt azon szerény óhajtnak kifejezést adni, a mely szerint ajánlatos volna Literáti összes eddig ismert hamisítványainak jegyzékét összeállítani.

felhévizi konventtel, a mely az esztergomihoz volt kapcsolva.¹ Ezen monostorhoz tartozhatott a feljebb (105. oldalon) említett Szent Jánosról, a rend védőjéről elnevezett kápolna vagy templom, a mely így a házikápolna szerepét vitte. Viszont a távolabb eső Szentháromság-egyház körül feküdhettek az ispotályhoz tartozó temető, a mint ezt a számtalan emberi csontváz bizonyítja. Ó-Buda felé eshetett a harmadik johannita templom: a Szentlélekről címzett egyház, monostor és talán ispotály.

Felmerül azonban a kérdés, hogy a Ruppnál tévesen a Szentháromság templom helyére kontemplált Krisztus teste kápolnája hol lehetett tulajdonképpen. Szerintem ezen kápolnát a mostani lelethelytől nyugatra vagy kissé délnyugatra, a rózsadomb oldalában, valószínűség szerint a Mecset-utca tájékán kell keresnünk. E kápolnába és a hozzá tartozó temetőbe helyezték el a kivégzetteket. Így itt temették el a Zsigmond alatt kivégzett 30 nemest; majd Hunyadi Lászlót is, a miről Bonfini így emlékezik meg: ² «Teste azonnal fekete posztóba takartatván, Sz.-Magdolna egyházába vitetett, s onnét hajnal előtt titkon Krisztus testének kápolnájába, *a mely a külvárosban egy dombon fekszik* temettetett az apagyilkosok és honárulók közé.»³

III. A templom története. A templomnak, illetőleg az alapjának műszaki leírását Bierbauer István úr, min. műszaki tanácsos volt szíves elvállalni,⁴ e helyütt csak az építés történetére vonatkozó néhány adatot óhajtok csoportosítani. 1183. április 28-án kelt Lucius pápa rendelete, a melylyel a keresztes lovagok monostorépítését szabályozza. «Si quando — így szól — loca deserta fuerint eidem uenerabili domui ab aliquo pia devocione collata, liceat uobis ibidem uillas, — edificare, Ecclesias et cemeteria ad opus hominum ibidem manencium fabricare, ita tamen, ut in uicinia illa Abbacia uel religiosorum uirorum collegium non existat, que ob hoc ualeat perturbari.»⁵ Ezen rendelet által válik érthetővé, hogy a Jánoslovagok telepe Budafelhévizen egész külön városrészt alkotott, a melyet ott lévő főegyházuk után, csakhamar Szentháromság-városnak neveztek el.⁶ A telepnek ezen tömörülése a következőkben némi nehézségeket okoz, a midőn a felhévizi konvent építéstörténetéről lesz szó; a konvent névénél sohasem distinguálták, hogy a három templom és a két monostor közül melyikről van szó.

¹ L. Némethy Lajos, Tudományos célú ásatás az esztergomi határban. (Esztergomv. Rég. és Tört. Társ. I. évk. 1896. 50. l.)

² Dec. III. Lib. VII. 390. l.

³ A Mecset-utca vidéke valószínűleg mostanában kerül rendezés alá (a bontást nemrég már megkezdették) ajánlatos volna, ha a Műemlékek Országos Bizottsága felügyeletével kísérné a rendezési munkákat.

⁴ 1. az első részben idézve.

⁵ Ker. lov. levéltára, Capsa 1. Fasc. 1. No 3. C. D. II. k. 210. l., közölte Boltizsár Ágoston. A keresztes lovagok regesztái hazánkban az Árpád korszak alatt. Magy. Sion. 1863. I. 61. l.

⁶ Oláh (Monum. I. 10. l.) szerint: «Paulo longius (t. i. Ó-Budától) est aliud Oppidum S. Trinitatis, quod hungarice Felhévíz vocatur» etc., 1. feljebb is. Érdekes adat Pray Györgynél, Szt. Margit életében, a 334. lapon: «Vala nemely tyztelendeu hazy atya, Budanak mellett felheuvizet, kynek vala neve Boch» és a 344. lapon: «Vala egy gyermek fel-heuvizet, hog ky korságos vala.» (Közölve Podhradczky, Buda és Pest régi állapotokról. 1833. 47. l.)

Az előbb idéztem oklevél után 3 évre, 1186-ban a feljebb említett pápai rendelet már felemlíti a Szentháromságegyházat: «Ecelesia SS. Trinitatis de aqua calida».¹ Világos tehát, hogy a XII. század végén templomunk már állott. Ezen korából az alapokon kívül semmiféle építészeti maradványunk nincsen. Ezen alapok pedig terméskőből és kézen-közön kerülő egyéb kötöredékekből vannak együvé róva. Henszlmann mondja a székesfehérvári ásatásokban: «A középkori műemlékek túlnyomó többsége nálunk csak törött kővekből emeltetett, s legfőlebb sarkai és támai állnak faragott négyszögekővekből.» Ezt az I. részben felsorolt építészeti emlékeink is erősítik. A római kőnek az alapozásba kerüléséhez érdekes pár, a melyet Henszlmann ír le:² «A székesfejérvári Szt. István bazilikánál csak egy feliratos római kő volt, a mely Aquincumból került oda.» Természetes azonban, hogy a templom stílusa román volt. A templom első pusztulása a tatárjárás idejére esik.³ Mivel pedig a lovagrend a tatárjárás után sokfelé volt elfoglalva, a felhévizi konvent helyreállítása csak lassan haladt előre. Valószínű azonban, hogy 1245-ben, vagy 1246-ban már teljesen restaurálva volt. A nyulakszigetén a királyi palota állott és az udvar itt tartózkodott. Fontos ez a következő adat miatt, a melyet Divald⁴ közöl a nyulakszigeti kolostor templomáról:

«A nyulakszigeti kolostor templomának ránk maradt romjai arról tanuszkodnak, hogy az épület minden ízében művészi s koncepciójában a régi Buda építészetére nézve is sajátos építészeti alkotás volt. . . . A templom hajójának romjai nagyrészt a XIII. századbeli állapotot tükröztetik vissza. A XV. század második felében emelték a keresztfalat, a mely a hajó erőteljesen beugró első két pillérét összekötötte s a melylyel első szakaszát előcsarnokká alakították ki.» Ugyanez az eset áll fenn a nyulakszigetével szemben álló és azzal szoros kapcsolatban lévő budafelhévizi templomnál is. Innen magyarázható meg az alaprajznak sajátos volta, a mely gótikus templomnál szinte érthetetlen volna: az előcsarnok és az előudvar alkalmazása; továbbá a templomnak teljesen szokatlan hosszúsága (aránya 1:5), a mi kisebb mértékben különben a szerzetesi templomok sajátosága. A nyulakszigete és templomunk között való kapcsolat tisztán áll, mihelyt tudjuk, hogy a lovagrendnek a nyulakszigetén vára volt, a mely sohasem alkotott önálló konventet, hanem mindenkor a felhévizi rendház alatt állott. A budai kapisztránus ferenczieknek állítólag van adatjuk rá, hogy a két rendház a Duna alatt folyosóval volt összekötve. (?)

A következő adat 1372-ből való. A budafelhévizi és az esztergomszentkirályi, ekkor már kánonilag egyesített templomok egyidejűleg jutottak oly rongált állapotba, hogy mindkettőnek szüksége volt a restaurációra.⁵ Ez nagyobb mérvű volt, a társház és a templom vagyonából ki nem futotta. XI.

¹ Knauz Nándor, Az esztergomi érsekség okmányai. Egyh. levéltár. no 3., (Magy. Sion. 1863. 131–133.)

² Magyarország. műeml. I. köt. 45. old., 1. e. cikk I. részében idézve.

³ Reiszig Ede, ifjú dr. A Jánoslovagrend Budafelhévizén. (Kath. Szemle. 1903. 17. l.)

⁴ Divald Kornél, Budapest művészete a török hódoltság előtt. Budapest. Évszám nélkül 39–40. l.

⁵ Némethy Lajos, Tudományos célú ásatás az esztergomi határban. (Eszterg. Tört. és Rég. Társ. I. évk. 1896., 51. l.)

Gergely pápának ajánlatott ez az ügy, a ki úgy segített, hogy 1372. augusztus 30-án kelt bullájával búcsút adományozott mindazoknak, a kik vagy alamiznával, vagy sajátkezü munkájukkal a templomok javításához hozzájárulnak. Ennek a rendeletnek jogerejét húsz évre terjesztette ki.

Hihetőleg mindkét templomnak alaposabb munka kellett, de mégis olyan, hogy a templom látogatható volt, mert a búcsú megnyerése a templom látogatásához volt kötve.¹ Feltehető tehát, hogy ezen javítás 1372-től 1392-ig eső húsz év alatt ment végbe.²

Zsigmond uralkodása idejére esik következő adatunk. Haeufler közli³ Bertrandon de la Brocquière, burgundi Jó Fülöp főistállómesterének egy jegyzetét, a melyet az 1433. husvétja táján Palesztinából jövet és Budán keresztül visszatérve tett:

«1416. Feber reiste Sigmund der kirchlichen und politischen Angelegenheiten wegen nach Frankreich. Von Paris aus sendete er gegen 200 Künstler und Handwerker, vorzüglich Schreibmeister, Sticker, Tapezierer, Goldschmiede, Maurer und andere, zur Einführung eines feineren Geschmacks in technischen und häuslichen Gegenständen, nach Ofen. Französische Baumeister waren es auch, welche seit August 1419. den Bau des kön. Schlosses fortsetzten. 1433 war der ganze grossartige Schlossbau noch keineswegs vollendet.» Feltehető, hogy ezen franczia építőmunkások kezenyoma a Szentháromság-templomon is meglátszott.

Ezen két utolsó restauráció azonban aligha volt hosszúéletű, mert Buda várának 1440-ben Szécsi Tamás által való ostroma alkalmával Felhévizzel együtt a johannita monostor is nagyon megrongálódott, a templom pedig valószínűleg jó részben elpusztult. Egy évvel előbb még társas káptalant alapított Zsigmond király a templomból, úgy hogy ez időben állott (a Császárfürdő helyén?) a jánosvitézek monostora és ispotálya, volt templomuk pedig secularizáltatott és káptalanná vált. Nem áll meg tehát Némethy felfogása, hogy Zsigmond 1439. körül a felhévizi konventből társas káptalant alakított. A convent, a mennyiben megmaradt, önálló konvent volt, megkülönböztetve a káptalantól: hiszen kánoni szabály szerint szerzetesek egyházi méltóságot nem viselhettek.

Ezen káptalan azonban szerény javadalmazású volt (1397-ben a 4000

¹ Theiner, Vetera Monum. Hung. II. 121.

² Összevág ezen fellevés Mertens mutációs-törvényével, a melyet Henszlmann M. német könyve után, (Die Baukunst des Mittelalters, Berlin, 1850.) a magyar műemlékekre nézv átdolgozott. (Henszlmann Imre, Tanulmányok a középkori román építészeti chronologia köréből, tekintettel a magyar műemlékekre. Archaeol. Közlemények IV. kötet, 67—98. 1.) Így szól (69. l.):

«Azon változást, mely szerint újabb épület a régi ledöntött, vagy elemi csapás által elenyészett építmény telkét elfoglalta, Mertens latin szóval «mutatio»-nak nevezi.

Igen ismeretes, hogy az építészeti telkek a középkorban ily változásnak nagyon is ki voltak téve, úgy szintén, hogy egyik általánosan érvényes törvény értelmében a különös alapítvány folytán keletkezett legrégebbi egyházak mindnyája a hűbéri korban, azaz a 900 ik évtől kezdve újra építettett... Ez a középkori építészeti chronológiának alapszabálya, melytől csak igen kevés kivétel ismeretes... Vannak tartományok, hol az (t. i. a mutatio, az újra építés) csak a XII-ik vagy XIII-ik, sőt csak a XIV-ik században áll be.»

³ Haeufler, I. V. Buda-Pest, historisch-topographische Skizzen. Pest, 1854.

arany forintot nem haladta túl,¹ úgy hogy abból a prépost és kanonokok eltartásán kívül aligha jutott nevezetesebb összeg az említett Szécsi-féle osztromnál megrongálódott épületek renoválására és jókarban tartására.

Ily körülmények közt — írja Némethy — nem csoda, ha romladozó állapotba jutott és 1476-ban I. Mátyás király kénytelen volt a IV. Sixtus pápához írt levelében nyíltan bevallani, hogy a felhévizi prépostság épületét Pruis János romjaiból mentette meg, hogy ott magának illő lakást készítsen, a ki egymaga többet áldozott a prépostság épületére, mint összes elődei.²

Pruis János műve sem állhatott sokáig, talán épen egy félszázadig. A prépostság 1526-ban, a mohácsi vész után elpusztult.³

S ha a templom talán, — ha rongált állapotban is — egy ideig még fennállt, 1595-ben okvetlenül áldozatul esett, a mikor a törökök Buda körül a támadó ellenségnek fedezetül szolgáló épületeket lerombolták.⁴

S hogy a templomépület anyagából mi lett, arra Haeufler ad felvilágosítást, a ki idézi dr. Wernher Magyarország forrásziveiről írt művének⁵ egy részét:

«Soliman hat zu Ofen, in den Gebäuden des Erzbischofs von Kalotsa zu seiner und der seinigen Wohlfahrt ein ansehnlich grosses Bad erbauen lassen, in welches das Wasser durch unterirdische Kanäle aus der Donau geleitet wird, und zwar wie die Lage Ofens zur Donau ist, auf einer bedeutenden Höhe. Das Bad ist innen sowohl an den Wänden, als auch an dem Boden mit marmornen Denkmälern ausgetäfelt, welche früher in den Kirchen sich befanden, jedoch wurde alles Bildwerk abgemeisselt und das ganze abgeschliffen.»

Ez a budafelhévizi Szentháromság egyháznak, oklevelekből és történelmi adatokból hozzávetőleg megállapítható sorsa. E levezetés során jórészt csak feltevésekből kellett kiindulnunk. Érthető ez a homály, ha tekintetbe vesszük, hogy mily kevés okleveles adat maradt e korból ránk. Élesen megvilágítja az oklevelek fogyatékos fönmaradását Békefi Remig dr., mikor az elpusztult magyar levéltárakra utal:⁶ «Teljesen tönkrement a csanádi, kalocsai, váradi, székesfehérvári, váci és pécsi káptalan házi és országos, s a veszprémi és egri káptalan országos levéltára; a budaiból, győriből és vasváriból csak foszlányok maradtak meg.»

S ha mindez jelen esetünkre kevés kihatással lett volna, a legsajnálatosabb tényre utalunk, hogy a budai tanács egy pestis-járvány után 1662 július 2-án elrendelte az összes könyvek és oklevelek elégetését.

IV. *Gergellaki Bertalan siremléke.* A budafelhévizi Szentháromság-egyháznak mozgalmas ideje volt az, a melyet Bertalan prépost sírköve 1469-ben lezár.

¹ Mon. Vat. S. I. T. IV. 13.

² Mon. Vat. S. I. T. VI. 119.

³ Némethy, Adatok a budai felhévizi Szentháromságról nevezett prépostság és káptalan történetéhez. Budapest, 1883. 19. l.)

⁴ Ortelius, Ung. Kriegs-Empörungen: 1665. kiadás, 178. l.

⁵ Dr. Wernher, Hypomnemation de admirandis Hungariæ aquis. pag. 848.

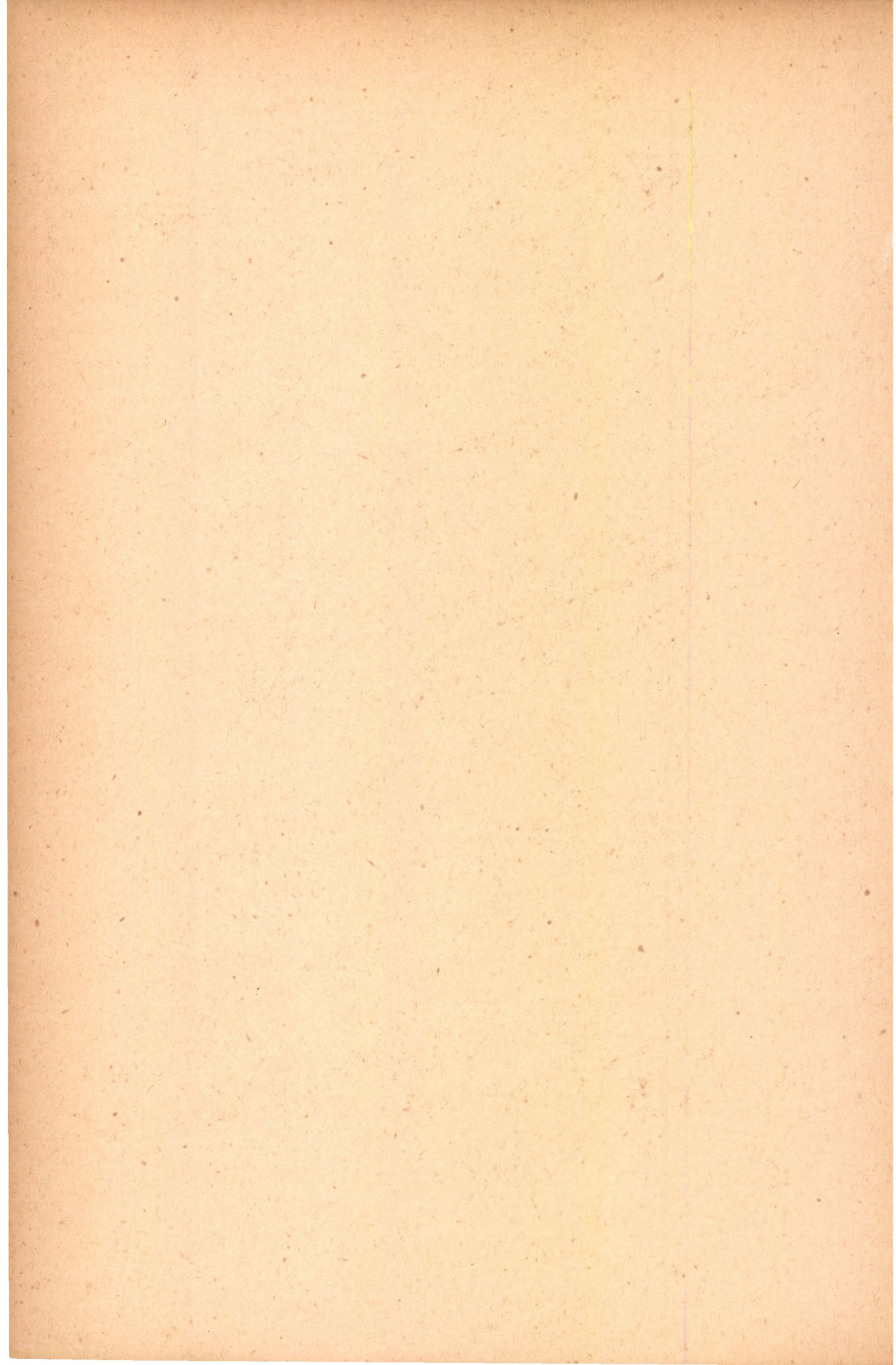
⁶ Békefi Remig dr. Válasz Imre Sándor bírálatára. (Erdélyi Múzeum. 1906. 393. l.)

GERGELLAKI BERTALANNAK, A BUDAFELHÉVIZI SZENTHÁROMSÁG-
EGYHÁZ PRÉPOSTJÁNAK SÍRKÖVE 1469-BŐL.

Zsigmond király egymásután vette el a lovagrend birtokait, s azokkal többnyire híveit elégítette ki. Példáját csakhamar egyes főurak is követték.¹ A rendházak annyira elszegényedtek, hogy nem voltak képesek templomaikat jókarban tartani. 1440-ben végre bekövetkezett Budafelhéviz teljes katasztrófája: Széchy Tamás Buda vára ostroma alkalmával az egész johannita telep a lángok martalékává lesz.

Feltehető, hogy ezen dátummal, a tűzvész alkalmával elpusztult Szentháromság-templom újra építésével függ össze a keresztes-konventnek ezen egyházból való kiszorítása és a sekularizált prépostság alapítása.² Így 1441-et lehet a prépostság alapítási éveül elfogadni. Zsigmond az új prépostságot valamely világi hívének adományozhatta, mert 1447-ben a rhodusi anyaház panaszkodik, hogy a konvent javadalmait «világi személyek» tartják elfoglalva.³ Ekkorra már Zsigmond elköltözött az élők sorából s a halálát követő belzavarok igen csekély reménnyel kecsegtették az anyakonvent által kiküldött biztosokat, a kik 1447-ben hazánkban megjelenve az egyes rendházak előjáróit utasították a tőlük elfoglalt javak visszaszerzésére.⁴ A Szentháromság-egyház első prépostja Miklós, az alapítás után csakhamar, 1449 január 15-én nyitrai püspökké lett.⁵ Feltehető, hogy az új prépost még ez évben választatott meg, Gergellaki Buzlay Bertalan volt a neve. Bertalan prépost családi nevei, a «Gergellaki» és a «Buzlay» név felett, továbbá az ezen neveknek megfelelő címerek tulajdonképeni mivolta felett annyi kétség és tollharcz merült fel, hogy jelenleg a kőbe vésett bizonyság (a sírkövön) feltűnése után kötelességemmé válik a kérdés lehető tisztázásához hozzájárulni. Bátor, megvallom, igen bizonytalanul merek olyan kutatók után a tárgyhoz szólni, mint a minők Csánki és Csergheő, a kik a «Turul»-ban vívtak a kérdés felett tollharczot és a minők Nagy Iván és Csoma József, a kiknek genealogiai megállapításai szinte megdönthetetlen tekintélyűek. A középkori genealogia olyannak tűnik fel, mint egy romba dőlt épületnek összeomlott lépcsőháza. Egyre-másra hiányzanak a fokok és a romhalmazból kell nagy fáradtsággal kikutatni az egyes összetartozó darabokat. Így is a legtöbb esetben csonka marad az építmény.

A Gergellaki-Buzlay kérdés vitája Csánki Dezső dr. «Harminczhat pecsétés oklevél 1511-ből» című cikkéből⁶ indult ki 1887-ben. E cikk második részében az 53. oldalon leírja Buzlai Mózes, kir. főudvarmesternek tojásdad keretbe foglalt címerét. «A spanyol címerpajzsot thelamon gyanánt övező állat-alak

¹ Reiszig Ede, ifj. dr. A Jánoslovagrend Budafelhévizén. (Kath. Szemle, 1903. 120. l.)

² Csánki Dezső valószínűleg csak helytelen kifejezéssel él (Kuncz ispán majora Budán cz. értekezésében, Századok 1906. 685. 725. l.), a midőn «a felhévízi lovagok új prépostságáról» (699. l.) és «a budafelhévízi Szent János lovagok prépostságáról» (703. l.) szól. Hiszen már kánonilag is ki van zárva, hogy szerzetesi fogadalmat tett rend világi javakkal járó, bár papi méltóságot, kivált ad personam, viselhesen.

³ Némethy Lajos. Adatok a budai felhévízi Szentháromságról nevezett prépostság és káptalan történetéhez. (Budapest, 1883. 11. l.)

⁴ Theiner. Mon. II. 244—246. — Reiszig Ede, ifj. dr. A János lovagrend Budafelhévizén. (Kath. Szemle. 1903. 121. l.)

⁵ Fraknoi V. Kegyúri jog. 516. l.

⁶ Dr. Csánki Dezső. Harminczhat pecsétés oklevél 1511-ből, (Turul, 1887. 1—11. és 49—59. l. Két melléklettel.) Orsz. Levéltár, Dl. 22154. sz.

egy másik, 1513-ból Buzlai Mózesről fenmaradt hasonló pecsét szerint is egy sárkány, mely vastag törzsével a pajzs bal sarkára kuszik, hatalmas fejét pedig a pajzs jobb felső sarkán nyugtatja. Feje fölött M, törzsöke fölött pedig B betű látható, a pajzsban magában pedig stilizált szárnyú és farkú egyfejű sas.»

Csergheő Géza a következő évfolyamban «A valódi Buzlay címér»¹ című soraiban ellenzi Csánkinak a Buzlai-címerről való véleményét, bemutatván egy Buzlay László-féle 1471-ből való pecséttrajzot, a melyen mindkettőn griffmadár van ábrázolva.

Csánki Dezső dr. a «Turul» ugyanezen évfolyamában² röviden, de alaposan állja az igazát, a midőn ismétli, hogy Buzlay Mózesnek ezen sasos címere több helyütt is előfordul. Azonban aranyhidat épít Cserghőnek a visszavonulásra, a midőn megállapítja, hogy kétféle Buzlay-család létezett: a gergellaki és a buzlai Buzlay. A gergellakiak a sast használták, a buzlaiak a griffet. «Mindkét család Sárosmegyéből való, a hol ma Eperjestől észak felé Gergellakát is, Buzlát is megtaláljuk, nem messze egymáshoz.»

Tény pedig az, hogy létezik még egy harmadik ugyancsak sárosmegyei Gergellaki-címér; ez talán a legismertebb, a nyíllal átfúrt kar, a mely rózsát tart kezében. Rajzát közölte először Myskovszky Viktor³ minden közelebbi genealogiai adat nélkül, egyszerűen csak a nép száján forgó mesét közölve a címér eredetéről, a mely összefügg Gergellaka eredetével, a mint ezt Wagner a következőképen mondja el:⁴

«*Ad Gergelylaka et Bodolaka.* Constans fama est, cum Rex quispiam (fuerit Ladislaus Cunus) puellarum amore infamis, Tarczajanam Virginem ex arce Tarkő raperet, eamque in Sárosiensem traduci cuperet, fratres puellae Regem insecutos fuisse, verum opera Gregorý cuiusdam et Bodonis factum esse, ut cum illa evaderet; utrisque ea loca in praeium donata esse, et ab eorum habitatione nomen accepisse, Gergelylaka enim et Bodonlaka idem est, ac Gregorý et Bodonis habitatio.»

Ez az idem-per-idem magyarázat természetesen nem bír históriai pragmatikus értékkel, és így el kell attól tekintenünk, hogy a család történetét elejéig visszavezethessük. Igen becses anyagot nyújt Nagy Ivánon⁵ kívül Csoma József genealogikus munkája az abaujtornamegyei nemes családokról.⁶

Mindezen művek azonban nem visznek a kérdés végső megoldására. Megkísérlem a következőkben az eddig ismert kiválóbb Buzlay-Gergellaki-oklevelek, (a melyek közül a fontosabbakat, továbbá az eddig nem közlöttet⁷

¹ Csergheő Géza. A valódi Buzlay címér. (Turul, 1888. 41—42. l.) Két címerrajzzal.

² Dr. Csánki Dezső. A Buzlay címér. (Turul, 1888. 93. l.)

³ Myskovszky Viktor. A Gergellaki címér (Magyarország képekben I. 1867. 182. — Képpel.), utána ujabban Bátsi Balla Jenő a Pesti Hírlap 1906 október 14-iki számában.

⁴ Collectanea Saarosiensia etc. congesta studio et opera P. Caroli Wagner. S. J. (Kézirat a N. Múzeumban. — p. 138.)

⁵ Nagy Iván—Friebeisz J. Magyarország családai. II. k. 1858. 278. l.

⁶ Abauj-Torna egyesült vármegyék monographiája. I. kötet. Csoma József. Abauj-Torna vármegye nemes családai. Kassa, 1897. 126—131. l.

⁷ Ezen utóbbiak sorát Csánki közli: Dr. Csánki Dezső. Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I. köt. 1890. a 319. lapon, Gergelylakai alatt.

az e sorok végén álló mellékletben közlöm) chronologikus sorrendjét összeállítani, különös tekintettel a név- és címérbeli különbségekre.

1367. május 1. Időrendben egyelőre első helyen áll azon Eperjesről keltezett ítélet, a melyben Gergerlaki Sándort hatalmaskodása miatt elítéli Mihály sárosi alispán.¹

1415. szept. 29. Majdnem félszáz év mulva következik a Buzlaiak legfontosabb oklevele, a Zsigmond által Perpignanóban adományozott címérlevél.² A Zsigmond-kori címérlevelekről Csoma József a többi között így ír:³ «Zsigmond királytól aránylag nagy számmal maradtak fenn címérlevelek s ezek nagy részének adományozása utazásai tartama alatt történt, annyira, hogy eddig ismert címérlevelei közül csak 5-öt adományozott itthon, a többi 59 külföldön állíttatott ki.»

«A Zsigmond-kori armálisok között vannak teljes és nem teljes szövegűek, a szerint a mint azok az adományozott címert le is írják, vagy csak az oklevelek elejére festett címérre utalnak. Az armálisok ezen nem teljes szövegét épen az oklevélre festett címerek hozták használatba. A megelőző időkben nem lévén festett armálisok, az adományozott címert feltétlenül szükség volt a szövegben leírni. Míg a festett címérrel ellátott armálisoknál azok leírását feleslegesnek tartották. Sajnos ez utóbbi alakja az oklevélnek volt általánosan szokásban, az előbbi csak kivételt tett s ez az oka, hogy több olyan e korból származó armális hiteles szövegét ismerjük részint kiadott kodexeinkben, részint káptalanok, megyék s egyesek levéltáraiban, melyeknél az adományozott címér ismerete az eredeti oklevéllel együtt örökre elveszett.»

Jelen címérlevél is, a melyet Wagner közöl,⁴ a címérkép ismeretének híján maradt volna, ha azt Fejérváry címérkéziratában⁵ le nem másolja. Ezen griff-madaras címert közli Csergheő Géza följebb említett cikkében.

A címérlevél pedig, a melyet Nagy Ivánon, és Csergheő Gézán kívül

¹ Eperjes, 1367. május 1.
Mihály, sárosi vicecomes Bodolói András javára ítéletet mond Gergerlaki Sándor (Alexander de Gergerlaka) ellenében, a ki hatalmaskodási ténnyel van vádolva.

Fejér megjegyzése: E charta originali cymelií Epis. Quinque-eccles. Locus trium Sigillorum ceræ Albæ impressorum. (Fejér, Cod. Dipl. IX. 4. 108)

² Perpignano, 1415. szeptember 29.
Zsigmond király a Buzlay családnak és rokonainak címert adományoz.

... fidelis noster dilectus, Blasius filius Thomæ de Buczla, coram nostræ Celsitudinis Majestate personaliter constitutus, propositis, et in memoriam nostri reductis suis fidelibus servitiis, et fidelium obsequiorum gratuitis meritis, sincerisque complacentiis, utique laude dignis, et acceptis, quibus ipse sacro Diademati, ac Celsitudini nostræ a diuturnis temporibus, in prosperis nostris agendis, et adversis, personæ, et rebus suis non parcendo, indefesse complacere studuit, reddiditque se gratum, et acceptum...

... Arma, seu Nobilitatis Insignia, in præsentium literarumstrarum capite depicta, ... sibi et per eum Alexio Privigno, nec non Georgio, Nicolao, Andreæ, Benedicto, et Petro carnalibus, item Lucae de Nadasd, ac Ladislao, et Stephano filiis ejusdem Lucae, consanguineis, et Fratribus suis condicionalibus, ipsorum similiter Fratribus, et consanguineis, ac heredibus et posteritatibus universis... (Wagner, Car., Dipl. Saros. pag. 371.)

³ Csoma József. Zsigmond király címérlevelei. Turul, 1896. 9. 1.

⁴ Wagner, Carolus, Diplomatarium Comitatus Sarosiensis, p. 371.; a címérre vonatkozólag ugyanott csillag alatt megjegyzi: «quæ (t. i. arma) alias si superi voluerint, exhibebimus, cum videlicet collectanea genealogica-historica gentis Buzlajanæ edemus.»

⁵ A Nemzeti Múzeumban (Tab. XIII. Tom. III.)

legutóbb és talán legteljesebben Csoma József interpretált feljebb idézett könyvében, egyszerűen Buzlaiakról szól, nem tud egyáltalán a Gergellaki előnévről. Idefűzöm Csoma Józsefnek a vitás kérdéstről való véleményét (i. m. 128 l.): «A másik ága (a Buzlai-családnak) Sáros vármegyébe költözött s ott egyes tagjai hol Buzlóról, hol Rechkeről írták magokat s azt hiszem Gergellakáról is. Mert én a gergellaki Buzlaiakat sem tartom más családnak, Gergellakát vagy vétel, vagy házasság útján szerezték.»

1439 december 21. Huszonnégy évvel utóbb kelteződik az időrendben következő oklevél.¹ Ezen oklevél megint *csak* Gergellakit ismer, Gregorius vel Stephanus de Gergellaka, a kik a megyében már előkelő szerepet játszhattak, mert egy bűnpörben királyi biztosokul (sajátságos kifejezés a homo regius helyett vir regius) vannak kiszemelve.

1449–50 körül. Ez időtájt lesz Bertalan, — a kinek sírkövén áll, hogy Gergellaki, továbbá, hogy atyja Márton és nagyatyja Sándor volt, — budafelhévi préposttá. Ugyancsak ott van címérképe, a sas, a mely az eddigiek szerint nála volt először használatban.

Bertalan prépostról több oklevelünk emlékezik meg. Az ő prépostsága idejére esik a Kuncz ispán budai majora körül való pör, a melynek föl kutatása Csánki Dezső érdeme.² 1457 május 25-én tiltakozik az esztergomi Szent István prépostság a budafelhévi kanonokok eljárása ellen, a kik — nem tudni mely okból — a szóban forgó major használatáért nekik járó egy forintot nem akarják elfogadni.³

1457. augusztus 6. Ugyanezen év augusztus 6-ikáról kelt egy másik okmány, a mely közli Bertalan prépost teljes címét, azonban családnevét nem: «Venerabilis et honorabilis vir, Dnus Bartholomeus ppositus ecclesie sancte Trinitatis de Superioribus calidis aquis Suburbii Castri Budens. Collegiate ecclesie.⁴ Bertalan az első, a ki ezen címet viselte; kevés eltéréssel ugyanez van sírkövére is bevésvé.

A feljebb említett tiltakozás után két évre, 1459 június 9-én, Aranyos János, az esztergomvári Szent István vértanúról nevezett prépostság kanonokja, a kanonoki collegium nevében tiltakozik a budai káptalan előtt, hogy az ő budai majorukhoz tartozó szántóföldeket Bertalan budafelhévi prépost hatalmasul elfoglalta és használja.⁵

1459 június 11. Két nappal későbbben ugyancsak Bertalan prépost panaszt

¹ Sarusch (Sáros), 1439 december 21.

Sáros vármegye átírja Albert kirdly oklevelét, a mely arról szól, hogy midőn lovaghfalvi Lovaghy Gergely az eperjesi kincstári hasznót (lucrum camerae) lovaghfalvi házából a sárosi kamarába akarta vinni, útközben Kapy János többekkel egyetemben megtámadta és félholttra verte; így tettek Dénes nevű rokonával is. A tényállás felvételére kiküldötteket neveznek meg; ezek között felsorolja az oklevél Gergellaki Gergelyt vagy Istvánt is (Gregorius vel Stephanus de Gergellaka.) Tényleg mint kirdlyi ember (vir regius) szerepel aztán Stephanus de Gergellaka.

Eredetije a M. N. Múzeum levéltárában (Kapy-cs. lv.) papirosra írt oklevél.

Zárlatán 5 pecsét nyomával.

² Csánki Dezső, Kuncz ispán majora Budán. (Századok, 1906, 685–725. l.)

³ Csánki Dezső i. cikkében 699. l.

⁴ M. O. D. L. 15, 180. — Eccl. Cam. 55. cs. 27. sz.

⁵ Eszterg. kápt. házi lt. Lad. 53. fasc. 2. nr. 17. — Csánki Dezső, Kuncz ispán majora Budán. (Századok, 1906, 700. l.)

emel az esztergomi kanonokok ellen a király előtt, hogy azok Albert király halála óta az évi bért nem fizették meg a felhévizi prépostságnak. Ezen alkalommal közlik először Bertalan prépost vezetéknévét: Buzlai Bertalan.¹

1457 és 1459 között kellett tehát azon eseménynek történnie, amelynek következtében Bertalan prépost, a kinek sírkövééről tudjuk, hogy atyja és nagyatyja is a Gergellaki családból való volt, a Buzlai nevet fölveszi, illetőleg használhatja.

Ezen utóbbi két oklevél élesen megvilágítja Bertalan prépost markáns alakját, a ki elvi álláspontján körülbástyázva, akár erőszakkal is állja az igazát.

Az időrend kedvéért itt említek egy eseményt, a mely ugyancsak Bertalan prépostsága idejére esik. Széchy Dénes bibornok és esztergomi érsek, érseki megyéje kellő szervezése céljából II. Pius pápához fordult, hogy ősi időktől fogva és helyben hagyott szokás következtében, az egyházi joghatósága alá tartozó egyházi javadalmak felett, ezen joghatóságában a pápa által megerősítenék. A pápa örömmel engedett ezen méltányos kívánságnak, és őt 1464. évben június 12-én kelt bullájával, az általa felsorolt javadalmak felett, érseki joghatóságában megerősítette. Ezen javadalmak között van, és pedig a «Collegiatarum Ecclesiarum Præposituræ» tehát a társaskáptalanok között az «ujdon szervezett» Præpositura Sanctæ Trinitatis de Superioribus Calidis Aquis is és pedig mindjárt az óbudai társas káptalannal bíró prépostság után.² Tehát kiváltságképen az esztergomi érsek joghatósága alá tartozott ekkor, habár a veszprémi püspöki megye területén feküdt.

Ísmét a családi történetbe vezet vissza a következő két ugyanegy évből datált oklevél.³

¹ Csánki most idézett czikke: 700. l. V. ö. Némethy Lajos, Adatok a budai felhévizi Szentháromságról nevezett prépostság és káptalan történetéhez. Budapest, 1883. 14. l.

² Némethy Lajos, Adatok a budai felhévizi Szentháromságról nevezett prépostság és káptalan történetéhez (Bpest, 1883. 27. l.)

³

Eperjes, 1466 november 13.

Budaméri Gergely Márkus Szopolyai Imre vicecomes, megállapítja a tényt, hogy Gergellaki László officialisa, Gergellaki Dömjenfia Márton diák, Gergellaki Bertalannak egy malaczat a saját kuridjába hatalmasul elhajtotta és levágta.

Nos Gregorius Marcus de Budamér vicecomes magnifici viri domini Emerici de Sopolia memoriae commendamus, quod nos ad legitimas petitiones et instanciam nobilis viri Bartholomei de Gergellaka unum ex nobis iudicibus videlicet Demetrium Holthon de Pethlen socium nostrum ad infrascriptam inquisitionem faciendam de sede nostra transmissimus, quis tandem idem exinde ad nos reversus in predicta sede nostra iudicaria retulit isto modo, procedendo in dicto comitatu Sarus a nobilibus et ignobilibus, quibus vera veritas extitit, quomodo Martinus literatus filius condam Damiani de Gergellaka officialis nobilis viri Ladislai de eadem unum porcum predicti nobilis viri Bartholomei de dicta Gergellaka idem predictus Martinus ad curiam suam pellisset et mactasset potentia sua mediante supradictum ipsius exponentis valdemagnum. Datum in Epperis feria quinta proxima post festum beati Martini episcopi anno domini millesimo quadringentesimo sexagesimo sexto.

Hátára ez van írva: Pro nobili viro Bartholomeo de Gergellaka contra Martinum literatum officialem nobilis viri Ladislai eadem Gergellaka suprascriptis inscriptionales inquisitionales.

Eperjes, 1466 aug. 7.

Szentkirályi Gergely Márkus, Szopolyai Imre kir. kincstárnok vicecomes és Sárosmegye négy nemesi bírája föltételes ítéletet mond Gergellaki Bertalannak Thothselmesi Apród Miklós ellen való pörében.

Nos Gregorius Morchos de Senthkyral vicecomes magnifici viri domini Emerici de

Mindkettőben előfordul egy Gergellaki Bertalan, a ki azonban aligha azonosítható a budafelhévi préposttal, miután mindkét esetben egyszerűen nobilis vir-nek van címezve, az az idő pedig ekkor már elmúlt volt, a midőn Zsigmond király az egyházi javadalmakat világi férfiaknak adományozta el, a mint erről például a keresztes-lovagok rhodusi anyaháza 1447-ben panaszkodik.¹

1466. aug. 7., november 13. A második oklevélben Gergellaki Bertalanon kívül előfordul Gergellaki László, továbbá Gergellaki Márton diák, Dömjén fia és az előbb említett László officialisa. Ez a malaczpör egyébiránt korjellemző a sárosi kis nemességre nézve.

Ezen oklevelekben mindenütt csak Gergellakiakról van szó; ugyanígy szól az időrendben itt következő 1469-iki sírkő.

1469. Bertalan prépost ezen évben hal meg. Feltehető, hogy utódja, Pruis János, a ki valószínűleg renoválta a Szentháromság-egyházát is, sírkövet állított (nem közvetlen) elődjének, a ki húsz éven át, 1449—1469-ig² viselte a préposti tiszteletet. De valószínűbb, hogy a később kiviláglandó, vagy legalább megközelítendő okoknál fogva, a Gergellaki Buzlay-család volt az, a mely kegyeletének ily módon akart kifejezést adni.

A Pruis által valószínűleg foganatosított restauráció, a mely az időtájt a templom keleti felére, tehát a hajóra terjedhetett, lehetett az oka, hogy Bertalan prépost sírja azon teljesen szokatlan helyre, az előcsarnokba került. E sírkő műtörténetünk egyik legérdekesebb korának alkotása. Mátyás király a XV. század végső tizedeiben udvarába telepítette Olaszországból az ott már fénykorát élő renaissance apostolait: szobrászokat, festőket, építészeket. Ezek magukkal hozták az új művészeti evangéliumot és iparkodtak ezt kiegyenlíteni az itteni gótikus hagyományokkal.

Így csak lassan hódított a renaissance, s mintegy átmeneti kort alkotva, elébb a művészeti eszközök kezelésében lép fel, s csak idők multával hat ki a szerkezetre is.

Külföldön 1350 táján lép fel az írás válsága a minusculák és majusculák között. Sírkövünkön a pompásan faragott minusculák mellett a véső kezelésében, a lapidaris vonásokban már felvillan a renaissance hajnalhasadása.

A budafelhévi prépostságról még egyszer esik bővebben szó: az 1500. évi 31-ik törvényczikkben,³ a mely az 1464 június 12-iki pápai bullával szemben a prépostság felett újra a veszprémi püspök joghatóságát ismeri el:

Sopolya thesaurarii regie maiestatis ac quatuor iudices nobilium comitatus de Sarus damus pro memoria, quod Bartholomeus de Gergellaka coram nobis in sede nostra iudicaria proponendum habebat coram nobis contra Nicolaum Aprod de Thothselmes idem Nicolaus ex adverso non comparuit ideo ipsum Nicolaum missimus fore committendum si se rationabiliter non poterit excusare.

Datum in Epperies feria quinta proxima post festum beate Marie virginis de Nive anno domini millesimo quadringentesimo sexagesimo sexto.

Hátára ez van írva: pro nobili viro Bartholomeo de Gergellaka contra nobilem virum Nicolaum Aprod de Thothselmes iudicialis. Papírra írt eredetije a M. N. Múz. levéltárában. (Kapy-cs. lv.)

¹ V. ö. Némethy Lajos fönt id. m. 11. l.

² Ruppnál hibásan: 1457—60-ig.

³ Corp. Jur. Hung. Budæ 1779. I. 313. l.

«Rsmus Georgius Electus Vesprimiensis et Secretarius R. Maiestatis... Præposituram Ecclesiæ S. Trinitatis de superioribus calidis aquis Budensibus, ultra Eppatum Vesprim... simulcum gentium conservatione de bonis... eiusdem Præposituræ pro regni defensione fienda tenere, gubernari et uti, vita sua durante valeat.»

Visszatérve ismét a családi oklevelekre, Csergheő Géza többször idézett vitaczikke során¹ közli Csoma József családi oklevelei közül Buzlay Lászlónak egy 1471-ben kelt alispáni kiadványáról annak gyűrű-pecsétjét, a melyen a címér következő: leveles koronából növekvő (szárnyatlan) griff, mellén elől-rül szárnyas nyíllal átlőve.

1476 június 16. De már a következő oklevél² Ladislaus Buzlay de Gergellakát említi, a ki vagy a saját érdemei miatt (főpohárnok és főlovászmester volt), vagy a következő oklevélben említendő Mózes fiának érdemeinél fogva Mátyás királynak nagy kegyében áll. Itt felmenti a katonáskodás terhe alól, míg a következő oklevélben (keltezés nélkül)³ az udvarnál benfentes fiának, Mózesnek közbenjárására az ismert engedélyt adja néki, hogy a székesfejérvári Boldogasszony-templomban egy (név nincs) prépost által alapított oltár előtt temetkezhessék.

Ha az 1471-iki László alispánt és az 1476-iki László udvari embert azonosítjuk,⁴ feltűnik, hogy Buzlay László ezen idő alatt került az udvarhoz és ezen idő alatt kezdette a Gergellaki előnevet (s talán címet is, mint később fia, Mózes) használni. Feltűnik továbbá, hogy az utóbbi oklevélen hol «Ladislaus Buzlay de Gergellaka», hol egyszerűen «Ladislaus Buzlay» van említve.

László fia Mózes, a kinek a nevével okleveleinkben ezután gyakrabban

¹ Csergheő Géza, A valódi Buzlay címér. Turul, 1888, 41. l.

² Buda, 1476 június 16.
Mátyás király Gergelylaki Buzlay Lászlót a katonáskodás terhe alól felmenti.

..... Quia Nos tum pro illis servitiorum fidelium dignis meritis, quae fidelis noster Egregius Ladislaus Buzlay de Gergellaka, primum Sacrae Coronae dicti Regni nostri Hungariae, tandemque nostrae Majestati in cunctis rebus in eum confisis exhibuit, tum vero, quia idem viribus corporeis destitutus ad tolerandos labores Belli omnino imbecillis habetur, eundem ab ingressu quorumcunque nostrorum Exercituum vita durante exemptum... fore et esse volumus...

(Wagner, Dipl. Saros. pag. 393.)

³ Buda, keltezés hiányzik. Talán 1477 táján.

Mátyás király megengedi Gergellaki Buzlay Lászlónak, hogy a székesfejérvári Boldogasszony-bazilikában magának és övéinek sírkamrát építhessen.

..... Quod nos attentis, et in memoriam reductis multifariis obsequiorum fidelium meritis condignis, Egregii fidelis nostri Ladislai Buzlay de Gergellaka, tum ex eo, tum vero ad humillimam supplicationem, et singularem intercessionem fidelis nostri Moysi filii praefati Ladislai Buzlay, qui in specialibus servitiis nostris Regiis extra Regnum nostrum hoc ad praesens occupatur, de nostro mandato speciali... eidem Ladislao Buzlay id... concessimus, ut ipse in Monasterio Gloriosae Virginis Mariae, in Civitate nostra Albaregali fundato, pro se, ac Nobili Domina ejus Consorte, et liberis eorum, unum locum congruum, ut puta: in introitu magni Ostii dicti Monasterii, quod est ad Occidentem, retro idem Ostium ad dextram ante Altare, quod alias per Praepositum de — — fundatum fore dicitur, pro sepultura perpetua eligere, ... ornare et construi facere valeat... concedimus...

(Wagner, Dipl. Saros. pag. 396.)

⁴ Csoma József (Abauj-Torna vármegye nemes családjai. Kassa, 1897 130. l.) ugyan-ezen Lászlóról hasonló esetben írja: «Ok ellene nem szól, a kor teljesen összevág, s mivel okleveleink más Buzlay-családról nem szólanak, (mindkettőt) ezen család tagjául kell tekintenünk.»

is találkozunk, persona gratissima volt már ekkor az udvarban («... ad humillimam supplicationem, et singularem intercessionem fidelis nostri Moysi...», qui in specialibus servitiis nostris Regiis extra Regnum nostrum hoc ad præsens occupatur...»), tehát a királyi kegynek valamely megkülönböztetett ténye lehetett ez a név- és címferfelvétel. Hogy mi érdeke lehetett a Buzlay-családnak, hogy a Gergellakiak nevét és címérét felvegye, nem tudjuk; hiányzik az összekötő kapocsúl szolgáló idevonatkozó oklevél. Valószínű azonban, hogy a Bertalan prépost vagyona, a kiról több oklevélben láttuk, hogy mennyire értett a meglevő vagyon megtartásához, sőt szaporításához, hogy ezen vagyon nem utolsó indító oka volt a két család összeolvadásának. Különösen, miután a prépostra nézve is megtisztelő lehetett, a királyi udvarhoz oly közel álló családdal rokonságba jönni.

1506 május 21., 1510, ? Az ezután következő két oklevél Gergellaki Buzlay Mózesnek vagyoni rendelkezéseit tartalmazza.¹ Időrendben az 1511-iki harminczhatpecsétes oklevél következik, rajta a vitás Buzlay Mózes-féle sasos pecséttel.

1513—1517. Mózes, az ekkori főajtónálló 1513—1517-ig olyan címerrel pecsétel, a melynek pajzsalakja sas.²

A Gergellaki Buzlay-család további sorsáról már csak annyit tudunk, hogy Mózes fia László családját sírba vitte. Leánya, Kata pedig Báthory Györgyhez ment nőül. (Nagy Iván adata.)

A Gergellaki családra nézve még három adatot találtam Wagner Carolusnak Sárosmegyéről írt kéziratában.³ Ezen Gergellakiak, úgy gondolható, az 1466 november 13-iki malaczpörös Gergellakiak utódjai, a kik megyéjükben maradtak. Wagner kéziratának 192. oldalán «Familiae quæ bona in comitatu Saros habuerunt» czímen felsorolja a sárosi birtokosokat. Ezek között (p. 194.) előfordul évszám nélkül (de az előtte és utána következő számokból következtethető, hogy 1550 körül). «Stephanus Gergellaki, Elisabetha Joannis Enyiczki, et Catharina Georgy Horvath consors» és ugyanitt 1571-ben «Stephanus de Gergellaka.» Majd ugyanezen kéziratnak 123-ik oldalán közli a Kapy-család genealogiáját, a melynek ide vonatkozó része: Kapy Gábor, a ki 1650-ben született, elveszi Hofmann Christinát; ezeknek ugyancsak Gábor nevű fia

¹

Buda, 1506 május 21.

Ulászló király megerősíti Gergellaki Buzlay Mózes udvarmester (Magister Curie) vég rendelkezését, a melyben ez az eperjesi ispotálynak hagyományozza gergelylakai birtoka egyes részeit. Hitelesítés: Coram Magistro Francisco de Marocha. (Wagner, Dipl. Saros. pag. 242.)

Nagyszombat, 1510.

Gergelylakai Buzlay Mózes «magister curie regie Majestatis et comes comitatus Tholnensis» Dombót (Pozsonym.), Ratkóczot (Nyitram.) és Keresztes pusztát (Pozsonym.) a szent Miklósról nevezett nagyszombati plébánia egyháznak hagyományozza.

(Békefi: A népoktatás története Magyarországon 1540-ig. Bpest, 1906. 365. l.)

² Csoma József, Abauj-Torna vármegye nemes családjai. (Kassa, 1897, 130. l.) A hol azonban, az eddigiek után hibásnak tekinthető megjegyzést fűz hozzá: «de ha tekintetbe vesszük, hogy a középkori heraldikában mily gyakran összetévesztették a griffet a sassal, ezen címérkülönbözet sem képez akadályt.»

³ Wagner, Carolus, Collectanea Saarosiensia. (Kézirat a N. Múzeumban.)

1683-ban születik. Ezen Gábor harmadik felesége: Gergellaki Éva, a ki tehát jóval 1700-on innen élhetett. Ma úgy a Gergellaki, mint a Buzlai-család kihalt.

★

Az emberek elhaltak, műveik elpusztultak. Jelen sorokkal csak emléküket idézhettük fel.

Supka Géza.

ALVILÁGI ISTENEK MAGYARORSZÁGI RÓMAI KŐEMLÉKEKEN.

Az erdélyi Várhelyről, melynek helyén Sarmizegethusa állott, már számos római kőemlék került Lugosra, a püspöki rezidenciába. ★ Legújában —

I. LUGOSON, HOSSZÚ VAZUL PÜSPÖK BIRTOKÁBAN.

mintegy 3 év előtt — Hosszú Vazul püspök egy márványtáblát szerzett megint onnan, melynek felirata s még inkább domborképes ábrázolása megérdemli, hogy behatóbban foglalkozzunk vele Fényképét Kollányi Ferencz, a Nemzeti Muzeum igazgatóőre, mutatta be legelőször a Nemzeti Muzeum régiségtárában.

A tábla 65 cm. magas és 70 cm. széles s mint a mellékelt képe (1. ábra) is mutatja, több darabra repedt, de könnyen össze volt állítható.

★ V.ö. Arch. Epigr. Mitth. VI. S. 98.

Fönt, részben a domborképes alakok közé vésve áll:

DITO · PATRI · ET · PROSERPI

a talapzaton:

NAE

SACR(um)

C · VAL · ZENO · DEC(urio) · ET II VR · COL(oniae) · V(otum) S(olvit)
L(ibens) M(erito).

E szerint egy fogadalmi táblával van dolgunk, melyet *C. Valerius Zeno* állított fel, a ki a coloniának tanácstagja (*decurio*) és a legmagasabb tisztviselők (polgármesterek) egyike (*duumvir*) volt. Zeno, mint neve mutatja, görögnek született, de római polgár lett, a minek megjelölésére a latin praenomen (*Caius*) és nomen (*Valerius*) szolgáltak s mint ilyen a legmagasabb tisztséget elnyerhette, mely egy coloniában elérhető volt. Hogy ez a colonia *Sarmizegethusa* volt, nem kellett külön felemlíteni, minthogy a táblát ugyanott állították fel.

Az istenségek, kiknek a tábla szentelve volt: *Dis pater* és *Proserpina*. Mindkét név a mondatszerkezetnek megfelelőleg dativusban áll, csak éppen a *Dito* alak fordul elő hibásan *Diti* helyett.

Az ábrázolt istenségek is természetesen ugyanazok, kiket a felirat említ. A jobbra ülő férfialak *Dis pater*, a mellette ülő nőalak a tábla balszélén pedig *Proserpina*.

Dis pater magas háttámlával ellátott trónuson — kissé balra dőlve — foglal helyet, lábai alatt zsámoly van. Jóságos tekintetű arcát dús fürtökben lelógó haja és körszakál környezi, melyhez hozzájárul a bajusz. Nyaka alatt, a jobb vállán összetűzött tunica széle látszik, maga a tunica a derék körül egy szalaggal van átkötve s jobb ujjá egészen a kéztőig ér, hol körül van kötve. A köpeny, melynek egyik csücske a jobb vállon nyugszik, csak a lábait fedi, jobb felől feszes ránczokban felhúzódik a bal térdre s azon átvetve szabadon lelóg. A lábak meztelenek. Bal kezében egy hosszú, vállához támasztott rudat, a kormánypálczát, fogja, a másik leeresztett jobb kezében pedig egy kulcsot tart lefelé, melynek tolla három foggal van ellátva. Jobb oldalán a földön a *Cerberus* ül, három fejét fölfelé emelve.

Proserpina egyenesen ül előttünk trónusán, melyből csak a magas háttámla egyik gombos sarka látszik. Kétfelé fésült dús haj szegélyzi homlokát és arcát. Tunicája a mell idomaihoz alkalmazkodik és egészen földig ér, úgy hogy csak a bebukolt lábak végeit látjuk. A köpeny bal vállán van átvetve, jobb válláról lebecsátott része a jobb kar köré csavarodik s ép úgy, mint Disnél, befödi a lábakat, jobb felől a bal térd fölé feszes ránczokban húzódva. Bal kezével maga előtt egy gyümölcsös kosarat tart, másik jobb keze is a kosár felé nyúl, ujjai között egy kigyót tartva, mely karja köré csavarodik. Jobb oldalán maga mellett egy kerek oltár áll.

Dis és Proserpina az ábrázolás főalakjai, társaságukban még két mellékalak van, kikről a felirat nem emlékezik meg.

Dis bal oldalán egy alacsonyabb zsámolyon szemben áll *Mercurius*, felismerhető a bal kezében tartott s jobb vállához támasztott caduceus nevű kigyósbotról (*χιρρὸςκερον*). Másik, leeresztett jobb kezében maga előtt rézsútosan

lefelé egy pálcza (ῥάβδος) végét fogja. Csupasz arcza körül fürtökben leomló hajat visel, testét csak éppen térdein fölül érő tunica (χιτών) fedi, mely egyszer dereka körül van átkötve, másodszor lejjebb, annyira fölszedve a tunicát, hogy az egy felső, rövidebb lebenyt (Überwurf) képez.

Dis és Proserpina között, de ez utóbbihoz közelebb áll egy nő, valamivel nagyobb, mint Mercurius. Ő is szembe néz, mint a többiek valamennyien. Dús haja kétfelé fésülve környezi homlokát és kerekded arcát, hosszú földig érő alsóruhát visel, melynek jobb ujjja a jobb kart könyökön alul fedi, dereka körül pedig egy szalaggal van átkötve. Köpenye a bal vállán van átvetve s a felső testet és jobb kart szabadon hagyva, jobb felől felhúzódik a leeresztett bal kéz alkarjára. Csak éppen a kézfej látszik, a mint a köpeny ránczait fogja. A jobb kézben maga előtt rézsútosan fölfelé egy rövid, vastag szárú, égő fáklyát tart.

Dis pater a latinoknál az alvilág istene volt, a kit a görög mythologia hatása alatt a görög Hadesszel azonosítottak. Mint Juppiter az égben, ép úgy uralkodott Hades az alvilágban. Mind a kettőt egyaránt megillette a kormány-pálcza (sceptrum). De míg Juppiter oldalán a sas ül, Hades lábainál ott találjuk a háromfejű kutyaszörnyet, mely az alvilág bejáratát őrzi. Ezért Hadesnek is a jelzője Homerosnál *πυλάρις*, de az alvilág kapuinak elzárására szolgáló kulcs csak a latin Dis pater kezében fordul elő. Juppiter ábrázolása legfőlebb annyiban tér el Hadesétől, hogy felső teste egészen meztelen, — holott Hades a nyirkos, hideg föld alatt megfázna, ha nem viselne chitont.

A görög-római felfogás szerint az elhunytak lelkei az alvilágba szállnak le, a hová őket Mercurius vezeti be (*φυχοπομπός*).

Egészen a görög mythológiából van véve Proserpina. Ő a görög Persephone, Demeter leánya, kit Hades erőszakkal vitt le az alvilágba, de csak az év egy harmad részében tartózkodik ott, a többi részét az évnek a felvilágon tölti. Az alvilágban mellette mint felesége és az alvilág királynéja trónol.

Képünkön a közbül álló alak Demeter, mint a fáklya mutatja, melyet maga előtt tart.

Proserpina s anyja az alvilágban is azonban a földi termés istennői maradnak, lévén a föld méhe nemcsak a halottak országa, hanem minden termés kútforrása. Ezért tartja az ülő Proserpina a bal kezében a gyümölcsessel telt kosarat, mint a termékenység symbolumát. A kigyó magát a földet jelképezte.

Idővel azon viszonynál fogva, a melybe Hades Persephonéhoz került, neki is a földi áldás istenévé kellett lenni. Nevezetesen az V. századtól kezdve Plutonnal azonosították. Tulajdonképpen ezen Plutonnak felelt meg Dis pater, a mennyiben Dis = dives és Pluton vagy Pluto (*πλοῦτος* = gazdagság) rokonértelmű szavak.* Innen van aztán, hogy Pluto attributuma a bőségszarú.

*

Ez a lugosi tábla különben nem első bizonyága Dis cultusának Daciában. Egy apahidai felirat ** is *Diti patri et Proserpinae* szól. Ezenkívül már

* V. ö. Wissowa, Religion S. 256.

** CIL III 7656.

régibb idő óta őriz a dévai muzeum ugyancsak Sarmizegethusából két domborképes táblát, melyeknek ábrázolásai ezen cultus körébe tartoznak. Mindkettőt legelőször Studniczka írta le az Arch. Epigr. Mitth. 1884. évf. 39—40. lapjain s az egyiknek képét is közölte ott. Ezt egy kőfaragó család sírképének nézte Studniczka, a másikat valami fogadalmi reliefnek, melyen a Zeusszerű alak a pörölylyel Juppiter Dolichenusra emlékeztet, viszont a Cerberus alvilági istenségre enged következtetni. Irodalmunkban aztán Téglás Gábor* is közzétette az egyik táblát, de nagyon hiányos rajzban. Még ismertebbek lettek ezek a táblák a Bulletin de la société nat. des antiquaires de France 1892, 140. 142. ll. révén, hol rövid leírásukat és igen sikerült képeiket találjuk. Ezek azon gipszöntvények után készültek, melyeket a francia saint-germaini muzeum az ere-

2. A DÉVAI MÚZEUMBAN.

detiekről Déván csináltatott a maga részére. A midőn ezek fényképeit, illetve az ezek után készült reproductiókat most a magyar közönségnek is e helyen bemutatjuk, az a célunk, hogy a Dis cultus körébe tartozó magyarországi emlékeket együttesen lássa.

Mindkét domborkép igen durva faragású munka. Különösen az a tábla (2. ábra), melynek leírása a következő:

Felső bal sarka csonka. Magassága 43, szélessége 51 cm.

A kiugró lécztalapzaton álló alakok közül a tábla közepén egymás mellett szembe nézve Dis pater és Proserpina állanak. Dis paternek szakálás és bajuszos arcza van, alsó ruhája, a tunica, leér lábai fölé, a felső valamivel magasabban, mint térdei és úgy látszik, hogy dereka körül át van kötve. Bal keze oldalt egy rövid nyelű pörölyt (dupla kalapácsot) tart fölfelé, másik, jobb

* Erdélyi Múzeum, U. f. VI. (1889) 368. l.

kezében maga előtt egy derékszögű szerszám (?) van. A tőle balra álló Proserpina csupán egy lábíg érő tunicát visel, s mindkét kezével egy széles talpú, egyenes falu vázát peremén fogva tart maga előtt. Ezek a főalakok. Dis oldalán a földön ülve egészen határozottan kivehető Cerberus, a mint hármass fejét Dis felé emeli, a másik oldalon pedig Proserpina mellett egy kisebb férfialak áll, majdnem térdig érő tunicában s a bal kezével oldalt vízszintesen egy meg nem határozható tárgyat nyújt Proserpina felé, míg jobb kezében egy fölfelé álló tárgyat látunk, melyről a francia leíró azt hiszi, hogy egy gallyhoz hasonlít, de alighanem Mercurius caduceusa akar lenni.

3. A DÉVAI MÚZEUMBAN.

A másik tábla (3. ábra) több darabra tört és hozzá csonka. Magassága csak 30, szélessége 29 cm., de valamivel gondosabb kivitelű, bár azért még mindig a durvább munkák közé tartozik.

Ez a dombormű is sima léczkeretbe foglalva Dis patert és Proserpinát egymás mellett állva ábrázolja. A jobbra álló Dis pater fejéről hosszú fűrtökben lóg le a haj, arcza szakált és bajuszt visel, testét egy hosszabb, a lábákig érő tunica fedi és egy rövidebb blúzfajta, mely a dereka körül át van kötve. Jobb vállán egy gombbal összetűzve látjuk a köpenyt, a mely a mellet elfödve a csonka felső bal karon át volt vetve. A kitört bal kézben ép úgy, mint az előbbi táblán Dis oldalt magasra emelve egy kettős kalapácsot (pörölyt) tart, míg a másik leeresztett jobb kezében egy hurkot látok (a francia leírás szerint: *un grand torques en forme de fer à cheval aux extrémités recourbées*), mely a mellette ülő háromfejű Cerberus nyakába van vetve.

Mint az előbbi táblán, ezen is Dis jobb oldalán áll Proserpina. Fejéről

a haja fölé vetett fátyol két vállaira hull le. Ha Dis ábrázolásához Zeus szolgáltat mintaképül, Proserpinát ugyanazon joggal Juno képmására alakíthatták. Nyaka körül a tunica felső szélé látszik, míg alsó szélé a lábak fölé ér. E köré van csavarva a hónaljak alatt a köpeny, mely jobb oldalán a térdig érve, a bal kar felé húzódik s azon — úgy látszik — át volt vetve. Bal kezében oldalához szorítva egy öblös csészét tart, a jobb kéz ellenben fölfelé egy kulcsot emel. Dis és Proserpina fejei között még egy szakálás mellkép látható, Proserpina jobb oldalán pedig egy kis, hosszú ruhába öltözött nő áll és két kezével egy kosárfélét tart a fején. Alul a táblán a következő felirat (CIL III 12583) áll: *Papiria Zoe ex voto posuit.*

E két domborképen a mellékalakok, mint látjuk, nem oly világosak, mint a lugosi táblán: a mellkép az utóbbi táblán egészen érthetetlennek látszik, de a kis férfialak az első dévai táblán — mint megjegyeztem — alighanem Mercurius akar lenni, a kosarat vivő nő a másik táblán pedig csak Demeter lehet, mint a ki, mint látni fogjuk, ezen ábrázolásoknak szokásos kiegészítő alakja volt.

Annál világosabbak a főalakok. Hogy az alvilág istenei, itt is Cerberus jelenléte teszi kétségtelenné. Csakhogy míg a lugosi táblán Proserpina egészen a földi termékenység istennője, az utóbbi dévai táblán a váza mellett ott tartja a kulcsot, épúgy, mint a lugosi táblán Dis pater, s ezzel documentálja, hogy egyszersmind az alvilág királynője, ki férje szerepében osztozik. Egészen új egyedül a Dis kezében látható pöröly. Ezzel szokták az etruszk Charont (Charum), a halottakat az alvilágba átszállító révést ábrázolni s közel eső dolog volt, hogy ezzel az attributummal magát Dis patert is felruházzák.

Különösen Franciaországban nagy számmal ismeretesek az olyan Dis-ábrázolások, melyek legfőbb ismertető jele ezen dupla kalapács s a francia archæologusok úgy magyarázzák ezeket, hogy az volna azon Dis pater, kitől Julius Caesar¹ szerint a kelták származtatták magukat. A másik attribútuma ezen kelta istenségnek volna a bögre (*olla*), melyet Dis pater a másik kezében tart. Ilyen teljesen hasonló bronzszobrocskát² különben nálunk is találtak Dunaföldváron, s a mennyiben arra felé tényleg kelták laktak, az megerősíti a francziák feltevését. De már a dévai táblák aligha a kelta istenségek emlékei, mint Reinach³ hiszi és még kevésbé valószínű, hogy a dévai két kövön is az ollát tartják az istennők. Ennek, ha csakugyan a kelta Dis pater attribútuma volt, egyedül az ő kezében lehetett jelentősége.

Mint a dunaföldvári bronzszobrocskánál, épúgy bögrét, az ú. n. ollát tartja Dis pater még egy másik hazai emléken, egy relief-táblán, mely eddig még sehol nem volt ismertetve. A N. Muzeum pinczehelyiségében találtam, minden szám nélkül, de alighanem Pannoniából származik, minden valószínűség szerint szintén olyan vidékről, hol kelták laktak. Annyira durva, idegenszerű relief azonban, hogy az ember első tekintetre hamisítványnak volna hajlandó tartani.

¹ De bello Gallico VI. 18.

² Arch. Ért. 1898, 88. 1. képpel.

³ Antiquités nationales. Description raisonnée du Musée de Saint-Germain-en-Laye, p. 182. 183, a hol ő is közli rajzaikat.

Különben ez is egy igénytelen kis tábla (4. ábra), mint a dévaiak. Magassága 36 cm., szélessége 27 cm. Homokkőből való, a minek bizonyára része van abban, hogy az egésznek kidolgozása elűt azon domborképeinktől, melyek mészkőből készültek. Annyi bizonyos, hogy a kőfaragója, a ki a legügyetlenebbek közé tartozott, mást, mint a külsőségeket nem látta, midőn ezt a táblát valami mintalap után faragta.

A két istenség — Dis pater és Proserpina — két egymással szemben álló támlásszéken ülnek, de úgy, hogy fejük és egész testük szembe fordul a nézővel. Ezen módon ülnek különben nálunk egyes barbársírköveken is az elhunyt nők, így az egyik csákvári kövön,¹ egy ó-szőnyin² és egy harmadikon, melyet Sárísápról szereztem a N. Múzeumnak.³ Ez a póz tehát, a hogy Dis és felesége ezen táblán ülnek, bármily természetellenes, oly motívum, mely nem csak hogy nem kivételes, hanem éppen tipikusnak mondható. Ellenben szokatlan e táblán, hogy Dis ül balra, Proserpina meg jobbra.

4. BUDAPESTEN, A N. MÚZEUMBAN.

Dis a tunica fölött, mely nyaka körül négyszögűre van kivágva, egy nagy köpenybe van burkolva, mely úgy látszik, a mellen, meg a térdek fölött is keresztbe van vetve. Jobb kezében maga előtt egy bögrét tart, melynek egészen az a formája, mint az ollának a kelta Dis pater-szobrocskák kezében. A másik bal kéz üres. Bal válla mögött egy hosszúszerű kulcs nyúlik fel a magasba. A szék oldalán ott ül Dis felé ágaskodva a háromfejű Cerberus — mindenesetre a legprimitívebb kivitelű ábrázolásban. Proserpinának aránytalanul nagyobb fején a haj kétfelé van fésülve s tetején magas kontyba kötve, nyaka alatt a ruha négyszögű kivágást mutat és schematikus ránczokat képezve — ilyenekből áll egyébként a ruházat minden alaknál — leér a lábakig. Vállairól két szalag szögben fut össze a melle alatt, de hogy mire valók, nem világos. Alig felismerhető kezeiben nincs semmi. Jobbra tőle a kép szélén egy hosszú ruhába öltözött nő áll még, bal kezében, — a mely különben annyira korcs, hogy alig észrevehető —, mintha egy talpas korsót tartana. Ez a harmadik alak csak a leányától elválhatatlan Demeter lehet s csak azért kisebb, mert nem ő a főalak.

A görög ember az alvilági isteneket félelmeteseknek tartotta, kiket kelletlenül tisztelt s ép azért a művészet sem törődött velők sokat, mindaddig,

* Kuzsinszky, Római köemlékek a Dunántúlról, Arch. Ért. 1903, 231. l.

* Hampel, A N. Muzeum legrégibb pannoniai sírtáblái. 74. l. 22. tábla 38.

* Hampel, u. o. 23. tábla 36.

míg az alexandriai korban létre nem jött *Serapis* világra szóló szobra Sinopében.

Serapis tulajdonképpen azonos az egyiptomi Osiriszel, de ez nem állta útját, hogy a görög-római világ be ne fogadja s még kevésbé annak, hogy képmását, úgy a mint azt Bryaxis Sinopében megalkotta, ne acceptálják az alvilág istenének típusául. De hát megjelenésében nem is volt semmi az egyiptomi felfogásból! Ez a Serapis egészen Juppiter hasonmása volt, kitől csak egyes külsőségek és némely kifejezésbeli finomságok különböztették meg. A legenda szerint Ptolomaeus Philadelphus Pluton és Persephone régi templomából hozatta Alexandriába s mint Plutarchos (Is. Osir. 28) leírja egészen a görög Pluton mintájára modiuszal, a Cerberusszal és a kigyóval ábrázolta ez a colossus Serapist.

Osiris, a ki mint Isis férje a felvilági istenekhez tartozott, ettől fogva Serapis néven az alvilág istene lett. Isis, a mindenható istennő és Demeter sorsa között nagy volt a hasonlatosság. Demeter elvesztette a leányát, elrabolta tőle Hades s levitte az alvilágba, hogy annak uralmában osztozkodjék. Isistől is elrabolják férjét s ő követi az alvilágba, hogy ott annak oldalán, mint az alvilág királynője trónoljon. A két mythus között meg volt tehát a rokonság, mely érthetővé teszi, miért lépett a görög-római felfogásban oly könnyen Pluton helyébe Serapis, Persephone helyébe meg Isis. Mint Demeter, illetve leánya Persephone vagy Proserpina, azonkép Isis is a föld méhéből fakadó termékenység istennője volt, egyformán a földi termékenység és alvilág istennője.

A keleti és görög-latin istenségek összeolvadása az alexandriai kortól kezdve egészen általános lesz s a művészi ábrázolásokban annál nagyobb zavart idéz elő, mert a típusok — az egy Mithrát sem véve ki egészen — görög eredetűek s csak a külsőségekben ismerhető fel az idegenszerűség. A mi Serapist egyedül megkülönbözteti Plutontól s a vele azonosított Dis patertől, az a Kisázsiaiában ősidők óta szokásos *modius* a fején.

Serapis szobrai nagy számmal vannak, köztük legnevezetesebb az, mely a vaticáni szoborgyűjteményben a Sala Rotundában áll. A feliratokon is előfordul Serapis, de többnyire Isisszel kapcsolatban.* A különálló Isisszobrok vagy az ó-egyiptomi Isist ábrázolják, vagy úgy mint a capitoliumi Isisszobor a fején lotusvirággal és a rojtos szegélyű s mellén csomóba kötött felső ruhában. A kettőt — Isist meg Serapist — egymás mellett még nem igen ismerték fel szobrászati emlékeken. Eddig csak oly szoborcsoportokat irtak le, melyek Hades, illetve Pluton és Persephone alakjaiból állanak. Pedig, mivel lényegben nincs különbség, a hol ezek egymás mellett előfordulnak, ép úgy lehet az alvilági Isisről és Serapisről szó, kiket Dis pater és Proserpina ábrázolásaitól legfőbb lényegtelen külsőségek különböztettek meg. Így a *modius*, mely mindig Serapis jellemzésére szolgált, továbbá a kulcs, a mely meg Isisre vall.**

★

* Nálunk CIL III 7770. 7771. Egyedül Isis u. o. 10908.

** V. ö. Reinach, id. m. 166. l.

Hiányos volna tehát összeállításunk a Dis pater és Proserpina magyarországi képeiről, ha még két reliefet föl nem emlitenék, melyeket Aquincumban találtak s bár röviden már leírtam a Budapest Régiségeiben (V, 105. és 106. l.), de csak most akarom ebbe az emlékkörbe belevonni.

Az egyiket az Aranyhegy oldalán találták, egy kis négyszögű domborképes tábla (5. ábra), melynek magassága 29 cm., szélessége pedig 39 cm. s mészkőből való.

Külön székeken, melyeknek támlája fölül keresztléczczel van ellátva, ülnek jobbra *Serapis*, balra *Isis*. Serapis egészen szemben foglal helyet. Mellét a tunica födi, mely derékon át van kötve egy széles övvel, köpenye a bal válláról majdnem a földig lelóg, elül a térdeire csúszott le s a bal térdre felhúzódik. Fölemelt bal kezével a földön álló sceptrumot fogja fölül, jobb keze

5. BUDAPESTEN, AZ AQUINCUMI MÚZEUMBAN.

lenyúl mintha a jobb oldalán lábainál heverő Cerberust fogná. Arczán szakál és bajusz van, fején pedig ott látjuk a modius. A másik trónuson, kissé Serapis felé fordulva ül *Isis*, tunicája a mellei alatt át van kötve, köpenye a bal vállról lelóg, elül a lábait fedi s jobb felől a bal térdre van felhúzva. Bal kezében ő is egy gombos végű sceptrumot tart felső végén. Jobb oldalán a szék mellett egy kerek oltáron egy kosár áll gyümölcsessel, mely fölé könyökben behajtott kezét teszi. A domborkép alatt a következő felirat áll:

M(arcus) P(ublius) Silvanus p(osuit).

A másik tábla (6. ábra) nemcsak nagyobb, de gondosabb kivitelű is. Magassága 82, szélessége 110 cm. s szintén mészkőből készült. Ó-Budán, a Vihar-utca 13. ház előtt találták 1897-ben, a mikor ott a vízvezetéki csövet fektették le.

A bemélyített alapon, melyet széles sima keret szegélyez négy oldalán, a következő domborképet látjuk: egy közös hosszú padon, melynek magas támlája van, egymás mellett ül jobbra *Serapis*, balra *Isis*. Szembe néznek, de külön számolyokon nyugvó lábaikat kissé balra tartják. Serapis fejét Juppiterétől csak

a fejére helyezett *modius* különbözteti meg, felső testét a nyaka körül rán-czokba szedett tunica fedi, mely félujjakkal van ellátva, alsó testét pedig azon fölül le a lábakig érő köpeny borítja, mely a bal térd fölé húzódik s azon át vetve lelóg. Bal kezével egy hosszú nyelű pörölyt fog fölül a dupla kalapács alatt, míg jobb kezében oldalt egy kulcsot tart fölfelé. Jobb oldalán a pöröly nyele alatt a három fejű Cerberus hever a földön, a kép szélén pedig Mercurius áll, Serapis felé fordulva s jobb kezével annak balkarját támasztja. Bal kezében a vállához támasztott caduceus van. Különben egészen meztelen, csak éppen a fején ott látjuk a szárnyas petasust.

Serapistól balra ül Isis, haja kétfelé van fésülve s feje tetején ő is a modius-t hordja. Tunicája melle alatt össze van szorítva, köpenye csak alsó testét — le egészen a lábaihoz érve — fedi és bal térdére fel van húzva.

6. BUDAPESTEN, AZ AQUINCUMI MÚZEUMBAN.

Jobb kezében oldalt vízszintesen egy kulcsot tart fölfelé, a másik egy bal térdén álló kosár tetején nyugszik. Jobb oldalán, a kép szélén egy nő áll, fején magas frizurával, kissé Isis felé fordulva. Hosszú, földig érő tunicája fölött van egy másik rövidebb, mely dereka körül össze van kötve s félujjakkal ellátva. Jobb kezét egyszerűen maga előtt leeresztve tartja, a másik nem látszik. Ez a nő sokkal kisebb, mint Isis, s bizonyára Demeter akar lenni, egészen azonkép, a mint Demetert a lugosi és a n. muzeumi táblákon — szintén kisebbitett alakban — ott találjuk Persephone oldalán. A synkretismus azon idejében Isis és Persephone úgyis egygyé olvadtak és a mint Persephone, illetve Proserpina oldalán nem hiányozhatott Demeter, azt Isis mellé is odatették és különösen a kőfaragók nem hagyhatták el, a kik nálunk is közismert típusok után dolgoztak s a külsőségek feltüntetésére ügyeltek.

De nem egészen esetleges dolog az Isis fején levő modius sem, a földi

termés ezen symboluma. Eredetileg Isis is a termékenység istennője volt, ép úgy mint Demeter leánya. Az alvilágban is tehát megilleti nemcsak a gyümölcsessel telt kosár, hanem a modius. De csak ezen a képen találjuk a fején. A kulcsot Proserpina jobb kezében már a második dévai kövön is láttuk. E szerint ezen Proserpina kép sem egészen tiszta, mert a kulcs már későbbi hozzátétel az alexandriai kort követő időből, a mikor Isis ábrázolása már visszahatott Proserpina képének megalkotásánál. Hasonlóképp ott van mindkét dévai kövön Dis pater kezében a pöröly, ezt most Serapis kezébe adták a kormánypálcza helyett. És ha már Serapis ilyenformán egészen alvilági isten lett, nagyon természetes, hogy oldala mellől nem hiányozhatott Mercurius sem.

7. BUDAPESTEN, AZ AQUINCUMI MÚZEUMBAN.

Különben ezen táblán akár Isis meg Serapis, akár Dis pater és Proserpina legyenek ábrázolva, annyi bizonyos, hogy az alvilág isteneiről van szó s ugyanabba az emlékkörbe tartozik ez az ábrázolás, a melybe a megelőzők.

Ennek negativ bizonyossága nevezetesen még az a körülmény, hogy ugyancsak a Vihar-utczában ugyanazon ponton ezzel a táblával együtt egy másik tábla is került napfényre, — mely a felvilág uralkodó isteneit, Jupitert és Junot ábrázolja egymás mellett. Ez a tábla nyilván pendantja volt az előbbinek, minthogy több mint bizonyos, hogy ugyanazon helyen, — akár egy sír-emléken, akár pedig egy sacellumban, minden valószínűség szerint egy sírkápolnában, mert főképp ott lehetett helye az alvilági istenek cultusának, — nyertek egymással szemben elhelyezést.

Az ábrázolások ugyan ellentétes régióból valók, de mert összetartozásuk

kétségtelen, ennyiben úgy hiszem, ennek a táblának ismertetése* e helyen szintén nem lesz egészen indokolatlan. Ez a tábla (7. ábra) különben nemcsak majdnem ugyanolyan nagy, mint az előző, hanem a felfogásuk és kidolgozásuk is annyira hasonló, hogy bizonyára egy műhelyből kerültek ki.

Szélessége 105 cm., az előbbié 110, a magassága 95 cm., de maga a domborkép 60 cm., holott az előbbi táblán 52. Ezen a táblán is egy közös trónszéken ülnek *Juppiter* és *Juno*. A padlábak alul esztergályozott formákat mutatnak, felül pedig szintén ugyanígy, voluták közé foglalt lánshaegyekben végződnek. A rajta ülő két istenség szemközt néz, csak lábaikat tartják kissé ferdén balra. Juppiternek a tipikus, göndörhajú, körszakálás és bajuszos feje van. Csak a bal vállán látszik a köpeny egy csücske, különben felső teste meztelen, az alsó testet azonban egészen elfedi a köpeny. Bal kezével fölül egy végével lefelé fordított lándzsát fog, jobb keze az ölben villámot tart. Juppiter nagy fejű testes alakjának ellenkezője Junoé. Fejét a vállaira omló fátyol alatt diadema díszíti. Ujjas tunicája a mellek alatt a testhez van kötve, míg a köpeny csak lábait takarja. Bal kezével alul a sceptrumot fogja, mely fönny gombban végződik. Jobb kezében egy csészét tart, olyformán, mintha áldozni akarna. Juppiter és Juno között áll a sas, fejét visszafelé, Juppiter-hez emelve.

Dr. Kuzsinszky Balint.

RUHÁS RÓMAI NŐI SZOBROK AUGUSTUS ÉS A CLAUDIUSOK KORÁBÓL.

Wickhoff és Riegl,** a kik terjedelmes, éleselméjű fejtegetésekben a római művészet formai függetlenségét és művészi eszközeinek sajátos eredetiségét vitatták, alapvető hibát követtek el abban, hogy Róma művészetét mint valami magába zárt, befejezett, kerek egészet vették szemügyre, holott az egész római művészet történeti és művészi megértésének a kulcsa a görög világ művészetében rejlik. Az antik művészi fejlődés terén a legfontosabb határkövet nem a római császári kor életretámadása jelöli, hanem Nagy Sándor halálának időpontja, a midőn a görög művészet páratlan gazdagságú föltaláló ereje lankadásnak indul. A római művészet kiindulása tulajdonképen csak végső szaka ennek a lassú herválásnak. A köztársaság korabeli műalkotásokban a hellenisztikus művészet formai ereje teljesen elvész, kimerül. A császárság idejében pedig a szerves fejlődésnek, mely a művészet alkotásait eddig egymáshoz fűzte, vége szakad. A művészi lelemény és önálló, friss alakító erő elapadása a klasszikus kor görög művészetének formai föltámasztásához vezet. Megkezdődik a rendszeres másolás, régi műrecek többé-kevésbé hű utánzása. A formai fejlődés szerves összekapcsoló ereje hiányzik;

* V. ö. Budapest Régiségei V, 113. l.

** F. Wickhoff: Wiener Genesis; A Riegl: Spätrömische Kunstindustrie in Österreich-Ungarn.

1. MÚZSA (PHILISKOS). (München, Glyptothek.)

2. RÓMAI NŐI SZOBOR. (Kopenhága, Glyptothèque Ny-Carlsberg.)

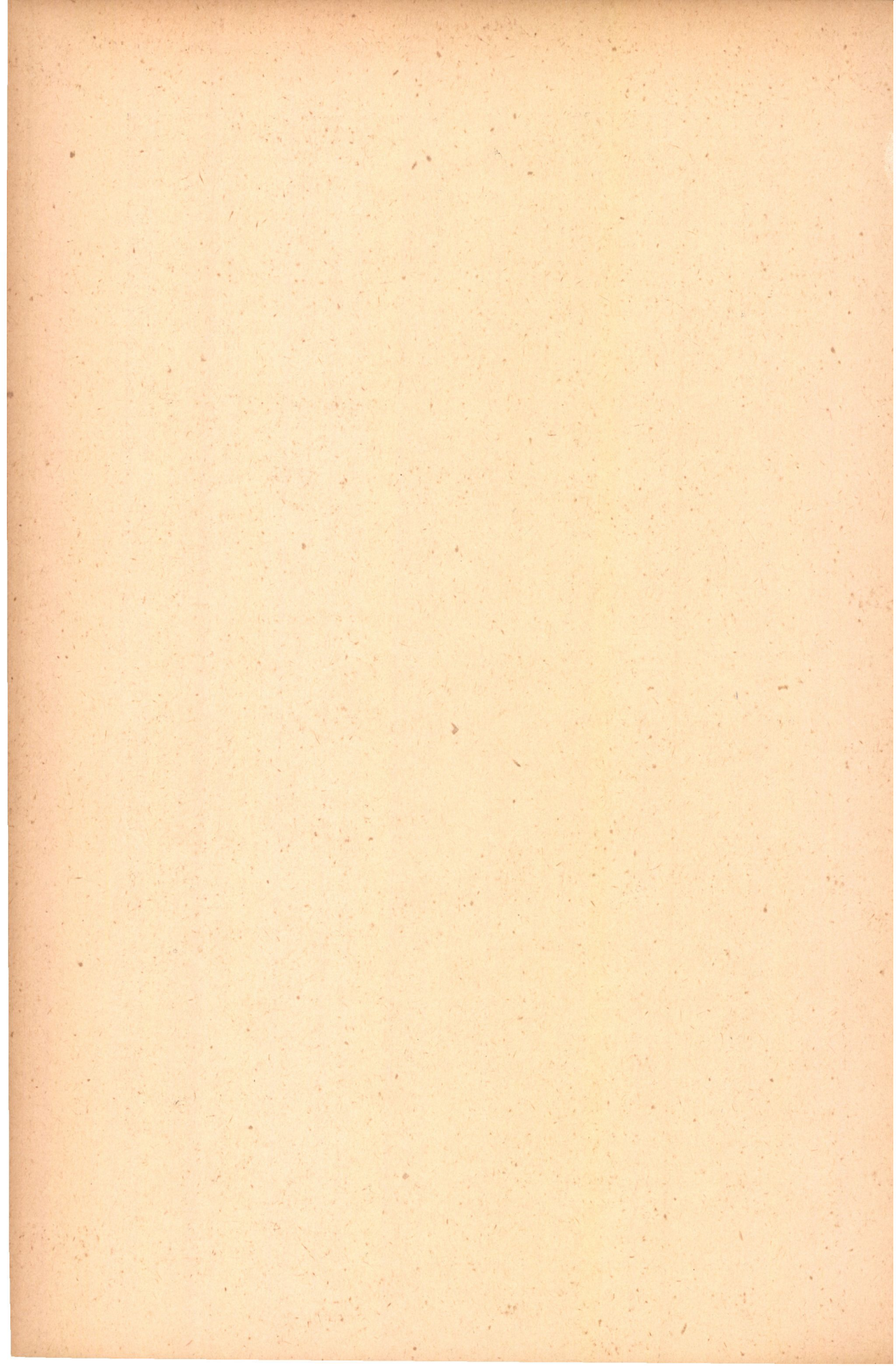

3. AZ U. N. ARTEMISIA SZOBRA. (London, British-Museum.)

4. RÓMAI NŐI SZOBOR. (London, British-Museum.)

a szervesség helyett a másoló önkénye s a sajátos, múló ízlés a művészi teremtés gyökere.

Az alakvilágnak sajátos látáson alapuló önálló átérzése és felfogása, a mi minden stylalkotó, nagy művészi kornak jellemző vonása, a római művészetből teljesen hiányzik. A római művészet nem a természet alakvilágának önálló szemléletén, hanem idegen művészi formák tanult utánzásán épül föl. Ez a császárság fénykorára ép úgy áll, mint a birodalom szürkületi idejére, midőn a Constantinusokkal a római világra ráborul a lassú enyészet éjszakája.

Sehol sem érezzük a formai függést oly meggyőzően, mint a római ruhás női portraitszobrok tanulmányozásánál, melyek valamennyien jól ösmert görög szobrászi típusok másolatai, csupán az arcz eszményi jellegét váltotta fel képmási hűség. Ezeknek a portrait-szobroknak az áttekintése nemcsak a görög és római művészet viszonyaira derít új világot, de a szobormásolás történetéhez is értékes, új adatokat szolgáltat. Az időrendileg meghatározható portraitszobrokon látott stylbeli vonások megbízható támaszaink a különböző korok eltérő másoló ízlésének megítélésénél.

A római ruhás női portraitszobrok egész anyagát e helyen nem vehetjük elemzés alá. Csupán a legjellemzetesebb példák megbeszélésére szorítkozunk.¹

Azok a Magnesiában talált női portrait-szobrok, melyek a Qu. Baebius és L. Valerius Flaccus proconsul családtagjait örökítik meg s a Kr. e. első századból valók, bár római megbízóknak készültek, formában és szellemben tisztára a hellenisztikus művészet hatása alatt állanak. A szövetszerű hűségnek a virtuóz keresése, az egymáson áttörő szövetek csillogó játéka, szinte tapintható puhasága, a márványfelületnek selyemszerű, nyugtalan reszketése, a hellenisztikus művészet ruhakezelésének ezek a jellemző tulajdonságai valamennyien benne élnek még a magnesia szobrokban, csak hogy nem a mélyebb művészi ihlet ragyogó erejével, hanem csak bágyadtan, fáradtan, erőtlenül. A hellenisztikus kör formavilága utolsó óráit éli. Motivumaiban ugyan tovább is föl-föltamad a Kr. e. első század portraitszobrain a Balbus-anya képmásán (Nápoly, Museo Nazionale)² s az Ephesosban talált női portraitszobron (Wien, Belvedere),³ de a kidolgozásban már hiányzik a szövet valóságosságának az a szemet megejtő látszata, a mire hellenisztikus művészet mindig törekedett. A ruhavetés művészi módja a nevezett alkotásokon megegyezik a gyönyörű torzóval, melyet Magnesiában találtak⁴ s mely java erejében mutatja

¹ Ugyanerről a tárgyról rövid időn belül terjedelmesebb tanulmányom fog német nyelven Münchenben napvilágot látni: Römische [weibliche Gewandstatuen] címen, a hol az egész anyagra kiterjeszkedtem.

² No 6168. A szoborhoz tartozik a fölírás: Ciria A. F. Archad. Matri Balbi D. D. — A telt, húsos arcz szenvedélyes kifejezése, árnyékba vont tekintete: érzéki erőt sugárzik, telve egészséges józansággal, minden költőiség és megindulás nélkül. Formáiban a IV. sz. mintaképeire emlékeztet.

³ Ausstellung von Fundstücken aus Ephesos im unteren Belvedere, Wien 1903, 25. o. Ha ezt a szobrot Schneider a szövegben a hellenisztikus kor eredeti alkotásának tekinti, úgy értékén jóval fölül becsüli. A fej késői kor műve. Nem tartozik a törzshöz.

⁴ Humann, Watzinger, Rothe: Magnesia am Meander T. IX.

a hellenisztikus kor művészi képességeit.¹ De épen az ezzel való összehasonlítás győzhet meg róla, minő száraz, nyers, nehézkes redőkezelés váltotta föl a római portraitszobrokon a játszi, nyughatlan szövetszerűséget.

A hellenisztikus kor gazdag, sokszzerű művészi eszközeinek kimerüléséről tesz tanúságot Jacobsen kopenhágai gyűjteményének egy nagyfontosságú, érdekes női portraitszobra,² (I. tábla 2.) mely fejtypusában a drezdai u. n. herculanumi nőkkel rokon s a köztársaság utolsó éveiből való. A ruházat motívuma még hellenisztikus, de a ruhaalkotás, a redőkezelés módja a nagyobb, nehezebb formák kedveléséről, a klasszikus ízlés föltámadásáról tanuskodik. Motivumban a művész Philiskos egyik muzsáját másolta (I. tábla 1.);³ mintaképen csak azzal változtatott, hogy a köpenyt a fejen átvette. A munka szelleme azonban éles ellentétben áll a hellenisztikus idők szinte kábító hatáskeresésével. Az aláomló ruhatömeg suhogó szövetszerűsége, lágy, puha esése, könnyed, játszi lebbenése helyett nehéz redők, mély árnyak, keményebb formák. Ebben a redőkezelésben a klasszikus kor szobrain nevelt szem vezette a művész kezét.

A hellenisztikus formáknak egyre gyöngülő érvelése mellett a köztársaság korában az V. és IV. század görög művészi mintaképeinek felhasználásával is találkozunk a római ruhás női szobroknál. Példa rá néhány Magnesiában talált szobor⁴ s a drezdai Albertinum u. n. herculanumi női,⁵ melyek Praxiteles művészi felfogását tükrözik.

Augustus korától kezdve azután a klasszikus kor mintaképeinek után-

¹ Ugyanennek a ruhamotívumnak más példái: 1. szobor a szentpétervári Eremitageban (Katalog. No 321.); 2. szobor Oxfordban. (Michaelis: Eine Frauenstatue pergamenischen Stils in Museum zu Metz, Jbuch. der Gesellschaft für lothringische Geschichte u. Altertumskunde Bd. XVIII., 1905, 215. o. 2. ábra.) V. ö. tov. British Museum, Catalogue No 1112; Bull. dell. Inst. 1849, 150. o.; Reinach: Repertoire III. p. 199., 4.; Österr. Jhfte 1898, S. 4., Fig. 2. Végül ugyanezt a motívumot mutatja egy bájos, frissen dolgozott kis szobrocska özv. Enyedi Lukácsné gyűjteményében Budapesten. V. ö.: Művészet 1903, 64. o. Ennek a typusnak az előfutára a IV. sz.-ból való Nikokleia szobra a British Museumban. L. C. Smith: Catalogue of sculptures No 1303. Newton: Discoveries at Halicarnassus T. 56. és 89.

² No 471. Katalog No 534. Dr. Jacobsen rendkívüli előzékenységgel bocsátotta rendelkezésemre gyűjteménye egész értékes anyagát. A kiegészítésekre vonatkozólag az ő gondos megfigyelését használhattam föl. A fényképfölvételek közzétételét az ő szives engedelmének és dr. Arndt hozzájárulásának köszönjük. Mindkettőnek, de különösen dr. Jacobsennek őszinte köszönettel tartozom sokszoros támogatásáért.

³ Ennek újabban egy teljes példányára akadtak a német kutatók Miletosban. V. ö. Jbuch des arch. Inst. Anzeiger 1906; Revue de l'art ancien et moderne T. XXI. p. 30—31.) A többi példányokon, melyeket eddig ismertünk (Furtwängler: Beschreibung der Glyptothek No 266.; Arndt-Amelung: E. V. No 289.; Berlin No 591.; I. Amelung: Basis des Praxiteles S. 80.), hiányzott a fej.

⁴ Magnesia am Meander S. 199. ff.

⁵ Tekintettel a szobrok általános ismertségére, itt nem térünk ki rájuk. V. ö. Br. Br.: Denkmäler T. 18., 558. (Itt találjuk az egész irodalom összeállítását.) E. V. 1291—1292. I. a szöveget. Nézetünk szerint a mintaképül szolgáló eredeti alkotás a IV. sz. kedvelt eszményi női szobra volt: valamely elhunytnak eszményített szobra esetleg a Keramaikosban, hiszen épen Praxitelesről mondja Plinius: XXXVI., 20.: opera eius sunt Athenis in Ceramico, Ilyen eszményi szoborhoz tartozott valószínűleg a szép női fej is: Furtwängler: Sammlung Sabouroff T. XL. Amelung a szobrok eredeti jelentésénél Persephona gondolt. V. ö. Amelung: Basis des Praxiteles S. 26.; Berl. phil. Wochr. 1888 Sp. 1449—50.; Furtwängler: Sammlung Sabouroff S. 50. Anm. 6.

I. IMÁDKOZÓ NŐ. (Róma, Vatikán.)

2. IMÁDKOZÓ NŐ. (Berlin.)

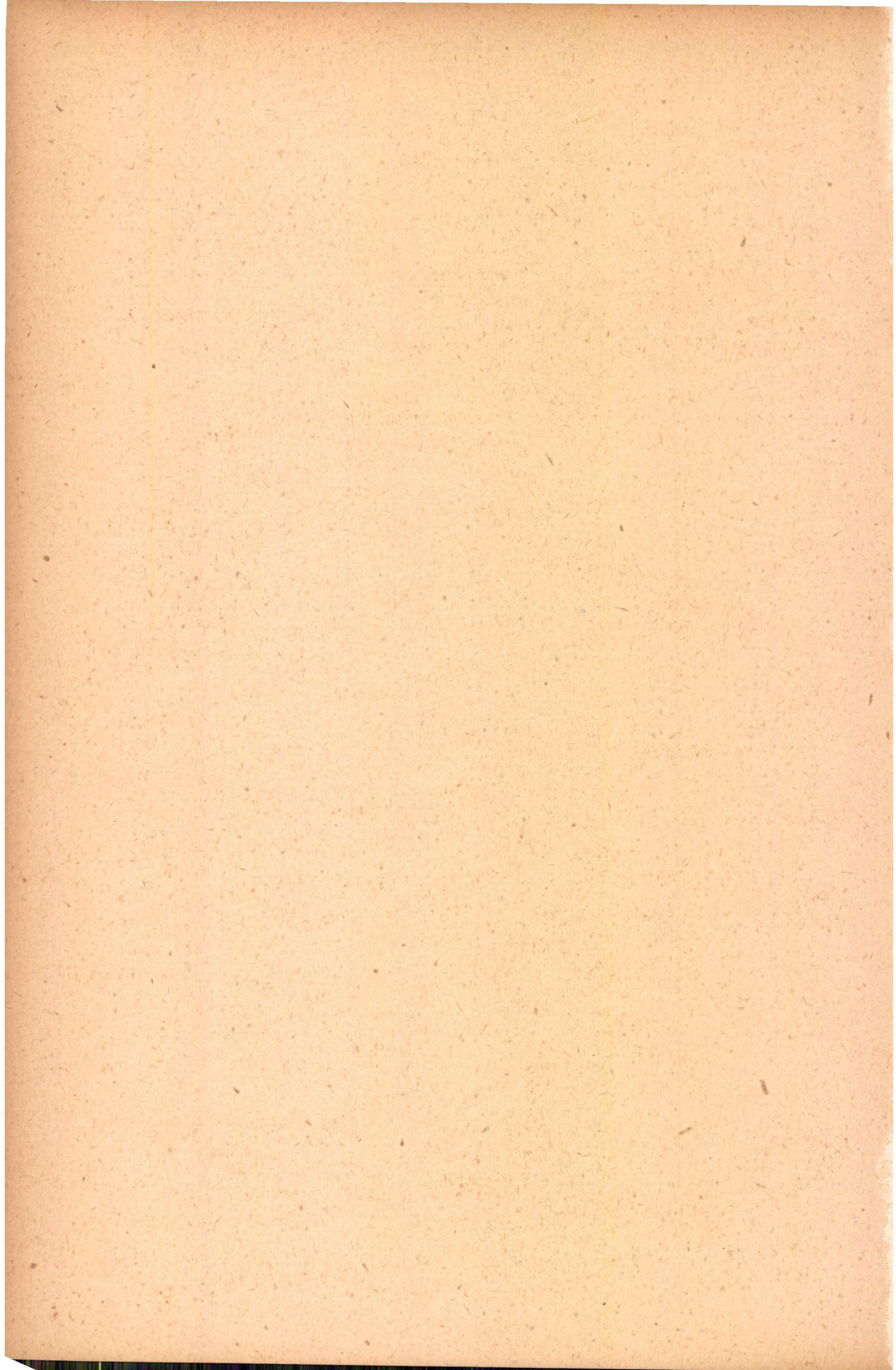

3. IMÁDKOZÓ NŐ. (Páris, Louvre.)

4. RÓMAI NŐI SZOBOR. (Kopenhága, Glyptothek
Ny.-Carlsberg.)

zása és másolása lesz a művészi teremtés egyetlen eszköze. A hellenisztikus kor nyulánk, karcsún magasba szökő nőalakjai helyett, melyek valószínűleg Lysippos egyéniségének újításai gyanánt vonultak be a görög szobrászatba, ismét az V. és IV. század széles vállú, nehezebb női típusai foglalnak teret.¹ A művészek idegen, letűnt világ formáival élnek. A kor szelleme a művészetben csupán a sajátos másoló ízlésben nyilatkozik meg. Önálló alakító erőnek, friss művészi ösztönnek semmi nyoma. Az előkelő kimértség, a hűvös tartózkodás, a mi Augustus korának minden megnyilatkozását jellemzi, a művészet alkotásain is érezhető. Ez ad az Augustus-korbeli másolatoknak sajátos jelleget. Hiányzik ebből a művészetből a temperamentum.² A vonalas, rajzszerű ízlés térfoglalása következtében elvész a műalkotásokból a hatás legfőbb titka: a jelentéktelen elemek alárendelése, a művészileg lényegesnek az a genialis kiemelése, a mi a görög művészet remekeit oly utánozhatatlannokká teszi. Oly táj ez, a hol állandó a langyos borulat, a szélcsend; nincs se napfény, se zivatar.

Augustus korának másoló ízlését látjuk minden sajátosságaival a nápolyi múzeum egy szobrán (ú. n. Livia), melyet Pompejiben a Macellumban találtak³ s a British Museum egy női portraitszobrán.⁴ (I. tábla 4.) Mindkettőn a fej töretlen s a hajviselet biztonsággal Augustus korára vall. Mind a kettő a halicarnassusi Mausoleumhoz tartozó ú. n. Artemisia (I. tábla 3.) mintaképére készült, csakhogy a másolók az eredeti formavilágát a rajzszerű ízlés nyelvébe ültették át. Az összetorlódott, csomós, súlyos ruhatömeget, mely a derékon pompás ellentétet alkot a chiton szigorúan stylizást, párhuzamos redőivel, a másolók ízlése szétbontotta és a ruhatömeget keskeny, éles redők síkszerű, gazdag vonalazásával cserélte föl. A monumentális nagyság ez által elvész. A hatás inkább dekoratív természetű.

A korai császárság legkedveltebb szobrászi típusai közé tartoztak: az imádkozó nők. Ilyen tárgyú szoborművek⁵ számos másolatban maradtak reánk,

¹ Föltétlenül téves volna a törzsökös megtermettségben egyénítő vonást látni. Az utánzott művészi típus, nem pedig a testalkat alanyi vonásai után kutató szem itt az egyetlen helyes megfejtés.

² L. Dragendorff találó megjegyzéseit: Bonner Jbücher 1898 Heft 103 S. 102. (Die arretinischen Vasen und ihr Verhältniss zur augusteischen Kunst.)

³ Fölírása: Augustæ, Juliæ Drusi Fil. Divi Augusti D. D. V. ö. Bernoulli: Römische Ikonographie II., 1., S. 90., No 2.

⁴ C. Smith: Catalogue of greek sculpture No 1988.

⁵ A görög művészetre fénykorában általán jellemző: a testtagok laza kezelése. Szétbontja, fölfejt, kiteríti őket a képsíkban, hogy mozgékony játékkal a test egész körvonalgazdagsága érvényesüljön rythmikus szépsége minden erejével és változatosságával. A körvonalak belefojtását a tömegbe, a leverő nagyság hatását ez a művészet nem ismerte. Alkotásai nem nehezednek a lélekre, mint Michelangelo kőóriásai; ha rájuk tekintünk mélyebben, szabadabban lélekezünk föl. Michelangelo a «nagy szem» titáni zsarnokságával kényszeríti belé a testtömegeket a térbe; a körvonalakat szótlanúságra kárhoztatja. A görög művészetben a test könnyed lendülettel bontja ki szépségeit a síkban; az alaki szükségyszerűség itt maga a derűs tökéletesség. Igen finoman érzett Goethe, midőn azt írta, hogy Michelangelo alakjai után az élet nem ízlik; Michelangelo elvon az élettől; a görög művészet hozzá visz. Csak természetes, hogy ez a művészet, mely az alaki szépséget avatta hitvallásává, az antik imádkozás taglejtését, a két fölemelt, kitárt kart (melyeknél a tenyér kifelé fordul), művészileg gyakran és különbözőképen értékesítette.

melyek valószínűleg a görög művészet két különböző alkotását őrzik meg számunkra. Az egyik typus *A*/ 8, a másik *B*/ 2 másolatban maradt reánk.

A/ typus. 1. Róma, Vatikán ; mellszobrok terme No 352. A fej töréssel ül, de a szoborhoz tartozik. V. ö. Helbig : Führer I. S. 141. No 249. (352.) ; Museo Pio Clementino II. T. 47. ; Clarac : 920., 2342. ; Reinach : Rep. : I., 920., 2342. (II. tábla 1.)

2. Róma, Museo Nazionale delle Terme No 33. A fej idegen. A Kr. u. 3. század műve.

3. Berlin No 496. A Hadrian korabeli fej eredetileg nem tartozott a szoborhoz. V. ö. Beschreibung der Skulpturen S. 194. No 496. ; Reinach : Rep. II., 654., 2. (II. tábla 2.)

4. Szt.-Pétervár No 162. A fej a gyűjtemény tárgymutatója szerint idegen. Reinach : Rep. I., pl. 431. No 779.

5. Paris, Louvre ; Cat. somm. No 2228. A fej aligha való a szoborra. Reinach : Rep. I., 264., 1943. (II. tábla 3.)

6. Zöld bazalt torzó a római Antiquariumban. (Orto Botanico.)

7. Szobortörödék Cherchelben. Blanchere : Musées et collections archeologiques de l'Algire et de la Tunisie IV. Paul Gauckler : Musée de Cherchel, Paris 1895 T. XVII., 1. ; Reinach II., 655., 1. Valószínűleg Juba palotájából való. Tehát Augustus korában keletkezett.

8. Végül még egy rajzban közölt példányra akadtam, melynek azonban emlékeink között nem leltem nyomát. L. Monumenti ed Annali dell' Instituto 1856 T. XXVII., p. 112. ; Annali 1855 p. 55. ; Reinach : Rep. II., p. 654., 1., I., pl. 591., 1285. Ezen a példányon a chiton kaczer hanyagsággal lecsúszott a bal vállról, a mi a másoló érdekes változtatása volna, ha ugyan az egész eltéréshez nem modern kiegészítők kontárkodása adja meg a kulcsot.

B/ typus. 1. Nápoly, Museo Nazionale No 5573. ; bronzszobor Herculanumból. V. ö. Bronzi di Ercolano T. LXXXIII. p. 329. ; Reinach : Rep. I., 780., 1945. ; II. 654., 3.

2. Paris, Louvre. Cat. somm. No 483. ; Reinach : Rep. I., 263., 1944.

A másolatok nagy száma valószínűvé teszi, hogy a görög művészet valamelyik nagyhírű, kiváló remeke maradt reánk az *A*/ typusban. A szobormű alaki felfogása és művészi jellege a IV. századra vall. Az egész alak rajzszerűen hat, ha a túlzott gazdagság a másolók rovására esik is. A két fölemelt kar között feszülő éles redők hatása egyáltalán nem szobrászi. Az alkotó művész nem a térben fejlesztett tömegekkel, hanem síkban fekvő vonalakkal dolgozott. Szemének iskolázása a rajz gyakorlatára vall. S ez a megfigyelés érdekes világitást kap, ha Plinius soraira emlékszünk, a ki a festés és szobrászat terén egyaránt jeles Euphranorról mondja : N. H. XXXIV., 77. (Overbeck : Schriftquellen No 1798) : fecit . . . mulierem admirantem et adorantem. Alig lehetne szobortypusunknak találóbb leírását adni. Ez a tény és az a megfigyelés, hogy a szobormű egész felfogása oly művészre vall, a ki inkább rajzolt formákkal, mint szobrászilag zárt tömegekkel gondolkodik, valószínűvé teszi a föltevést, hogy a felsorolt másolatok Euphranor mulier adorans-át őrzik meg számunkra. Az eredeti remeken természetesen a másolók túlzása, az unalmas, tagolatlan

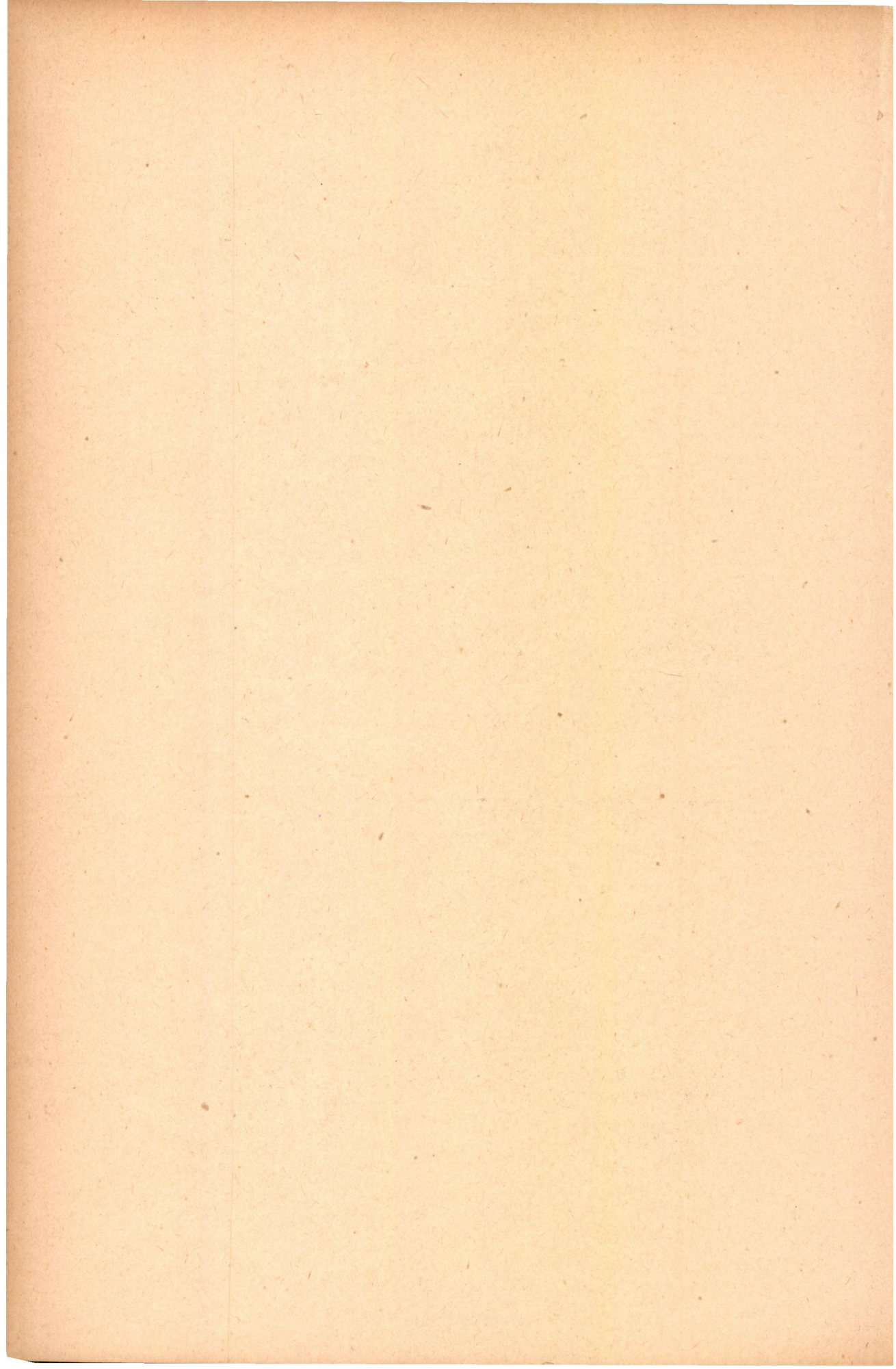

1. ÜLŐ NŐI SZOBOR. (Róma, Capitoliumi Museum.)

2. ÜLŐ NŐI SZOBOR. (Róma, Vill Albani.)

gazdagság hiányzott. Augustus korának rajzszerű ízlésű művészeit erősen csábította ez az alkotás az utánzásra, hiszen legközelebb állott az ő alanyi szemlélmódjukhoz.

A vatikáni példány redőkezelésében a legegyszerűbb; szigorú, tartózkodó, majdnem régies. A fejen átvont köpeny hatásosan, lendülő félívvel zárja a körvonalakat. Ez valószínűleg az eredeti vonása. Sokkal gazdagabb, nyugtalanabb a redőzet a párisi példányon; a berlini példányon¹ pedig szinte tolakodó, lázongó a mozgalmasság. A szigorú formákat, a csendes, nagy vonalakat a mellen fodros torlódás, izgatottan futkosó redők hullámjátéka váltotta föl.

A *B*) typus bár fölfogásában nem tér el lényegesen a megbeszéltektől, mégis alighanem más mintaképre vezethető vissza. Esetleg valamelyik másodrangú művész irodalmilag is megemlített imádkozó nője él benne. Plinius Apellas és Sthennis hasonló tárgyú alkotásairól emlékszik meg.² Ezekre lehetne első sorban gondolni.

Nem kedvezően, de jellemzetesen világítja meg Augustus korának művészi ízlését Fundilia Patrona szobra Jacobsen kopenhágai gyűjteményében.³ (II. tábla 4.) A szobor antik talapzatba van illesztve, melyen a fölírás: Fundiliæ G. F. Patronæ. A fejet modern gipszréteg kapcsolja a törzshöz, de Jacobsen úr megfigyelése szerint mégis kétségkívül reá való. Az arczon érdes, kedélytelen lélek, józan komolyság fészkel. A ruha motivuma a nápolyi Eumachiára emlékeztet. A redőzetben vonalas zsúfoltság uralkodik. Az éles ránczok valósággal elfulladásztják, elnyomják egymást. Hiányzik belőlük a szerves élet, az átható tagolás, a művészi alárendelés. A ruha művészi elrendezésében szobrunk testvérmására találunk Torlonia herczeg római gyűjteményében Flavius korabeli fejfel (Museo Torlonia T. XLVII., 188).

Az Augustus idejéből való ülő női szobrok között művészileg és időrendben is első helyet érdemel a capitoliumi múzeum ülő nőalakja megragadó, komoly fönségével, szükségzavú egyszerűségével. (III. tábla 1.) (Galleria No 42.) Az arc egész bal oldala az orral együtt kiegészítés műve. A jobb oldal érintetlen, antik s hajviseletével a köztársaság utolsó vagy a császárság első évtizedeire utal. Ez a szobor fölfogásának nagyszerűségével egyedül áll a római női portrainszobrok között. A férfiképmások között még inkább találunk hasonmására. Főleg a

¹ A fényképfölvétel közzétételére a berlini múzeum vezetősége szíves készséggel adta meg az engedelmet. Kekulé v. Stradonitz és Winnefeld urak fogadják e helyütt is hálás köszönetemet.

² Plin. N. H.: XXXIV., 86.: Adorantes se feminas (fecit) (Apellas); XXXIV., 90.: idem flentes matronas et adorantes, sacrificantesque (Sthennis).

³ No 527. Ez a szobor, valamint a nottinghami múzeumban levő hermaalakú női képmás (L. G. Harry-Wallis: Catalogue of classical antiquities in the Art Museum of Nottingham p. 82. pl. I.) C. Fundilius Doctus költő és színész alapítványa. A derék, bőkezű férfiú szobrát Jacobsen gyűjteménye őrzi: egyike a legpompásabb köztársaságkori képmásoknak: a tiszta, értelmes józanság és komoly, férfias erő mintaképe. (V. ö.: Arndt-Bruckmann: Griech. u. röm. Portraits T. 698—700; C. I. L. XIV. 4273; Philologus N. F. XVII. (1904). S. 344. No. 8.; Not. degli Scavi 1887 p. 197; Bull. dell. Inst. 1885 p. 227; Not. degli Scavi 1885 p. 319; C. I. L. XIV. 4274.)

Palazzo Spadaban (Róma) levő ú. n. Aristotelesre gondolok.¹ A nő mélyen köpenybe burkolva egyenes felső testtel keresztben átvetett lábakkal ül a támlátlan széken. Álla föltámasztott jobb karján nyugszik; bal karja pedig ölében keresztbe véve pihen. A megadó, ünnepi komolyságnak s a teljes lelki magábazártságnak pompás művészi kifejezése. Az alaki felfogás rendkívüli egyszerűsége, a nagyban való látságnak csodás ereje, mely a szoborról felénk dobban, valószínűvé teszi, hogy az V. század görög művészetének valamelyik remeke szolgált mintaképeül.²

A szobormű egész művészi tartalma megkapó közvetlenséggel tárul föl a szemlélő előtt, ha a görög művészet egy másik gyönyörű, Phidias szellemére valló teremtésével, az ülő szoborral hasonlítjuk össze, mely számos másolatban maradt reánk. Közülök a legtöbb római portraitfejet visel. A leghűebb példányok az ú. n. Olympia Torlonia herceg gyűjteményében, az ú. n. Agrippina az Albani Villában (III. tábla 2.) s a szép torzo, melyet nemrégiben Veronában találtak. A phidiaszi alkotás³ s a capitolium ülő szobra művészi felfogás és kifejezés szempontjából éles ellentétben állanak. Itt az alak velünk szemben a mélységbe fejlődik. Tartásában határozott, komoly, szinte változhatlan nyugalom. Minden taglejtés, minden vonal a középre törekszik. Ott ellenben az alak széles oldalrajzban bontakozik ki előttünk. Tartásán királyi kényelem és szépség ömlik el. A tagok lazán, fölfejtve szertebomlanak. Minden vonal kifelé vezet. Itt mindent magába zár, ott mindent felold a hangulat. Az egyik olyan, mint a kör, melynek minden pontját a középpont határozza meg, a másik mint a rythmikus hullámvonal, mely könnyedén, kötetlenül lebeg tova. A capitoliumi szoborban megoldott probléma: a legnagyobb művészi tartalom összevonása az egységes térben a renaissance leghatalmasabb szobrását, Michelangelot is mélyen foglalkoztatta. Nála ez úgyszólván egész művészi fejlődésének problémájává lett. Ő azonban egészen más megoldást talált. Nem vonalakkal, hanem tömegekkel építi föl alakjait. Az egy síkba kényszerített ellentétes testtömegek összetorlódása és küzdelme adja meg alkotásainak a csodálatos, átható, gazdag életet.⁴

¹ Arndt-Bruckmann: Griech. u. röm. Porträts T. 378—380.; Helbig: Führer II. No 998.

² Furtwängler Adolf müncheni professzor beszélgetés közben IV. sz.-beli mintakép mellett foglalt állást. Itéletét a felső test karcsúságára és a redőkezelés módjára alapította. Én a szobor egész felfogása és művészi jellege révén az V. sz.-beli mintaképet valószínűbbnek tartom. A redőkezelésen s a test arányain a másoló önkényesen változtathatott.

³ ¹) U. n. Olympia. Musée Torlonia T. 20. No 77. — ²) U. n. Agrippina, Albani Villa No 79.; Description de la Villa Albani p. 15.; Clarac 932., 2367.; Bernoulli R. J. II., 1., S. 184. No 12. a fejnek a törzshöz való hozzátartozása, a márványfelület eltérő állapota miatt, mint Arndt közölni szíves volt, kétséges. — ³) Firenze, Uffizi; Amelung: Führer No 85. a fej idegen. — ⁴) Verona, Museo livico No 37; Not. degli Scavi 1891 S. 8. No 2. Röm. Mitt. 1891 S. 326—27. — ⁵) Róma, Kapitolumi Múzeum No 84; Helbig: Führer No 468. — ⁶) Firenze, Uffizi No 34; Amelung: Führer No 80. — ⁷) Nápoly, Mus. Naz. No 6029; a fej nem rá való. — ⁸) Egy nyomaveszett szobor képét l. Insigniores statuarum urbis Romae icones Joannes Jacobus Rubeis: formae urbis Lib. II. T. 122.

⁴ Idézzük csak szemünk elé a Nap alakját a Medici-sírkápolnában, a firenzei Giardino Boboli kevésbé méltányolt, sokszor elfeledett, hatalmas Rabszolgáit, a Vittoria csoportját a Bargello udvarán, a Medici madonnát, a tövishúzó fiút Szt.-Péterváron, mind ennek az alkotásmódnak a példái.

1. GÖRÖG NŐI SZOBOR. (Venezia, Doge-palota.)

2. RÓMAI NŐI SZOBOR. (Róma, Lateran.)

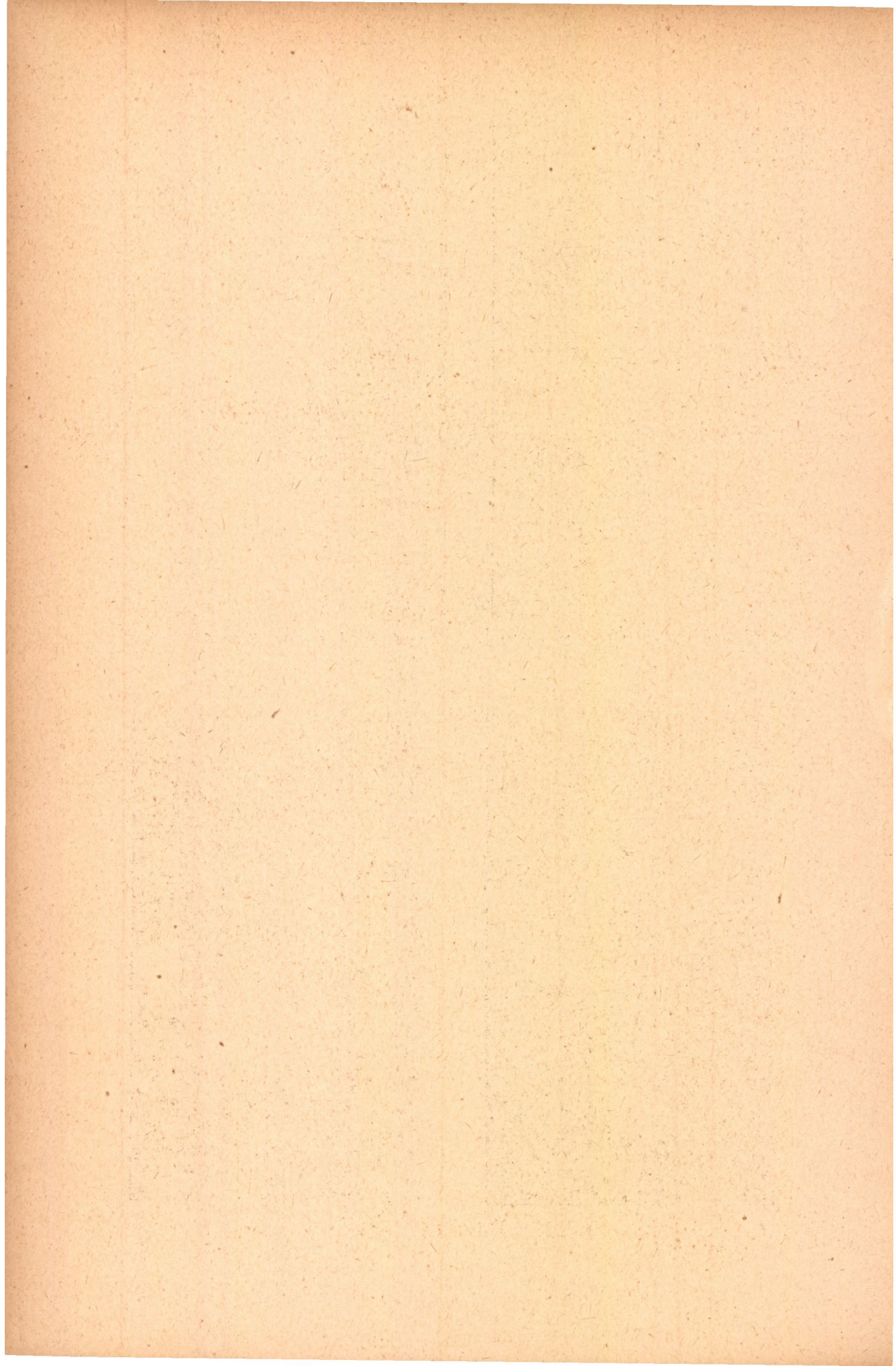

3. RÓMAI NŐI SZOBOR. (Kopenhága, Glyptothek
Ny-Carlsberg.)

4. RÓMAI NŐI SZOBOR. (München, Glyptothek.)

I. RÓMAI NŐI SZOBOR. (Kopenhága, Glyptothek Ny-Carlsberg.)

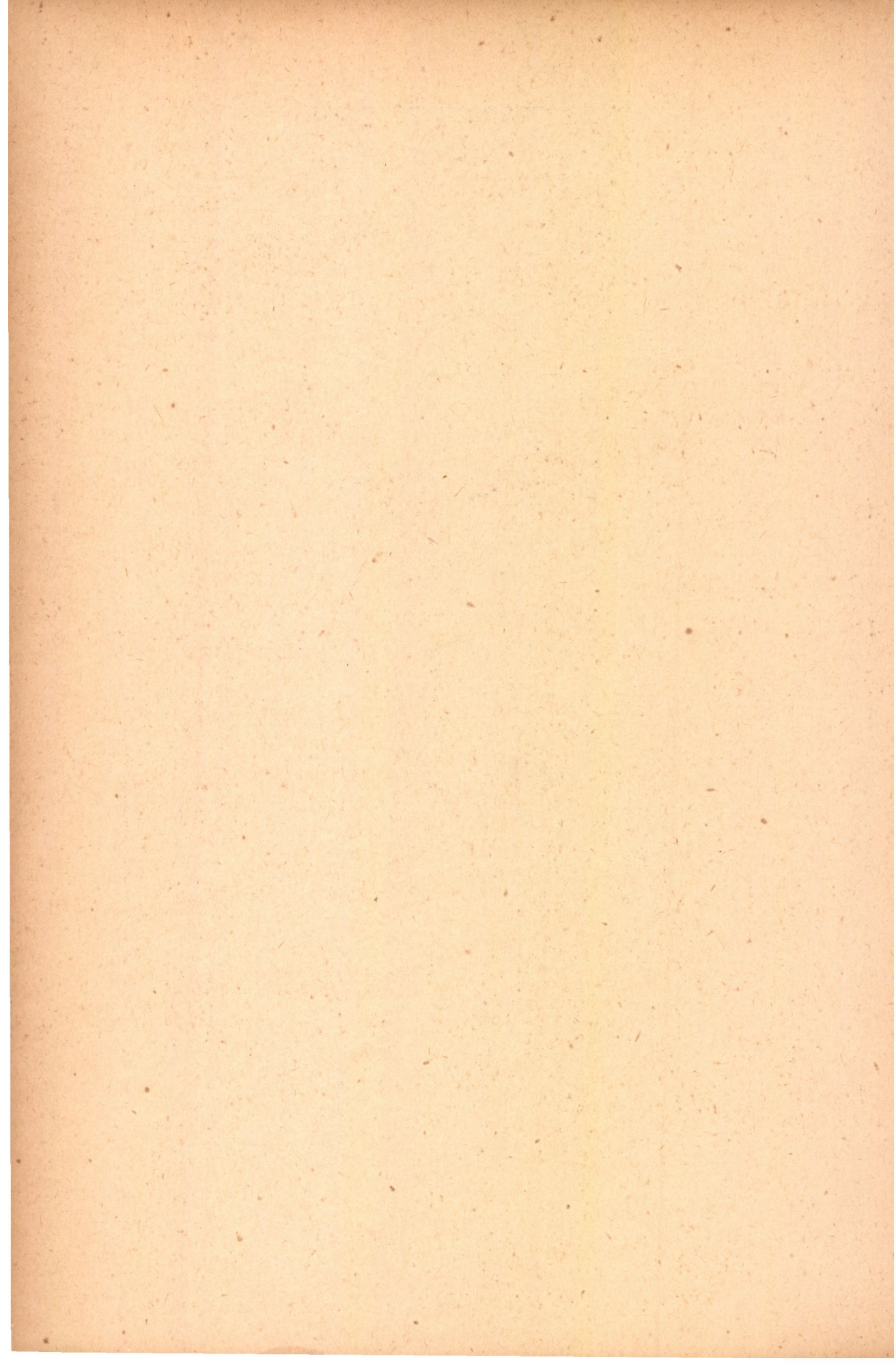

2. RÓMAI NŐI SZOBOR. (Róma, Museo Torlonia.)

3. RÓMAI NŐI SZOBOR. (Berlin.)

A vonalas, rajzszerű látást, a mit Augustus korára oly jellemzőnek találunk s a melynek legmonumentálisabb kifejezései az Ara Pacis figurális domborművei, a Claudiusok korában a barokk ízlés, az indokolatlan mozgás kedvelése váltja föl. A másolatok egészben stylhűebbek, csak a részletek nyugalmát bontja meg a barokk mozgalmasság. A redők itt-ott egészen váratlanul kibillennek egyensúlyi helyzetükből. Mintha szél kapná el őket. A barokk ízlés jeleit a claudiusi portraitszobrok több csoportjánál megtaláljuk. Ide tartoznak:

1. Róma, Lateran No 436 (Helbig: Führer I. S. 451. No 672. (436.); Röm. Mitt. 1892 S. 237—238.; Bernoulli: R. J. II., 1. S. 183. No 10.) A fej esetlenül, nehézkesen ül a testen, nem tartozik a törzshöz. A nyakba hulló hajfürtök, melyek a fejet a testtel összekapcsolják, gipszből valók. A szobrot együtt találták több más kétségtelenül claudiusi lelettel, a mi keletkezési idejét meghatározza. (IV. tábla 2.)

2. Kopenhága, Glyptothek Ny-Carlsberg (Jacobsen gyűjteménye) No 535. A fej modern gipszmásolat a lateráni példány nyomán. (IV. tábla 3.)

3. München, Glyptothek No 208 (Furtwängler: Beschreibung der Glyptothek No 208. S. 178.) A fej nem rá való, eszményi typus. A torzo római portrait-szoborhoz tartozott, a miről a nyakszirten látható claudiusi konty töredéke bizonytságot tesz. (IV. tábla 4.)

Mind a három szoborhoz a szép, Phidias köréből való Demeter-typus szolgált mintaképül, (IV. tábla 1.) melynek egy eredeti példányára Furtwängler a velencei Doge-palotában akadt. (L. Furtwängler: Originalstatuen in Venedig T. I., II. S. 9—15.) A másolók nem egyenlő gondnal és lelkiismeretességgel követték a mintaképet. A laterani példány a leghűebb. A chiton-átborítás redőinek nyugalmát csak alig hogy megbontja a szél. A kopenhágai példány erősebb eltéréseket mutat. A chiton redőiből hiányzik az egyenletes, stylszerű erő, a határozott művészi vonalazás. Engedelmesen odasimulnak a testhez s a kilebent középső redő a szélben odalapul a mell formáihoz. A müncheni szobor művésze a legszabadabban járt el. Nemcsak a redők között teremtetett békétlenséget, de a felső testnek csipőben adott lendülettel az egész alak mozgalmasságát fokozta. A chiton a bal vállról kecses hanyagsággal lecsúszik, a mi az eredeti hatását egészen megváltoztatja.

Hasonló barokk-ízlés jeleit látjuk még négy más Claudius-korabeli női portrait-szobron:

1. Róma, Museo Torlonia T. LXXXI., 322. (V. tábla 2.)

2. Kopenhága, Glyptothek Ny-Carlsberg (Jacobsen gyűjteménye). A fej Jacobsen úr megfigyelése szerint, bár nem töretlen, de a szoborhoz tartozik. Az Augustus korabeli hajviselet s a Liviára emlékeztető arczvonások nem zavarják a Claudius-korabeli keletkezés lehetőségét. Épen a szép, hírhedt Liviának később is emelhettek szobrot. (V. ö. Not. degli Scavi 1898 p. 291. Fig. 3. p. 292. No 3. (G. Patroni). (V. tábla 1.)

3. Paris, Louvre. Cat. somm. No 1242.; Fot. Gir. 1370. Az Augustus idejére valló fej idegen.*

* E. Michon úr szíves levélbeli közlése.

4. Madrid, Prado; Arndt-Amelung: E. V. No 1607—9.; Hübner No 83. Arndt szíves szóbeli közlése szerint a fejnek a törzshöz való tartozása kétséges. L. Clarac 834. A, 2090. A.

Mind a négy alkotás valamelyik V. századbeli görög mintaképre vezethető vissza, mely a Hera Barberini és a velencei Demetertypus motívumának elemeit egyesíti. A leghűebben őrzí meg az eredetinek komoly, nyugalmas jellegét a párisi példány, míg a kopenhágai és római másolatok redőkezelésében önkényes mozgalmasság uralkodik. Ott alulról unalmas egyenletességgel fodrosra duzzasztja, itt pedig merész, zavaró önkénynyel szinte elragadja, tépdesi, a szél a chiton átborításának redőit. A madridi példány az egész szoborra átvízi a nyugtalanságot. Az alak karcsúbb, könnyedebben hat. A felső test csípőben könnyed fordulattal kilendül a szobor függőleges síkjából, a mi fokozza a térhatást. A ruha jobban odasimul a testhez, nincsen meg alaki önállósága. A szél nemcsak az átborítás redőibe kap belé, hanem a köpeny alsó csücskét a bal lábszár mellett messze kikanyarítja, kilobogtatja. Ez kétségtelenül művészileg egészségtelen, fölszínes eszköze a hatásnak, tartalmatlan, önkényes játék a formákkal. A barokk indokolatlan mozgása itt a nyugalmas szobrászi benyomást fenyegeti.* Érdekes, hogy ez a szemsértő barokk ízlés ráveti árnyékát a claudiusi kor egyéb művészi alkotásaira is. Csak a puteoli talapzat domborműves alakjaira s a claudiusi pánczélos szobrokra emlékeztek, a hol a lecsüngő bőrrojtokat megrezsenti a szellő. (V. ö. Calligula szobrát a Louvrebán Cat. somm. 1235; Clarac 277., 2373; a pánczélos szobrot Nápolyban, melyre Trajanus feje tévesen került: fot. 5182; tov. Vatikán (Róma) Gall. degli Candelabri No 248.; végül Titus pánczélszobra Olympiában, mely ennek az iránynak utolsó hírnöke a flaviusi korból. (Olympia Bd. III. Bildwerke T. LX., 1.) Az önkényes, barokk mozgalmasság keresését ilyenformán a claudiusi másolók szélesen elterjedt ízlésbeli sajátosságának ismertük meg s ezt a megfigyelést a másolatok időrendi meghatározásánál emlékeink között más téren is értékesíthetjük.**

A claudiusi kor egyik legpompásabb női portraitszobra a berlini ú. n. Fortuna. (No 537.; Beschreibung S. 227.; Clarac 421., 825. és 438., 2464. G.) (V. tábla 3.) A fej törés nélkül ül a törzsön s kissé jobbra hajlik. A hullámos hajat középen választék tagolja. A nyakban a jellemzetes claudiusi konty. A homlokon diadém s az aláomló, csomós papnői szalag. Az arc nem szoros értelem-

* Nem tanulság nélkül való, ha itt röviden visszapillantunk a görög művészet remekeire. A redők mozgását ezek a művészek csodálatos szerves értelemben használták föl. A szélben lebegő redők hatalmas, hullámzó mélységükkel, mint zenekar az éneket, kísérik a test mozgását. Növelik, fokozzák a mozgás és a tér képzetét lelkünkben. Gondoljunk csak Paionios Nikéjére! Van-e a lebegő, aláereszkedő, szálló mozgásnak pompásabb művészi kifejezése? S fontoljuk meg, minő céltudatos eszköze itt a művészi hatásnak a ruha!

** Ezen az alapon claudiusi korba sorolhatók a következő másolatok: a kapitoliumi Athena (Furtwängler: Masterpieces Fig. 37.); a barberini Apollo római példánya (Conservatorok palotája L. Bull. comm. 1887 T. XX., XXI.); egy nőalak a firenzei Uffiziben (E. V. No 91.; Alinari fot. 1240; Amelung: Führer No 91. S. 65.); a Villa Doria Pamphili (Róma) szobra (Br. Br.: T. 538; Röm; Mitt. 1901 XVI., T. I., II. S. 21. ff. Amelung.); az u. n. alban Sappho a Pal. Ceperelliben (Furtwängler: Meisterwerke S. 102. Fig. 14.) Végül a Not. degli Scavi 1900 p. 253 közölt ülő szobor.

ben vett képmás ; vonásai inkább eszményiek. Ilyen eszményi képmással állunk szemben a nagyhirű ludovisi Junonak nevezett fejen is, melyen hasonlóan ott díszlik a papnői szalag és a claudiusi konty. Azonban itt az alkotó művész szorosabban ragaszkodott valamelyik praxitelesi ideális fejtypushoz. Valószínűnek tartom, hogy az ú. n. ludovisi Juno-fej eredetileg a berlinivel rokon szoborhoz tartozott. Emlékeink között számos más példát is ismerünk arra, hogy eszményi arcnak a másolók a claudius-korbeli divatos hajviselettel és a papnői szalaggal korszerű, egyéni jelleget adtak.¹

Portraitszobrunk mintaképeül az V. sz. egy nagyhirű alkotása szolgált, mely több másolatban maradt reánk² s melyet a leghíresebb, ephesusi példány után a «Hera-torzo»³ typusának szoktak nevezni. A berlini szobor redőkezelésén erősen érzik a modorosság. A valódi művészi elevenség helyét a pusztá külső, nehézkes gazdagság és nyugtalanság váltotta föl. A derékon átcsavart nehéz köpenyen megtorlódó apró, kanyargó ránczoknak nincs igazán szövetszerű életük. Nem a fogékony látás, de a vértelen utánzás művei. A mint a köpeny kezelése mutatja, e művész a nagyobb, nyersebb, tömegszerű hatásoktól nem riadt vissza. Augustus korának kényes, vonalas ízlése tehát lényegesen megváltozott.

Az önálló művészi szemlélet és teremtő erő hiánya egész vizsátságával elénk tárul a kairói múzeumban levő claudius-korbeli női portraitszobron.⁴ A mintaképül szolgáló kisebbik herculanumi nő fiatalos, szelid bájával kellemtelen ellentétben áll az öreges női arcz száraz, húsos józansága, szinte pórias egészsége, és nyers élethetősége. Az összhatás kínos. A benyomás egysége megtörik. Érdekes, hogy az arcz vaskos valóságossága mellett a gerezdes hajviseletet (Melonenfrisur) találjuk, csupán elől, a homlokon bomlik föl a haj apró, göndör fürtök sorába. A gerezdes hajviselet a Praxiteles idejéből való eszményi fejtypusok sajátossága s a herculanumi nőknön, melyek egyikét a másoló a jelen esetben követte, szintén megtaláljuk. Lehetséges már most, hogy a művész lelkiismeretlen, szolgálai kényelemmel a hajviseletet is egyszerűen lemásolta mintaképéről, de az is lehetséges, hogy a Claudiusok korában még járta a gerezdes hajviselet, mint azt az Egyiptomban talált egykori festett mumiaportraik valószínűvé teszik, melyek közvetlen az élet nyomán

¹ A következő példákat ismerem: 1. Róma, Vatikán, Mus. Chiaramonti No 548. (a fej Diana Lucifera szobrán ül.); 2. Fej a római albani Villa egy Nike szobrán E. V. 1121—22.; Clarac 416., 719A.; Helbig: Führer No 837.; Furtwängler: Meisterwerke S. 558; Anm. 1. Itt valamelyik gyönyörű praxitelesi Aphrodite-fej szolgált mintául; 3. Kalliope feje a vatikáni múzsák termében. Helbig: Führer No 280.; 4. Fej Nápolyban, Museo Nazionale No 6289.; 5. Venus Anadyomene feje Nápolyban. Mus. Naz. No 6292.; 6. Fej Genuában, Palazzo Bianco E. V. 1368/9.

² Br. Br. T. 507.; egyéb másolatai 1. Nápoly Mus. Naz. No 6027.; 2. Firenze, Giardino Boboli E. V. No 280.; 3. Róma, Pal. Altemps; 4. Giardino Barberini (Praeneste, Aspendos) Cl. 97813., 25242.; 6. Lackorinski: Städte Pamphyliens und Pisidiens I. S. 94. Fig. 71.; Arndt: La Glyptoheque Ny-Carlsberg p. 91.

³ A Hera torzo elnevezés alaptalan. Az ephesusi torzo római portraitszobor töredéke. (V. ö. Berl. Phil. Wschr. 1901 Sp. 19.; Furtwängler: Meisterwerke S. 84., 4.; Masterpieces p. 118., 1.)

⁴ V. ö. Catalogue general des antiquités Egyptiennes du Musée du Caire, Edgar: Greek sculpture T. XII. No 27477. p. 22.

készültek s melyeken gyakran találkozunk a korai császárság idején ilyen hajviselettel.*

Nem lehet czélunk e rövid értekezés keretében az első császárok idejéből való ruhás női szobrok egész anyagának kimerítő tárgyalása. Be kell értnünk a megbeszélte néhány példával, mely már elég alapot nyújt arra, hogy Augustus és a Claudiusok kora művészi fölfogásáról ítéletet mondhassunk. Lépten-nyomon éreztük a római művészet teljes alaki függését, az önálló látás és teremtő erő hiányát. A ruhás női szobrokban a görög művészet alkotásainak többé-kevésbbé szolgálai másolatára ismertünk, melyeknek egyedül a divatos ízlés ad valami sajátos jelleget. Augustus korában a rajzszerű látás, a Claudiusok idején az indokolatlan mozgás, a barokk kedvelése. Csak a képmási hűségű fej eredeti teremtés műve. Épen az arcképszoberászat terén az első császárok ideje kétségtelenül elsőrangú műremekeket hagyott reánk. Róluk ránk sugárzik a római faj egész büszkesége, okos előkelősége, egészséges életereje és józan értelmessége. Az egyéni vonások megfigyelése és művészi visszaadásának ereje azonban az *arczon* túl nem terjed. Az *egész ember* nem önállóan, csupán mint utánzott görög szobrászi típus jelenik meg a római művészetben.

Hekler Antal.

PANNONIAI FELIRATOS EMLÉKEK.

(Első közlemény).

Az elmúlt esztendőben a M. N. Múzeum részéről három nagyobb ásatás vezetésével voltam megbízva: Somodor-Pusztán (Komárom m.), Dunapentelén (Fejér m.), és Csákberényben (Fejér m.) és mindenütt fáradozásaimat a legszebb siker koronázta. Nem kevesebbet mint 51 köemléket hoztam a M. N. Múzeumba, köztük 3 feliratos kőkoporsót, 2 feliratos mérőföldmutatót, 2 feliratos oltárkövet, 18 feliratos sírkövet, 5 egyéb feliratos emléktáblát és 21 domborműves köemléket. Tizenhét darab, múlt évi márczius havában történt dunapentelei hivatalos kiküldetése eredménye, már hozzáférhetővé lett téve a tudomány számára, (v. ö. Arch. Ért. XXVI. 155—159. és Arch. Ért. XXVI. 221—275.), a többi 34 darabról most szándéksom bővebben értekezni. Ehhez számos bélyeggel ellátott cserép és sok érdekes agyagtárgy járul, a melyek több mint egy szempontból érdemelnek közelebbi figyelmet, mert sok tekintetben alkalmasak Alsó-Pannonia keramikájáról való ismereteink lényeges kibővítésére; igen érdekes üveg-, borostyán- és bronz tárgyak is kerültek napfényre, a melyek mind az archæologus figyelmére méltók. A nagy számmal

* Edgar: Catalogue general és Journ. of. Hell. Studies 1904. A mumia portraikra báró Bissing Frigyes Vilmos tett figyelmessé. Úgy hiszem a császárság korabeli hajviseletek megítélésénél nagyobb óvatossággal kellene eljárni, mint az rendesen történik. A császári érmeken és pénzeken látható hajviseletek merev általánosítása a nép minden rétegére, a társadalom minden osztályára, — mint a kutatók legtöbbje teszi, — bizonyára téves egyoldalúságra vezet.

lelt terra sigillata töredékek közül bélyeges darabokon kívül olyanok is voltak, a melyek vadászati jelenetekkel avagy egyéb ritkábban előforduló ornamentikával vannak díszítve. E mellett három helyütt akadtam római korabeli építmények maradványaira és némely helyen 2—3 méternyire a római telep alatt egy sokkal régebbi korszak maradványait fedeztem fel, a mennyiben itt igen érdekes és értékes őskori tárgyak jutottak felszínre.

Ehhez járul még 4 újabb köemlék (1 domborműves és 3 feliratos), a melyek csak kevéssel ezelőtt kerültek felszínre *Dunapentelén* és 7 feliratos köemlék, a melyekre csak néhány nappal ezelőtt bukkantak *Tatabányán* földmunkálatok alkalmával. És ha mindezekhez még hozzászámítjuk azt a 6 darab köemléket, a mely a kun-szentmiklósi ref. gymnasium udvarában volt felállítva és ez évi január hó 12-én jutott az ottani református iskolaszék elnökségének nagylelkű határozata folytán ajándékképen a M. N. Múzeum birtokába, e folyóirat t. olvasóinak 68 köemlékről adhatunk tudomást, a melylyel múzeumunk értékes kótára az utolsó 8 hónap alatt gazdagodott és a melynek csak igen csekély része már ismert anyag.

A mikor pedig ezen nem csekély anyag feldolgozásába fogok, hogy a nyilvánosság számára hozzáférhetővé tegyem, azt hiszem a könnyebb áttekintés céljából a legjobb lesz ezt az anyagot csoportok szerint tárgyalni és így értekezésem első részét az eddig még nem ismertetett köemlékek, valamint a bélyeggel ellátott cserepek közzétételével kezdem; ezt követi majd a többi tárgy ismertetése.

A) **Köemlékek. I. Dunapentele és környékéről.** A Dunapentelén, az egykori Intercisa helyén lelt római régiségek az utolsó években annyira fölszaporodtak, hogy ez a hely Pannonia egyik legfontosabbikává vált és a tudományos világ figyelmét mindinkább jobban és jobban fordította magára. Hogy az e helyen eszközlendő további kutatások és ásatások systematikus módon folytathatók legyenek, egy oly térkép iránti szükség merült fel, a mely lehetőleg az összes eddig kifürkészhető lel- és ásatási helyekről pontos áttekintést nyújtson. E feladat kivételével megbízva múlt évi június havában egyuttal azzal a szándékkal mentem Dunapentelére, hogy egyrészt folytassam múlt évi márczius havában oly sikerrel járt ásatásaimat (v. ö. Arch. Ért. XXVI. 155—159.), másrészt pedig utánajárjak a dunapentelei és környékbeli ama emlékeknek, a melyekről a tudomány szövegüknek a C. I. L.-ban való közzététele folytán már rég tudomást szerzett, de a melyek eddig mindazonáltal még nem voltak a múzeum birtokában. Így a C. I. L. III.-ban 10305. sz. a. egy fölötté érdekes szövegre bukkantam, a melyről a C. I. L. azt jegyzi meg, hogy Dunapentelén «in ædibus Antal Lucas pro gradu scalarum caldarii plantarum» van felállítva. Az Arch. Közleményekben (VI. kötet, 1863. évfolyam, 62—63. lap.) Rómer Flóris a következőket írja: «Nem hagyhatom említés nélkül az egészen bemeszelt Hercules (?) torsót Janicsáry uraság udvara falának egyik fülkéjében, mely a folyosó egyik szögletében is méltán állhatna, és azon domborművet, mely ugyanott látható és a Nemzeti Múzeum egyik díszévé fog válni. Andromedát és Perseust állítja elénk. Jobbra Andromeda áll, kezei a sziklához keresztbe kötött szíjjal vannak erősítve; az alak meztelen; palástja, sze-

mérmét földve, honáról gyönyörű redőzetben foly le. Lábainál a tengeri szörny iszonyatos alakja merül fel a tengerből, nyaka pikkelyes, nyelve, mint kígyóké, kétágú. Balra felfelé lépő, egészen meztelen szakállas erőteljes férfiú tűnik fel, jobbában görcsös bot, ezt a szörnyre emeli, hátán tegez és nyíl; balja csipejére támasztva és erre a köpeny végei tekervék. A kő felső része veresre volt festve, másomnan már lekopott; szélessége = 3' 2", magassága = 3' 9".»

A C. I. L. a 10329. sz. a. egy feliratot a következő szavakkal kíséri: «nunc *Rácz-Almás* apud dominum Bay.» A C. I. L. 10316. sz. a. ugyancsak egy ráczalmási, Bay Sándor kastélykertjében álló feliratos kőkoporsóról tesz említést. Ezenkívül találtam: C. I. L. III. 10314.: «nunc Vadas in Danuvii ripa sinistra contra Dunapentele apud dominam Jankovich»; C. I. L. III. 10317.: «nunc Vadas in ripa sinistra Danuvii contra Dunapentele in ædibus dominæ Jankovich»; C. I. L. III. 10328.: «Adony im Hofe des Verwalters»; C. I. L. 10330.: Adony am Anfange der Postgasse als Schwelle; C. I. L. 10331.: «Adony im Hause des Hofrichters neben dem Brunnen».

Elhatároztam tehát, hogy e köveket kifürkészem és — ha csak lehet — a M. N. Múzeum számára megnyerem. És ime! fáradságomat némely siker koronázta. Első utam etrekarcsai Lukáts László, dunapentelei földbirtokoshoz vezetett, a ki a legnagyobb szívélyességgel és előzékenységgel késznek nyilatkozott, hogy a birtokában levő 4 drbot a M. N. Múzeumnak ajándékozza. Ezek a fentebb említett két darab (C. I. L. III. 10305. és Arch. Közl. VI. 62—63. l.) és 2 domborműves kő, a melyek egy-egy sírkőnek a felső részét képezték. Az egyiken két korinth. félpillér között félköríves fülkében egy lovas van ábrázolva térdig érő tunikával és válláról szabadon a szélben lebegő chlamyssal. A jobb felé haladó ló mellett egy férfi (a lovas inasa?) van ábrázolva, a ki a ló kantárait kezével tartja. Méretei: m. = 61 cm., sz. = 132 cm. A másik kőtörredék is római sírkő felső domborm. részének egyik fele, a melyen ædiculában levő mellkép van ábrázolva. Az ædiculát egy, oszlopokon emelkedő orom koronázta, a melynek oldalait egy-egy delphinalak ékesítette. M. = 66 cm., sz. = 57 cm. A Rácz-Almásan őrzött két darab (C. I. L. 10316. és 10329.) is — köszönet Bábay Bay Sándor nemeslelkűségének — rövid idő óta a M. N. Múzeum tulajdonát képezik. Hiábavalóknak bizonyultak azonban a C. I. L. III.-ban 10328., 10330. és 10331. számok alatt közzétett három kő-émlék megszerzésére irányult fáradozásaim. Már nincsenek Adonyban és senki sem tudja, hogy hová kerültek és mi történt velük. A C. I. L.-ben 10317. és 10314. számok alatt közzétett emlékkövek sincsenek már régi helyükön. Az egyiket (C. I. L. 10314.) illetőleg minden nyomot elveszítettünk, a másik (10317.) pedig a Jankovich-féle ház lebontása után Vadasból Kun-Szt.-Miklósba került és f. évi október hó közepe óta a M. N. Múzeumban van.

Annál nagyobb siker koronázta Dunapentelén kifejtett tevékenységemet. Mindenekelőtt meglehetősen megbízható forrásból értesültem, hogy az etrekarcsai Lukáts László (előbb Janicsáry) kastélyában őrzött 4 drb emlékkövet *nem Dunapentelén*, hanem *Adony*-ban találták még pedig egy időben a ráczalmási, bábay Bay Sándor birtokában volt két darabbal (C. I. L. 10316. és 10329.). Mind a 6 darabot néhai bábai Bay Sándor, a ráczalmási kastély jelenlegi tulaj-

donosának az atyja, a maga számára megszerezte és ráczalmási kastélyába hozatta. Innen azután 4 drb — köztük a C. I. L. III.-ban 10305. sz. a. közzétett kő is — ajándék útján Janicsáry, dunapentelei földbirtokos birtokába került. Ezzel *Domaszewsky* (C. I. L. III. 1682. l.) és *Fröhlich* (Arch. epigr. Mitth. XIV. 54. l.) feltevései, a melyekhez *Hampel* is csatlakozott (l. Arch. Ért. XXVI. 235.), helyeseknek bizonyultak és tévedés volt *Mommsen* részéről, ha ő a kő hiányzó részébe *Intercisa* nevét is beléhelyezte. Az emléket római polgárok *Vetussalinában* (azaz *Adonyban*) állították és eredetileg ott is találták.

Baloldala csonka. Méretei: m. = 88 cm., h. = 133 cm. A feliratos mező (m. = 55 cm., h. = 95 cm.) hornyolt keretbe van foglalva, melyet — így mutatja ezt a kő jobb oldala — rozetták díszítettek, a melyeknek középsője trapézalakú keretbe, a két külső azonban derékszögű háromszögbe vannak foglalva.

Sikerült azonban más emlékeknek is egész sorát napfényre juttatnom.

a) Mindenekelőtt egy sírkő töredékét említem, a mely valószínűleg a legrégibb pannoniai emlékek egyike.

Egy, *Kincses Ferencz* szőlőjében lelt római korabeli kőszírnak fejkövéül szolgált, mely sír 2'1 m. hosszú és 0'75 m. széles volt és a melyben egy T-alakú bronzfibulán és két Constantinus-féle bronzérmén kívül még egy üvegkorsót, egy agyagtányért és egy kicsiny, söt tartalmazó agyagbőgrét is találtak. A felirattól csak öt sor maradt reánk, a melyekből ugyan nem tudjuk meg az elhalt nevét, de azokét, a kik a követ állították. Ezek: *Optatus*, az elhalt fia és örököse, valamint felesége *Cemaniu*. A felirat a következő:

· H · S · E ·
TATVS · HERES
FIL · ET CEMAN
IV · CONIUX
T · M · P

h(ic) s(itus) e(st)
[Op]tatus heres
fil(ius) et Ceman
iu coniux
t(itulum) m(emoriae) p(osuerunt)

Az itt említett nevek közül az egyik *Cemaniu* igen figyelemre méltó; a C. I. L. III.-ban eddig közzétett feliratokban még nem fordul elő. Nem római, hanem barbár név, mint a milyennel az I. századbeli pannoniai sírkövek feliratain gyakran találkozunk (v. ö. A. É. XXV. 222. és k. II. — u. o. XXVI. 155—159. és 221—274), és erre az időre vall a h(ic) s(itus) e(st) formula a többi szöveggel együtt. A fiú nevének *Optatus*-nak való olvasása meglehetősen bizonyosnak tekinthető, mert más . . TATUS-ra végződő névnek aligha volna helye. A kő magassága = 70 cm., sz. = 80 cm.

b) Gazdagabb eredményt nyújtott *Hauzer Ferencz* szántóföldje. Nem kevesebb mint 9 drb köemléket juttatott napfényre itt az ásó, s ámbár csak töredékek, mégis eléggé érdekesek, hogy a szakember figyelmébe ajánlhassuk. Kősírok oldal- és fedőlapját alkották, mely sírok a bennök lelt tárgyakból ítélve a IV. századba valók; a kövek maguk tehát régebbi eredetűek s — mint ez gyakrabban előfordult — későbbi sírboltok fölépítésére használták.

1. Feliratos sírkő töredéke ; a felirat még eléggé ép és arról tudósít benünket, hogy a sírkövet Titia Paulina állíttatta férjének, a kinek neve, miután a kő felső része hiányzik, ismeretlen előttünk, továbbá tízéves korban elhunyt fiának, Ulpus Bassus-nak, meg élő szabadon bocsátott rabszolganőjének, Ulpia Tertia-nak és végül önönmagának, mert az volt a szándéka, hogy ott, a hol férje és fia nyertek örök nyugalmat, valaha ő és szabadon bocsátott rabszolganője, Ulpia Tertia, is örök álmukat aludhassák. A hatsoros felirat így szól:

VLP·BASSO·FI
V·ANN·X·E·VLP·TERT
LIBERTÆ·VIVÆ·SIBI
VIVA·TITIA·PAVLIN
MARITO·BENEMERE
F·C·

[..... et] Ulp(io) Basso f[il](io)
v(ixit) ann(is) X et Ulp(iae) Terti[ae]
libertae vivae sibi c(urante)
viva Titia Paulin[a]
marito benemere[nti]
f(aciendum) c(uravit).

2. Egy ugyancsak itt talált feliratos kőemlék töredéke egy sírkőnek, a melyet Valeria Aurelia férje igen kedves feleségének állíttatott. Bár a kő egész jobb oldalrészre letörött, a felirat hiányzó részét mégis annyira kiegészíthetjük, hogy meglehetősen biztonsággal következtethetünk az elhalt nevére. Az elért életkort természetesen nem találhatjuk ki. Ugyancsak híjával vagyunk minden támaszpontnak ama két sort illetőleg, a melyekből a sírkövet állító egyén neve lett kikarcolva. A szöveg így szól:

D
VALA
IAQVA
ANN
HSE
/////////
/////////
VSSIBI
DVLCI
F C

D(is) [M(anibus)]
Val(eria) A[urel]
ia qua[e vix(it)]
ann[is /]
h(ic) s(ita) e(st)
[
viv]
us sibi e[t con(iugi)]
dulci[ssimae]
f(aciendum) c(uravit)

A felirat fölött még látszanak a domborműves ábrázolás nyomai ; mindenesetre a feliratban nevezett személyek mellképei az elhunyt és a még életben levő férfiúé voltak itt ábrázolva. Az egészret díszített keret vette körül.

3. Feliratos római kőemlék töredéke ; hossznegyszögű kőtábla (h. = 68 cm., m. = 61 cm.), melynek jobb fele hiányzik. A felirat hornyolt keretbe van foglalva, a melynek ép (bal) oldalát egy trapezalakú idom közepén levő rozetta díszíti. A felirat így szól:

SACRAE	Sacrae [memoriae]
MMINIC	M(arci) Minic[ii] /////
IN HON	in hon[orem]
I O I	I(ovis) O(ptimi) M(aximi)
///MI	[///] Mi[
DIGNI///	digni

Ez tehát egy fogadalmi tábla, a mely M. Minicius szent emlékének *Jupiter*, a legmagasabb isten tiszteletére lett állítva. Az alsó részen levő szöveg, sajna, meg van sértve és így további adatok kifürkészése lehetetlen.

4. Római sírkő töredéke; fölül és baloldalán csonka. Magassága = 95 cm., szélessége = 55 cm., vastagsága = 19 cm., felső részén egy háromlábú asztal (tripos) és feléje forduló ifjú van ábrázolva, ezenkívül még egy balra száguldó lovas. A felirattól, a mely hornyolt keretbe van foglalva és a melyet 10 cm. széles lécz választ el a domborműves mezőtől, csak a következő maradt meg:

ESRI
RTVS S
CONI ET
OPTATOF
FEC

A csonka felirattól annyi kétségtelen, hogy két elhunytrol van szó. Az egyik, ESRINI FIL(ia) azaz Esrinus leánya, [Ne]rtus (a sírkő felállítójának) felesége; a másik a fia Optatus. A felirat fölött balra száguldó lovas arra enged következtetni, hogy Optatus valamely lovascsapat katonája volt.

5. Feliratos sírkő töredéke, a melynek felirata epigraphiailag nagy nehézségeket okoz, még az a körülmény is akadályozólag hat, hogy — mint azt a nyomok eléggé bizonyítják — a kövön előbb más felirat állott; ezt kivakarták és helyébe a most rajta levőt vésték. A kő egyuttal oly puha anyagból való, hogy az idő vasfoga könnyebben végezhetette rajta romboló munkáját, mint a hogy ez keményebb anyag esetében történt volna. Tiszta mindössze 2½ sor: a második, a fél harmadik és a negyedik még kétségtelen kibetűzést engednek meg, de nem az első a 4 meglevő sor közül. A felirat a következő:

NA·CORN·AVRE·IA
FIL·ET·MAER·TITVLVM·P·V
IT·CORN·AVRE·SAL
AVC·COL·AQV·

A követ egy nő állította elhunyt szülőinek (erre mutat a második sor FIL(ia) szava) és gyermekének (ezt a következtetést vonhatjuk le a második

sor MATER szavából) és pedig egy oly férfi felügyelete alatt (CVRATE, így olvasom a 3. sor második szavát), a ki az *Aug(ustalis) Col(oniae) Aqu(inci)* méltóságát töltötte be. Az Augustales testülete a császárok tiszteletével összefüggő rend, mely tulnyomó részben felszabadított rabszolgákból állott. A testületbe való fölvétel a decuriók határozata alapján adományozott kitüntetés és társadalmi állásuk a lovagrendnek felelt meg (v. ö. Paulys R.-Encycl. 2349.) Az Aug(ustalis) Col(oniae) Aqu(inci) cím eddig mindössze 4 előttünk ismertetes köemléken fordul elő: C. I. L. III. 3402., 3456., 3581. és 13367. = 3533.

6. Ugyancsak töredék a hatodik, Hauzer Ferencz szántóföldjén talált köemlék, a mely a tekintetben is érdemel figyelmet, hogy nem római, hanem görög felirattal van dolgunk. A kő körszelet alakú, azaz oly háromszög, a melynek alapja körív. Ez alappal párhuzamosan halad egy öt soros feliratnak a maradványa, a melynek puszta közlésével elégszem meg egyelőre, a nélkül, hogy annak közelebbi tárgyalásába bocsátkoznék. Ezt azok számára tartom fenn, a kiknek szaktanulmánya a görög epigraphika.

ΠΙΣΤΟΝΑΣΑΠΟΚΤ
ΟΒΗΛΩΝΑΠΟΔΗΜ
ΛΕΥΤΗΣΕΜΕΝΤΑΥ
ΘΑΚΡΙΣΤΤΟΣΕΤ
ΟΙΗΣΑ.

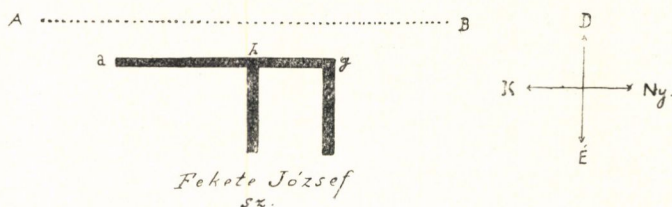
Méretei: magassága = 75 cm., szélessége = 79 cm.

7. Hengeralakú 152 cm. magas hornyolt kőoszlop, négyszögletes talappal, a mely fölött két egymás fölött levő gyűrűtagból álló párnatag van. Az oszlop alsó felének tizenhatszoros, felső részében pedig csak nyolczszoros tagolása van.

8—9. Végül még két darabot kell említenünk, a melyek Hauzer szántóján kerültek napfényre. Az egyik egy nyolcz oldalú prizma alakú közönséges oszlop 41 cm. magas része. A másik darab egy borostyánlevelű indával díszített csonka kőlap, a melynek magassága = 56 cm., szélessége = 42 cm. Úgy látszik, hogy ez egy aediculafalnak kis töredéke.

b) Igen szép eredménynyel járt egy *Fekete* József szántóján eszközölt ásatás. Az Öreghegy alján, az izraelita templom mögött keletről nyugatra húzódó utcából egy szűk sikátor vezet egy a hegylejtőn levő parasztudvarhoz, a melynek birtokosát «Fekete Kávé (azaz Fekete, Kőrösy veje)» néven ismerik. Már előbb is eladásra ajánlott föl nekem egy nagyobb római bronzkulcsot, a melyet a hegylejtő valamely helyén talált és miután más helyütt a még le nem aratott gabona miatt nem áshattam, itt próbáltam szerencsémét. És ime! már az első ásónyom mutatta, hogy helyesen választottam. Alig 20 cm.-nyire a föld felszínétől egy ház alapzatának a maradványaira bukkan-
tam, a melynek vakolatja élénk, szinte frissnek tetsző színekkel volt befestve.

A mellékelt ábra az Öreghegy lejtőjének egyik része. AB a hegy felső síksága és a hegylejtő közti határvonal, mely bokrok által van kijelölve. Innen 2 méter távolságra van az épület egyik hosszoldala ag, a melynek hossza = 11 méter. Ettől (g és h mellett) két oldalfal ágazik el, a mi által az épület területe két részre oszlik: egy nagyobbikra, a melynek hossza (ah) = 7.4 m. és egy kisebbikre, a mely 3.6 m. hosszú. A fal anyaga vályog, 53 cm. vastag és egy 3 cm.-nyi vakolattal van burkolva, a mely az említett élénk festéssel van díszítve.

Az épületen belül törmelék között több római kori tárgyat találtam: egy föliratos oltárkövet, melyet Cornelius, beneficiarius Jupiternek szentelt; egy oltárkövet felirat nélkül, 2 áldozati csészét kőből, több domborművekkel ellátott terraszgillata edény töredékeit és más agyagedényeket. A feliratos oltár magassága = 47 cm., szélessége derékban = 17 cm., vastagsága = 19 cm. A négy-soros felirat a következő:

I O M	I(ovi) O(ptimo) M(aximo)
CORNE	Corne
LIBEF	li(us) benef(iciarius)
V L M	v(otum) l(ibens) m(erito)

Az attikai-jón oszlopláb tagozásának megfelelőleg profilált talappalattal bir; hasonló tagozást mutat fordított sorrendben az oltár felső része, a melyen az áldozati csésze nyugszik.

A másik oltárkö, a melynél a felirat számára való mező üres és a melynek alakja hasonló az előbbihez, a következő méretekkel bir: magassága = 32 cm., szélessége derékban = 18 cm., alappán = 24 cm., vastagsága = 19 cm.

Az épület északi szélén nyolcz sír volt (3 téglasír és 5 közönséges), a melyeknek gazdag tartalmáról, valamint az épület törmelékében lelt érdekes, égetett agyagból készített római vármintáról e czikk egyik további részében fogok értekezni.

c/ 1903-ban és 1905-ben szerencsés voltam a dunapentelei Öreghegyről három ép föliratos köemléket a N. Múzeum számára megmenteni (Arch. Ért. 1904. 201. és 1905. 224.), a melyek arról szólnak, hogy Commodus császár a birodalmi határvonalat képező dunapartot «alapjából fölépített őrtornyokkal és oly helyeken, melyek alkalmasak arra, hogy a gazemberek titkon átjárjanak, erődökkel biztosította helytartója Cornelius Felix Plotianus által». Csak kevés-sel ezelőtt (Arch. Ért. XXVI. 221—274.) Hampel József «Intercisa emlékei»

czímű értekezésében az e helyütt napfényre került emlékeket közelebbi vizsgálódás tárgyává tette és ez alkalommal ezeket az emlékeket tüzetesebb leírásra méltatta. Egyebek között ezt a megjegyzést is teszi: «Dr. Mahler egy csonka hatodik példányról bír tudomással, a mely Dunapentelén lappang.» Ma e kőemlék már a M. N. Múzeum birtokát képezi. Felirata a következő:

////////// ANTO
 GER·BRIT·PONT·MAX
 COS·ITI·P·P·RIPAM·OM

[Imp(erator) Caes(ar) M(arcus) Aur(elius) Commodus] Anto
 [ninus Aug(ustus) Pius Sarm(aticus)] Ger(manicus) Brit(anicus) Pont(ifex)
 max(imus)
 [trib(unicia) pot(estate) VI. imp(erator) IV.] co(n)s(ul) IV p(ater) p(atriciae)
 ripam om
 [nem burgis a solo ex(s)tructis . . . . .]

Hossznégyszögű csonka kőtábla, a melynek bal és alsó fele hiányzik, feliratát pedig fölülről és jobbról hornyolt keret veszi körül. Magassága = 42 cm., hossza = 100 cm., vastagsága = 17 cm. Lelhelye póstás Horváth Mátyás szőlője.

d) Ugyanebben az értekezésében Hampel (v. ö. Arch. Ért. XXVI. 226.) egy mérföldmutatóra figyelmeztet, így szólván: «Rómer egy más csonka töredékre is figyelmeztet, ott látta Tóth József pentelei gazda háza előtt, dédapja idejében is ott hevert már, lelőhelyét tehát már nem lehetett megállapítani, a mit sajnálnunk kell, mert a XLV. római mérföldet jelzi. (Rómer Arch. Közl. IV. k. 62. l. C. I. L. III. 3729 = 10634.)». És sikerült nekem, igaz ugyan nem oly egyszerű módon, e követ múzeumunk számára megmenteni. Mihelyt a nevezett értekezés Hampel szíves beküldése folytán kezemhez jutott, e kő hollétének a kikutatásához fogtam. Napokig hiábavalók voltak ebbeli törekvéseim, mert az értekezésben nevezett Tóth József már kidőlt az élők sorából és Orgon Sándor úr, a ki pedig igen jól ismeri a dunapentelei viszonyokat és a kinek múzeumunk már sok köszönettel tartozik, sem tudott határozott támpontokat nyújtani, a melyek e kő feltalálására vezethettek volna. Végül Bruck Ármin (dunapentelei jegyző) egy kb. 80 éves öreg asszonyra, a nevezett Tóth József testvérére figyelmeztetett. Bruck úr maga vezetett ehhez az asszonyhoz, a ki tényleg emlékezett a kőre, a mely sok éven át bátyja háza előtt a Tótt utcában állott. Emlékezete szerint e követ a házban levő kis hengermalomba befalazták. A ház időközben más tulajdonosra, a halász Tillingerre szállott, a ki felvilágosított arról, hogy jelenlegi tulajdonosa Friedmann Mór, a ki e házat vétel útján megszerezte. Felkerestem tehát Friedmann Mór urat, a ki a legszívélyesebb módon a malomba vezetett. Hosszabb keresés után rá is akadtunk és Friedmann úr ajándékképpen a M. N. Múzeumnak adta. Egy 72 cm. magas kődarab, a mely ezt a feliratot viseli:

AB AQ MP
XLV

e) Aediculáknak a maradványai is, a milyeneket mult év márczius havában hoztam Dunapenteléről a M. N. Múzeumba (l. Hampel József «Intercisa emlékei» Arch. Ért. XXVI. 247. és 249.) utolsó dunapentelei tartózkodásom folytán egy példánnyal szaporodtak. Lelhelye: Öreghegy, Horváth Györkényi György szőlője. Hasonló a Hampel József által az Arch. Ért.-ben (XXVI. 249. 22. ábra) közzétett példányhoz, mely ugyancsak aedícula baloldali szárnya volt. Magassága = 171 cm., szélessége = 55 cm., vastagsága = 23 cm.

A fal két függélyes szélét egy-egy pillér szegélyzi, melynek töve ezúttal is sima, de hiányzik a fal alsó szélét szegélyező talappárkány. A pillérek közti téren egy kétfülű díszedény van ábrázolva, a melyből erős szárú, fürtökkel ellátott szőlőtöke emelkedik föl. A jobb oldalon levő pillér a keskeny homlok is folytatódik.

f) Említenünk kell egy kemény homokkőből való szobrot is; tógába öltözött szembe néző férfialakot ábrázol. Feje és jobb karja hiányzik; a lefelé nyúló bal kar fenmaradt ugyan, de keze, a mivel a ruha szélét fogta, itt is hiányzik. Csonka lábai mezítelenek. Az 1.53 méter magas szobor egy kódúczhoz támaszkodva egy 20 cm. magas, 20 cm. széles és 67 cm. hosszú hossz-négyszögű talapzaton áll. Lelhelye Duna-Adony, a honnan Huber Ágoston nyug. m. k. mérnök ráczalmási kastélykertjébe került, s mult évi junius hava óta utolsó birtokosának szívélyes ajándéka folytán a M. N. Múzeum tulajdonába került.

g) Nem szabad megfedkezünk egy négyzetalakú kólapról sem, a melyen egy oroszán domborműves ábrázolása foglal helyet. Méretei: m. = 116 cm., szélessége = 96 cm., vastagsága = 17 cm. Lelhelye: Dunapentele, Král Ferencz m. kir. folyamfelügyelő szőlője. A köemlék Král úr szivességéből a múzeumba került.

h) Igen érdekes az a 4 köemlék, a melynek birtokába a M. N. Múzeum ez évi február havában jutott. Nyuli József szántóján találtattak földforgatások alkalmával.

1. Igen figyelemre méltó darab egy kis fogadalmi tábla, a melynek hossza = 65 cm., magassága = 21 cm. és vastagsága = 11 cm. A háromsoros felirat, a mely arról értesít bennünket, hogy ezt a táblát M(arcus) Ant(onius) Veranus pater pientissimus állította deus Sol invictus-nak, így szól:

D · S · INVICTO · M
ANT · VRAN · S · PAER
PIENTISMS · SV · N · CC · FEL · P · S

Olvasása :

D(eo) S(oli) invicto M(arcus)

Ant(onius) Veranus pater

s pientissimus suo in loco feliciter posuit

Deus Sol invictus a római tartományokban, különösen a Duna-menti országokban legfőbb tiszteletben részesülő syriai Ba'al-nak az elnevezése, a ki a II. évszázad közepe táján jutott itt érvényre és már a III. évszázadban ural-

kodó állást foglalt el. A legrégibb keletű emlék (C. I. L. VI. 717) a Kr. u. 158. esztendőből származik. 218-ban, a mikor Alagabal, Hemesában fekete kőkúp alakjában tisztelt *Ba'al*-nak egy papja, lépett a római császári trónra, Hemesa-i *Ba'al* a római állam főistenévé vált és mint *invictus Sol Alagabal*-t a római állami istenek élére állították. A császár bukásával az általa létesített tiszteletnek is véget vetettek, de már 50 évvel később deus *Sol invictus* tisztelete ismét érvényre jutott. Aurelian császár 274-ben ezt az istent ismét állami istenné tette és nagyszerű templomot emeltetett neki Rómában. Tiszteletét a római isteni kultusz összes formáival látta el és nem keleti papokra, hanem egy előkelő *collegium publicumra* bízta, a melynek papjai a *pater* címet viselték.* Egy ily *pater pientissimus M. Ant(oni) Veranus* volt, a ki a nevezett köemléket az állami isteni rangra emelt deus *Sol invictus*-nak állította.

2. De nemcsak ezt az emléket állította *M. Ant. Veranus* ennek az istennek, hanem a két itt talált oltár egyike is tőle származik. Ezen oltár 4-soros felirata így hangzik:

D ∨ S ∨ I ∨	D(eo) S(oli) i(nvicto)
ANT ∨ VER	Ant(oni) Ver
ANVS ∨ P ∨	anus p(ater)
V ∨ S ∨ L ∨ L ∨ M ∨	v(otum) s(olvit) l(aetus) l(ibens) m(erito)

Az emlék a szokásos oltárszerű tagozással bir; magassága = 98 cm., az alap hossza = 56 cm., szélessége = 38 cm. A feliratos mező 40 cm. magas és 36 cm. széles.

3. Ugyanazon írásjelleggel bir a másik itt talált oltár, a melyet *Jul(ius) Doliatus* állíttatott deus *Sol*-nak. Külső alakja abban különbözik az előbbtől, hogy tagozott talapzatának folytatása van, miáltal a követ a földbe erősíthették. A kő egész magassága ezáltal 147 cm., derekán levő szélessége pedig 32 cm. és vastagsága = 18.5 cm. Az 5-soros feliratnak szánt mező 52 cm. magas és 32 cm. széles. A felirat így szól:

D ∨ S ∨	D(eo) S(oli)
IVL ∨ DOLI	Iul(ius) Doli
ATVS	atus
S ∨ C ∨ V ∨ S ∨	s(trator) c(onsularis) v(otum) s(olvit)
L ∨ L ∨ M ∨	l(aetus) l(ibens) m(erito)

A két *S · C ·* betűt *s(trator) c(onsularis)* rövidítéseinek tartottam; v. ö. ezzel C. I. L. III. 4836, 5449. De *s(ignifer) c(ohortis)*-t is jelenthetné, v. ö. C. I. L. III. 10315 és 10581; vagy: *s(peculator) c(ohortis)*-t is, v. ö. Marquardt, Röm. Staatsverwaltung, II. (1876) p. 530; de még *s(ingularis) c(ohortis)*-t is, v. ö. C. I. L. III. p. 2663.

4. A negyedik, Nyuly József szántóföldjén talált darab, egy dombormű, a mely jobbra haladó kettős fogatú deszkás szekeret mutat, a melyen négy

* Wissowa, Religion und Kultus der Römer, p. 305—307.

emberi alak úgy helyezkedett el, hogy a kocsi elülső részén ült a kocsis, a kocsi közepében levő pamlagon egy férfi, jobb oldalán a feleségével; a pamlag mögött pedig gúggol a pamlag hátsó támlájához kapaszkodó inas. A kettős fogat mögött egy szintén jobb felé haladó lovas van ábrázolva. Az egész emlék négyszögű kőlap, a melynek magassága = 85 cm., szélessége = 105 cm. és vastagsága = 14 cm.

i) Végül néhány szóval meg kell emlékezni a fentebb említett térképről, a melyet dunapentelei utolsó tartózkodásom alatt készítettem. A térkép hű mása a községhezán őrzött kataszteri adótérképnek. Az egyes telkekben álló számok a helyrajzi számok. Azon földek, a melyeken akár a M. N. Múzeum, akár magánszemély részéről már archæologiai ásatásokat végeztek, srafirozás által vannak feltüntetve; egyes tárgyak lelhelyeit a megfelelő telekben álló helyrajzi szám aláhúzása jelöli meg. A térképet két táblázat kíséri. Az egyik a térképen feltüntetett és a természetes számsor szerint rendezett helyrajzi számokat a nekik megfelelő telkek tulajdonosaival tartalmazza, de egyúttal feltünteti a régiségnapló ama tételszámát, mely alatt az egyes leltár-
gyak, illetőleg az egyes ásatások eredményei a régiségosztály gyarapodási lajstromában bejegyezve és közelebbről meghatározva vannak; így tehát bármikor képesek vagyunk annak a megállapítására, hogy a térképen lelhelyként feltüntetett földön mit találtak. Hogy azonban a jövőben is esetleges ásatások avagy egyéb leletek lelhelyei a térképen feltüntethetők legyenek, a térképet egy másik táblázat is kíséri, a mely a telkek tulajdonosainak a nevét alfabétikus sorrendben felsorolja; minden egyes név mellett az odatartozó telek helyrajzi száma áll, úgy hogy minden egyes tulajdonosnak megfelelő birtok könnyen megtalálható. Ha pl. egy állítólag Horváth Márton földjén lelt tárgy kerül a M. N. Múzeumba, egy a B) táblázatra vetett tekintet tudatja, hogy e tulajdonosnak a 2088 számmal bíró jószágtest felel meg és a térkép segítségével a lelhely könnyen megjelölhető.

Dr. Mahler Ede.

VASKORI EMLÉKEKRŐL MUNKÁCS KÖRNYÉKÉN.

(Második közlemény.)*

Nem messze e helytől egy másik volt tanyán 60—70 cm. mélységben égvényes területen találtattak következő tárgyak: Számos irlás és közönséges agyagedény-töredék; ezek közt egy csészealj-szerű darab, mely fent 16 cm átméretű, feneke felé gömbölyűen keskenyedek s fenekét egy 8 cm. átméretű, 2 cm. széles és 4 mm.-nyire kiálló gyűrű képezi. Úgy látszik, hogy korongon készült, színe szennyes fekete. Egy 6 cm. átméretű, 1 cm. vastagságú agyagkorong, közepén egy 1½ cm.-nyi lyukkal. Sok tört agyagedény különféle színű és vastagságú cserepei. — Egy 28 cm. hosszú, 5 cm. széles és 2 cm. vastag lapos fenőkő, egy másik szürkészinű homokkőből 24 cm. hosszú és 6½ cm.

* Az első közleményt lásd Arch. Ért. 1906. 337—346. 1.

széles. Egy vasból készült, két sodronyból összecsavart ∞ alakú 4 cm. hosszú kapocscsal ellátott lánczocska, mely három részben összerozsdásodott, de 20 cm. hosszúságot képezne, ha kinyújtva lenne. — Egy két darabból álló 9 cm. hosszú és 38 cm. széles kissé homorú vaspléh-töredék, egyik végén 2 cm. átmérőjű és $1\frac{1}{2}$ cm.-nyire kiálló bütyökkel. — Egy 250 gram súlyú homorú tokos véső (13.), magassága 10 cm., négyszögű tokja $3 \times 3\frac{1}{2}$ cm. terjedelmű és 6 cm. mélységű; homorú éle 6 cm. széles; műszerszámúl használhatták. — Egy 14 cm. hosszú vaskéspenge (11.), közepén 2 cm. széles; nyélnyulványa $3\frac{1}{2}$ cm. hosszú s fél cm. vastag. Egy más késpenge, $11\frac{1}{2}$ cm. hosszú, 2 cm. széles; nyele vékony, árszerű 5 cm. hosszú; pengéje kétélű. — Egy vékony tokos vaslándsacsúcs, hegyes hengerszerű, hegye kissé lapított és 8 mm. széles; súlya 50 gramm. Egy kulcsfogantyúszerű szög (18.), mely $6\frac{1}{2}$ cm. hosszú és 8 mm. vastag, felső végén 4 cm. hosszú és 2 cm. széles körkerete van, míg alsó vége hengeres s csonka; kapocs lehetett s végén kampó. — Egy két 10 cm. hosszú és 2 cm. széles vaspántból álló keret (19.), mely felül egy 6 cm. hosszú korongos szöggel van összekapcsolva s a két pánt végein egy-egy lyuk van; súlya 75 gramm; valamely faedényen lehetett alkalmazva. Egy ásonak $8\frac{1}{2}$ cm. hosszú és 3 cm. széles homorú töredéke. — Egy $4 \times 4\frac{1}{2}$ □ cm. terjedelmű, fél cm. vastagságú vaslemez. — Négy darab vaspánt grafit edényekről; egyik 12 cm. hosszú és 1 cm. széles a közepén; második 13 cm. hosszú, harmadik 11 cm. hosszú és 8 mm. széles s a negyedik 15 cm. hosszú, $1\frac{1}{2}$ cm. széles és fél cm. vastag. Egy 18 cm. hosszú félkörű vaspánt grafitos edényről; egy másik ilyen szintén 18 cm. hosszú lemezes, de közepén van egy $1\frac{1}{2}$ — $3\frac{1}{2}$ cm.-nyi kerületes korongja s rövidebb vége behajlított; ismét egy ily hosszúságú és 12 mm. vastag pántnak közepe behajlított s végein egy-egy lyuk van. Földdel fedett helyen ismét számos irlás és közönséges agyagedény töredéke tűnt elé, ezek közt egy szokatlan nagyságú 40 cm.-nyi, nyaka $8\frac{1}{2}$ cm. magas s gallérszerűleg kihajlik s alatta az öblön két széles sáv fut közül; falának vastagsága $1\frac{1}{2}$ cm., színe vereses, jól kiégetett s úgy látszik, hogy korongon készült. — Két darab 19 és 20 cm. hosszú és 5 cm. vastag elkoptatott fenőkő. — Egy 29—31 cm. terjedelmű és 6 cm. vastagságú örlőkőnek darabja; itteni szürkés trachitból. — Egy 16 cm. hosszú, 3 cm. széles, ivezett egyélű késpenge, éle csorbult. — Egy $4\frac{1}{2}$ — $5\frac{1}{2}$ cm. átméretű, $2\frac{1}{2}$ cm. széles vágott karika vasból. — Egy 11 cm. hosszú, szélein egy és közepén $1\frac{1}{2}$ cm. széles és fél cm. vastag összekötő pánt, hegyes végei 5 cm.-nyire felhajtva. Egy $2\frac{1}{2}$ cm. lapos koronggal ellátott 7 cm. hosszú és 1 cm. vastag henger, alul 5 cm.-nyi, derékszögűleg hajlított hegyes véggel. — Ismét egy $17\frac{1}{2}$ cm. hosszú és 3 cm. széles fenőkő, palakóból. — Egy másik ilyen 16 cm. hosszú s jól elkoptatott. Majd előjött egy trachitból formált kézi örlőkő, tompított négyzetű, 31×40 cm. terjedelmű s ez jóllehet alsó kőlap, mégis rajta van a közepén egy $1\frac{1}{2}$ cm.-nyi széles vonal bevágva, mely különben csak oly felső kőlapon szokott lenni, mely lyukkal is van ellátva, a mag-hintésre. Ugy látszik, hogy e kő, mivel oldalain is van az ujjak elhelyezésére való bevágás, felsőlapnak volt szánva, de teljesen nem készült el. — Egy 50 cm. hosszú s közepén 24 cm. széles és 7 cm. vastag örlőkőnek fele része a középső vonallal;

ismét egy más őrlőkőnek 20 cm. hosszú 19—23 cm. széles töredéke. Egy 5 cm. hosszú, fél cm. nagyságú vasszög 1 cm-nyi fejjel. — Egy vasból készült gomb (III. 22., 23.), mely áll egy $5\frac{1}{4}$ cm-nyi átméretű, kissé domborított lemezkorongból, melynek külső lapja kiáll egy 2 cm. átmérőjű és 1 cm. magas dudor, míg belső lapján egy $1\frac{1}{2}$ cm. magas és 1 cm. széles lemez, melynek közepén van egy 2 mm-nyi lyuk, képezi a fülét. Ily gomb már más helyen is találtatott e tájon. — Egy a tűzhely hamvából kiszedett lepényszerű, 70 gramm súlyú, 6—7 cm. átméretű és 2 cm. vastagságú fekete égetett ismeretlen gyantaféle anyag. — Ismét kiástunk egy szépen faragott 24×28 cm. terjedelmű és 8 cm. vastagságú felső őrlőkövet, közepén van felülről tölcészerű 5 és alul 2 cm-nyi lyuka; az oldali bevágásai hiányznak. — A tanyán kívül, feljebb a meredekhegy lejtőjén kiástunk még egy agyagból készült, durva csuprot, mely 9 cm. magas, sima öble $10\frac{1}{2}$ cm-nyi, sima lapos feneke $7\frac{1}{2}$ cm. átméretű, fala 1 cm. vastag, egyik oldala a tűztől füstös, fekete, míg a másik vöröses; fülének csak a nyoma van, de a nyaka körül kiáll hat dudor a körülfutó vonalnál.

A Lovácska-hegy északi oldalán az előbbtől kissé távolabban, égetett tanyahelyről előkerültek következő keltakorbeli emlékek: Egy félkörű kézi őrlőkőnek felső lapja, mely, mint látszik, egy kettétört nagyobb kerülékesalakú őrlőkőből utólag idomíttatott. Ez most 33 cm. átméretű s hossza 26 cm-nyi vastagsága 3—6 cm-nyi; közepén van egy $4\frac{1}{2}$ cm-nyi lyuka s a szokásos egyenes vonalú bevágás, míg az előbbi lyuk nyoma a diagonális oldal szélén látszik. — Két darab 16 és 23 cm hosszú és 4×5 és 5×6 cm. vastagságú fenékö homokkőzetből a használat nyomaival. — Egy 10 cm. hosszú, 2 cm. széles, s fél cm. vastag vaslemez, egyik végén $1\frac{1}{2}$ cm-nyi vékony hegygyel. — Egy $9\frac{1}{2}$ cm. hosszú, 2 cm. széles és 2 mm. vastag vaspánt. — Egy 3 cm. széles késpengének 11 cm. hosszú töredéke. — Egy 4 cm. átméretű és $1\frac{1}{2}$ cm. széles s fél cm. vastag vágott vaskarika, nyilván harci sarlóról való. — Egy $3\frac{1}{2}$ cm. átméretű karika. — Egy 4 cm. hosszú és $1\frac{1}{2}$ cm. átméretű két ∞ idomú karikából összeforrasztott láncz-töredék. Egy 5 cm. hosszú, 6 cm. vastag vaspeczek, fent $1\frac{1}{2}$ cm-nyi szemmel és közepén 1 cm-nyi kidudorással. — Egy 3 cm. hosszú, 8 mm. vastagságú szög $1\frac{1}{2}$ cm-nyi lapos fejjel. — Különféle vaslemez és két 5—6 cm. hosszú s $1\frac{1}{2}$ cm. vastagságú henger töredékei. — Egy 7 cm. hosszú, $3\frac{1}{2}$ cm. magas, s 2 mm. vastag vaslemezből készült félkorong, melynek közepén egy 1 cm-nyi lyuk van. Ismét előtűnt egy itteni szürke trachitkőzetből alakított felső őrlőkő, mely 32×34 cm. terjedelmű és 5 cm. vastagságú, belső közepén vonul át a szokásos 2 cm. széles és 26 cm. hosszú vonal, melynek közepén van a kívül tölcészerű $4\frac{1}{2}$ és belül 3 cm-nyi átméretű maghintő lyuk; oldalán a mozgatásra való bevágás 8 cm. hosszú. — Ismét egy tompított négyzetű 34×37 cm. terjedelmű kézi őrlőkőnek felső lapja; a középvonala egy cm. széles és 20 cm. hosszú, a lyuk pedig kívül 6 és belül 3 cm. átméretű. A kőnek egyik oldala a tűztől fekete lett; valamivel tovább a tűzhelytől feküdt egy másik hasonló őrlőkő, mely 33×36 cm. terjedelmű s a közepén levő lyuk kívül 7 és belül 5 cm. átmérőjű. — Egy 25×30 cm. terjedelmű és 10 cm. vastagságú őrlőkő felső lapja a szokásos

vonalakkal és lyukkal. — Egy hosszúkás szárnyas ásó vasból, hossza 32 cm., szárnyas nyélürege 5 cm. széles és $2\frac{1}{2}$ cm. mélységű, a penge a nyélnél 6 cm. széles és 1 cm. vastag s így lefelé keskenyedik. Súly 600 gramm. Szép példány. — Egy úgy neveztem hegyes tokvég, hengere 14 cm. hosszú és nyitja $2\frac{1}{2}$ cm.-nyi; súlya 215 gramm. — Egy félkörű, $4\frac{1}{2}$ cm. széles és fél cm. vastagságú lemezes vaspánt, egyik kinyuló végén lyukkal; a lemez kívülről háromszögletes hornyolatú; súlya 40 gramm. — Egy bográcsból való kallantyu (ívezett vasfogantyú), mely hengeres, $1\frac{1}{2}$ cm. nagyságú s félkörű, alsó átmérete 19 cm., magassága a közepén pedig $6\frac{1}{2}$ cm., két vége behajlított; súlya 50 gramm. — Egy vasból készült ács-kapocs, mely 14 cm. hosszú, 1 cm. széles és 3 mm. vastagságú, egyik ága derékszögűleg kihajlik, a másik csonka. — Egy másik hasonló ács-kapocs, 12 cm. hosszú, mindkét kiálló hegyes véggel. — Egy $15\frac{1}{2}$ cm. hosszú, közepén 8 mm. vastag négyélű vasrudacska, egyik vége hegyes, szúrásra alkalmas. — Egy 11 cm. hosszú vaspánt, 6 cm. széles, közepe behajlik, egyik vége felcsúcsosodik. — Egy 300 gramm súlyú vas láncsáncs, mely tokos vésőalakú, 18 cm. hosszú; hengeres tokja 8 cm. hosszú és szája 3 cm. átméretű, vésőszerűen kiélesedő lapos pengéje pedig a közepén 3 cm. széles és 2 cm. vastag s a végén egy cm.-nyi. — Egy szárnyas nyilcsúcs vasból, mely 50 gramm nehéz, 14 cm. hosszú, hengeres nyele alul 1 cm. vastag s más végén a kiterjesztett két ága (szárnya) $4\frac{1}{2}$ cm. hosszán kinyúlik; egyik ága csonka. — Érdekes egy eltört grafitból gyúrt agyagedény, melynek szája 26 cm. átméretű s kissé kihajló pereme 2 cm. vastag, ez alatt bemélyített sáva $1\frac{2}{3}$ cm. széles rajta köröskörül vonul egy oly szélességű vaspánt; innen az öble kissé tágul és sűrű függélyes vonalakkal ékített. Kár, hogy az edény helyenként törött, csonkult. — Végre még előfordult itt egy 275 gramm súlyú vas tokos véső, mely 10 cm. hosszú, szája $2-3\frac{1}{2}$ cm.-nyi, mélysége 5 cm., teste lefelé vékonyodik s pengéje alul 7 cm.-nyire laposodva élesen kiszélesedik. — E mellett feküdt egy $4\frac{1}{2}$ cm. átméretű agyagkorong, mely mindkét oldalán küllőszerű vonalakkal ékített, közepe vastagodik $1\frac{1}{2}$ cm.-nyire s azon egy ily terjedelmű lyuk vonul át. — Ugyanott különféle színű s vastagságú kisebb-nagyobb közönséges és grafitos cserepek heverték.

E hegy nyugati oldalán egy felásott kelta telepről gyűjteményembe kerültek következő tárgyak: Egy 25×30 cm. terjedelmű, közepén lyukas örlőkő felső lapja a szokásos középső és két oldalán levő bevájásokkal. — Egy másik 25 cm. hosszú és 9—17 cm. széles örlőkő-töredék, mely azért is érdekes, hogy így törten is használták, mert alaktalan oldalain kivájták a mozgató kéz ujjaira való vonalat. — Egy 34 cm. hosszú és $2\frac{1}{2}-2$ cm. széles vaslemez, melynek háta 4 mm. vastag s másik széle keskenyebb s rajta az egykori fűrészfogainak némi nyoma látszik; a szélesebb végén egy cm.-nyire a végétől van egy fél cm.-nyi lyuk, minő a másik végén is volt, de ott kicsorbult a fűrészlemezrel együtt, de látszik itt egy horpadás, mely onnan eredhetett, hogy a lemez egy faivezetre szögeztetett s így használtatott; rozsdá erősen megtámadta. Súly 100 gramm. — Egy $4\frac{1}{2}$ cm. átméretű s fél cm. vastag grafit korongnak fele, a középső lyuk nyomával. — Egy 10 cm. hosszú, $1-4\frac{1}{2}$ cm. széles és 2 cm. vastag fenőkőnek felerésze, rajta a használat nyomai, simítás és sávok látsza-

nak. — Egy krétaszerű fejrő $1\frac{1}{2}$ cm-nyi terjedelmű koczkaalakú darabka. — Egy megszenesült, összelapult gyümölcs, füge- vagy gomba-féle anyag, mely fekete, könnyű, egyik oldala egyenes 4 cm. átméretű, a másik kissé domború, reczés, fügeszerű, vastagsága $1\frac{1}{2}$ cm. — Egy agyagból készült 2 cm. átméretű és 8 mm. vastagságú végei felé vékonyodó korong, közepén fél centiméternyi lyukkal. Egy szokatlan 18 cm. vastagságú és 25×34 cm. terjedelmű szépen kifaragott őrlőkő a belső vízszintes vonallal, de közepén a lyuk hiányzik. — Egy más szintén csinosan kiállított őrlőkőnek felső lapja, mely 26×31 cm. terjedelmű, 11 cm. vastag, felső része kissé domborított, belül az 1 cm-nyi széles hosszú vonal ki van vájva, de a középső lyuk még csak megkezdve, $3\frac{1}{2}$ cm-nyire nyúlik le; az oldalbevájások is hiányzanak. Ugy látszik e tanya gazdája az itteni trachitközetből iparszerűleg gyártogatta az őrlőkőveket, mert még több példány került a kiemelt földréteg alól. Így egy felső őrlőkő, mely 31×32 cm. terjedelmű és 10 cm. vastagságú, felülete kissé domború; a szokásos középső lyuk hiányzik még rajta. — Egy másik ily kőlap $33-37$ cm. terjedelmű és 11 cm. vastag, ezen is a hosszú belső vonal megvan, de a lyuk még nem furatott át. — Ismét egy 29×30 cm. nagyságú felső őrlőkő, ennek belső hosszvonala 2 cm. széles, de rajta a 2 cm. átméretű lyuk csak 4 cm-nyire nyúlik le, a minthogy az oldalonak sincsenek még kivájva. Azonban egy bokorőrlőkő egymásra téve in situ találtatott. Az alsó lapja 44 cm. hosszú és 27×30 cm. széles s 15 cm. vastag, a felső lap szintén négyzetű, 32 cm. terjedelmű és 15 cm. vastagságú, közepén a $2\frac{1}{2}$ cm. széles hosszvonallal, melynek közepén a megkezdett furású 2 cm-nyi lyuk csupán négy cm-nyire mélyítettett, a minthogy az oldali vonalak is hiányzanak még. Találtatott továbbá egy szélei felé vékonyodó $4\frac{1}{2}$ cm. átméretű, szennyes sárga színű agyagból gyúrt orsó súly, közepén 2 cm-nyi lyukkal. — Egy 9 cm. hosszú és fél cm. vastagságú csavart vasrudacska, végei vékonyabbak. — Egy szürke trachitból idomított 3 cm-nyi golyócska, közepén 1 cm-nyi lyukkal; orsónehezék lehetett. A tanyakörnyéken még egy 31×33 cm. terjedelmű és 5–6 cm. vastagságú őrlőkőre találtunk, melyen a középső, kívül 4 s belül 2 cm-nyi lyuk, úgy a hosszú és az oldali bevájások is megvoltak. Mindezekből is kitűnik, hogy az itteni telepések gabonában nem igen szűkölködhettek s hogy a kenyér és lisztes étel kedves eledelök lehetett, bizonyára a hal- és vadhúshoz, melyek e hegyek alján levő vizekben és rengetegekben bőven tenyésztek; a minthogy még napjainkban is a vadászoknak bőséges zsákmányt nyújtanak.

A Lovácska-hegy déli igen meredek oldalán szintén feltáratott néhány keltakori telep; így az egyikből kikerültek következő emlékek: egy nem korongon készült $6\frac{1}{2}$ cm. magas, nyomott gömbölyű, feketeszerű egy cm-nyi vastag falu agyagcsupor, fületlen, kissé kihajló szájú $8\frac{1}{2}$ cm. átméretű, nyaka 3 cm. magas, hasa 10 cm-nyire bővül, feneke lapos, síma! az agyagba fővény volt vegyítve. — Egy másik hasonló csupor, 7 cm. magas, alakja félgömb. — Egy jatagánszerű kis egyélű vaskés, hossza $19\frac{1}{2}$ cm., hegyes lapos nyele $4\frac{1}{2}$ cm-nyi s itt a penge $2\frac{2}{3}$ cm. széles s fokonykint keskenyedek vége felé; háta kihajlik. — Egy a maga nemében sajátos s egyedüli, itt még elő nem fordult alakú, trachitközetből csinosan alakított kézi őrlő vagy simító kő, mely

47 cm. hosszú, hasábszerűleg ketté vágott henger alakú, lévén 20 cm. széles alsó lapja sima és egyenes, míg a háta domború s azon a két végén 4 cm-nyi magas és 13 cm. hosszú hengeres fogantyú fekszik, melyeknél fogva az két kézzel mozgatható volt. — Egy 5 cm. átméretű, lapított kőgömb, súlya 425 gramm; parittyakőnek használhatták. — Egy sárgás színű, 6 cm. magas, 12 $\frac{1}{2}$ cm. átméretű agyagcsésze, feneke lapos és 7 cm-nyi. Egy agyagból készült síp, mely 4 $\frac{1}{2}$ cm. hosszú, alakatlan hengeridomú, felső része lapított és 1 cm. átméretű, közepe 2 cm-nyi s aljáig keskenyedik; fent sipolásra való nyílása 5 mm. széles és 4 mm-nyire tág. Színe sárgás vörösre égetett s hangja most is éles. — Egy 250 gramm súlyú vas golyóöntvény, egyik részén csonka, átmérője 4 cm., a rozsdától érdes. A hamvas rétegben s földben találtatott továbbá: egy léczalakú vasdarab, 28 cm. hosszú, 2 cm. széles és 1 cm. vastag, súlya 250 gramm. Talán törpengének volt szánva. — Egy bőrvágó kés, dikics vasból, minő ez őstelepeken már több fordult elő, súlya 100 gramm, 1 cm. vastagságú és 12 cm. hosszú fogantyúja félkörű, pengéje szintén félkörű és 4 cm. átméretű, de a nyélnél 8 cm. széles. — Egy vaskéspenge, jatagánszerű, milyen itt szintén nem ritka, hossza 24 cm., nyélbe való fogantyúja 6 cm. hosszú s hegyes; az egyélű penge ívezetes, közepén 3 $\frac{1}{2}$ cm. széles s vége felé keskenyül; súlya 100 gramm. — A czikk elején említett öntő minta sárgás homokkőből. — Egy 2 $\frac{1}{2}$ cm. átméretű, 50 gramm nehéz rozsdás vasgolyóféle öntvény. — Egy 19 cm. hosszú, 1 $\frac{1}{2}$ cm. széles és 1 cm. vastag négyszegű vas-korbács-féle láncz töredéke, végén 8 mm-nyi göbbel, súlya 125 gramm. — Egy 9 $\frac{1}{2}$ cm. hosszú, 1 cm. széles és 4 mm. vastag ivesre hajlított vaspánt, 1 cm-nyi hegygyel a végén. — Egy 9 cm. hosszú, 8 mm. vastag szög. — Egy 13 $\frac{1}{2}$ cm. hosszú, 3 cm. széles és 1 $\frac{1}{2}$ cm. vastagságú fenőkö homokkőből; egy másik ily fenőkö 10 cm. hosszúságú, de csonka. — Ismét egy 11 cm. hosszú, 8 mm. széles és 1 mm. vastagságú hajlított vaspánt. Több grafitos cserép. — Egy mezei munkára való vas sarló (II. 2), mely szubtilis, vékony és könnyű, félkörű s vége kifelé kihajlik, hossza 23 cm., szélessége 1—1 $\frac{1}{2}$ cm. fogantyúja 4 cm. hosszú s vége 1 $\frac{1}{4}$ cm-nyire kihajlik s így ily rövid nyélbe lehetett illesztve. Legtöbb érdekessége azonban abban van, hogy a belső éle egész hosszában reczésen fogazott, mi itt más ily gazdasági sarlóknál még elő nem fordult.

E hegy déli lejtőjén kissé távolabban találtatott továbbá egy két méternyi körterjedelmű égetett tűzhely körül tömördek grafitos és közönséges agyagedénytöredék mellett egy sötét barnaszínű, lapított gömbű orsó súly agyagból, melynek átmérője 4 cm. s közepén van egy 1 cm-nyi lyuka. — Egy szép négyzetű, 30 cm. terjedelmű őrlőkőnek felső lapja, mely csinosan faragott és domború; vastagsága 11 $\frac{1}{2}$ cm., alul vonul végig a vízszintesen bevált 22 cm. hosszú vonal, melynek közepén van a maghintő lyuk, mely kívülről töleszerű 5 és belülről 2 $\frac{1}{2}$ cm. átméretű; két oldalán a fogásra való vonal 4 cm. hosszú és 1 $\frac{1}{2}$ cm. mély. — Egy dobozszerűen zárt lyukacsos keretalakú agyagedény, mely 8 cm. magas; felső sima, kissé domborított lapja 12 $\frac{1}{2}$ cm. átmérőjű s lefelé szűkül 6 cm-nyire, ilyen a sima, lapos feneke is, melyen három párhuzamos körben sűrűn vannak 3 mm-éternyi apró lyukak átütve, míg

a tetején $1\frac{1}{2}$ cm-nyi széles nyílása van. Úgy látszik, hogy ily edényeket az itt helyenkint előfordult illatos gyanta égetésére s füstölésre használtak. — Egy vas ásó, hossza 36 cm., ebből esik a nyílt tokjára 12 cm., mely $5\frac{1}{2}$ cm. széles és $1\frac{1}{2}$ cm. mélységű; a többi a fent $5\frac{1}{2}$ cm. széles és vastagságú pengére, mely így a fél cm-nyi hegyéig keskenyül; súlya 1150 gramm. — A másik ehhez hasonló ásó 27 cm. hosszú, nyílt szárnyú tokja 12 cm-nyi s a nyélnél 5 cm-nyi széles pengéje 1 cm-nyire keskenyedik, mélyített lapátot képezvén. Súlya 775 gramm. Csinos ép példány. — Egy trachitból idomított 25 cm. hosszú és 7 cm. magas örlőkőnek alsó lapja. — Egy hossznegyzetű 45 cm. hosszú és 35 cm. széles s 12 cm. vastag örlőkőnek alsó lapja; belső oldala sima, külsője pedig érdes, faragatlan. Szerfelett súlyos, lehet 80—90 kilós. — Egy 15×23 cm. terjedelmű és 7 cm. vastagságú alsó örlőkő trachitból s egy hasonlóknak 17×21 cm-nyi töredéke. — Egy 200 gramm súlyú kis vasüllő, mely sokban hasonlít a mai kaszaverő üllökhöz; egész hossza 9 cm., ebből esik a két oldaláról kiálló egy-egy cm-nyi nyúlványnyal ellátott és 2×3 cm. terjedelmű üllőre $5\frac{1}{2}$ cm., a többi pedig az 1—2 cm. széles s élbe végződő nyelére; felső lapja két oldalt fél cm-nyire be van vájva. — Egy trachitgöreyből alakított, 275 gramm nehézségű, tompított gömbű golyó, melyen átvonul egy 2 cm-nyi lyuk s így azt botra illetve hordhatták, de lehetséges, hogy még a kőkorból ered s mint lelt tárgyat a telepen megőrizték. — Egy a keltákat jellegző egyélű kés vasból, mely 23 cm. hosszú, ebből esik a pengére 15 cm., a többi az $1-1\frac{1}{2}$ cm. széles és fél cm. vastagságú nyélre, melynek vége $1\frac{1}{2}$ cm-nyi szemre van behajlítva. — Egy hólyagos bronz karpereczből való két darab; az egyik fél tyúktojás alakú és ép, kerülékes és fél cm-nyi kihajló peremmel ellátott, köre 10 cm. hosszú és a közepén 5 cm. átméretű s $4\frac{1}{2}$ cm. mély; a másik hasonló darabnak csak a fele maradt meg; egyik oldalán $3\frac{1}{2}$ cm. behajlott lemeze van egy cm. hosszú és $\frac{1}{4}$ cm-nyi keskeny lyukkal, mely a bekapcsolásra szolgált. Színe szennyes zöld patinájú. E bronzmű a La Ténei kort jellegzi. Találtatott továbbá: egy vas ollónak egyik szárnya, mely 24 cm. hosszú, pengéje tört vége mellett is 13 cm. hosszú és a nyélnél 3 cm. széles s végéig egy cm-ig keskenyedik, félkörű ruganyos fogója 11 cm. hosszú s a pengénél fél cm. vastagságú, közepe felé azonban $1\frac{1}{2}$ cm-ig kiszélesedik; innen túl hiányzik a másik fele. — Egy átlukasztott agyagos orsonehezék (IV. 5.), mely $3\frac{1}{2}$ cm. magas és 4 cm. széles hengeralakú, mely két sarka felé keskenyül; lyuka $1\frac{1}{4}$ cm. átméretű; színe sárgás. — Ismét előkerült a felhányt földréteg alól egy 325 gramm nehéz, nagy kelta-féle vágókés, mely egyélű, hossza $36\frac{1}{2}$ cm., ebből esik a 3 cm-nyi lapos korongban végződő $1\frac{1}{2}-2$ cm. szélességű lemezes nyélnyúlványára 10 cm., a többi a pengére, mely a fogantyúnál, tövénél 5 cm. széles s így a végeig 1 cm-nyire keskenyedik, vége felfelé hajlik, a nyele és a penge háta 8 mm. vastag. A nyél korongja nincs átlukasztva. Szép példány. — Volt itt azonfelül még egy igen csinos, szubtilis vas lándzsacsúcs, mely 28 cm. hosszú, rövid tokja $5\frac{1}{2}$ cm-nyi, az ennél 4 cm. széles kétélű pengén végig vonul egy fél cm-nyire kidomborodó borda; a tok vége két lyukkal van ellátva a rúdhoz való megerősítése végett. Súlya 125 gramm.

A Lovácskával összefüggő Gallishegy nyugoti oldalán egy 2 méternyi terjedelmű és $1\frac{1}{2}$ m. mély kulturrétegen, hol a tűzhely agyaggal kikenve és pirosra égetett volt, rejtettek következő emlékek a kelták korából: különféle agyagos és grafitos edény-töredékek; — egy lapított gömbű $4\frac{1}{2}$ cm. átméretű és $2\frac{1}{2}$ cm. magas lyukas orsógomb; a másik töröttvégű, 2 cm. magas és 4 cm. átméretű, közepén egy 1 cm-nyi lyuk vonul át; ez csonka. Mindkettő szennyes sárga színű. — Egy kettétört örlőkő, kerülékes alakú, 48 cm. hosszú és 37 cm. átméretű, 8 cm. vastagságú. — Egy 100 gramm súlyú vas tokvég, 13 cm. hosszú, szája $2\frac{1}{4}$ cm. átméretű és 7 cm. mély; — egy 6 cm. széles hüvelyszerűleg háromfelé hajlított vaslemez, nyílása 1—2 cm-nyi; súlya 50 gr. Egy csonkavégű 20 cm. hosszú kétélű vas lándsacsúcs, hengeres tokja 5 cm. hosszú s 2 cm. átméretű, levélalakú pengéje a közepén 2 cm. széles s vége felé keskenyedik; súlya 150 gramm. — Egy 15 cm. hosszú, egy cm. széles és 3 mm. vastag vaskésnak töredéke. — Egy alsó örlőkő trachitból, kerülékes alakú, durván kidomborodó s érdes fenekű, de belső lapja sima; hossza 54, szélessége 32 és vastagsága 8—10 cm. — Egy 16 cm. hosszú, 5 cm. széles és 3 cm. vastag fenőkő. Két darab sárgás-veres agyagfazék töredéke. — Egy agyag orsósúly, karimával és $1\frac{1}{2}$ cm-nyi tölcésrszerű lyukkal a közepén, mely befelé $\frac{3}{4}$ cm-nyire keskenyedik; — egy más tompított gömbű, $3\frac{1}{2}$ cm. átméretű orsósúly $1\frac{1}{4}$ cm-nyi lyukkal. — Egy $3\frac{1}{2}$ cm. magas kis agyagcsuporka, mely fent 5 s fenekén $2\frac{1}{2}$ —3 cm. átméretű; durva kézi művű, szennyes feketés színű. Egy 17 cm. hosszú, 4— $5\frac{1}{2}$ cm. széles s 4 cm. vastag fenőkő. — Egy trachit-örlőkőnek 9×13 cm. terjedelmű töredéke. — Egy 23 cm. átméretű félkörű harci sarló vasból, 2 cm. széles és fél cm. vastag nyele csonka, a penge a közepén $2\frac{1}{2}$ cm. széles s vége felé keskenyedik; súlya 105 gramm. — Egy 18 cm. átméretű, félkörű, közepén 7 cm-nyire kiálló s végein 2 cm-nyire behajlott kallantyú; súlya 100 gramm. — Egy szárnyas ásonak $6\frac{1}{2}$ cm. hosszú és 3 cm. széles csonka vége. — Egy a harci sarlóról való 5 cm. átméretű s 1 cm. szélességű vágott karika; súlya 50 gramm. — Egy lapított agyag orsógömb, mely 5 cm. átméretű, függélyes lyuka 1 cm-nyi; színe hamvasszürke. — Itt találtatott a czikk elején leírt kétágú gyilok s a trachitkőből kivájt nagy mozsár és azonkívül még következők: egy 17 cm. hosszú s 8 cm. széles fenőkő; egy 4×5 cm. terjedelmű s fél cm. vastagságú kovadarab, bizonyára tűzgerjesztésre használtatott. Az említett lábbelire való félpatkó. — Egy szarvas-agancsnak 6 cm. hosszú és $4\frac{1}{2}$ cm. vastagságú töredéke, fejéres sima felületű. Egy homokkőből való 12 cm. hosszú, $1\frac{1}{2}$ — $2\frac{1}{2}$ cm. vastag és 3—4 cm. széles lapos simító kő. — A hamurétegben egy 7 cm. hosszú és 2 cm. széles s ily vastagságú megszenesült fadarab, melynek rostjai 1—2 mm-nyiek s szerfelett könnyű, talán tenyőféléből való. — Egy alsó örlőkőnek 20 cm. hosszú és 16—25 cm. széles és $4\frac{1}{2}$ cm. vastag töredéke. Egy fél üveggyöngy, karikaféle, 7 mm. széles és 14 mm. átméretű, külsőleg domború és sárga alapszínén van két-két fehér és kék színű pettye. — Egy trachitkő-gömb, 50 gramm súlyú, $3\frac{1}{2}$ cm. átméretű; valószínűen parittyasúly. — Egy 600 gramm súlyú, 17 cm. hosszú és $4\frac{1}{2}$ cm. széles és $3\frac{1}{2}$ cm. vastag négyzetű trachitkő-lap, melyből fenőkövet akartak készíteni. — Egy trachitkőből való sulyok, mely 34 cm.

hosszú, $3\frac{1}{2}$ cm. vastag, lapos, egyik végeiről 15 cm-nyi hosszúságig 9 cm. széles s innen a végeig nyél gyanánt négy cm-ig keskenyedik; súlya 2600 gr.; színe szürke s részben a használattól elkoptatott.

A Gallishegynék délnyugati oldalán egy újabban feltárt égvényes helyen kiásattak a következő keltakorbéli emlékek: Egy sárga agyagból gyúrt 6 cm. hosszú és 3 cm. átméretű henger, egy $1\frac{1}{2}$ cm-nyi lyukkal. Egy grafitos edény falából készült 6 cm. átméretű s fél cm. vastagságú korong, mely egyik oldalán rovátkos, a másikon sima, közepén egy $1\frac{1}{2}$ cm-nyi lyukkal. — Egy kígya kődarab, mely $4\frac{1}{2}$ cm. hosszú, $2\frac{1}{2}$ cm. vastag és 3 cm. széles, közepén van egy 1 cm-nyi lyuk, mely ferdén vonul át, míg az egyik végén egy másik szintén ferdén furt lyuk van. Színe sötétzöld, sima; rendeltetése bizonytalan; súlya 50 gramm. Az a vashorgon függő kapocs, melyről a czikk bevezetésénél megemlékeztem. — Egy agyagsupor, durva készítmény, 10 cm. magas, felső nyak nélküli öble 8 cm. átméretű, lapos kerek feneke pedig 6 cm-nyi; vastagsága $\frac{1}{2}$ —1 cm.; oldalain fent van négy kiálló dudora, melyekről félkörszerűen 1 cm. vastagságú girlandalakú füzérek csüngnek; súlya 400 gramm; színe sárgás barna. — Egy fekete színű, csontból való karperecz 4 cm-nyi hosszú és 1 cm. széles darabja, nagyon törékeny. A fentebb leírt ezüsből való szíjvég- vagy kapocs-pánt. — Egy $5\frac{1}{2}$ cm. hosszú, 3 cm. széles és $1\frac{1}{2}$ cm. vastag habos salak, üreges, kékes s rozsdás színű. — Egy 50 gramm nehéz bronz-rög, mely $6\frac{1}{2}$ cm. hosszú és 4 cm. magas félköralakú, vastagsága 2 mm., sötétzöld patinás. — Egy fazéknak $5\frac{1}{2}$ cm. magas alsó része, 8 cm. átméretű lapos és fél cm. vastag fenékkal; a tűz melletti használattól fekete, kormos. — Egy 3 cm. magas, 4 cm. átméretű sárgaszínű nyomott agyaggolyó 2 cm-nyi lyukkal. — Egy $3\frac{1}{2}$ cm. átméretű 8 mm. vastag agyagkorong, közepén egy cm-nyi lyukkal, színe egyik oldalán fekete, másikon hamvas. — Egy $10\frac{1}{2}$ cm. hosszú, 1 cm. széles és fél cm. vastag íves vasszög, végén egy cm-nyi lyukkal. — Egy $11\frac{1}{2}$ cm. hosszú és 1 cm. széles vaslemez, egyik végén fél cm-nyi lyukkal. Egy $8\frac{1}{2}$ cm. hosszú s 1 cm. széles ács-kapocs, végein kiálló 3 cm-nyi hegyes ágakkal. — Egy 14 cm. hosszú, 1 cm. széles és $1\frac{1}{4}$ cm. vastag vaspánt. Egy 7 cm. magas, fent 8 cm. átméretű, $7\frac{1}{2}$ cm-nyi sima kerékfenekű szennyes fekete agyagsupornak alsó része, oldalbütykökkel. — Egy hegyesített hengeralakú vaslánda (III. 7.), mely 34 cm. hosszú, ebből esik a $3\frac{1}{2}$ cm. átméretű tokra 11 cm., a többi a toknál kissé lapított s itt $2\frac{1}{2}$ cm. vastagságú hengerded pengére, mely a hegyéig fokozatosan vékonyodik. A tok alól és feljebb két bevéselt körülfutó vonallal s czik-czakokkal ékített; a tokban megvan még a farúdnak maradványa és egy 1 cm-nyire kiálló szög. Súlya 600 gramm. Teljes szép példány. — Egy nagy edénynek töredékei; nyaka 19 cm. széles és 9 cm. magas volt, kihajló gallérja $7\frac{1}{2}$ cm. széles és 2 cm. vastag; agyaga homokkal vegyített, szennyes-hamvas s helyenkint füstös, fekete; úgy látszik, hogy bográcsul használták; súlya e hiányos részeknek is 850 gramm. — Egy 16 cm. hosszú és egy másik 24 cm. hosszú és 6 cm. széles, hengeres alakú fenőkő, homokgöreyből alakítva. — Egy hegyes végű vasabroncs-lemez, valószínűen grafitos edényről, ívesen hajlított, közepén $1\frac{1}{2}$ cm. széles, vastagsága 2 mm. — Egy egyélű vaskés, hossza $16\frac{1}{2}$ cm., ebből esik az $1\frac{1}{2}$ —2 cm. széles és 1—2

mm. vastag lapos nyélnyulványra 6 cm., a többi a nyélnél 2 széles pengére, mely vége felé keskenyedik; a nyéllemezen van két lyuk, mely borítékának megerősítésére szolgálhatott. Egy $6 \times 6\frac{1}{2}$ cm. terjedelmű kúposan emelkedő jaszpiszkódarab, sötétebb kékes vonalakkal; egyik lapja érdes, pattogatás nyomai látszanak rajta. — Ismét egy trachitból alakított 5 cm. magas és $4\frac{1}{2}$ cm. széles és vastag hatszögűre idomított 200 gramm nehéz parittyakő. — Egy 250 gramm súlyú, $9\frac{1}{2}$ cm. hosszú tokos vasvéső, melynek nyílása 2×3 cm-nyi, dereka fent $2\frac{1}{2}$ cm-nyi, s így lefelé tágul úgy, hogy lapított és homorúan ívezett éle 5 cm-nyi. E szerint e vésőt is műszerszámmúl használták. — Egy $9\frac{1}{4}$ cm. hosszú és $1\frac{1}{2}$ cm. széles négyélű nyilcsúcsnak felső töredéke. — Egy $4\frac{1}{2}$ cm. terjedelmű vágott karika $1\frac{1}{2}$ cm. széles vaspántból; harci kaszanyélre használták. — Egy 18 cm. hosszú vaskéspengének töredéke, mely egyélű, a nyélnél 5 cm. széles s így lefelé keskenyedik és kihajlik; hátának vastagsága 3 mm. — Egy 250 gramm súlyú ajtó sarokvas-féle kétágban végződő mű, mely 2—4 cm. széles; van benne két lapos fejű szög is még. — Egy grafitos réteges edény falából készített $5\frac{1}{2}$ cm. átméretű korong közepén 1 cm-nyi lyukkal. Egy felső örlőkő, tompa négyzetű 33×41 cm. terjedelmű és 4 cm. vastagságú, felül érdes, alul sima, a szokásos $1\frac{1}{2}$ cm. hosszú vonallal és függélyes lyukkal van ellátva, mely lyuk kívül tölcészerű $5\frac{1}{2}$ és belül 4 cm. átmérőjű. — Egy $2\frac{1}{2}$ cm. vastag peremmel ellátott irlás-edénynek töredékei; az edény öblös volt s függélyes sűrű vonalakkal ékített s érdekes, hogy a pereme alatt 8 mm. széles és 4 mm. vastagságú vaspánttal volt körülvéve, melynek végei a falán keresztül hatoltak s ott legörbítették, lehajlították. — Egy 12 cm. hosszú, 1—2 cm. vastag jól elkoptatott fenőkő. — Egy 5 cm. magas, kerülékes, $2\frac{1}{2}$ — $4\frac{1}{2}$ cm-nyi fenekű obsidian kőmag (nucleus), a lepatogatás nyomaival. (Ezt kétségtelenül a kelták mint a kőorból fenmaradt érdekes tárgyat meglelték s részemre eltették.) — Egy agyagedény, nyomott gömbölyűded alakú, 11 cm. magas, nyaka 4 cm. hosszú és 12 cm. átméretű, fala 1 cm. vastagságú; hasa 15 cm-nyire kitágul s lefelé keskenyül, lévén lapos feneke 9 cm. átméretű. Színe szennyes szürke, durva, kézi készítményű.

E Gallishegy északnyugati lejtőjén egy felásatott keltatelepen, égetett helyen számos La Tène-jellegű tárgyakat gyűjték s a helyre nézve még megjegyzem, hogy e tájat az illető klacsanói lakosok Svábdombok néven ismerik, talán azért, mert itt a csalitos és fás berkekben és hegyoldalon több halom, kisebb-nagyobb domb látható, melyek közül többet felbontattam, remélvén, hogy sírokra akadok, de azokban csekély cserepeknél egyebet nem találtam. Az itt most feltárt kelta- emlékek következők: egy agyagcsupor, kézzel készített, 12 cm. magas, nyaka 10 cm. s hasa 12 cm. átméretű, sima kerek feneke 7 cm-nyi, fogantyúja letört. E mellett több különféle edények töredékei hevertek. — Egy bőrvágó-féle egyélű kés vasból, hossza 16 cm., igen parányi fogantyúja $2\frac{1}{2}$ cm. hosszú és 1 — $1\frac{1}{2}$ cm. széles hajlított; a penge itt $2\frac{1}{2}$ cm-nyi s felhajló közepén már 6 cm-nyire kiszélesedik s vége felé ismét keskenyedik s jatagánszerűleg kihajlik; háta fél cm. vastag, mindamellett nagyon törékeny, a rozsdától teljesen áthatott. — 3 darab 4, 5—6 cm. hosszú és $1\frac{1}{2}$ —2 cm.

vastag ívszerűleg hajlított vasperecznek töredékei. — Egy szürke palaköböl alakított 32×33 cm. terjedelmű négyzetes felső örlőkő, mely 3 cm. vastag; a középső vízszintes vonala 2 cm. széles, a középlyuk felül 7 cm-nyire elkoptatva, míg a belső oldalán csak 2 cm-nyi; a kő helyenkint a tüztől megkormosodott. Palaköböl való ily örlőkövek itt gyéren fordulnak elő, mennyiben leginkább a helybeli trachit-közetből gyártották. — Egy csonkavégű 4 cm. hosszú és 3—6 cm. vastag vasszög, lapos feje egy cm. terjedelmű. — Egy vassodronyból készült kapocsnak (fibulának) $3\frac{1}{2}$ cm. hosszú és 2 cm. széles bogja, töredezett tuskével. — Egy reczés vaskarikának $3\frac{1}{2}$ cm. hosszú és fél cm. vastag töredéke. — Egy vastokvég töredéke, kicsorbult hegyű henger, $5\frac{1}{2}$ cm. hosszú és $2\frac{1}{2}$ cm. átméretű szájjal. — Egy $9\frac{1}{2}$ cm. hosszú, közepén kiemelkedő hátú 2 cm. magas s fél cm. vastag lemez, mely egyik végén hegyes, a másikon lyukkal ellátott. Három, 7—8—9 cm. hosszú, $\frac{3}{4}$ —1 cm. széles és 1 mm. vastagságú vaspánt agyagedényről. — Egy 13 cm. hosszú és 2 cm. széles négyélű, és egy másik 11 cm. hosszú, 5 cm. széles és 1 cm. vastag homokköböl alakított fenőkő. Egy 4 cm. átméretű és $2\frac{1}{2}$ cm-nyire két sarka felé vékonyodó agyagorsósúly, egy cm-nyi lyukkal. — Egy $2 \times 3\frac{1}{2}$ cm. széles és $3\frac{1}{2}$ cm. hosszú tokkal ellátott véső vasból, melynek alsó lapos éles vége kétágú. Egy faragó kés vasból, melynek kerülékes alakú nyele 9 cm. hosszú és 1 — $1\frac{1}{2}$ cm. széles, lapos pengéje csonka. — Egy vas tokos véső, hossza $10\frac{1}{2}$ cm., nyílt öble $1\frac{1}{2}$ — $2\frac{1}{2}$ cm. terjedelmű és 5 cm. mélységű; pengéje a tövinnél 3 cm. széles és $1\frac{1}{2}$ cm. vastag s így lefelé $5\frac{1}{2}$ cm-ig tágul. Súlya 250 gr. Egy agyagból gyúrt orsósúly, mely végei felé keskenyülő gömb, $2\frac{1}{2}$ cm. hosszú és 3 cm. átméretű. Színe hamvasszürke.

E tájon egy más ily östelepen találtattak következő kelta-féle emlékek: egy 39 cm. hosszú vasláncz, melynek egyes szemei 5 cm. hosszúak és fél cm. vastagok egyszerűen kétrétbe hajlítva; az első szem a leghosszabb, 7 cm-nyi s azon lóg 2 egyenlő 3 cm. átméretű karika; egy szem kettétört. Súlya 200 gramm. — Egy fonott láncznak töredéke, mely 7 cm. hosszú csomót képez; fent van egy $4\frac{1}{2}$ cm. átméretű egész és egy fél karika. — Egy $4\frac{1}{2}$ cm. átméretű harci sarlóról való vágott karika, keretje 1 cm. vastagságú. — Egy $5\frac{1}{2}$ cm. átmérőjű vaslemezű, domború korong, közepén egy $2\frac{1}{2}$ cm-nyi lyukkal. — Egy kampóra hajlított vaslemez, mely levélalakú, szára 2 cm. hosszú és fél cm. széles, vége lefelé hajlított; a $2\frac{1}{2}$ cm. széles lemez azután sarlószerűen görbül s 6 cm-nyi ívet képez. — Egy másik nagyobb lemez kampó, mely 13 cm. hosszú, közepén legnagyobb szélessége 4 cm-nyi; ennek fogantyú helyett van egy $3\frac{1}{2}$ cm. hosszú és 2 cm. széles félig nyílt tokja, melynek csücske kihajlik. Súlya 70 gramm. — Egy edény nyakáról való 16 cm. hosszú, közepén 1 cm. vastag s végei felé keskenyedő ívszerűleg hajlított vaslemez. Súlya 40 gramm; egy másik ily végein kihajlott egy cm. széles lemez $14\frac{1}{2}$ cm. hosszú; s a harmadik 27 cm. hosszú, közepén 1 cm. széles és fél cm. vastagságú, végein egy-egy cm-nyire behajlított kampókkal. — Egy 160 gram nehéz vaskalapács, mely egyenes hossz négyzetű és 11 cm. hosszú, közepén, hol egy $2\frac{1}{2}$ cm. hosszú és 1 cm. széles nyéllyuka van, 2 cm. széles és $1\frac{1}{2}$ cm. vastag; egyik ága négyzetű $1\frac{1}{2}$ cm. terjedelmű, a másik pedig lapos, $1\frac{1}{2}$ cm.

széles és fél cm. vastag. — Egy tokos véső homorú éllel; egész hossza 9 cm., tokja 3 □ cm-nyi és 5 cm. mélységű; innen lefelé laposodik, úgy, hogy félkörű homorú éle 5 cm. átméretű. Súlya 250 gramm. Egy másik ily műszeres tokos véső, mely 11½ cm. hosszú, tokja négyszögű, 2½—3½ cm-nyi és 5½ cm. mélységű; lapos s éles vége homorú és 5½ cm. átmérőjű; súlya 350 gramm. — Egy közönséges tokos véső, 11 cm. hosszú, négyszögű tokja 2½—3 cm. terjedelmű és 5 cm. mély, alul félkörű éle 7½ cm. széles; súlya ennek is 350 gramm. — Egy más ily tokos véső 17 cm. hosszú, szája 4½—5 cm. terjedelmű és 10 cm. mély; lapos éle félívű és 9½ cm. széles; súlya 1400 gramm; — párja 17½ cm. hosszú, tokja ugyanoly terjedelmű és 9 cm. mély; félkörű lapos éle 10 cm. széles, súlya 1200 gramm. — Ismét egy tokos véső tűnt elé az elhányt földréteg alól, mely 16 cm. hosszú, egyenes éle 9 cm. széles, súlya 1200 gramm, és egynek 14 cm. a hossza, ívezetes éle 9 cm-nyi és súlya 1070 gramm; végre még egyet ástunk ki, mely 15 cm. hosszú tokja 4½×5½ cm. terjedelmű és 9 cm. mély; alól egyenes éle 8½ cm. széles és súlya 1050 gramm. Ugy látszik, hogy az ily tokos vésők az akkori háztartásban nagy szerepet játszottak, jóllehet vágásra kevésbé voltak alkalmasak. — Tovább kutatva, előkerült egy 24 cm. hosszú vaslánda, melynek hengeres köpűje 6 cm. mély és 3 cm-nyi átmérőjű a nyitjánál, azontúl kinyulik a 3 cm. vastagságú rúdja, melynek lapított vége 1½ cm-nyi háromszögű szúrássra való hegyet képez; egy másik ehhez hasonló rúdszerű tokos eszköz is volt itt, mely 32 cm. hosszú; tokja alul 3 cm. átméretű s egy cm. vastagságú szárának felső vége egy 3 cm. hosszú és 2 cm. széles lapátalakú homorú élbe megy át, melyet e szerint vésőnek is lehet tekinteni; súlya 650 gramm. Egy harmadik ily hengeres eszköz 25½ cm. hosszú, tokja ennek is 3 cm. átméretű s felső vége a szárnak egy 2 cm. széles lapított s homorúan ívezett élbe megy át. Súlya 300 gramm. Majd egy fél hengeralakú 35 cm. hosszú, 4—5½ cm. széles szürke homokkőből idomított fenőkőre akadtunk, mely jól el van koptatva és 1300 gr. nehéz; mellette egy másik laposabb, de végein kikerekített fenőkő hevert, egyik oldalán a használat nyomaival, súlya 670 gramm. Majd egy szürke, jól iszapolt agyagból gyúrt bögrének alsó része tűnt fel, melynek egyenes feneke 8 cm. átméretű, falvastagsága fél cm., kívülről függélyes vonalakkal ékített. A különféle cserepek közt voltak egy igen durva, 1 cm. falvastagságú barnás edénynek töredékei s lapos feneke, mely 10 cm. átméretű s rajta keskeny ujjak lenyomatai látszottak. Egy durván kovácsolt, 250 gramm nehézségű vas tokvég, mely 12 cm. hosszú, tokjának nyitja 2½—3½ cm. átméretű s így hegyéig kúpos hengerszerűleg vékonyodik. — S itt ismét hevert néhány oly sajátosság rudas lándsavég, minőket előbb felhoztam. Így az egyik 21 cm. hosszú, hengeres tokja 2½ cm. átméretű és 4 cm. mély; az 1 cm. vastag szárának vége 1½ cm-nyi lapos vésőt képez. Súlya 200 gramm; egy másik szintén 21 cm. hosszú; hengeres tokja 5 cm. hosszú és alul 3½ cm. átméretű s peremes; 5 cm-en felül laposodik s itt 2½ cm. széles és 1 cm. vastagságú rudat képez, mely éles hegyben végződik. Súlya 420 gramm. Végre a harmadik az előbbihez hasonló eszközt képezvén, ez 22 cm. hosszú, tokja 5½ cm. hosszú és lent 4 cm. átméretű s azontúl rúdja négyszegletűvé válik s 1½—2 cm. terjedelmű

s így az élben végződő hegyéig keskenyedik. Súlya 370 gramm. Egy trachitkőből idomított alsó örlőkő, 40×49 cm. terjedelmű és 2—4 cm. vastagságú; használat folytán nagyon elkoptatott. — Egy $3\frac{1}{2}$ cm. átméretű agyagból gyúrt lapított gömbű orsósúly, 2 cm. vastag, 1 cm-nyi lyukkal; — színe szennyesszürke. Egy 7 cm. hosszú, félívű, 2 cm. vastag vadsertés-agyar töredéke, málló, törékeny, színe fehér, végein csorba. — Egy 5 cm. magas agyagbögére, csorbult szája $3\frac{1}{2}$ cm. átméretű, öble 5 és lapos feneke 4 cm-nyi; színe szürke szennyes. Egy felső örlőkő, 24×35 cm. átméretű, $2\frac{1}{2}$ cm-nyi középlyukkal s a szokásos vízszintes hosszú és oldali 6 cm-nyi bevájásokkal. — Egy 7 cm. hosszú és 4 cm. széles vashorog, melyen egy $4\frac{1}{2}$ — $3\frac{1}{2}$ cm. átméretű karikán egy 4 cm-nyi láncszem és ezen hat darab 2 cm. széles és cm. hosszú megcsomósodott láncszem csüng, a rozsdától elborítva; súlya 175 gramm. — Egy 12 cm. hosszú és 1 cm. széles rekeszszerű vaspánt, közepén meghajlított és apró fogantyúval ellátott. — Egy 4 cm. átméretű, $1\frac{1}{2}$ cm. vastag agyagkorong, egy cm-nyi lyukkal; színe hamvas barna. — Egy csolnak alakú, súlyos, 6350 gramm nehéz, 25 cm. hosszú, közepén $8\frac{1}{2}$ cm. széles, fokán $7\frac{1}{2}$ és keskenyebb végén $3\frac{1}{2}$ cm. széles és 5—6 cm. vastagságú pörölyszerű vaskalapács; nyéllyuka aránylag kicsi, lévén $2\frac{1}{2}$ — $3\frac{1}{2}$ □ cm-nyi s nem egészen áll a közepén; az egyik foka a használattól meglapult. — Egy 250 gramm nehéz lándsacsúcs, melynek hengeres tokja alul 2 cm. átméretű és 8 cm. hosszú, azontúl a csonka végeig négyszögletű.

Feltűnő és a maga nemében itt még elő nem fordult leletet képezett most egy 9 cm. magasságú sárgásszínű füles agyagcsupor, melyben elhelyezve volt mintegy 180 darab bronzpityke papiros vékonyságú lemezből, két oldalán egy-egy 2 milliméternyi lyukkal ellátott a felvarratásra. E pitykék többnyire 2 cm. átméretűek és simák, de négy volt köztük nagyobb, $2\frac{1}{2}$ cm. nyi és egy $3\frac{1}{3}$ cm. átméretű, mely kissé kúposabb s karimáján körben apró pontok kiverék. A sötétzöld patina annyira áthatotta a fémet, hogy csak nagy ügygyelbajjal tudtam azokat a keménynyé. vált agyagtól és rozsdától elválasztani és kiszedni, így is több darab széttöredezett. A pitykéken kívül még öt darabka egy milliméternyi vastagságú négyélű bronzhuzal is volt 8 cm-nyi átméretű karikába csavarva a csuporba helyezve, melynek színe világoszöld, míg a pitykék sötétebb színűek. Ily lyukakkal ellátott pitykék a hallstatti korszakra mutatnak, a Krisztus előtti ezredév elejéről s öv, vagy valamely tarisznya díszítéseül szolgálhattak.

Közelebb a Lovácska-hegy északi oldalán, a lejtő felső részén egy kelta tanyahelyet 70 cm. mélyen, tüzelés, hamu és szén nyomaival feltáratván, azon számos különféle agyagedény töredékein kívül, következő tárgyak rejlettek: egy 27×34 cm. terjedelmű, felül homorú, alul lapos sima felső örlőkő trachitból, közepén levő lyuka felül tölcseres és $4\frac{1}{2}$ cm., belül pedig $2\frac{1}{2}$ cm. átméretű. Egy apró vasfüllel ellátott ludtojas nagyságú és körteidomú kőszúly, mely 260 gramm nehéz, hossza 8 cm. és szélessége 6. Ehhez hasonló trachitkőszúlyt már előbb találtam e tájon két példányban; azokat azon korú férfiak, úgy látszik, vagy lánczos buzogányul, vagy súlyul használták s hogy azokat itt a trachitkőzetből készítették is, kitűnik abból, hogy e tanyahelyen még két ily

súlyszerű kőgolyó fordult elő, melyekbe azonban a vasfűlecske még behelyezve nem volt. E kövek közül az egyik $7\frac{1}{2}$ cm. magas és a közepén $5\frac{1}{2}$ cm. vastag és súlya 300 gramm, míg a másik ahhoz hasonló körteidomú, de valamivel nagyobb, lévén 700 gramm nehéz, 10 cm. magas, fent $2\frac{1}{2}$, közepén 7 és alul 6 cm. átméretű; mind a három darab simára van szépen kicsiszolva. Vasból találtatott itt 1. egy közönséges tokos vésőszerű fejsze, mely 16 cm. hosszú, nyílt tokja $5\frac{1}{2}$ cm-nyi és 8 cm. mélységű; innen lefelé keskenyedik és laposodik, lévén kissé ívezett éles alja 8 cm. széles; súlya 1100 gramm. — 2. Egy kés- vagy törpenge, mely lapos, $15\frac{1}{2}$ cm. hosszú, közepén 1 cm. széles és 3 mm. vastag; alsó vége 3 cm. hosszú és hegyes, nyélbe való nyujtvány; súlya 50 gramm. — 3. Egy tokos hengeres lándszaalakú vésőszerű eszköz, mely 13 cm. hosszú, tokja $2\frac{1}{2}$ cm. átméretű és 3 cm. mély, hengeres rúdja 1 cm-nyi s a végén lapos, éles; súlya 100 gramm. — 4. Az előbbihez hasonló, 17 cm. hosszú tárgy, nyílt tokja 7 cm. mély és $2\frac{1}{3}$ cm. átméretű, rúdja hengeres, a közepén $1\frac{1}{2}$ cm. vastag s vége homorú, 14 mm. széles és vésőalakú; súlya 150 gramm. — 5. Egy hasonló, de nagyobb ily eszköz, hossza 18 cm., tokja 5 cm. mélységű és 3 cm. átméretű kívülről; szára a közepéig hengeres, azon túl négyzetű, $1\times 1\frac{1}{2}$ cm-nyi s így vékonyodik a 8 milliméternyi vésőszerű éleig; súlya 200 gramm. — 6. Ez hasonló az előbbiekhöz, de leghosszabb szerszám, lévén 28 cm. hosszú és 525 gramm nehéz; tokja alul 3 cm. átméretű és $7\frac{1}{2}$ cm. mélységű; szára a közepén $2\frac{1}{2}$ cm. vastagságú s így hengeresen vékonyodik a hegyéig, mely lapos és éle $1\frac{1}{2}$ széles; végre a 7-ik darab tokvég-alakú, azaz hengeres a végeig, hol egy cm-nyire lapossá válik s így ezt is véső gyanánt használták; tokja $3\frac{1}{2}$ cm. átméretű és $6\frac{1}{2}$ cm. mély; a henger a közepén 3 s feljebb $1\frac{1}{2}$ cm-nyi; súlya 535 gramm. Közéleben előfordult egy 14 cm. hosszú, $1\frac{1}{2}$ cm. széles és 1 cm. vastag csonka vasrudacska, melynek egyik végén 3 cm. széles hegyes kúpja van. Egy $28\frac{1}{2}$ cm. hosszúságú, 8 mm. vastag csavart tagokból álló lánczocska, négy töredékben, mely kötélszerűleg sodrott tagok a végeiken $1\frac{1}{2}$ cm-nyire táguló lyukkal ellátvák. — Egy $7\frac{1}{2}$ cm. hosszú közönséges durva tokos véső, felső nyitja $3\times 3\frac{1}{2}$ cm-nyi, dereka a közepén 4 cm. és oldalain $1\frac{1}{2}$ cm. vastagságú, egyenes éle $4\frac{1}{2}$ cm-nyi. — Egy 5×7 cm. terjedelmű és 2 cm. vastagságú fekete színű gyanta-féle anyag, milyen ez ősz telepen már másutt is találtatott; e lapos lepényszerű töredék kívülről hamvas barna réteggel van bevonva s belül fényes; tűzön illatot terjeszt. Végre egy bokor kézi őrlőkö feküdt in situ; alsó lapja 23×37 cm. terjedelmű és 8 cm. vastag; míg a felső lap 33×38 cm-nyi s azon át megy a szokásos maghintó lyuk, mely $3\frac{1}{2}$ cm. átméretű; a két oldalán levő mozgásra való bevágás pedig $3\frac{1}{2}$ cm. hosszú és 2 cm. széles. A két kőlap a használatától meglehetősen kopott. Valóban feltűnő itt ez ősz telepen a tömérdek őrlőkö, melyekből gyűjteményemben több van száz darabnál s mi egyszersmind világos bizonyossága annak, hogy az itt megszállott nép kétségtelenül huzamosb ideig tartózkodott és gazdálkodással, gabona-termeléssel is tüzetesen foglalkozott s hogy ők az itteni trachitkőzetet, melynek lejtőin tanyáztak, e célra kiválóan felhasználták és a különben kemény anyagot fáradságot nem kimélve izletesen és formásan kidolgozták. Az őrlőkövek alatt feküdt egy csinos és egészen ép tokos

vasvéső (balta), mely $10\frac{1}{2}$ cm. hosszú, tokja $2\frac{1}{2}$ — $3\frac{1}{2}$ cm. terjedelmű és 4 cm. mélységű, félkörű éle pedig 7 cm. széles; súlya 300 gramm; mellette egy kis sima agyagsuporka, mely fületlen és formátlan, magassága 5 cm. s ily átméretű a szája is, míg a feneke 3 cm-nyi; színe pedig sárgás; de az ennek közelében napfényre került díszes vaskard nem csekély örömet okozott nekem, mert hasonló szép művű fegyver még eddigelé e tanyákon nem fordult elő. E sajtáságos markolattal ellátott kétélű rövid kard- vagy törféle eszköz egész hossza $45\frac{1}{2}$ cm. és súlya 500 gramm. A nyele, illetve markolata két, a közepén összeérő s onnan ellentétesen kiálló villaszerű hengeres X alakú ágas nyulványból áll; e markolat így $13\frac{1}{2}$ cm-nyi hosszúságú, de a közepén összeérő része csupán $3\frac{1}{2}$ cm. széles és $1\frac{1}{2}$ cm. vastagságú és kidomborodó sáv-alakú. A villaszerűen kinyúló hengeres ágak alul 7 és a penge tövénél 8 cm-nyire állnak szét és $1\frac{1}{2}$ cm-nyi vastag gömbökkel ellátvák végeiken; az alsó két ág között kiáll egy harmadik kisebb a közepén, mely fél cm. vastagságú peczek-féle nyulvány és borsónyi göbbel díszített; e peczek, valamint a négy más göb bronzréteggel volt bevonva, melyet azonban a rozsdá helyenkint beborított, sőt megemésztett. A két felső ágból kinyúló penge a tövinél és a közepén $4\frac{1}{2}$ cm. széles s így a végeig keskenyedik, lévén ennél fogva az úgy szúrásra, mint vágásra alkalmas.*

E mellett volt egy 7 cm. hosszú, 2 mm. vastagságú vaslemezről összehajtott vaspánt, mely a végein 7 s a közepén 14 mm. széles s mely a kard hüvelyéről való (3.), úgy az a $6\frac{1}{2}$ cm. hosszú és fél cm. széles vaspánt is, melynek végei horogszerűleg kihajlítvák s a közepén egy $1\frac{1}{2}$ cm-nyi dudora díszlik (2.); a minthogy a kardocskára felkötésére szolgálhatott azon 27 cm. hosszú vaslánczocskára is (7.), mely 4 cm-nyi hosszú ∞ alakú sodrott tagokból áll s melynek egyik végén egy 8 mm-nyi göb kihajlik, míg a másikon egy fél cm-nyi szem van. — Egy 10 cm. hosszú horgos kapocs (6.) is hevert itt, melyet szintén a kardkötő lánczhoz, illetve övhöz s felszerelésül használtak; e pántszerű díszes vaslemeznek hátán van egy $1\frac{2}{3}$ cm-nyi dudora, ettől egyik oldala laposan nyúlik ki s távol 2 cm-nyire, 5 mm-nyire kivékonyult vége pedig horogszerűleg kihajlik, míg a másik oldalrészén kinyúlik és 23 mm. terjedelmű. Ily pántszerű horgos kapocs e kelta-telepeken már három különféle alakban fordult elő. — Itt találtatott továbbá egy 6 mm. vastagságú vashengerből összehajlított 4 cm. átméretű egyszerű karika; egy 1 mm. vastagságú és egy cm. széles vaslemezről formált $8\frac{1}{2}$ cm. átméretű fél karika; egy két szárnyú nyílhegyhez hasonló hajlított 3 cm. magas vas szár nélkül; egy négyszögű (piramis) kúp alakú hegyes nyíl vég, mely 9 cm. hosszú, ebből esik a pengére 5 s a fél cm. vastagságú nyelére 4 cm.; a kúp a tövénél 1 cm. vastag s négy élben a végéig hegyesedik; súlya 50 gramm. Egy 12 cm. hosszú, hegyes hengeralakú láncsacsúcs, melynek alul nyílt tokja 3 cm. átméretű, súlya 170 gramm. Egy tokos, homorúvégű véső, láncszerű; hossza 15 cm., hengeres tokja 6 cm. hosszú és lent 3 cm. átméretű; azontúl 1 cm-nyire terjedelműleg négyszögűvé válik és 2 cm-nyi félkörű élben végződik. Súlya 245

* Ábráját közöltük Arch. Ért. 1906. 341. l.

gramm. — Egy szintén homorú végű, de kisebb tokú durva vasvéső, melynek 7 cm-nyi behajlított tokja hossznegyzetű és $1\frac{1}{2} \times 2\frac{1}{2}$ terjedelmű, pengéje 4 cm. széles s félkörű éle homorúan behajlított. Súlya 100 gramm. — Egy $4\frac{1}{2}$ cm. átméretű s egy cm. széles és fél cm. vastagságú keretből álló vágott karika, mely az itteni harci sarlók, illetve kaszáknak a nyélhez való megerősítésére szolgált; ily fél karikákból még egy $4-4\frac{1}{2}$ és harmadik $4-5$ cm-nyi hevert itt; úgy egy szokatlan nagy terjedelmű tokos véső illetve fejszének alsó vágó része, mely a letört és hiányzó tokja tövében $2\frac{1}{2}$ cm. vastag és 5 cm. hosszú, innen lefelé azután vékonyodik és éle $9\frac{1}{2}$ cm-nyire kiszélesedik. Súlya 650 gramm. — Egy ékalakú, hosszháromszögű 22 cm. hosszú, fent kikerekített szélein $8\frac{1}{2}$, közepén 6 s a végén $2\frac{1}{2}$ cm. széles és $3\frac{1}{2}$ cm. vastag fenőkő, homokközetből, súlya 1200 gramm. — Egy lapos fenekű és felfelé domborodó, $4\frac{1}{2}$ cm. átméretű, $2\frac{1}{2}$ cm. magas, oldalain bekarcsolt vonalakkal ékített sárgás színű orsósúly. — Egy hasonló alakú, de kisebb orsósúly, melynek oldalkarimája szintén bevésott vonalakkal díszített; színe hamvas. — Egy agyagból durván gyúrt $7\frac{1}{2}$ cm. magas csuporka, mely a közepén 8 cm. széles, egyenes szája 6 s a fenéke 5 cm-nyi; füle hiányzik, a hasa kidomborodása pedig terjedelmes bütykökkel körül díszített. A különféle vonalakkal díszített agyag- és grafitedények töredékei közt volt itt még egy sárga színű agyagfazéknak alsó része is, mely 12 cm. magas, $19\frac{1}{2}$ cm. átméretű és sima fenéke $7\frac{1}{2}$ cm-nyi; iszapolt agyagán a készítő ujjainak vékony lenyomatai látszanak. A szenes hamu közt feltűnt még egy terjedelmesebb faűszök is, mely 6 cm. hosszú és 5 cm. átméretű hengeralakú, egészen szénné vált könnyű, puha, nyár- vagy nyír-féle fából; melyet kuriózum gyanánt eltettem gyűjteményemben. Valószínűen a grafitos öblönyökről valók azon tizenegy darabot kitevő $8-15$ cm-nyi hosszú és $1-1\frac{1}{4}$ cm. széles ívezett vaspántok, többnyire behajlított hegyesített végekkel, melyek itt elszórtan heverték; a többi közt volt egy, mely eltért annyiban, hogy a 16 cm. hosszú ívezett vaspánt, mely a közepén $1\frac{1}{2}$ cm. széles, egyik végén hegyesített és behajlított, míg a másik vége $3\frac{1}{2}$ cm-nyire laposan kitágul.

Lehoczky Tivadar.

ADALÉK AZ ETRUSZK IPARMŰVÉSZET HATÁSÁRÓL KÖZÉP-EURÓPÁRA.

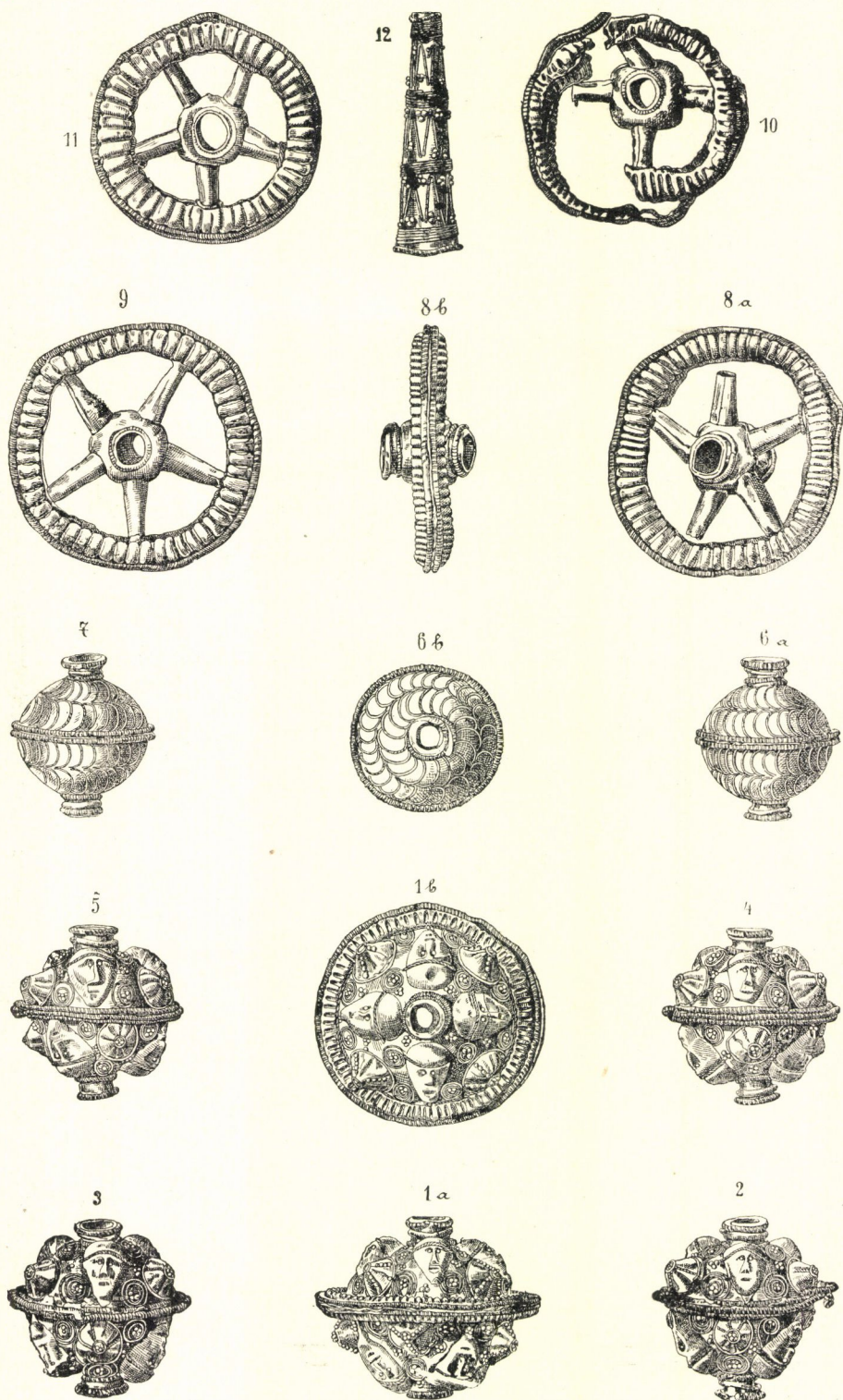
A Magyar Nemzeti Múzeum gazdag őskori gyűjteményének ismételt tanulmányozása alkalmával felköltötte a figyelmemet a vaskor régiségei között néhány lelet, mely elűt a többtől és csak azzal a föltevessel magyarázható, hogy keletkezésére antik idomoknak délfelől idejutott befolyása szolgáltatott okot. A kérdéses tárgyakat a szerkesztőség szivességéből az ide mellékelt ábrákban közölhetem. Az ékszereket 1890—1892-ben Tolnamegyében lelték és a N. Múzeum vétel útján jutott birtokukba.

1. Az egyik csoportba Szárazdról való aranytárgyak sorolhatók, melyeknek ábrái már e folyóirat 1891. évi folyamában jelentek meg (279. l.), most e képeket rövid leírás kíséretében ismételjük. Nyaklánczok függő díszével állunk szemben, alakjuk kerekeket, gyöngyöket és hengerded csöveket példáznak. *a)* Hat ötküllös kerekecske (I. tábla, 8—11.) háromféle nagyságban összeforrasztott finom aranylemezből készült. Vékony filigransodrony szegélyzi a tengelyagy és a küllők széleit, maga a kerékagy gyöngyözött. *b)* Van hét aranygyöngy négyféle nagyságban (I. tábla, 1—5.), idomuk kettős kúp, felületük közepét és szélüket sodrott filigrán huzal ékíti. A felső és alsó mezőn négy-négy emberi fejecske ül ponczolt aranypléhből és közben négy-négy bordázott kúpidom, melyet szabályos távolságokban az alapra forrasztottak. A közbeeső szabad terekre apró aranybörtűket raktak kis halakban és körülszegélyezték aransodronynyal. Az emberi fejecskéket és kúpokat szintén sodronydarabkákkal és sorba rakott börtűkkel ékítették. *c)* Két aranypléhes gyöngy (I. tábla, 6—7.) olyan idomú, mint a többi, közepét szintén harántosan körülfutó hármás börtűs sorral ékítették, két hengerdeden kiálló szélét ugyancsak két ily börtűs körrel szegélyezték, a felső és alsó fölületre két sorban körszelvényben hajló sodronyszeleteket állítottak párhuzamosan. *d)* Három cső: aranypléhből (I. tábla, 12.) van három, kettő egyforma, a harmadik nagyobb és nem vág össze teljesen a másik kettővel. A cső egyik vége felé kissé szűkül. A két páros példányfelületet egyenlő távolságra álló körülcsavart sodronynyal három-három mezőre osztották és e mezőket a tengely irányában állított zigzagben helyezett sodronyokkal díszítették, a vonalak végeire apró börtűket helyeztek. A harmadik csövet (II. tábla, 1.) csupán két mezőre tagozták és a börtűk helyét sodronyos körök foglalják el.

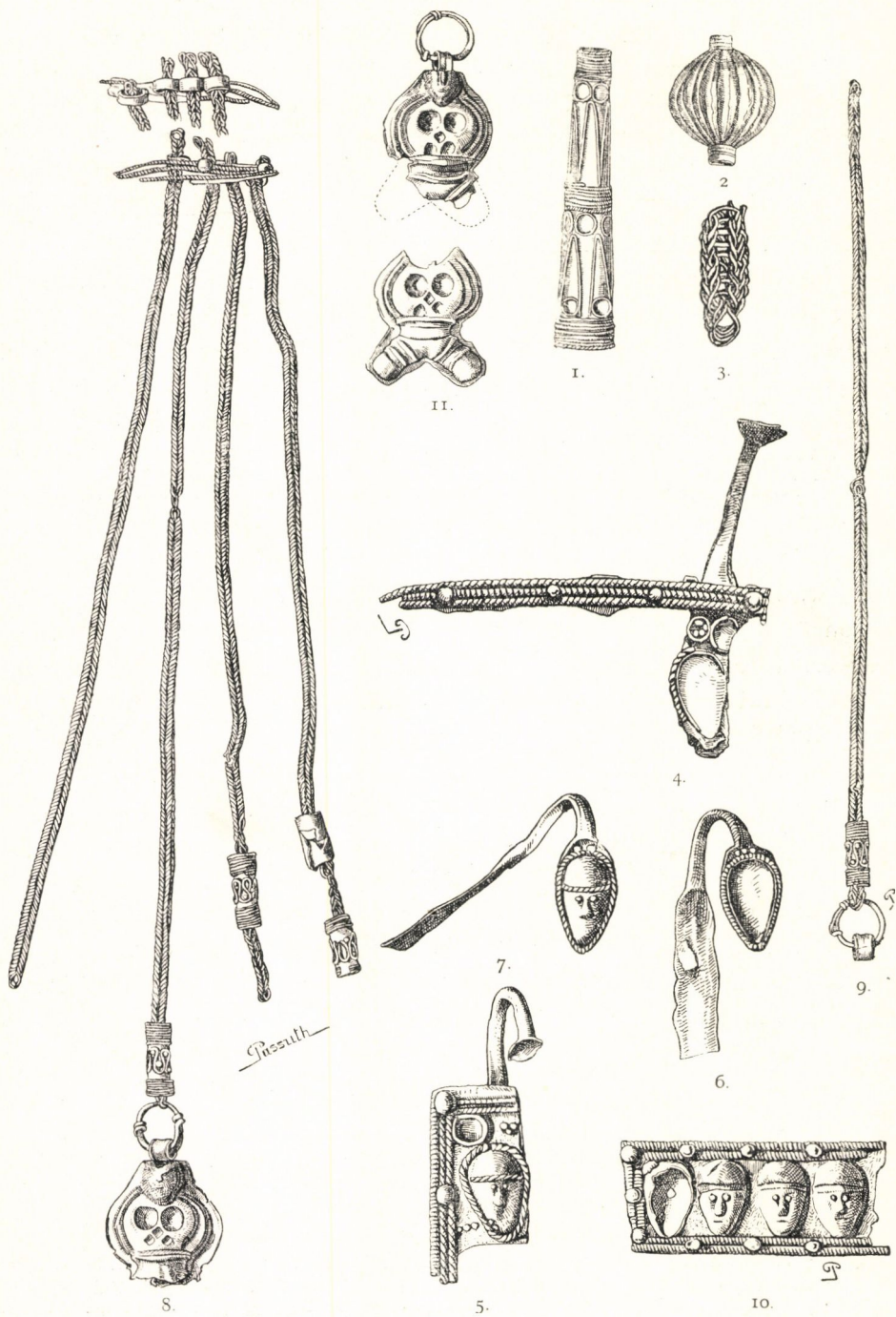
2. A leírt aranytárgyakkal szoros stilistikus rokonságot mutatnak feketés patinával borított ezüstékszerek, melyek 1892-ben Regöly közelében kerültek elé. Velök jár egy dudoros sorokkal ékített aranygyöngy (II. tábla, 2.). Az ezüstékszerek nagyon fogyatékos állapotban maradtak, csupa töredék, melyből az egykori ékszert helyre kell állítani. *a)* Magára áll egy láncz töredéke, sűrűn összefont ezüsthuzalokból (II. tábla, 3.). *b)* Egyéb töredékek két széttépett, majdnem egyenlő lánczos csüngődíszből való, melynek teljes idoma könnyen elképzelhető. (III. ábra.) Négy töredék (II. tábla, 4—7.) a csüngő felső részéből való. Itt egy 17 mm. hosszú és 7 mm. széles lemez ült, melyből odaforrasztott négy fölfelé álló, hajlított kampó emelkedett, alul pedig négy lánczocska csüngött le róla, mely pléhes csergetővel végződött. A négyszöglemezt rovátkolt sodronyokkal szegélyezték, a mezőben négy ponczozott domború emberfej sorakozik, azonkívül megmaradtak apró

I. SZÁRAZDI LELET. ($\frac{1}{1}$ n.)
 (V. ö. «Archæologiai Értesítő» 1891. 279. 1.)

II. REGÖLYI LELET.

körkeretek, melyekből az egykor bennük ült borostyán (?) szemek kihullottak és vannak közben sodronykeretbe foglalt apró bőrtűk és sodronyos vonalkák. Minden hurok fölül és alul lapított végű, alsó végét odaforrasztották a négyszöglemezhez, felső vége levélidomú és mindegyik levélkére sodrott keretbe foglalt emberi fejcskét raktak. A lánczocskák (II. 8. a.) felső végeit apró hengerded hüvelyekbe szorították, melyeket a négyszöglemez alsó széléhez forrasztották, mindegyik fejcske alá egyet. Hosszuk 9 cm., fonadékuk négy finom sodronyszálból alakult. A négy lánczon még egy olyan négyszögű emberfővel díszített lemezke volt (II. 10.) és voltak rajtuk hengerded hüvelyek (II. 8.), melyeknek szélét többször körülfutó huzal szegélyzi, közben pedig meredek hullámvonalban hajlított sodrony ékíti a mezőt. Sajátságosak a végső pléhfüggők (II. 11.) két préselt lemezből állanak, melyet széleivel egymáshoz forrasztottak; fölül a függőnek karikás füle van, felső szélesebb részük nagyjából emberi törzsöt példáz, mely alul kétfelé hajló nyújtvánnyal végződik. A törzsen fönmaradt kerek mélyedésekben hajdan valószínűleg borostyánkő (?) gyöngyök ültek. Mindkét ékszer csoport munkája és díszítése oly szoros rokonságot mutat, hogy nemcsak egykorunak tarthatjuk, de valószínűleg ugyanazon ötvös-iskolából származik. A görög etruszk-ízlés határozottan fölismerhető az ékszereken és egybevetések révén keletkezésük kora is közelebről megállapítható. Már a filigrán-dísz is elárulja, hogy a déli vidékkel függnek össze, a filigrán ugyanis a görög-etruszk ötvösségben emelkedett legnagyobb tökélyre. Itt apró bőrtűk és vékony sodronyszálakat alkalmaz az ötvös és azokat egyszerű idomokban egyenesekben és hullámvonalakban rakja. Ily jelleget mutat a görög filigránmű a Kr. e. VII. és VI. században.¹ Fölötte jellemző különösen az emberi fejcskéik gyakran ismétlődő motivuma. Ez szorosan fűzi a tolnamegyei ékszereket a VII. századi görög² és etruszk³ ékszerészethez.

Az emberi törzsre is, mely alul díszszel végződik, akad találó analogia azon kor etruszk-ékszerei között.

Szembetűnő az egyes idomok erős barbársága, mely ez emberi arcok modoros alakításában mutatkozik legélesebben. Azért nem is gondolhatunk arra, hogy ez ékszerek közvetlenül Etruriából kerültek Magyarországra, csupán etruszk-művek szabad, részben ügyetlen után-

¹ Lsd Hudaczek *Der Ohrschmuck der Griechen und Etrusker* 96. l.

² Vsd. ö. Arany medaillon Melos szigetéről, rajza Perrot-Chipiez-nél *Hist. de l'art etc.* III. k. 829. l. 591. ábra; arany mellű Bolognában a Museo Civicoban *Arch. Zeitung* 1884. III. l.; két csüngő Delos szigetéről, ábra az *Arch. Zeitung*ban 1884. IX. tábla, 11–12; Kameirosból való csüngő ábra *Revue Arch.* 1863. VIII. köt. pl. X.

³ Vsd ö. Etruszk karpereczek, ábra *Studi e materiali* II. k. 106. l. 60. ábra, 107 l. 63–65. ábra, 116. l. 83. ábra, 117. l. 88. ábra; továbbá nyaklánczok csüngői, ábra u. o. 126. l. 108–109. ábra és I. tábla, 1–4. ábra.

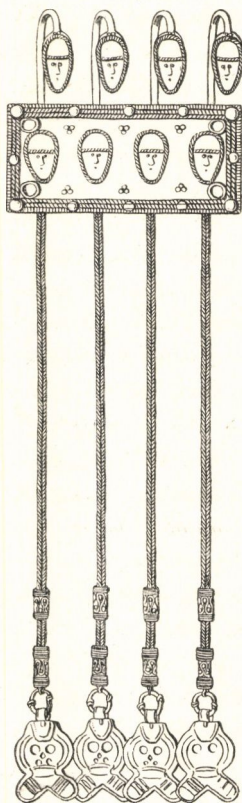
zásainak vélhetjük: De azért nem szabad a leleteket csekélybe venni, mert sem az aranygyöngyök idomaira, sem az ezüstcsüngőre nincs eddig megfelelő példánk a déli vidékekről.*

Róma, 1906 deczember.

Hadaczek Károly.

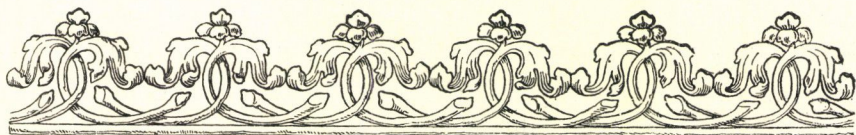
* Köszönettel vettük lengyel szaktársunknak számunkra németül írt közleményét és helyes fordításáért szavatolunk.

A szerk.

III. A SZÁRAZDI CSÜNGŐ
KÉPZELMI KIEGÉSZÍTÉSE.

IRODALOM.

LIMES-TANULMÁNYOK *Téglás* Gábor 1. tagtól, egy térképmelléklettel, 11 (tényleg 17) szövegközi szemléltető ábrával. Értekezések a történeti tudományok köréből. Kiadja a Magyar Tud. Akadémia. XIX. kötet. 2. szám. Budapest, 1906. 8-r. 106 lap. Ára 2 K 40 f.

A Műemlékek Országos Bizottságához 1905-ben két szakértőtől a római limes dolgában beadott memorandum (Arch. Ért. 1905, 213—217. l.) sorsa még el sincs intézve, a limes rendszeres felkutatása még meg sem indult, s ime már is tekintélyes vastagságú füzet jelenik meg, azzal a konkluzióval, hogy «kombinált munkássággal 8—10 esztendőn át évi 10—15 ezer korona költséggel elkészíthetnők az összes sánczvonalak helyrajzi monographiáját s ezzel biztos alapot nyujtanánk a netán tovább fejlesztendő részletesebb tanulmányokra is» (104. lap). Az említett memorandumokat benyújtó két szakember egyike kisebb, másika nagyobb költséggel elérhetőnek véli azt, hogy a pannoniai római limest ásatásokkal is részletesen megvizsgálhassuk, s ime most a harmadik szakember 8—10 év alatt évi 10—15.000 korona költséget csak a «helyrajzi monographia» elkészítésére tart elegendőnek. Hogy megérthessük, miért kívánja «ezt a csekély összeget». (104. l. kereken 100.000 koronáról van szó!) *Téglás* az *előmunkálatokra* felhasználni, kizárva egészen «a részletes felvételhez tartozó» ásatásokat, mint idővesztegetést (96. lap), próbáljuk meg fejtegetéseit nyomon követni. T. a német birodalmi limes-bizottság munkálkodásainak tanulmányozásából indul ki, a melyekből «irányítást és mindenekfelett hasznos tanúságot meríthet a nálunk végre-valahára szintén napirendre kerülhető rendszeresebb és nagyobb arányú limes-kutatás is», ezért művét mint «a német birodalmi limes-kutatások eddigi eredményeiről szóló összefoglaló jelentést» terjeszti az Akadémia elé (4. lap). *Czélja* a jelentésnek tehát a germaniai tanulságok alkalmazása Pannoniára. E célból az 5. laptól a 30. lapig elmondja a német limes-bizottság történetét, a 30. lapon hozzáfog a germaniai limes leírásához, a mely a 94. lapig terjed. A 94. lapon kezdődő X. fejezet címe: «A német limes-buvárlat tanulságai. Az általam munkába vett hazai limes-vonalak vázlata». Az első bekezdés foglalja össze a tanulságokat. Úgy vélem, nem értettem félre T. szavait, ha az ő dült betűkkel kiemelt szavai helyett mint legfontosabbat azt emelem ki, hogy a kellő tájékoztatást a németeknek az *ásatások* adták. Hogy pedig a germaniai limes «morphologiailag» (magyarul *külsőleg*) hasonló a «keletkezésükben bizonytalan származású hazai sánczaink legtöbbjével», abban nem tudok *Téglással* semmi «meglepőt» találni, sőt igen természetesnek találom, hogy minden begyepesedett földhányás hasonló, akármit rejt is magában.

A fejezet második bekezdésével már a hazai teendőkre tér át a szerző. Előbb a pannoniai limesről szól; itt olvassuk azt a meglepő kijelentést, hogy e limesről nincs topographiai áttekintésünk. Mire gondolhatott e nyilatkozatában Téglás!? Pannonia külső határa a Duna s a római határt e szerint nem kell keresni; *áttekintésünk* már a kutatások megkezdése *előtt* legalább is oly biztos, mint a milyen a németeké Germaniában a kutatások befejezése *után*. Sőt ha a T. szerint «gyér» az előmunkálat, erre az a válasz, hogy e sorok írója fönnemlített memorandumában tudott 36 jobbpárti és 13 balpárti helyet megjelölni, a melyeken a szakirodalom római *erődítményeket* említ és 59 jobbpárti és 41 balpárti helyet, a melyek mint római *lelőhelyek* ismeretesek. A Műemlékek Országos Bizottsága a pilismaróti ásatással már a múlt évben bebizonyította, hogy nem idegenkedik a limes-kutatástól. A mi az alföldi sánczok kérdését illeti, a melyet T. itt a római limessel egy kalap alá foglal, bár a magyar tudománynak nevezetes problémája, a római birodalmi limeshez nem tartozik. A mi pedig a 97. lapon említett dr. gr. Kuun Géza-féle tervet illeti, a célzás nem elég világos arra, hogy véleményt alkothassunk róla. A limes Dacicust T. a T. rma kutatásai alapján legjobban ismert sánczvonalunknak tartja. Pedig éppen a Torma-féle limes Dacicus a legjobb példája annak, hogy az ásatás nélkül való helyrajzi kutatás mennyire megbízhatatlan, v. ö. Arch. Ért. 1904. 9—15. lap. A Torma igazának támogatása Téglás részéről nem nyom a latban, ő sem *ásatott*, csak *nézett*.

E fejezetből szerintem legkevésbé sem következik az, a mit T. a következő XI. fejezetben elmond. Ebben T. programot ad egy megalakítandó akadémiai limes-bizottság előadójának: 1. egy évi tanulmány «a munkatér előzetes beutaztatása, a németországi jellemzőbb szakaszok, valamint a Dobrudza és lehetőleg Bessarabia összehasonlító* tanulmányoztatása» (100—101. lap) végezt; 2. az előadó távolléte alatt (!) kérdőívek kibocsátása az érdekelt vidék közönségéhez; 3. a vidéki múzeumokban és a nemzeti múzeumban kínálkozó kormeghatározó leletek tanulmányozása. E ponton T. ajánlatot tesz az Akadémiának: «Ezt a munkát egy esztendő alatt képes volnék kellő anyagi gyámolítás mellett a további teendők terveivel együtt elvégezni; sajnos, az összefüggés nem mutatja elég világosan, mind a három, vagy csak az utolsó helyen említett feladatot vállalja-e ezzel magára.

Érthetetlen pazarlás volna 8—10 év alatt 80—150.000 koronát római és nem római sánczok kutatására fordítani, a nélkül, hogy «részletes kutatás» azaz ásatás (nem a próbálgató tapogatózást értve ez alatt) történnék. A germaniai kutatások arra adnak útmutatást, hogy a dolognak éppen ellenkező sorrendben kell előrehaladnia. Csak az ásatások fognak módot szolgálni az áttekintésre, s ha a Téglástól jelzett 80—150.000 koronával *ásatunk*, a végső összefoglaló áttekintést az íróasztalnál is elvégezhetjük. A német limes-bizottság is előbb végezte a részletes kutatásokat, sőt még azt is megteszi, hogy előbb közli az egyes castrumok leírását külön-külön és még most, a külső kutatások

* Összehasonlító tanulmányokat kíván T. a 102. lapon is. Ugyan, hogy lehetne a szerinte még külsőleg sem ismert hazai limest a külföld kiásott limeiseivel összehasonlítani?

befejezése után sem jutott el az eredmények feldolgozásában addig, a meddig Téglás e dolgozata első 94. lapján eljutni látszik, a *limes Germanicus helyrajzi és történeti áttekintéséig*.

Ez áttekintés első feltja az a térkép, a melyet T. e füzethez csatol, azzal az önérzetes kijelentéssel, hogy vázlata a német limes-bizottságétól eltérő (94. lap). Az eltérés nem épen előnye a vázlatnak, nagyobb fogyatkozása mégis az, hogy a térkép és jelmagyarázata nem talál, tehát hasznavehetetlen.

A szöveg első része, a hol a limes-bizottság keletkezéséről és működéséről szól, a német limes-bizottság évi jelentéseinek kivonata és mint ilyen, ekkora terjedelemben mindenesetre felesleges volt ide nyomtatni. A ki p. o. érdeklődik oly részletek iránt, hogy Conrady járásbíró mit dolgozott 1894 deczembertől 1895-ig (sic!), nem a T. dolgozata 23. lapján fog utána nézni. Komolyabb beszámítás alá esnék T. dolgozatának IV—IX. fejezete, a melyekben a limes Germanicus és Rhaeticus történeti fejlődését akarja vázolni.

Furcsa, hogy a füzet címében sajtóhiba van, 17 helyett 11 ábrát említ. Brambach Corpus Inscriptionum Rhenanarum-ját 28-szor írja *Rhenarum*-nak, s egyetlen egyszer sem helyesen, de rövidíti egy lapon (90.) *hat* különböző módon; latin idézetei kétségbeejtően olvashatatlanok,¹ egy görög idézete (62. lap), több nincs is, nem is hasonlít görög szöveghez, német hely- és személynévei rébuszokká torzulnak,² a Brambachtól idézett számok³ és a feleslegesen újra lenyomatott feliratok⁴ mind csak végtelen pontatlanságról, a 33., 49., 52. és 64. lapon olvasható értelmetlenségek pedig nagy gondatlanságról tesznek tanuságot. Külön felemlítést érdemel a 31. lap sajtóhibája, a mely *régészek* helyett *vigéczeket* említ!

Ilyen kiállítású értekezés mindenesetre alkalmas arra, hogy szerzőjét és a kiadó Magyar Tudományos Akadémiát alaposan kompromittálja. Ez alaki megbizhatatlanság nehezen ellenőrizhetővé teszi eredményeit is. Mert T. nem elégszik meg a német Limescommission ásatási eredményeivel, hanem az eredményeket az ókori írók adataival kapcsolva történeti eredményekkel számol be. Hogyan, azt az V. fejezet elején próbáltam figyelemmel kísérni. A fe-

¹ Az összefüggő szövegek szörnyűségeiről nem is szólva, ilyen latin szavakat olvasunk benne: *sumnis* (31. lap), *inscriptaionum* (u. ott), *benneficiarnisok* (46. lap), *Reatia* (48. lap), *exercerunt* (49. lap), *Vespsaianus* (51. lap), *cuutherus*, *pateru* (55. lap), *incolerunt* (u. ott), *civitus* (56. és 69. lap), *Corpus Inscriptiorum Latinanum* (64. lap) és *Inscriptionem Latinorum* (79. lap), *bene ficariorum* (67. lap), *Helvetorum és Helvetorum* (74. lap), *Antonius Pius* (77. lap és másutt, a térképen is), *non edneta* (ara educta helyett, 78. lap), *late* (teste helyett, 78. lap), *Hadriano atoniano* (Hadriano Antonino helyett, 79. lap), *preminenæ és dedicticorum* (80. lap), nem is szólva a T.-tól ujonnan alkotott *titulatio* magyar-latin főnévről (64. lap).

² *Nasusa?* (8. lap), *Zugmentel* (8. lap), *Toier* (15. lap), *Burstall* (27. lap), *Saulborg* (32. lap), *Loescke* (36. lap), *Scifert* (59. lap), *Schwatzwald* (62. lap), *Böhmengen* (82. lap), *Stacklin* (88. lap), *Hausselmann* (89. lap), *Heilborn és Beockingén* (88. lap).

³ Például: 1853. és 1583. (a 75. és 77. lapon) ugyanegy felirat száma; 1596, 1595 helyett (a 76. lapon), 1452 ? helyett (85. lap), 1623, 1628 helyett (a 90. lapon), ugyane lapon idéz egy feliratot szám nélkül is.

⁴ Így különösen botrányosak a 74., 75., 76. l. (itt egy *Commili Fortunæ* istennőről szól, a felirat *pro salute COMMILITONUM FORTUNÆ* van állítva!), 78., 79., 85., 86., 87., 89. és 90. lapon lenyomatott feliratszövegek. De a magyar szövegben is kortárs, kartárs helyett (6. l.), utolsó utaló helyett (46. l.), *őstorony őrtorony* helyett (71. l.).

jezet címe: «A limesfejlődés kezdő stádiuma. Augustus első limes-alapítása a Taunus, Westerwald alján, valamint a Rajna mentén délre Offenburgig s onnan keletre a Dunáig». A nagy lélekzettel írott cím után mindjárt Dio Cassiust és Strabót idézve beszél Drususnak Borkum szigetén elhelyezett hajóhadáról, a mely vizen és partokon rögtönzött dobogók, utak segítségével tönkre veri a bructerusokat. Dio Cassius az idézett helyen (54., 22.) erről nem szól, sőt Bekker indexe szerint bructerusokról és Borkumról (se Burchana, se Fabaria néven) sehol említést nem tesz, Strabo is (az idézett hely nem 7., 1., 2. hanem 7., 290.) csak a hajóhadról tud, a rögtönzött dobogókról s a többiről nem. A második bekezdés ezzel ellentétben Domaszewskyre (Domaszewski a neve) hivatkozva erősíti, hogy Drusus az eredményt «nem a szárazon, hanem az Északi tenger felől érte el,» s nem veszi észre, hogy Strabo az idézett helyen már megmondotta, hogy a megütközés az Ems folyón történt, s nem kellett volna Florusnak három mondatát értelmetlenül egynek írva 12 sor szöveggel és két vonal alatti jegyzettel még 4 sorban bizonyítania azt, a mit úgy sem von kétségbe senki. A harmadik bekezdés Aliso castellum fekvéséről szól, mintegy az előbbiekből levont következtetéssel; a negyedik két ízben is hivatkozik Tacitusra, egyszer az Annales II. könyve 7. fejezetéből idéz szó szerint olyan szöveget, a mely az I. könyv 50. fejezetében van, másodszor a Germania 29. fejezetéből ugyancsak szószerint az Annales II. könyve 7. fejezetének szövegét,* és noha Aliso fekvését a harmadik bekezdésben még csak keresi *Lipstadt*-nál, itt *Lipstad* már azonos Alisóval, s a második bekezdésben *Vizurgis*-nak (sic!) nevezett Weser itt *Visuria* alakban jelenik meg. Az ötödik bekezdés végül Drususnak egy felvonulási útját állapítja meg, Drususnak a Dio Cassius (55. 1.) szerint a Weseren át az Elbához, Téglásnál csak «a Weser felé» intézett utolsó hadjárata alapján, mintha egy hadi felvonulás teljesen egyértelmű volna az útépítéssel.

Tovább figyelemmel kísérni e helyen Téglás okoskodását nem érdemes. A hamis idézetek útvesztőjében, az értelemzavaró sajtóhibák tengerében, felesleges bizonyítások és összefüggéstelen állítások sorozatában tudományos értékű következtetéseket keresni meddő feladat. Hiszen maga a tudományos végeredmény, *limes-kutatás próbavételekkel, rendszeres ásatás nélkül*, előrelátható módon meddő dolog.

A Magyar Tudományos Akadémia főtitkára azt írta nemrég egy ismeretetés végére (Egyetemes Philologiai Közlöny 1907. 439. lap): «önérzetes szakembernek jobban kellene vigyáznia nevére», Téglás e művére is elmondhatjuk: a tudományos akadémiának jobban kellene vigyáznia kiadványaira.

Budapest, 1907 április 9.

Dr. Findly Gábor.

A PÉCSI PÜSPÖKI MÚZEUM KÖTÁRA. I. Az Arch. Értesítő ez évi 1. számában a 81. és köv. lapokon Gerecze Péter dr. bírálja a pécsi püspöki múzeum kötáráról írt művem. A bírálat után most nem replikázás a célom,

* Megjegyzem, hogy e tévedést nem lehet sajtóhibának tekinteni, mert ugyane szöveg egy részét három lappal hátrább újra a Germania 29. fejezetéből idézi.

hanem a figyelmet érdemlő ügynek előbbre vitele. Ajánlatát, hogy ezt a gyönyörűséges gyűjteményt fényes köntösben ismertessük meg az érdeklődőkkel, elfogadom, hisz magam mondom munkámról, hogy az «nem igényli a végső szó dicsőségét». Ügyszeretemben csalódnai nem fog, a mint az alábbi megjegyzésekből kitűnik. 1. Munkám 44. oldalán (17—22. sz., 2. kép) keresztmintás *mozaik*-töredékeket írok le, a melyekről azt állítottam, hogy egy római fürdő padlómaradványai lehetnek. E véleményemet önként megváltoztatom. Nem fürdő, hanem *sírkamra* padlójául szolgáltak, a mit igazol az a körülmény, hogy a híres pécsi őskeresztény sírkamráról nem messze találtattak s ugyanott került elő Aelius Messius római veterán sírköve. (Rómer-Desjardins: A Magyar Nemzeti Múzeum római feliratos emlékei 158. l. 375. sz. és Hampel: A Nemzeti Múzeum legrégibb pannoniai sírtáblái 26. l. 11. sz.) A kérdésről bővebben írtam a pécsi őskeresztény sírkamráról szóló most megjelent dolgozatomban. Az ott felhozotakon kívül még csak az orvosok és természetvizsgálók 1846. évi vándorgyűlésének emlékkönyvére utalok, hol e feljegyzést találtam: «Szinte ily mozaiktalaj találtatott t. Pajnády úr udvarában... Ez is a főtemplom szomszédságában (az említett helyhez közel) fekszik.» Időközben a pécsi püspöki könyvtárban megtaláltam a mozaikkal fedett asztalt, melyet munkámban hiányoltam. Gyönyörű darab. 2. A *Honsbruch*-emlékről szóló leírásomat (61. l. 66. sz.) a bécsi hadi levéltár adatai alapján ezekkel toldom meg. Az emlékekkel megtisztelt hős katona neve «Franz Bertram Adolf Graf von Hoensbroech und Geul» volt. 1699-ben kapitány a néhai Stahremberg Guido gróf-féle gyalogos-ezredben. Résztvett a spanyol örökösödési háborúban. 1702. aug. 15-én az itáliai Luzzara-nál megsebesült. 1704-ben már hazánkban hadakozik Trencsénél stb. 1705-ben Itáliába tér és Oberstleutnant lesz. 1708—1713-ban ismét Spanyolországban küzd — már mint ezredes. 1713—1715-ben Milano körül tartózkodik. 1715-ben ezredalakításra kap megbízást, melynek tulajdonosává nevezik ki. 1716 május 23-án tábornokká (General-Feldwachtmeister) lesz. Magyarországra küldik. 1716 aug. 5-én — és nem, mint az emléken olvasható, aug. 7-én — a pétervárad-i csatában a sereg jobb szárnyán elesik. A bécsi arzenál diszcsarnokában a XIV. táblára van bevésvé a neve. Családja a délrajnai ősnemesek közé tartozik. Ő maga azon ágból ered, a melynek fészke a Maas folyó mentén Maastricht alatt Recheimmel szemben fekvő Geul grófság. Atyja valószínűleg Hoensbroech-Geul János Miksa gróf, anyja Nesselrode-Ereshoven Erzsébet Anna grófnő volt. 3. *Sámson* képsorát illetőleg utalok a nápolyi dóm Capella del Principio-jának falába illesztett domborműves képtáblákra, a melyek egyikén Sámson életéből öt jelenet látható és pedig: Sámson a szamar állkapcsával veri a filiszteusokat, a levágott filiszteusok közt ül, a vetésbe bocsája a gyertyákkal felszerelt állatokat, Delila levágja a haját és a vakoskodót egy ifjú vezeti. A képereteket akanthuslevelek és hullámos indák sora alkotja. Úgy olvastam, hogy a XII. századból származnak e faragványok és helybeli kőfaragóktól. Alkalomadtán részletesebben megvizsgálom őket adalékul a középkorban kedvelt Sámson-jelenetekhez, a melyek közt a pécsi múzeum unikumokkal rendelkezik. 4. Gerecze is, én is hibásan neveztük el a román stíl korából való képtáblákon látható egyes alakok köpenyét, mely a mellen van összetűzve —

palliumnak, holott az nem más a régi *chlamys* (*sagum*, a római császárok *paludamentuma*) a katona-köpeny, mely Bizánczban udvari öltözetté lett s egy négyszögű szövetdarabbal, a *tabula-val* (*ταβλίον*) van díszítve, a mint gyűjteményünk néhány darabján látható. 5. A pécsi székesegyház katakombalejárati kőképein Szűz Mária tunicájának a könyöktől kiszélesedő, lecsüngő ujja van. Analogiát találtam ehhez a «III. Béla emlékezete» című mű 72. lapjához adott mellékleti képen, Mánuel keletrómai császár második nejének (1161 óta) Poitiers Margitnak ruháján, a mi igazolja Henszlmann állítását, hogy a XII. században divatozott. 6. Dr. Karácsonyi Jánosnak hozzám intézett levele szerint «a középkorban kivált a német kőfaragók állandóan *Georius*-nak irták és vészték a György nevet». Ezen az alapon kell elindulnunk, midőn a művem 238. lapján 768. sz. a. *Grocus*-nak (Gerecze szerint legújabbán *Scotius*-nak) elkeresztelt püspök sírkövével tovább akarunk foglalkozni. Ugyancsak Karácsonyi még egy szempontot jelölt meg, a melyet nem szabad elejteni, míg a történelmi vizsgálódások nyomra nem vezetnek. S ez, hogy Jánosfia György pécsi kanonokot 1402 február 20-án argyasi (*Argensis*, *Argiensis*) püspökké nevezték ki, a ki másutt *vicarius in pontificalibus* lett. Nem tudom ugyan a legszorgosabb vizsgálat után sem ráfogni az eddig «*Amiensis*»-nek olvasott felíratra, hogy az *Argensis* vagy *Argiensis* lenne. Az évszám is (1400 és 1402) gondot ad. A sírkövön levő festékréteg eltávolításától várok még némi eredményt. 7. A 255. lapon 778. sz. a. közölt «A pécsi székesegyház Imre-kápolnájának emléktáblá»-jához utalok az «Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából» című gyűjtemény III. k. 197. lapján adott okmányra, mely szerint már a XVI. század elején állt a pécsi székesegyházban Szent Imre kápolnája, külön javadalommal ellátva. 8. A 767. számú sírkőfelirat olvasását Gerecze ellenében fentartom. A «to» és «hinc» közt pont van. A tábla másik felén levő felirat-töredéken is ilyen pont szolgál elválasztó jelül. Azután a *majuscula* «h» és «n» oly világosan van kifaragva, hogy azokat nem lehet «n»-nek és «u»-nak olvasni. Úgy gondolom, hogy az «u»-nál nem szokták a függélyes két szárat összekötő gömbölyű vonalkát felül rakni, hanem alul. Itt pedig felül van. A korra nézve ezt mondom: «a XII. század végéről, vagy a XIII. századból». A XII. század végéről való esztergomi *porta speciosa*-n már *majusculák* vannak. Tehát mást mondtam és a mit mondtam, nem tévedés. 9. Nunkovits György pécsi kanonok, a nagy irodalombarát lekopott czímerét (261. l. 791. sz.) egy pecsét után adom. Foszladdékkal övezett, öt bojtos főpapi kalappal és sisakkal fedett pajzs, melyben a lovon ülő Szent György átszúrja a sárkányt. A sisakon balra néző és csőrében ágat tartó madár ül. 10. Csak három oldalon foglalkozom művemben a «nevet-séges mesé»-nek és «ügyetlen tudákosságnak» (Szalágyiról és Kollerről van ez mondva!) bélyegzett elmélettel, mely szerint a pécsi székesegyházat római *castellumból* alakították át. Megtehettem, hogy 279 oldal közül hármát a teljesség kedvéért e nézeteknek is szenteljek. Különben pedig római *castrum*-ról se nálam, se azoknál az érdeme tudósoknál szó nincs, hanem *castellum*-ról, ezek nagyságáról pedig tiszta fogalmaim vannak, sőt azt is tudom, hogy Pécssett római *castrum*-ról nem lehet beszélni. 11. A pécsi székesegyház nyugati kapujának faragványait, sőt festéseit is jól ismerem, hisz mindennap látom őket, és a

kaput nemsokára el fogom helyezni, — de a *római* eredetre nézve ma is megmaradok az «állítólag» kifejezés mellett, míg alapos bizonyítékokat nem nyerek. 12. Koller Prolegomena-i V—VIII. képtábláin hozza a pécsi székesegyháznak az 1805—1827-iki restauratio előtti képét. E táblákon láthatók a tornyoknak alacsony, erősen táguló ablakai. Ezek oszlopain Gerecze szerint észre kellett volna vennem a pécsi püspöki múzeum 311—317. számú hasított gömblevelű fejezeteit, ha jobban megnéztem volna a rajzokat és az alacsony ablakokat a magasakkal össze nem téveszttem. Ez utóbbiról szó sem lehet és az előbbire nézve megjegyzem, hogy a rajzokat újra megcszemlélve, a hasított gömblevelű fejezeteket most sem találtam meg. Hajlandó vagyok ezt Koller rajzainak ismert pontatlanságával magyarázni. 13. Valamint bírálóm hallgatással mellőzi több apró észrevételemet, mert úgy látszik, elfogadja azokat, úgy én sem terjeszkedem ki az összes megjegyzéseire, mert mindig szívesen tanulok és mert több kérdést csak újabb, részletes tanulmányok fejthetnek meg. Dr. Szőnyi Ottó.

*

II. Tisztelt Szerkesztő úr! Láttam az itt közölt replikát és azt találok, hogy az nem az én recenzióm állításaira vonatkozik, legfőlebb az egyik-másik pontot tagadja. A többi a saját vélt hibáinak «javítása» és katalógusa anyagának bővítése. Szőnyi úr állításaim czáfolása helyett önönmagát «helyesbíti». De hogy? A kötárban lévő becses mozaik-töredékről kisüti, hogy ő (értsd: dr. Haas óta mindenki) hibásan nevezte római fürdő maradványainak, holott azok «egy római sírkamara» padlóját borították. Haas «Baranya» cz. emlékirata 226. lapján így ír: «Nem messze a székesegyházhoz, 1841-ben új kanonikház építése alkalmával a munkások *római fürdőre* akadtak, melynek hátsó részében kilencz lábnyira a föld alatt két bécsi ölnyi hosszú és szintoly széles mozaik-talajt találtak, mely égetett mész-gyurmából készült és □-márvány és téglakoczkákból képezett keresztekkel vala kirakva és szőnyegalakot mutatott» stb. Még ha ez a leírás nem léteznék is, Szőnyi úrnak tudnia kellene, hogy *mozaik-padlós* sírkamara nem létezik és soha sem létezett másutt sem, annál kevésbbé Pécsen. Karácsonyi úrra hivatkozik, mikor azt állítja, hogy a középkorban kivált német kőfaragók *állandóan* GEORIUSnak írták és vésték a Georgius nevet. Erre nézve nagyon kíváncsi volna bár néhány példát felhozni! Az ANTONIVS név olvasásában is a sok beszéd helyett jobb lett volna a pacskolatot közzé tenni. A pécsi székesegyháznak római castrumból való eredetéről a *castrum* és *castellum* megkülönböztetésére való hivatkozással tovább kíván vitatkozni. Én a castrumból való eredet emlegetését nem Szalágyi és Kollerrel szemben nevezem nevetséges mesének és ügyetlen tudakosságnak, mert e tudósok idejében a legtudósabbak is a castrumból való származtatással vélték a templom régiségét hangsúlyozhatni, hanem azokkal szemben, a kik ma is, mikor minden felsőgymnasistának elég világos fogalma van a castrum, castellum és ó-keresztény bazilika szerkezetéről, eredetéről és a kettő közti kapcsolat teljes hiányáról, mondom még ma is a Szalágyi és Koller véleményét félig meddig, sőt egészen helyeselve reprodukálják. Az egykori toronyablakok maradványaira, bármit lát Szőnyi úr Koller tábláin, csak azt mondhatom, hogy szabadságában áll bárhová helyezni, a mozaik-

padlós sírkamara elképzelésével találhat ki azok számára is észszerűbb helyet a régi templomon. Szőnyi úr bárha a köveket replikája szerint naponként látja, a nyugati kapu töredékeinek megtekintését is csak ezutánra helyezi kilátásba és addig tagadja, hogy azok római eredetűek volnának. Vannak erre fényképes fölvételek, melyek a tényről tanuskodnak. Félő, hogy dr. Szőnyi úr most buzgóságában azokból a kőművekből ismét kaput épített föl, de nem szabadon állót s akkor igazán csak a fényképek alapján mondhatjuk majd, hogy a kövek hátsó fele római faragvány! Csak azt említem még meg Szőnyi úr okulására, hogy Nyugat-Európa irodalmi fogalmai szerint a más művéből átvett képek és rajzok *forrását* is szokás megnevezni, nemcsak a duczok raktárát.

Gerecze.

VÁCZ VÁRA ÉS KÉPEI. Kép- és helyrajzi tanulmány. Irta dr. *Tragor Ignác*. 28 szövegképpel és 14 melléklettel. A váci Muzeum-Egyesület 1906. évi tagilletménye. Vác, 1906. Ára 10 korona.

Dr. Tragor Ignác már évek óta gyűjti a Vác multjára vonatkozó képeket. Helyesen tette, hogy a tanulságos anyagot most közzétette. Dr. Tragor az általa gyűjtött képeket — a mint ez igen természetes — a váci nagy csaták szerint csoportosította; az egyikbe foglalta azokat, a melyek a XVI. század végén, tehát a török uralom kezdetén tüntetik fel a várost; a másikba azokat, a melyek a következő század vége felé a mozlim hanyatlása idején ábrázolták Vácot. Az első csoportban különösen az a rajz emlékezetes, a melyet Róka kanonok közölt 1777-ben «Alt- und Neu-Waitzen» című könyvében, s a melyet *Mansfeld* rajzolt, mi e helyen annak utánzata gyanánt a Dilich-féle képet mutatjuk be, mint igen jellegzeteset. Az utóbbi csoport képei közül érdekesek a *Perters*, *Krekwitz*, *Scala* és *Birken* (német és olasz) *Bizozeri* (német és spanyol), *Rossi* és *Happel* változatai, melyek fölött hitelesség és eredetiség tekintetében nyilatkozni nem könnyű feladat. Szerző részletesen ismerteti a képek jellegét, s a műve V. és VI. fejezete zavarba hozza a leggyakorlottabb szemű bűvart is; szerinte a *Wening* képe az egyetlen, a mely az itt felsoroltaktól legjobban eltér, noha lényeges eltérés az összes képek közt nincsen.

A magyarázatképen használt török külfők közül, különösen *Evlija Cselebi* munkáját forgatta nagy előszeretettel, de a defterek, melyek *Velics Antal* fordításában az Akadémia kiadásában is megjelentek, nem olvasztotta bele a török világ ecsetelésébe. *Bubics Zsigmond* 1880-ban Vác várának csak nyolcz képét említette, melyek között szerinte a «Wahre Contrefactur der Stadt Waitzen sampt der Scharmulzeln . . . 1597.» volt a legérdekesebb, vagyis az a *Sibmacher*-féle kép, a melyet *Ortelius* is közölt 1665-ben, jóllehet nem ennél, hanem egy másik nál jegyezte oda *Bubics*, hogy az volna Vácznak a hűséges rajza. A várhoz és városhoz fűződő történeti adatok felsorolását szerző leginkább hangulatébresztés kedvéért vette bele a művébe. Annak a képnek a lefényképezését, a mely az «Ehmals gedrückte von Türken berückte stb. K. Ungarn» történetesen e sorok írója közvetítette *Karcsu Antallal* s ha annak rajza mégsem a fénykép után, hanem *Csörgei Titusz* önjá szerint került itt

forgalomba, csakugyan megfoghatatlan, különösen a méretek miatt, mert ez utóbbi úgyszólván még egyszer akkora, mint amaz. Szerző kiterjeszthette volna a figyelmét arra a rajzra is, a mely az 1835-ik évi schematismusban az egyházmegye térképe alatt madártávlatból mutatja be a várost a XIX. század elejéről, a melyen a nagy kőkapu már látszik ugyan, de a mostani fegyintézetnek csak az üres telke mutatja a város és Kis-Vácz közt elterülő síkságot.

Ha az ember ezen, száznál több kép rajzolóit elgondolja, bámul t fogja el, hogy ezen művészek, térképrajzolókról mitsém jegyzett fel a történelem! A *Wurzbach* Lexikonának XVI. kötete egy egész családot sorolt fe Mansfeld

VÁ CZ LÁTKÉPE.

nevüekről, de hogy melyik az igazi, azt csak találomra mondhatjuk meg, hogy az, a ki 1796-ban ötvennyolcz éves korában halt meg.

Igy vagyunk az irott vagy nyomtatott külforrásokkal is. *Könyöki József* kiterjesztette a figyelmét Európa jelentékenyebb várainak, erődítményeire, hadfelszerelésére; a nélkül, hogy Vácot csak egy szóval is felemlítette volna, pedig a példák — úgyszólván — önkényt kínálkoztak, s ha dr. Tragor könyve hamarabb látott volna napvilágot, úgy Vác méltatása abból sem maradt volna ki. Dr. Tragor könyve a vár dolgában alapvető munka XI. mellékletén, nem csak ábra szerint, de szöveggel is beszámol a régi vár helyének nyomról-nyomra igazolható megállapításáról. A régi Vácz terepének méltatására is megtette dr. Tragor az első lépést; rajta áll, hogy művében a részleteket is kidomborítsa s a város alaprajzába ne csak egyszer rajzolja bele a régi vár és város körvonalaít, hanem annyiszor, a hány korszak viharzott el szülővárosa fölött, hogy a történetírónak ezek szerint megkönnyebbítse az áttekintést. Szerző a látképeken felül a bécsi katonai levéltárban őrzött térképeket, az

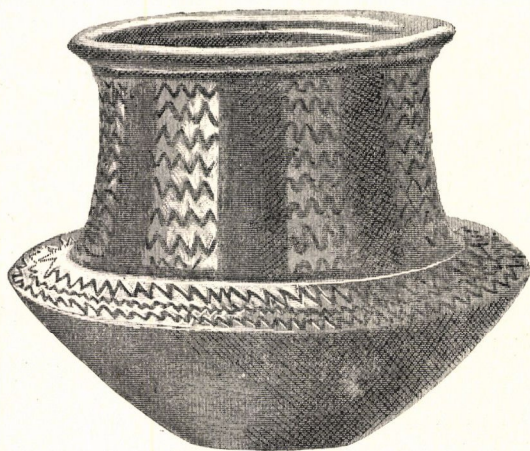

Althán-féle telekkönyvet, a *Schmeltzing János* érmét is tanulmányozta, sőt a király magántulajdonát képező gobelin rajzot és egy üvegfestményt is szemügyre vett, tehát minden módot felkeresett, hogy könyvének módszere helyes, alapos legyen. A szakirodalom meleg érdeklődéssel fogadhatja a mű megjelenését; a váci Múzeum-Egyesület tagjai pedig örülhetnek, hogy ily becses könyvilletményt kapnak.*

Idősb Farkasfalvi Imre.

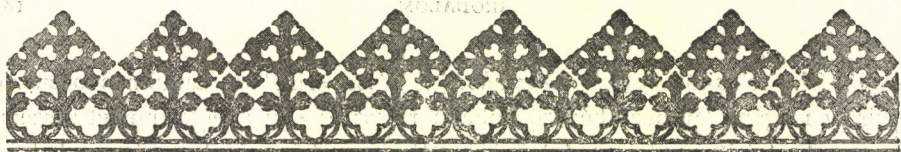
* Az egyik távlati képét Dr. Tragor szives engedelmével itt ismétljük; a kép fölött ott van a magyarázat.

A szerk.

ŐSKORI CSERÉPEDÉNY APAHIDÁRÓL (KOLOS M.) cca $\frac{1}{3}$ n.

MÚZEUMOK. TÁRSULATOK.

AZ ORSZÁGOS RÉGÉSZETI ÉS EMBERTANI TÁRSULAT február hó 26-án d. u. 5 órakor a Magy. Tud. Akadémia üléstermében tartotta meg rendes évi közgyűlését.

Jelen voltak báró Forster Gyula másodelnök elnöklete alatt: Darnay Kálmán, dr. Finály Gábor, dr. Gerecze Péter, Gohl Ödön, Halaváts Gyula, Huszka József, Kunváry Fülöp, dr. Láng Nándor, báró dr. Nyáry Albert, Téglás Gábor, Vásárhelyi Géza igazgató választmányi tagok, Lipcsey József pénztárnok, továbbá dr. Balogh Jenő, dr. Kovács Gyula, dr. Romy Béla, dr. Szász Károly, Braun Arnold és 32 más hallgató.

Elnök az ülést megnyitván, *dr. Hekler Antal* tartott előadást «Szobormásolás az ó-korban» cím alatt. Magyarázatait vetített képekkel kísérte.

Ezután *dr. Márton Lajos* mutatta be szakszerű fejtegetések kíséretében a Magyar Nemzeti Múzeum legújabb szerzeményeiből a merczfalvi őskori aranyleletet.

Ezután a titkár tett jelentést a társulat 1906-ik évi működéséről:

A lefolyt évben, úgymond, társulatunk fennállásának 28-ik évét töltötte be.

Megalakulása a nemzeti tudományosság újabb föllendülésének időszakára esik s az eltelt, immár közel harmincz év alatt híven teljesítette a nemzeti kultúra érdekében elvállalt kötelezettségét.

Ez idő alatt azonban nagyot változtak a régészeti viszonyok. Azóta alakult a muzeumi tanács és a főfelügyelőség, s a vidéken — hála a nemzeti történelmi eszme kialakulásának — száz számra keletkeztek a történelmi és régészeti egyesületek, valamint a helyi muzeumok — s mindezekkel kapcsolatban a Magy. Tud. Akadémia régészeti bizottsága s a Műemlékek Országos Bizottsága is a multhoz képest sokszorosan fokozottabb tevékenységet fejtenek ki.

Társulatunk megalakulása ideje óta tulajdonképen mindeme tényezők közvetítője volt s ha a fentebbi öröndetes fejlődés folytán hatásköre változott is, de úgy a köztudatban, mint érdeklődő szaktársaink előtt is megmaradt az egyedüli forum, hol a hazai régészet ügyei e helyen tartott nyilvános üléseinkben megbeszéltetnek, hol legbecsesebb történelmi erekyeink s újonan napvilágra kerülő régészeti kincsleleteink rendszerint színről-színre a nagyközönségnek is bemutattnak s így azok iránt az érdeklődés a nyilvánosság előtt fentartatik. Már maga ez a tény is indokoltta teszi társulatunk működését

A lefolyt évben a hazai szaktudomány újabb fejleményeinek és eredményeinek méltatása s a felmerülő újabb régészeti leletek bemutatása céljából hat ülést tartottunk, melyeken *Mihalik József*: A nagybányai XVI-ik századi ékszerlelet, *dr. Márton Lajos*: A féregyházi őskori aranyelet, *Supka Géza*, Régi hangszerekről a M. N. Múzeum hangszergyűjteményének bemutatásával, *dr. Török Aurél*: újabban fölfedezett festmények és faragványok a palaeolith korból, *Halaváts Gyula*: régészeti útijegyzetek Szászsebes környékéről, *dr. Láng Nándor*: Kréta, mint az ős görög műveltségnek egyik főhelye, *Dr. Tragor Ignác*: Vác vára és régi képei, *dr. Fényi Gábor*: A pilismaróti római castrum és *Supka Géza*: A budai Szentháromság egyház kiásatása cím alatt értekeztek, előadásaik folyamán több száz régiséget mutatva be. Leghathatósabb eszköze volt azonban társulatunk fejlődésének ezen évben is hivatalos szakközlönyünk az Archæologiai Ertesítő, miért is szerkesztőjének társulatunk ezúttal is őszinte köszönetet szavaz.

Anyagi viszonyainkat illetőleg jelenthetjük, hogy a múlt évben volt: 4236 kor. 29 fill. bevételünk és 3155 kor. 29 fill. kiadásunk s így 1080 kor. pénztári maradványunk, melyhez hozzáadva a Pesti hazai első takarékpénztárnál értékpapirokban elhelyezett tőkénket, a társulat vagyona jelenleg 23602 kor. 72 fill., a mi az előző évekhez képest, vagyonunk szerény, de állandó gyarapodását mutatja.

Tagjaink számát illetőleg, meghalt, töröltetett és kilépett 14 tag és belépett szintén 14 új tag, köztük azonban két alapító; úgy hogy ezek szerint tagjaink száma az elmúlt évben nem szaporodott, miért is újból kérnünk kell választmányunk tisztelt tagjait, hogy társulatunknak tagokat szerezni szíveskedjenek.

Elhunyt tagjaink sorából különösen részvételt kell megemlékeznünk *György Aladár*, báró *Radvánszky Béla* és gróf *Zichy Jenő*ről, a kik tudományunkkal mindannyian irodalmilag is foglalkoztak.

Régészeti ügyekben a lefolyt évben is számosan fordultak az ország minden vidékéről a titkári hivatalhoz, mely 1332 ügyszámot intézett el.

A közgyűlés úgy ezen, valamint a pénztárvizsgáló bizottság jelentését is tudomásul vette, arra nézve a felmentvényt megadta s az 1907-ik évi költség-előirányzatot 3440 kor. 98 fill. bevétellel, 3227 kor. 56 fill. kiadással és így 213 kor. 42 fill. pénztármaradványi előirányzattal elfogadta.

Titkár végül jelentette, hogy *Debreczen sz. kir. város* 200 koronával a társulat alapító tagjai sorába lépett s előterjesztésére *Braun Arnold* műépítész Budapestről a társulat rendes tagjai sorába megválasztott.

Elnök a jegyzőkönyv hitelesítésére dr. báró *Nyáry Albert* és *Halaváts Gyula* ig. választmányi tagokat kérvén föl, a közgyűlés véget ért.

Dr. Szendrei János.
titkár.

AZ ORSZÁGOS RÉGÉSZETI ÉS EMBERTANI TÁRSULAT folyó évi márczius hó 26-án, kedden, d. u. 5 órakor tartotta a Magy. Tud. Akadémia üléstermében rendes havi ülést.

Jelen voltak báró Forster Gyula elnöklete alatt dr. Gerecze Péter, Huszka József, Kunváry Fülöp, Vásárhelyi Géza igazgató választmányi tagok dr. Csánky Dezső, Csányi Károly, Braun Arnold és tíz más hallgató.

Elnök az ülést megnyitván, *Halaváts Gyula* «Régészeti tanulmányok Szebenmegyében» cím alatt értekezett, számos építészeti emlékjának bemutatásával.

Ezután *dr. Szendrei János* tartott előadást «Újabb adatok a magyar viselet történetéhez» cím alatt, melynek folyamán több régi Codexből s különösen a bolognai városi múzeumban őrzött Marsigli-féle iratokból 120 eddig kiadatlan viseletképet mutatott be a XVII—XIX. századokból.

Elnök a jegyzőkönyv hitelesítésére *Vásárhelyi Géza* és *Huszka József* ig. vál. tagokat kérvén föl, az ülés véget ért.

Dr. Szendrei János,
titkár.

A TISZAFÜREDI MÚZEUM az 1906. évben, az előző évek sikereihez hasonlóan, ismét tekintélyesen szaporodott. A múzeumot gondozó Régészeti Egyesület működését az év folytán arra fordította, hogy a régiségtár számára a helyi és szomszédvidéki ismert, régiségtárgyakat rejtő helyeket kutatta, vagyis a múzeumot ásatások útján gyarapította. Tervezetét úgy állapította meg, hogy év folytán az állami segélyből ásat a még teljesen fel nem kutatott, ősrégi tárgyak nagy változatában gazdag tiszafüredi Ásotthalom őstelepleben, a szintén ilyen tárgyakat felmutató Pusztarábolyon (Poroszló mellett), a régiségekben gazdag Egyeken s az ugyancsak szomszédos tiszaszőlősi határban, honnan már véletlen lelemények folytán kapott is őskori, népvándorlási s honfoglalási leleteket. Év folytán, minthogy az aratási és cséplési munkálat rendesen hosszabb ideig tartott, de meg az állami segélyt is későn kaptuk, csupán az Ásotthalomban és Pusztarábolyon eszközöltünk ásatásokat. Egyeken és Szőlősen 1907 tavaszán ásatunk. Tehát a múlt évben kijelölt ásatási terv szerint mindjárt tavasszal megkezdjük a helyi ősrégi nagy telepünknel a még meg nem bolygatott vagy csak felületesen megkutatott részek teljes feltárását. Azért kezdtük pedig az Ásotthalmon, mert ezt itt koratavasszal közel értük, volt is még a múlt évről megmaradt költségünk, úgy hogy az ideai államsegély vételéig is folyton munkálkodtunk egész aratásig. Munkánkat ez őshalom teljes felismerhetése érdekességén felül újabban ismét meglepően szép eredmény jutalmazta, a halomból már kikerült tárgyak számát szaporította, annyira, hogy innen bámulatos nagy gyűjteményünk van, a mely a még újabban fel feltűnő ásatási helyek pontos kiaknázásával még mindig érdekes gyarapítással ígérkezik.

Április hónap elejével új ásatást kezdtünk a halom éjszakkéleti részén még bolygatatlannak látszó helyen 16 m. hosszú, 4—5 m. széles és 2—3 m. mély szelvényvel. Ennek kutatása 2—3 munkással, csendes de pontos vizsgálódással eltartott május 10-ig. A felvett szelvényben három bronz sodronytekercset találtunk, melyek karvédókul szolgáltak s majd lejjebb kőkori bögréket, szarvas agancsokat. Munkaközben észrevettük, hogy itt részben már hányt földdel volt dolgunk, de minthogy e hely szakszerűen még nem volt kutatva,

folytattuk az ásátásokat s eredménynyel, a miről alább részletesen számot adunk. Májusban az itteni mezőgazdák előre kifejezett kívánságára az ásott részeket a halmon azonnal vissza kellett egyengetni. Junius hónapban, miután a helyreállítási munkálatok a kívátnak megfelelően bevégeztettek, a halom tetején, a város felé eső részen, kissé bolygatottnak látszó helyen, 12 m. hosszú, 7—8 m. széles, 2—4 m. mély kísérleti árkot kezdtünk, ennek munkálását folytattuk a szokásos munkaerővel és igyekezettel az aratás megkezdéséig, eredménynyel. Ekkor a bekövetkezett takarítási időre félbehagytuk, majd augusztus végétől szeptember és október hónapokban újra folytattuk a kutatást, a míg az új szelvényt alaposan és sikeresen ki nem kutattuk. Közben november elején néhány napig Pusztá-Rábolyon végeztünk kísérleti munkálatot, míg újra az Ásotthalomhoz fordulva, ott a helyreállítási munkálatokat december közepéig bevégeztük, a míg közben kijelöltük a jövő tavaszra maradt ásátások újabb pontjait, hogy 1907-ben az egész halom felkutatása bevégezhető legyen s azután az egész gazdag nagy gyűjtemény múzeumunkban érdemleges és szakszerű elhelyezést nyerjen.

A rétegek a halom emez ásott síkátoraiban is érdekes, hullámos változatokban ismétlődtek, mint az előbbi években ásottakéi, 24—24 sorosan felülről lefelé, itt-ott több elporladt czölöpnek és karóknak bizton felismerhető és megállapítható nyomaival, ú. m.: égetett, hamus, agyagos, tapasztokkal vegyes rétegek, nagy számú tűzhelyekkel és tűzpadokkal, a rétegekben állatcsontokkal, kő- és csonttárgyakkal, agyagedényekkel és cserepekkal. Eredményül az 1906. év folytán az Ásotthalomból a következő tárgyakat kaptuk: *Köből való tárgyak és eszközök.* Örlőkövek 10 db., 5 egész, 25—30 cm. hosszú, 15—20 cm. széles nagyságú változatban, a többiek töredékek, váltakozó nagyságban, valamennyi üregesen kopott. Kőbalta, vagyis szekercze 7 db, töredékek, a nyéllyukakon kettétörve, kővéső v. feszítőék 7 db., zúzó-, morzsoló- és törőkövek 5 db., csiszoló- és síkálókövek az eszközök élesre, hegyesre pallérozására, vagy edények síkálására 5 db. *Csontból és agancsból való tárgyak:* kések és simítók állatbordákból (13 és 24 cm. közti nagyságban váltakozva) 14 db., csontlyukasztók, tűk és árák (7—20 cm. közti nagyságban váltakozva) 9 db., mind épek, egy sertésfog átlukasztva, ékszerűl. Agancsból fokosok (11—17 cm. nagys.) 18 db., mind nyéllyukkal, 3 db. még csak nagyolva és átfuratlan; lyukasztók 15 db., 8—19 cm. hosszú változatban; czifrázók 2—3 ágúak, az edényeknek pontokkal és vonalakkal díszítésére, 4 db.; 2 db. agancskapa, a sok használattól kopott és fényes, szarvasagancstörzsek 4 db. Agyagedények, töredékek, agyagtárgyak. Lapos, gömbölyű és hegyes fenekű edények: csuprok, csészék, ivópoharak, merítő edények, kis bögrék, tálacsok, füllel v. fül nélkül, 2 cm. mélységűtől 12 cm. mélységűig változatban, köztük 9 teljesen ép, a többi csorba v. töredezett, legnagyobb részők czifrázattal ékített, egy részők síma, néhány dudoros vagy csecses. Ismét találtunk egy csinos kis ansa lunatá-t, karcz- és pontdíszítésekkel, tökéletesen ép holdas füllel. Általában ezeken az edényeken az őskori díszítés és czifrázás a legegyszerűbb mintától egészen a díszes ékítésig most is sokféleképp változik: pontozott, vonalkás, gyűrűs vonalos, czikk-czakkos, félkörös, háromszöges, szabálytalan, de többször a szabályost megközelítő geo-

metriai alakzatokban, avagy ábrázolatokban. Színökre nézve szürkék, fekete-fényesek, fénytelenek és veresések, köztük a legapróbbak gyermekjátékokul szolgáltak. Hosszúkás lapos, fekete vagy veres füstös edények — mécsék — 12—19 cm. hosszú változatban 8 db., ebből 3 teljesen ép, a többi töredék; egy kis lapos fedő, 11 db. agyagból vagy edénycserépből készített orsókarika és 2 db. agyaggyöngy. Nagy és kis edények részei: szájak, oldalak, fenekek, bütykös, csecses részek, edényfülek, az agyagedényipar többféle jellegét feltüntetve az alakításban, czifrázásban és diszítésben, a legdurvább vessző- és szövetnyomatos mintától a kézieszközökkel karczott ismert diszítésekig (pontos, vonalkás, háromszöges, félkörös, körös). Ebben a csoportban ismét előfordulnak azok a durva, karczoltos edénydarabok, melyeknek szintén szabálytalan karczolatokkal barázdált belső falán erős, hegyes bütykök vannak s melyek valószínűleg lapos sűtőedények voltak. Vörösre égetett s többnyire füstös, lyukas gúla (háló- vagy szövósúly) 12—15 cm. magasságú változatban, 8 db. Erősen égetett agyagból kunyhódiszítési részek 17 db., mind töredékek. Égetett agyagkunyhófalak, különböző nagyságban, 6 db. A halom felső rétegéből vörösréz és bronztárgyak is jöttek elő, ú. m.: tűdarabok 4, karvédő bronztekercesek 3 db., bronzvéső az öntőmintával együtt 2 db. A rétegek közt halpikkelyek, csigahéjak, emlősök, madarak és halak csontjai nagy mennyiségben találtattak. Itt az ősz beálltával felhagytunk a munkával, 1907-ben folytatjuk. Az Ásotthalomból év folytán kikerült tárgyak darabjai száma 277.

A szomszédos Poroszló határában fekvő Pusztá-Ráboly káptalani birtokon nov. 6., 7. és 8-án kísérleti ásatást tettünk. Minthogy itt az őstelepet mutató partos területeken az Eger vize mentén már két évben jelentékeny præhistóriai tárgyakat nyertünk, különösen a Kápolnás-halom részein: tervszerűleg ujólag ide törekedtünk. De a jelzett irányban, t. i. a Kápolnás-halomtól éjszak felé eső telepen, már szántott-vetett föld várt ránk, így hát a szintén az Eger vize mentén dél felé eső uradalmi tégláégetőn és környékén tettünk kísérletet, a honnan már előbb is kaptunk régi edényeket, a melyeket a téglavető munkások találtak. Első árunk itt a téglavetőtől északkeletre eső tarlóföldben 12 m. hosszú, 2 m. széles, 60—80 cm. mély. Fekete és sárga eleven termőföld, semmi réteg, semmi sírgödör; innen 4 db. obsidián szilánkot, egy obsidián nucleust, 10 db. kovanyilhegyet és egy kovakőmagot kaptunk. A téglatelepen 4 m. hosszú, 2 m. széles, 50—70 cm. mély árkot kutattunk, földjelenység ugyanaz, lelet semmi. Innen a Poroszló felé való irányban ugyanily méretű árkot húztunk, földjelenység ugyanaz, lelet: majdnem földszint előkerült 2 kővéső, 2 borsikárló kőeszköz, 4 db. állatcsontból való tű, 4 db. kis gyermekjáték bögre, egy körömmel czifrázott edénydarab, egy belfalán bütykös edényrész (mint az ásotthalmi fenebb említett sűtőedény), 6 db. nagyobb edényrész. De ezek valószínűleg a tégláégető telepből kerültek ide, ahonnan azelőtt sírvermekből jöttek fel régiségek. Ezek egyike igen durva fekete cserép, 2 cm. vastag szemcsés durva agyagból, sikárlóval fényesítve, kettő belőlök cikkk-czakkos bekarczolásal, egy pedig vonalka diszítésekkel. Minthogy eredeti bolygatatlan ősi telepre e terület nem mutat s a téglavetőhely kimerítette, ha volt is ilyen, ezúttal itt a további kísérletezési munkálattal felhagytunk. A jel-

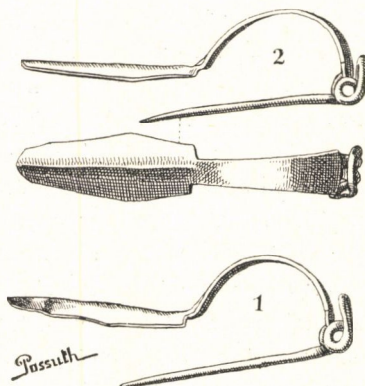

zett felső telepnek tervbe vett ásatásait 1907-re hagytuk. Rábolyról mégis nyert ezúttal múzeumunk 36 darabot. A szintén terybe vett egyeki és tiszaszőlősi ásatások, mint fenebb jeleztük, szintén 1907-re maradtak. Ajándékozás útján kaptuk a következő tárgyakat: Kaiser Elemértől 1 db. igen szép példány őszállat-csontot, egy lyukas agyaggyöngyöt, 3 db. őskori cserépedényt. Behoztak a vidékről a múzeumlátogatók m. e. 15 darab őszállat-csontot, itt-ott felmerült helyekről. Az éremgyűjtemény szaporodott 44 darabbal, ebből 4 db. római, a többi magyar; egy osztr. bankjegy, egy emlékérem; mind ajándékozás. A régiségek osztályában szaporodás 333 db., ebből maga az Ásotthalom 277 dbot adott, Ráboly 36-ot, ajándék 20 db. A vegyesek (természettajzi tárgyak, iparművészitmények sat.) 41 dbbal, ezek ajándékozások. A könyvtár 168 kötetben, 138 művel szaporodott; némi ajándékozás kivételével ez mind államsegélyből vásároltatott. A gyűjtemények állománya 1906. év végén 13,440 dbot tett ki, melyek közül 7548 régiségtárgy és érem, 1099 vegyes és 4793 könyv, nyomtatvány, okmány, térképek, metszvények. Az évi számadás tételei szerint Tiszafüred évi segélye, a tagsági díjak, a vendégpersely jövedelme s az állami segély összegéből 1600 K 84 fill. bevételből a múzeumra és könyvtárra szükséges együttes kiadásokra fordítottatott 293 K 34 fill., csupán a múzeumra és céljaira 334 K, csak a könyvtárra és céljaira 706 K 31 fill., tehát összesen 1333 K 65 fill.

Az érdeklődés a közönség részéről a szíves adományozásokon kívül a múzeumi helyiség látogatásában a múlt év folytán is élénken nyilvánult. A helyiségek a közönség számára nyitva vannak vasárnap és csütörtökön délután, idegeneknek bármikor felnyitvatnak. A tárlatot a vendégek könyv kimutatása szerint év folytán 350 helybeli és 205 külső vendég látogatta. Az évi rendes tagok száma 135, mind helybeliek, a tiszteletbeli tagok száma 38.

Tiszafüred, 1907 márczius 10.

Milesz Béla.

KIS-KŐSZEGI FIBULÁK.
(Lásd a 191. lapon.)

KÜLÖNFÉLÉK.

† WOSINSZKY MÓR, szegszárdi apát, a tolnamegyei múzeum alapítója és a vidéki múzeumok állami főügyelője, folyó évi februárius 22-ikén 55 éves korában mindnyájunk nagy szomorúságára rövid betegség után meghalt. A közügy benne áldozatkész tényezőt, tudományunk szorgalmas munkatársát gyászol. Emlékét megőrzi a szegszárdi múzeum és irodalmi műveinek gazdag sora. Nyugodjék békén!

A KOLOZSVÁRI TESTVÉREK KRONOLOGIJÁHOZ. Márton és György, a kolozsvári származású művészpár nagyváradi szobrairól alig tudunk többet, mint a mennyt a rajtuk volt feliratok megmaradt másolatai elárulnak; azok az ábrázolatok ugyanis, melyek Nagyvárad XVII. századbeli és az 1660-ik év előtt készült látképein szemlélhetők, művészeti szempontból hasznavehetetlenek. A megmaradt feliratok közül is az, mely a *Futaky Demeter** nagyváradi püspök (1345—1372.) által emelt három szoborról szól, hiányos vagy hibás szerkezetben maradt reánk s épen a művek keletkezése ideje felől hagy homályban.

A Kolozsváriak legkésőbbi művén, a szt. László lovas-szobrán levő felirat kétségen kívül tudatta az olvasóval, hogy ezt a szobrot János, nagyváradi püspök megrendelésére öntötték a mesterek az 1390-ik évben. A feliratot bizonyára a főpap tudós udvarában szerkesztették s még bizonyosabb, hogy szövegezésében az előzőre, a három már fennálló szobron levőre támaszkodtak; a középkorban s épen egyházi körökben a tradíciót nem mellőzték. Az egyező szerkesztés különben a két felirat minden részéből kitünik. Az uralkodó fejedelemek nevei után a megrendelők következnek s végül a művészekre, származásukra és műveikre vonatkozó rész; másolás a püspököt megillető pater és dominus címzés is; az első felirat azonban áradozóbb, a második — a másolat — szabatosabb s megállapodott curialis stylusnak mondhatnánk. S míg az elsőn a mesterek — *szintén művész* — atyjuk nevével hivatkoznak, a prágaira pusztán a saját, *már ismert* nevüket tűzték, míg az 1390-ik évbeli felirat szerkesztője megadja nekik a *mester* — *magistros* — címet.

A két nagyváradi felirattal szemben a prágai egészen elütő szerkezetű: Hoc cinago S. Georgii fecit Martinus et Georgius de Clussenberch 1373.

* Futaky Demeter előkelő, délvidéki családnak volt a tagja; atyja Dénes sokáig bácsi és biharmegyei főispán volt. Csoma József úr szíves közlése.

Futaky egy évvel előbb már halott volt; a három általa megrendelt szobor tehát már Nagyvárad piacán állt vagy legalább is az öntőműhelyben munkában volt. Meltzl* szerint a felállítás éve 1382 lett volna; azonban csupán a hibás szövegű feliratból következtet erre.

Mindenesetre a Kolozsváriak művészete legelsőben saját hazájukban talált méltatásra; a három szobor felirata arra vall, hogy legelőbb készültek; akkor, a mikor a műveszpár atyjának neve még jó emlékeztető volt a püspöki székhelyen; a mikor Márton és György nevét készülő műveik révén elvitte a hír messze Prága városába, IV. Károly művezető udvarába.

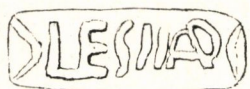
A prágai szobor a rajta levő bazaltsziklák is idevezetnek *Erdélybe*, a *Detonáta* szikláihoz s tanuskodnak róla, hogy műveszpárunk bejárta szülő-hazájuk téreit s ismerte Erdély szépségeit.

Kassán, 1907 február hó 16-án.

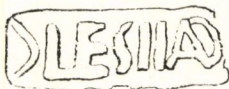
Kemény Lajos.

PILISMARÓTI TÉGLABÉLYEGEK. Az Arch. Ért. f. é. első füzeté 54. lapján röviden már szóltunk a pilismaróti ásatás alkalmával előkerült római téglabélyegekről, a melyeknek képeit itt közöljük.

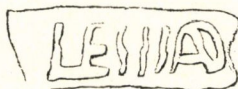
I. Nyolcz töredéken az Aquincumban táborozó legio II adjutrix címét olvassuk; mellőzve azt az egyet, a melyen csak A D betűk maradtak meg, a többi képe itt következik:

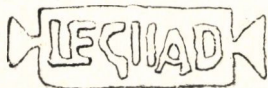
I. a)

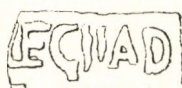
I. b)

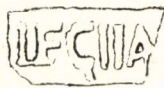
I. c)

I. d)

I. e)

I. f)

I. g)

Az a), b) és c) formájú bélyegek egyike már ismeretes volt Pilismarótról, CIL III 3750 z.

II. A Quadriburgium név rövidítését olvassuk egy téglá és 12 fedélcseréptöredéken. A téglán levő bélyeg (c) és két fedélcserépen levő (a), b) egyenes, a többi fonák állású. Különösen erősen kidomborodó betűkből áll az a) töredék. Az f) és g) bélyeges fedélcserépeknek hosszát és szélességét is meg lehetett állapítani (f: 37×50,5; g: 33,5—37×50—51 cm.).

* Századok 1892. 653. l.

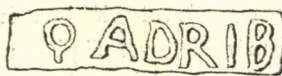

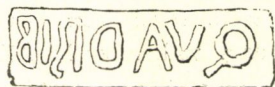
II. a)

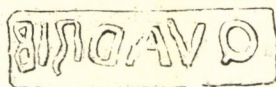
II. b)

II. c)

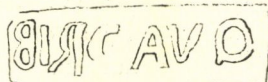
II. d)

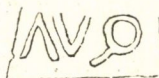
II. e)

II. f)

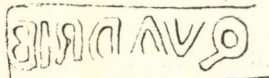
II. g)

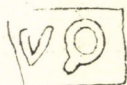
II. h)

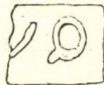
II. i)

II. j)

II. k)

II. l)

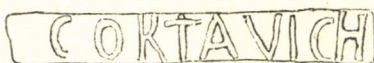

II. m)

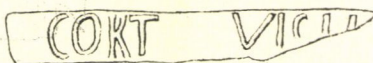
E bélyeg eddig Pilismarótról ismeretlen volt; a CIL III 3772 a) alatt közölt bélyeg ezektől eltérő, a mennyiben DRIBV betűket mutat.

Quadriburgium nevű hely *ad Herculem* közelében kettő is van; egyik (Not. Dign. p. 96: *Tribunus Cohortis Quadriborgio*) a provincia Valeriában, a másik (U. o. p. 99: *Equites Sagittarii Quadriburgio*) provincia Pannonia primában ugyan, de távolságra nézve (*Arrabona* közelében?) közelebb *ad Herculem*hez, mint a *Notitia* alapján Fehérmegyébe helyezhető, vele egy provinciában fekvő *Quadriburgium*.

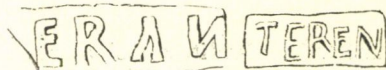
A III. a), b), IV. és V. alatt közölt téglabélyegekről már szóltunk a fent idézett 54. lapon.

III. a)

III. b)

IV.

V.

A III. és IV. számú bélyegek újak; az V. számúval egyező lehetett az, a melyet a CIL III 3762 b) alatt közöl: TERP.

Ugyancsak a CIL III. kötetében még három olyan téglabélyegről találunk említést, a melyek az 1906-iki ásátásnál nem kerültek elé; és pedig: *Lupicini*

trb. (3767 e) f), *Frigeridus* . . . . *Ap?* . . . *Valen?* (10676 e) és . . . INLLC SOL TR (10684 a).

Budapest, 1907 április 4.

Dr. Finály Gábor.

NAGY-KAPORNOKI HONFOGLALÁSKORI SIRLELET: Nagy-Kapornokon a jezsuiták szerűskertjében, verem ásás alkalmával több csontváz sírra akadtak, melyek azonban minden mellékletet nélkülöztek. Csak egyik sírban volt néhány szerény bronzékszer melléklet. A lelet állt két darab diszített bronz karpereczből és egy bronz nyakékből. Az ékszerek rendeltetési helyükön a nyakcsigolyán és a jobb és bal kézszárcsonton voltak elhelyezve.

A nyakék (1. ábra.) négy ágú bronz sodronyból van összacsavarva, a csavarodások mélyedéseit vékonyabb sodronycsavar díszíti. A szemben álló végek egyik fele hurokra, másik fele bele illő kapocsra van hajlítva. A nyakék átmérője 16 cm. Hasonló nyakékek gyakori jelenségek, honfoglaló sír-mellékletek között. Leltem teljes hasonlót a milleniumi ásatás alkalmával a Szent-Groth polgár városi honfoglaló sírokban is.

A díszített bronz karperecz párból egyike épen, a másik hiányosan került felszínre. A bronz lemezből készült karperecz (2-ik ábra) felülete husz egymás után sorakozó kettős körös díszítéssel van ellátva. Az egymással közel szemben álló végek egyike szélesebbre van lapítva és mindkét vége átlukasztva. Nyilván azon czélból, hogy a karperecz végei viseléskor megerősíthetők legyenek a karszárhoz. A 3-ik ábrán bemutatott lemez karperecznek csak díszítése mutat némi eltérést társától, a mennyiben a szemben álló lapított végein három szögben állított körös díszítések láthatók. Az ábrákat lásd a 91. lapon. *D. K.*

KIS-KÖSZEGI FIBULÁK. Az 1-ső 2-ik ábrán (187. l.) bemutatott két ezüst fibula hasonló egymáshoz. Az ezüstlemezből készült fibula ív folytatását képező kapcsoló rész, kígyófej körvonalait utánzó alakra van kilapítva, melyet a középen végig futó borda két egyenlő részre oszt. A lapított részre forrasztott tűkapocs hiányzik. A fibula tűje a fibula ív folytatását képező csavaros rugóból fejlődik ki. A fibulák hossza 7 centiméter. Sulya egyenkint 9 gramm.

D. K.

A BÁCSKAI U. N. RÓMAI SÁNCZOK A RÉGI OKLEVELEKBEN. Az Arch. Értesítő 1899. évi folyamának 409. lapján érintve volt, hogy a bácskai u. n. római sánczokra vonatkozólag a középkori oklevelekben adatok nincsenek és sem a történészek, sem a földrajzi írók nem említik e földműveket egészen gróf Marsigli koráig, a ki tudvalevőleg az 1694—1697-ik években járt a törökök elleni hadjáratok alkalmával a Bácskában s a ki első ízben írta és rajzolta le e sánczokat «*Danubius Pann. Mysicus*» című híres művében. Ujabbán a bácskai területre vonatkozó középkori okmányokat régészeti szempontból is tüzetesebb tanulmány tárgyává tettem s arra az eredményre jutottam, hogy a mohácsi vész előtti időben kelt iratok közt mégis vannak olyanok, a melyek ha nem is közvetlenül, de közvetve érintik a bácskai sánczokat. Ha e tekintetben némi eredményt akartam elérni, úgy legelső sorban a középkori birtokokra vonatkozó és a birtokhatárokat megállá-

pító okmányokat kellett vizsgálat tárgyává tennem, mert mint tudva van, ezek az okmányok emlegetik és sorolják fel a dolog természeténél fogva a birtoktestek részeit és határait alkotó folyókat, ereket, tavakat, dombokat, árkokat, erdőt, hegyet stb.

A birtokviszonyokra és főleg a birtokhatárolásokra vonatkozó oklevelek a mohácsi vész előtti időből nagy számmal maradtak fenn, ezek közül azonban csak azokat vehettem figyelembe, a melyek valamely oly község területére vonatkoznak, mely a ma is létező u. n. római sánczok mellett, vagy azok közelében fekszik. Így találtam két oklevélre. Az egyik *Szóna* község, a másik *Ujvidék* város egykori határjárásaira vonatkozik; tehát az egyik okmány az apatin-óbecsei u. n. kisebb római sáncz, a másik pedig az ujvidék-földvári u. n. nagyobb római sáncz mellett elterülő birtokokról szól.

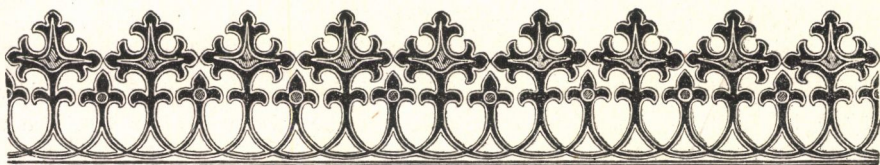
Szóna község az Árpádok korában a közszerépléséről nevezetes Monoszló nemzetség birtoka volt s III. Béla király 1196 táján a család itteni birtokait új határokkal láttatta el. Ez az oklevél egy 1394-ik évi oklevél átiratában maradt fenn. A határjárást Szóna község vidékének északi részén kezdték, nyugaton folytatták s a Bácsba vezető út táján Vasaskereki nevű helység környékén a határ egy «Nagyárok» (quondam vallem Nogarok)* nevű sánczhoz vagy völgyhöz ért. Minthogy az u. n. kis római sáncz Apatintól Szóna keleti határában Doroszló és Rác-Militics községek felé huzódik s a Szóntáról Bácsba vezető régi út is csak ebbe az irányba eshetett; minthogy továbbá a «Vasaskereki» nevű helynév szintén valamely régi földvára vonatkozhatott: bizonyosnak látszik, hogy az oklevélben említett «Nagyárok» a római sánczra vonatkozik, mert más árok vagy völgy e tájon nem létezik. Az a másik középkori okmány, mely az u. n. nagy római sánczot említi, IV. Béla király adománylevele a bélakuti apátság részére 1237-ből, melyet a kő káptalan 1385-ben kelt másolatában adott ki. A bélakuti ciszterciarendi apátság a mai Pétervárad mellett, a szerémi részekén állott s IV. Béla király a bácskai részekén fekvő mai Ujvidéket és környékét is az apátságnak adományozta. Az oklevél az itteni birtokok elsorolása alkalmával említi először a mai Ujvidéket, azután Zajol és Bivalyos nevű falvakat, a melyek közül Zajol a mai Ujvidéktől északnyugatra fekvő Szajlova nevű pusztá, végül felemlíti az udvarnokok falvát, a kik a *sánczon* túl laktak («villam udvornicorum, qui *ultra fossatum* commorantur.** A «sáncz» (fossatum) kifejezés itt minden esetre csakis a ma u. n. nagy római sánczra vonatkozik, mert Szajlova (Zajol) pusztát e sáncz érinti s más számbavehető árok vagy töltés ezen a tájon szintén nincsen.

Dudás Gyula.

* Orsz. levéltár Dipl. 170.

** Orsz. levéltár Dipl. 216.

EMLÉKEK ÉS LELETEK.

ADATOK AZ ERDÉLYI NŐI VISELET TÖRTÉNETÉHEZ A XVII. SZÁZADBAN.

A magyar viselet multja, kapcsolatban a viselet általános fejlődésével, vonatkozásaiban a szomszédos s a történelmi mult folyamán velünk érintkezett különböző nemzetek e részbeni emlékeivel; úgy művelődéstörténeti, mint műtörténeti és régészeti szempontból is rendkívül sok, fontos és becses adatot nyújt a kutató buvárnak.

Daczára szakférfiaink eddigi buzgó kutatásainak, még mindig számos kérdés vár e téren is fölvilágosításra, magyarázatra és kiegészítésre. Épen azért nézetünk szerint feladatunk első sorban a már meglevő, összegyűjtött és közölt anyagot, lehetőleg minden irányban kiegészíteni s a létező adatokat közölni, kritikailag feldolgozni — és a tárgy természeténél fogva, mely megköveteli a szemléltetést — lehetőleg képekben is közzétenni.

Ezúttal különösen három kútfő gazdag anyagát kívánom teljesen közölni, melyek mindegyike gondosan festett aquarellképeket tartalmaz.

Az első a Magyar Nemzeti Muzeum könyvtárának: *Costume Bilder aus Siebenbürgen*. Tabulae pictae et coloratae No. 59.¹ című kézirata, melyet kiegészít a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárának: *Imagines Nationum Ditionis Hungariae*, coloribus illuminatae² című kéziratának 13. lapja. E kettőből már közöltem néhány képet.³

A harmadik végül *Marsigli Alajos Ferdinánd* grófnak, az olasz származású tudósnak és vitéz tábornoknak: *La popolazione di Transilvania composta di varie nazioni di diuerse lingue, religioni, usi e uestiti* című kézirata és saját aquarellképei, melyeket a XVII-ik század kilenczvenes éveiben Erdélyben divatban volt viseletről 1700—1701-ben festett.⁴ Jelenleg a bolognai egyetemi könyvtárban őriztetnek. (Cod. Vol. 15. jelzéssel.) A Magy. Tud. Akadémia történelmi bizottsága hű másolatokat készíttetett róluk, a melyek után készültek a mi képeink is.

Mindhárom kútfőnknel feltűnő, hogy a magyar nemzetiségűek viselet-

¹ Magyar Nemzeti Muzeum Könyvtára Oct. Germ. 198.

² Magy. Tud. Akadémia Könyvtára. Régészet. Ivrét 2.

³ Szerző. A magyar viselet történeti fejlődése. 1905, 94—113 lap.

⁴ *Thaly Kálmán*. Akadémiai Értesítő 1893. évf. 659—661. lap. — *Áldásy Antal*. Olaszországi történelmi kutatások. Magyar Könyvszemle 1892/93. évf. 268—274. l. — *Dr. Veress Endre*. A bolognai Marsigli-iratok magyar vonatkozásai. Magyar Könyvszemle 1906. 113. l.

képeinek jelentékeny része hiányzik, — kegyetlen kezek, — vagy szenvedélyes gyűjtők kivágták azokat. Innen magyarázható meg, hogy a szász viseletre vonatkozó képek túlsúlyban vannak.

A XVII-ik századi magyar női viselet úgy, a mint azt leltárainkból és egykorú emlékeinkről ismerjük, az úri rendnél még részben a spanyol és német-francziás viselet hatása alatt állott. A század első felében még viselték a hólyagos ujjú, dudoros vállat, az elől rendkívül hosszú ruhadereket s a ki-keményített és rézsodronynyal kifeszített nagy csipkegallérokat.

A felöltők közül leginkább divatban van a *kis suba*, vagy *subicza*, mely kevésbé ért derékon alul. Szabása bő volt, gallérja és bélése rendszerint nyest, hiúzmál, menyét és tengeri nyúlborrel, míg a nyári, gubás bársonnyal és kamukával volt bélelve. Elöl és alja kereken vadborrel szélesen be volt szegve. Nem ritkán ezenfelül még paszománttal, arany és ezüstprémekkel s arany- és ezüstcsipkével is díszítve voltak. Főúri leányaink kelengyéjében néha 15—18 darabot is találunk felsorolva.

Egy ily eddig kiadatlan kelengye-leltárban,* 1650-ben *Tassy Klárával*, Szentiványi Péternével adott ruhaneműek között olvassuk:

Egy vörös sima bársony *kis suba*, zöld gubás bársonnyal béllett, három rend széles arany prém rajta.

Egy testszín sima bársony *kis suba*, nyestel béllett, nyusztos eleje, öt rend arany prém rajta; — kettei széles, hárma keskeny.

Viselték még a nők a hosszú, gyakran bokáig érő ujatlan *palástot* is, melyből a díszesebbet ünnepélyes alkalmakkor, lakadalmokon, templomba menetelkor, az egyszerűbbeket, a fekete tafotából, vagy selyemből készületeket pedig temetéskor, vagy esős időben vették föl. Már említett leltárunkban két ilyen palástról van szó:

Egy fekete virágos bársony nyári palást, fekete gubás bársonnyal béllett, az elei belől fekete dupla tafotából, öt rend széles ezüst csipke rajta.

Egy fekete virágos bársony téli palást, nyülgereznával béllett, nyuszt az elején. Egy rend arany galon rajta.

A sima fekete tafota szövetből, vagy fénytelen fekete selyemből készült palástok bő kerek aljú szabással birtak, egészen sűrű apró ránczba voltak szedve, egyenes, felálló, keskeny gallérjuk volt s csaknem a bokáig érve, az egész öltözetet takarták.

Németországból származtak hozzánk s különösen a szászországi városok és az erdélyi szászok polgárnőinél voltak nagy divatban.

Nürnbergi costumkönyvekben találjuk előképeiket s hazai forrásaink közül a gróf Haller-család nemzetségekönyvében fordulnak elő.**

Szélesebb körű elterjedésük arra az időre esik, a midőn úgy Felső-Magyarországon, mint a Szászföldön Erdélyben a városok szigorú szabályzatokat alkotnak a nők fényűzése ellen. Fényes és drága ruhákban tilos volt az utcákon és közhelyeken megjelenni. Ez az egyszerű, bokáig érő fekete palást igen alkalmas volt betakarni és elfedni a díszes ruházatot.

* Szerző oklevélgyűjteményében. Eredeti okirat.

** *Százdeczky-Boncz*. A gróf Haller család nemzetségekönyve. 1886. II-ik Tábla, 2. sz.

A század második felében divatos a *kis mente* is, melynek szabása épen olyan volt, mint a férfi mente, csakhogy rendszerint drágább szövetből készült, könnyebb és díszesebb volt.

A ruhaderék *vállnak* nevezetik, mely e korban már teljesen elválnak a szoknyától, mindamellett még nagyobbbrészt egyszínű azzal. Az idegen mintájú váll, vagy derék rendszerint halcsontos bordákkal bír, elől szorosan kapcsolódik s elől mélyebbre lenyulik, míg dereka egyenesen vágott. E mellett a század közepe óta csaknem teljesen uralomra jut a *magyar váll*, melynek elválaszthatlan járuléka az *ingváll* is.

A magyar váll elől-hátul rövid, elől nyitott s az ingváll, vagy *felimeg* mellrésze fölött egymást keresztező selyemzsinór, keskeny selyemszallag s olykor gyöngyfűzésekkel vannak összefűzve. Fent négyszög alakban, vagy kerekre volt kivágva, ujjai nem voltak, hanem a mellet, nyakat és karokat, rendszerint dúsan himzett, hólyagos ingváll fedte, melynek ujjai, olykor csak a könyök alatt, később francia módra, három helyen is meg voltak szallagcsokorral kötve s a kötésnél csipkével szegett bő szájbán végződtek.

Az ingvállat skofiummal, islógokkal (pillangó) áttört kötésekkel s arany-ezüstfonállal himzett virágokkal díszítették. A leltárakban sokszor feljegyezve találjuk, hogy e himzések *írás után varrottak*, az az rajzminta után készültek.

A szoknya, melyet ránczba szedtek bő és részint uszályos, hosszú, részint kerekaljú rövid volt. Kelméje bársony, kamuka, selyem, tafota s a finom posztók mindenféle neme. Volt vont arany és vont ezüst, atlasz, a nehéz selyem tarczolán, a tündöklő, színjátszó vékony tafota, a skarlát, gránát és fajlondis posztó, továbbá az angliai és rázsa posztóból készült szoknya.

E korszakban elmarad a mult században divott előbetét a szoknyákról s helyüket *az előruha*, előkötő, vagy kötény foglalja el. A szoknya alját és elejét arany- és ezüstpaszománnyal, csipkével, galandal és skofiumvarrással, olykor gyöngyökkel és klárisal kivarrott virágokkal, sőt ékköves boglárokkal is díszítették.

Az előruhát, vagy kötényt finomabb fehér kelmékből, gyolcsból, patyolatból, fátolyból, majd atlaszból, tafotából és tarczolánból készítették s azt is drága csipkéekkel szegték s nem ritkán művészileg himezték.

Mindezekre ismét szép példákat találunk *Tassy Klára* kelengyében:

Egy zöld, aranyvirágú terczonella szoknya. Egy rend öreg, széles arany és ezüst elegyes csipke az alján. Az válla is hasonló.

Egy szederjes sima bársony szoknya, hat rend öreg, aranynyal, ezüsttel elegyes csipke az alján. Az válla is olyan.

Egy vörös sima bársony szoknya, öt rend arany prém az alján, zöld aranyos terczonella az válla, ezüst csipkéekkel.

Két skofium aranynyal varrott török patyolat ingváll.

Egy török patyolat ingváll, skofium ezüst gyöngyvirágokkal csöpögetett.

Egy lengyel patyolat ingváll, írás után fejiren varott.

Lengyel patyolaton fehér harasszal varrott az ujjai. Egész ingváll.

Három ingváll Gallus gyolcsból való, mind az háromra skofiummal varrott himek vannak.

Egy aranyas vörös terczonella előruha, arany csipke körül.

Egy fehér fátyol rostélyos forma előruha, csipke körülötte.

Két lengyel patyolat, igen szép előruha, írás után varrott nagy öreg ágakkal.

Egy skofium ezüsttel varrott, testszín selyemmel megjáratott ezüst csipkés előruha.

A magyar vállhoz övet is viseltek. Leltáraink említik a *párta övet*, a mely párta módjára boglárokkal volt megrakva. Ezenkívül fekete gyöngygyel s jóféle klarissal kivarrott öveket is hordtak, míg az erdélyi szász nők viseletéből a század közepén átvették a köves és gyakran zománczos ötvös mívű, aranyozott ezüstműből készült fémöveket is. De egykorú képeken arra is találunk példákat, hogy főrangú hölgyek többszörös igaz gyöngysorból képezett, dióbeles aranyláncból csavart s közepén nagy boglárral, olykor násfával kiegészített öveket is hordtak.

A váll alatt viselték a nők a felső inget, vagy *felimeget*, mely e század közepéig ránczosan volt a nyaknál összehúzva. Ettől kezdve mindinkább kivágottá válik. Azért írja báró *Apor Péter*, *Metamorphosis Transylvaniae* című művében, hogy «az asszonyoknak a régebbi időben az ingök elől meg volt hasítva, annak kötője volt s úgy kötötték meg a nyakuknál, mert akkor épen nyakukig fel volt az ingek, nem bocsátották úgy zsibvásárra szemtelenül, mint a mostani asszonyok és leányok.» A felimeg is rendszeren himezve s apró csillagokkal volt kivarva.

Fejükön a magyar asszonyok *főkötőt* viseltek, mely a század közepétől kezdve csupán *kontyfejkötővé* válik. Váza drótból készült s rendszerint arany csipkéből, gyöngyfűzérekből és ékköves boglárokból állott. Főrangúaknál divatos volt az egész gyöngyfőkötő. Ezeket a *gyöngyfűzők* készítették, a kik az ötvösökkel egy czéhben dolgoztak. Apróbb és nagyobb szemű keleti gyöngyöket vékony drótra és erős háziczérnára fűztek, rendszerint virág alakokban s közeikbe drágaköves és zománczos boglárokat erősítettek. A Magyar Nemzeti Múzeum régiségtárában is őriznek egy ilyen kontyfőkötőt.

Leltárainkból ösmerjük ezekenkívül a *homlok előtt*, a *hajnyomtatót*, a *fejre való kendőt*, a *fátyolt* és a leányok díszét a szintén gyöngyös és *bogláros pártát* és *koronkát* vagy *koronát*. De sőt, mint épen *Apor* írja, az erdélyi asszonyok nyusztos és nyestes kozáksüveget is hordtak, mint a férfiak.

Fejdísz gyanánt látjuk alkalmazva a bogláros és rezgő tüket, a strucz-tollat és a hajba font igaz gyöngyfűzéseket is.

A nők *czipellőst*, *papucsot* és *sarut*, de *csizmát* is hordtak. Apaffy Mihály udvari hölgyeiről tudjuk, hogy kordovány csizmát viseltek. De még gyakoribb volt a karmazsin és sárga szattyánból készült csizma, melyet gyakran skofiummal varrtak ki.

A *késztyűt* e korban még nagyobbbrészt nem bőrből, hanem atlasz és selyem szövetekből készítették és szintén himzésekkel, gyöngyökkel s arany csipkével díszítették.

A *karmantyú* szintén e században jön divatba. A nyárit bársonyból, atlaszból s a télit drága prémekből készítették.

A XVII-ik század közepe táján terjed el, bizonyára a keletről, a *legyező*. Ezt eddig a kézben hordott keszkenő helyettesítette a hölgyeknél.

Az erdélyi szász nők viselete sokban megegyezik a magyar úri rend viseletével. Csakhogy a fentebb már érintett okokból viselik a hosszú fekete, ránczos *palástot*, a *fejkendőt*, a leányok a magas *süveget*, a mell közepén a nagy *kerek boglárt*, mint Apor mondja, a medály forma kesentyűt és az ötvösmívű övet.

Az alsóbb néposztálybeli nők viselete természetesen is sokkal egyszerűbb volt, de még azért is, mert a század végéig szigorú szabályzatok kötelezték őket e részben. A székelyeknél, mint ugyancsak Apor írja, a paraszt jobbágyleányoknak csak egyszer ványolt brassai, vagy szebeni posztószoknyát volt szabad viselniök, annak alján pedig nem volt szabad prémnek lennie, nem hordhattak selyem köntöst, tiltva volt a patyolat, fátyol, csipke, zománzos arany, vagy ezüst gomb és rókabőrrel bélelt mente. Lófő, darabant és jobbágyasszonyok ha templomba mentek, télen zekét öltöttek magukra, nyáron pedig abroszt, vagy nagy kendőt kerítettek a nyakukba.

Már a fentebbiekben is jeleztük, hogy a nők a XVII-ik században ékszerek dolgában nagy fényűzést fejtettek ki. A násfák, övek, kösöntyűk, boglárok, karpereczek, hajtúk, fülbevalók, nyakravaló lánczok, forgók, gyűrűk, gombok, csattok, kapsok, drágakövekkel és gyöngyökkel voltak elborítva.

Hadd álljon itt *Tassy Klára* kelengyéje arany míveinek néhány tétele:

Egy arany gálya függő nádfa, gyémántokkal, rubintokkal rakott sűrűn. Lánczocskán függ, rubinton. Nagy szép öreg gyöngy is függ rajta.

Egy arany kereszt függő. Négy öreg rubint, két öreg gyémánt és egy smaragd kő benne. Az végén egy öreg szép gyöngy fityeg.

Egy tíz rendű borsós forma arany láncz. 33. Arany.

Két fülbe való gyémántos arany függőcske. Hús gyémánt az kettőbe.

Egy arany gyűrű, egy öreg tábla gyémánt benne.

Egy ezüst öv.

Egy gyöngyös széles pártá két öreg arany boglár rajta. Az középső nagyobb, négy rend öreg gyöngy rajta, egy öreg rubint az tetején. Nyolcz apró körülötte az alján. Az több boglárokon öt-öt rubint mindenikén.

Egy nyakba való, huszonegy rend gyöngy, szép öreg.

Egy bokor arany perecz.

Három gyöngyös főkötő.

Egy arany láncz, száz jó arany benne.

És most lássuk elől említett forrásaink eddig kiadatlan képeit:

A biróságához menő magyar nemes úri asszony. Fekete szoknyát, fekete csipkével szegett fekete kötényt, fehér ingvállas, elől fekete keskeny selyemszallaggal fűzött fekete vállfűzöt visel. A felimeg nyaka mérsékelten kivágott. E fölébe panyókára vetve, kurta kerek és szintén fekete csipkével szegett gallért, fején pedig nagy fehér fátyolt hord, mely egész hátán le a földre és utána huzódik.* (I. Tábla, 1. sz.)

Szász árva leány. Fején alacsony fehér vászonnal bevont lapos tetejű

* M. N. Muzeumi Codex.

süveg, melynek tetején a vászonba csavart hajfonat ki van húzva s hátul csokorba kötve. Egész öltözetére sok ránczú ujjatlan és gallér nélküli fekete kamukapalást van vetve s elől szorosan összekapcsolva. Ez alul, mintegy arasznyira kilátszik a szegetlen meggyszín szoknya s csipkével szegett fehér előkötény. Lábaik ránczos szárú, karmazsin csizmákat visel.¹ (I. Tábla, 2. sz.)

A bíróságához panasza menő szász hajadon. Fején magas, ellenzős és fehér kendővel leborított, lapos tetejű süveg, a melyről leomló kendő vége nyaka köré van csavarva. Fekete, széles ránczú, hegyes orrú csizrát, csipkével szegett fehér kötény alatt fekete szoknyát s egész öltözte felé takarva, hosszú, apró sűrű ránczokba szedett lilaszín béllésű, ujjatlan fekete palástot visel.² (I. Tábla, 3. sz.)

Gyónásra menő szász hajadon. Fején fehér szövettel bevont, lapos tetejű magas süveg van, melynek tetején kihúzva, oldalt lelóg, rózsaszínű szallagba font hajfonata. Öltözte karmazsin vörös, hegyes orrú lábbeli, meggyszín szallaggal és két rend arany csipkével szegett lilaszínű szoknya, fehér csipkével szegett fehér fátyol előruha, fehér prémmel szegett s nagy ezüstgombokkal ellátott meggyszín subicza. Egész öltözte fölbe van borítva a nyakánál piros, fehér szallaggal diszített, felálló nyusztprémgallérú, sűrűn apró ránczokba szedett, alul másfél arasznyira kék s azon felül sáfrányszínű selyemmel bélelt hosszú, csaknem bokáig érő ujjatlan fekete palást.³ (I. Tábla, 4. sz.)

Nagyszebeni ifjú menyecske. Simára fésült fején piros selyemből készített hajnyomtató van, hátul áttört fehér csipkedíszszel, két keskeny szallaggal és több bogláros hajtúvel. Nyakán háromsoros korall-gyöngyfűzér. A vállfűző zöld selyemmel szélesen szegett piros selyemből készült. Elöl négy ujjnyira a fűző részére szétnyitott, de fölbe varrott arany skofiumcsipkével elfedett. A derék alatt van a könnyű fehér szövetből készült ránczba szedett csipkés ingváll, mely nyakánál kereken, mérsékelten kivágott. Derékát a szászoknál szokásos ötvösmívű aranyozott és ékköves öv szorítja. Szoknyája rózsaszínű szövet, alul széles zöld és meggyszín szegélylyel. Lábaik hegyes orrú piros szattyán csizrát hord. Egész öltözte föl a sűrű apró ránczokba szedett, ujj- és gallér nélküli, meggyszín béllésű fekete selyempalást van borítva, mely alatt kezeit hermelinprém karmantyúban tartja.⁴ (II. Tábla, 1. sz.)

Előkelő szász nő. Fején, lelógó zöld selyemszallaggal diszített, sárga színű selyemből készült, két oldalt a füleket is takaró hajnyomtatót visel. Egész öltözetét betakarja a fentebb többször leírt fekete sokránczú selyempalást. Ez alól azonban elől és a nyaknál kilátszik a subicza gazdag fehér prémszegélye és magas prémgallérja, valamint alul a barna selyemszallaggal és két rend ezüstpaszománttal szegett világos meggyszínű szoknya, mely fölött széles csipkével szegett fehér előkötőt visel. Hegyesorrú lábbelije piros szattyánból készült.⁵ (II. Tábla, 2. sz.)

¹ Marsigli kézírata.

² M. N. Muzeumi Codex.

³ U. o.

⁴ M. Tud. Akadémiai Codex.

⁵ Marsigli kézírata.

Ez a kép rézmetszetben ki van adva *Toppeltinus Lőrincznek*. 1667-ben megjelent «Origines et occasus Transsylvanorum» című művében az V-ik Táblán. Miután pedig *Marsigli* az ő képeit 1700 és 1701-ben festette, kétségtelen, hogy ezt a képet onnan vette.

Kolozsvári szász nő. Feje keményített fehér kendőbe van burkolva, úgy hogy az elől a száját is elfödi — olyformán, mint az némely apácza-rendnél szokásos. Különben egész öltözetét a zöld bélésű, ránczos fekete kamukapalást fedi egész bokájáig. Elöl kissé szét van nyitva és látni engedi a himzett és csipkével szegett előruhát. Fekete hegyes orrú bőrlábbeliket hord. Hasonló kiadva *Toppeltinus* VII-ik Tábláján.¹ (II. Tábla, 3. sz.)

Beszterczei szász nő. Ennek is egész öltözetét bokájáig fedi a lilaszín bélésű szokott szász női palást, mely alul kilátszik a csipkével szegett fehér előruha, vagy kötény. Fején olyan hajnyomatató van, mint e táblán levő 2-ik számú képünkön látjuk, csak hogy itten azután az egész fej kereken be van csavarva fehér fátyolba. Piros szattyán lábbelit hord.² (II. Tábla, 4. sz.)

Nagyszebeni szász nő téli öltözetben. Simára fésült s középen választott haja fölött egyszerű sima fehér főkötőt visel, mely azután fehér fátyollal van betakarva s két oldalt három-három bogláros tüvel megszúrva. Szoknyája fekete, előruhája fehér és csipkével szegett lilaszínű szövet. Felöltője széles sötétsárga prémmel szegett s felálló fehér szőrmegallérú világossárga cserzett baránybőr suba. Piros karmazsin czizmájának sűrű ránczos szára is látható.³ (III. Tábla, 1. sz.)

Brassói szász asszony. Feje halványsárga kendővel van egész szemöldökéig bekötve, úgy hogy haja sem látszik. Hátral a konty aranycsipkével és selyemszalaggal befont, mely hátul lelóg. A lilaszín váll alól fekete selyemmel szélesen szegett, fent a záródásnál egy-egy boglárral díszített. Az ingváll mérsékelten kivágott nyakú s melle közepén lóg a nagy köves és aranyozott fémből készült mellboglár. Az ingvállnak a kézfejjig érő nagy bugyós fehér ujjai vannak. Derekat a szász nők szokott aranyozott ezüstőve szorítja, melynek eresztő láncza elől közepén lelóg. A széles szoknya lilaszínű, mely alul két rend fekete selyemszalaggal s öt rend ezüstpaszománttal szegett. Fehér előruhája széles csipkével van körül szegve. Karmazsinpiros lábbelit visel. Bal kezében fehér zsebkendőt visz.⁴ (III. Tábla, 2. sz.)

Szász hajadon. Fején alacsony fekete, lapos tetejű süveg, melynek tetején van kihúzva a selyemszalagba font hajfonat, mely azután még két zöld selyem szalaggal díszítve hátul lelóg. Füleiben arany fülbevaló. Különben egészen úgy van öltözve, mint az előző képünkön látható alak, csak hogy ingvállujja csipkeszegélyű kézelővel van ellátva s előruháján keresztben két himzett díszítmény van. Jobb oldalán bojtban végződő selyem zsinóron kulcsot visel, mely a ruha szegélyéig lóg. Jobb kezében virágot, csipőjére támasztott, baljában pedig keszkenőt hord.⁵ (III. Tábla, 3. sz.)

¹ Marsigli kézírata.

² U. o.

³ A M. N. Muzeum Codexe.

⁴ Marsigli kézírata.

⁵ U. o.

Előkelő szász nő. Olyan hajnyomtatot visel fején, mint a II-ik táblán 2. sz. a. levő alak, egész öltözete pedig olyan, mint az előző két képünk alakjain láttuk, csakhogy itten térdig érő és derékbe szabott, gránátpiros szövetű, felöltött mentét visel, mely köröskörül, valamint a két oldalhasítéknál és a két oldal zsebnél is nyusztprémmeel szegett. Két ujja fel van hajtva s a rózsaszín selyembélés a szegély prémjével együtt képezi az ujjhajtókát vagy kezelőt. Fent a mente szét van nyitva és láttatni engedi a nyakat és a mellboglárt.¹ (III. Tábla, 4. sz.)

Brassói polgárleány. Fején lapos tetejű, magas, fekete süveg. Haja kettős ágba fonva, hátul lelóg s róla két selyempántlika lebeg hátra. Nyakán négy-soros piros gyöngyfűzér. Öltözete a bugyos ujjú fehér ingvállra fölvelt sötét-kékes szürke vállfűző, mely elől háromszögletűre kivágottan láttatni engedi a nyakon összehúzott s apró ránczokba szedett felimeget, a mely középen aranyozott boglárval van egybetűzve. Derékát az aranyozott ötvösmívű fémöv szorítja. Sötétkéesszürke, kurta szoknyája elibe fehér színű, alul keskeny csipkével szegett előruha van kötve. Hegyes orrú, széles, sűrű apró ránczú, piros szattyánból készült czizmát hord.² (IV. Tábla, 1. sz.)

Sétáló nagyszobeni hajadon. Fején a lapos tetejű, hengerded alakú, magas fekete süveg, melyről hátul, csaknem a földet érő, hosszú, széles zöld fátyol leng hátra. Magas, kemény derekú, hallcsontos vállfűzőt visel, fekete szövetből, mely elől fent keskeny aranycsipkebetéttel és mérsékeltén kivágott nyaka körül keskeny, fehér fodorral díszített. A kéztőnél szalaggal megkötött, nagy bugyos ujjú, fehér ingvállat visel, míg nyakába keskeny zöld selyemkendő van vetve, melynek két vége azután az övbe van dugva. Derékát széles meggy-színű öv szorítja. Hosszú fekete szoknyája előtt széles, áttört fehér csipkével szegett, hímzett fehér előruha díszlik. Nyakán keskeny bársonyszallagon fekete keresztcske lóg. Lábai hegyes orrú, piros szattánycsizma. Kezében zárt legyező, nyelén zöld selyemszalag csokorral.³ (IV. Tábla, 2. sz.)

Sétáló szász hajadon nyári öltözetben. Egész öltözete fehér könnyű szövetből készült. Hosszú szoknyája sűrű apró ránczokba szedett. Elöl, széles fehér, csipkével szegett, fehér selyemkötényt visel s karmazsinpiros szattyán lábbelit hord. A váll a mellen sűrű apró ránczokba szedett fehér szövetből készült és kivágott — de a meztelen nyakba, keresztül meggyszínű keskeny selyem kendő van vetve, melynek két vége, a szintén ránczba szedett, széles meggyszínű selyem övbe van dugva. Ennek a vállkendőnek viselése is a ruházati szabályzatokra vezethető vissza, melyek szerint tilos volt meztelen mellel a nyilvános helyeken megjelenni. Az ingváll nagy bugyos ujjai, melyek könyökben fekete selyem szalaggal vannak megkötve, azon alól a kézfejig szűk sípujja mennek át s lekerekített zöld selyem hajtókéval bírnak. Jobbjában aranyvirágos zöld brokát szalagcsokorral ellátott zárt legyezőt tart. Haja középválasztékkal simára lefésült s vastag fonatban lóg hátra, végén meggyszínű selyemcsokorral meg-

¹ Marsigli kézírata.

² A M. Tud. Akadémia Codexe.

³ A M. Tud. Akadémia Codexéből

kötve, melynek két keskeny szalagja csaknem a földig érve lebeg hátra.¹ (IV. Tábla, 3. sz.)

Beszterczei szász nő. Kurta fekete szoknyát visel, mely alól kilátszik hegyes orrú, karmazsin piros szattyáncsizmájának kiszélesedő szára, mely sűrű apró ránczokkal van ellátva. Előköténye áttört, fehér csipkével szegett lilaszínű selyem. Nagy buggyú fehér vászon ingvállat visel, mérsékelt kivágással, melynek ujjai a könyöknél fekete szalaggal vannak megszorítva. A fekete szövet váll, mely elől mélyen kikanyarított, kapcsoló csattok helyett három nagy köves boglárrel kapcsolódik s derekát ötvösmívű aranyozott és ékköves öv szorítja. Fején simán fésült hajára kék hajnyomtató kendő van kötve, s e fölébe van helyezve a két bogláros tüvel felszúrt széles kupalakú, középkori formájú, halvány meggyszín nemezfőveg, melyre finom fátyol van vetve akként, hogy az elől homlokközépig ér és hátul mintegy a hát közepéig lebeg.² (IV. Tábla, 4. sz.)

Székely hajadon. Simán lefésült haja, széles fekete bársony pártával van átkötve, mely aranyozott rézlapokkal díszített s róla két szallag lóg hátra. A mérsékelt kivágott nyak körül keskeny fekete szallaggal van a felimeg összehúzva. Nyakán háromsoros üveggyöngyfűzér. A magas szabású, piros szövetű vállfűző elől széles kék szalaggal van befűzve. Ezen alul kurta fehér szoknyát visel, zöld előruhával. Az egész öltözet fölibe fekete durva posztóból, kurta férfizeke van öltve. Kezei kétujjas durva fehér posztókesztyűk, melyek szárán akasztó van. Hegyes orrú, ránczos csizmája piros szattyán.³ (V. Tábla, 1. sz.)

Csiki székely asszony. Feje könnyű szövetű, nagy fehér kendőbe van becsavarva. Meggyszínű vállfűzője elől hasonló színű szalaggal van befűzve. Sötétbarna hosszú szoknyája előtt fodros aljú, világoskék előruhát visel. Lábai karmazsinszínű hegyes orrú lábbelik vannak. Felöltő gyanánt sötétbarna színű, durva posztóból készült, kurtaujjú férfizekét visel, melynek ujjából az ingváll kezelői kilátszanak. Jobbjában görbe botot s bal kezében kettős fülű fonott kosárban kakast visz.⁴ (V. Tábla, 2. sz.)

Szász paraszt menyasszony. Simára fésült fején lapos tetejű, hengerded alakú, magas fekete nemezsüveget visel s feje körül csinált rózsákból és virágokból font koszorú van megerősítve. Gallértalan, nagy buggyos ujjú fehér ingvállának ujjai könyökben meg vannak kötve s azon alul sipujjakkal bírnak. E fölibe van öltve a karöltős és piros posztóval szélesen szegett, kék posztóból készült vállfűző, elől aranyozott csattokkal s fekete bársonyból készült bogláros és előcsattos keskeny szász övvel. Alul négy sor keskeny piros pántlikával körülszegett sötétkék szoknyája előtt csipkével szegett fehér előruhája van. Csizmája sűrűn ránczos szárú, hegyes orrú és fekete bőrből készült. Kezeiben szétnyitva viszi a tulipántokkal himzett szegélyű fehér nászkeszkenőt.⁵ (V. Tábla, 3. sz.)

¹ A M. N. Muzeum Codexéből.

² U. o.

³ A M. Tud. Akadémia Codexéből.

⁴ Marsigli kéziratából.

⁵ A M. Tud. Akadémia Codexéből.

Szász parasztasszony. Haja középválasztékkal simára fésült. Kontya piros kendővel van bekötve, melyre egész homlokát betakaró fehér fátyolkendő van vetve, mely két oldalt két-két bogláros tüvel van a konytyhoz tűzve. Öltözete kurta fekete szoknya, mely alól a hegyes orrú, nagy ránczos szárú, fekete bagariacsizma kilátszik. A szoknya előtt piros galanddal szegett, valamivel hosszabb kék kötényt hord. Felső ruhája cserzetlen és befelé fordított szőrméjű báránybőrből készült sárgás színű férfizeke, két oldalt kissé felhasítva, oldalain zsebekkel, elől gombokkal s keskeny prémgallérral. Vállán és mellén keresztül vetve, fehér vászonkendő. Kezében fonott kerek kosárban cseresnyét visz.¹ (V. Tábla. 4. sz.)

Szász parasztasszony. Feje és nyaka nagy fehér vászonkendőbe van becsavarva. Ingválla elől ránczokba szedett, mérsékelten buggyos ujjai csakozott kézelőkkel vannak ellátva. Magaselejű és sötétzölden szegett, világos zöld szövetből készült válla elől ólomkapcsokkal záródik. Bő szoknyája ugyan olyan zöld színű szövet, mely előtt alul czakkosan szegett fehér vászon előruhája van. Fekete bőrből készült, hegyes orrú lábbeliket hord.² (VI. Tábla, 1. sz.)

Szász szolgáló. Haja simára fésült s hajfonata koszorúban van fejére téve. Elöl keskeny piros pántlikából visel pártát, hátul két zöld szalag lóg le. Egyszerű fehér vászon ingválla elől mérsékelten kivágott s buggyos ujjai a kézfejnél vannak megkötve. Karöltős válla fekete posztóból készült és elől egészen nyitott. Térdig érő szoknyája ugyanolyan szövetből készült és sima fehér vászon előruha van előtte. Lábszárain sok ránczú, vörös szőrharisnyát és lábain sötétbarna bőrből készült sarukat hord. Mindkét kezében vízholdó fakupát visz.³ (VI. Tábla, 2. sz.)

Szász paraszt aljas nőszemély. Öltözete, mint az V-ik Tábla 4-ik alakjáé, csak hogy feje, nyaka köré is csavart fehér vászonkendővel van egészen bekötve. Erkölcstelenségét a festő azzal akarta kifejezni, hogy két kezével szoknyáját elől föl húzza, annyira, hogy magas csizmaszára fölött még meztelen lábszárai is kilátszanak. E mellett azonban alkalmunk van az akkor divott női csizma pontos rajzával megismerkedni. A fekete bőrből készült csizmának hegyes orra van, melynek szára a bokától kezdve hirtelen kiszélesedik, harmonikaszerű sűrű záró ránczokkal, melyek egészen a szárközépig tartanak. Azonfelül a szár sima kemény bőrből való és magas, csúcsba futó végződéssel bír.⁴ (VI. Tábla, 3. sz.)

Oláh menyasszony. Haja simára fésült s hátul a hajfonat koszorúban van feltűzve. A hajdíz ezen felül még aranyozott gyöngyfűzérrel van körülvéve. Feje tetején kék, vörös, sárga és zöld színű keskeny szallagokból készült fejdíz, füleiben pedig nagy, aranyozott fülbevalók. Fűzött bocskort, fekete szoknyát, fehér csipkével szegett zöld előkötényt, vörös csavart övet, fekete, sűrű ránczba szedett vállfűzöt s alatta, nyakán és vállain piros és kék varrottassal diszített

¹ A M. N. Muzeum Codexéből.

² Marsigli kéziratából.

³ U. o.

⁴ A M. N. Muzeum Codexéből.

könyökbe tekete szalaggal megkötött, buggyos ujjú ingvállat visel. Nyakán háromsoros füzér ezüstpénzekből.¹ (VI. Tábla, 4. sz.)

Fogarasvidéki oláh asszony. Egyszerűen középválasztékkal simára fésült haja fehér kendővel van körülcsavarva. Egybeszabott ingszerű, csaknem bokáig érő, fekete, durva szövetrohát visel, mely elől fent mérsékeltlen kivágott. Ez alatt hordja a himzett nyakú és vállú, könyökben fekete szallaggal megszorított, buggyos ujjú ingvállat. Lábai magas, bőszárú, fehér daróczból készült harisnya, melyre fűzött bocskor van felkötve. Jobb vállán botra dugott batyút, bal kezében sötétbarna mázú, karcsú formájú cserépkorsót visz, melynek szája ronggyal van bedugva, hogy a málma ki ne hulljon belőle.² (VII. Tábla, 1. sz.)

Oláh aljas nőszemély, téli öltözetben. Öltözete egészben olyan, mint az előző alaké, csak hogy kockás szövésű előköténye van s csavart kék szövet övet visel, mely még aranyozott gyöngyfűzérrel is ékített. Feje fehér kendővel van bekötve, mely álla alatt csokorra van kötve. Simán lefésült haján aranyozott gyöngyfűzér van keresztül kötve. Egész öltönye fölé durva, szürke posztóból készült, lehajtott gallérú, széles ujjhajtókás, hosszú férfikabát van öltve. Kezén kétujjú, durva, sárga szövetkeztű. Jobbjában fehér vászonzacskót és botot visz.³ (VII. Tábla, 2. sz.)

Anababista (Erdélybe vándorolt morva testvérek) *asszony.* Fején lapos tetejű magas süveget visel, mely fehér fátyollal van leterítve, úgy hogy annak vége hátul hosszan lelóg. Öltözete elől nyitott s fekete szallaggal keresztbe fűzött fekete szövetu váll, mely alatt fehér vászon ingvállat visel, melynek ujjai czakkos kézelőkkel bírnak. A felimeg magasan a nyakánál záródik és szintén czakkos himzett gallérja van. Sima szoknyája a váll szövetéből készült s széles fehér előruhát visel rajta. Hegyes orrú lábbelije fekete bőrből készült.⁴ (VII. Tábla, 3. sz.)

Erdélyben a XVII-ik század második felében nagy szerepet vittek a felsőmagyarországi szepességi, valamint a rác és macedon görög kereskedők, kik a nagyobb városokban megtelepedve éltek és a vagyonos osztályhoz tartoztak. Gyűjteményünk ezek viseletét is bemutatja:

Szepességi asszony. Egészen magyar úri asszony módjára öltözött. Fején széles fekete csipkeszegélyű kendő takarja a haját, fölibe pedig széles nyuszt prémmel szegett konytyfőkötő van tűzve, melynek hosszú fekete fátyola csaknem bokáig lóg hátán. Felső öltönye fehér, keskeny prémmel szegett, karmazsinpiros zeke, elől sűrű apró gombokkal és gomboló zsinórokkal. E fölébe van vetve a csaknem térdig érő virágos, fekete bársonyból készült, ujjatlan kerek suba, sárga nyusztprémmel szegve és bélelve, hasonló nagy négyszögletű gallérral. Lilaszínű, virágos brokát szoknyája széles aranycsipkével szegett. Halványvörös, habos selyem előruhája valamivel keskenyebb aranycsipkével van diszítve. Lábbelije hegyes orrú, karmazsinpiros szattyánból készült.⁵ (VII. tábla, 4. sz.)

¹ A M. N. Muzeum Codexéből.

² U. o.

³ U. o.

⁴ Marsigli kéziratából.

⁵ A M. N. Muzeum Codexéből.

Rácz asszony. Feje álla alatt megkötött, fehér kendővel van bekötve, mely fölött homloka és haja csíkos fehér fátyollal van átkötve. Hosszú szoknya sáfrányszínű szövetből készült, mely fölött térdén jóval alól érő, sötét lilaszínű és meggy színű béléssel ellátott zekét visel, mely sűrűn egymás mellé varrott apró gömbölyű gombokkal gombolódik. Lábai fehér bő harisnyára húzott fekete, hegyes orrú papucsokba vannak bujtatva.¹ (VIII. Tábla, 1. sz.)

Görög asszony. Fején világos meggy színű, kerek főkötő, mely homlok közepéig fehér fátyollal van lekötve. Füleiben nagy arany függők, nyakán keresztül csavart és hátra vetett fehér kendő. Derékba szabott, térdén jóval alul érő rózsaszínű, hosszú felső öltönye, alól másfél arasnyira sárga selyemmel, azonfelül fehér szőrmével bélelt s ugyanilyen keskeny szegélye és ujjhajtókája is. Oldalt függélyesen hasított zsebe szintén keskeny fehér prémmel szegett. Elöl három, négyes csoportba osztott apró köves gombbal s ez alatt két pár keskeny fekete zsinörgombolóval.² (VIII. Tábla, 2. sz.)

Czigányasszony. Haja elől középválasztékkal simára lefésült s hajfonata koszorúba van feltűzve, mely előtt nagy aranyozott gyöngyfüzért visel hajdíszül. Egész feje piros-fehér csíkos kendővel van körül kötve. Füleiben aranyozott függők. Öltözte kurta, virágos szövetű, lilaszínű szoknya, alul keskeny sárga és széles piros szalaggal körülszegve, mely alul citromsárga csizmája szárközépig kilátszik. Zöld előköténye fehér csipkével szegett. Baránybőr zekéjének fehér prémje bélésül szolgál, oldalhasítékjánál és köröskörül koczkás szalaggal szegett. Lehajtott ujjhajtókáján piros harasztal virág van kivarrva. Bal karján gyékényből font kettősfülű lapos kosár. Jobb kezében árusítani vitt vas- és szénlapát és villa.³ (VIII. Tábla, 3. sz.)

A szomszédos nagy Oláhország az erdélyi határszéli részekre általában nagy hatással volt s így az ottani viseletet is befolyásolta, viszont sok elemet vett át a magyar viseletből maga is. Különösen a határszéli városok vásárainak képét tarkították a minden rendű és rangú nagy oláhok színes öltönyeikkel. Forrásaink ezek közül is bemutatnak néhányat:

Oláh bojárné. Simára lefésült haját s fején lapos tetejű magas nyusztprémkucsmát visel, mint a magyar úrirend férfiai. Öltözte halvány lilaszínű aranybrokát szövetű szoknya, hegyes orrú, magas sarkú, citromsárga színű bőrből készült lábbeli, sárga nyusztprémmel szegett és bélelt, meggy színű aranybrokát, bokáig érő hosszú, kaftánszerű felső öltöny, elől sűrűn alkalmazott, apró aranyozott gombokkal. Alul, mintegy másfél arasnyira prém helyett sárga aranybrokát szövettel bélelt. Kézahajtókája szintén nyusztprém. Ujjain gyűrűk, füleiben körtealakú nagy aranyfüggők.⁴ (VIII. Tábla, 4. sz.)

Oláh apácz. Simára lefésült középválasztékos haja és konytya fekete kendővel bekötött, mely fölé vállait és arcát is csaknem egészen betakaró nagy fekete fátyol van vetve. Egész alakja széles szájú ujjakkal bíró, bokáig érő, bő

¹ A M. N. Muzeum Codexéből.

² A M. N. Muzeum Codexéből.

³ A M. N. Muzeum Codexéből.

⁴ A M. N. Muzeum Codexéből.

fekete palástba burkolt. Lábain hegyes orrú fekete cipők, kezében gyöngyház olvasó.¹ (IX. Tábla, 1. sz.)

Oláhországi parasztasszony. Simára fésült haja fölött meggyszínű főkötőt visel, mely fölé hátul hosszan lelógó fehér fátyol van vetve. Öltözete zöld, kurta szoknya, meggyszínű szalaggal szegett, zöld váll, csavart kék szövetöv, citromsárga bőrből készült, magassarkú csizma, piros és kék csíkkal szövött előkötény, váll alatt kék pamutból kivarrott nyakú ing s egész öltözete fölé borított, hosszú sípújjú s bokáig érő, elől fekete zsinórzatú, befelé fordított szőrméjű báránybőr suba.² (IX. Tábla, 2. szám.)

Oláhországi leány. Haját simára lefésülve középvaslászékkal viseli, hajfonatai kettős koszorúba vannak föltéve és elől keskeny piros szalaggal átkötve. Egész ruhája középvilágoskék színű, széles, csavart piros szövet övvel. Váll, melyet elől két gomb tart össze, pirossal szegett. Nyakán fehér fodor és aranyozott gyöngyfűzér. Kurta szoknyája baloldalt fel van húzva és övébe dugva, miáltal lilaszínű virágokkal himzett inge magasan kilátszik. — Ez a viselet a székely népnél ma is divatban van. — Ingvállának ujjai csavart díszítésűek és sűrűn ki vannak varrva lilaszínű virágokkal. Füleiben nagy, szőlőfürtforma aranyozott függők. Citromsárga, hegyes orrú, hosszú ráncos szárú csizmája magas ezüstös sarkú.³ (IX. Tábla, 3. sz.)

Dr. Szendrei János.

UTIJEGYZETEK KELNEK, VINGÁRD, SZÁSZORBÓ KÖRNYÉKÉRŐL.

Az 1906. év nyarán Szerdahely-Koncza környékén, kelet felől közvetlenül csatlakozva az előző évben bejárt területhez, folytattam a részletes geológiai fölvételt. Miután pedig itt is sok archæológiai szempontból figyelemre méltó tárggyal találkoztam, ez irányú tapasztalataimmal, úgy mint a multban,⁴ ezennel beszámolok.

Kelnek. Szászsebestől délkeletre, a Székás-patak egyik oldalvölgyében terül el Kelnek községe, közepén még meglehetősen jó állapotban lévő erődítménynyel. A község egyik örökös elöljáró-családja révén nevezetes szerepet játszik nemcsak a szászság, de általában Magyarország történetében is. A II. Geiza uralkodása idejében Magyarország délkeleti részeibe telepített szászság, csakis a királynak alárendelve, ügyei elintézésében teljes autonómiát élvezett. Maga választotta elöljáróit úgy a községekben, mint a székben s csak a szék fejét, a királybirót (comes, judex regius) nevezte ki a király. A községek élére választott elöljáró (gréb, hann) eleinte olyanokból került ki, a kik vagyonosságukkal vagy értelmességökkel tűntek ki, vagy a bevándorlás s letelepülés alkalmával szereztek érdemeket. Ezen férfiakat aztán nemcsak ismételt

¹ A M. N. Muzeum Codexéből.

² A M. N. Muzeum Codexéből.

³ A M. N. Muzeum Codexéből.

⁴ Archæológiai Értesítő, U. F. XXVI. (1906) köt., 335. l.

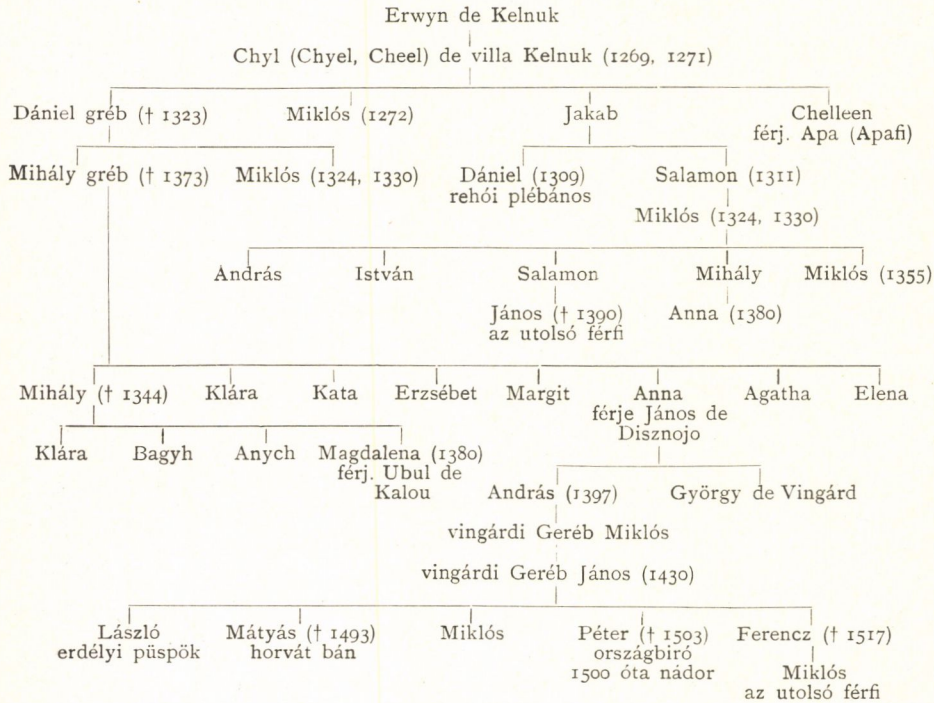
választotta meg a hozzájuk ragaszkodó nép, hanem hálából ráruházta az elöljárói tisztet fiukra is, úgy hogy idővel ez a tisztség a családban örökös lett s a család férfiágának kihalása után a leányágra is átszállt, különösen olyan családban, mely időközben a Királyföldön kívül nemesi birtokok megszerzésével tekintélyét emelte s házasságok útján a nemesi családokkal jött rokonságba. Ezek közt a szász örökös elöljáró-családok között legjelentékenyebb a kelneki,* melynek leszármazói nemcsak a szászság, de Magyarországon is előkelő szerepet játszanak. Ennek a családnak okiratos története 1265. évvel kezdődik. István, Erdély hercege, IV. Béla idősebb fia jogait öccsének, Bélának dédelgetése által megtámadottnak látván, atyja ellen fegyvert fog. A szászság többsége Bélával rokonszenvez, de egyes kiválóbbak, köztük *Chyl* (Chyel, Cheel) *de villa Kelnuk*, Erwyn fia, István zászlaja alá szegődik, személyes bátorságával, vitézségével kitűnik Feketehalomnál és Dévánál s az 1265-iki illszegi (ma Isaszeg, Pestmegyében) csatában csatadöntővé lesz s életveszélyesen megsebesül. Érdemei elismerésül István 1269-ben Chylnek Demeterpatakát és Rohundorfot (? Nádasdja) Alsófehérmegyében adományozza. Ezen királyi adományokhoz 1271-ben megveszi Chyl Teel-től Balászfalvát és Szancsált, mely adásvevést V. István király 1271-ben megerősíti. Később megszerzi Spring és Drassót. Chyl 1271 vagy 1272-ben hal meg s fia is gyarapítja a birtokot. Fia és utódja a grébségben, Dániel megveszi 1291-ben Kutfalvát és Benczenczet, 1313-ban Gergelyfáját és Veresegyházát, unokája Mihály gréb 1329-ben Vingárdot, 1330-ban Ringelskirchet, nem tudott időben Birnbaumot szerzi. 1324-iki okirat említi, hogy a villa sub castro Petri (Szászcser) is az ő tulajdonuk. Úgy, hogy mire Chyl ükunokájával a család férfiága a XIV. sz. vége felé kihál, igen tekintélyes terület volt a Kelnekkal határos Alsófehérmegyében e család birtokában. Chyl unokája Dániel gréb, miután hasonnevű fia utód nélkül hal meg, 1345. évi február 3-án kelt végrendeletével Klára, Katarina, Erzsébet, Margit, *Anna*, Agatha és Elena leányait teszi meg e nagy birtok örökösévé, mely végrendelkezést I. Lajos 1345. évi május 31-én megerősíti. A leányok aztán 1380. évi április 23-án osztozkodnak a birtokon** olykép, hogy mind a hat örökös valamennyi birtokban részes. Dániel gréb leányai közül Anna a Katisz nemzetségből való Jánoshoz, Petrus de Disznójo (Nagydisznód) fiához megy férjhez, a ki felesége révén örökli a kelneki grébséget s névadója lesz a XV. században oly igen magasra emelkedett vingárdi Geréb-családnak. A kelneki grébséget örökli János fia, Miklós, majd unokája (II.) János. Ez azonban, dacára fia ellenmondásának, 1430. évben a grébudvart és örökös gréb-tisztet a községnek adja el. A kelneki szász örökös gerébek nagy vagyona a leányágon a magyar nemesek birtokába megy át, kik közül nem egy sokra viszi. A vingárdi Geréb-családon kívül az almakereki Abafi-család, melynek egyik tagja erdélyi fejedelem volt, Chyl leányában, Chellenben özanyját tiszteli.

* F. Baumann, Die Erbgrafen des Unterwaldes. (Programm d. ev. Untergymn. in Mühlbach, Schuljahr 1867/8.)

** Az osztozkodási okiratot teljes szövegében közli F. Baumann, Die Erbgrafen des Unterwaldes, pag. 17.

A kelneki örökös gréb családfáját az alábbiakban közlöm:

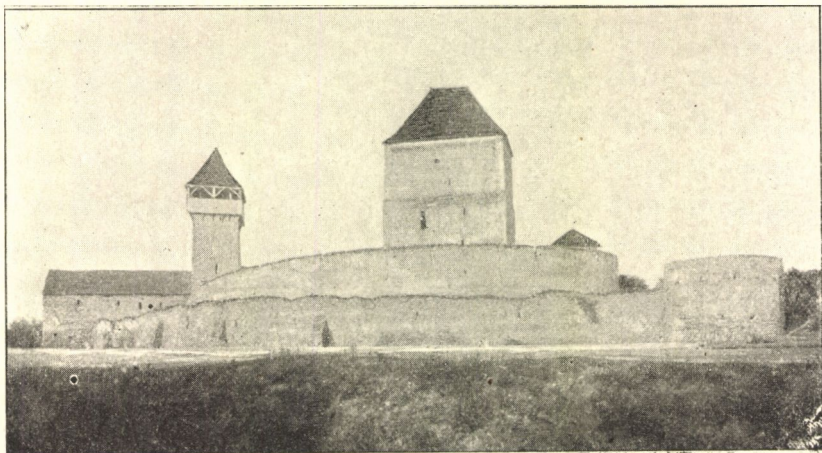

A község közepén, a patak partján áll a vár, típusos százsz «parasztvár», mely, bár írott okirataink nincsenek erre, bizonyára szoros összefüggésben van a kelneki örökös gréb-családdal. A terjedelmes vár köralakú. A várudvar déli részében van a négyszögű, zömök öregtorony, mely kétemeletes. Bejárása az első emeleten van, ahonnt az erős boltozatú földszintre a keleti falban levő lépcső vezet le. Az emeleket gerenda-födény választotta el egymástól. A várudvar keleti részében pedig egy csúcsíves stílusban épült kápolna áll. A várudvarba a kaputornyon át jutunk, melyhez erős folyosó visz. A várfalat a kaputorony átellenében négyszögű bástyatorony erősíti. A belső fal belső részéhez csatlakoznak azok a kamrák, hol még nemrég a szászág gabonáját, szalonnáját raktározta be. A belső falat 9—11 méter távolságban a külső, alacsonyabb fal veszi körül, melynek kerülete 258 m, s melyből a déli oldalon egy kerek bástya ugrik ki.

Hogy mikor épült e vár? arról följegyzések hiányoznak. Valószínű, hogy a tatárjárás után, a mikor a nyílt falvakban lakó szászság sokat szenvedett biztosítandó vagyonát, tán ép Chyl gréb rakta le alapfalait, mely ekkor még egyszerű körfalból állott, a kaputoronnyal. A XV. században, a mikor a löfegyverek meghonosodtak, a mint azt tisztán látni, a várfalat magasabbra építették, lőrésekkel látták el, s valószínűleg ekkor épült az öregtorony, a kápolna s a külső, alacsonyabb várfal. Mikor pedig 1430-ban vingardi Geréb János eladja a községnek a gréb-udvart és az örökös grébséget, építette a belső várfalhoz a lakosság a kamrákat. Annyi bizonyos, a falrakásból tisztán

kivehető, hogy e kamrasor később lőn hozzá építve a falhoz, s nem egykorú vele.

I. A KELNEKI VÁR.

Deutsch Fr. ezt a várat román-stílusban épültnek mondja.* Ez azonban nem állhat meg. Szó sincs róla, hogy a XII. század közepe táján az Erdőaljára** telepedett szászok román-stílusban ne épített volna. Ezt a szászsebesi, péterfalvi, szászorbói templomok eléggé bizonyítják. De az új telepesek eleinte nyílt falvakban éltek, s csak a tatárok pusztításai után gondoltak rá a védelemre, fallal vevén körül a rendszerint a község szélén, emelkedettebb helyen álló templomot. Ekkor azonban már a csúcsíves stílus honosodott meg. És minekutána az ellenség dülásai ismétlődtek, épültek magában a községben a parasztvárak, minő a kelneki is. Az öregtorony nyílásainak félköríves záródásait tán inkább már a renaissance-stílus hatásának tarthatjuk s nem a román stílusának, s későbbi javítások eredményei lehetnek.

A kelneki örökös-grébek udvarháza a vártól északra, a szomszédságában, a mai paplak helyén volt, a papi kertben némi alapfalak még most is megvannak.

Mint az e környéki szász falvakban több helyütt még látni: a község szélén, emelkedettebb helyen van a templom, körülötte a temető. Így van ez Kelneken is. Az eredetileg csúcsíves stílusban épült templom az idők folyamán sokat szenvedett, úgy hogy bár a XIX. század második felében történt átépítés alkalmával igyekeztek a stílust megtartani, régi voltából igen ki van vetköztetve s a sekrestye ajtaján kívül más nem maradt fenn eredeti állapotában. Kerítő fala teljesen eltűnt.

Vingárd. Kelnektől északra, a drassói völgy kezdetén, szeliden hullámos

* *Deutsch Fr.* Unsere Burgen, 15. Die Kellinger Burg. (Jahrb. d. siebenbürg. Karpathen-Verein, IX. (1889) Jg.)

** Erdőalja (Unterwald) a helyi neve a Királyföld annak a részének, mely egykor a szászvárosi, szászsebesi és szerdahelyi szék volt.

dombok aljában terül el Vingárd községe, s északi szélén, emelkedettebb helyen áll az a csúcsíves stílusban épült templom, mely ezt a községet érdekessé teszi. 1329. évi július 27-én erősíti meg András, a bakai Illés fia azt az adásvételt, mely szerint Dániel a kelneki örökös gréb 50 ezüst márkáért megvette öreg atyjától a terjedelmes vingárdi birtokot, melylyel a kelneki gréb-család alsófehérmegyei birtokai lényegesen megszorodnak. Nincsenek rá írott bizonyítékaink, s csak az okiratok neveiből következtethetjük, hogy a férfiágon kihalt kelneki örökös gréb-család leányai közül Anna, a ki Jánoshoz, a disznójói Péter fiához megy férjhez, Vingárdon s nem Kelneken lakhatott, mert fiai «de Vingarth» említettnek; s bár az 1380. évi április 23-án kelt osztzkodáskor Anna ép úgy mint a többi falvaknál, Vingárdnak is csak egyhatodrészt kapja örökül, mégis utódjai a *vingárdi* előnevet veszik föl. Ki volt ez a János, a disznójói Péter fia, a később oly nagy szerepet játszó vingárdi Geréb-család megalapítója? Erre nézve *Karácsonyi J.** ad fölvilágosítást. Szerinte a Kacsics (Katisz) nemzetségből származó «Cseh II. Péter, I. Mihály harmadik fia eleinte Nógrádmegyében testvéreivel együtt működött, de 1312-ben sógora, a Kökényes-Radnót nembeli Radnót a szolnok-dobokamegyei Ormány falut és Kepes-telkét ajándékozta neki s e révén Erdélybe került. Itt nőül vette Talmácsy Miklós nőtestvérét, Katalint s leköltözött Nagyszeben mellé, Disznójóra, vagyis a mai Nagydisznódra. Ez által a szászok földjén vetette meg lábát s ott is halt meg. Gyermekei is a szászföldön laktak s fia II. János gerébséget (gref) viselvé, névadója lön a később oly magasra emelkedett vingárdi Geréb-családnak.» Ennek kiegészítéseül szolgál az, a mit Kelneknél már előadtam. Mely szerint disznójói Péter fia János a kelneki örökös gréb Mihály leányát, Annát, veszi nőül, kinek révén a család birtokainak egyhatodrészen kívül a kelneki grébséget is örökli. Unokája: Miklós (felesége Bogathy Ottilia) fia János, a ki már a vingárdi Geréb nevet viseli, a kelneki gréb-udvart és örökös gréb-tisztséget 1430-ban eladja a községnek. Hogy mért tette ezt? megokolva látjuk tettét, ha tudjuk, hogy ennek a vingárdi Geréb Jánosnak a felesége horogszegi Szilágyi Zsófia, Hunyadi János, Magyarország kormányzója feleségének a nővére, s magas tisztségeket visel. Így 1448-ban görgényi várnagy, 1458-ban erdélyi főkapitány. No meg kellett a pénz a nyomban ismertetendő templom fölépítéséhez. Fiai még többre vitték. Vingárdi Geréb László erdélyi püspök, Miklós horvát bán († 1493), Péter országbíró, majd 1500 óta palatinus († 1503). János unokáiban azonban kihalt a család.

Kihalt vingárdi Geréb János családja, azonkívül azonban, hogy nevezetes szerepet játszik Magyarország XV. századbeli történetében, Vingárdon egy figyelemreméltó építménynyel örököltette meg magát. A templom a község északi szélén, emelkedettebb helyen áll, szép csúcsíves stílusú épület. Falát téglával vegyes terméskőből rakták, a támpillérek s egyéb faragott szöglet- és szegélykövek azonban lithothamniumos lajtamészből, míg az ajtó és ablakkeretek riolit-tufából vannak kifaragva. Nyugati falán van a (ma befalazott) főbejárat: díszes, bordás keretű, gótstílusú ajtó; felette iker gót-ablak, s e felett

* *Karácsonyi J.* A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. II. köt., 271. l.

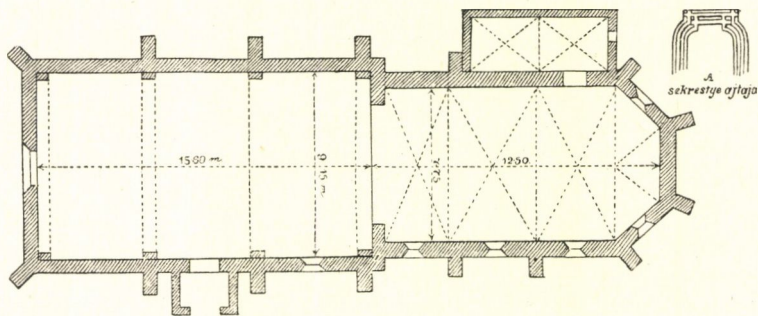
egy négyszögű tábla közepén gót pajzson a Katisz (Kacsics) nemzetség címere : kék pajzsban ágaskodó koronás oroszlán, mellső két lábát fölemeli, farka föl-kunkorodott. A címerpajzsot 3 oldalon kanyargós szalag veszi körül, melyen

2. A VINGÁRDI ÁG. HITV. EV. TEMPLOM.

a gotikus majuskulákkal a következő fölirat: *Hoc opus fecit fieri Magnificus Dominus Johannes Gereb de Vingart Anno D. M · CCCC · L · X · I ·* olvasható.

A déli falon is van egy kisebb, bordás keretű gót-ajtó, szemöldök gerendáján gót-pajzs, rajta a horogszei Szilágyi-család ágaskodó zergéje.

3. A VINGÁRDI TEMPLOM ALAPRAJZA.

Ezen az ajtón át jutunk az egyhajós csarnok-templomba, mely pontosan keletelve van. A hajó hossza 15.60 m, szélessége 9.15 m. A XVIII. században újra boltozták olykép, hogy a templom falát épségben meghagyva, a külső támasztó pilléreknek megfelelően a belső falfelülethez falpilléreket raktak, s ezeken nyugszik az alacsony dongaboltozat, részben eltakarva a keskeny, csücsíves ablakokat, úgy, hogy az ablak felső részét elfoglaló mérmű csak kívülről látható, de megvan. (Szép példáját láthatjuk az ily módon való átépítésnek a

tordai róm. kath. templomon, mely külsőleg az eredeti állapotban van, s ha beléje megyünk, empire-stílusban épült templomban vagyunk.) Csúcsíves diadalív választja el a hajótól a szentélyt, mely 12.50 m. hosszú s 7.75 m. széles. A nyolcszög 3 oldalával záródó szentély boltozata még eredeti állapotban van meg. A falból kiemelkedő, alsó részén növénymotívumokkal díszített konzolokból indulnak ki a bordák, melyek a boltozatot behálózzák, s a hol egymást keresztezik, egy-egy címeres zárókő van. Keletről nyugat felé haladva: az első zárókő koronás pajzsán az ország címere: négyfelé osztott pajzs: a polyakkal, az apostoli kereszttel, a dalmata három koronás leopárd-fejjel s a cseh oroszlánal; a második zárókő pajzsán a vingárdi Geréb-család koronás oroszlánja; a harmadikon a horogszegi Szilágyi-család lángokból kiemelkedő zergéje, mellső lábaiban fenyőág; a negyediken a Hunyadi-család ágon ülő gyűrűs hollója. Meglepő társasága ez itt a címereknek, de azonnal megértjük, ha tudjuk az építő vingárdi Geréb János méltóságait és családi összeköttetéseit, melyeket fentebb vázoltam. A szentély déli oldalán 3, a délkeletin 1 csúcsíves, mérműves ablak van. A déli oldalon, az oltár mellett csúcsíves ülőfülke. A szentély északi oldalán szép bordás keretű ajtó visz a sekrestyébe, melynek boltozata szintén még eredeti. Itt is a falból kiemelkedő, növénymotívumokkal díszes konzolokból indulnak ki a boltozat bordái, melyeknek keresztezésénél szintén címeres zárókövek vannak. És pedig a keletin a vingárdi Geréb, s a nyugatin a horogszegi Szilágyi-család címere. Ugy, hogy az építők eléggé megörökítették magukat e helyen. Nagy sajnálatomra nem ismerem a Hunyadi János által 1449-ben építtetett tövisi templomot. Összehasonlítva azonban a vingárdinak alaprajzát a tövisinek a műemlékek országos bizottságának kiadványai I. kötetének 125. lapján közölt alaprajzával, a kettő beosztásában, méreteiben annyira egyezik egymással, hogy azt tartom, nem követek el nagy hibát akkor, a mikor e két templomot ugyanazon mestertől építtetnek tartom. A mit tán támogathat az a közeli rokoni viszony, mely vingárdi Geréb János és Hunyadi János között volt.

A vingárdi Geréb-család kihalása után Vingárd mások tulajdonába ment át. Így 1532-ben Keserü Mihály dévai várnagy kapja a vingárdi kastélyt. Neje, Bánffy Margit, a kitől származó gyermekei: Margit, Apaffy Miklósné; Kata, Orbai Miklósné és István, Saffirának, Mojsze havaselvi fejedelem leányának a férje, a ki Kata nővérevel egyetemben 1581-ben Izabella királynétól Vingárdnak felét nyerik adományba a springi s egyéb részbirtokokkal. Ezen újabb birtokosok közül Orbai Miklósné, Keserü Katának sírköve van meg a vingárdi templomban. Az oltár lépcsője előtt ugyanis a padlóban három sírkő fekszik, melyeket azonban a századok óta rajta járók annyira lekoptattak, hogy ma már olvashatlanok. Csak a középső peremén voltam képes ennyit kibetűzni: KATHARINA KESEREW. I. Rákóczy György 1643. évi november 8-án Vingárdot, kastélyával s a hozzá tartozó Ohaba, Kakova, Kápolna, Sinna, Gergelyfája, Spring, Maag, Gorbó falvakkal saját fiának, Zsigmondnak adományozza.*

* *J. Kemény*, App. Dipl. XVII.

4. MALOMVIZI KENDEFFY GÁBORNÉ
SZ. VARGYASI DANIEL BARBARA († 1697)
SÍRKÖVE A VIGÁNDI TEMPLOMBAN.

Birtokos lehetett Vingárdon a malomvizi Kendeffy-család is. Erre enged következtetni a templom hajójának déli belső falához erősített, jól fentartott sírkő. Szélessége 91 cm., magassága 172 cm. Bemélyedt peremén: INSIGNIA SPECTABILIS AC | GENEROSÆ DOMINÆ BARBARÆ DANIEL, SPECTABILIS AC GENEROSI | QUONDAM GABRIELIS KENDEFFI | DE MALOMVIZ RELICTÆ, VIDUÆ, OB: AÐ 1697, DIE, 17, MARTY AT=SUA, 65. Középső mezejének felső részén renaissance ikerboltív alatt, jobbról a vargyasi Daniel-, balról a malomvizi Kendeffy-család címere. Az ikerív kagylós aljú consola alatt: álló nő szemközt, jobbjaival fiú, baljaival leány kezét fogja, balról távolabb még egy fiú alakja. A Daniel-czímer alatt koporsó, rajta ASZONY DANIEL BARBARA, a Kendeffy-czímer alatt a leány és fiú között 3 koporsó, rajtok GERGELY LÁSZLÓ EVA arany betűkkel ráfestve. A sírkő középső mezejének alsó, 85 cm. széles s 70 cm. magas bemélyedt részén:

* D * O * M * S *

ELKÜLVÉN LÁZARRAL MENYEI RESZKEKET
ABRAM KEBEELBEN, ITT HADÁK ESEKET
HOLARIAK ELJÖNI UJJ EGET ES FÖLDET
A BIROVAL EDGYŰT AZ NAGY ITELETET
KENDEFI GABORNÁK ÓZVEGYES-ARVAJA
EKINTEES ASZONY DANIEL BARBARA
EZERHATSZAZ FEET KIELNÖZVÉN HETSZAMBÁ
KI ŐRÓK EELTEL MULNDOT FELVALTA
ELŐTTE BOCSATVAN FIAT ES LEÁNYAT
KENDEFI LASZLO KEDVES UNOKAJAT
HOGY AZOKNAK TSONTYOK ÉRNÉK HIDEG
~ TSONTYAT ~

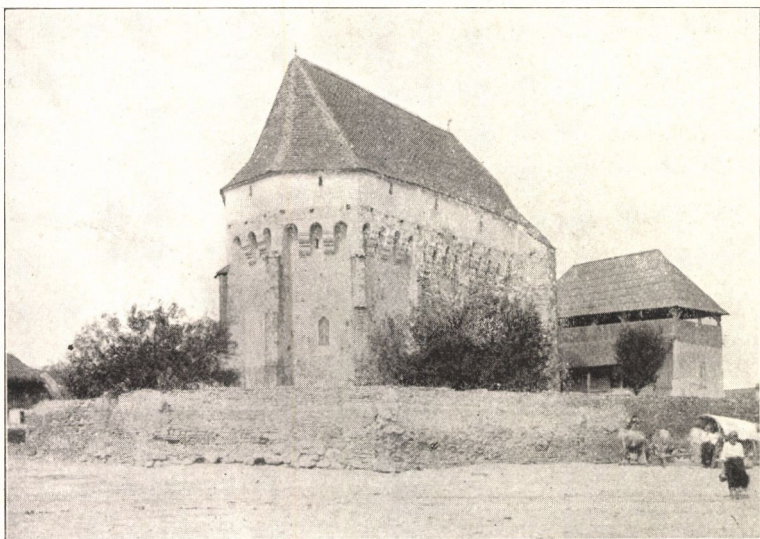
A sírkő anyaga durva mészs, s több színben ki volt festve, melynek nyoma még több helyütt megvan.

Vingárdon ma az enyedi Bethlen-kollegium a nagybirtokos. Lakói magyarok, szászok, oláhok. Miután Vingárd sosem tartozott a Királyföldhöz, hanem megyei területen feküdt: a szász lakosság nem eredeti telepítvényes, hanem a kelneki örökös grébek szolgálai jöttek át s telepedtek itt meg. A templom az ág. hitv. ev. szász egyház tulajdona. Kerítőfala már rég nincs meg, ép úgy a vingárdi Gerébek kastélyát is hiába keressük itt.

A templomnál jóval lejjebb, az iskola telkének szögletén van az alacsony harangtorony, s benne az a OREX GLORIA VENI CVM PACE 1664 SKADT ME FVDIT fölíratú harang, melyről már Müller Fr.* is megemlékezik.

Búzd. Vingárdtól délkeletre, a drassói völgy jobb ágában húzódik meg Búzd községe, s közepén nagyobb téren áll a fallal kerített szász templom, mely szintén figyelemre méltó régi építmény.

5. A BÚZDI ÁG. HITV. EV. TEMPLOM.

Teljesen téglából készült, 14·33 m. hosszú s 6·48 m. széles egyhajós csúcsíves épület. A nyolczszög három oldalával záródó szentély *délnek* néz, vagyis nincs keletelve. Ablakai csúcsívesek, melyek azonban későbbi restaurálások alkalmával sokat veszítettek eredeti formájukból. Boltozata eredeti, szép hálósan futó bordákkal, melyek a falig lenyúlnak s ennek síkjában vesznek el. Az oltár fölött lévő fölírat szerint a templom 1523. évben épült, a mit annál is inkább valószínűnek tartok, mert a XVI. század elején az erdélyi részekben hasonló hálós boltozat volt divatban. Ez a templom annyiban különbözik az e vidéki csúcsíves szász templomoktól, hogy a boltozat fölött lőréses karzat fut körül, melyhez az északnyugati sarkon levő kerek toronyban csigalépcső

* Fr. Müller: Zur älteren siebenbürgischen Glockenkunde. (Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. N. F. IV. 1859, Pag. 235.)

visz föl. A lőréses védőkarzat a külsején vak-arkádós kiugró részként jelentkezik a támasztó pillérek között. A Küküllő mentén az ilyen védőkarzatos templomok gyakoriak. A templomot egyszerű fal veszi körül, melynek északi részeit egyemeletes épület, az egykori kapu alkotja, ma iskola és tanítólak. Oszlopokon nyugvó födele alatt három harang lóg. A nagyobbik harang felső részén, két lécz között OREX GLORIAE · VENICVM · PACE · VM · MS · LDH · P · PB · R · CE · A · D NE · TK 1678 fölírat van.* A középső harang felső részén két lécz között: IESVS · NASARENVS · REX · IVDEORVM : G : D : T : D : KD : FF : PASTOR : ^{ECLESIA · AT}_{FECIT · C · H · R} 1 · 5 · 8 · 3 olvasható. Az egyház birtokában egy 176 cm. magas szép renaissance aranyozott ezüst kehely van, melyen azonban sem fölírat, sem évszám. Ismerteti s képét adja *Reissenberger*.** Búzd község lakosai szászok és oláhok. Daczára ennek sohasem tartozott a Királyföldhöz, hanem megyei területen feküdt s a szászok nem a betelepülés-kor, hanem később költöztek ide a birtokos jobbágyaiként. Kisenyeddel egyetemben Búzd még nem rég a báró Bornemissza-család birtoka volt. Itt van e család sírboltja is. Házasság következtében a báró Huszár-családra szállt s jelenlegi birtokosa báró Huszár Ilona, a festőművésznő.

Récse. Kelnektől délre a Székás-patak egyik mellékvölgyében terül el a szászok és oláhok lakta Récse községe az egykori Királyföldön.

A község délkeleti szélén, emelkedettebb helyen áll a szász templom. Kisméretű, egyhajós csúcsíves építmény, melyet azonban később erősen átépítettek úgy, hogy csak egyik ablaka és a torony ajtaja gót stílú. Ez utóbbinak szemöldökgerendáján lévő 1801 évszám valószínűleg az építés idejét jelzi. A toronyban három harang lóg. A nagyobbik harang felső részén két lécz között: ✠ FVSA · IN · HONOREM · ET · NOMINE · IESV · IN · VSVM · RETSH · ANNO · 1698 : 9 · DECEMB : PAST · GEOR · KRAVS · AEDIT · MI · SC · MI · ECKERT fölírat van. A középső harang felső részén gót majusculákkal ✠ O · REX · GLORIA · VENI CVM · PAX · olvasható. A kis harangon nincs fölírat. A sekrestye északi külső falán körülbelül 70 cm. széles, 80 cm. magas kölap van megerősítve. Peremén: MAGNVS · BONESIVS | DE POSCH ECCLÆ RETSCHEN : | PASTOR SYNCERVS | MORITVR AN : 1580. Középső mezejének felső része bemélyedt, s itt könyvön kehely az ostyával. A könyvön DIE XXX MARTII. A középső mező alsó részén a következő fölírat:

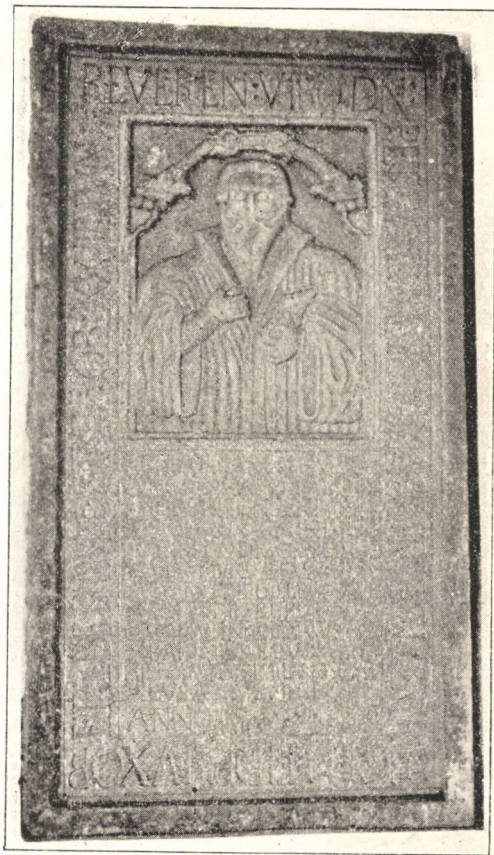
SYMBOLVM SWM
NEMO C̃FIDAT NIMIŰ SECŰDS
NEMO D̃SPERET NIMIŰ MOLSTIS
ILLE Q̃I DONAT D̃AEM FRONTI
CVM VOLT AFERT
PE-BALANNO
GENERO PRO-
CVRNTE

* Fölíratát megcsönkítva *Fr. Müller* is közli. (Zur älteren siebenbürgischen Glockenkunde. Archiv für siebenbürgische Landeskunde, N. F. IV. 1859, Pag. 219.) Ugyanő megemlékezik O MARIA TVEREPLĒBEM BVSDANVM 1510 fölíratú harangról is, mely azonban már nincs meg.

** *L. Reissenberger*, Kirchliche Kunstdenkmäler aus Siebenbürgen. Pag. 28, Taf. 18.

Szászorbó. Még tovább délre, a következő völgyben épült Szászorbó községe, számos archaeologiai szempontból érdekes és figyelemre méltó tárgygyal. Ezek között nem csak korra, de egyebekben is első a községtől keletre, emelkedettebb helyen lévő román stílusú templom. Egyike azoknak a templomoknak, melyeket a szász telepesek csakhamar letelepedésük után építettek, de a melyből már az «Erdőalján» csak még a péterfalvi torony s a szászsebesi templom tornya és középhajója maradt fenn. Bizonyára minden község első földadatai közé tartozott templomot építeni, még pedig a XII. században divatos román stílusban. De ezeket a tatár és török dúlások tönkre tették s a lakosság az új templomot csúcsíves stílusban építette, melyeknek javarésze, bár átépítve, megvan még. A szászorbói román stílusú templom eredetileg háromhajós bazilika volt, egyenes záródású szentélylyel, nyugati oldalán toronnyal. A középhajó hossza 17.38 m., a szentélyé 9.43 m., míg a szélessége 7.54 m. A középhajót az oldalhajóktól, melyek ma már hiányzanak, négy zömök oszlop választja el. Az oldalhajók fölé emelkedő középhajó falán négy, kívül-belül kiszélesedő keskeny ablak van. A szentély déli oldalán egy befalazott ajtó, fölötte félköríves lóherelevél-alakú timpanon, melynek párja látható a sekrestyébe vivő ajtó fölött. A szentély északi falán, a sekrestyeajtó közelében csúcsíves szentségtartó-fülke. A torony felső részén oszlopos román ikerablak. Ma földélnélküli rom, melynek azonban falai még teljes magasságban állanak. Egykori védőfalát a temető-megnagyobbítások elhordták. Ez a templomerőd egykor a domb aljában lévő papilakkal földalatti folyosóval közlekedett, melynek egyrésze a papilak pinczéből kiindulva, még megvan. A megújuló ellenséges beütéseknek lehet a következménye az, hogy később a szászorbóiak lent a völgyben, magában a községben építettek csúcsíves stílusban új templomot, melyet még ma is használnak, s melynek még csak ablakai a régiek. A XVIII. században erősen átépített templom déli falán lévő s alább teljes szövegében közölt fölírat elmondja e templom, illetőleg község sorsát, melyben osztozott a többi szomszédos község is. De egyben aziránt is

6. CALOPENS PÉTER PAP († 1569)
SÍRKÖVE SZÁSZORBÓN.

fölvilágosít, miért építették át a XVIII. században e környék templomainak javarészét, s miért találkozunk majdnem valamennyi templomban ezen korú, művészi szempontból jelentéktelen barokk oltárokkal. József császár türelmi parancsának a nyomai ezek. A fölírat szövege:

ⲛⲓⲧⲓ

AEDEM HANC SACRAM
QUAM FAMOSISSIMUS ILLE VALACHUS TRANSALPINUS

A' 1599

PROFANAVIT EXUSSIT EVERTIT
SAXORUM ORBACENSIIUM EX CCCC RELIQUIA XVI
PAULATIM RESTITUERUNT
PASTORIBUS SUCCESSIVIS CHRIST · CZECH ET GEORG · RAU
CURIS CHRIST · VEBER MATTH · SCHUSTER & MATTH · VEBER
CONCAMERATA POSTMODUM

A . 1743

TH · SILLES PAST & CAP · DECANO -
MICH · BECKER & MICH · SCHORSTE IUR · PETR · THIEZ VILLIC
MICH CZECK & TH · THIEZ AEDIT
REGNANTE IOSEPHO II. [SIMO
SACRORVM AC SECULARIUM REFORMATORES SINGULARI AUSPICATIS
AMPLIOREM HANC & NOVAM FORMAM INDUIT

AB A: 1784

PAST · FRIED · TEOPHIL · GRAU
AND & MICH · CZECK AEDIT
IOH · MINTH & THOM · SCHORSTEN IUR
IOH WEINHOLD VILLIC.

A templomban több növénymotívumokkal ékes templomszék.

A templom pitvarában a falhoz támasztva két sírkő van, melyek eredetileg a felső, temetőbeli román stílusú templomban voltak, leégése után hozták le ide. Az egyik 92 cm. széles, 169 cm. magas, durvamészből való. 81 cm. széles s 155 cm. magas bemélyedt részének peremén a következő fölírat van:

REVEREN · VIRO DN: | PETRO CALP®O PASTORI E®CLAE VRBE |
GEN: FIDELI, VXOR | ET LBERI M®STI Pos · OB: XXIII IVN:

A belső mező 52 cm. széles, 66 cm. magas bemélyedt részén a néhai szemközt néző szakállas, bajszos mellképe, jobbját a gallérhoz emeli, baljában biblia; feje fölött két, egymás csőrébe harapó libafej. Az alak alatti részen:

SCHLATINA * MEGENVIT FVL VO C®LEBRATA METALO
SED DEDIT INGENIVMCL TA CORONAM MIHI.
PETRVS EGO DICOR, PETRI Q®Q^{VE} MVNERE FVNCTO,
CVRA FVIT DOCLEM PAS-CERE VTIPSE GREGEM.
OCCVBVI IN FOLIX CVRSV RAPTATVS EQVORVM,
HIPPOLYTO SIMILIS MORI BVS ATQVE NECE:
ANNO 1569 GMEL · C

* Ma Zalathna.

A monda szerint: kocsin hazaigyekezve, az út mellől felröppenő libáktól a lovak megijedtek, a kocsit fölfordították, s a pap holtan maradt ott, mit a fölirat is megemlít. Ezzel függ össze az alak fölötti két libafej is.

A másik, ugyancsak durvamészből készült sírkő 90 cm. széles s 188 cm. magas, 7 cm. széles peremén a következő fölirat: TVMVLVS RNDI ET CLARISS VIRI | DNI IOHANNIS HELVIGII SZENTAG: PASTORIS ECCLÆ: ORBOCEN: MERITISS | CVM IAM ANNOS 16 FIDELITER IN OFFI | CIO IBIDEM SV-DASSET PLACIDE IN DNO VITA DEPVNCTI AO 1653 DIE 26 IAN ÆTA SVÆ 6? A 72 cm. széles s 170 cm. magas keretes bemélyedt középmezőn a néhai hosszú hajú, szakállas-bajuszos teljes szemközt néző alakja, magas gallérú papi ornátusban; fölemelt baljában biblia, valamivel alacsonyabban lévő jobbájában kendő; fejénél jobbról-balról egy-egy szárnyas angyalfej. A bemélyített mező peremén: CERTAMEN CLARVM CERTAVI . QVID MODORE | STAT (az alak lábai) DEP | OSITVM EST VITÆ IAM DIADEMA MEAE. Az alak feketére, az angyalfejek s a belső betűk vörösre voltak festve, mely még sok helyütt most is megvan. Mind a két sírkő jó föntartású s szép tipusa a XVI–XVII. századbeli erdélyi szász sírköveknek.

Az egyház birtokában több ötvösmű is van. Jelesen: egy 22,5 cm. magas, hat karéjos lábon lévő egyszerűbb renaissance ezüst kehely. A másik 20,5 cm. magas, renaissance aranyozott ezüst kehely, kupáját s talpát szép növény-motivumú dísz ékesíti. Talpának peremén cursiv betűkkel bevésve: *Gott undt der Christlichen Kirchen zu Ehren in Vhrbegen * ge Opfert von Michael Czeck 1696* fölirat olvasható.

Mesterjegye SH. — 26 cm. magas, aranyozott ezüst födeles kanna, mellső részén koszorúban négy sorban: BONVM | ECCLESIAE | ORBOCENSIS | 1680. 21 cm. magas, ezüst födeles kupa, födelén az istenbáránynyal, mellső részén koszorúban könyvön álló kehely, körülötte: IOANNES · HELVIGIVS · SENT AGATENSIS · 1645. Ezt tehát ugyanaz a pap ajándékozta, a kinek sírkövét föntebb ismertettem. — 15 cm. átmérőjű ezüst tányér, karimáján bevésve: TOBIAS FLEISCHER ANNO 1712. Ezüst ostyatartó, födelén feszület, oldalán bevésve: DEM MICHEL CZECK ZV EHREN HABEN DIESES VEREHRET TH. CZ. I. S. V. A. CZ. 1727.

* A község szász neve Urwegen.

7. SZENTÁGOTAI HELVIG JÁNOS PAP
(† 1653) SÍRKÖVE SZÁSZORBÓN.

A csúcsíves stílusban épült templomtól nem messze a község közepén van a vár. A kelnekinél jóval kisebb vár fala négyszögalakú, legömbölyített sarkokkal, melyeknek kettejét bástyatorony erősítette. Közepén áll a vastag falú, zömök öregtorony, melybe beleépítették a XIX. század 90-es éveiben a belőle magasan kinyuló harangtornyot olykép, hogy ezáltal a régi fal mit sem szenvedett. Az északi részén lévő kaputorony erős zömök építmény,

8. A SZÁSZORBÓI VÁR.

melynek földszinti része nem egyenes, hanem könyökszerűen megtört folyosó, közepén leereszthető gerendarácsal, hogy a védelemnek még inkább megfelelhessen. Emeletén volt a pap lakása és az iskola, most a lakosság szalonnájának a raktára. A terméskőből épült kaputorony külső részén az emelet ablakának kereteként egy római szobor van befalazva: női alak hat emlővel, köldöke táján emberarcz. Saroktámasztó pilléreibe pedig egy római oroszlánt falaztak be. Szászorbó keleti határában gyakran találunk római maradványokat: bélyeges téglát, vízvezető csöveket, faragott köveket. A Szekás-patak balpartján

volt a római út s az útfélen levő Cedoniaes város helye, úgy látszik, Szászorbó határa keleti részében keresendő. A tatárjáráskor az e vidéki szász községek sokat szenvedtek, s utána a védelemről kellett gondoskodni. Valószínűleg előbb a felső templomot vették körül fallal, s csak később építették lent a völgyben a várat, melynek kerítő falát a löfegyverek meghonosodása után ők is emelték, a mint ez a falrakáson jól látható. Legtöbbet szenvedett e nép 1599-ben, a mikor Mihály havaselvei vajda a várat bevette, fölperzselte, s a mint azt az alsó templomban levő fölírat megörökítette, a 400 családból csak 16 élte túl a pusztulást. 1625-ben helyreállították a várat, mely aztán 1656-ban a tatárok ostromának dicsőségesen ellenállt. Majd később, hogy nem volt többé szükség rá, omladozni kezdett, csak a kapubástyát tartják fenn, hogy benne szalonnájukat raktározhassák el.

Az ellenséges betörések pusztításaitól megvédendő a lakosságot s vagyonát: bent az erdőben, egyik exponáltabb csúcson is építettek várat a szászorbóiak. Helyben fejtett terméskőből épült e vár négyszögben, melynek hossza 45, szélessége 25 lépés. Az 1 m. vastag fal kisebb-nagyobb részlete még fennáll, de általában nagyon is rommár. Bejárata az északi részen lehetett, melyet tán torony is védett, de ez már nem konstatálható.*

Doborka. Szászorbótól keletre völgyben terülnek el Doborka házai. Egyike a régi szász telepeknek. A község szélén, emelkedettebb helyen van vára s benne temploma. A még jókarban lévő vár szabálytalan hatszögű, szegletein öt toronynyal. A fal belső részéhez fülkék épültek, ahol a szász lakosok még ma is beraktározzák termésüket, szalonnájukat. A vár-

9. CZEK ANDRÁS PAP († 1685) SÍRKÖVE DOBORKÁN.

* Valószínűleg erre a várromra vonatkozik Gerecse P. (A műemlékek helyrajzi jegyzéke és irodalma 788. l.) az az adata: «Rehó mellett, Szászsebes és Szerdahely között, a hegység felé régi térképeken várrom látható, mely ma nem létezik». (?) — A cs. és kir. katonai földrajzi intézet térképén Kerpenyes határának legdélibb csücskében, a gerinczen vivő út mellett lévő csárda közelében van rom jelezve. Erről meggyőződtem, hogy egy jelentéktelen oláh kunyhónak az alapfala s így archaológiai szempontból semmi jelentősége nincs.

udvar nyugati részében áll az öreg torony. Zömök négyszögű építmény, négy emeletre van osztva, minden emeleten körfolyosó és lőrések mind a négy oldalon. Az öreg toronyból később haranytorony lett, a mikor — a fölírat szerint — keleti falához 1481-ben hozzá építették a nem ép nagy templomot. Hogy a kettőt nem egyidőben építették, mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a toronynak a templom felé eső oldalán ép olyan és annyi lőrés van, mint a többi oldalon. A toronyban három harang lóg, melyeket — a rajtok levő fölíratok szerint — Conrad Mihály papsága idejében Pál János Nagyszebenben öntött 1780., 1787. és 1779. években. A templom alapfalaik, a diadalív fölött lévő fölírat szerint, mely egy régibb latin nyelvűnek német fordítása, 1481-ben rakták le s 1515-ben lett készen. 1599-ben Mihály havaselvi vajda fölégette, s csak 1631-ben javították ki és újra boltozták. Tipusos parasztempítmény, mely azonban csúcsíves jellegét ablakaiban és a nyolczszög három oldalával záródó szentélyében föntartotta. A szentély két régi ablaka eredeti keskeny, csúcsíves, a többi széles, magas csúcsíves s későbbi keletű. A hajónál körülbelül egyharmaddal alacsonyabb szentély iránya északkeleti.

A szentély északi falán, a sekrestyébe vivő ajtó mellett van egy sárgás durvamészből készült 2'20 m. magas, 1'03 m. széles sírkő. Ez a sírkő eredetileg a szentélyben az oltár előtt a padlózat alatt volt, s az 1867. évi restaurálás alkalmával helyezték a mostani helyre. Az akanthus-levelekkel díszített keretén belül az elhunyt pap térdképe szemközt, papi ornatusban, haja homlokán kékfelé van fésülve, bajusza, szakálla hosszú. Feje fölött két lebegő angyal koszorút tart. Mérsékeltlen fölemelt jobbában kendő, hüvelykújján gyűrű, baljában biblia. Az alak alatti szívalakú mezőn:

SYMBO LVM —
 AVXILIVM CHRISTI ORNAT.
 HEVQVONDA VALDV M, NVNC SED SINE
 ROBORE, RVBER,
 ET SVB MARMOREO PONDERE, POND⁹ INERS!
 SIMTIBI QVA SOLVS, BENEDICTI FVNERIS HOPES
 TERRA! TIBI FVIT HNDAM PIA VIT GRAIS.
 SPIRVS ATHEREIS SOSPES
 VERSATR IN VLNIS;
 CAETERA, MORS RAPVIT
 LIVIDA MANET
 HONOS z

Ezt a szívalakú mezőt 6 cm. széles, kiálló keret fogja körül, felső részén beléje tett fehér márványból való szárnyas anyalfő, alul nyelvet kinyújtó stilizált álarcz. E kereten: TMVL⁹ R: & CL: VIRI DN: ANDREAŁ @EKŸ ORBACENSIS, ECCLE HVIVS DOBORCEN: PER ANNOS (az álarcz) PIVS MINVS XXI ANTISTIS FIDEISS-QVI PLACIDE IN DNO OBIITA MDCLXXXV DIE XXIII AR ET. SVL PPQPE 63. — A szívalakú fölíratos pajzsot alul két, feléje néző ülő angyal fogja, a jobboldali angyal pajzsán halálfő, felette HODIE MIHI; a baloldali angyal pajzsán homokóra, mellette jobbról TIBI, balról CRAS.

Az evang. egyház birtokában van egy 31 cm. magas, aranyozott ezüst díszes renaissance-kehely, hat karélyos lábbal, itt bevésve: *Legatum quod in usum S^cCoenae Suig memoriam Clar. Doming, D. Andreas Czeki, Past, Dobr, obiit Año 1692 Die 12 May.* A kehelyhez való az aranyozott tányér. De őrzi az egyház Czek András pap azt a gyűrűjét is, mely a sírkövön jobb hüvelyk-újján látható. Vékonyabb arany karika, rajta nagy ovalis fej, melybe 20 mm. átmérőjű karneol van foglalva, s ebbe hosszú hajú, szakállas-bajuszos férfi mellkép van bevésve. A hagyomány szerint Czek János pap magas athleta termetű volt, s erre vall gyűrűje is, melynek belső átmérője 27 mm., a mi szokatlanul nagy méret. És az egyházkönyvnek a doborkai lelkészeket föl-soroló jegyzékének a következő része: «Andreas Czekkius Orbacen. ex Pastor Retsens. Vir gigante staturae et minandi roboris, obiit 1685, 23 apr. praes. 1664. 24 Juli aet 63 prope.»

10. A SZERDAHELYI TEMPLOM-ERŐD.

Szerdahely. A Székás-patak balpartján, emelkedettebb, árvízmentes helyre települt a Szerdahelyt alapító szász-ság. Egykor a szerdahelyi szék, most Szebenmegye egyik szolgabíró-ságának székhelye. A község szélén áll temploma, magas fallal körülvett téren. Ez a község is osztozott azokban a szenvedésekben, melyeket a tatár-török dúlások okoztak e vidéken, s temploma is többszörösen megrongálódott s a XVIII. században olyképen építették újra, hogy régi voltára csak még a nyolczszög három oldalával záródó szentélye s csücsíves ablakai vallanak. Kerítőfala is eredetileg alacsony volt, később magasabbra építették s ma még majdnem teljesen megvan, a minek oka az, hogy a lakosság még ma is itt, a fal belső részéhez épített kamrákban raktározza el buzáját, kukoricáját és szalonnáját. A templomban egy 1679. évből származó, festett díszes templom-széken kívül csak még egy sírkő köti le figyelmünket, mely most az oltár háta mögött van a falhoz támasztva. A sírkő kerete barokk stílusú, mely fölül ötágú koronában egyesül. A belső mező felső részén két címertámasz van domborúan

kivésve. A heraldice jobboldalon lévő négyfelé szelt pajzs, 1. és 4. szeletében balra néző egyszarvú ágaskodó ló, nyakán láncz; a 2. és 3-dikban koronás pajzsos kétfejű sas szemközt, jobbájában kard. A pajzsot fedő sisakon ugyanolyan egyszarvú ló. A baloldali pajzsos jobbra fordult koronás daru, fölemelt jobb lábában patkót tart, melybe két szög van beleütve. A pajzsot fedő sisakon ugyan ez a koronás, patkós daru.

A címERPajzsok alatt a következő fölírat:

CVM MEMORIA

VIRI QVOND CLARISSIMI DNI GEORGII HUTTERI ECCL · MERC · PAST · FIDELISS, VNCAPANESILVPRODECAN INERTISS PATRIS DESIDERATISS DENATI AIZQXVI ANÆTÆ LIII ACGENEROSÆ DNÆ D · REBECCÆ NATÆ FRONIANÆ MATER DULCISSA QVÆ MARI TVM · PER XVI AN · VIDVITATIS LVGENS LIBERO NOVAT VOREX SVPERSTITVM CVRÆSETUTAM DEVO VENSTANDEMOB BDORMIVITA 1736 VLTOCTÆ LX · IPINN PATIOSCI NERES FILIOR · TRICA · ET · SOROR POSVIT

Az egyház templomi szerelvényei között több díszes, aranyozott ezüst renaissance kehely, tányér, ostyatartó stb.

Halaváts Gyula.

ÁSATÁS A SZÉCSENYI KERÉKDOMBON (NÓGRÁD M.)

A régiségekben annyira gazdag Nógrádmegye legtermékenyebb völgyében fekszik Szécsény. Mintegy kis órányira van a híres pilinyi lelhelytől, s dombjai és lapálya egyaránt arról tanuskodnak, hogy a legrégibb időtől kezdve előszeretettel lakott volt a vidék. A szécsényi határban fekvő újhelyi szőlőkön tűzpadokat befedő hamurétegek, és bennök durva cserepek, kő és szarvas eszközök találtattak. Az Öreghegyen sirok vannak, bennök római korbéli bronzékszerek. 1886-ban itt három asszony-csontvázát találtak s hordtak szét. A leletből utólag megkerült 3 pár tekercses fülgyűrű, 1 nyak bronzékszer, 3 karperecz, melyek egyike farkába harapó kigyót ábrázolt, 6 római gyűrű, 1 csatt s 24 töredék tárgy.* A Kőhegy déli oldala hamvedrekkel volt megrakva, melyekben mindenkor félkörbe hajló vaspengék voltak. Ugyanilyen urnák találhatók az Aranyoson is, olykor kova és obsidián eszközök, bronzékszerek. A strázsapart ősi sánczai közt kovaszilánkok és edénytöredékek hevernek.** Többé-kevésbé újabb temetőket nagyon sok helyen fedeznek fel, a hol csak mélyebbre szánt az eke, vagy szőlőművelés alá kerül a föld.

A legelső lelet, a mely az elkallódástól megmenekült az 1862-ik február 24-iki volt, s a várfalakon kívül eső Új városban, egy pinczeásáskor találtatott.

* Pintér S. Szécsény és közvetlen vidéke.

** Arch. Ért. VI. 46.

A koporsók egyikében arany és ezüst szövetek, $1\frac{1}{2}$ aranyat nyomó, sárga és zöld zománczos gyűrű volt türkiszekkel kirakva. A XVI. századból való lelet legérdekesebb darabjai a változatos formájú koporsószegek voltak. A gyűrűt Kubinyi Ágoston vette meg a múzeum számára, a többi tárgyak nagy része pedig Vancsó Gyula ajándéka gyanánt került oda. Ugyanakkor nagy vasbilincset és sarkantyukat is találtak.*

A valódi nevezetessége, specialitása azonban Szécsénynek a «Kerekdomb». Ma már ép oly büszkeséggel mutogatják az idegennek, mint akár a töröktornyot, a melyet húsz évvel ezelőtt építettek a tűzoltók. A várostól napkelet felé, az öreg szőlők alatt egy magasabb kerekdomb látszik a térségen, mely most is Szt-György várának neveztetik. Bizonyos, hogy ezen helyen a hajdani időben Szt-György tiszteletére szenteltetett templom állott, melynek rogyadék kőfalai most is kitetszenek, ezt azonban némelyek a templariusok klastromának tartják. Azon templom alatt, a térségen más templomnak maradvány kőfala is látszik, mely hajdan Sárád helysége temploma volt; ezen helység még az 1553 esztendőben ép, és lakosokkal teljes volt, a mit az erről való irományok is bizonyítanak, de a török idejében lakosai által elhagyatott.** A domb a várostól gyalog mintegy 15—20 percnyire fekszik, a lóczi partra kapaszkodó megyei út mellett, s különös alakja már messzire magára vonja a figyelmet. Olyan szabályos gömbszelet idomú, mintha csak emberkezek alkották volna. Maguk a szécsényiek csakugyan hányott dombnak tartják. Világos azonban, hogy diluviális képződmény, homok és kavicszátonyka. Állítólag egy óriási ős állat csontvázát is találtak benne. A 30 m. magas, ugyanolyan széles domb ma sovány marhalegelő és a város szükségleteit kielégítő kavicsbánya. Az aljában fekvő Szent-György templomának tartott szenthely nagy faragott kővekből álló alapfalai nagy részben ma beérnek a megyei út testébe, s a útszélen kőkeresztet állított ide a kegyelet.

A kerekdomb évtizedeken szolgált kincses bányául a régiségkedvelőknek. Ha az a sok mindenféle tárgy, a mit annyiféle hordtak szét rögei közül, most együtt volna, bizonyára egész múzeumot lehetne csinálni belőlük. [Sajnos azonban, hogy legtöbbször csak a szórakozási vágy vezette a városi honoratio-rokat a dombra, s minden tudományos cél nélkül ásohattak itt is, ott is, s ennek megfelelőleg a talált tárgyak is elkallódtak, vagy kereskedők kezébe kerültek. Jellemző a szakértelemre, a melylyel a kutatások történtek, az az ásatás, melyet a városi orvos boldogult Pulszky Ágoston költségére eszközölt. A szemtanuk elbeszélése szerint a kapott 200 forinton beállított 400 munkást, s az egész dombon át egyetlen széles, mély árkot huzatott, — ma is meglátszik a sáncz nyoma, — s estére készen volt az ásatás. Képzeltető, hogy annyi emberre a jó doktor nem igen tudhatott felvigyázni, de hát a parancsnak elég volt téve, s egy társzekér vitte fel a sok töredéket Pestre. Az emlékezet szerint nagyon sok értékes régiséget — szép arany leleteket is — egy nem annyira dilettáns, mint inkább kalmár szellemű régész, egy városi mérnök juttatott időről-időre

* Ipolyi: Régészeti Krónika, Arch. Közl. V. 169.

** Mocsáry: Nógrád vm. történelmi ismertetése. III. 200.

tosak.¹ 1886-ban pedig Vancsó hat emberrel 1½ napig ásatta a Kerékdombot, mely alkalommal számos őskori cserép, csont, bronz régiség jutott birtokába. 1887-ben ismét Vancsó kutatott a Pintér társaságában, s 20 napszámossal, az északi oldalon és a tetőn. Ekkor az északkeleti részen arczzal keletnek fekvő 15 vázat találtak. Velük egyforma jellegű bronz és ezüst függők, karikák és gyűrűk voltak eltemetve. A domb karimájában és a csontvázakat takaró földrétegben szarvasagancsból készült eszközök kerültek napfényre, annak bizonyítékául, hogy a dombot a történelem előtti időben is lakták már emberek. A földtakart sírok kettejében a csontváz koponyája alatt II. Béla denárja volt, valószínű, hogy a többi halott is el volt látva pénzzel, de kikerülte a munkások figyelmét. A domb tetején feltakart leánycsontváz kéz és nyakéke mutat érdekességet, mely ügyesen csiszolt hegyi kristály, amethyst és szarúból való gyöngyszemekből állott.²

Az ásatásokban semmi rendszer sem lévén, a munkások tetszésére volt bízva, hogy hol szúrják ásójukat a földbe, s mikor megint beletemették a felásott helyet, senki sem jegyezte meg, hogy ott már kutatás történt. Így aztán össze-vissza lyukgatták a dombot, s a begyepesedett hegyen soha sem lehetett tudni, hogy szűz területen ás-e a napszámos, vagy a gyorsan összeálló homokos föld már meg volt egyszer-egyszer bolygatva. Ezt tudva, nem a siker reménye, hanem inkább az okulás és kíváncsiság vezetett a Kerékdombra, s a rendszeres ásatás eszméjéről már előzetesen lemondtam.

Tarde venientibus ossa. Én már sajnos, nagyon későn jöttem. Be kellett érnem a morzsákkal, a mik véletlenül maradoztak el a régiségrablások idejéből. De még így is szerfőlött tanulságos volt az ásatás. Már maga a különböző korok emlékeinek lelhely szerinti csoportosulása érdekes. A neolith kortól a legújabb időkig megvannak a Kerekdombnak az emlékei. S a mi ritkaság, a különböző korok emberei tiszteletben tartották elődjeiknek temetőit, s ők más helyet kerestek maguknak. Pontosan határai vannak a kő-, bronz- és a vaskorszak lelhelyeinek.

A hegy tetején, a kellős középén, félig betemetett, földöntögetett óriási kövek vannak, melyeknek idehurczolása irtózatossá tenné a munkát. Pintér Sándor tanúsága szerint egy szabályos kőkor állott itt s az egyes kövek az ő kutatásai alkalmával dülöngtek össze. A nagy költséggel és fáradsággal végzett ásatás azonban meddő volt, mert a középén levő nagy súlyú borító-kő már el volt mozgatva eredeti helyéről s az alatta fekvő halottnak csontjai össze-vissza hányva. Ha valami értékes sírmelléklete volt, akkor az már idegen kézre került. Nagy Géza lehetőnek tartja, hogy ezek a legalább egy mérföldnyi távolságról oda cipelt bazalt darabok a XI–XII. századból valók s a kun-kabar népség sírjai fölé emelt emlékköveknek tekinthetők.³ A dombtetőn a keleti és az északi rész a kőkorszak területe volt, s a köztük levő szabad részt később az Árpádok korabeli magyarok foglalták el. A tető alatt kőalakban egy lapos

¹ Arch. Ért. XIV. 347. U. f.

² Pintér S. Arch. Ért. VII. U. f. 432.

³ Nagy G. Magyarhoni lovassírok, Arch. Ért. XIII. 225.

terasse fut körül, mint a kőkorszaki váraknál szokás,* s ezt a helyet a bronzkorban temetőnek használták fel. Az innen kezdődő s a hegy lábáig terjedő lejtőn szintén találhatók elvértve egyes kőkorszakbeli tárgyak.

Pintér jegyzetei szerint a kőkorszak emlékei a csont eszközökön és edényeken kívül veremsírok voltak. Ilyet ő maga is többet bontott föl, s urnája is van egy csomó innét. A bronzkorszak temetőjében sűrűn egymás mellé voltak fektetve a hullák, s innen, szintén az ő tanúsága szerint néhány arany gyűrű és fülbevaló került elő. Az Árpádkori részen szintén történt már ásatás, s az elkallódott arany fülbevalók és más hajkarikák helyett néhány amethyst gyöngyszemet magam is láttam egy helybeli ügyvéd óralánczára függesztve.

E felvilágosítások után csakhamar be kellett látnom, hogy legtöbbször kirabolt helyeket ásatok. Az én leletem leginkább csak a gondatlan kutatás alkalmával a földben maradt tárgyakból áll, s csak nagyon kis terület az, a melyet az én ásóm érintett legelőször.

A Kerekdomb legelső sorban mint præhistorikus lelhely nevezetes, s a kő- és bronzkor emlékei a túlnyomók. Én már temetkezési helyül szolgáló fészeksírt nem találtam, de még csak egy egyszerű urnát sem. Felástam azonban nagy üregeket, a melyek hamuval voltak telve, s a hamu közé keveredve edénytöredékek és csaknem teljesen ép kisebb dísedényekéek voltak. Ugyancsak itt találtam egy 50 cm. magas, gömbölyű fenekű fazekat, melynek szájnnyílása 30 cm. bő, s alja felé gyöngén kihasasodik. A szájperem alatt négy kis fogója van, a melyek három nyelvre vannak vágva. A meglevő darabokat összeállítva egy eléggé ép edényt kaptam, a mely gömbölyű fenekéről ítélve, hihetőleg állandóan a földben való állásra volt készítve. A hamu vermekben található edények erősen elűtnek a szanaszét lelhető egyéb töredékektől. Azok bronzkoriak, ezek a kőkor maradványai. A neolithkorból valók vastagabb faluak, belső oldaluk csak kinagyolt, s e kellő égetés hiánya folytán nem adnak ütésre olyan csengő hangot, mint a hamu közt levők.

A kőkori agyagművességet különben alig néhány darab képviseli. Két darab lapos agyagtál töredék, olyan hosszúkás formájúak, a melyeket halsütő tepsinek szoktak tartani. Az egyik azonban oly kicsi, hogy akkora halat bizony nem lett volna érdemes megsütni, a mekkora ebbe belefért. Ha édesvízi kagyló héját találtam volna, inkább tarthatnám a kis testű Mollusca sütő edényének. A kis tányér meglehetősen ép s csak széléből van letörve egy darab. Legnagyobb hossza 11 cm. s lejtős belsejének mélysége alig 1 1/2 cm. Ép oldalán kis lyukas füllel van ellátva. Két más töredéknek, melyek hasonlatosságot mutatnak egymással, sem rendeltetését, sem formáját megállapítani nem tudom. Talán zárt edények lehettek, melyeken csak egy kis kerek nyílást hagytak, a lyuk széléit, az agyagot az edény belsejébe tolvá, tették simává. Egy kis szűrő darab, három ép lyukkal. Egy függélyes vonalakkal díszített edénytöredék, a melyre nem karczolták rá a vonalakat, hanem reányomták valami eszköznek az élet. Széles nyakkarimája alatt felváltva félhold alakú domborulat és fogót utánozó kis bütykök váltakoznak. Ide tartozhatik még egy különös alakú edénynek alsó

* Pl. a váraljai vár. Wosinszky. Tolnam. őskora. I. 281.

csücske, a mely telve van erősen összeégett gabonamaradvánnyal. Egy szűk lyukkal ellátott orsó-karika, egy fél agyag-gyöngy, egy kanál-töredék, s egy edényfalából kimetszett orsó-karika egészítik ki a kőkori leleteket.

A bronzkor edénykéi a jellegzetes és eléggé ritka spirális díszítést mutatja s így magyarországi specialitásnak? tekinthetők. Egy 9 cm. magas, 10 cm. öblös, szép formájú iszapolt agyagból készült sárga edénykének csak kis felső része hiányzik. Oldalán hat bütyök domborodik, melyeket fent kettős spirális vonal határol, alul pedig szintén kettős hullámvonal. Egyik oldalán fülnek nyoma látszik. Egy másik hasonló nagyságú, szépen csiszolt felületű edénykének meglevő egyik oldalán a bütyköket alul megszakított kettős körök környezik, s érdekes azért, mert tisztán kivehető, hogy a díszítést az égetés után metszették rá az edényre, a mint azt Pulszky Károly is észlelte itteni ásatása alkalmával.* Egy kisebb töredéken a bütyköt kettős fél ellypsis szegélyezi s ezek mellett bemélyedt kis körlapok vannak kiemelkedő középpel. Az edényen alul két vonal fut körül, melyek rovatkákkal vannak összekötve, feljebb három egymás mellett szabadon álló körív szalad. Egy erősen hasas edény bütyökje felső része körrovatkákkal van szegélyezve. Egy vörössesárga 7 cm. magas, 9 cm. öblös edénykének csak nyaka hiányzik (I. ábra). Oldalát három hullámos bütyök díszíti, melyek között egy-egy kerek mélyedést beszúrt pontok körítenek. Nyaka alatt három-három vonalocska van egyenlő távolságra bemélyítve. Közvetlen a nyak alatt letört fülnek a helye látszik. Egy durvábban készült nagyobb fazék bütykei hullámosak s a felettük futó kör alatt kis vonalak és rézsutos vonalakkal kitöltött háromszögek vannak. Egy szintén nagyobb vörös edény kis cserepén széles szalagú bemélyített spirál hullámszik, melynek gerincze bemélyített pontokkal van jelezve (II. ábra). Egy vastag fekete fazéknak alul erősen beszűkülő nyakrészlete van meg, a melyen fent szalagszerűen elnyúló kis fül van. Egy másik nyaki részleten lapos és közepén benyomott bütyök váltakoznak, míg egy másiknak szájkármája alatt domború kördísz látszik, mely mély bevágásokkal van megszaggatva, alatta pedig túszerűen felfelé irányuló bütyök állanak. Egy iszapolt agyagú, fényesre csiszolt edényke felső részén 8 kör fut körül, melyek alatt kör alakú bemélyedések vannak, közben öt-öt félhold alakú kis karczolóssal. Egy pompásan kidolgozott edényke nyaki része tíz bemélyített szalag által rovátkos s ezek alatt kettős körív kezdete látszik. A cserep sárgászöld színe és szép csengése a terra sigillatára emlékeztet. Egy 5 cm. magas, $5\frac{1}{2}$ cm. öblös fekete edénykének csak nyaka hiányzik (III. ábra). 3 cm. széles talpon áll és négy bütyökje folytán az edénykének csaknem négyzet alakja van. A bütyök közül két szembenlevő át van fúrva. Egy-egy hullám, s két-két félellypsis veszi körül a bütyköket, a nyak alatti hullámon rézsutos vonalakkal betöltött háromszögek és kis mélyített pálczikák veszik körül. Egy 10 cm. magas csiszolt felületű fekete edénynek csak füle hiányzik. Legérdekesebb a keramikai tárgyak között egy csörgő. (IV. a), b), c) ábra). Az egész 8 cm. hosszú és 4 cm. magas, s úgy látszik madarat akar utánózni. A hasat képező sima teknőn két oldalt

* Pulszky jelentése. Arch. Ért. XIV. 39.

és elől egy-egy vonaldísz van, a melyre egy négyágú gereblye forma dísz támaszkodik, a végbél nyílást jelző lyukba pedig egy fehér kavics szorúl, a mely elzárja az utat, hogy a bent csörgő kavics-szemek ki ne hulljanak. A szárnyak tollait két-két rovatkás sor jelzi s ugyanilyen rovatkákkal van díszítve a középen felálló gerincz is. A fej, sajnos, már régen letörött. Egy kis fülecske arra szolgált, hogy a gyermek zsinóron a nyakon hordhassa a szép kis játékszert.

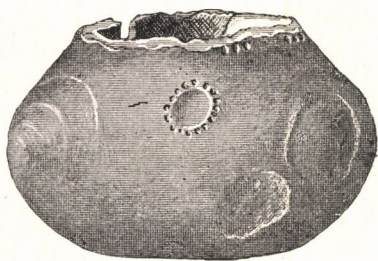
Aránylag feltűnő nagy az aggancs eszközök száma. Kilencz nagy baltát találtam, melyek közül egy még használatban sem volt s mielőtt a nyéllyukat belefűrték volna, abban maradt készítése. Négy darab viszont a gyakori használat alatt annyira megkopott, hogy az aggancs belsejét képező puha rostos rész tűnik elő már mindenfelé; két kalapács az erős használat közben törött el.

A kalapácsok oldallyukkal vannak ellátva s nyelül vagy olyan ágakat használhattak hozzájuk, a melyek derékszögű oldalhajlással bírtak, vagy úgy kellett megfaragniok a nyélnek szánt fát, hogy az hajlást kapjon, mely keresztül érje a lyukat. A kisebb kalapácsokhoz természetből alkalmasra nőtt ágat alig használhattak, mert ez könnyen tört volna az elágazásnál vékonyságánál fogva, itt tehát arra törekedtek, hogy ne kelljen a szélen sokat faragni. Mivel a nyelet gyakorta kellett változtatni, inkább a kalapácsot csinálták egyszer s mindenkorra úgy, hogy azon a helyen, a hol a lyukfúrás volt, erősen befaragták a két oldalon, a mi által rövidebb oldalra hajló rész kellett, hogy átérje a nyéllyukat.

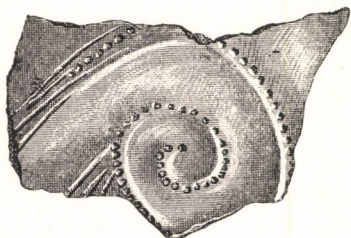
A nagy aggancseszközök alakja határozottan a kalapácsénak felel meg s alkalmazása is ennek megfelelő lehetett, mert egyaránt kopott használatban az ütésre szánt rózsás felület és a vágásra alkalmas kiélesített csőrszerű, hosszú elülső rész. A faragás nélkül hagyott rózsás rész mindenkor tompa szöveget képez a talppal, a mely alul laposra van levágva, felső része pedig csak a gyöngyöktől megtisztítva s hogy a vágásra alkalmas legyen, gondosan kiélesítették. Valószínűleg ép oly gyakorta «megfenték» az élet, mint manap az ásonak, vagy kapának. A félben maradt példány — 22 cm. hosszú — épen azért nem lett átfúrva és használatba véve, mert a gondatlan munkás az élnék való levágást a rossz oldalon végezte, úgy hogy a rózsás rész éles szöveget képez a talppal s úgy ütésre soha sem lett volna elég alkalmas.

A nyéllyuk készítésének három módját alkalmazták. Két kisebb példányon négyszögletű lyukat vágtak a csontba s bár az eszközök használatban megkoptak is, a lyuk formáját nem változtatták meg. Négy darabnál határozott nyoma van annak, hogy a lyukat véső csinálta, két oldalon kezdve meg a munkát s utólagosan simították le az egyenlőtlen felületet. Két kalapács szabályosan kerek lyuka pedig azt mutatja, hogy épen úgy fűrték meg azokat, mint a kőbaltákat, mivel pedig a munka itt sokkal könnyebben ment, mint a kőnél, az egész fűrást egy oldalról végezték s így a lyuk egyik vége jóval bővebb lett a másiknál. Három agancs részletnél a lemetzés látható, a körülvágás nyoma. A megmunkálás minden esetben kőeszközzel történt, a mit a vályús életlen bevágások bizonyítanak. Hogy mire használhatták ezeket a csontkalapácsokat, persze ma csak találgatni lehet. Szerintem ütésre és vágásra

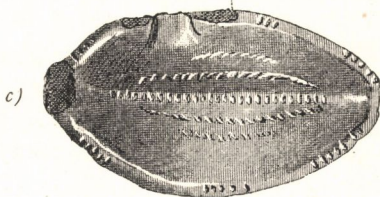
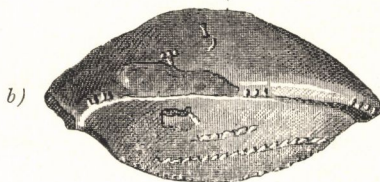
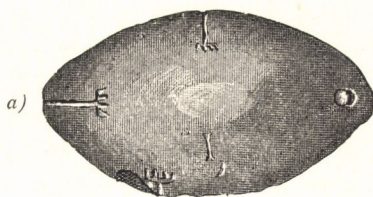
I.

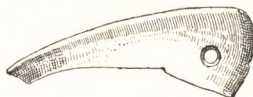
II.

III.

IV.

V.

VI.

7

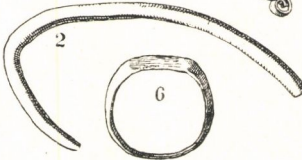
5

4

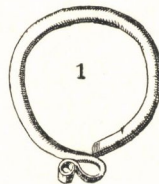
3

2

6

1

VII.

SZÉCSÉNYI LELETEK.

egyaránt, s még a puhább fák faragására is alkalmas lehetett. Az agancs friss állapotában elég nagy tömörséggel bír, hogy erőt lehessen kifejteni velök, a nélkül, hogy eltörnének, súlyukat pedig azzal növelhették, hogy használat előtt vízbe áztatták őket.

A csonteszközök közé tartozik még két borda, melyek közül az egyiknek vége késszerűen hegygyel ellátva rézsutos pengét alkot, a másiké pedig inkább vésőszerű metszést mutat. Egy szárcsont oly kemény és erős, hogy élének ellenálló képessége csaknem a köre emlékeztet. Egy vadkan agyar különös rendeltetését alig lehet meghatározni. Egy nyílhegy, egy letört végű piszkáló csont és egy vadkan agyarból készült lapos szerszámocsksa egészítik ki a csontleletet. Ez utóbbi szélesebb végén két szabályos környílású lyukkal van ellátva, szélei élesre csiszolva. A kerekdombi csontleletem összesen 46 különféle eszközből áll. (V. ábra).

Kőeszköz igen kevés fordul elő, a mi annál meglepőbb, mert 3 jórészt elkoptatott csiszoló kő azt bizonyítja, hogy kőeszközöket a lakosok maguk gyártottak. Egy trachit darab természetből alkalmas volt, hogy marokba véve kellemes fogású legyen, alsó lapját tehát levágták s tekintve a teljesen lapos, egyenes felületet és csak 9 cm. hosszát, alkalmasint a csonteszközök lesimítására szolgálhatott. Egy kovakő darab sima felülete csak az agyagot tehetette külső felületén simogatás által fényessé. Egy $6\frac{1}{2}$ cm. hosszú, $1\frac{1}{4}$ cm. vastag, szépen csiszolt vésőcske képviselik a kőeszközöket.

Bronztárgyakat nem találtam. Azon a részen, hol az e korból való halottak feküdtek, nem is ástam különben, mert Pintér azt egészében kikutatta s az ott lelt bronz- vagy rézcsákányok igen nehezen hozzáférhető gyűjteményében vannak.

Bár a magyar temetőt már felturkálták, egy kis helyen érintetlen területet találtam, de itt a hullák oly sűrűn voltak egymásra rakva, hogy az összekeveredett csontokat alig lehetett megkülönböztetni egymástól. Épen ezért a legnagyobb vigyázat mellett sem tudtam az egyes halottak eltemetéséről képet nyerni. Még azt sem tudtam megállapítani, hogy a talált sírmellékletek mennyiben tartoztak együvé. Az itt talált tárgyak: 14 cm. hosszú vaskéspenge. (VI. ábra). $3\frac{1}{4}$ cm. kerületű bronz hajkarika (I. ábra). Két darab $1\frac{3}{4}$ cm. kerületű, tömör testű ezüst hajkarika. 2 cm. kerületű két sodronyból font vékony ezüst hajkarika. Három darab 2 cm. átmérőjű sima bronz hajkarika (4. ábra). $2\frac{1}{2}$ cm. átmérőjű sima bronz hajkarika. $2\frac{1}{2}$ cm. kerületű vékony drót hajkarika. $2\frac{1}{2}$ cm. kerületű három vastag és egy kettős vékony sodronyból csavargatott szép művű bronz hajkarika, melybe vászonszövet van betápadva (3. ábra). A hajkarikák mindenike az ismeretes dült s kihajlással bír. 9 cm. hosszú bronz drót, mely végén be van hajlítva (2. ábra). Egy szem üveg-paszta gyöngy. Vékony ezüst pléhből csinált nyitott gyűrű nagyobbik fele, vége kissé kiszélesedik. Nyitott ezüst gyűrű $2\frac{3}{4}$ cm. kerületű háromsorú lánczos fonással, melyek ellapított, vágott végbe mennek át (5. ábra). $2\frac{3}{4}$ cm. átmérőjű bronz gyűrű, mely elül fejszerűen ellapul és megvastagszik, de ékítmény rajta nincs (6. ábra). Pityke forma 15 mm. átmérőjű bronz lap, domborura lapítva (7. ábra). Közepén egy kettős vonalakból pontokkal rajzolt kereszt

van, melyet félhold alakú vonalak körítenek. A félhold és a kör közötti üres részeket pontokból csinált vonalak töltik ki. Körül a szélen betűket utánzó jelek váltakoznak, melyek között az A két ízben felismerhetően előfordul. A temetkezés korát Salamon C. N. H. I. 22. pénze állapítja meg.

Még egy temető került ásóm alá. Itt eléggé friss csontok voltak háboríthatatlan állapotban, sűrűn egymásra hányt halottak maradványai gyanánt. Valószínűleg a török harczok elesettjeinek egy része fekszik itt.

Mocsáry Szécsény váráról írva ezeket mondja: Ugyanazon esztendőről (1562) még ezeket is olvassuk röviden: «Joannes Balassa a Tursis profligator est, et J. Basico ad Sechen et etiam ciruter 5000 hominum caera.» Ezek itten Szent-György hegyén temetettek el, mely hely mintegy 40 év előtt elásatott kincstalálás reményében némely kíváncsi emberek által, a kik azonban embercsontnál egyebet nem találtak.¹ A krónikás hírek sokszor nagyítanak s valószínű, hogy a Balassa ütközetében is kevesebb volt az elhullottak száma, mint a mennyi fel van jegyezve. Ma már különben meg nem állapítható, hogy az egymásra hányt csontvázak hány embernek földi maradványai, de a terület, a melyen fekszenek, nem elég nagy hozzá, hogy nagyszámú harczosokat temethettek volna el rajta. Kétségtől azonban a Mocsáry feljegyzése helyességét igazolja, hogy rendszertelenül összehalmozva, minden melléklet nélkül fekszenek egy rakáson újabb korbóli halottak, a kik az általános benyomás szerint is csatában elhullottak benyomását keltik. Aligha igazságos tehát Pintér helyreigazítása, a ki a néhány általa feltalált Árpádkori sírt gondolva a tetőn levő összes temetkezésnek, hibáztatja a Mocsáry fenti feljegyzését, «a mely állítást a szűk látkörűek ma sem képesek fejükből kivenni, pedig ime II. Béla pénze tanuskodik arról, hogy a Szt-György-hegyen már a XI. század folyamán természetes halállal kimúltak porlanak».²

Nem hagyhatom megemlítés nélkül még, hogy egy jókora kútnak megfelelő kerületű helyen mintegy 6 méter mélységig leástak embereim, a nélkül, hogy a hányott föld kifogyott volna. A szükséges eszközök hiányában kénytelen voltam a további leásással felhagyni, nem felejtve el a szándékot, hogy alkalomadtán e helyen ismét ásani fogok. Dr. Nyáry Albert báró.

PANNONIAI FELIRATOS EMLÉKEK.

(Második közlemény).³

II. Pusztá-Somodori köemlékek. 1905. évi május havában Remenyik Károly úr, Metternich Sándor herczegnő biai uradalmi felügyelőjének szíves tudósítása folytán múzeumunk arról értesült, hogy Somodor-Pusztán, Metternich herczegnőnek az ő felügyelete alá tartozó egyik uradalmán szántás közben néhány köemlékre bukkantak, a melyeket szívesen engednek át a M. N.

¹ Mocsáry: Nógrád vm. Ism. III. 154.

² Pintér S. Arch. Ért. VIII. 432. h. f.

³ Az első közleményt lásd 140—151. l.

Múzeumnak. A múzeum örömmel fogadta a jó hirt és engedélyt kért arra, hogy a lelhelyen archæologiai ásásokat folytathasson. Ebbe készségesen beleegyezett a hercegnő, de a vetési viszonyokra való tekintettel az ásások csak ősszel kezdődtek. A N. Múzeum részéről megbízatván az ásítás vezetésével 76 sírt bontattam fel és ez alkalmából sírleletek érdekes sora került napfényre. Különös figyelmet érdemelnek az itt lelt köemlékek; mind megannyi a legrégibb pannoniai köemlékekhez tartozik.

1. Az első emlék, a melylyel foglalkozunk, sírkő, a melyet Lafitus állítatott kilenczvenéves korában elhalt anyjának Vinedia Germana-nak. A négy-soros felirat, a mely erről tudósít, ekképen hangzik:

VINEDIA	Vinedia
CERWAA	Germana a[n](norum)
LXXXXLAFIT	LXXXX Lafitu(s)
F T P	f(ilius) t(itulum) p(osuit)

Az emlékmű (magassága = 2.42 m., szélessége = 53 cm., vastagsága = 20 cm.) egy a Kr. u. IV. századból való kőszí hosszoldalát képezte és így — a mint ez különben is felismerhető — egy sokkal korábbi nemzedéknek az alkotása. Szövegezése (v. ö. Hampel József: A nemzeti múzeum legrégibb pannoniai sírtáblái 43—44. l.; u. o. 23. tábla 36. sz.) régi korba utalja az emléket. A Venedia név egyike a legritkábbaknak; a C. I. L. III.-ban csak egy helyen található, még pedig a 2963. sz. alatt. Egyébképen a Germana cognomen sem fordul elő valami túlságosan gyakran.

A kő — sajna — több helyütt sérült, de mind a felirat, mind a felső mézőn elhelyezett dombormű, a mely a holdsarlót a fölötté álló napkoronggal ábrázolja, meglehetősen jó állapotban van. A dombormű fölötté emlékeztet több a M. N. Múzeum éremtárában őrzött érem hátlapján levő ábrázolásra (v. ö. Gohl Ödön, Szarmata érmek a római császárság korából; Num. Közlöny III., külön lenyomat 8. l.). Emlékkövünk domborművéhez legközelebb állanak a Gohl által közzétett 13. és 14. sz. érmek. Ezek egyike (a 13. számú) Pécskán (Arad m.) találtatott, míg a másik lelhelye, ép úgy mint a többi érem legnagyobb része, ismeretlen.

2. Ugyanily motívumot ábrázol Madena-nak Lascius leányának Somodoron lelt sírköve, a melyből megtudjuk, hogy Madena hatvanéves korában elköltözött az élők sorából. Az ötsoros felirat a következő:

MADENA	Madena
LASCI·F	Lasci f(ilia)
AN·LX·H	an(norum) LX h(ic)
SIT EST·F	sit(a) est f(ilius)
P·T·M·	p(osuit) t(itulum) m(emoriae)

Már a felirat szövegezése mutatja, hogy a Kr. u. I. századból való. A D(is) M(anibus) formula hiányzik; az elhunyt nevét nominativusban, az apátét genitivusban közli, utána következik a kor jelzése genitivusban és megtartja a

régi h(ic sit(a) est formulát is. Annyira egyszerű a felirat szövegezése, hogy az örökös sem nevezi meg magát.

A felirat fölött levő dombormű annyiban mutat eltérést az előbbi kőemlékétől, hogy a holdsarlóalakú idom fölött nem egy, hanem három körlap van ábrázolva, a minek következtében a Gohl által közzétett érmeken vázolt képekkel való hasonlatossága még élesebbé válik.

A kő, a melynek méretei: magassága = 2'32 m., szélessége = 68 cm., vastagsága = 18 cm., a fentebb említett kősr másik hosszoldalát alkotta.

3. A Somodoron napfényre került harmadik emlékkő csak töredék. A felirattól csak az első sor maradt meg a számunkra, a mely így hangzik:

MAMEL/S

Mamelius

A felső mezőn függélyes irányban két kör van bevésve és ezek között foglal helyet a holdsarló. Az egész ábrázolás — nézetem szerint — a három nagy égitestet Földet, Napot és Holdat szemlélteti. A kör méretei: hossza = 110 cm., sz. = 59 cm., v. = 12 cm.

4. A negyedik kő egy másik, ugyancsak IV. századbéli kősr jobbik hosszoldala. Egy korábbi nemzedék valamelyik tagjának szolgált sírkőül és mielőtt későbbi rendeltetésének megfelelően kősr építésére használták volna, teljesen eltorzították. Mindent, a mi az emlékkő előbbi használatára emlékeztethetett volna, gondosan kivéstek és így a felirattól csak kevés betű maradt meg; ezek pedig csak arra engednek következtetést vonni, hogy az az illető, a kinek ez az emlékkő sírkőül szolgált, húsz éves korban halt meg. Az elhalt nevéből csak gyér maradékok vannak: ANC · F (talán Ancus Flaccus) minden a mi megmaradt; ugyanez áll annak a nevét illetőleg, a ki a sírkövet állíttatta. Mindössze P SOL betűk olvashatók. A felirattól megmarat része a következő:

ANC · F

Anc(us) F[laccus an(norum)]

XX · H · S

XX h(ic) s(itus) [e(st)]

P SOL

P[ub(lius)] Sol [.....]

A kő legfelső részét díszített domborműből is már csak gyenge nyomok maradtak reánk. De azért még felismerhető, hogy az elhalt a szokásos módon van ábrázolva, t. i. az egyik kezében tekercset tartva, a melyet másik kezével érint. E között és a feliratos rész között úgy látszik a szokásos áldozati jelenet volt ábrázolva.

A kő méretei: m. = 223 cm., sz. = 59 cm., v. = 25 cm.

5. Ugyancsak töredék a Somodoron talált ötödik kőemlék is. A felirattól pusztán csak a végét látjuk, a mely így hangzik:

TVNTY
XX F POSVT
SABRSDS

A kő méretei: h. = 122 cm., sz. = 63 cm., v. = 12 cm.

6. A hatodik emlék szabálytalanul faragott kő, a mely előlapjának jobb oldalán felülről lefelé menő irányban a következő feliratot tartalmazza:

OVINTO.

A kősrí rejoldalát alkotta és a következő méretekké bir: h. = 146 cm., sz. = 52 cm., v. = 17 cm.

III. Csákberényi emlékkövek. (Fejér m.). Pár hónappal ezelőtt (l. Arch. Ért. XXVI. 46. l.) volt szerencsém e folyóirat olvasóinak a figyelmét Csákberény határában lelt három kőemlékre fordítani, a melyekkel tavaly októberben dr. Szőke Károly, csákberényi uradalmi és körorvos úr gazdagította múzeumainkat. Gróf Meran Jánosné, szül. Lamberg grófnő nemeslelkűsége folytán, a ki a csákberényi vadászkastélyában őrzött, e vidéken lelt tárgyakból álló gazdag gyűjteményét ajándékozta múzeumunknak, ez intézet kőemlékgyűjteménye három becses darabbal gyarapodott: egy domborműves és két feliratos emlékkövel.

a) E kövek egyike Joparius leányának a harminczéves korban elhalt Sibulla-nak a síremléke és a következő ötsoros felirattal bír:

SIBVLLA	Sibulla
IOPARI FI	Jopari fi[li]a
ANNORVM	annorum
XXX TITVLVS	XXX titulus
POSITVS	positus

A felirat fölött az elhalt domborműves képe medaillonszerű foglalványban két fölötté levő, egymással szembenálló, derékszögalakú idommal látható.

A kő méretei: m. = 225 cm., sz. = 59 cm., v. = 28 cm.

b) A másik kő Gaius, Nuldius fiának a sírköve, a ki 60 éves korban meghalt. Az emléket leánya Luba, Vimbrus felesége állíttatta, a ki a felirat tartalma szerint a kőemlék felállítása idején már nem tartozott az élők sorába. Ötvenéves korban halt meg, de halála előtt megbizta férjét, hogy már rég elhalt atyjának nevében síremléket állíttasson. A nyolczsoros felirat így hangzik:

D M	D(is) M(anibus)
CAVVDI·FI	G(aius) Nuldi fi(lius)
ANN· LX	an(norum) LX
LVBACOI	Luba co(n)i
VCE VIM	uge Vim
BRIF·LIA·	bri f[i]lia
ANN· LFPAT	an(norum) L f(ecit) pat
RI	ri

Epigraphiai szempontból elég érdekességgel bír e köemlék. Eltekintve attól, hogy oly nevekkal van dolgunk, a melyek még sehol sem fordultak elő, a köemlék fogalmazása is fölötte sajátos. Az utolsó szavakból f(ecit) patri kivehető, hogy sírkövet az elhaltnak egyik gyermeke állította. A 6-ik sorban áll is a filia szó, a mely csak a 4-ik sorban álló Luba névre vonatkozhatik. Luba filia tehát a mondat alanya, a melyhez állítmányként f(ecit), részes tárgy-képen pedig patri járul. A 7-ik sorból azonban megtudjuk, hogy Luba ötven-éves korban meghalt és így a sírkő felállítása idején már nem tartozott az élők sorába. Megbizása értelmében és nevében tehát másnak kellett a követ állíttatnia és ez térje Vimbris volt. Co(n)iuge Vimbri helyett tehát a c(urante) Co(n)iuge Vimbri szavaknak kellene ott állaniok.

Feltűnő, hogy a 2-ik sorban álló filius nem a szokásos fil, hanem csak fi által van feltüntetve. De ez az eset nem elszigetelt. Erre nézve lásd C. I. L. III. 10950. és Arch. epigr. Mittheilung XI. 71. Itt S. Frankfurter egy 1879-ben Szárosván határában lelt és jelenleg a soproni múzeumban őrzött köemléknek a feliratát közli; Valerius Natalis, Gaunius fiának a sírköve ez és rajta a GAVNI · FI · szavak olvashatók.

A CONIVGE helyetti COIVGE sem meglepő; a C. I. L. III. 10299. sz. alatt egy feliratot közöl, a melyben CONIVX helyett COIVX áll. Három más esetben CONIUGI helyett COIVGI áll.

A fölírat fölött a holdsarló és alatta egymással szemben álló két derék-szögalakú idom van bevésve (v. ö. *Cemiumara* és *Nemoratta* síremlékeit; Hampel József, a Nem. Múzeum legrégibb pannoniái sírtáblái. XX. tábla. 34. és 35. sz.).

A kő méretei: m. = 156 cm., sz. = 57 cm., v. = 28 cm.

c) Folyó évi szeptember havában Török István földjén eszközölt ásatás alkalmával egy épület alapfalainak a maradványaira bukkantam. Az egyik szögletben oltárkö állott a következő méretekkel: m. = 90 cm., sz. = 36 cm., v. = 30 cm. Az oltárt Aelius Dasius kiszolgált katona szentelte Juppiter-nek. Rajta az alábbi hatsoros felirat olvasható:

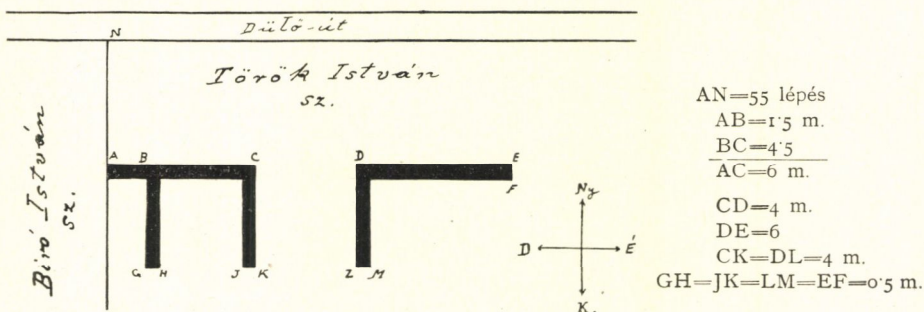
D O M	D(eo) o(ptimo) m(aximo)
AEZVS · DA	Ael(i)us Da
SIVS · VETE	s(i)us vete
RAVVS	ranus
VTVMZBES	v(o)tum l(i)be(n)s
S O L I	sol(v)i(t)

A Deus Optimus Maximus bizonyára csak Juppiter lehet, hiszen az O. M. mellékjelzők, a melyek által a Deus-t = «istent» nemcsak mint a legjobb és legnagyobb istent, hanem inkább mint a legelsőt és legkiválóbbat az istenek között jelölték (G. Wissowa, Religion u. Kultus der Römer 110.), csak Juppiter-re vonatkozhatnak.

Az írás jellege ugyanaz mint az előbb említettem két csákberényi kővön, s e szerint ugyanazon korba lehet helyezni, m. p. a Kr. u. második századba. Hiszen épen az a criterium, a mely az első századbeli pannoniai síremlékeket jellemzi (l. Hampel József, A nemzeti múzeum legrégibb pannoniai sírtáblái), t. i. a h(ic) s(itus) e(st) formula mind a két sírkövön hiányzik; a D(is) M(ani-bus) dedicatio, a melynek használata a II. században általánossá vált, meg van a második csákberényi kővön. De a mondatszerkesztés — legalább az első — oly jellemző, hogy a tárgyalt emlékeket mindenesetre a korai barbár síremlékek közé kell sorozni. Ezt mutatja az elhunyt nevének nominativusa, a mely után az apai név következik és a kor jelzésének genitivusa.

Az épület helyrajza, a melynek egyik szögletében az oltárkö felszínre került, a következő:

A fenti oltárkö A mellett jutott napfényre.

d) Említendő még azon domborműves kőemlék, a mely a csákberényi kastélykertben állott. Négyoldalú kőducz, a melynek magassága = 87 cm., szélessége = 34 cm., vastagsága = 30 cm. Egyik oldalán fölül félköríves fülkében *Attis* van ábrázolva, a kinek fejét phrygiai süveg fűdi; testét pedig tunica és a vállhoz erősített chlamys borítja. Bal kezével fejét támasztja olyképen, hogy a kar könyöke a jobb kezében tartott bot felső végén nyugszik. A kő tehát valószínűleg egy kőkoporsó valamely oldalának alkatrésze volt.

IV. *Tatabányai* (Komárom m.) *kőemlékek*. Folyó évi márczius hó 1-én dr. Bajkal úr, a Magyar általános köszénbánya r. t. ügyésze, azt a hírt hozta a M. N. Múzeumba, hogy Tatabányán a vasuti őrház tőszomszédságában földmunkálatok alkalmával római sírra bukkantak, a melynek oldalai és fedele római feliratos kövekből állottak és a melyben néhány igen értékes tárgyat is találtak. Még ugyanazon a napon a múzeum megbízásából a lelhelyre utaztam, a hol jelenlétemben még egy második sírt is bontottak fel, a melyet ugyancsak föliratos kövek borították. Összesen 10 volt a kövek száma, a melyek közül azonban három nem volt egyéb, mint folytatása más három kőnek. A sírlelet a Kr. u. IV. évszázadból való, úgy hogy a föliratos kőemlékek, a melyek a sír falait alkották, mindenesetre korábbi idejűek. A rajtuk észlelhető ismérvekből következtetve * a II. század végéről, ill. a III. század elejéről datálódnak.

* Klinkenberg, Die röm. Grabdenkmäler Köln's. Bonner Jahrbücher 1902 — Weynand, Form u. Dekoration der röm. Grabsteine im Rheinlande im 1. Jahrh. — u. o. Hampel J. A nemz. múz. legrégibb pannoniai sírtáblái 1906.

1. A 239 cm. magas, 85 cm. széles és 24 cm. vastag mészkőből készült kőtábla a felső szélén Medusa fejével díszített orommal van koronázva, a melynek két alsó szögén hegyesen meredő és kifaragott delphinnel díszített fül emelkedik. Alatta és oldalain oszlopokkal szegélyezett fülkében egy férfi mellképe van ábrázolva, a ki balkezében valamely tekercset visz, míg jobbját összeszorított ökölben, de kinyújtott mutatóujjal mellén tartja. Egy 28 cm. széles lécz, a melyen a 11 cm. magas D M betűk állanak, választja el az ábrázolást az alatta levő feliratos mezőtől. A felirat így szól:

D	M	D(is) m(anibus)
AEL · IVSTINO · LIB ·		Ael(io) Iustino Lib(rario)
LEG LEG I ADI · STIP ·		Leg(ati) Leg(ionis) I adi(utricis) stip(endiorum)
V · QVI · VIXIT · NN ·		V qui vixit ann(is)
XXV · DECED · EXP ·		XXV deced(it) exp(editione)
DACISCA · HEREDES ·		Dacisca heredes
AEL · CLAUDINI · POS		Ael(ii) Claudiani pos(uerunt)

Ez tehát *Aelius Iustinus* sírköve, a ki a legio I adiutrix-ban a *librarius legati* katonarangot viselte és szolgálatának 5. évében, a dákok elleni hadjáraton életének 25. évében meghalt. A *librarii* a hivatalnokok osztályához tartoztak ép úgy, mint a notarii, exceptores, codicillarii, stb. V. ö. ezzel: *librarius leg(ati) leg(ionis) II ad(utricis) C. I. L. III. 3538*. (Marquardt, Röm. Staatsverwaltung II (1876) 532). A sírkövet *Aelius Claudianus* örökösei állították.

Az által, hogy a szövegben e szavak állanak: *deced(it) exp(editione) Dacisca*, abban a helyzetben vagyunk, hogy a kő felállításának idejét pontosabban meghatározhatjuk. Daciáról tudjuk (Handbuch der klass. Alterthumswiss. IV. 662), hogy 107-ben Kr. sz. u. Traján, a kinek dáciai hadjáratainak elseje 101—102-ig, másodika 104—107-ig tartott, tette császári provinciává; Hadrian (uralk. 117—138) Dáciát *Dacia superioir*-ra és *Dacia inferioir*-ra osztotta. Utóda Titus Antoninus Pius (138—161) a dákok lázadását leverte és Marcus Aurelius (161—180) 3 részre szakította: *Dacia Porolissensis*-ra, *Dacia Apulensis*-re és *Dacia Maluensis*-re. Commodus alatt (180—192) háború tört ki Dacia határainál, a mely a 182—183. évekbe teendő, a mikor Commodus ötödször, ill. hatodszor imperator lett (v. ö. O. Tocilescu, Arch. epigr. Mitth. 1879. p. 41), 274-ben Aurelianus császár visszavonta a római legiókat Daciából és az Al-Duna jobb partján Dacia ripensis-t alapította.

Miután pedig — mint azt a fölírat szövege is tanúsítja, a (*D(is) M(anibus)* szavak fenforgása, a *h(ic) s(itus) e(st)* hiánya, az elhalt nevének dativusban állása stb.) — a felirat mindenesetre Trajánusnál későbbi korból való, úgy az itt említett *exp(editio) Dacisca* csak Antoninus Pius, ill. Commodus alatt történhetett és így a kőemlék felállításának az ideje a 138. és 182. év Kr. sz. u. teendő.

Igaz ugyan, hogy Caracalla-nak (uralk. 211—217) és Maximinus-nak (235—238) is voltak harczai a dákokkal és így lehetséges volna ezt az emléket

ebből az időből származtatni, azonban a feliratban előforduló két név (mindkettőnek az előneve, úgy az elhunyté, mint a kő felállítójáé, Aelius), arra a feltevésre kényszerítenek, hogy az elhunyt Hadrianus korában született és a föliratban említett dáciai hadjárat az Antoninus Pius idejében levert dáciai lázadásra vonatkozik.

Egy, a kő alsó szélén bevésett kalapács a foglalkozásra látszik vonatkozni, a melyet az elhunyt katonai szolgálatba lépése előtt folytatott.

2. Egy 166 cm. magas, 80 cm. széles és 25 cm. vastag mészkőből készült kőemlék Aurelius Germanius-nak (a Trajanus alapította Cohors I Vlpia Pannoniorum egyik katonájának) és unokájának, Victorinus-nak a sírköve, a melyet Aurelia Surillia, Firmanus testvére állíttatott. A kő a közepén ketté van hasítva és pedig a felirat első soránál. A szöveg így hangzik:

D	M	
AVR GERMANIV		D(is) m(anibus)
S MIL COH I VLP		Aur(elius) Germani
NNVNIOVRM ET		s mil(es) coh(ortis) I Ulp(iae) Pa
VICIORINVS NEPOS		nnuniorum et
EIVS AVRELA SVRILLI		Victorinus nepos
SOROR FIRMANI FVC		eius Aurelia Surilli (filia)
IENDVM CVRAVIT		soror Firmani fuc
		iendum curavit.

Epigraphiai szempontból említendő, hogy 1. a második és harmadik sorban MIL COH I VLP PANNONIORVM, azaz: mil(es) coh(ortis) I Vlp(iae) Pannoniorum helyett MIL COH I VLP PANNVNIOVRM áll; 2. a 4. sorban VICTORINVS helyett áll: VICIORINVS és végre 3. FVC IENDVM helyett olvasd: FACIENDVM. Feltűnő, hogy sem szolgálati éveinek a száma, sem elért életkora nincsen feltüntetve.

Külső alakját tekintve, a kő hasonló az előbbihez, mert ezt is háromszögű orom koronázza, a melynek két alsó szögén hegyesen meredő fül emelkedik. Alatta mélyített négyszögalakú fülkében, melyet mind a négy oldalán síma párkány bekerít, 2 mellkép (jobbra egy férfié, balra egy asszonyé) van ábrázolva. Az alsó párkányon, a mely egyszersmind a kőtábla felső domborműves részét az alsó feliratos mezőtől elválasztja, a D M betűk állanak.

3. A harmadik kő, a melyet szemügyre veszünk, egy hosszánégyszögű mészkőből készült sírtábla, a mely alsó részével a földben állott, most azonban ketté van törve. Az előlap két részre oszlik. A felső rész pillérektől megtámasztott orom alatti mezőben hat mellképet ábrázol. Az ormot, a melynek hajló oldalai párkányosak s a párkányon belül széles lécz van, Medusa feje díszíti; mindkét hajló oldala fölötti derékszögű sarkmezőben delphin van ábrázolva. Egy 30 cm. széles lécz, a melybe a 12 cm. magas D M betűk vannak bevésve, a kőtábla felső mezejét választja el az alatta levő feliratos mezőtől, a melyet pálczából és léczből alakult keret szegélyez; a keret körül párkány fut, a melynek két függélyes oldalán borostyáninda vonul végig a beke-

retelt téren. Az írásos tábla alatti téren díszedény van ábrázolva, a melynek felső nyílásából jobbra-balra röpkényinda hajlik ki- és lefelé.

A törés, a mely a követ két részre osztja, a felirat 3. sora alatt foglal helyet. A két rész a sírban elkülönítve volt egymástól; a felső, domborműves mellképekkel díszített rész a kelet—nyugoti irányú sír északi hosszoldalát, alsó töredéke pedig a déli hosszoldalát képezte. A törés helyén mindkét darab tompított és — mint ez a szövegből is kitűnik — inkább valószínű, hogy itt volt a felirat 4. sora, a mely P. Aelius Victorinus életkorát tartalmazta.

A felirat a következő:

D	M
P · AELIO · VICTO RINO · DVPLARIO LEG · I · AD · N · STIP · XXI ·	
PACATÆ · CON · PIEN · E · Æ LIIS · PACATO · E · DOMITI NO · E · VICTORNAE · E · VCTOR · FL · P · AVR · GNILIS · DVCATV S · S · SECVNDVS · HERES · EX · TES TAMENTO · FACIVNDVM · CVRAVIT	

D(is) m(anibus)

P(ublio) Aelio Victo

rino duplario

Leg(ionis) I ad(iutricis) Ant(oninianae) stip(endiorum) XXI

[vixit ann(is) /// et Ael(iae)]

Pacatae con(iugi) pient(issimae) et Ae

liis Pacato et Domiti

ano et Victorianae et Victori

filiis P(ublius) Aur(elius) G(e)ni(a)lis educat[u]

s s(uus) secundus heres ex tes

tamento faciundum curavit.

A feliratban első helyen említett *P. Aelius Victorinus* duplarius, azaz kettős zsoldot húzó katona volt az I. segédlegiónál, a mely az *Antoniniana* melléknevet viselte. A duplarius czíme nem volt tisztséggel egybekapcsolva, hanem csak kedvezményül szolgált különös érdemek megjutalmazására. A duplarius nem tartozott a hadsereg tisztjei közé (Marquardt, Röm. Staatsverwaltung II. 526 és 541). Felesége, *Pacata* (különben igen gyakori név) ugyancsak ábrázolva van a kőtábla felső, domborműves részében. Az emlék, a melynek felállítója *Publius Aurelius Genialis* volt, még 4 gyermeknek: *Pacatus*-nak, *Domitianus*-nak, *Victoriana*-nak és *Victor*-nak, a kik mindannyian — mint ez a PACATO szót megelőző ÆLIIS-ből is kitűnik — az Ælius illetőleg Ælia előnevet viseltek, szolgált sírkövül. Érdekes a sírkő felállítójának P. Aur. Genialis-nak a viszonya a feliratban nevezett családfőhez, P. Aelius Victorinus-

hoz. Ő az *educatus suus*, azaz a felneveltje volt. Gyermekének a halála után P. Ael. Victorinus t. i. gyermektelenül és egyenes örökösök nélkül élt; magához vette tehát P. Aur. Genialis-t, felnevelte és örökösévé is tette; innen e megjelölés *secundus heres* is.

A kő méretei: magassága = 284 cm., (m. p. felső töredéke = 162 cm., alsó töredéke = 122 cm.), szélessége = 100 cm., vastagsága = 25 cm.

4. Igen érdekes darab *M. Aurelius Avitianus*-nak a sírköve, a ki a legio I adiutrix-ban szolgált és katonáskodásának XI. évében XXXI. éves korában elhunyt.

2'37 m. magas, 92 cm. széles és 21 cm. vastag mészkőből készült hossz-négyszögű kőtábla, a melynek felső fülkeszerűen bemélyített mezéjében, a melyet mindkét oldalán féloszloppal diszített párkány szegélyez, az elhunytat az ő katonai rangját jelző módon legionariusként ábrázolták.

Szemközt áll; baljában lándzsát (pilum-ot) és a római gyalogság hosszúdad pajzsát (scutum-ot), jobbában pedig tekercset tart. Ruházatát szoros tunica, öv (singulum) és tekercses ránczokba csavart nyakkendő képezi. A képes mezőt háromszögű orom koronázza, a melynek közepét Medusa-feje diszíti; a két hajló oldala fölötti derékszögű sarkmezőben palmetta és delphin vannak ábrázolva.

A kő alsó felét az írásra szolgáló mező foglalja el, a melyet léczből megpálczából alakított keret szegélyez. A fölírat így szól:

	D	M	D(is) m(anibus)
1.	M · AVR · AVITIANVS	MILIS · LEG I AD · MILIT	M(arcus) Aur(elius) Avitianus miles leg(ionis) I ad(iutricis) militavit
	NN · XI · VIXI · ANNIS		ann(is) XI vixi(t) annis
5.	D · P · S · F · AUREA ≡ ≡ ≡	XXXI · E · FLAGEMELLIA	d(e) p(ecunia) s(ua) f(ecit) Aurelia(nus) XXXI et Fla(via) Gemellia
	MATER ÆIVS · M · AVR	GENIALIS · SECVNDVS	mater eius M(arcus) Aur(elius) Genialis secundus
9.	AERLS · F · C ·		heres f(aciendum) c(uravit)

De nemcsak a legionariust, M. Aur. Avitianus-t, hanem az anyját *Flavia Gemella*-t is tisztelték ez emlékekkel. EIVS helyett ÆIVS áll, a mi egyébképen nem lephet meg bennünket, mert ez egy igen gyakori íráshiba, így pl. egy Torma Károly által az «Arch. epigr. Mittheilungen»-ben 1880. évf. 131. oldalán és a C. I. L. III.-ban 907. sz. a. közzétett felirat 8. sorában ugyancsak EIVS helyett ÆIVS áll.

Egyébiránt ez nem az egyedüli hiba, mert MILES helyett MILIS van bevésve (2. sor) és VIXIT helyett csak VIXI; SECVNDVS HERES helyett is SECVNDVS AERLS áll.

Említendő, hogy a 4. és 5. sor között egy kis mondat van beszúrva, a mely a szöveg többi részével semminemű kapcsolatban nem áll és csak az egész felirat elkészítése után lett betoldva. Meg kell még jegyeznem, hogy a nevezett betűk — épen azért, mert későbbi toldások — sokkal kisebbek, mint

a szöveg többi betűi és miután sok tekintetben sértettek is, nem egész határozottsággal olvashatók.

5. Az a hosszánegyszögű kőtábla, a melyet a következőkben ismertetni kívánunk, sem bir csekély érdekességgel, ámbár a felirat oly annyira van megsértve, hogy olvashatatlan és így legalább ez idő szerint nem mondhatok róla semmi bizonyosat. A domborművek két részre oszlnak. A 225 cm. magas, 75 cm. széles és 26 cm. vastag kőtábla felső mezejében férfinak a képmása látható, a ki baljában tekercset fog, jobbát pedig a mellén tartva mutatóujjával a tekercsre mutatni látszik. Tőle oldalt nőnek a térdképe foglal helyet; fején mythraszerű sapka vehető észre, a melyről hátul lecsüng a fátyolos kendő. A képes mező fülkáját síma párkány határolja. Az alatta levő domborművön egy háromlábú asztal (tripos) és feléje forduló ifjú van ábrázolva, ezenkívül még egy bal felé haladó ló, valamint mellette egy férfi (inas?), a ki a ló kantárait kezével tartja.

Ez alatt következik a feliratos mező, a melynek fölirata azonban oly rossz állapotú, hogy tisztára olvashatatlan. Csak a feliratos mezőt bekerítő párkány felső részén álló D M betűk és még egynéhány más összefüggés nélküli betű ismerhetők fel. Talán sikerül később jobb világítás mellett nagyobb eredményhez jutnunk.

6. A hatodik emlék egy sírkőnek 170 cm. magas és 98 cm. széles töredéke, a mennyiben a feliratból még 4 sor van meg. A szöveg ez:

D	M	D(is) m(anibus)
ADMONI	≡	Admoni[a]
CARACONIS		Caraconis
ANOS XXXVI		annos XXXVI

Az írást keret foglalja körül, melyet síma párkány szegélyez. A felső részen, a mely párkány által van elválasztva az alsó résztől, párkányokkal határolt fülkében három mellkép van ábrázolva: egy férfi, egy asszony mithra-szerű sapkával a fején és közöttük egy gyermek, a ki valamely tárgyat tart a kezében.

A hosszánegyszögű kőtábla felső szélét három oroslánfej díszíti.

7. Végül még egy sírkőtöredékről kell megemlékeznünk, a melynek magassága 168 cm., szélessége 93 cm., vastagsága 26 cm. Első tekintetre úgy látszik, mintha ez a kőtábla az előbbi folytatása volna, az egyes méreteknél közelebbi megfigyelése azonban mutatja, hogy ez lehetetlen. A míg az előbbi kő a törés helyén 98 cm. széles és 20 cm. vastag, addig ez ugyanott 93 cm.-nyi szélességgel és 26 cm.-nyi vastagsággal bir. Az előlapon két részt kell megkülönböztetni: az iratos mezőt és az alatta levő domborművet. Az iratos mezőt erősebb és vékonyabb pálczából alakított keret foglalja körül, a melyet síma párkány szegélyez. A dombormű hosszúkas fülkében egy jobbra száguldó lovast ábrázol. A háromsoros felirat így hangzik:

CONIVGIEVS	coniugi e(i)us
ABASCANIVS	Abascanius
BENEMER POS	benemer(enti) pos(uit)

Töredéke ez tehát annak a sírkőnek, a melyet *Abascanius* állíttatott feleségének.

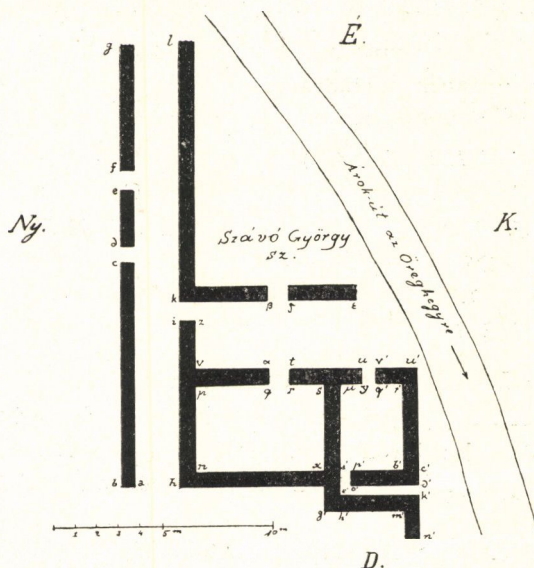
B) **Bélyeges téglák, cserepek és agyagtárgyak.** Bélyeges téglákban is gazdag eredményt nyújtottak a múlt évi ásatások. Már márczius havában történt hivatalos kiküldetésem alkalmával téglasírra bukkantam, a melynek egyes téglái az **APIOVINI** (*Apii Jovini*) bélyeget viselték; más téglákon a **LEG II ADI** azaz *legio secunda adiutrix* volt olvasható. (V. ö. Arch. Értesítő XXVI. 1906. 156. l.) Hogy mily fontossággal birnak néha ezek a különben jelentéktelen római korabeli maradványok a tudományos kutatásra nézve, azt kevéssel ezelőtt Hampel «*Intercisa emlékei*» című értekezésében (Arch. Ért. XXVI. 1906. 222. s. köv. l.) közelebből kifejtette. Így pl. csak bélyeges téglák alapján tudjuk, hogy azok a csapatok közt, a melyek Dunapentelén táborni üttöttek, a *Cohors VII. Breucorum* is volt. Az utolsó ásatások is (az Öreghegy északi részén, a Kálvária tőszomszédságában, Szávó György szántóföldjén) több bélyeges téglát juttattak napfényre, a melyek a *Cohors VII. Breucorum* ittletéről szólnak. Különböző köemlékekből tudjuk, hogy a *Cohors miliaria Hemesenorum* «*Hadrianus ideje óta itt volt s azután századokon át itt is maradt*». (V. ö. Hampel id. ért. Arch. Ért. XXVI. 223. l.) És most több bélyeges téglát hoztam a múzeumba, a melyeken **COH** (∞) **HEM** olvasható. Különbféle, bélyeggel ellátott mécsesek és terra sigillata edénytöredékek is kerültek felszínre.

I. E tekintetben a leggazdagabb eredményt nyújtotta Szávó György szántóföldje. Szándékom volt ugyan nem itt, hanem Vörös József szántóföldjén ásatni, miután itt a meglehetősen magas, keleten lejtősen a Duna felé leszálló dombkopályon, a mely nemcsak a Duna-medence nagy részére, hanem a jobb parttól messze elhuzódó síkságra is tiszta kilátást engedett s így már természetadta fekvésénél fogva is hivatta volt arra, hogy a Duna jobb partján végig húzódó birodalmi határnak fontos pontja legyen, az egykori római castrumot, a melynek egyes nyomai úgys még felismerhetők, reményeltem esetleg feltárhathatni. Másrészről e szántóföld közelében néhány évvel ezelőtt magánosok részéről ásatások eszközöltettek, a melyek ha nem is szolgáltak tudományos czéloknak (igen jellemző Hampel megjegyzése Arch. Ért. XXVI. 250. l. 6. sor), mégis a legfontosabb emlékek egész sorozatát juttatták felszínre. (V. ö. Arch. Ért. XXV. 222—234. l.) Hogy tehát a Vörös szántóföldje ne essék áldozatul esetleges magánvállalkozásoknak, a múzeum érdekében e helyen ásatást kívántam vezetni. Ez azonban ez alkalommal lehetetlen volt, mert a földjén ültetett szőlővesszők még gyümölcsözők és így meg kellett elégednem a tulajdonosnak azzal a nyilatkozatával, hogy az ő földjén más, mint a M. N. Múzeum megbízottja nem fog ásatni. Ily körülmények között örömmel üdvözöltem Tiszuczky Károly, dunapentelei tanító, ama híradását, hogy nem messze a tervbe vett helytől van egy szántóföld, a melynek tulajdonosa Szávó György késznek mutatkozott ásatást megengedni.

Keskeny árokút vezet a posta-utczából fel a Kálvária-dombrá; innen jobbra kelet-nyugati irányban dülőút ágazik el és e sarokban (keletről a Kálváriához vezető árokút, délről a nevezett dülőút által határolva) Szávó György szántóföldje fekszik, a melynek északi, a falu felé húzódó fele lejtőforma eséssel bir.

Fent a magaslaton, és pedig 27 méternyire északra a dülőúttól, a mely Szávó földjét elválasztja a Szalai Györgytől, kezdtem ásátásomat. És ime, már az első dél-északi irányban vezetett árok egy római korabeli épület nyomait juttatta napfényre. Az egészet feltárattam. Terve és méretei a következők:

$ab = 0.60$ m.; $bc = 10.30$ m., $cd = 0.80$ m., $de = 2.30$ m., $ef = 1.00$ m.
 $fg = 6.00$ m. — $bg = 20.40$ m. — $ah = 2.00$ m.
 $hi = 7.50$ m., $ik = 1.00$ m., $kl = 12.00$ m.
 $nx = 6.00$ m., $np = xs = 4.00$ m., $pq = 3.40$ m., $qr = 1.00$ m.
 $rs = 1.60$ m.
 $a'b' = \mu r' = 3.00$ m., $a'\mu = b'r' = 4.00$ m.
 $a'p' = e'o' = 0.50$ m., $p'b' = 2.50$ m., $\mu y = 1.00$ m., $yq' = 0.80$ m.
 $q'r' = 1.20$ m.
 $n'k' = 2.00$ m., $k'd' = 0.50$ m., $d'u' = 5.20$ m.
 $u'v' = 1.80$ m., $v'u = q'y = 0.80$ m., $ut = 3.20$ m., $tx = qr = 1.00$ m.
 $av = pq = 3.40$ m. — $vz = 2.30$ m., $k\beta = 4.00$ m., $\beta\delta = 1.00$ m.
 $\delta\varepsilon = 3.20$ m.

Ezen épület törmelékéből különböző agyag-, csont-, vas- vagy bronzból készült római régiségek és IV. századbéli római bronzérmek kerültek napfényre különösen nagy számban pedig voltak képviselve római téglák, fedélcserépek és kuposcserépek, a melyek közül nem kevesebb mint 101 darab (és pedig 1 téglá, a melynek hossza 30 cm., szélessége 13 cm., vastagsága 60 cm., **AVRE** felirattal; 55 fedélcserép- és 45 kuposcserép-töredék) bélyeggel van ellátva. A mennyiben ezek tartalmuk vagy írásjellegük tekintetében különböznek egymástól, itt közöljük őket.

1. *A legio II. adiutrix* bélyegei. 7 darab fedélcserép-töredéken és 6 darab kuposcserép-töredéken (összesen tehát 13 cseréppéldányon) **LEG II AD** olvasható. Ez nem is annyira meglepőnek mint természetesnek tekintendő, miután több Dunapentelén lelt emlékfeliratból és ugyanott napfényre került bélyeges téglák

alapján már régóta tudjuk,* hogy «az Aquincumban állomásozó legio II. adiutrix sűrűbben küldött ide kisebb-nagyobb csapatokat». A *legutóbbi* időben Dunapenteléről a múzeumba került köemlékeken is e segédcsapatról több ízben van említés téve; így pl. azon a kőkoporsón, a melyet *Ael(ius) Ingenuilis vet(era-nus) leg(ionis) II ad(iutricis)* felesége, *Claudia Monimosa*, számára rendelt (Arch. Ért. XXVI. 156. és C. I. L. III. 10320) és *M. Herennius Pudens* II. legio adiutrix-beli hadastyán síremlékén is (Arch. Ért. XXV. 230. 1.).

A bélyegek a következők:

a) Fedélcserepeken

LEG II AD (kétszer)

LEG II A\

LEG II AD

/A II AD

AD II AD

LEG ≡ ≡

b) Kúposcserepeken

LEG II AD (háromszor)

LEG II AD

AD II AD

AD II AD

2. *A cohors VII. Breucorum* bélyegei. Ezt a cohortst, a melynek neve legelőször egy a Kr. u. 95. évből való Domitiantól származó katonai okiraton fordul elő (Jos. Arneth: Zwölf röm. Militärdiplome, Nr. XI, p. 39, 40) egy kelta-pannoniai népből újoncsozták, a melynek székhelye a Száva mentén Bród körül volt.**

COH VII BR bélyegű cserepek már több ízben találtattak, így *Baracsban*, Fejérm. (C. I. L. III. 3757 d; Arch. Közlem. IV. 57 és u. o. VI. 165), *Batinán*, Baranyam. (C. I. L. III. 3757 c és u. o. 10668 c. — Arch. Közlem. VI. 165), *Duna-Szekcsőn* (C. I. L. III. 10668 d. — Arch. Ért. V. 38), *Eszéken* (C. I. L. III. 10668 b. — Arch. epigr. Mitth. III. 157), *Ó-Budán* (C. I. L. III. 3757 h és u. o. 3757 i. — Mittheil. der k. k. Centralcomm. II. 165 és u. o. II. 286) és *Paks* mellett (C. I. L. III. 10668 e); de ily nagy számban egy és ugyanazon a helyen eddigelé még nem kerültek napfényre. 37 fedélcserép e cohors bélyegével jutott felszínre a Szávó György szántóján feltárt épületmaradvány törmelékéből. 14 darabon a bélyeg teljesen sértetlen, a többi példányon ellenben egyik vagy másik betű hiányzik; így egy cserepen azt olvassuk: CO ≡ VII BR, két példányon /OH VII BR, egy másikon /OH VII BRC, továbbá /H VII BR (egyszer), COH VII B\ (négyszer), COH VII\ (hatszor), /VII BR (kétszer) és végre VII BRCOR (egyszer), /BR (kétszer), COH V\ (kétszer) és /CORI\ (egyszer).

3. Még feltűnőbb a *cohors miliaria Hemesenorum* bélyegével ellátott kuposcserepek nagy száma. Múzeumunk már egész sorozatát bírja azon emlékeknek, a melyeknek feliratából teljes bizonyossággal következtethetünk arra, hogy Dunapentelén, a római Intercisa nevű helységben lovas íjászoknak ezer főre menő csapatja székelt, a melynek legénységét eredetileg az *Antilibanon* északi lejtőjénél és az Orontes jobb partján fekvő syriai *Hemesa* városából újoncsozták.

* Hampel Arch. Ért. XXVI. 224. 1.

** Mittheilungen der k. k. Centralcommission II. (1857) 165 és 286. Ed. Freih. v. Sacken

Az utóbbi időben a múzeumba került ilyenmő köemlékek közül megemlíjük a Dunapentelén Tiszuczky Károly szőlőjén (tehát nem messze a mostani ásatási helytől) lelt római sírkövet, a melyet (v. ö. Arch. Ért. XXV. 225. l.) *Germanius Valens*, a cohors miliaria Hemesenorum felállíttatott. Ugyanonnán került ide egy római sarkophag feliratos oldalának egyik fele (v. ö. Arch. Ért. 223. l.); ez volt *L. Aurelius Antoninus*nak, a cohors mil. Hemesenorum katonájának a koporsója. Ugyancsak itt találtatott az *Aelius Munatius*-nak állított sírkő, a ki a cohors mil. Hemesenorum nevű csapatban a *capsarius*-i rangot viselte (v. ö. Arch. Ért. XXV. 233. l.). Téglák vagy cserepek ezen cohors bélyegével mindazonáltal eddig még nem jutottak napfényre. Csak a mult év nyarán folytatott utolsó ásatás szolgáltatott e tekintetben meglehetősen gazdag anyagot. 25 kupáscserép volt e cohors bélyegével ellátva, a melyek közül 16 darabon COH · X · HE, 2 példányon COH · X · H, 1 cserepen OH · X · HE és 1 darabon C · X · H állott. 5 példánynak a bélyege többé-kevésbé meg van sértve, mint pl. COH · X · H, /OH · X · H, COH · X · |, |X · H és |H · X · |.

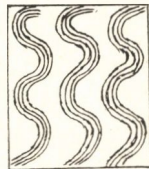
4. Nem kisebb azoknak a cserepeknek a száma, a melyek az *Exercitus Pannoniae inferioris* feliratot viselik. 4 fedél- és 13 kúposcserepen olvasható e bélyeg és pedig a következő változatokban:

EXERPANINF, EXERC PANINF, EXERBVNIIF, EXERCPA|,
|XERPANINF, NOIAQYEX|, EXERBVN|, EXER≡≡NI≡≡,
EXER≡≡Λ, EXER|, EXE|, |INF, <AIIF és /NINF.

Eddig ilyenmő bélyegekkal ellátott tárgyak találtattak: *Battán* Fejérm. (Rómer-Desj. 261. és 431. sz. — Ephem. II. 767. — C. I. L. 3749 h és u. o. 10659 b); *Duna-Adonyban* Fejérm. (C. I. L. III. 10659 d); *Esztergomban* (Rómer-Desj. 431. sz. — C. I. L. III. 3749 k); *Kömlődön* Tolnam. (Rómer-Desj. 261. és 431. sz. — C. I. L. III. 3749 i és u. o. 10659 a. — Ephem. II. 767); *Mitroviczán* (Rómer-Desj. 431. sz. — C. I. L. III. 3749 h); *Ó-Budán* (Rómer-Desj. 261. és 431. sz. — Arch. Közl. VI. 99. l. — C. I. L. III. 3749 a—g. — Mitth. der k. k. Centralcomm. II. (1857) 165. és u. o. 286. l.); *Új-Bánovczen* (Arch. Ért. XII. 42. l. — C. I. L. III. 13393.).

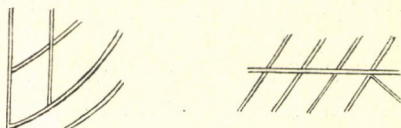
5. Végül még egynehány töredéket kell szemügyre vennünk; három példányon COH≡≡, egy másikon pedig |OHQ állott. Mind a négy darab fedélcserepeknek a töredékei és valószínűleg a COH · VII · BR-re vonatkozik.

De nemcsak bélyeggel ellátott cserepek jutottak felszínre, hanem több, újjbenyomatokkal és bekarcsolt diszítésekkel fedélcserepek és téglák is kerültek ki a több mint 1500 éves törmelékből. Egy 27 cm. hosszú, 27·5 cm. széles (tehát majdnem négyzetalakú) téglán, a melynek vastagsága 6 cm., az átlók irányában és pedig ezek egész hosszában ez az idom van bekarcsolva: X. Egy 5 cm. vastag téglatöredéken a XII-es szám van bevésve és pedig a következőképen: X|||; az idom magassága 11 cm. Több téglán, a melyeknek hossza 40 cm., szélessége 28 cm., vastagsága 5 cm., a téglá egész hosszán át több, újjbenyomások által létesített párhuzamosan haladó hullámvonal vonul végig, a melyek a téglafelületeknek a következő diszítést kölcsönzik:

Egynehány darabon ezek a bekarczolt diszítések láthatók:

Voltak fedélcsererepek két concentrikus félkörívvel és voltak olyanok, a melyeket hurok Σ diszített. Egynehány példányon a félkörív-alakú mélyedéseken kívül újjal bemélyített pontok is voltak, mások meg hullámalakú mélyedéseket és pontdiszítéseket mutattak.

Egy darabon ez a pontdiszítés van:

Mindenesetre feltűnő, hogy az itt feltárt épületmaradványok törmelékében oly sok volt a katonai bélyegekkel ellátott cserép. E mellett különösen két cohors bélyeges cserépjei kerültek napfényre nagyobb számmal: a *cohors VII. Breucorum*-é és a *cohors* (∞) *Hemesenorum*-é. Ha helyes az a feltevés, hogy katonai bélyegekkel ellátott téglák és cserepek létezéséből az épület katonai voltára lehet következtetni, akkor a Szávó György szántóföldjén feltárt falmaradványokban katonai épület maradványait kell látnunk, a mi annál nagyobb jelentőséggel bír a további ásatásokra nézve, minthogy nem messze a Szávó György szántójától a római castrum maradványaira fogunk akadhatni.

A mi a többi bélyegeket illeti, ezek részint terra sigillata edényeken, részint agyagmécseken fordulnak elő és így csoportosulnak:

a) Terra sigillata edényeken: 1. MATERNIÆ azaz Maternian(us) f(ecit);¹ 2. PROVINCIALIS; 3. | STIO azaz: [OF CRE]STIO² vagyis [of(ficina) Cre]stio(nis).

b) Agyagmécseken: 1. CRESC azaz cresc(ens);³ 2. FAOR.⁴

II. A Fekete József szántóföldjén kiásott épület (l. 147. lapon) falmaradványainak a törmeléke alatt több agyagmécse és terra sigillata edénytöredék került napfényre a következő bélyegekkel:

a) Mécseken: 1. SABINIA; 2. GENIALS; 3. FORTIS.

b) Terra sigillata edénytöredékek: 1. COCCIL · M (v. ö. C. I. L. III. 12014^{204a} és u. o. 14115²⁰); 2. | TOFECIT azaz [FRON]TOFECIT (v. ö. Römer-Desj. 497); 3. PATTERAOFFI azaz PATTERA OFFI(CINA) (v. ö. C. I. L. III. 6010¹⁹⁸ és u. o. 13552¹²).

III. A Rákó Antal szántóföldjén eszközölt ásatások a következő bélyegekkel ellátott fedélcserépeket juttattak felszínre:

a) A cserepek egyike a LEG II ADI azaz leg(io) II adi(utrix) bélyeget viselte.

b) Négy példányon Ap(pii) Jovini állott és pedig az egyiken APIOVINI, a többi három APIOVINI (v. ö. C. I. L. III. 10689 és u. o. 3775¹². — Römer-Desj. 290. — Arch. Közl. IV. 57. — Ephem. II. 786. sz.)

¹ V. ö. C. I. L. 6010¹³⁵, u. o. 12014^{56a}.

² V. ö. Déchelette: Les vases céramiques, p. 94.

³ V. ö. Arch. Közl. VIII. 158. — C. I. L. III. 6008¹⁵.

⁴ V. ö. Römer-Desj. 307. — Arch. Közl. III. 166. — C. I. L. III. 6008²⁰.

c) Egy fedélcserépen ez a bélyeg olvasható: APLVŘOORI, a melylyel a következő bélyegek hasonlítandók össze: 1. *Bogdányból* APLVPPIANNIORI (C. I. L. III. 10679 f; Arch. epig. Mitth. II. p. 74); 2. ugyanonnan APLVPPI PAVNIORD (C. I. L. 10679 e); 3. *Dunapenteléről* APLVOORD (C. I. L. III. 3765 és u. o. 10679 b; — Arch. Közl. VI. 170); 4. ugyanonnan APLVOORI (C. I. L. 10679 c; Ephem. II. 781 b); 5. *Imsósi lelet*: APLVPOORD (C. I. L. III. 10679 a; Ephem. II. 781 a).

IV. Kincses Ferencz szántóföldjén eszközölt ásátások alkalmával is bélyeggel ellátott cserepek kerültek felszínre.

a) Egy fedélcserépen ez volt olvasható: LEG II ADI, egy másikon LEG II AD.

b) Egy fedélcserép ezt a bélyeget viselte: ΑΒΙΡΔΑΘ. Ezzel összehasonlítandó bélyegek a következő lelhelyekről: 1. *Bán* (Rómer-Desj. 464 c; C. I. L. III. 3769 a); 2. *Baracs*, Fejérm. (Arch. Közl. IV. p. 57 és u. o. VI. 98. — C. I. L. III. 3751. 3770 b). 3. *Esztergom* (Rómer-Desj. 264., 265. és 464 c; C. I. L. III. 3772 b, c); 4. *Kömlöd* (Rómer-Desj. 265. sz. — C. I. L. 3770 a és u. o. 3771 b. — Akad. Ért. (1857) 227. l. — Acta mus. Hung. I. 276. — Arch. Közl. III. 52); 5. *Nyerges-Újfalu* (Rómer-Desj. 264. 265. sz. — C. I. L. III. 3772 d); 6. *Ó-Buda* (Arch. Közl. III. 165. — C. I. L. III. 3772 f); 7. *Ó-Szőny* (C. I. L. III. 10691); 8. *Pilismaróth*, Esztergomm. (Rómer-Desj. 464 d. — Arch. Közl. III. 166. — C. I. L. III. 3772 a. — Arch. Ért. XXVII. 54. l.); 9. *Sárisáp* (Rómer-Desj. 264. 265. — C. I. L. 3772 c).

c) Egy fedélcserépen ez állott: ΔΡΟΟΝΝΑΙΔΔ, egy másikon ez a telirat: APLA (v. ö. a fenti irodalommal). Mahler Ede.

A TIBOLD-DARÓCZI (BORSODM.) BÉRCZÚTI ŐSTELEP.

(Harmadik közlemény.)*

C) **Agyagtárgyak.** Hasonlóan gazdag és változatos a gyűjtemény e csoportja is; előbb a különféleket, aztán az edényeket sorolom föl.

Gúla és kúp, csak kicsiny és közép nagyságú van. Összesen 41 különbözőnek darabjait szedtük össze s 14 többé-kevésbé ép köztük. A gúlák közt egy sugár, vékony alak van, minő Vattáról ismeretes, a többi rendes alak. A legkisebb 6, a legnagyobb 15 cm. m. volt. Kúpalakú csak 5 van s ezek kisebbek, lazább szerkezetűek, de egy szintén 15 cm. és tömör. Az átfúrás egynél középen, a többin a felső harmadon van. Díszítések közül kettőnek tete-ujjbenyomás, egyen vesszőbenyomás, egynek oldalán 5 cm. h., függőleges vályú, egynek oldalán egymás alatt két kis beszúrás, egyen pedig csőfúróval tett három próbafúrás látható. Az átfúrás vége némelyiken kerülékalakú, de nem fonal vájása miatt, hanem úgy fúratnak. Sajnos, e tárgyakat soha nem találtam

* Első közleményt lásd — I., a második közleményt lásd — I.

olyan jellemző körülmények között, hogy használatukra nézve valami új adatot közölhetnék. Hamuban volt 6, hamuhoz közel 6, tűzpadhoz közel 5, tapasztékok közt 3 drb, a mi bizonyíték azon ismert vélemény mellett, hogy a tüzelő helyeken volt valami rendeltetésük; hálónehezékek nem lehettek, mert anyaguk az égetés mellett is laza az edények vagy más tárgyak anyagához képest és hamar szétáztak volna.

Nehezék 2 drb van. 1. Csonkakúpalakú, 4·5 cm. m., függőlegesen átfúrt, égetetlen. Alapátmérő 3·5 cm. Alul 1 cm. széles a lyuk s ebből aztán csak felényi széles visz tovább. Csombókos végű fonalon függhetett s a kisebb lyukon a csombók nem mehetett át. 2. Valamivel nagyobbknak alul csonka darabja. Hasonlót közöl Bogojeváról Cziráky Gy. (Arch. Ért. 1900. évf. 259. 1. 2. a) b) ábra), de a daróczi nem égetett. Hasonlókat őriz a M. N. Múzeum szihalmi, pilini, szelevény- és cséavidéki leletek közt.

Orsónehezék 48 drb. 1. Lapított gömbalakú félig befúrva. Füstön szárított. Átmérő 3 cm. Hasonló Szolnokdobokamegyéből is került (Arch. Ért. 1897. évf. 105. 1. 49. ábra), és Bogojeváról (Arch. Ért. 1898. 21. 1. 13.). 2. Hasonló, egészen átfúrva. 3. Hasonló, de kis nyaka és pereme is van. Félig átfúrva. Félig égetett. Ugyanilyet Petréről közöl Orosz E. (Arch. Ért. 1901. 27. 1. 34.). 4. Alapjaival összetett 2 csonkakúphoz hasonló, 3 cm. h., átfúrt, de nagyon durva, szabálytalan munka. Ezek tehát orsógombok. Sokkal több az orsókarika. 5. Nagyon lapos csonkakúpalakú orsókarika negyedrésze, de alapéle is le van simítva. Átmérője 5·5. magassága 1 cm. A következőknél szabályosabb, talán korongon készült. Égetetlen. A többi kocsikerékhez hasonló, átmérőjük 27 mm. és 9 cm. közt váltakozik. A kerékagynak megfelelő rész is meg van rajtuk. Legtöbbje rosszul égetett. Egyen bemélyített kör van. 18 drb ép. Hasonlók bőséggel kerülnek ki az őstelepekről. (Ábráját l. Arch. Közl. II. köt. képtárázában, XXIV. tábla, 177.) Közönségesen orsónehezékeknek tartják ezeket, de feltűnő a keverékagy utánzása rajtuk. Nem lehettek-e játékkocsik kerekei. Érdekes, hogy munkásaim a meglepő hasonlat miatt mindjárt annak nézték.

Cserépből súrolt korong 28 drb. Legalább 0·5 cm. vastag s mindig durva szemcsés cserépből alakították gondos körülödeléssel és súrolással. Van néhány félig kész példány is. Átmérőjük 17 mm. és 8 cm. közt váltakozik. Kubinyi F. az Anh. Közl. II. évfolyamában bögrefödőknek nevezi e tárgyakat. A nép ma is használ deszkából alakított korongot bögre és tejesfazék fedőjéül; de e korongok aránylag kicsinyek. A kisebbek közt van 2 átfúrt példány is. Egyik csak töredék s ez két oldalról átfúrt, az ép példánynak egyik oldalán tölcyszerű mélyedés van, mely nem töri át a cserepet, a másik oldalon pedig e lyuk közepének megfelelően egy pont van bemélyítve. Ez átfúrtakat inkább ruhagomboknak vélem. Azok alapján, miket Ortway mond (Temes vármegye és Temesvár város története. Őskor. 95. 1. és 200—203. II.), vallási jelentőséget is tulajdoníthatunk e tárgyaknak, melyek más őstelepekről is nagy számmal kerültek elő.

Kalapács és balta. A hasonló kőtárgyak ezen kisebb méretű utánzataiból 18 drb van. Egy négyoldalú hasábalakú, 4·5 cm. hosszú egészen ép. Ehhez

hasonló lapos végűek, vagy csonkagúlaalakúak a többi töredékek is. A 10 drb baltatöredék közül egy vörösre égettetet az 1. ábrán mutatok be. Ez s még egy nagyobb, szintén ékalakú élű szinte mértani szabályosságú, a többi nem ily gondos munka. Egyik balta lapján vízszintes vonalakból álló díszítés van. Hasonlók Szihalomról s Pilinről is kerültek ki, de nem ily nagy számmal. Gyermekjátékoknak vélem, de föltehető, hogy ép úgy szolgáltak sírmellékletekül is, mint a krétából faragott hasonló tárgyak.

Ékszer, amulette. 4 drb. 1. Átfűrt, 1 cm. átmérőjű agyaggolyócska. 2. Kerülékalkakú, mindkét oldalán kissé domború, egyik végén törött, sárgászörszre égetett lemez. 3 cm. hosszú. Ép végén átlukasztva s egyik lapján 8-as alakú pontsor van beszurkálva, melynek egyik hurokjában van a kis lyuk. Függő lehetett. 3. Egy 4 cm. átmérőjű, 8 mm. vastag, szélein kissé felhajló, közepén 2 mm. átmérőjű lyukkal átfűrt, hosszúkás köralakú korong. Széle gömbölyítve; égetett. Kis lyukánál fogva onsónehezék nem lehet. 4. Ezüstforint nagyságú, égetetlen, agyagkorong. Mindkét lapja homorú s rajtuk pontsorokból alkotott kereszt. Szélén 8 mm. vastag és körül bemélyedő. E mélyedésben fonallal körülkötvé, mint függődísz szerepelhetett. (2. ábra.)

Allatok. A leleteknek legérdekesebb csoportja az a 64 drb-ból álló gyűjtemény, melyben ló, ökör, disznó, juh, kutya (?), kecske (?) és tehén (?) ismerhető fel. Lásd a 3—10. ábrát. Más őstelepeken is előfordúlnak ez állati alakok, így Tószeg, Aggtelek, Magyarád, Lengyel, Terenne, Petris, Ásotthalom, Szelevény és Csépa vidéke is szolgáltatott néhányat, Szihalomról 16, Pilinből 63 drb van a M. N. Múzeumban, de mint br. Nyáry Jenő úr szóbeli közléséből tudom, az ő birtokában is 100-nál több drb van. Ha figyelembe vesszük, hogy Darócson ez az első ásatás és hogy mily nagy a terület, mely még ásatásra vár, remélhetjük, hogy Darócz, mely e tekintetben már is második helyen áll hazánkban, bőségesen fogja előtárni az őskori művészet e termékeit. A nemzeti múzeumi állatkák egészen hasonlóak a darócziakhoz s ugyanazon állatfajokat ábrázolják. Jellemző rájuk, hogy mindig hű utánzatai akarnak lenni valamely állatfajnak s az illető faj legjellemzőbb tulajdonságát sokszor túlozva mutatják. Pl. a ló ívelt nyakát, karcsú derekát; a disznó orrát; sörtéjét, mely a homloktól a farig vonúl; az ökör otromba, széles fejét. A ló sörényét néha karczokkal jelzik. A szemet, orrlyukat ponttal, a száját vonással jelzik (de nem minden példányon). Legtöbbjén nincs nemi különbség, de van 6 hím és 2 nőstény példány. Ha szarvas állatot ábrázol, soh sincs füle. A lábakat kis csücsök jelzik. Kevéssé sérült 16 drb. A legkisebb csak 27 mm. hosszú (11. ábra.), a legnagyobb 7 cm. (12. ábra.) Díszítés nem igen van rajtuk. Egynek oldalán vízszintes karczok, egy ökör homlokán függőleges, másikén (13. ábra) függőleges és vízszintes karczok láthatók. A 14. ábrán bemutatott nyakán kis csücsök van, mely gugát, vagy kolompot jelezhet. Valószínű, hogy ennek hátra hajló szarvai voltak (kecske?). Valamennyi ökörfej oldalról keresztül van fúrva. (15. ábra.) E csoportba soroztam 10 drb hajlott s mindkét végén törött kis hengerkét is. Ezek alig lehetnek mások, mint ilyen állatkák szarvainak töredékei. Egy horogalakú pedig inkább fark.

Az irodalomban gyermekjáték- és áldozati tárgyként emlegetik e tárgya-

kat. Én elszórtan találtam a telep különböző pontjain, csak két tűzpadon volt belőlük egy-egy. Bizonyára kiégetés céljából kerültek oda. Engem egy más körülmény indít véleménynyilvánításra. Úgy a daróczi, mint a pilini ökörfejek (más telepről ilyen nem láttam) át vannak fúrva. Ha más állatfejeken tudták az orrlyukakat a megfelelő helyen pontokkal jelezni, tudták volna az ökörfejek is. E különben is szélesebb lyukaknak határozottan gyakorlati céljuknak kellett lenni s ez esetben mi más rendeltetésük lett volna, mint az, hogy fonalat fűzzenek bele, melynél fogva azokat, mint játékszereket, ide-oda vonszolták a gyermekek. Annak okát pedig, hogy épen az ökörfejek vannak így átfúrva, abban látom, hogy a még be nem szokott igás ökröket akkor is, mint ma is, homlokkötélénél fogva szokták vezetni. E szemlélet vezethette az ősembert az ökörfejek átfúrására. Ennek alapján tehát játékszereknek tartom e tárgyakat.

Idolok. Az ősök vallási életét tanulmányozó szakember előtt bizonyára fontos okiratként szerepel az a 10 drb idoltöredék, mely őstelepünket is bevonja az ú. n. thrák idolk elterjedési övébe. 1. Csonka, ülő, emberi alak égetetlen agyagból. (16. ábra.) Feje, karjai s lábai a czombtól kezdve letörve. Fara egészen lapos, a nyers anyagot valamely lapos tárgyra ültették. Farán egy beszúrt pont látható. (Alfelnyílás.) Most 52 mm. magas. A mennyire a kar csontjaiból megítélhető, egész karjai voltak. Mivel a mell lapos, valószínűleg férfialak. Ruhátlan, semmi dísz nincs rajta. A hazai leletek közt nincs hozzá teljesen hasonló. (L. «Őskori szobrocskák az Alduna vidékéről.» Milleker Bódogtól. Arch. Ért. 1900. évf.). Még leginkább megegyezik a Hoernes közölte, ülő, női, thrák szoborral. (Urgeschichte der Bild. Kunst» III. tábla. 3. ábra). De e női alak is öltözött. 2. Hasonlónak egyik lába a czombtól kezdve. 3. Lábtöredék a térdtől kezdve. A lábszár 5 cm. hosszú, aránylag vastag henger, melyből kis lábfej ágazik ki. 4—8. Égetett agyagból való lábfejek. Inkább szoborrészek, mint edénylábak. Tökéletesebb lábutánzatok, mint a pilini kis tálak lábai, melyekre hivatkozván, az ilyen töredékeket edénylábaknak tartja dr. Pósta Béla. 9. Vörösre égetett, 1 cm. vastag, ú. n. deszkaidol. Fejtől az altestig ábrázolta az embert. (17. ábra). Feje letört. A karokat két csücsök jelzi. Alsó szélén kissé vastagabb, mintha a nyers anyagot valami vesszőre nyomták volna s egy kis homorú csatorna látható, mint a vessző nyoma. 10. Hasonló, de alul-fölül törött alak. A karokat szintén 2 csücsök jelzi. Ez kisebb és csak 6 mm. vastag. (18. ábra.) Égetetlen. Deszkaidol Trójából került ki nagy számmal, de 287 drb közül csak 7 van agyagból, a többi kő, csont, kagyló. Egészen hasonló nincs köztük. A darócziakon nincs semmi karczolás, semmi jel. Hazánk déli részéből eddig mintegy 24 idolt ismerünk, (L. Milleker fent idézett cikkét), északi Magyarországból azonban még nem igen közöltek hasonlókat.

Más tárgyak. Ide ismeretlen rendeltetésű s jobbára töredék tárgyakat, számszerint 24-et sorozok. A D urnával talált, kis trombitához hasonló, 6,5 cm. hosszú agyagcső. Egyik végén kiszélesedő pereme van, másikon inkább csücsös; amott 4, itt 1,5 cm. az átmérő. Nyílását mérő kis végén 5 mm., másikon 1,5. Füstön szárított, szürkés színű. Tölcsér néven említik e tárgyakat. A M. N. Múzeum pilini, továbbá sarkadi, pécskai leletei közt is van hasonló. Ismerünk ilyen Vattáról (Miskolczon van). Közöltek az Arch. Közl. II. köteté-

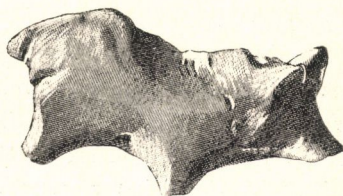

1.

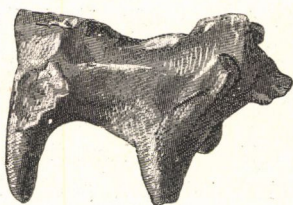
3.

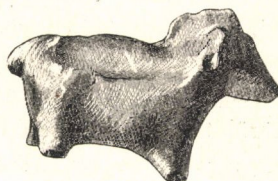
5.

2.

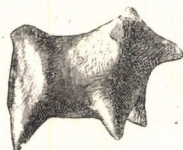
4.

6.

7.

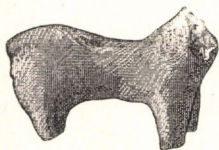
8.

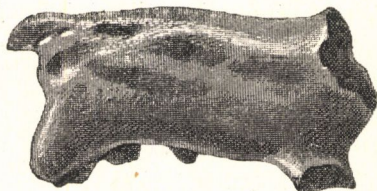
9.

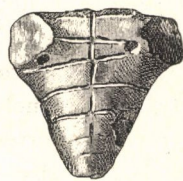
10.

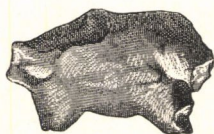
11.

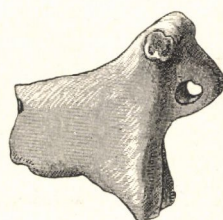
12.

13.

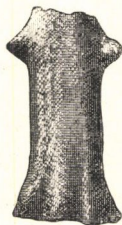
16.

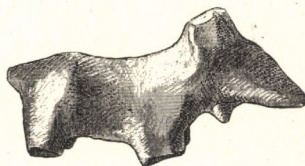
15.

17.

18.

14.

AGYAGTÁRGYAK A TIBOLD-DARÓCZI ŐSTELEPRŐL.

ben («Magyarországban talált kő- és bronzkori régiségek XXIII. tábla, 174 ábra.) Szerintem ezek nem tölcsérek, mert a tölcsér kiszélesedő része hiányzik róluk, e nélkül pedig nem könnyítik meg a folyadék öntését. Inkább folyadék tartására szolgáló tömlők szopókájának, csapjának, vagy bőrből szerkesztett fújtató-készülék csövének tartom, mert a hol bronzművesség van, ott a fújtató ismeretét is feltételezhetjük. És a cső peremes része alkalmas volt arra, hogy bőrtömlő nyílásába bekötözzék (19. ábra). 2—4. Az ékszereknél említetthez hasonló, de átfúratlan golyócskák. 5. Valamely tölcsérféle edény darabja a nyaktól, mindkét végén törött és fúrt, de nincs átfukasztva. 6. Talán valamely nagy kanálféle edény laposas, mindkét végén törött darabja 5 cm. széles, 3 cm. vastag. 7. Ujjnyi vastag cserépdarab. Alakja háromszög, felhajló szélekkel, de körül törött. 9 cm. széles. Külsején durva karczok. 8. Téglalakú, 2 cm. vastag agyagtárgy egyik sarka. 9. Félig égetett, 5 cm. hosszú, kifialakú tárgy. 10. Egyik végén törött, másikon kissé szélesedő, 6,5 cm. hosszú, 2 cm. vastag henger. Valamilyen edény fogantyúja lehet. 11. Valami talpféle töredéke. Eredetileg kerülékalakú volt az alja s ebből függőlegesen emelkedett fel szintén kerülék keresztmetszetű nyak, mely törött. 9 cm. széles, 3½ cm. vastag. Égetett. A talp sima alján 2 vesszőbenyomás. 12. Látszólag valamely félgömbalakú edény széle. Az edény fala a peremnél megvastagszik s ki- és befelé is gallért bocsát, még pedig kifelé egymás fölött kettőt. Vörösre égetett, fényesre simított. 13. Egyik végén törött, 1,5 cm. átméretű, kis lyukkal átfúrt, égetetlen agyagsző darab. Talán valamely korsóféle edény szopókája volt. 14. Valószínűleg nagy kanál töredéke a nyél és fej találkozásától. 15. Cserépből súrolt, 2 cm. hosszú, 8 mm. széles, olyan egyenszárú háromszöghöz hasonló tárgy, melynek szárait kifelé domborodó körívek alkotják. 16. Gömbszeletalakú, égetetlen agyagtárgy szélének egy darabja. Talprész? 17. Téglalakú, átégetett tárgy sarka, 1,5 cm. vastag. 18. Hasonló, de 3 cm. vastag. De e téglaszerű tárgyak széleiken mindig vastagabbak. 19. Körülbelül félkörgyűrű alakú, ujjnyi vastag, égetett lapból kissé ferdén álló nyél ágazik ki. Mivel a nyél is, meg a két ág is törött, alakját nem lehet meghatározni. Dr. Márton Lajos úr Tószegről szerzett a M. N. Múzeumnak ily fajta töredékeket, melyek arra látszanak vallani, hogy valamely csonkakúpalakú, oldalain lyukakkal tagolt s talán lábakon álló katlanféle tárgy töredékei; hasonló katlan a pécsi múzeumban látható. 20. Vörösre égetett 10 cm. hosszú téglalak közepén derékszögben meghajlítva. Két mandulaalakú mélyedés van rajta. 21. Czeruzavastagságú, 1,5 cm. hosszú, egyik végén vékonyabb, mindkettőn törött tárgy. 22. Hosszúkás gömbalakú, kiégett, hosszában lyukas, de nem egészen átfúrt tárgy. Olyan, mint mikor hajlós vessző végére sárgombot csinál a gyermek, hogy tova hajtsa. 23. Hosszúkás tojásalakú, csontszilánkokkal összegyúrt anyag. 24. Henger- vagy kúpalakú edényféle töredéke. E tárgyon köralakú lyukak voltak s köztük lécdíszek. Égetetlen, feketére füstölt. Talán talpcső töredéke?

Agyaggyűrűdek 4 db van. Ezek mint a helyi agyagipar bizonyítékai szerepelnek. Van ökölnyi- s emberfejnagyságú is. Anyaguk, mint az eddig elsorolt összes tárgyaké, durva szemcsés. Mutatják az ujjak helyeit, sőt egyik az alakító kéz egész nyomatát. Külsejükön égettek.

Lángborító 7 drb füles rész van, valamennyinek két, ferdén álló füle van. Lyukas részeket is találtunk 7 drbot.

Kanalak közt egészen ép nincs, de van 8 olyan töredék, melyből az alak meghatározható. Hét kerekfejű volt s a legnagyobb átmérője 8 cm. Nyelük gömbölyded, egyenes rudacska volt. A legkisebbnél (fejátmérő 2 cm.) két kis csücsök van a nyakon, a nyél tövénél. A nyolczadik félgömbalakú meritőféle volt, melynek pereméből laposas, 8 cm. hosszú, végén kissé aláhajló nyél nyúlik ki vízszintesen. Megvan a ketté tört nyél s a perem egy darabja vele. Ez füstön száradt, amazok rosszul égettek.

Edények. Ezek közül kiválik egy kevésbbé ismert, meg nem határozható rendeltetésű edényfaj, melyből 5 töredék van. 1. Megfordított kúpalak edény, melynek csücsán három kis láb volt, de letört. Így 8 cm. magas, nyílásátmérője 11.5 cm. Durva szemcsés, rosszul égetett fala 1 cm. vastag. Belül ívalakban fölfelé hajló füle volt (2 cm. széles, 1 cm. vastag), de csak csonkjai vannak meg egymással szemben a belső fal közepén. Kívül durva; függőleges karczok díszítik. Feketés színű, füstfolt is van rajta. Egészen hasonló, de hosszabb alak a vattai leletek közt is van s azon is van kívül füstfolt. (20. ábra.) (Lásd ifj. Losonczy I. «A vattai testhalmi őstelepről» Arch. Ért. 1902. évf. 349. l. 3. sz.). 2. Hasonló, de valamivel nagyobb s kissé laposabb edénynek negyede a peremtől a lábáig. Vörösre égetett. 3. Hasonló, de lábnélküli, tompa csücsös aljú edény töredéke. 4. Hasonló, 1.5 cm. vastag falú, szürkére égetett edény töredéke. Keskeny darab s fül nem látható, de bizonyára füles edény volt. 5. Előbbiektől némileg különböző töredék. Eredetileg mintegy 15 cm. átmérőjű, csonkakúpalakú edény volt. Szűk része volt a fenék s peremének belső oldalából hengerded fül hajolt át a perem szemben levő részére. Az első kettő rendeltetését bajos elképzelni. A Nemzeti Múzeum őskori tárgyai közt (I. terem, A. szekrény, alsó tárló) van egy háromlábú, de sokkal laposabb edény, mint a darócziak. Annak is van belül füle, de mert az edény lapos, szinte tálszerű, a fül pedig erősen felhajló, kiáll az edény üregéből. A Nemzeti Múzeum sarkadi leletei közt gömbszelet alakú, behajló peremű, belül füles, kis tálak vannak, melyek ugyan finomabb szerkezetűek, de lényegileg meg-egyeznek az itt 3—5. sz. alatt felsorolt tárgyakkal. Nem az edény szájnnyílásába illeszthető olyan fedőfélék voltak-e ezek, mint minőket a bádognál készült tejeskannákon láthatunk manap. A lábas alakok más célra szolgálhattak, mert ilyen használat mellett lábuknak semmi értelme nem volna.

Következőkben az ép, darabjaiból összerakott vagy összerakható és az alak, nagyság eredeti voltát mutató töredékeket sorolom föl. Vannak nagyobb edények, fazekak, urnák, csuprok vagy bögrék, csészék, tálak, tányérok, szűrők, talpas edények.

1. Igen szűk fenekű (átmérője 10 cm.), most szakajtóalakú edény. Durva szemcsés, szürkére égetett, 1 cm. vastag fala ferdén emelkedik 25 cm. magasságig. Itt, 34.5 cm. átmérőjű legnagyobb öblözetén szabályosan körül van tördelve, de eredetileg behajló peremű s olyan nyaknélküli volt, minőt a hatvani leletek közt láthatunk a Nemzeti Múzeumban. Öblözetén két füle volt, de egyik (s vele együtt az edény fala) egészen letört s itt csorba az edény széle,

másiknak alsó töve megvan. Ez a telep legnagyobb, épnek mondható edénye. Oldalán hasadt. Úgy látszik, mint törött edényt takarékoságból használták fel urnául (B. sír) s ekkor pattogtatták körül. 2. Hasonló alakú, de még nagyobb edénynek jórésztben összerakható darabjai az A tűzpad alól kerültek ki. 3. Alján kissé szűkebb, 12 cm. magas és széles hengeralakú fazék. Füle a perem alatt kissé ferdén van ráerősítve. A perem alatt három csoportban (2+2+3) csücsökdísz. Durva szemcsés, rosszul égetett, 5 mm. vastag. Darabokból össze-
ragasztva. 4. Hasonló, de valamivel nagyobbnak hiányosan összerakható részei. 5. Hasonló alakú, de pereménél is szűkebb kissé, mint oldalán. Füle gömbölyded. Vörösre égetett falán a 21. ábrán látható, bekarczott díszítés van. 10 cm. magas. Együtt volt a 15., 38., 49. számúakkal. 6. Ilyen alakú gyermekjáték fazék. Durva, rosszul égetett anyagú. Füle letört. 6 cm. magas. 7. Ugyanilyen, de csak 4 cm. magas. 8. Hasonlónak csonka fele. Oldalán átfúrt, kis fül. 6 cm. magas. 9. Virágcserepalakú, 9 cm. magas, vörösre égetett fületlen csupornak (22. ábra) felül csonka alja. Pereme alatt háromszög koszorú, az alatt 6 barázda fut körül. 10. Fenekén és pereménél szűkebb, öblös oldalú, 4 cm. átmérőjű gyermekjátékedény fele. Kívül függőleges karczok díszítik. 11. Hasonló alakú, kis diónagyságúnak fele. Ez a legkisebb az edények közt. 12. Szintén ilyen, 3 cm. magas, gyermekjátékedény fele. Hasonló alakú, 6 cm. magas, öblözetén 10 cm. széles, vörösre égetett, durva anyagú csésze fele. 13. Öblös, hosszú, fenekén s rövid nyakán szűkebb, félig kihajló peremű, 25 cm. magas, öblözetén 20, száján 17 cm. átmérőjű fazéknak darabokból összerakott fele. Durva szemcsés, rosszul égetett, 8 mm. vastag fallal. A perem alatt pálczavéggel benyomott lyukak. A nyakon vízszintes, az oldalon több szalagban függőleges fésűdísz. A nyakon egy ráragasztott, ívben hajló láncdíszes lécz. Teljesen megegyez a petrisi egyik fazékkal. (Arch. Ért. 1901. évf. 161. l. 121. ábra). 14. Díszítés nélküli hasonlónak összerakható fele. A 44. számú urna volt benne. 15. Az 5. számúhoz hasonló anyagú, alakra az előzővel egyező, 8.5 cm. magas csupor. Darabokból összerakva. 16. Ugyanilyen alakú, anyagú gyermekjáték-csupor fele. Öblözetén 5 kis csücsök, azok közt függőleges karczok, az öblözet alján bekarczott kör fut körül. Nyakán piczi, átfúrt fül. 4 cm. magas. Igen csinos munka. 17. Egészen a 13. számúhoz hasonló, de csak 4 cm. magas játék-fazék. A perem szélén karczolatok. Füle letört. 18. Gömbalakú alsó részszel s rövid, félig kihajló peremű nyakkal bíró, 7.5 cm. magas és széles csupor. Szájnyílása 5 cm. Nyakán pálczadíszből koszorú. Öblözetén 5 kis, függőleges lécz van egymástól egyenlő távolságban (2.5 cm. hosszúak). Durva anyaga jól égetett. Nyakán csonka. 19. Hasonlónak, de valamivel kisebbnek darabjai. Nem díszített. 20. Hasonlónak (4.5 cm. magas) darabjai. Füstön száradt. 21. Urna-alakú, 17 cm. széles edény a csontváz feje mellől. Alja kissé lapos gömb s ebből szűkebb, rövid nyak emelkedik. Anyaga durva szemcsés, de égetése eltér a többi edénytől. Belül vörösre égetett. Kívül fényes feketére füstölt és simított. Öblözetén 6 dudor van s azokat felülről 3—3 concentricus félkör övezi. Nyakán 6 barázdából alkotott koszorú fut körül. Hallstatt-kori jellegű. 22. Korongfenekű, 8 cm. magas, 11 cm. széles, gyengén égetett, nyakán csücsökcsoportokkal, külsején függőleges fésűdíszszel ékesített csésze. (23. ábra). 23. Ha-

sonló alakú, 6 cm. magas, szintén durva anyagú s 5 mm. vastag falú csésze. Gyengén égetett. Mélyített díszítését a 24. ábra mutatja. 24. A 13-hoz hasonló alakú, 8 cm. magas, öblén 6·5 cm. átmérőjű, sárgászörsre égetett csupor. Letört füle pereméből a nyak tövéhez vitt. Nyakán csorba. 25—29. Füstön szárított, vagy gyengén égetett hasonlóknak hiányos maradványai. Kettő korongfenekű. 30. Öblös aljú, pereméig mindig szűkülő, 11 cm. magas, 10 cm. széles, füstön száradt csupor darabjai. A nyak tövén bemélyített kör fut körül. 31. Lapos gömbaljú, hengeres nyakú, 4 mm. vastag, iszapolt falú, füstön száradt, szürkésfekete kancsó. 14 cm. magas, öblén 12 cm., peremnél 10 cm. széles. Nyakán egy szalagfűl. Darabokból hiányosan összerakva. Benyomott fenekű. 32. Hasonlónak alsó kétharmada. Öblén benyomott, köralakú mélyedésekből kis dudorok állnak ki. 33. Hasonló töredék. A nyak alatt 3 barázda fut körül; ezek alatt az öblön egyenlő távolságban 7 köralakban benyomott hely s ezek között 3—4—5 függőleges barázda. 34. Hasonló alakú, díszítetlen, öblén 6·5 cm. széles, durva művű csupor alsó fele. Füle letörve. 35. Lapos gömbaljú, peremén félig kihajló hengeres nyakú, 8 cm. magas és széles, köldökfenekű csupor. Füle a peremből a nyaktőhöz vitt, de letört. Szürkésre égetett. Öblén kis lyuk van, melyet az ekevas súrolt rajta. 36. Hasonló, de lapos fenekű, 9 cm. magas, 8 cm. széles. Nyakán törött. 37. Hasonló, de nyakán palaczkyszerűen szűkülő, 7 cm. magas, 5·5 cm. széles, törött fülű. Köldökfenekű. 38. Lapos gömbaljú, tölcseres nyakú, 9·5 cm. magas, 8·5 cm. széles csupor. Köldökfenekű. Téglaszínűre égetett, durva anyag. Nyakán hengeres fül. A nyak tövén bemélyített barázda fut körül s ez alatt vessződiszből koszorú. Darabokból összerakva. 39. Hasonlónak alsó fele. Behajló fenékkal. Öblén függőleges barázdák: három csoportban 6—6. 40—41. Hasonlók aljának darabjai. Nem díszesek. 42. A 35-höz hasonló alakú, de lapos fenekű és öblén él fut körül 6 cm. magas és széles. Nyaka tövénél vessződiszből koszorú. Az öblözet felső felén egymástól egyenlő távolságban 6 jobbra dülő barázda. Füstön szárított. Füle letört. 43. Hasonló alakú, de korongfenekű, darabjaiból hiányosan összerakott, 9 cm. magas csupor. Fala 2—3 mm. vastag. Bemélyített ívekből s egyenesekből álló díszét a 25. ábra mutatja. Lapos füle elszélesedve olvad a perembe s a perem itt ansa lunataszerűen, kissé bemélyed. A perem a fűlnél magasabb s onnan ívelten lehajlik. Talán két füle volt. 44. Urna, elég jól iszapolt, 5 mm. vastag fallal. Rosszúl égetett, szürkés színű, sárgás foltokkal. Öblén 2 kis, átfűrt fül. 19·5 cm. magas. 26. ábra. 45. A 23. számú csészéhez hasonló alakú, 9 cm. magas, 16·5 cm. széles (fületlen?) tál kétharmada. Füstön szárított, durva szemcsés 5 mm. vastag falú. 46. Gömbszeletalakú, behajló peremű, köldökfenekű, 33 mm. magas, 9·5 cm. széles tál. 3 mm. vastag fala gyengén égetett, szürkés. Csonka. 27. ábra. 47. Szűrőtál töredékei égetetlen, durva agyagból. Feneke lapos, 11·5 cm. átméretű, 5 mm. vastag. Az edény fala ívelten, ferdén emelkedett. Füle a fenéktől a peremhez vitt, de le van törve s a perem is csonka körül. 28. ábra. 48. Valószínűleg gyermekjáték szűrőedény. 5·5 cm. átmérőjű félgömb, alja durván lyuggatva. Durva anyaga rosszúl égetett. 49. Vörösre égetett, laposas tányér törött része. Benyomott fenekét barázda veszi körül s e mélyedés és perem közt jobbra-balra dülő 3—3 párhuzam-

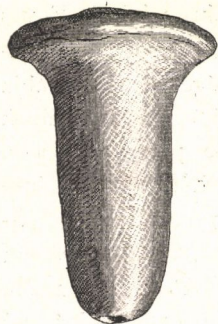
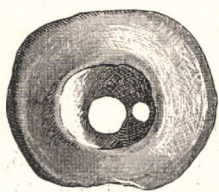

mos barázdából alkotott csillagszerű dísz ékíti. 15—20 cm. széles lehetett. 50. Vörösre égetett, durva anyagú, 20 cm. széles, 6 cm. magas talpas tányér. Szélei csak kissé hajolnak föl. Talpa 5 cm. átmérőjű, 3 cm. vastag korong, alulról kissé bemélyítve. Darabokból hiányosan összerakható. Külsején vesszőkötég benyomkodásával díszített. 51. Megfordított kúpalakú, 5 cm. széles, 3 cm. magas gyermekjáték edényke, alján talp volt, de letört. Rosszul égetett. 52. Hasonló talpas pohárka égetetlen agyagból, talpát csak kis karima jelzi.

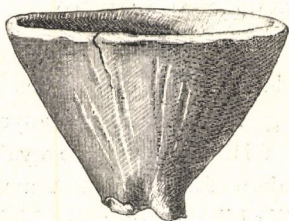
Edénytöredékek. Az igen nagymennyiségű törmelék megőrzése nem lehet feladatunk, de átvizsgálásuk nagyon szükséges, mert így állapítható meg, hogy minő volt az illető őstelep edényeinek anyaga, égetése, készítmódja; miféle díszítéseket alkalmaztak; sokszor az edény alakja is meghatározható egy-két töredékből. Mindezek ismerete pedig szükséges a más telepek leleteivel való összehasonlításnál.

1. *Fenekék.* A legtöbb fenék lapos, de elég gyakori a korongtalpas fenék is, mely azonban inkább csak a kisebb csuporoknál fordul elő, nagyobb edényeknél, pl. fazekaknál ritka. Szintén vékonyabb falú, kisebb edényeken csuporokon látható a behajló- és köldökfenék is, utóbbi a legritkább. Van két nagyobb edénytől származó fenék, anyaguk ujjnyi vastagságú, durva szemcsés. Átmérőjük 10—12 cm. Mindkettőnek belső lapján 3—3 másfél cm. magas, durva csücsök van a háromszög csücsainak megfelelő helyen. 29. ábra. Nagyon valószínű, hogy e fenékek olyan nagyobb edényektől származnak, melyeknek belső fala is ily csücskökkel volt borítva. Ilyen edények égetetlen, vagy vörösre égett oldalrészeit gyakran találtuk Daróczon. Újabban Ásotthalomból is kerültek ki (Arch. Ért. 1905. évf. 183. l.) s ezekről Milesz Béla úgy vélekedik, hogy «fűtőedények» voltak s a belsejükben levő csücskökre a megsütendő pogácsaféléket szűrták. A daróczi példányokon azonban a csücskök tompák, mi nem igen bizonyít e vélemény mellett. Hasonló cserép a pestmegyei Gombárról is van a M. N. Múzeumban. (Ábráját l. Arch. Közl. II. évfolyamának képatlaszában, VIII. tábla, 60. ábra). A miskolci múzeum Sajó-Szent Péterről őriz ilyen cserépdarabot. Úgy látszik, nagy, öblös, füles edények voltak, mert egyik oldalrészén tenyérnyi széles fül van s a legtöbb cserép azt mutatta, hogy a csücskök párhuzamos, vízszintes sorokban voltak az edény belső falán, a sorok közt 5—6 cm. széles közök voltak, a sorokban azonban nem egyenlő távolságban vannak egymástól a csücskök. Itt említem meg a talpas edények töredékeit is. Ezek kétfélek. Van 5 drb durva szemcsés agyagból talpas poháralakúra idomított, szürkére égetett edényektől származó töredék. Ezek mintegy 15 cm. magasak voltak és talpuk mindig tömör. Van azonban egy 10 cm. átmérőjű talp is, mely tehát nagyobb edényektől származik. Egy másik töredéken az 5 cm. átmérőjű, kerek talp körül csipkézett s nagyon rövid nyakról 4 függőleges, keresztben bevagdalt léczdíz vitt fel az edény falára. Van 3 drb karimás fenék is, melyek, mint Orosz E. megjegyzi (Arch. Ért. 1901. évf. 152. l.), alacsony talpcsöveknek tekinthetők. Ezek vékonyabb falú, füstön szárított edények voltak s valaminő dísz mindig van rajtuk. Szabályosak, de nem korongon készültek s belül üresek; átmérőjük 5—6 cm., magasságuk 2—4 cm. 30. ábra. Egyetlen fenékdarab bizonyítja, hogy négyszögalakú edényeket is használtak. Ez egy

19.

20.

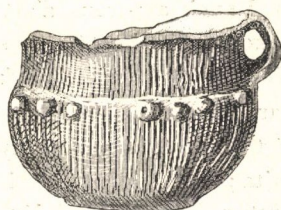
21.

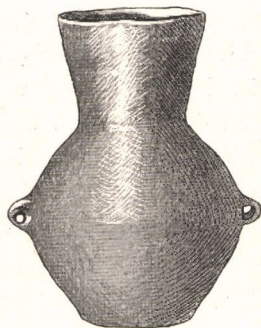
29.

30.

23.

26.

24.

27.

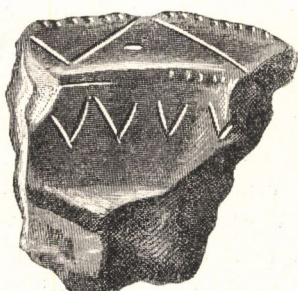
22.

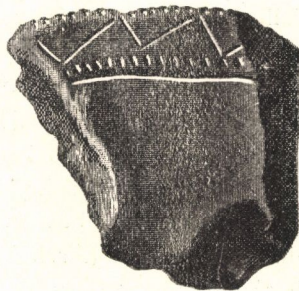
28.

25.

31 a)

31 b)

CSEREPEK A TIBOLD-DARÓCZI ŐSTELEPRŐL.

3 cm. széles, kissé széthajló oldalú, vályúalakú edényke töredéke. Hossza s magassága nem határozható meg. Durva szemcsés anyaga jól égetett.

2. *Peremek.* Van néhány felálló perem. Leggyakoribb a félig kihajló, mely fazekakon, csuprokon, tálakon fordult elő. A mai zománcozott mosdótálakhoz hasonló alakú tálak félig kihajló peremdarabjait gyakran leltük. Egyes ujjnyi vastag darabok hajlásából következtetve 60 cm. átmérőjű tálak is voltak. De van 15 cm. átmérőjű, 2 mm. vastag falú, szürkére égetett tál darabja is. Ennek a perem alatt piczi füle volt. Gyakori a behajló perem, melyek vékonyabb falú, füstön szárított tálaktól származnak. Ferde perem egy van. Vörösre égett kis edénykétől való. Hengeres perem egy szürkére égett edénydarabon van. Gallérperem 2 drb van. Egyik 3 cm. széles, 7 mm. vastag gallért alkotott az edény nyaka körül s felső lapján vessződiszből két koszorú van rajta; másik 5 cm.-nél is szélesebb s a gallér tövéénél 1, külső szélén 2 cm. vastag s minden oldalán pontsor és zeg-zug vonaldísz látható. (31. a—b ábra.) A hengeres és gallérperem, mely római és népvándorláskori edényekre jellemző, Darócson sokkal kisebb számmal van jelen, mint pl. Petrisen.

3. *Fogantyúk és fülek.* Fogantyúnak az edények különféle alakú, tömör tagjait nevezem. Van 5 drb mozsártörő fejéhez hasonló és nagyságú. Ezek fedőfélék részei lehetnek. Egynek teteje lapos és rajta bekarczott csigavonal. Szintén fedőgombnak tartok egy téglalap alakút is. Edényoldaláról való fogantyú van 15 drb. Köztük a következő alakúak vannak: trapézalakú, tövük-nél kissé vastagabb (1 cm. vastag), szögletes fogantyúk, melyek a behajló peremű tálak legnagyobb kerületén vannak elhelyezve (3 drb); hasonló alakú, de síkja függőleges (1 drb); gömbölydeden laposodó, kis tengelyén elmetezett félkerülek alakú kissé lehajló hegygyel (4 drb); ugyanilyen, de főlhajló hegygyel, mi pedig a fogásra kevésbé alkalmas (1 drb), ehhez hasonló a butmiri példányok közt is van, míg az előbbiekhöz némileg hasonlókat Mihalik J. közöl Boldogkőváralja vidékéről és Orosz E. Petréről. Hengeralakú 2 drb és 4 drb olyan is van, mintha háromoldalú hasáb volna egyik oldallapjánál fogva az edény falára ragasztva, úgy, hogy kiálló éle vízszintes. Bár ez utóbbiak is tömörek, széleiken mindig kis gödör és gyűrődés látszik, mi azt bizonyítja, hogy ezek középen megtört és két végével odatapasztott, összenyomogatott, téglalakú lapokból készültek s már átmeneti alakok a lyukas fülekhez, melyek közt találunk is ezeknek megfelelő szerkezetűeket. A legszélesebb 4, a legkiállóbb 3,5 cm. A ráragasztás nyoma csak ez utóbbiakon látszik meg.

A tulajdonképeni fülek száma több volt 300-nál s köztük a következő szerkezetűek vannak. Néhány kis lyukkal átfúrt fül. Ezek egyike függőlegesen van átfúrva s olyan behajló peremű kis tálkának töredéke, melynek 3—4 ilyen füle volt a legnagyobb kerületen. Talán fonalakon függő mécsesféle volt? Az átfúrt fülek mindig behajló peremű tálaktól valók s jellemző rájuk, hogy tövük-nél mindig szélesebbek, mint hajlásuknál. Hasonlókat Récsey V. közöl bakonybéli urnasírokból. (Arch. Ért. 1900. 87. l. 9., 10. sz.). Gyakori a köralakú nyílással bíró hengeres vagy laposas testű fül, főként a durva szemcsés, vastag falú töredékeken, melyeken e fülek sokszor ujjnyi vastagságúak. Ezeknek egyik fajtája az olyan fül, mely oldalról nézve háromszögalakú s vízszintes éle van a

domborúlaton, melyeknek teste nem hajlott, hanem derékszög alatt megtört s a fogantyúk utolsó csoportjára emlékeztetnek. A legnagyobb 3 cm. vastag. A csuprok füle mindig a peremből kiinduló s a nyak tövéhez tapadó csinos szalagfül, mely a peremnél rendesen kissé szélesebb, de a perem fölé nem emelkednek. Más őstelepeken is ez a csuprok uralkodó fülalakja. A perem alól kiinduló csak kevés van. A csuprok fülei sosem díszítettek. Durva anyagú edényektől néhány fekvő kerüléknyílású fül is maradt. E fülek egyike kettős vagy hármas öblű edénytől származik s a töredék végén megvan még a közfal egy darabja is. A fül felső lapján 3 léczdisz van, 2 a széleken s ezek a perembe mentek át, a középső pedig a közfalon futott végig. Ansa lunata fül töredéke csak egy van. Füstön szárított. A szélesebb szalagfülek szélei néha fölfelé hajlók úgy, hogy az ily fülek keresztmetszete ívalakú, de a peremnél ismét ellaposodnak, nincs meg a félholdalakú mélyedés a peremen, tehát nem igazi ansa lunaták. A fülek készítmódjára nézve jellemző, hogy sok esetben nem ragasztották, hanem valósággal becsapolták azokat az edény falába fúrt lyukba, mint ezt Petrisen, Lovasberényben s boszniai telepeken is tették. Egy ily töredék azt mutatja, hogy hengertestű fület készítettek előbb ily módon s aztán ezt agyagtakaróval borították körül, hogy csinosabb, laposas alakja legyen. A nagyobb fülek gyakran tenyérnyi szélesek. Sajátsága a daróczi keramikának, hogy a durva szemcsés anyagú, közép nagyságú fülek közt sok a díszített, mi által sokkal tetszetősebbek, mint pl. a közeli vattai edényfülek. Ha az edény durva karczokkal, vesszőköteg-benyomással díszített, ilyen a fül is; de nagyon gyakori a léczdisz is. A fül felső részén, a széleken egy-egy, sokszor közepén is egy-két lécz húzódik s ezeket néha keresztezi egy a fül domborúlatán. E léczek rendesen keresztben bevagdaltak. Máskor e léczek végig futnak a fülek szélein s alúl, vagy fölül, néha mindkét helyen átmennek az edény falára s ott csigavonalat vagy tova futó zeg-zug, egy esetben hullámvonalat alkotnak. Ehhez hasonló dísz láthatunk egy hatvani öblös edényen a M. N. Múzeumban; egy trójai edényen (Hubert Schmidt: «Heinrich Schliemann's Sammlung trojanischer Altertümer» 86. l. 1949. ábra). Van olyan fül is, mely alúl három ágra szakadva olvad az edény falába. A léczdíszes fülek egyik szép példányát a 32. ábra mutatja. Érdekes egy fát utánzó léczdíszes fül is (33. ábra), mely egyike a legnagyobb füleknek.

Edénydíszek. Kiemelkedő és bemélyített díszek vannak, utóbbiak közt néhány mészbetétes töredék is.

Csücsökdisz a peremen és nyakon szórványosan, vagy 2—3—4—5 tagból álló csoportokban vagy koszorúalakban található. Ha csoportokban vannak az edényen, a csoportok rendesen különböző számú tagokból állanak. Néha, mint egy szihalmi cserép is mutatja a Nemz. Múzeumban, az edény egész felülete tele volt raggatva borsónagyságú csücsökkel. A legnagyobbak 2 cm. magasak. A perem szélén néha pittyszerűen ellaposodó, mint az Arch. Közl. II. köt. képatlaszában VIII. tábla 59. ábrán is látni egy gombai cserépen. A füstön szárított, vékonyabb falú edények csücsökjei inkább laposas, szélesebb alakúak és mindig szabályosan simítottak s néha concentricus körök vannak rákarcolva.

Lencsedísz csak 2 cserépen leltem. Olyan, mintha az edény falára egy kettéhasított lencsét ragasztanának. Átmérője mindig kisebb 1 cm.-nél s csak 2—3 mm.-re domborodik ki az edény falából. Egészen hasonlók kutmiri cserepeken láthatók s ilyen szerkezetűt, de sokkal nagyobb átmérőjűt közöl Mihalik J. Boldogkövárjáról. A lencsedísz égetett, durva szemcsés cserépen van.

Lécdísz alatt az edény falára ragasztott vagy az edény anyagából kidolgozott három, négyszög vagy félkör keresztmetszetű, rövidebb vagy hosszabb dísz értéket, melyek vagy egyenesek vagy ívalakúak, de gyakori a W alakban megtört is; mint földísz más alakban is előfordul. Sajátságos, hogy eddig csak kiemelkedő W-dísz találtam, bemélyített nincs. A léczek egy cserépen hálózatot alkotnak s a bezárt közőkben kis csücskők vannak. Sokszor mint láncdísz koszorút alkot az edény nyakán, gyakran bevagdalt, csipkézett. A 34. ábrán látható mintát szintén lécdísz alkotja. Kis csuprok öblén is található mint függőleges lécz.

Dúdorodásnak a vékonyabb falú, füstön szárított edények azon kiemelkedéseit nevezem, melyek belülről nyomattak ki az edény öblözetén s laposabb vagy hegyesebb, esetleg oldalt összenyomott kúpalakok, félgömbök. Mindig más díszekkel fordul elő.

Lécdudor az a dísz, mely szintén belülről történt nyomás következtében keletkezik, bent tehát megfelelő csatorna van az edény falában. Ez csak 2 finoman iszapolt, külső oldalán fényesfekete, korongon készült cserépdarabon van meg. Valószínű, hogy ez csak korongolt edények dísze, mert szabad kézzel bajos volna ilyen szabályos, az edényt abroncsként övező dúdorodást készíteni, míg korongon egyszerű nyomás által keletkezik. E cserép úgy anyagának gondos iszapolása, mint korongon készült volta és különös dísze által teljesen elüt az összes edényektől s talán már történelmi időkből származik. A lécdudor 1 cm. széles, 4 mm. magas.

Ujjbenyomás a legdurvább anyagú edények peremén és nyakán alkot koszorút.

Vesszőköteg-benyomás. Ez is durva anyagú edények igen gyakori dísze. Úgy származhatott, hogy vékony vesszőkből csinált s végén egyenletesre vágott köteg végét rányomkodták a nyers anyagra, mi által az edény felülete rücskös lett. Minthogy a kis mélyedések elhelyezkedésében szabályosság nem tapasztalható, körben forgó hengertől nem származhatik e dísz. Megvan a gombai (Arch. Közl. II. köt. képtársa, VIII. tábla, 48. ábra) cserepeken Butmirban, néhány hazai más őstelepen is, de úgy látszik, kisebb arányban, mint Darócson.

Pontdísz. Vagy mint pontsor szerepel s ez esetben függőlegesen vagy ferdén szúrták be az anyagba s átmérője 1—6 mm. lehet; vagy párhuzamos vonalak között tölti ki. Mint pontsor bekarcsolt vonalak és ujjbarázdák kísérlőjeként is szerepel és néha azt a hatást teszi, hogy pontozó kerékkal mélyítették.

Pecsétdísz. Két cserépen látható, egyiken egy, másikon két soros koszorút alkotva. A koszorú egyenlő, hajlásánál legmélyebb patkóalakokból van összerakva. E nyomokat azonban nem különös pecsétlő eszköztől, hanem fer-

dén elmetsett, belül csöves növényi szár végének benyomkodásától származtatom, mely azonban a búzaszalmánál vastagabb volt. A két sorosnál a patkók állása ellenkező. (35. ábra).

Vessződisz. Függőleges vagy jobbra-balra dülő helyzetben alkot koszorút a perem szélén, a nyakon, néha léczdiszen, de csak a legdurvább edényeken.

Durva karcz. A legdurvább anyagú s legvastagabb falú, nagy edényektől származó töredékeken láthatók olyan alakban, mintha az edény falát szalma-csutakkal végig húzogatták volna.

Egyenes vonalú disz különböző összetételekben található; mint fésűdisz koszorúként a nyakon, vagy mins függőleges szalagok húzódnak a nyaktól le, néha a fenéig, máskor ferdén s egymást keresztezve; néha magában, máskor pontsorból kisérve, vagy párhuzamos párokat alkotva húzódik különféle irányban; előfordul mint satírozott háromszögekből álló koszorú; máskor 2—3 hasonló háromszög van egymásba karczolva s ez alkot koszorút vagy farkasfogat. Durvább edényeken csak mint fésűdisz van meg. (36—37. ábra).

Ujjbarázdadisz. Az ujjak hegyeinek benyomása és vízszintesen, ferdén vagy függőlegesen húzása által keletkezett többé-kevésbbé szabályos barázdák. A füstön szárított, urnaalakú edények töredékein, az öblözetben gyakoriak. Néha a barázdák keskenyek és egészen szabályosak, ezek valami eszközzel nyomattak az anyagba. Néha pontsor kíséri. Elég gyakori, de nem oly általános, mint pl. Petrisen. La-Tène-kori edények szokásos díszítése ugyan, de előbbi korokból is ismeretes.

Íves görbe vonalú disz. Magános vagy párhuzamos, bekarczott ívek, magános ujjbarázdák egymással szögben találkozva; rendesen mint koszorú veszik körül az edényt. Előfordul együtt ujjbarázda és bekarczott vonal is. Ez is a füstön száradt, fekete cserepekben látható s elég gyakori. Néha pontsor kíséri s az ívek szögletében csücsök van. (35., 38., 39. ábra).

Spiráldisz. Eddig csak a dűdörös öblözetű edények cserepein találtam e díszítő elemet, melynek fővonala mindig ujjbarázdadisz, mely a dűdorokat fogja körül s a fővonalat rendesen bekarczott vonalak kísérik. A dűdorokat vagy mint csigavonal, vagy mint ∞ alak veszi körül. A bronzkor ezen jellemző díszét mindig vékony falú, füstön száradt cserepeken láthatjuk. (40. ábra).

Concentricus körök és félkörök. Szabályos mélyedések, csücsök vagy dűdorás körül, ujjal vagy keskenyebb eszközzel mélyítve. Legtöbbször urnaféle edények öblözetén. Hallstadtkori jellegnek tartják.

Mészbetét. Csak 2 cserépdarabkán állapítható meg egész határozottan e díszítés a mélyedésekben maradt kevés fehér anyagból. Mindkettő füstön száradt cserép. Egyiken 3 pontsor közt 2 ujjbarázda húzódik. A pontok voltak kitöltve fehér anyaggal. A másik cserép egy kis csuporfélének oldalrésze s rajta a dunántúli typusra jellemző motívumok vannak. (41. ábra.) Vízszintes szalagból függőleges rojtok függnek és párhuzamos vonalkarcz nyúlik le. De néhány cserépdarabon igen erőteljes mélyítésű satírozott háromszögek láthatók, melyek azt a hitet keltik, hogy szintén mészbetétesek voltak.

Mint az edénydíszítés egy különös módját említem meg a *fényesítést*, mi a legdurvább anyagú, téglaszínűre égett cserépen ép úgy előfordul, mint a füs-

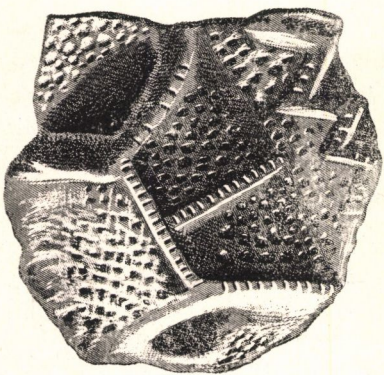
tön szárítotton. Sokszor oly fényes az edény külső oldala, mintha máz fedné, e fény azonban dörzsöléstől, simítástól (de nem súrolástól!) származik, mert az ily cserepeken jól látszanak a bizonyára sima dörzsöltárgy (kavics?) nyomai. Azt hiszem, a fényesítés még az anyag puha állapotakor történt és zsirt vagy viaszféle anyagot is alkalmaztak. A léczdudornál említett fényes fekete töredéken téglalapalakú fénytelen, szürkés helyeket hagytak s ezeken fényes W-vonalakat húztak szintén nyomás által. Festett cserepet nem találtam, de vörös festékanyagot az egyik öntőmintán s egy csiszolt csontperczen.

Az összes agyagtárgyak anyaga valamennyire iszapolt, de mesterségesen, kisebb-nagyobb mértékben mész- és homokszemekkel kevert; a legdurvább anyagúban lencseszem nagyságúak is vannak, ellenben a füstön szárított vékonyabb falú edények anyagában csak finom homokszemek láthatók. Utóbbi anyagból készültek a behajló peremű tálak, csuprok, mészbetétes, ujjbarázdás, íves görbe vonalú, spiráldíszes, concentricus körös és félkörös cserepek, de a csuprok egy része már félig égetett, míg a többi füstön száradt. Próbát tettem a különböző cserepekkel s azt tapasztaltam, izzóvá tevés után mind téglaszínű lett, csak az nem változott, a melyik már eredetileg ilyen volt.

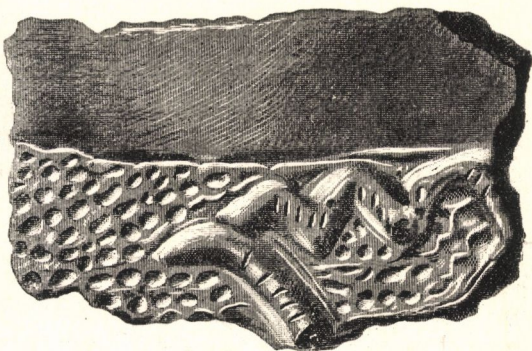
Tehát csak a vörös cserepek mondhatók jól égetetteknek, a sárgásszürkék már kevésbé égetettek, míg a fekete és sötétszürkés szövetűek füstön szárítottak. Így pontosan megállapítható, hogy az egyes edények mint voltak kitéve a tűz hatásának s ha meggondoljuk, hogy az egész vörösre égett cserepek közt ujjnyi vastagságúak is vannak, fogalmat alkothatunk a hevítés nagy fokáról. De az egészen átégetett anyag aránylag kevés. Az egészen vörös törési felületen kívül vannak még: a külső oldalon sárgászöld, belül feketés; középen feketés, két oldalt vöröses; egészen fekete; a csontváz mellett talált edény pedig egészen eltérő: belül vörös, kívül fényes fekete. Ez edényen kívül még csak egy ilyen égetésű cserepet leltem. Legtöbb a középen feketés rétegű cserep, úgy látszik tehát, az agyagtárgyak elég erősek voltak, ha nem égették is át egészen.

Az edényeket más őstelepekéivel összehasonlítva, azon meggyőződésre jutunk, hogy a mennyiben ezek alapúl szolgálhatnak kortani meghatározáshoz: a daróczi keramika bronzkori jellegű. Minthogy a csücsök és más kőkori edénydíz a bronzkorban is fenmaradt, nincs jogunk a daróczi edények egy részét ez alapon kőkorinak tartani. Annak alapján pedig, hogy a korong használata csak a vaskorban volt általános, az őstelep e részének kulturáját nem szabad a vaskorba helyezni, mert mindössze 2 korongon készült edény cserepeit találtam. De a bronz- és vaskor közötti átmeneti időszakra annál inkább gondolhatunk, mert a szórványosan jelentkező korongolt cserepek mellett bőven találjuk a fejlett bronzkori és hallstattkori díszítő motívumokat is, de egyes, fentebb érintett jelenségekből azt következtethetjük, hogy a népvándorlásig minden kor hagyott fenn, hacsak csekély számú emléket is őstelepünkön. E szórványos jelenségekből azonban nem szabad telepünknek mindvégig állandóan lakott voltára következtetnünk. A közeli őstelepek közül a vattainál fejlettebb a daróczi keramika; a távolibbak közül Petrishez mutat nagy hasonlóságot, de Petrisen több a későbbi korokra vonatkozó jelenség.

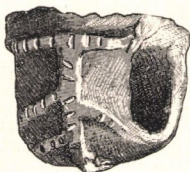

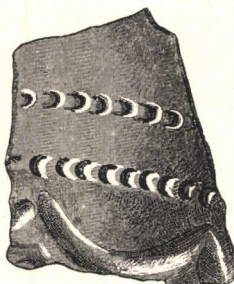
32.

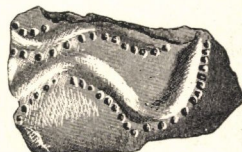
34.

33.

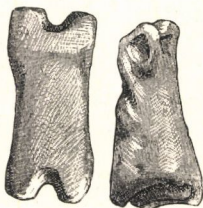
35.

38.

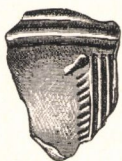
37.

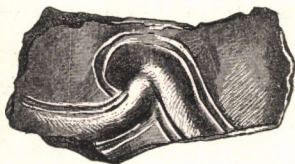
43.

36.

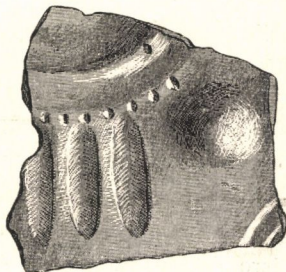
41.

40.

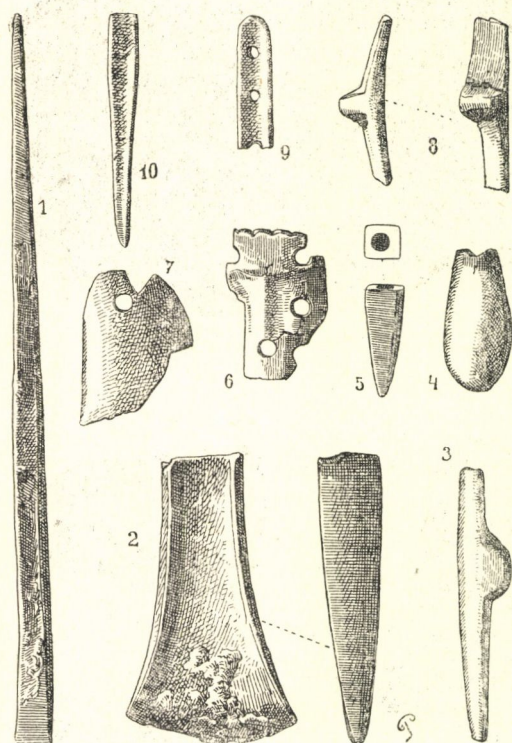
42.

39.

CSEREPEK A TIBOLD-DARÓCZI ŐSTELEPRŐL.

BRONZTÁRGYAK A TIBOLD-DARÓCZI ŐSTELEPRŐL.

Az egyenként leírt edényekhez az alján csonka, belül füles edényt is hozzáadva, van 53 valamennyire, vagy egészen ép edényféle és 258 egyéb, összesen 311 agyagtárgy.

D) Bronztárgyak. Csak két db van, minek oka, hogy a tárgyak nagyon csekély mélységben lévén, az előkerült fémdarabok mindig gazdára találtak, míg más tárgyak kevésbé érdekelvén a kincskeresőt, vagy dolgozó földművest, ott hagytak: 1. Egy 14,5 cm. hosszú, 4 mm. vastag és széles, egyik végén hegyes, másikon 7 mm. széles vésővé lapított eszköz. Eredetileg négyoldalú rudacska volt, de egyik végét laposra kalapálták, másik végét az egész hosszúság egyharmadán legömbölyítették és hegyesre csiszolták. Tehát ár és véső. Egészen hasonló eszközök

a pilini tárgyak közt láthatók a M. N. Múzeumban. A «B és C» pontok közt volt. (I. tábla, 1. ábra). 2. Peremes bronzvéső alsó fele. Ívalakú élé 3,5 cm. széles és csorbult. Másik végén törött. Most 6 cm hosszú. (I. tábla, 2. ábra). E tárgyak anyagának meghatározását Loczka József úrnak köszönhetem. Megemlítek még egy teljesen átrozsdásodott, borsónagyságú bronzcseppet, mely egy cserépdarabon maradt fönn. A peremes véső a «j» pont közelében volt.

III. Következtetések. Tibold-Daróc határában a történetírás előtti időkben évszázadokon át tartó, állandó településnek kellett történnie. Bizonyítja ezt az őstelep nagysága, a leleteknek feltűnően nagy száma s megszakítás nélküli, egységes korszakra valló közös jellege. Nagyságra s gazdagságra nézve hazánk első őstelepei közt kell említenünk; a külön leírásra érdemes tárgyak száma csak eddig 651. Lakottságát kedvező fekvésének s az ősemlék megélhetéséhez szükséges tényezők meglétének köszönhetette. Feltűnő, hogy a természettől épen nem védett őstelepen mesterséges erősítésnek látható nyoma sincs, holott az ezt gyűrűalakban övező őstelepek közt a latorúti, tardi, szihalmi megerősített volt. Tény, hogy e verőfényes fensík sokkal alkalmasabb volt földművelésre, állattenyésztésre, különböző iparágak űzésére békés időben, mint menedék nyújtásra, háborús világban s azt kell hinnünk, ez őstelep lakói is a szomszédos helyekre vonultak ilyenkor s a telep megerősítését, mely rendkívül nagy munka lett volna, meg sem kísérlék. Vagy talán csak nyári, tehát időszakos telep volt?

Eddig földbevéjt lakásnak semmi nyoma, ellenben hihetjük, hogy kitapaszk-

tott talajú sárkunyhóik voltak, mi bizonyára fejlettebb életmódra mutat. A családok közös helyei voltak a tüzelő gödrök és tűzpadok. Minthogy több soros hamurétegzettséget mutató dombok nincsenek, azt kell következtetnünk, hogy a tüzelőhelyet, ha felgyülemlett a hamu, nem hordták meg földdel, hanem más helyen kezdtek ismét tüzelni. Így magyarázható meg aztán, hogy különösen a megásott terület keleti felén tűzpad és hamufolt szinte egymást éri. Ebben tehát különbözik a terramare-domboktól, minők a szihalmi, vattai, tardi, tószegi, Ásotthalom, stb., noha az itteni cultura hasonló azokéhoz.

Sajátsága a daróczi őstelepnek, hogy az egyúttal temető is, hol a tűzpadok közt urnasírok s egy csontváz-sír tárattak fel. Az eddigi tapasztalatok alapján azonban nem lehet eldönteni, hogy a telep ezen megásott része egy időben volt-e lakó és temetkező hely. Az urnasírok szerkezete figyelmet érdemel. A csontváz-sírt a már említett edény sajátságai s a koponyának vasrozdától származó foltja alapján hallstattkorinak tartom, tehát későbbi az urnasíroknál.

A leletek alapján megállapítható, hogy az őslakók maguk készítették kő- és csonteszközeiket; az agyagipart nagy mértékben, szinte gyárilag üzték s azt kell hinnünk, nemcsak saját céljaikra készítették edényeket. Gyakorlatban volt a fémművesség is. Ismeretes, hogy a Bükkben rézérczek is vannak; újabb időben a közeli Kácson és Latorúton kutattak utána s találtak is. Már Bartalus Gyula föltette a kérdést, nem művelték-e e bányákat már az őslakók is. Ha közvetlen bizonyítékunk nincs is erre nézve, a daróczi fémművesség alapján van okunk hinni, hogy e tájról már az ősember szerzett rezet a bronzhoz s csak természetesnek találjuk, hogy valamint a Mátrában a terennei, a Mátra és Bükk érintkezésénél a füzes-abonyi öntőműhelyt találjuk, úgy folytatódik tovább a Bükk alján az öntőműhelyek sora a daróczi, szihalmi s talán szirmabessenyői telepekben. Utóbbi helyről ugyanis öntésnél szétfolyt bronzanyag került a miskolci múzeumba. S a hazai öntőműhelyeket nem legcélszerűbb-e ott keresnünk, hol a szükséges anyagok egyike a közelben van?

Az orsónehezékek nagy számából következtetve, nagyon elterjedt lehetett a fonás, szövés. A gyermekjáték állatkák felismerhető alakjai pedig arra vallanak, hogy a lovat, ökröt, sertést, juhot mint háziállatot tenyésztették.

Mint táplálék szerepelt a vad és háziállatok húsa, a hal; nagy mértékben élvezték az univ. pict. kagylót s a csigákat. Az őrlőkövek nagy száma és kopott volta bizonyítja, hogy a gabonafélék lisztjét is igen nagy mértékben használták táplálkozásukban s ez ismét arra kényszerít, hogy az őslakókat földművelőknek is gondoljuk.

Nemcsak a közelségnél, hanem az optikai összefüggésnél fogva is összeköttetésben voltak a telep őslakói Tard, Ábrány, Sály, Latorút, Vatta, stb. őstelepeseivel. A köeszközök anyagának egy részét csere vagy vétel útján szerezték a Mátra Hegyalja, Dobsina vidékén lakóktól. Wosinsky Mór azon állítását, hogy vidékünk (Muhi, Szihalom) mészbetétes edényei dunántúli típusuak, a daróczi egyik cserép is igazolja, tehát a keramikában dunántúli hatás érezhető, míg a leírt, kis csontnyílhegy szkytha hatást sejtet.

Azon legfontosabb kérdésre, hogy mely korba helyezendő a tibold-daróczi

bérczútmenti őstelep culturája, egészen határozott feleletet adni ma még elhamarkodott dolog volna, mert csak a telep igen kis részét ismerjük. Az eddigi leletek legnagyobb része bronzkori jellegű. A cultura kezdetét nem vihetjük vissza a kőkorbá, mert kő- és csonteszközök használata a bronzkorban is általános volt s a kőbalták közt fémbaltákat utánzó alakok is vannak és ásatás közben sem lehetett tapasztalni (igaz, a talaj nagy részében forgatott volt), hogy bizonyos helyen pl. csak kő- vagy kőkori jellegű tárgyak fordultak volna elő. Az urnasírok, spiráldíszes urnacserepek ellenkezőleg a fejlettebb bronzkorra vallanak. Innenső határul viszont a hallstatt-kort kell elfogadnunk a csontvázsír és némely edénydész alapján. Ha tehát évszámokhoz akarjuk kötni kortani meghatározásunkat, a Kr. e. II. évezred utolsó századaitól a Kr. e. I. évezred közepéig terjedő időre kell gondolnunk. Szkythák már a Kr. e. VII. évszázadban törtek be hazánk északkeleti részébe s nem lehetetlen, hogy e betörések, melyek az ország szívébe vezető ósútvonal mentén zajlottak le s mely útvonal megyénk déli részén vezet át, őstelepünk culturájában is megszakítást okoztak. Lehetséges, hogy az a pár adat, mely most még csak mint szórványos hírmondó szerepel későbbi korokból, az ásatások további folyamán szaporodni fog s az innenső határt hozzánk még közelebb hozza.

Az eddigi eredmény alapján remélhetjük, hogy az őstelep még sok becses adatot fog szolgáltatni hazánk őstörténelméhez.

Végül kötelességemnek tartom, hogy azokon kívül, kiket mint szíves segítőimet soroltam föl, hálás köszönetet mondjak Hampel József dr., múz. régiségtári igazgató, továbbá Mahler Ede dr. és Márton Lajos dr., múzeumi őr uraknak jó akaratú támogatásukért. Lokczán József tibold-daróczi kántortanító urat pedig földjének az ásatás céljaira való átengedéséért s a munkában való többszöri szíves segítkezéseért illeti elismerés, köszönet.*

Balázs Béla.

ARANKAVIDÉKI HALMOK. (TORONTÁL M.)

Az Archæologiai Értesítő 1904. évi kötetében (417—421. l.) szerencsés voltam két arankamenti halmocskából előkerült honfoglaláskori emlékeket bemutatni a Tisza-Maros szög azon szűkebb vidékéről, mely — a véletlen által napfényre vetett egyes leletek, de főleg a nagyszentmiklósi kincs révén — igen jól ismert ugyan, régészetileg azonban még nincsen felkutatva.

Említést tettem ugyanott a nálunk lépten-nyomon észlelhető kisebb halmokról, illetve arról, hogy a mult idők e szerény tanui beszédesebbek lesznek és feltárásuk biztosabb eredménynyel kecsegtet a vidék hasonló, de monu-

* Pótlás és kiigazítás. Az Arch. Ért. 1906. évi folyamának 348. lapján leírt 2. sz. öntőmintát a 42. ábra mutatja, míg a 349. l. 2—3. ábrája hibás jelzés. Az az ott leírt 3. sz. öntőmintát mutatja 2 oldalról. A 351. lapon leírt 1. sz. csont tűt az itt közölt I. tábla 10. ábra mutatja. Leírtam ott 8 kis csont tárgyat. Ezek közül a 6. sz. I. tábla, 8. ábra, a 7. sz. I. tábla, 3. ábra. A 353. l. «Más tárgyak» 1. sz. I. tábla, 6. ábra, 5. sz. I. tábla, 9. ábra. A szkytha nyílhegy (?) I. tábla, 5. ábra. Az 1. sz. csont ékszer I. tábla, 7. ábra, a 2. sz. I. tábla, 4. ábra. A 354. l. említett csiszolt állati csont ábrája 43. sz.

mentálisabb maradványainál, melyek büszke nagyságukkal mindig ébren tartották az emberek kíváncsiságát és ennek következtében igen gyakran a saját belső romlásukat idézték elő.

Várakozásaimban nem kellett csalódnom. Alkalmam volt azóta Bukova pusztá mellett 5 ilyen kisebb méretű tumulust rendszeresen megásni és munkámat mindég siker koronázta. Jelentésemben ezúttal csak kettőről van szó, mire a kisebbik egy-két összeillesztett agyagedénye révén tart számot, míg a bukovai IV. halom ásatása ennél jóval többet eredményezett és a következőkben lesz ismertetve.

A szabályos, kerek talajdomborulat — 1,5 méter magassággal és 30 méter legalsó átmérővel — egy száraz Arankameder közelében Nagy-Szent-Miklós és O-Bessenő között terül el, a szerb-csanádi határ 4714. számú kat. parcelláján, ezzel együtt mint Kühn Miklós csanádi lakós tulajdona, vagy földrajzilag: a katonai térkép (Specialkarte 1.75,000) é. sz. $46^{\circ} 4' 27''$ k. h. $38^{\circ} 12' 17''$ alatti pontján.

A halom fel van hordva, mert bár a tömegét alkotó földanyag és a környező talaj rétegzése között nincsen lényeges különbség — itt is, ott is sárga agyag váltja fel a szürkésfekete, humusos feltalajt — ez, mint ilyen, betölti az egész halmot, tehát vastagabb, mint a szomszédos sík területen.

Legott az ásatás kezdetén és hovatovább annál biztosabban tapasztaltam, hogy a felszínre kerülő tömördek őscserép és más jellemző leletek tanúsága szerint ehelyütt egy telephalommal van dolgom, a vidék lakottságának igen régi korából. Főleg ezen körülmény okozta, hogy az egész 484 nm. területet 1—3 méter mélységig átforgattattam. Cserepekben nem volt hiány sehol, tömegesen inkább az északnyugati peripherián fordultak elő, mindenütt azon rétegben, mely a harmadik ásónyommal, tehát a felszíntől számított 50—60 cm. mélységben lett feltárva. Ezen réteg — miként említém — nem mutat külön eltérést a halom egész tömegét alkotó sötétszürke agyagtól, de — mint az edénytöredékek kizárólagos lelhelye — valószínűleg az őskori halom legfelső burokját képviseli és így alapját egy későbbi felhordásnak, melynek eredeti magasságát a 0.5 méternél nagyobbak kell venni, ismeretes lévén, hogy rendes körülmények között ezen földművek függélyes térfogata állandóan csökken.

A lelt őscserepekre általában jellemző a halványveres vagy fakósárga szín, a 0.5—3.5 cm.-ig terjedő vastagság, a hiányos égetés, — a törési lapok mind barnák vagy feketék — a gorombán vagy épen nem iszapolt agyag, mely kevés homokkal és sok növényi törekkkel soványított és a primitív, durva kézimunka. Fazekas korong használatának nincsen sehol nyoma.

A tanulmányom tárgyát képezte másfél ezer cserépnek mintegy 75%-a díszítve van. A dísz kétféle: mélyített és domborított. Az elsőhöz tartozik, mint leggyakoribb, az u. n. körömdísz, vízszintes vagy függélyes sorokban vagy minden symmetria nélkül alkalmazva és gyakran akként, hogy a benyomatok V betűhöz hasonlítanak (1., 2., 3.) Az egyenes vonal, melynek alkalmazása rendszerint hálomustrát, ritkán más mértani rajzot eredményez. A vonalak mélysége néha igen sekély, csak karczolás, ez, mint háló, több esetben alul az edény talpán is észlelhető.

Egy kedvelt szalagmotivum : két egyenes, illetve párhuzamos vonal között egymásután elhelyezett V betűre emlékeztető benyomatok, megfelelő fagyag csontszerszámmal aplikálva (4., 5.) Továbbá párhuzamos hosszabb-rövidebb vonalak páros csoportokban vagy halszáлка minta szerint rendezve. A pont, illetve kerek pálcabenyomat csupán egy cserépen jelentkezik. Végül a mélyített kör.

Ép oly gyakran találkozunk a domborított ornamenttel. Ide sorolandók : a ripacsos felület, mely a legtöbb esetben szándékos alakítás, mert a lényegét képező alaktalan dudorodások gyakran szabályosabb formákba mennek át és bizonyos rendben sorakoznak. (6.) Sőt ez apró ripacsok megközelítőleg állati idomokat öltenek néha, (7., 8.) a minek lehetősége nincsen kizárva, biztos adat lévén rá, hogy az Arankavidék őslakójában megvolt a művészi hajlam agyagedényeinek ilyenén való díszítéséhez. Erre nézve jelentésem befejező részében csattanós példával szolgándok. Ide tartozik, mint ornamentális alkatrész, a változó számban, elhelyezésben és alakban előforduló bütyök (9., 10. ábra), továbbá a gyakori lécz, mely egyenesen vagy zig-zeg vonalban halad s többnyire ujbbenyomatos, vagy koszorúra emlékeztet a fonást imitálva (11., 12.), vagy végül fonott kosár füléhez hasonlít (13.). Mint unicum egy nagy agyagedény cserepein a tekercsdísz említendő még.

Festett cserepet mindössze egyet leltem a halomban, mely mindkét oldalt fényes, élénk vörös színű, feketé töréssel. Az edények nagyságát és alakját illetőleg tájékoztatóul szolgálhatnak a következő adatok. A felvett méretek szerint a lelt legkisebb edénytalp átmérője 42, a legnagyobb 221 miliméter. Legszámasabban a közép nagyságnak vannak képviselve. Valamennyi talp — 120 között 12 teljesen ép — kerek és tagozott. A talpak alul simák, kivételesen homorúak s ilyenkor néha központi bütyökkel vannak ellátva (14. a, b).

Egy lelt gömbös edénykének nincsen külön talprésze (15.)

A talpnak, mint külön tagnak legnagyobb magasságát egy 9.5 cm átmérőjű homorú példány 3.5 cm-rel jelzi.

A szájdarabok — összesen 160-at válogathattam ki, mint ugyanannyi edénynek töredékét — három csoportba foglalhatók együvé, u. m. függélyes, többé-kevésbé kihajló és befelé hajló száj, valamennyi karimanélküli. Az első és harmadik csoport pereme többnyire sima, míg a másodiknál rovátkos vagy ujbbenyomatos.

Az edényfülek között nincsen változatosság, kivétel nélkül a félkörhajlású fül szerepel, többé-kevésbé kerek vagy félkörű harántos metszettel. (16., 17.)

Tekintélyes része a cserepeknek lábas edényekre vall, gömbszelvény idomú tálak és fazekakra, 10—40 cm szájátmérővel. Ezeknél a szokásos talpat 4, néha 5 láb pótolja, négyszögben illetve körben elhelyezve, magasságuk 1—4 cm. Ide sorozandó két elég épen előkerült u. n. «fűszertartó» (analógia Milleker B. Délmagyarország régiség leletei I. 61.), az egyik példányt részben restauráltam, a másikkal hiányzik a csészéje (18., 19.).

A lelt nagyobb cserepek és félig-meddig kiegészíthető töredékek tanúsága szerint az őskori edények magassága és hasátmérője 5—50 cm között

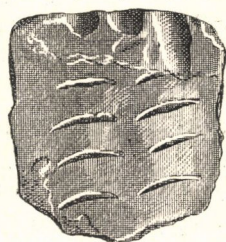

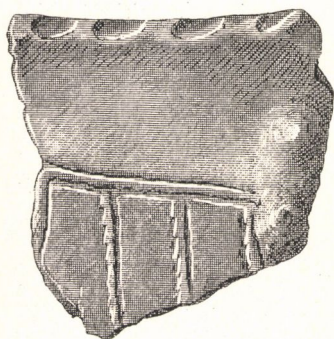
2.

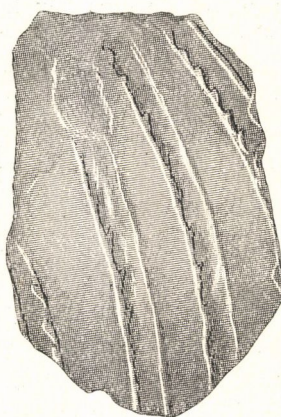
I.

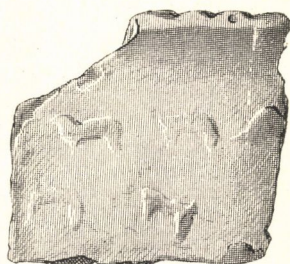
3.

4.

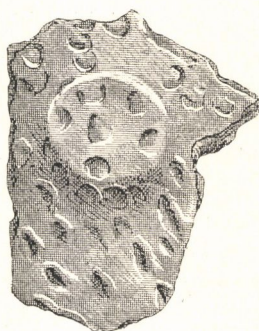
5.

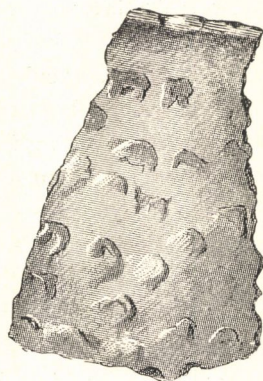
7.

6.

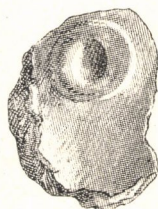
9.

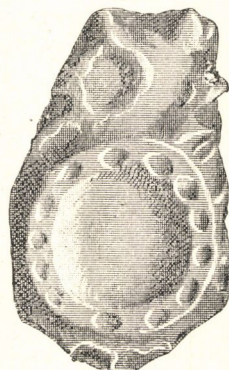
8.

12.

10.

11.

ŐSKORI CSEREPEK ARANKAVIDÉKI HALOMBÓL.

váltakozott. Egy gömbidomú «gabonatartónak» hasüregét pontosan 60 cm. szélesnek állapíthattam meg a földben hátrahagyott lenyomata után. Ezen hatalmas példányról többet is közölhetek. Kerek, sima talpának egy meglevő töredéke — mely függélyesen 4.5 cm, magas — 20—25 cm. átmérőre enged következtetni, magasságát, szájátmérőjét megközelítőleg a hasi szélesség illetve a talpátmérő jelzik. Egy alig kihajló szájtöredék révén tudjuk, hogy az 1 cm. széles, karimanélküli perem kerek ujjbenyomatokkal volt ékítve. Díszét továbbá a has domborodásán, átellenes helyen, 4 kiemelkedő spirális képezte, csak 3 van meg, egy hiányosan. E tekercsek elég szabályosan alakítvák, két körfordulatot végeznek, átmérőjük 13.5 cm, szélességük és dombormagasságuk átlag 1 cm. Az edény a szabálytalanul ripacsos faluak közül való, színe kívül fakó sárga, némi hamu- és koromnyomokkal, belül sötétszürke, az eredetileg szintén sárga belső felület lepattogzott és egyszínű a töréssel, falvastagsága alulról fölfelé 2.5—0.7 cm., égetése gyarló. Lelet körülményeit illetőleg feljegyzésre méltó, hogy a csonka, de hasrészeiben elég ép ösedény normális helyzetben, földdel és agyag golyók töredékeivel megtöltve, közvetlenül egy (alább ismertetendő) honfoglaláskori sír alatt találtatott.

Mint rendes hagyatéka a neolith kőkornak Torontál megyében és egyebütt itt sem hiányoztak azon 10—15 cm. átmérőjű és változatos ránczokkal, ujjbenyomatokkal, dudorokkal borított, silány égetésű agyag golyók, melyeknek rendeltetése még homályos. Bukován rakáson találtattak, a cserepekkel egy mélységben, számszerint 14 darab. Van közöttük egy négykarélyos, átfúrt példány. (1., 3.) Egy csonka agyagkúp szórványosan jött elő, felül félholdszerűen homorított nyújtványban végződik, magassága 18.5, bázis-átmérője 14.5 cm. (20 ábra).

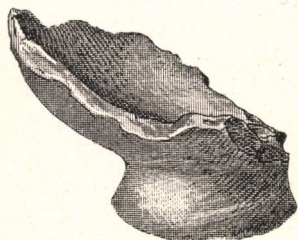
Ugyanazon földrétegben továbbá kőeszközök fordultak elő, nevezetesen: őrlő és csiszoló-kő 6 darab. Egy barnás bazalt-tuffából való példány ép, szabálytalan négyszögű, vastagsága 3, hosszúsága 14, szélessége 10 cm., mindkét oldalt homorú. Egy másik — agyagos csillámpala (phyllit) — erős, karcznyomokat mutat. A többi: kisebb. töredék, anyag szerint: csillámos vörös (vasrozsdás) homokkő, finom meszes tuffa, ismét durva agyagos homokkő quartzszemcsékkel és egy sárgásszürkegránit.

Zuzó kő 2, darab hasonló. Egyik ép, lapos hengeralakú, kihajló végekkel, simára csiszolt, hossza 8.5, szélessége 6, magassága 4 cm. szürke gránit (21.).

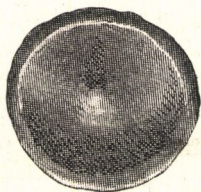
Csiszolt kőbalta 7 darab. Egy teljesen ép, furatlan, ékalakú, szélessége a lapos ívben kihajló él két sarka között 5.5, tompa végén 2 cm, hosszátmérése 9.6, legnagyobb vastagsága közepe táján 2.5 cm. mindkét vége erős használatról tanuskodik, anyaga fehér daczit-tuffa. Egy másik, szürke márgapalából való 8.5 cm. hosszú, trapez-idomu példány csak félig kidolgozott, a tompa él gyengén ívelt, egyik oldalán a megkezdett furatnak nyoma észlelhető (22.). A többi töredék, élfelöli részek, metsző éllel és gondosan csiszolva.

Az összes kőleletek között legbecsesebb egy sárgás, gyenge ívben hajló, pattogtatott silex-penge, hossza 12, szélessége 2 cm. homoru oldala síma, míg a domboru oldalon egész hosszában 3 lap vonul, egy széles középső és a

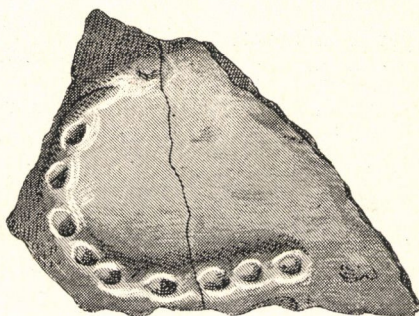

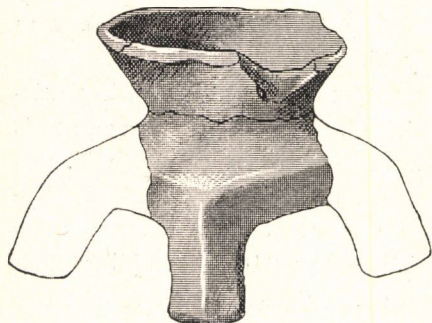
14 a)

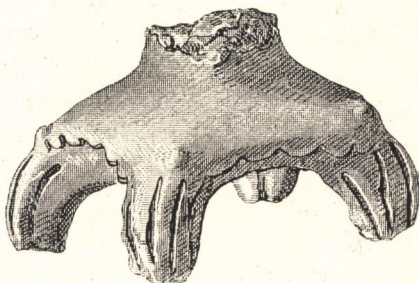
14 b)

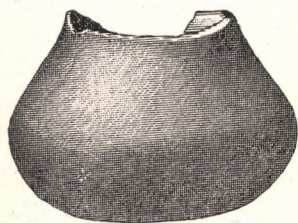
13.

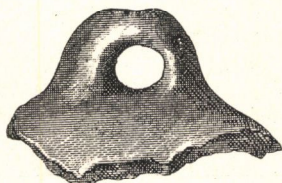
18.

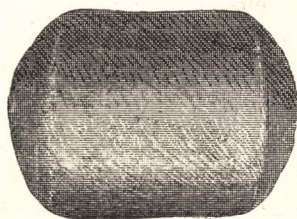
19.

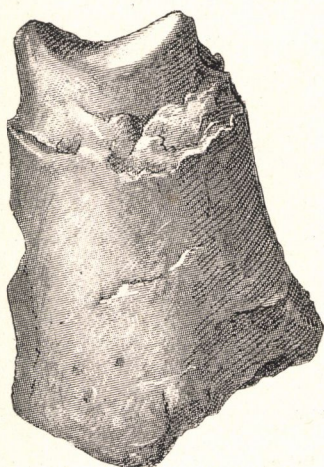
15.

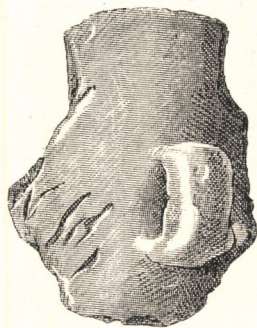
16.

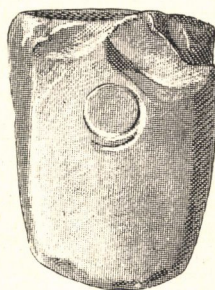
21.

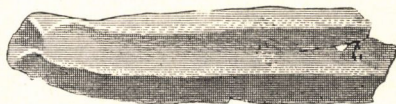
20.

17.

22.

23.

ŐSKORI RÉGISÉGEK ARANKA-VIDÉKI HALOMBÓL.

penge két metsző élét képező lejtős oldalsó, vastagsága 0.3 cm. (23.). Egy másik, hasonló pengének csak félakkora töredéke van meg.

Megemlítendő végül egy chrysopras (nephrit-féle) 3.7 cm. hosszú, sima rudacska, melynek ép vége rézsut lecsiszolt, átmetszete kerek és hosszoldalán barázda vonul; (24 a, b) továbbá 2 kisebb, alakatlan jaspis és egy tejquartz.¹

Sajnálni való, hogy a felsorolt leletek tanúsága szerint ehelyütt létezett őstanyának lakás- és tűzpadmaradványait a halomban történt későbbi temetkezések annyira felforgatták, hogy a kutatásnak e tekintetben alig volt pozitív eredménye. Vörös színű, keményre átégett földrögöket — rőzselenyomatokkal is — továbbá hamut, kormot több helyen vetett fel az ásó, de oly csekély mennyiségben, hogy e gyér és minden összefüggést nélkülöző nyomok nem voltak összeegyeztethetők az őscserepek nagy tömegével.

Konyhahulladék alig találtatott, nyerscsont mindössze több vaskos szár-töredék, egy nyakcsigolya, szarvcsap, több kisebb agancs-rész, patacsont és néhány zápfog, mint a *Bos taurus* L. és *Cervus claphus* L. maradványai.²

Egy kisebb, 0.5 cm. vastagságú csontlemez, mely igen finoman és szabatosan metszett köralakú, 2 cm. átmérőjű léket mutat, mindenesetre arról tanuskodik, hogy a halom őslakói a csontmunkát gyakorolták és igen jól értettek ahhoz (25. ábra). Annál feltűnőbb, hogy csontszerszám egy sem fordult elő.

Nem lehet azonban kételkednünk abban, hogy ennek a vidéknek valamikor csak a legmagasabb helyei voltak maradandóan lakhatók. A mély fekvésű és számos egymással összefüggő, lapos víz-meder által behálózott síkságot igen könnyen öntötték el a Maros hullámai — az Aranka közvetítése nélkül is — abban az időben, mikor a szeszélyes folyó árterének még nem szabta meg határait az ember keze. De eltekintve e veszedelemtől, hajdan egy csapadékos esztendő is egyértelmű volt itt a vízőzőnnel. A minek bizonyítására nem kell mást, csak a közelmúlt és a mostani állapotokat felhoznom. Csanádon még vannak élő tanúk rá, hogy a múlt század vizes éveiben Csanád—Szt-Miklós és Nyerő—Ó-Bessený között a közlekedés és forgalom akárhányszor teljesen szünetelt. Az itteni dülő- és határnevek — Rit, Verbata, Sarancita, Bara, Slatina, Balaton stb. — valóban kevés szárazföldről tudnak regélni. És daczára annak, hogy a Maros korlátlan uralma még az előző század 30-as éveiben lejárt, midőn Csanád és Torontál vármegyék védtöltéseket építettek, — és az Aranka Társulat évtizedek óta szolgálja nagy érdemekkel a kulturát: ez a védett és műcsatornázott vidék most is mocsaras jellegű — ezt már a saját tapasztalataim alapján állíthatom — és nagyobb esőzések után vagy hirtelen hóolvadáskor, a víztömegek lefolyásáig olyan látványt tár elénk, mely az őskori állapotokra emlékeztet.

Hogy tehát oly kis területen — mint a szóban forgó halom — annyi cserepe gyűlt össze a használati edényeknek,³ azt első sorban az itteni kedve-

¹ A lelt kőzetek determinálását ngs. dr. Koch Antal tanár úr volt kegyes végezni, a miért ezúttal hálás köszönetemet nyilvánítom.

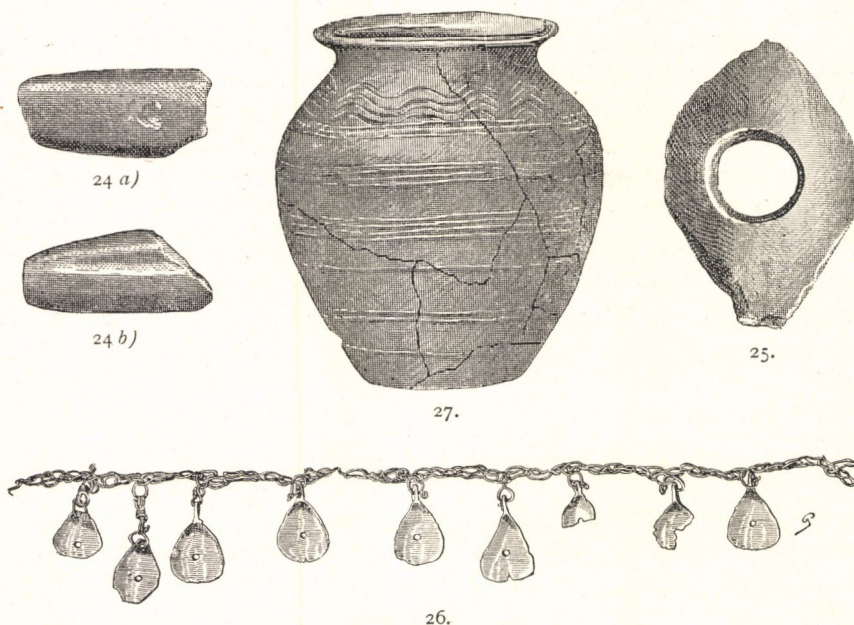
² A csontok tudományos meghatározását ngs. dr. Lörenthey Imre tanár úr kegyességének köszönöm.

³ Megközelítőleg 7—8 köbméterre tehetem a kiásott cserepek tömegét.

zötlen hydrographiai viszonyoknak lehet tulajdonítani, illetve annak, hogy az őslakók, nem lévén alkalmas nagyobb terük a tömörülésre, rá voltak utalva — talán családi közösségek szerint — e szerény terjedelmű, de annál biztosabb pontokon folytatni existenciájukat.

Az Arankának nagyszentmiklós—óbessenyői szakaszán — újabb tapasztalataim szerint — egész sora létezik e neolith kőkori telephalmoknak, hol jóval nagyobb, hol kisebb dimenziókkal a jelen ismertetésem főtárgyát képezőnél. Vajjon ezeknek későbbben volt-e még szerepük a vidék történetében, azt esetről-esetre a kutatás megállapíthatja; a bukovai IV. halomban kiderült hogy az temetőhelyül is szolgált sokkal közelebbi időkben.

RÉGISÉGEK ARANKAVIDÉKI HALOMBÓL.

Összesen 18 sír volt benne, 16 teljesen érintetlen, hol a tetemek részint fakoporsó nyomokkal, részint a nélkül, fejjel nyugaton, hanyatt, kinyújtottan feküdtek 0.5—1.5 méter mélységben, 5 esetben a mellén összetett, 11 esetben a törzsszel párhuzamosan elhelyezett karokkal.

E csontvázak, szétszórva minden területi beosztás nélkül túlnyomóan az északi lejtőn fordultak elő, mindössze 4 sírban némi csekély melléklettel, u. m.:

a) Felnőtt egyén, kezek mellén összetéve, koporsó nyomok nélkül, 1 méter mélységben, koponyája mellett 3 cm. hosszú, lapos vasszeg.

b) Hasonló, mellén apró vascsomó, a legépebb: vállszélesség 40, medenczélesség 33, hosszúság 175 cm.

c) Hasonló, 1.5 méter mélységben, koponyán apró vashuzal.

d) Hasonló, mellén bronz gömböcs sodronyos füllel, a gömb átmérője 0.8, a hurkos fül magassága 0.5 cm. E szerény sírlelet kétségkívül gomb és

nem csüngő, mert a halott mellén találtatott és a füle el van hajlítva. Teljesen azonos gombokat, a fülben gyakran szövetfoszlányokkal már leltem a vidéken és pedig érmekkel datált anjoukori csontvázakon.¹

A 17. sírt a halom kellő közepén bontottam fel. Az emberi tetemnek — 40 cm. mélységben — csak lábszárcsontjait és néhány koponya töredékét találtuk, koporsónyomok nélkül, de látszólag normális helyzetben. Csigolyák, bordák, karcsonatok és medencze hiányoztak. A sírban vas mellékletek voltak és pedig: a felső lábszárak között 2 töredékes kengyel, a jobb felső szárcsont mellett rhombikus idomú 1 drb. nyilcsúcs, hossza 7, legnagyobb szélessége 3 cm., tövisre csonka. Ezen nyíl alsó végéhez rozsdásodott csúcsával egy 6 cm hosszú, kerek átmetszetű és közepén 1 cm. legnagyobb harántos átmérővel bíró ár (?), melynek jelzett átmérője a csúcs felé állandóan kisebbedik, ellenben a tövis felé szűkülve ismét nagyobb lesz és így megy át hirtelen a jóval karcsubb tövisbe. Feljebb, mintegy a derék tájékán, kerek végű csatt peczekkel, hossza 6, szélessége 3.5 cm., hosszabb oldalai befelé hajolnak, analog a csorna—csatári vascattal.²

A kengyelek közül egyiknek megvan mindkét szára, ezek laposak, csúcsos ívben hajolnak össze, a sarkos fültag 1.5 cm. magas, hosszúkás keskeny szíjréssel. A talptöredékek legnagyobb szélessége 4 cm. A kengyel belső magassága — 10.5 cm. — összevág a szárok alsó végén tapasztalható legnagyobb szélességgel. A másik példánynak egy szárdarabja van meg a hozzá való talp $\frac{4}{5}$ részével, ennek szélessége 3.5 cm., erősen lehajló, kívül karimás és közép-bordás.³

Feltűnő volt, hogy a kemény talaj, mely ezt a sekély sírt kitöltötte, lefelé hovatovább lazább lett, a minek utána járván: közvetlenül a hiányos csontváz alatt, alig egy arasznyira előkerült azon tekercsdíszű őskori agyagedény, melyről fent szó volt.⁴

A 18. sír előbbtől délnek 6 méter távolságban táratott fel, 1 méter mélységben. Itt is hiányzott a csontváz felső része, csak néhány koponyatöredék, fogak nélkül, bordarész és lábszárcsont volt meg. Mellékletek: 2 darab kerek átmetszetű, nyílt ezüst karika — 2 cm. átmérővel — a mell tájé-

¹ E sirokból a m. tud. egyetem anthr. muzeumába került: egy teljes váz (b), egy koponya végtagsontokkal (a) és pusztán egy koponya (c). Több mint valószínű, hogy e tetemek azon magyar községekből kerültek ide, melyek a Harangod — a mai Aranka — északi oldalán léteztek, mint Törösd, Bécs, Serjén, Bátor stb. Valamennyi e tájékon feküdt Csanád és Bessenyő között és a tatárjárás, részben a török idők viharaiban — talán a mostoha helyi viszonyokkal is szerencsétlenül küzdve pusztult el végleg a föld színéről. L. dr. Borovszky Samu: Csanád vármegye története.

² Hampel J.: A honfoglalási kor hazai emlékei 65 l., 8. ábra.

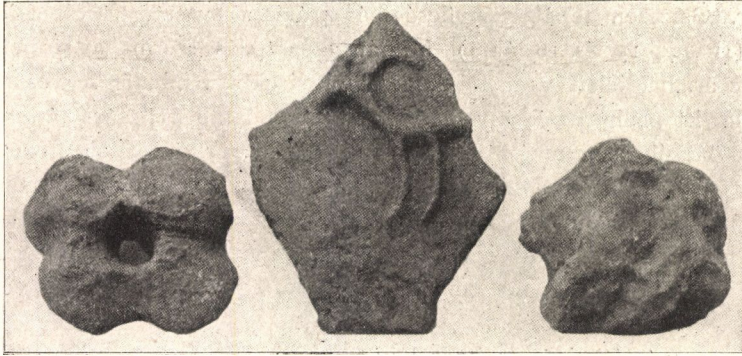
³ Analogia u. o. 41 l., 5. ábra.

⁴ Ugyanitt kitűnt továbbá, hogy a 17. sírhely mellett egy 1.5 méter mélységű, végig barna, kevert földdel behányt másik sírgödör ltezik, melynek fenekén néhány emberi hosszú csont rész és ezek fölött kevés, felismerhetlen vas törmelék fordult elő. Miután lócsontvázmaradványok itt nem találtattak, azt a benyomást nyertem a leletkörülményekből, hogy a hiányos váz eredetileg e mélyebb sírban lett eltemetve, a honnan csontjai széthányattak, illetve részben — a sírfosztogatók előtt értékkel nem bíró vasmellékletekkel együtt — a 17. számú sírhelybe kerültek és szándékosan a nagy ősedény fölé helyeztettek el. A két ponton lelt barna csontok színre megegyeztek, míg a többi csontváz mind világos sárga színű volt.

kán, analogia Vereb.* A jobb csipő közelében vas kés hegyes tövissel, egész hossza 11 cm., a penge háta közel 1 cm. vastag, analogia selypi pusztá.**

I.

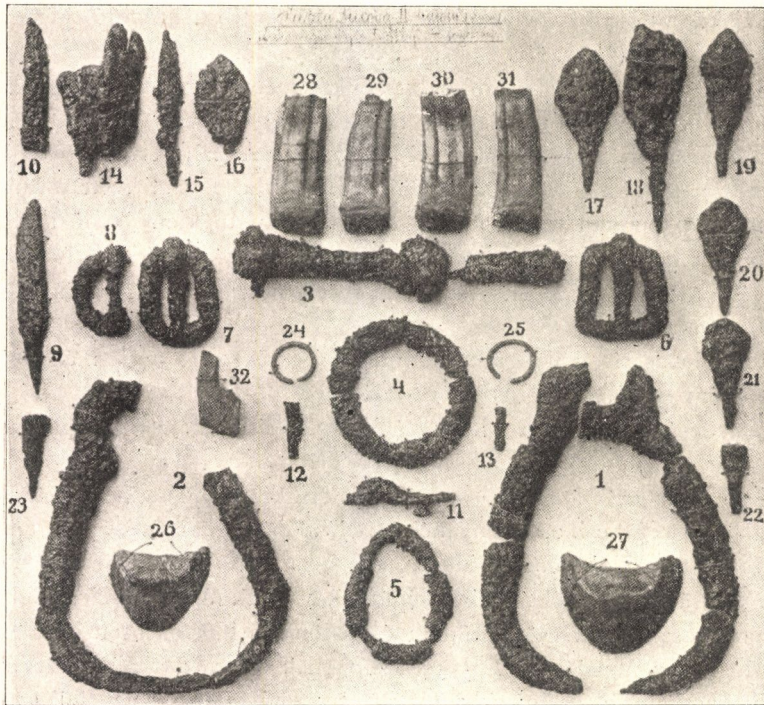

I.

2.

3.

II

LELETEK AZ ARANKAVIDÉKI IV. SZ. HALOMBÓL.

(II. 24. és 25. ábra). A jobb váll mellett kétszárnyú vas nyilvég, hossza 5, legnagyobb szélessége 2 cm., tövise letörött; továbbá 2 rhombikus nyilvég —

* Hampel: u. o. 45. l. 7. ábra.

** Hampel: u. o. 103. l. 4. ábra.

egynek csak fele van meg — és 3 «ár» csomóba rozsdásodva. Ezen árák közül a legjobban látható: 7 cm. hosszú kerek átmetszetű 1.5 cm. legnagyobb harántos átmérővel, mely innen mindkét irányban fokozatosan kisebbedik és egyrészt éles csúcsban, másrészt tövisben végződik; végül külön még egy ilyen ár. Összesen tehát 3 nyílcsúcs és 4 árszerű vastárgy volt a jobb váll mellett (II. 14., 15. és 16. ábra). Miután tapasztalás szerint a sírmellékletek között az ár, ha jelen van, többnyire női sírokban, mindég egyes számban fordul elő, itt pedig 4 példány került felszínre 3 darab nyílcsúcs társaságában: jogosnak látszik a feltevés, hogy ezuttal nem szerszámot, de fegyvert kell azokban felismerni. Még mindég a jobb váll mellett: csonka vaspánt, lapos szélesedő, majd keskenyülő lemez, mely félkörhajlásba megy át — ezen része kerek átmetszetű — tovább ismét egyenesen folytatódott, egész hossza 6 cm., a lemez legnagyobb — 1.6 cm.-nyi — szélessége alatt erős szögecs áll ki, analógia Vereb.¹ (II. 11. ábra).

A csontváz lábainál korhadt lókoponya feküdt oly helyzetben, mint a pta. bukovai III. halom lovas sírjában,² összesen 2 patacsonttal, a ló szájában vaszabla maradványaival, továbbá a ló metsző fogai előtt rakáson: 2 töredékes kengyel, 2 ép vascsat, kisebb vascsatnak fele, nagy vaskarika négy darabban, tojásdadalakú vaskarikának négy töredéke,³ 1 fentihez hasonló késpenge és 1 kisebb kődarab. (II. 3., 1., 2., 6., 7., 8., 4., 5., 10. és 32. ábra).

Utalva az ábrákra (II. tábla) csak a kengyelvasakról kell megjegyeznem, hogy az egyiknek belső magassága 13.5, legnagyobb belső szélessége 10.5, egész külső magassága — a fültaggal — 17 cm. A talp erősen lehajló, legnagyobb szélessége 2.8 cm., fokozatosan megy át a 2 cm. széles, lapos szarakba, melyek tojásdad vonalban záródnak a sarkosan kiemelkedő fültag alatt, ennek hossza 5.5, magassága cca 2.2 cm., a szíjrés közel 2 cm. hosszú. Legközelebbi analógiája a szeged—bojárhalmi kengyel.⁴ A másik példány hasonló, talpszélessége 3.1 cm.

Fenti lovas sírtól nyugatnak 4 méter távolban, 50 cm. mélységben — mint szórványos lelet — 6 nyílcsúcs találtatott.

E nyílcsúcsok ábrái a II. sz. táblán szemlélhetők, fent a jobb oldalon. (II. 17—21. ábra).

Ugyancsak szórványosan — a halom északnyugati peripheriáján, 40 cm. mélységben — egy csinosabb nyakék töredéke került napfényre: három vékony fonott bronzhuzal, lóherelevél idomú, síma, ezüstös színű lemezekkel, számuk 9. A csüngők ép példányai középtűt át vannak fúrva, kerek füllel birnak, mely harántosan áll a csüngősíkjára és külön kis hurkos bronzhuzal közvetítésével lógnak a fonadékon. Egy-két csüngőnek letörött a füle, ezt a szélén áttört lyukacskán kettős hurokba csavart huzallal fűzték ismét fel (26. ábra).

Közeljáró analógiája e lemezes csüngőknek a bökénymindszenti temetőben fordult elő.⁵

¹ Hampel: u. o. 46. l. 6. ábra.

² Arch. Ért. 1904. 420. l.

³ Összetétele bizonytalan.

⁴ Hampel: u. o. 106. l., 1. ábra.

⁵ Hampel: A régibb középkor emlékei Magyarhonban I. LXXV. 12. a. b.

Végül több cserépedényről kell megemlékezni, melyek a halomban feltárt őskeramikai hagyatéktól különválasztandók és részben jellemző körülmények közt találtattak, megjegyzendő, 10—15 cm-rel sekélyebb mélységben, az őscserepek szintjénél.

Egy fületlen hasas bögre — magassága 14.5 cm., körülfutó mélyített. többnyire négyesvonású sávok díszítik, a legfelső sáv, számszerint a 7-dik, a nyak alatt hullámvonalban halad — analógiáival a népvándorlás korabeli temetőkben gyakran találkozunk, de a magyar honfoglalás idejéből való kecskeméti «czédulaházi» sírban is előfordult. Azt a típust képviseli, mely a régibb középkor classicus reminiscenciáinak elhomályosulásával úgy kivitel, mint motivum tekintetében hovatovább a legdurvább fokra süllyed alá.* A bukovai bögre, mely formailag igen közel jár a kecskemétihez, szórványosan került elő, embori koponya töredéke mellett. (27. ábra).

Kevésbé biztos azon cseréptalak kora, melyeknek 3 példánya a halom középpontján feltárt kengyeles sírtól északnyugatnak 5 méter távolban felborítva, illetve egymásra borított helyzetben találtatott és apróra tördelt — részben pörkölt — állati csontokat takart be.

Ugyanazon sírtól északkeletnek 7 méter távolságban még egy ilyen felborított tál fordult elő, alatta szintén állati csontok szilárdan összeálló halmaza.

Az együttesen lelt 3 tál közül a legnagyobb (III. 1. ábra) volt legfelül, ennek alsó fele hiányzik, szájmérete 33 cm., dísz: mélyített pont-vessző, illetve vonal, mely körül a hason többé-kevésbé függőlegesen halad a talp felé; a karima nélküli száj peremét négy áttelletes helyen 6—6 és 4—4 kerek dudor díszíti, színe fakó sárga. A második összeillesztve és restaurálva megvan egészben, méretei: magasság 12.5, átmérők és pedig talp 9, has 26, száj 29 cm., dísz: a legerősebb hason körülfutó, apró, megközelítőleg hossz- és szélességű pálczabenyomatok egyetlen sora, míg a kihajló száj belső felületén a szélesen kezelt simítás halszálka mintára emlékeztet, 1 félkörhajtású szalagos füle van, vízszintes nyílással, színe fakóbarna. Végre a harmadik tálnak, mely mint legkisebb legalul volt, csak fele van meg, füle hasonló, külső fala díszítetlen, míg belül az egész felület a jeleztem mustra szerint simított. Valamennyi, a magában lelt példánnyal együtt bronzkori formákra emlékeztet, különben növényi alkatrészekről mentes, elég jól iszapolt agyagból készült korong nélkül, silány égetéssel.

Tekintve, hogy a 18. számú lovas sírtól 4 méter távolságban 2 hasonló tál került elő, ugyancsak felborított helyzetben és csonttöltelékkel és hogy az egyik tál alatt — mely feltűnően durvább technikájával a népvándorlás korára vall — egy kerek 4.5 cm. átmérőjű, peczkes vascsatt találtatott, mint hasonmása a közeli lovas sírban lelt fél csattnak, mindezen leletkörülmények látszólag az egykorúság mellett tanuskodnak. Valamelyes kapcsolat mindenesetre létezik ezen ételes tálak és a két nyilas sír között. Lehet, hogy a halotti tor egy közelebb megfigyelhető szokásával van dolgunk, az összefüggés határozott

* Hampel: Alterthümer des Frühen Mittelalters in Ungarn I. 143. és köv. ll.

minősítésétől azonban — a halom viszontagságos multja és zilált belviszonyai miatt — más, hasonló jelenségek és tapasztalatok felmerüléséig el kell tekintenem.

Ezzel betejeztem a bukovai IV. halomról szóló jelentésemet, mely ásatásnak eredményét a következőkben összegezem.

Számos őscserép és kőeszköz minden legcsekélyebb fémlelet nélkül, jellemző edényalakok és díszítés, mint annak bizonyítékai, hogy a felkutatott terület huzamos ideig tanyahelyül szolgált a vidék neolith kőkori kultúrával bíró lakóinak. Megbolygatott sírok, illetve egy lovas sír, kengyelekkel és nyílcsúcsokkal, melyek a IX—X. századra, tehát a bukovai II. és III. halom emlékeinek korára vallanak (Arch. Ért. 1904. 420.)

Az őskoriaktól eltérő agyagedények csoportja, mint fenti honfoglalás korabeli sírokkal valószínűleg egykorú olyan hagyaték, mely egy eddig nem észlelt — tehát megerősítésre szoruló — temetkezési szokásra mutat. Végül melléklet nélküli, vagy a kormeghatározás szempontjából kétes értékű mellékletekkel ellátott csontvázak, melyekről csak annyi bizonyos, hogy a halom vasleleteinél nem idősebbek.

A jeleztem kisebb halommal röviden végezhetek. Csak annyit kell róla megjegyez-nem, hogy alakja kerek-kúpos, térfogata cca $\frac{1}{5}$ részét teszi az előbbinek és ettől délnek fekszik 600 méter távolságban, a katonai térképen «Hunka mare» névvel jelölt nagy halom mellett.

Ezen általam «bukovai VI.»-nak nevezett halmocskában a fentiekhez teljesen hasonló őscserepeken kívül más nem került

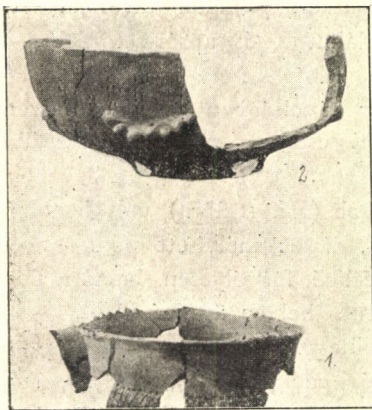
felszínre. Az ásatás mégis szerencsés volt, mert a lelt töredékekből — bár nagy munka és fáradság árán — négy jellemző edényalakot sikerült helyreállítanom.

Egy bögre ritkább alak, nagy füle miatt, mely ívben kötötte össze a has domborodását a száj szélével, diszítettlen, színe fakó sárga, belül meszes lepedékkal.

Egy lábas fazék — 4 láb az edény fenekével csaknem egy szintben — körül a háson összesen 6 kúpos bütyökkel volt díszítve. Színe sötét barna.

A tál négy áttellenes helyen bütyöksorral díszített két szemközti bütyök; az egyik sor fölfelé, a másik kettő lefelé hajlik, mélyített szalagdíszre azonos a IV. halomban észlelt hasonló motivummal, méretei: talpátmérő 19, szájátmérő 44, magasság 21 cm., a száj pereme pálczabenyomatos, színe téglavörös. (III. 2.)

Végre a gömbidomú nagy gabonatartónak alsó fele körömbenyomatokkal ékített, a has alatt — négy áttellenes helyen — dombordíszú és pedig szemközt: egyrészt 2 egymásba nyúló félkör, másrészt tökéletlen spirális; a fél-

III.

körök és spirálisok felett — az edény felső felén — rézsútos bütyöksor, egész magassága 55 cm., miből az ábrán csak 52 van meg, a hol hiányzik a befező szájrész, mely alig kihajló és síma peremű, színe fakósárga, falvastagsága 1.5 cm. (IV. a, b). Mind a négy edény silány égetésű.

A halmocskának kétségtől legérdekesebb lelete egy hasonló korú, 2 cm. vastag, magában álló, fakósárga színű cserép, (hasrész) melynek külső lapján valamely szarvas állatnak csonka domborképe szemlélhető (I. 2.).

Ezekután méltán remélhető, hogy az arankavidéki halmok becses adatokkal fogják gyarapítani Torontál megye és ezzel a magyar Alföld hajdan-korának ismeretét.

Örömmel jélezhetem, hogy e remény részben már teljesült is, a meny-nyiben oly nagyobb telepet fedeztem fel, hol a fém nélküli kulturának fentiek-

IV a)

IV b)

ben még csak halványan körvonalazott és bizonytalan jelensége meggyőző erővel színesen bontakozik ki előttünk.

Erről talán egy jövőendő alkalommal leszek szerencsés beszámolhatni.

Pta Budovalla, 1907. márczius 18.

Kisléghi Nagy Gyula.

FESTETT CSERÉPEDÉNY TÖREDÉKEK A SÁTORALJAUJHELYI ÖSTELEPRŐL.

A Zempléni-szigethegység É.-D. irányú nyugati oldala párhuzamosan halad az Eperjestokaji-hegység keleti oldalával. Köztük vagy négy km. széles völgy nyúlik el, a melynek DNy. sarkában É.-D. irányban terül el Sátoraljaujhely. A völgyön Sátoraljaujhelyt érintve É.-D. irányban a Ronyvapatak kanyarog. A Ronyvapatakából, mielőtt Sátoraljaujhelyt érintené, egy csatorna szakad ki, az Újronya, a melyet a múlt század hetvenes éveiben ástak s melynek medre

a víz bontó munkája folytán úgy mélységben, mint szélességben egyre növekszik.¹ A patak medrének oldalait vizsgálva, hol hamvas, hol feketés kultúrteget veszünk észre, a mely a felszíntől 0.2—0.5 m. mélységben kezdődve, egyes helyeken 0.4 m. vastagságot is elér, míg hosszanti kiterjedésének maximuma 3 m.-re tehető. A kultúrtegekből cserépedénytöredékek és kisebb-nagyobb égett agyagtapaszok, továbbá állatoknak és pedig legtöbbnyire kérődző állatoknak fehérszínű, a napsugarak és a víz hatása folytán porladozásnak indult csontdarabjai, s csillogó obszidián szilánkok állanak ki. Ezen össze nem függő rétegeket két részre oszthatjuk, melyek között határvonalul a Sátoralja-ujhelyről Csörgőre vezető állami út hídja szolgál.² A míg ugyanis a hídtól fölfelé az obszidián szilánkok és csonttöredékek mellett, csupán igen durva anyagú, kidolgozású és díszítés nélküli vastagfalú edénytöredékeket találhatunk, addig a hídtól lefelé ezekenkívül iszapolt agyagból készült és bekarczolásokkal díszített vékonyfalú töredékeket, sőt két helyen festetteket is lelhetünk. Jelen ismertetésem csupán az utóbbiakra fog kiterjedni, bemutatva azok technikáját, alakját és díszítését.³

A technika. E festett edénytöredékek anyaga finoman iszapolt agyag, a melyet soványító anyaggal nem kevertek és ebben találhatjuk okát annak, hogy több töredéken zsugorodást és alakváltozást vehetünk észre.⁴ Az agyag színe legnagyobb részénél barna, a mit egyrésztől annak tulajdoníthatunk, hogy az agyag felbomlott organikus anyagokat tartalmazott s így már eredetileg barnás színű volt; más résztől az égetésnek, a mely csekély lévén, az az agyag barnás színét csupán sötétebbé tette.⁵ Van egy-két szürke, zöldes és barnás-szürke agyagú cseréptöredék is, a mely színi eltérések az agyagok eredeti különböző színére és az égetés különbségére vezethetők vissza.

Viszonylagosan véve a fekete színűek vannak legjobban égetve, míg a a szürke színűek legkevésbé. Minthogy azonban az égetés egy-két darabot kivéve igen egyenletes, ki kell zárunk azt, hogy az égetés külső tűznél történt. Hogy használtak-e korongot az edények készítésénél, erre nézve az eddig gyűjtöttek alapján határozott ítéletet nem mondhatunk. A most leírt agyag az edény falának jórészt alkotja, a melyet kívül, sőt néhány kivétellel belül is igen finom agyagú, vékony réteggel vonták be. A bevonás az edények száritása, de még az égetés előtt történt s ez magyarázza meg azt a tényt, hogy az alapanyag és a bevonat egygyé égett össze, a melyek között a határvonal meghatározásánál nem annyira a szín, mint inkább az anyag különbség szolgál alapul. A bevonat, a mely a t. k. díszítő fekete szín alapszínéül szolgál, szürke, fehérsárga, sárga és világospiros színű, illetőleg e színeket és azok át-

¹ Részletes térkép Z. 12. C. XXV.

² Részletes térkép Z. 12. C. XXV.

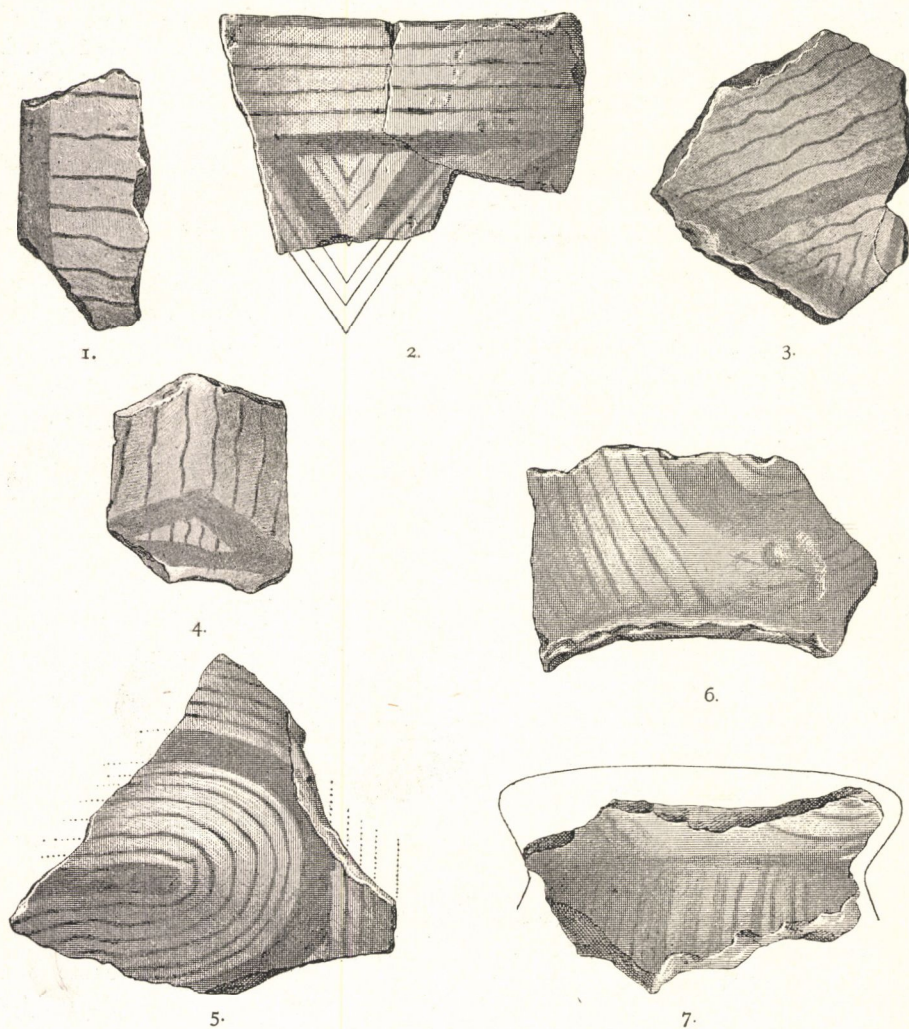
³ Wilhelm Dörpfeld: Troja und Hion. III. Abschnitt: Die Keramik der verschiedenen Schichten, Von. H. Schmidt. 244.

⁴ Wartha Vincze: Az agyagipar. 7.

⁵ Schlimann szerint, ha az agyagedény csak kissé van kitéve az égetésnek, úgy halvány barna színű. Hogy ha erősebb égetésnek lettek volna kitéve e töredékek, úgy sárgás színt nyertek volna, mit igazol az a tény, hogy közülök többet égető kemenczébe téve, rövid idő alatt sárgás színűekké lettek.

meneteit mutatja. A bevonat különböző színeit eredetieknek kell tekintenünk, a melyekre az égetés kevés hatást gyakorolt. A bevonat a belső részen is, de különösen a külsőn van jól kisimítva. A simítás valószínűleg a bevonat megszáradása után, de még az égetés előtt történt.

FESTETT EDÉNYTÖREDÉKEK A SÁTORALJA-ÚJHELYI ŐSTELEPRŐL.

Az alak. Az edények alakjára vonatkozólag igen kevés biztosat mondhatunk, mert a töredékek, az edényeknek megközelítőleg elképzelt nagyságához képest nagyrészt kicsinyek.

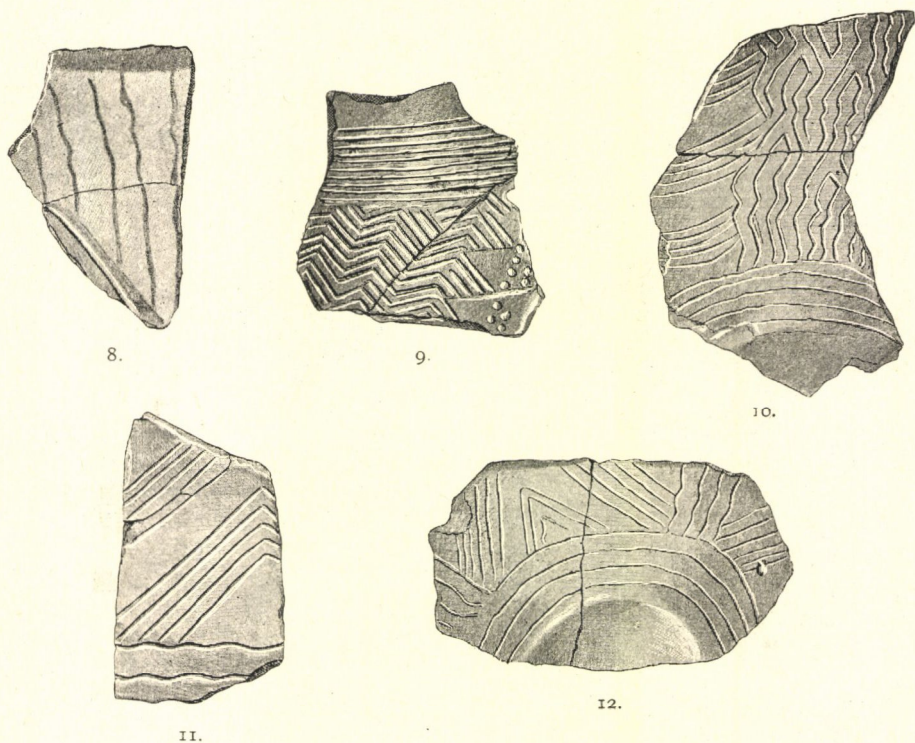
De valószínű az, hogy a töredékek jórésze olyasféle gombaalakú edénynek és hengeralakú talpcsőnek a töredéke, mint a milyeneket Teutsch Gyula mutatott be Erődről,* s a mit a következő három körölmény látszik igazolni.

* Teutsch Gyula: Néhány érdekes agyagmű Erődről. Arch. Ért. Uj. f. XXVI. 336.

Avagy 50 drb. kisebb-nagyobb töredék között csupán egy fenéktöredék van s az is igen elűt a többbitől.*

Egy másik, ezzel kapcsolatos körülmény az, hogy a peremmel ellátott töredékek hengeralakú edényre mutatnak. Végre a legfontosabb az, hogy van több festettlen és két festett töredék (6. és 7. ábra) a gombalakú edény két részének, t. i. a hengernek és a tálnak kapcsolatából. Ezek eredeti helyzetének megállapításánál alapul vesszük azt, hogy a felső rész lévén a használat t. k. tárgya, annak belsejét jobban kidolgozták (7. ábra). Az említett fenékrész kicsi, valószínűleg gömbalakú edény töredéke.

FESTETT CSEREPEK A SÁTORALJA-ÚJHELYI ŐSTELEPRŐL.

A díszítés. A t. k. díszítő szín, a mint azt már említettük, fekete s az alapszínül szolgáló bevonat: szürke, fehérsárga, sárga és világospiros színű, illetőleg e színeket és azok átmeneteit mutatja. A bevonatot az alapanyaggal együtt égették s csak aztán következett a fekete szín ráfestése. Az utóbbi tényben kereshetjük okát annak, hogy a fekete festék a bevonatról már el-eddig jó részben lemállott s a még meglevő részek igen könnyen levakarhatók. De a levakarás után azt tapasztaljuk, hogy alattuk az alapszín sötét s a hol tehát az alapszínt sötétnek látjuk, joggal következtethetünk arra, hogy az eredeti fekete festés hatása.**

* A bemélyesztett díszítésű töredékekről ugyanezt aránylagosan véve sem mondhatjuk.

** Ugyanezt mutatják a tyrinsi és a mykeni festett idomok, a miből az azonos anyagra és technikára kell következtetnünk. Schliemann: Mykenae. A., B., C., D. táblák.

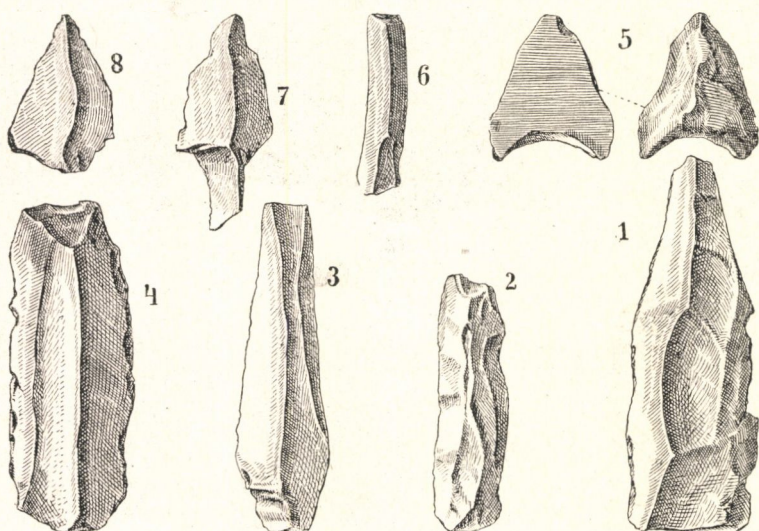

A díszítési minták leírásánál a fenék vagy a felső peremből kell kiindulnunk, mert csak így haladhat párhuzamosan a díszítés leírása a készítéssel. De kivételt tesznek a gombaalakú edények, mert hogyha ezekből nincs peremtöredékünk, a két rész érintkezésétől is kiindulhatunk, minthogy annak felső részét, mint a tál fenékperemét s alsó részét, mint a henger felsőperemét tekinthetjük. Az egyes díszítési mintákra, nem eredeti helyzetökben, hanem merőleges síkra vetítve, ismertetésünket a következőkben foglalhatjuk össze:

A perem széle díszítés nélküli, a melyből merőleges vonalak indulnak ki.

A peremen széles sáv húzódik, a melyből merőleges vonalak indulnak ki (1. ábra).

A peremen keskeny sáv s ezzel párhuzamosan halad két vonal, a melyek közül az elsőből merőleges vonalak indulnak ki.

NYÍLHEGYEK ÉS KÉSPENGÉK A SÁTORALJA-ÚJHELYI ŐSTELEPRŐL.

A peremen (fenékperem) sáv húzódik, a melyből merőleges és ferde vonalak indulnak ki.

A peremen keskeny sáv s ezzel párhuzamosan halad három vonal, a melyek közül a legalsóból ferde sáv és ferde vonalak indulnak ki.

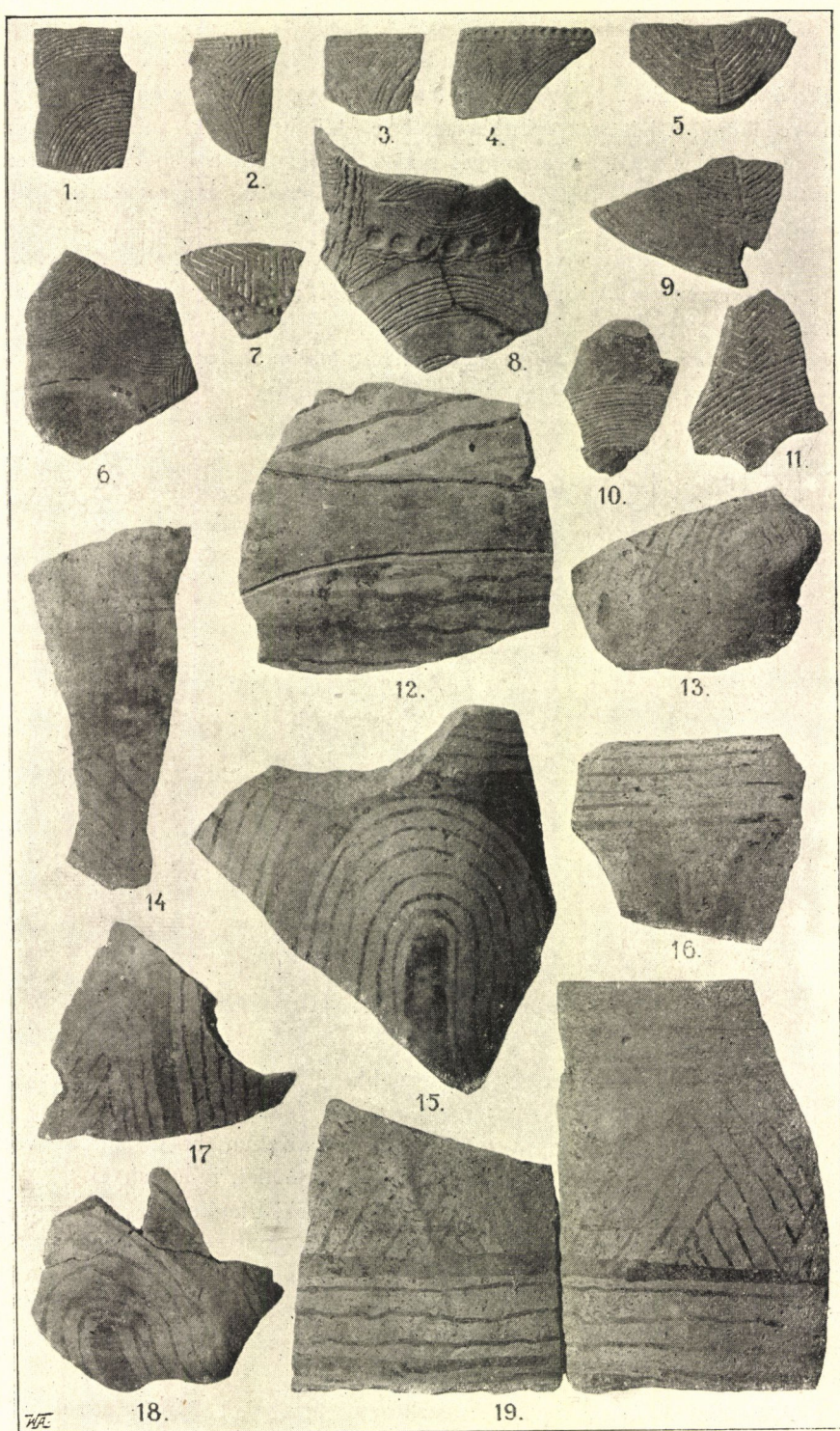
A vízszintes sávból ferde vonalak és sávok, illetőleg egymásba helyezett párhuzamos szögcsigák indulnak ki (3. ábra).

A peremen keskeny sáv s ezzel párhuzamosan halad négy vonal és egy sáv s az utóbbiból egymásba helyezett vonal és sávcsigák indulnak ki (2. ábra).

Egyenszárú háromszög sávokból alkotva s az alapszárra merőleges vonalak (4. ábra).

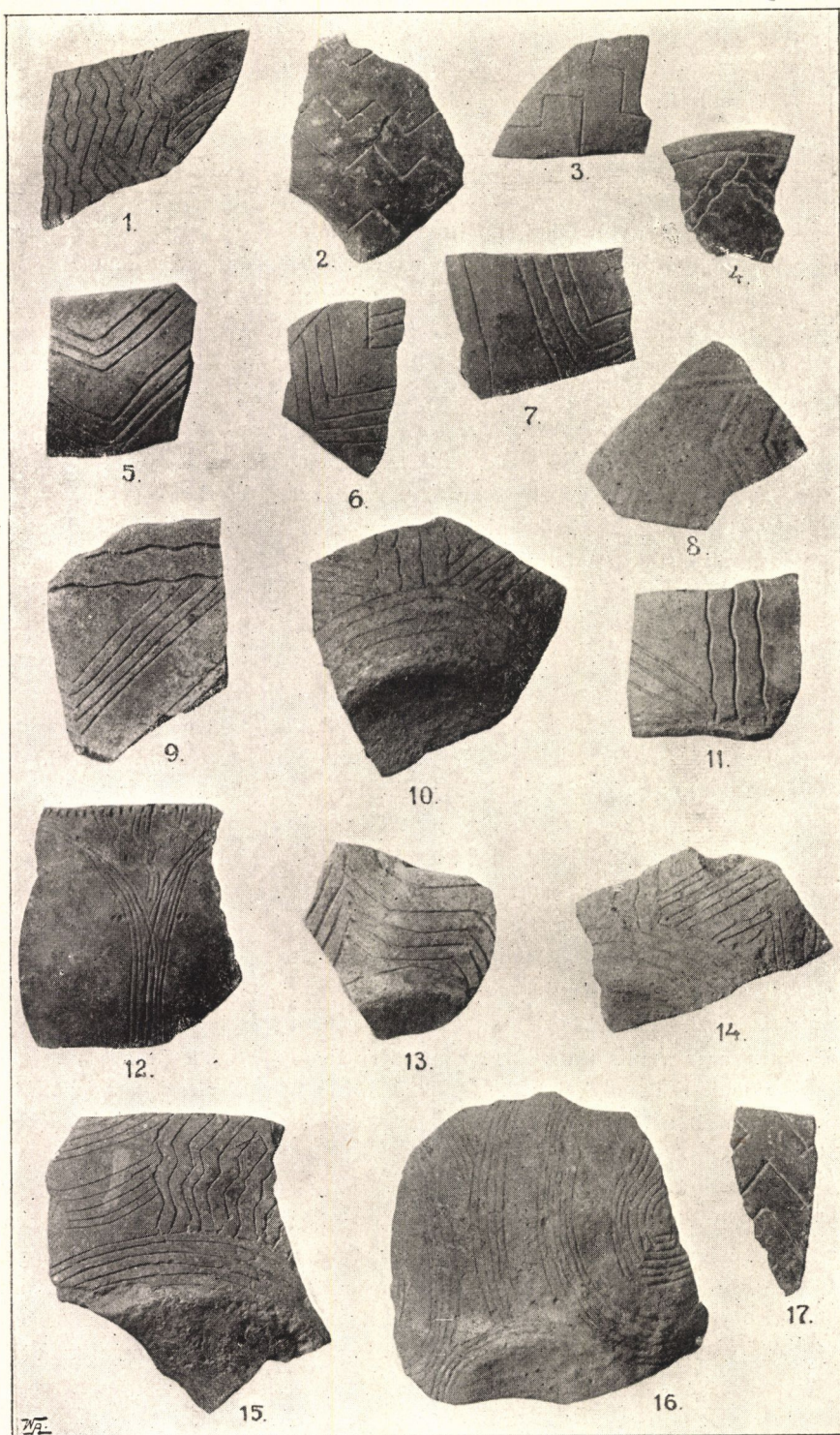
A peremen sáv, a melylyel párhuzamosan halad három vonal és egy sáv. Ezen vízszintes szallaggal a két töredék alsó részén egy ezzel azonos vízszintes szallagot láthatunk. A két szallag közötti mezőt cikks-cikks vonalak s

I. TÁBLA. FESTETT CSERÉPTÖREDÉKEK A SÁTORALJA-ÚJHELYI ŐSTELEPRŐL.

II. TÁBLA. FESTETT CSERÉPTÖREDÉKEK A SÁTORALJA-ÚJHELYI ŐSTELEPRŐL.

ezek közeit pedig kétharmadrészben az egyik s egyharmad részben a másik vonallal húzott párhuzamosok töltik ki (I. 19. ábra).

A töredékek eredeti helyzetait nem tudván megállapítani, a díszítési minta bizonytalan (I. 14., 17. ábra).

A peremen keskeny sáv, a melylyel párhuzamosan halad három vonal s ezek közül a legalsóból egy széles sáv indul ki. A sáv belső szélét, valamint a belerajzolt görbe vonalakat is, hogy ellipszisekké egészíthetjük ki,* abban megerősít két körülmény: és pedig a nagy hasonlatosság Schliemann «Myk-neae»-jének 62. és 202. ábrájához s a I. tábla 13. ábrája, a melyen ellipszis alakú púpot láthatunk, a melynek peremével valószínűleg párhuzamosan voltak rajzolva az egyre nagyobbodó ellipszisek. A legbelső ellipszisben egy hosszan elnyúló ellipszis alakú sáv helyezkedik el. A sáv külső szélével, a mint azt az egyik oldalon ténylegesen láthatjuk, görbevonalak párhuzamosan helyezkednek el, s akár egy, akár több belsejében ellipszisekkel kitöltött sávot veszünk fel, a külső szélével párhuzamosan húzott görbéknek ívszögben, illetőleg ívszögekben kell találkozniuk. Ilyen görbe vonalak által létesített ívszöget láthatunk a I. 16. ábráján. (5. ábra I. 15.)

Ellipszis vonalú díszítést láthatunk a (I. 13. és 18. ábráján).

6. és 7. ábrák az említett gombaalakú edények töredékei. Az elsőn ellipszis-vonalú díszítés, a második felső részén szintén ugyanez, míg alsó részén merőleges széles sáv párhuzamosan haladó vonalakkal. Érdekes az utóbbi töredéken az, hogy a felső rész díszítése magasabb fokú (görbe vonalú), mint az alsóé (egyenes vonalú). Az ilyesféle töredékek eredeti helyzetének megállapításánál, az említett belső simítási különbség mellett ezt is tekintetbe vehetjük.

8. és az I. 12. ábrája bemélyesztett és festett díszítésűek. A bemélyesztés még a bevonat simítása előtt bekarcolás útján történt, a melyet a felület simításakor szintén kisimítottak. A bemélyedést mindkét töredéken befestették. Az elsőnek peremén sáv van, a melyből merőleges vonalak indulnak ki. Valószínű, hogy a második is hasonló díszítésű lehetett.

Az eddigiekben bemutattuk a sátorlajjaujhelyi festett edénytöredékek különböző díszítési mintáit, a melyek világosan mutatják, hogy alapelemeik az egyenes, azaz a vízszintes, a merőleges és ferdevonalak; és a görbe, azaz ellipszis vonal. E vonalak közül a legtöbb töredéken a vízszintes fordul elő, de inkább, mint a többi vonal különböző kapcsolata által alkotott igazi díszítés kerete. Szépérzéke súgta az őskori embernek azt, hogy a czikk-czakk, vagy az ellipszis vonal festését ne kezdje azonnal az edény pereménél, hanem arra legalább is egy vízszintes sávot fessen,** a melyhez a legtöbb esetben egy, két, három, sőt négy párhuzamos vonalat is kapcsolt, a melyek közül a legalsó többnyire oly széles, hogy sávnak is tekinthetjük. Az így létesült vízszintes szallag alsó vonalához, illetve sávjához csatlakoznak a merőleges, a ferde és az ellipszis vonalak, illetőleg különböző kapcsolataik révén származott külön-

* A sáv a vízszintes vonalnál nem teljes s mielőtt a vízszintes vonalat érintené, szélesedik s ez az oka annak, hogy belső része nagyobb görbülést mutat, mint a külső.

** Van ez alól kivétel, de az ilyenek igen egyszerű díszítésűek.

bőző minták, a melyeket, hogy alsó részükön is határolt vízszintes vonal, vagy szallag, azt valószínűnek tarthatjuk. (I. 19.)

Az edények egész külső, látható része bele volt vonva a díszítés kerekébe, a mely nagyon is gazdagnak mondható. A merőleges vonalaknak, nemkülönben az egymásba helyezett párhuzamos szárú szögeknek és ellipsziseknek egyhanguságát — a mit több ábrán láthatunk, — egy szélesebb vonallal törekedett eloszlatni az ősember.¹ Az ellipszisekre vonatkozólag meg kell említenünk azt, hogy nem szabályosak s jó része a kis tengelynél, különösen az egyik oldalon, kissé belapul (I. 15., 19.) s hogy nagytengelyénél több ívszöget alkot. (II. 13., 18.)

A sátoraljaujhelyi egész őstelep kulturájának megvilágítására szolgálnak az ide mellékelt ábrákon bemutatott obszidián és tüzkő nyílhegyek és pengék, valamint az egyrészt csupán bemélyesztett, másrészt bemélyesztett és mészbetétetes töredékek.

Mielőtt azonban a festett edénytöredékeket a tolnamegyei,² a tordosi³ és a bárczasági⁴ festett díszítésűekkel összevetnők, szükségesnek tartjuk előzőleg az egész telep alapos átvizsgálását, a mely egyrészt tisztázni fogja a festett és a bemélyesztett díszítésű töredékek egymáshoz való viszonyát, másrészt újabb díszítési minták révén az összevetést meg fogja könnyíteni.

Sátoraljaujhely, 1907. márczius hó.

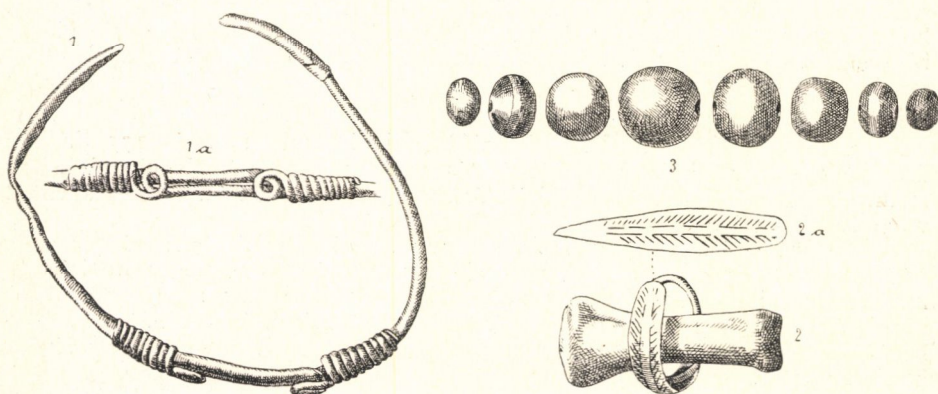
Visegrádi János.

¹ Ugyanezt láthatjuk Schliemann: «Mykenae»-jének 62. és 202. ábráján.

² Wosinsky Mór: Tolna vármegye története. I. 133.

³ Hubert Schmidt: Tordos. Zeitschrift für Ethnologie. 1903. é. f.

⁴ Julius Teutsch: Prähistorische Funde aus dem Burzenlande. Mittheilungen der anthropologischen Gesellschaft in Wien XXX. U. a. Mittheilungen der prähistorischen Commission der kaiserlicher Akademie der Wissenschaft in Wien I. U. a. Festett keramika az Olt melléki őstelepről. Arch. Ért. XXIV. 221. U. a. Néhány őskori agyagmű Erősdéről. Arch. Ért. Uj. f. XXVI. 375.

ZOMBORI LELET.

(Lásd a 283. lapot.)

KÜLÖNFÉLÉK.

† BUBICS ZSIGMOND, a Magyar Tud. Akadémia tiszteleti tagja és az archaeologiai bizottságnak is sok éven át tagja, f. évi május 22-ikén 86 éves korában csöndesen kimult. Méltó emléket állított magának országos múzeumainkban értékes adományaival, melyek miatt késő nemzedékek is magasztalni fogják áldozatkészségét és nemes izlését. Legyen áldott az emléke.

ZOMBORI LELET. Zombor nyugati határán, a katonai kórház közelében, a Gombos-felé vezető vasutttöltéstől mintegy 300 méternyire, a Mostongapatak egyik nyulványa mellett van egy 15 méter hosszúságú, 10 méter szélességű és 2 méter magasságú homoktumulus. Erről a dombról az eső a veteményeket lemosta, minek a meggátlására a tulajdonos, Kudela Antal, földjét niveláltatta. Munkálatok alkalmával a munkások a domb tetejétől számítva kb. 1½ méternyi mélységben nagyszámú emberi csontvázra akadtak. A helyszínen sietvén egy karpereczet, egy gyűrűt, szépen patinált ujjcsonttal, továbbá 36 gyöngyöt leltem. Ezen tárgyak mind egy csontvázon, illetőleg egy körül feküdtek. A többi csontváz körül egyáltalában semmi melléklet nem volt. A csontvázak mind kelet felé fordított arczczal feküdtek, fejük dél, lábuk pedig északi irányba mutatott. Koponyát nem sikerült szereznem, mert a földbirtokos nem engedett onnan semmiféle csontot elvinni, így a patinált ujjcsontot (2. ábra) is csak tudta nélkül vehettem el. A koponyák nyúlt agyúak voltak. Az egyik csontváz karján volt egy 21 cm. kerületű egy szál huzalból készített bronz karperecz, (1. ábra a. b.) A huzal mindkét vége egy, 6 mm. átmérőjű közt utánzó csavarodás után egymástól 17 mm. távolságnyra kilencz csavarulattal veszi körül, mind a két oldalon 14 mm. távolságnyra a karperecztestet. Ugyanazon csontváz ujján volt egy bronz gyűrű (2. ábra, a. b.), a mely 8 mm. maximalis szélesség után egyenletesen keskenyedik, míg a 2 mm. legkisebb szélességet el nem éri, azután pedig egyenletes szélességgel halad tovább. A gyűrűn búzakalászt utánzó vésés van. Átmérője 21 mm. A csontváz körül feküdt 36 gyöngy, a mely közül 35 darab carneolból való és többé-kevésbé gömbölyű (3. ábra). A legnagyobb gyöngy átmérője 15 mm., a legkisebbé pedig 5 mm. A többi gyöngy átmérője 5 és 16 mm. között váltakozik úgy, hogy minden nagyságú gyöngy — kivéve a legnagyobbat — kétszer fordul elő és nagyság szerint összeállítva szép füzért képez. Az egyik gyöngy vörösre égetett agyagból való. A csontok között volt még sok csillámpala is. Volt a leletben egy durva falú kis cserépedény is, a melyet egy munkás még érkezésem előtt eredeti helyéből, elvett és összezúzott. Az edény sárga, törésének helye pedig fekete volt. Érem nem lévén a leletben, csupán hasonló idomú régiségek kora után indulva ókori sírletnek tartom, időszámításunk első századaiból.

Ifj. Frey Imre.

SZERKESZTŐI NYILATKOZAT. Folyóiratunk 174. és 175. lapjain dr. Finály Gábor bírálatában két állítás van,* melyet némely olvasónk úgy magyarázhatott, mintha az ott bírált értekezés dolgában a m. tud. Akadémiát vagy az ő tisztviselőit valami mulasztás terhelné.

Ily magyarázat téves volna, mert minden akadémiai értekezés szerzője önmaga felelős az értekezésében kifejtett nézeteiért és esetleges hibáiért is, minthogy neki magának kell végeznie dolgozatának nyomdai correcturáit és revisióját. Hogyha ebbeli kötelességét helytelenül végzi, az ily kiállítású értekezés csak arra alkalmas, hogy a szerzőt, nem pedig, hogy az Akadémiát kompromittálja.

Budapest, 1907 jun. 11.

A szerkesztő.

* A 174. lapon: «Ilyen kiállítású értekezés mindenesetre alkalmas arra, hogy szerzőjét és a kiadó magyar tudományos akadémiát alaposan kompromittálja». A 175. lapon «A tudományos akadémiának jobban kellene vigyáznia kiadványaira.»

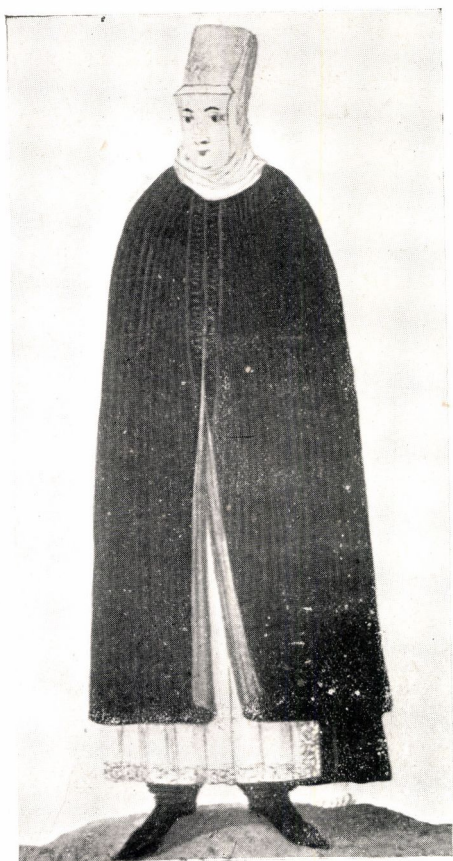

1. A bírósághoz menő magyar nemes asszony.

2. Szász árva leány.

3. A bírósághoz menő szász hajadon.

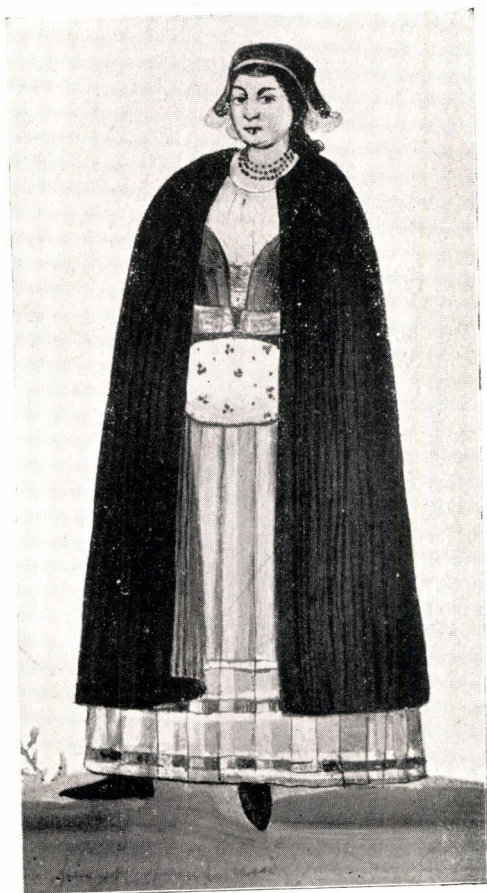

4. Gyónásra menő szász hajadon.

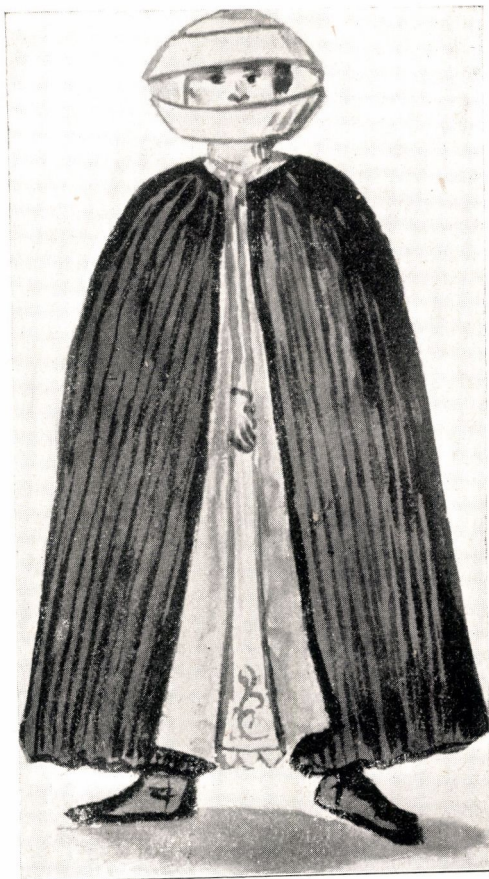

1. Nagyszebeni ifjú menyecske.

3. Kolozsvári szász nő.

2. Előkelő szász nő.

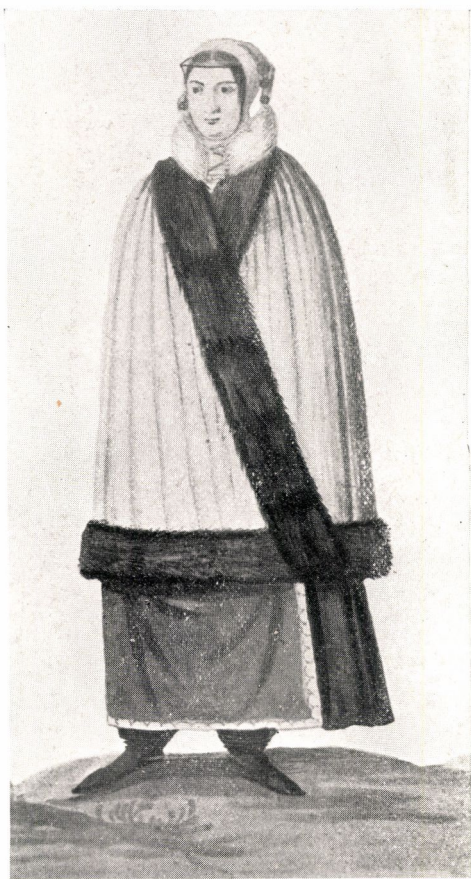

4. Besztercei szász nő.

1. Nagyszebeni szász nő téli öltözetben.

2. Brassói szász asszony.

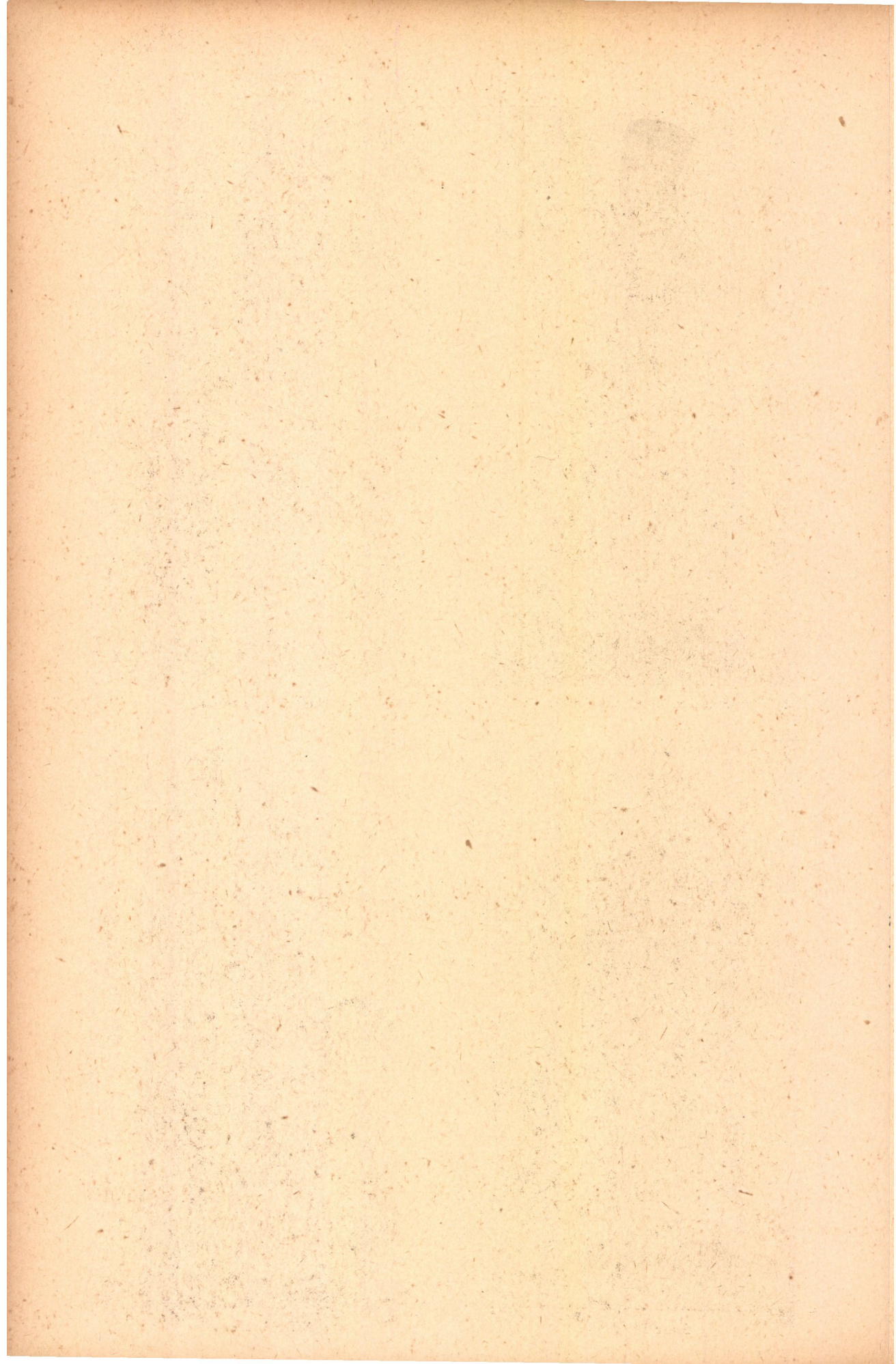

3. Szász hajdon.

4. Előkelő szász nő.

1. Brassói polgárleány.

2. Sétáló nagyszebeni hajadon.

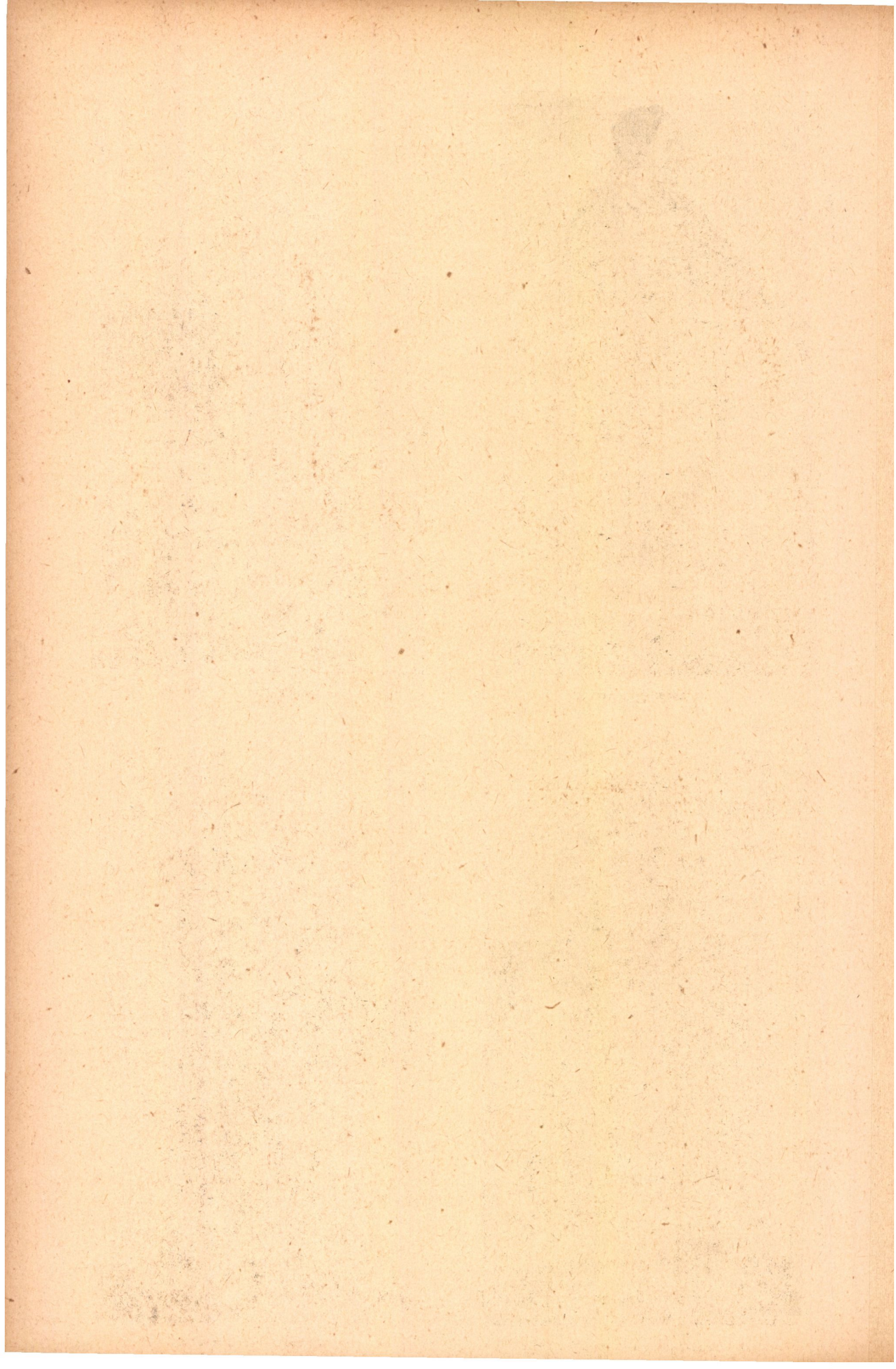

3. Sétáló szász hajadon, nyári öltözetben.

4. Beszterczei szász nő.

1. Székely hajadon.

2. Csíki székely asszony.

3. Szász paraszt menyasszony.

4. Szász paraszt asszony.

1. Szász paraszt asszony.

2. Szász szolgáló.

3. Szász paraszt aljas nőszemély.

4. Oláh menyasszony.

2. Oláh aljas nőszemély, téli öltözetben.

3 Anabaptista nő.

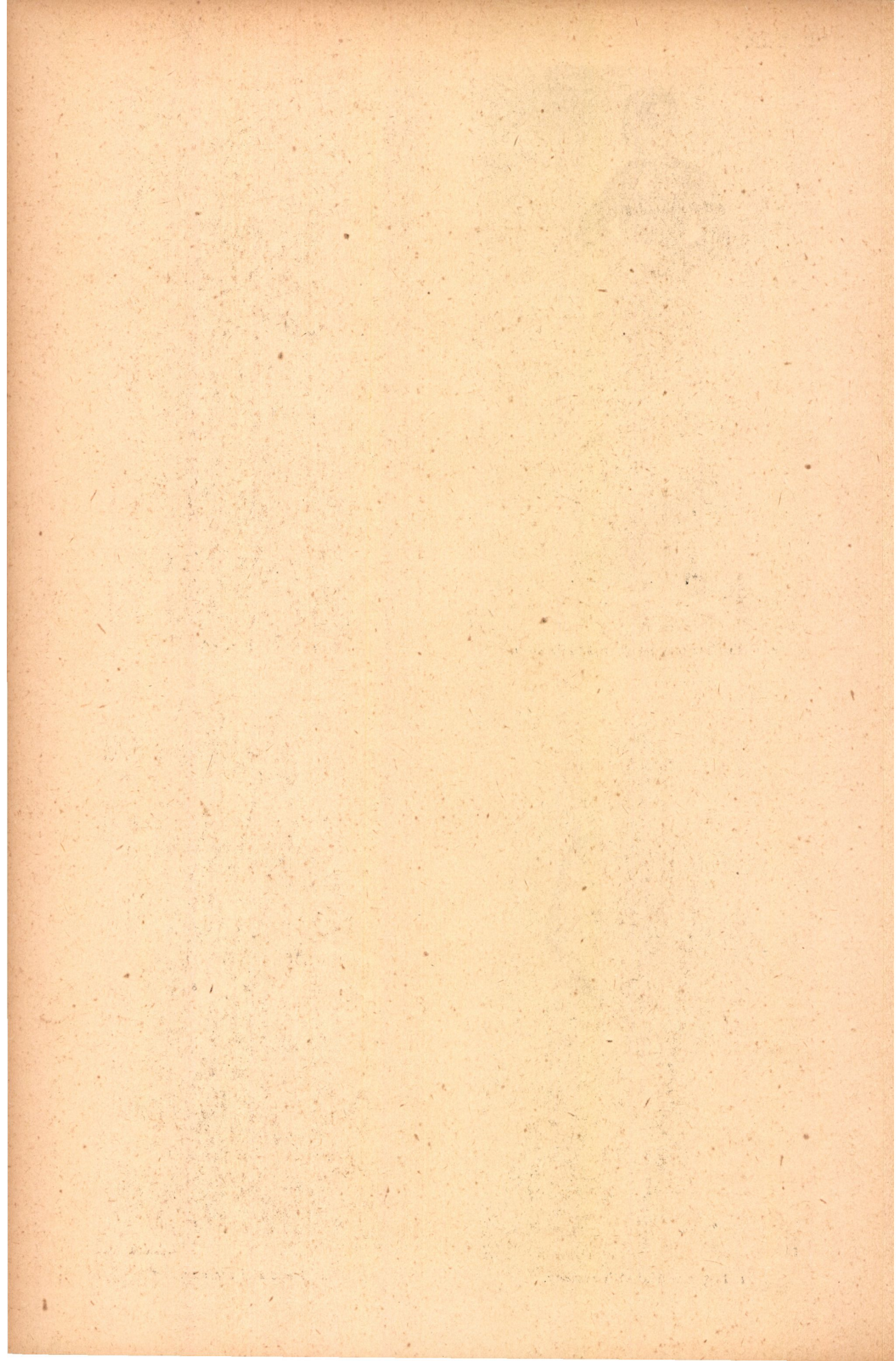

1. Fogarasvidéki oláh asszony.

4. Szepességi asszony.

1. Rác asszony.

2. Görög asszony.

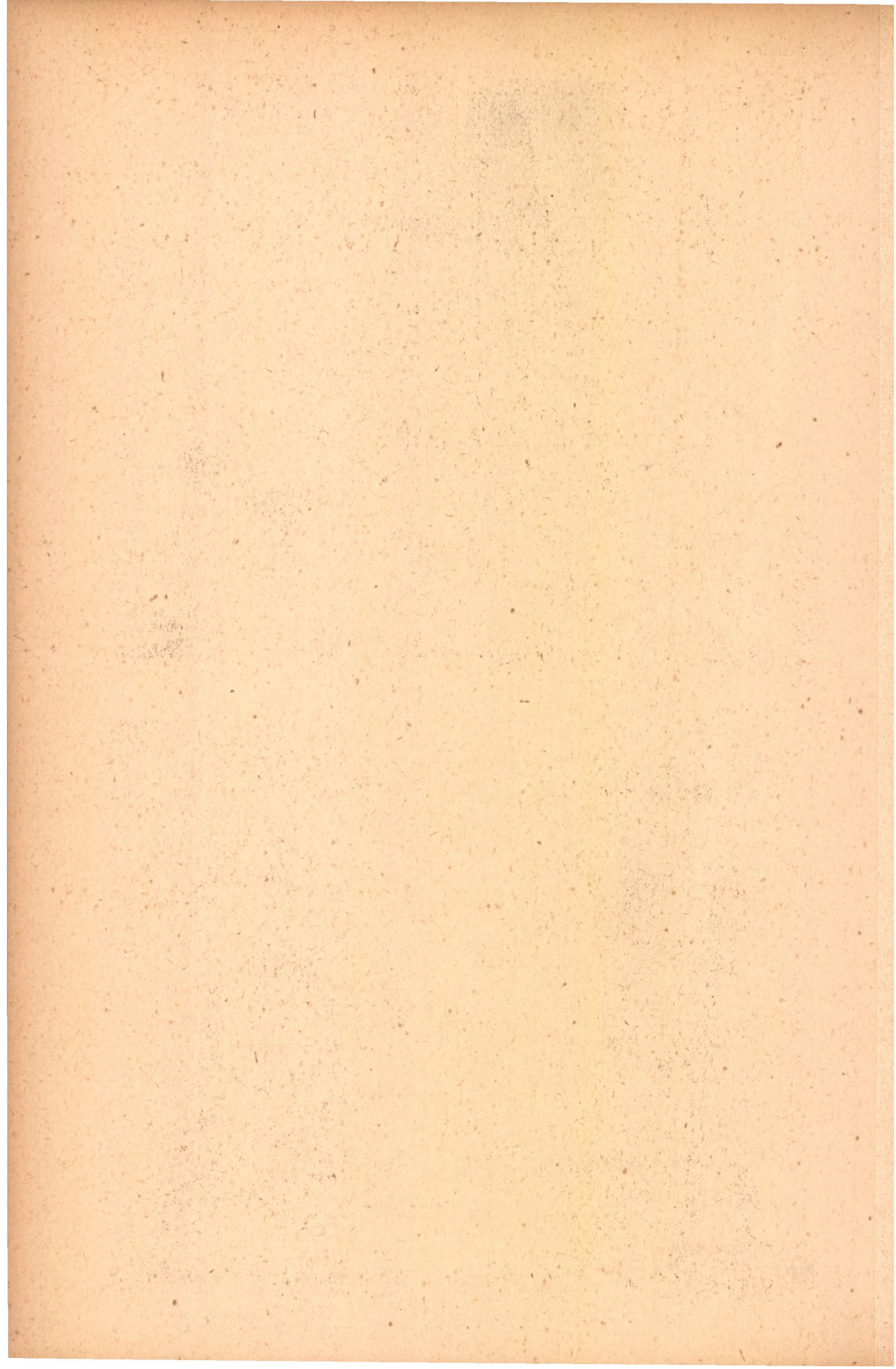

3. Czigány asszony.

4. Oláh bojárné.

2. Oláhországi paraszt asszony.

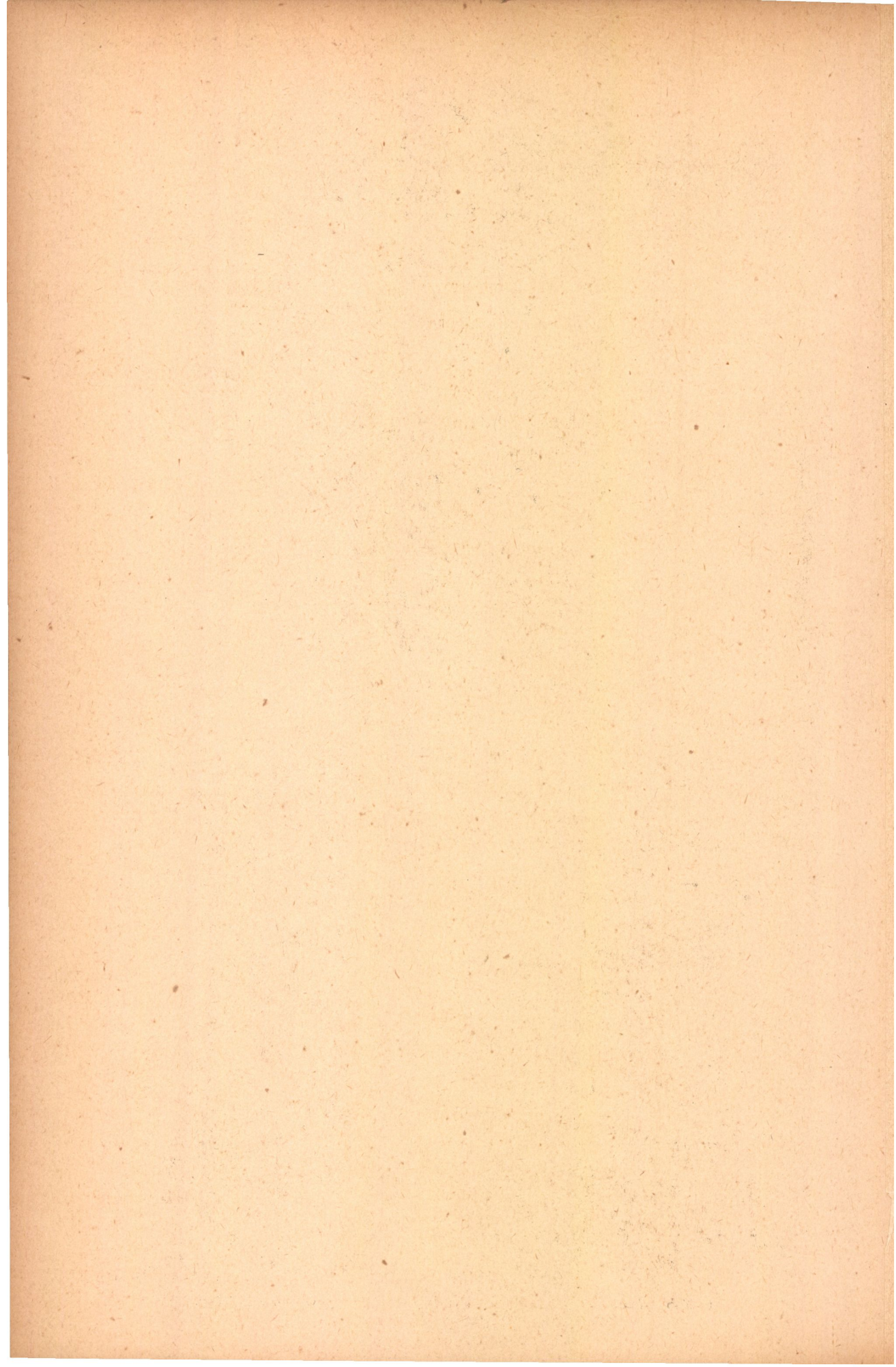

1. Oláh apáca.

3. Oláhországi leány.

EMLÉKEK ÉS LELETEK.

A PANNONIAI SÍREMLÉKEK ÁTTEKINTŐ OSZTÁLYOZÁSA.

A nemzeti múzeum legrégibb pannoniai sírtábláinak megállapítása * arra a tapasztalatra vezetett, hogy már a tartomány első, Hadrianus császár uralmáig lefolyt időszakában tetemes számmal érvényesültek egymás mellett különböző típusok és változatok és kiderült, hogy azok részben a római birodalom más vidékeiről nyert minták után fejlődtek, részben pedig a belföldi néptörzsek ízlésének a tanuságai. A dolgozat szándékba vett föladata túlnyomólag Pannonia keleti részére, csupán egy időszakra és csak a sírtáblákra szorítkozott. Nem vetettem föl a kérdést, hogy Pannonia többi részében mily ízlés érvényesült a síremlékekben, nem vizsgáltam a sírtáblák mellett a többi síremléket és csak ritkán vettem egy pillantást a Hadrianuson túl terjedő időszakra.

Most szélesebb alapon kívánom a síremlékek kérdését tárgyalni. Nem szorítkozik a sírtáblákra, de valamennyi síremlékre terjeszkedem, egész Pannoniára terjesztem tanulmányaimat és nem szorítkozik a legrégibb emlékekre, de az egész pannoniai időszak, tehát mintegy négyszáz esztendei korszak emlékeit veszem szemle alá. Célom megállapítani, milyenek ez időszakban a pannoniai síremlékek típusai és milyen főbb változatok mutatkoznak. Az áttekintés céljából a pannoniai emlékeket gyűjtő főbb múzeumokat kerestem föl. A budapesti múzeumok mellett Komárom, Győr, Sopron, Magyar-Óvár, Szombathely, Grác, Laibach, Zágráb, Németóvár és Bécs emlékeit néztem és mert a pannoniai világ Aquilejából igen jelentékeny impulzusokat kapott, ezt a fölötté gazdag és tanulságos lapidariumot s rajta kívül még a trieszti és pólai emléktárakat is belevontam.

Az irodalom fölhasználása mellett tehát e múzeumokban őrzött emlékek egybevetésén alapul a jelen összefoglalás. Természetesen csak

* A n. múzeum legrégibb pannoniai sírtáblái. Budapest 1906. 8 r. 74 l. és 23 képes tábla.
Arch. Értesítő. 1907. 4. füzet.

oly emlékek voltak stilistikus tanulmányaimra alkalmasak, melyek elég épek arra, hogy tektonikus sajátságaik fölismerhetők.

I. Síremlékek állítása minden valószínűség szerint a római foglalás kezdetével egyidejű szokás vidékeinken. A rómaiakat megelőző időszakban az ország lakóinál a keltáknál és illyreknél a halotthamvasztás volt a temetési mód. A hamvasztás után visszamaradt csonttöredékeket a hamuval együtt cserépedénybe gyűjtötték és úgy rakták a földbe, a sír helyét hanttal vagy talán más módon is jelölték meg, de az emlékezés módjaihoz nem tartozott kőből faragott emlékek fölállítása. A római foglalás közvetlenül nem változtatta meg ez állapotot, mert maguknál a rómaiaknál is, a mikor Pannoniát megszállották, a hulla sírbatételének a szokása mellett párhuzamosan dívott a halottégetés is. Az elégett test hamvait ők is legtöbbször föld alá rejtették. A helyet, a hol ez megtörtént, valószínűleg csak a módosabb családok jelölték meg kőemlékkel, a szegényebbek akár elégették halottjukat, akár egyszerűen földbe rakták a hullát, kőemléket mellőztek.

A hamvakat és a calcinált csontokat sokszor üvegedénybe gyűjtötték és az üvegurnát kőfödéllel bíró hengerded kőedénybe rakták. Ilyeneket a XIX. század huszas és harminczas éveiben, mikor Sabariában Farkas László és Bitnicz Lajos gyűjtötték gonddal az ott előkerült római régiségeket, nagyobb számmal őriztek meg és az ő gyűjteményeiből támadt a n. múzeumi régiségtárban látható becses edénysorozat. A mikor ily nagyjából kidolgozott, különös dísz nélkülöző tartályokat lelünk, az a benyomásunk, hogy nem szemléletre készültek. Ellenben Aquilejában, hol hengerded, hol négyszög formájú, márványból készült díszes hamutartók nyilvánvalóan azon célra szolgáltak, hogy sírépületben szemlélhetők legyenek, gyakran rajta van a fölírat számára kifaragott táblácska is. Néhány példány Grácban noricum területéről való, nyilván aquilejai befolyás következménye. Felső-Pannonia nyugoti vidékein és a Dráva-Száva közti részén, a hol jobbmódú római polgárok legkorábban telepedtek meg, elvértve a cineratióval járó ily díszesebb tartályok is fordulnak elő.

Aquileja révén a tartomány lakossága megismerkedett a síremlékeknek leggyakoribb és talán legrégebb formájával Rómában, az oltárokkal. Az oltár alkalmas lehetett a hamutartó edény befogadására, de máskor eltemetett egyének fölé is állították és úgy Rómában, mint Aquilejában nagy számmal és igen díszesen faragott oltárok készültek holtak tiszteletére és emlékére.* Pannoniában gyéren találkozzunk halottas oltárokkal. Nem tudjuk okát adni, hogy miért nem birt az oltárok állí-

* Legutóbb Walter Altmann tett közzé róluk igen értékes monographiát. Die römischen Grabaltäre der Kaiserzeit. Berlin, 1905.

tása a halottas cultusban meggyökerezni. Egy petronelli példányt a nemzeti múzeumban ábrázol az idecsatolt (1. ábra) kép.* Semmiben sem különbözik más oltártól; a két felső fülkébe vésett D M és a fölirat tenorja még sem enged kétséget aziránt, hogy halottas oltár volt abból az időből, mikor Pannoniában is már a diis manibus formula dívott, tehát legkorábban a Kr. u. első század második feléből, de az előnevek után ítélve, alighanem már Hadrianus idejéből származik.

Nagyritkán akadunk Pannoniában egy formára, mely Aquilejában gyakori. Három vagy négy oldalú pyramis idomát ölti az emlékkő, mely alatt az elhunyt pora vagy teste nyugszik. Itt egy csonka példánynak adjuk képét (2. ábra); csonka volta dacára mégis jellemzően képviseli ezt a sírformát, mert kifaragták rajta két oldalán a delphin képét, azt a motívumot, melynek hazája csak a tenger melléki művészet lehetett. Aquilejai pyramisokon is a delphin-kép a leggyakoribb symbolum és ez érthető is, mert sűrű volt e kereskedelmi góczpontban urak és szolgák közt a tengerentúli elem. Nyilvánvaló, hogy épen a keletiek révén került az aquilejai síremlékek körébe a hajlott oldalú pyramis. Noricumban több helyütt maradtak ily síremlékek, Pannoniában az itt ábrázolt példány jóformán magára áll.

II. Akár hamvaknak, akár tetemnek akarták föld fölött megóvni a látható emléket, egyszerű formája volt a kődúc vagy tábla rövidebb-hosszabb titulussal.

E. Majonica Aquilejában mintegy 40—50 cm. magas kődúcokat talált, fölül félkör idommal, melyek az útmenti sírhelyek területét mint

1. ábra.

2. ábra.

* C. I. L. III. 4462. Companianus, az elhunyt nejének és Aelia Capitolina nevei mutatják, hogy itáliai származásúak lehettek; ez magyarázhatja, hogy miért használják a mi vidékeinken szokatlan emlékformát.

határkövek jelezték, rajtuk egyszerűen a család neve van bevésve.¹ Az idők folyamában a kövek hossza megnyúlt, de megmaradt rajtuk a felső félkörű záradék. A Kr. u. első századból maradtak ily kőtáblák Pannoniában, a legtöbb és legkezdetlegesebb példányok a tartomány éjszaki vidékein kerültek elé. Evvel a typussal részletesen kell foglalkoznunk.

A másik forma a függélyesen vagy harántosan álló hossznegyszögű tábla volt fölirattal, vagy a föliraton kívül domborművekkel. Van olyan, mely nem önálló föllállításra készült, mely falba volt illesztve. Ebben az emléktypusban a közfölirottú albumoknak birjuk az utánzásait. Csak úgy lehetett szabadon megállítani ily táblát, ha belé helyezték az alsó részét a földbe, vagy erre a célra rakott kőtalapzatba illesztették. A táblának a földbe illesztendő darabját mintegy 20—25 cm.-nyi terjedelemben nem simították, csak kinagyolták.

A hossznegyszögű tábla, melyen nem volt egyéb, csak fölirat, az egész ó-koron át használatos volt. Más helyütt ismertettünk néhány példányt,² de itt nem fogunk evvel a typussal részletesen foglalkozni, mert nem adott alkalmat arra, hogy a kor vagy műhely ízlése rajta másképp, mint a szöveg fogalmazásában és a betűk formájában érvényesüljön. Első sorban ugyanis tektonikus szempontokból indulunk ki, mert kőfaragó munkákról van szó.

Hossznegyszögű táblának orommal való ellátása és az ormot tartó pillérek vagy oszlopok kifaragása a táblán a görög ízlés mintájára történt. Akár Aquilejából, akár Galliából, akár Pannoniában lakó keletiek révén honosult meg a sírtáblának ez a jellemző idoma, tény, hogy a Kr. u. első században már használatban volt vidékeinken és az ó-kor legvégső szakáig fönmaradt, sőt ez volt a legáltalánosabban kedvelt forma.

Nem tudni még bizton, hogy mikor és honnan terjedt felénk a körpaizs-idom domborműves fejekkel vagy mellképekkel.

Sarkophagokat legelőbb keleten használtak. Pannoniában csak a második század folyamán temetkeztek sírládákban. Ez az emlékforma kizárólag a hullatemetéssel járt. Csak előkelő, jó módú emberek engedték meg maguknak a kőből faragott és az utak menti temetőekben szemléletre szánt ily ház-forma hajlékok költséges szokását.

Kápolnáknak (aedicula) nevezhetők háromfalú kis épületek, melyeknek többnyire csonkán maradt domborműves ékítésű falait elvétele találjuk nagyobb római telepek területén. Épségben maradt tipikus példányt mutatott be dr. Kuzsinszky Alsó-Németiből.³

A kápolnáknál tetemesebb sírépület Pannonia területén csak egy maradt meg Carnuntumban, az ú. n. pogány kapu.

¹ Egyik kőnek a jelzése: LOC(us) | P(ublii) PETRONI | TERTI | INF(ronte).

² A N. Múzeum legrégibb pannoniái sírtáblái 10., 21. és 30. számok alatt.

³ Beöthy: A művészetek története, I. k. Kuzsinszky: A pann. műv., 531. l. 676. ábra.

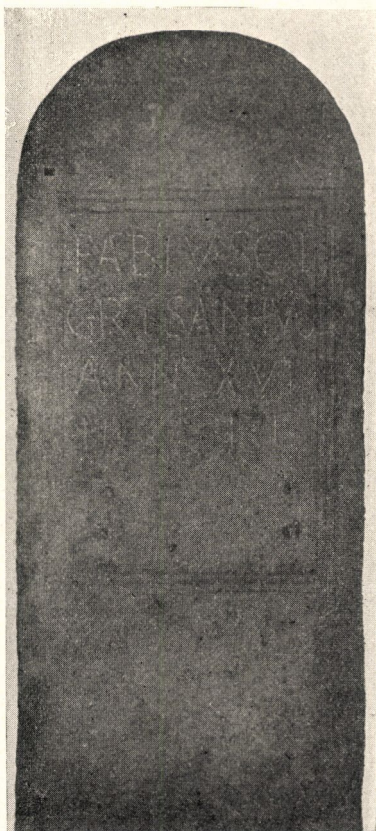

Ezekben áttekintettük a pannoniai síremlékek főbb formáit, most az egyes típusokkal külön-külön kell foglalkoznunk.

III. A sírtáblák félkörzárású típusát tárgyaljuk legelőbb. Ebből a legkevesebb példány maradt fenn, nyilván azért, mert ezt legtöbb helyütt, a hol dívott, ejtették el legkorábban.

A legrégibb formát alighanem Petronius sírtáblája közelíti meg, Carnuntumban; miként az aquilejai terminalis köveken, nincs rajta semmi dísz, semmi keret, csupán a fölírat, melynek szerkezete is a legrégibb császári korra utalja. Ily egyszerű fölíratú követ csak egyet ismerünk a múzeumokban.

Valamivel díszesebbek azok, melyeken a fölíratot négyszögű keret veszi körül. Ilyen van három a carnuntumi múzeumban. Egyiknek a képét a carnuntumi múzeum őrének, Joseph Bortlik úrnak szivességéből itt közölhetjük (3. ábra). Az Fabius Q(uinti) l(ibertus) Grysanius sírtáblája. A négysoros fölíratot kettős léczből és hornyolatból alakított keret futja körül. Egy más hasonló, de csonka emléket Vibius Cn(ei) l(ibertus) Logus tábláját legelőbb Bormann tanár tette közzé 1899-ben.* Ugyanő tett közzé egy más táblát, T(itus) Terentius T(iti) f(ilius) Menenia Fronto-ét, kiről kimutatta, hogy legkésőbb Trajanus idejében szolgált.** Alighanem tehát ez a kő a legkésőbbiek egyike, melyek ezt az egyszerű típust képviselik.

3 ábra.

Még az első század folyamán történő, hogy a római családoknál divó ősi arc képek sírtáblákon való kifaragásának szokása átszármazott Pannoniába. A római házakban az ősök arcát vagy fejét őrizték viaszból vagy gipszből. A síremlékeken legelőbb csak a fejet látjuk félkörhajlású mélyített fülkében, azután hasonló fülkében mellképet is faragtak ki. A legtanulságosabb példákat ez újításra ismét Felső-Pannoniának dunamelléki nyugoti sarkából kapjuk.

* Bericht des Vereins Carnuntum 1899. 115. l. és 25. ábra.

** Bericht des Vereins Carnuntum 1899. 114. l. 24. ábra.

Egyet Carnuntumból Petronellben, a Traun-grófok kastélyában őriznek. Bormann tette közzé legelőbb.* A fölirat keretben foglaltatik, a föliratos keret fölött a kő külső hajlását követő fülkéből kidomborodik az elhunyt katona (Q. Veratius L. f. Scapt.) feje, nyaka s egy da-

rabka a mellből. Sajátságos a szem ábrázolása, a szem nem nyiltan tekint, de le van hunyva a szemfödője, mintha a halottas álarcokról készítették volna a képet.

A vidék barbar lakossága csakhamar utánozta ezt a fejes typust. Alsó-Ausztriában Velm közelében a bojok törzséből való egyén síremlékét találták. Dr. Kubitschek tanár közölte legelőbb, ugyanő mentette meg a bécsi császári múzeum számára és ő neki köszönjük a fényképet, mely után ábránk készült. Miként a római katona sírtábláján, itt a barbar feje áll domborúan a legfelső fülkében, alatta durva, szabálytalan betűkkel következik a keretbe helyezett fölirat, sőt ezúttal a kőfaragó megtoldja az elhunyt életéből vett jelenettel a halottas emléket, ábrázolja a derék bojust, a hogy két kutyájával üldözi a vadkant. A lovas fölemelt jobbja hajító dárdát kell képzelnünk, melyről a kőfaragó föltételezte, hogy a szemlélő úgyis oda gondolja. Más belföldi síremlékeken is fogunk ily vadászati jelenetekkel találkozni, ez itt a bojusok földjén valószínűleg a legrégebb példák közül való.

4. ábra.

Dr. Sötér Ágost ásatási jelentéséből értesülünk legelőbb ** egy Lajta-Ujfaluban talált boius törzsbeli nő Biatusa síremlékéről, melynek ábrája úgy adja a kőtáblát, a hogy keletkezése után közel három századdal utóbb a Constantinusok idejében újból fölhasználták. Ezúttal már mellképet látunk, a nő teljes díszben van előttünk, fején a kath. papságnál szokásos biretumhoz hasonló

* Bericht des Vereins Carnuntum 1895. 62. I. ábrával.

** Arch. Értesítő 1899. 348. I.

fejdíszszel; mindkét vállán nagyobb fibula tartja felső köntösét és mel-
lén kisebb fibula fogja össze a ruháját; jobbjával valószínűleg ékszert fog.

Ugyancsak Magyaróvártt őrzik egy félkör zárású kőtábla felső
darabját, melyen épen csak egy fej domborműve maradt meg.

Formája és a rajta ábrázolt vadászati jelenet miatt idecsatolunk
egy csonka sírtáblát, melyet Győrött a benczés gymnasium számára
Börzsönyi Arnold mentett meg, ugyancsak ő neki köszönhető az 5. sz.
ábra. A felső fülkében ezúttal balra álló pávát faragtak ki, a fülke alatt
az ismeretlen nevű lovas magasra emelt
hosszú hajító dárdával, neki megyen egy
ágaskodó szarvasnak, melyet kutyája haj-
tott feléje. Az ügyes compositio jó min-
tát sejtet; annál inkább sajnáljuk, hogy
csak ennyi maradt az emlékből, melyről
csak ez a vadászati jelenet és félkörű
záródása engedi föltételezni, hogy halot-
tas emlék.

5. ábra.

Pannonia keleti vidékén is korán
honosult meg a félkörű zárású emlékek
typusa. Legtöbbjét a n. múzeum őrzi,
valamennyi barbár egyének számára
készült, van közte asalius és valószínűleg eraviscus egyéneket örökítő
tábla.

Aicca nevű asalius törzsbéli hölgy tiszteletére készült emléket
találtak Sárísápon, Esztergom megyében.* A nő teljes díszben karos
székén ülve, hosszúra nyúló, fölül körhajlású fülkében ül, alatta a pusztá
fölületen minden keret nélkül durván bekarcsolt öt soros fölirat mondja
el a szükségeseket. Az a motivum, hogy a nő jobbjában ékszeres ládács-
káját tartja és baljával abból kerek fibulát vagy más mi ékszert emelt
ki, annyira emlékeztet az attikai síremlékek századokkal korábban dívó
rokon jelenetekeire, hogy e barbárok lakta vidéken önkénytelenül keres-
sük azt a görög származású kőfaragót, a ki a hazájabeli motivumot a
Kr. u. első században ide átültette, vagy azt a celta kézművest, a ki
messze földi vándorlásairól haza térve, ide hozta az övéi közé ezt a
mintát, melyet római kőfaragók se hazájukban, sem a provinciákban
nem vettek föl az ő mindennapi használatra való mintakönyveikbe.

Más alkalommal szintén a n. múzeum kőtárában csonka emléken **
látunk felül félkör zárású fülkében álló nőt.

Az utóbbi években az eraviscusok területéről alighanem benn-
szülöttek által faragott legrégibb síremlékek egész sorozatával ismer-

* Képét lásd: A nemz. múz. legrégibb pann. sírtáblái 23. t. 36. sz.

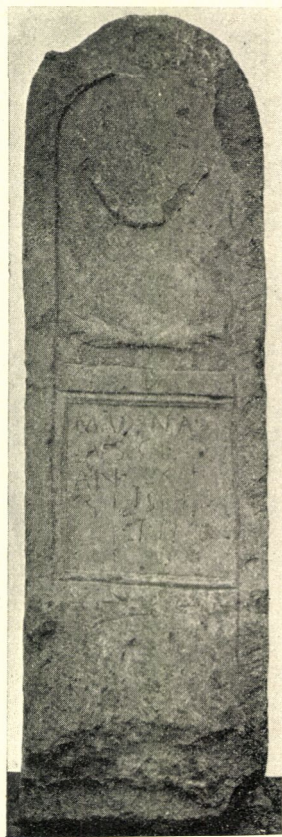
** Lásd a képét: A n. múz. legrégibb pann. sírtáblái 21. tábla 68. szám.

kedtünk meg. A félkörívű zárású typushoz soroljuk, mert némelykor csakugyan szabályos félkörű a felső széle és ép oly szabályosan párhuzamos két hosszú széle; némelykor azonban csak nagyoltan követ a kőműves szabályos geometriai idomot. Beérik néha a pusztá fölirattal, máskor a föliratot bekeretelik és föléje rejtélyes jeleket raknak, csak egyszer van kerek fülkében fej domborműve.

6. ábra.

7. ábra

A csákvári emlék Adnama tiszteletére már 1890 óta ismeretes, akkor Fröhlich tette közzé,¹ legutóbbi ábrája mult évben jelent meg.² A fölületén nincs egyéb, mint bekarczott öt soros fölirat. Magassága megközelíti a 2 métert, méretei túlmennek a rendes római síremlékek arányain, de nem érik utól az e barbár csoportba tartozó rokon emlékeknek néha a harmadfél métert is megközelítő magasságát.

Comiumara óbudai csonka emlékének³ magassága 2'42 m. Ezút-

¹ Arch. Ért. 1890. 231.

² A nemz. múz. sírtáblái 21. tábla 33. sz.

³ Képét lásd: A nemz. múz. sírtáblái 20. tábla 34. sz.

tal a fölírat sekélyen kimélyített négyszöglapon van és különben is rendesebb a betűk formája; a félkörű térre félkörű sáv nyílásával föl-felé és alatta két derékszögű sáv van bevésve. Csobánkáról kapta a n. múzeum Nemoratta emlékét,¹ ez fölül-alul csonka, a fölíratot vonalas keretbe foglalták, a fölírat fölött ugyanaz a félkörű sáv és a két derékszögű sáv idomai ismétlődnek. Ez a példány a csoport legkésőbbi változatának látszik, mert megvan rajta az alvilági isteneknek szóló dedicatio.

Az elmúlt évben dr. Mahler Ede két helyről, Csák-Berényről és Pusztá-Somodorról egészen öt példánnyal gyarapította ennek a typusnak a sorozatát. Pusztá-Somodoron egy IV. századbéli sír hosszoldalában találta másodszer fölhasználva Vinedia Germana sírtábláját.² Megvan egész hosszában (6. ábra), de letört róla jobbik széle. A legnagyobb síremlékek közül való, hossza 2'42 méter. A fölíratot a tagolatlan csupasz síkra elég szabálytalanul négy sorral vésték be. A felső kihajlásba köralakú sekély mélyedésben kifaragtak domború félhold idomot, mely lefelé hajlik és csúcsai körded dudorokkal végződnek, a középtengely irányában körded idomú domborodás áll a félkör fölött. Ugyanazon sír másik hosszoldalán feküdt Madena sírtáblája³ (7. ábra), mely alul csonka,

8. ábra.

de mostani állapotában is még 2'32 méternyi magas. Ez a tábla idomra hasonlít az előbbihez, de több gondnal készült. Öt soroc fölíratát szabályosabban vésték, sőt kerettel is körülvették, a keretet és a tábla felső szélét sáv szegélyzi, a tábla fölött egy harántos köz választja el a keretes fölíratot a felső sekélyesen mélyített mezőtől. Ebben a mezőben a gömbös végű hold idoma ismétlődik és rajta háromszögbe helyezve három kifaragott gömbszelvényű idom helye látszik. A mező legalján két harántosan álló és szájjal egymást érő hal idoma domborodik ki.

¹ Képét lásd: u. o. 20. tábla 35. sz.

² Dr. Mahler leírta Arch. Ért. 1907. 232. l.

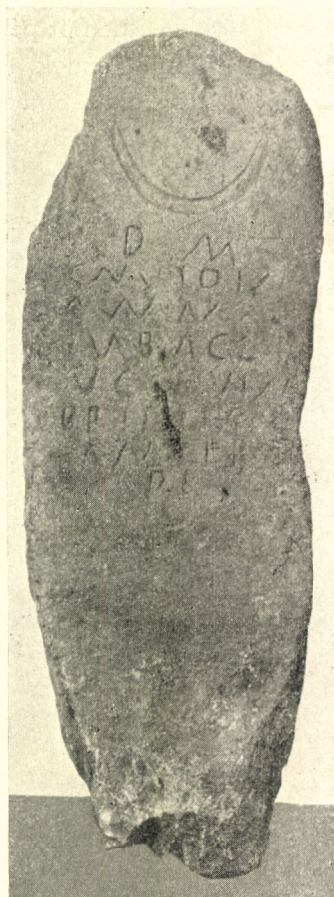
³ Közzétette dr. Mahler, Arch. Ért. 1907. 232. l.

Egy harmadik kőtábla * alul csonka (8. ábra) és fölül nem mutat szabályos körhajlást. A fölírat mélyített négyszögben volt, melyet keskeny harántos lécz választ el a fölötte elterülő mezőtől. A mező közepe táján félhold idom domborodik ki, fölötte és alatta ugyanazon tengelybe helyezett vonalas kör van bevésve. A kő fölülete érdes és a munka befejezetlenség látszatát kelti.

9. ábra.

10. ábra.

Csákberényből való két emlék csak nagyjából mondható hossz-négyszögűnek, nincs azokon sem egyenes vonal, sem szabályos szög, a felső kihajló szélű befejezés is csak az egyik kőnél (9. ábra) mutat némileg szabályos körszelvényt, a másiké (10. ábra) szabálytalan. A na-

* Közzétette dr. Mahler, u. o. 233. l.; a fölíratból maradt sor talán MADALLA-nak olvasandó.

gyobbik tábla Sibulla síremléke 2·25 méter magas. Az öt soros fölíratot a formák sajátságos elváltozásával, de egészben rendesen vésték a tábla legszélesebb részére, minden bekeretelést mellőztek. Fölötte kördudorral szegélyezett fülkében Sibulla fejét domborították ki. Az arczképes keret fölött két derékszögű sáv van bevésve; az alsó sávnak kétágú a vége.

Egy másik csákberényi kőnek * (10. ábra), Gaius-ének, melyről föltételezhető, hogy alul megcsönkult s így csak 1·56 m. magas, még szabálytalanabb az idoma; nyolcz soros fölíratát is kevesebb gondal vésték be. A fölírat fölött körvonallal bevéssett fölfelé nyíló félhold idom díszíti a mezőt és alatta alig kivehető a két derékszögű sáv. A fölíratban szereplő Nuldus, Luba és Vimbrus nevek mutatják, hogy celta családbeli a római nevű Gaius, a D(iis) M(anibus) dedicatio pedig tanúsítja, hogy ez a kő nem az első századbeli legkorábbi emlékek közé sorolható, de az itt bemutatott sajátságos barbár ízlés későbbi, talán Trajanus korabeli képviselőjének tekinthető.

11. ábra.

IV. Négyyszögű sírtáblák domborművekkel az első században Kr. után nagy divatban voltak a belföldieknek. Nők és férfiak egyaránt kivésették mellképüket, vagy egész alakjukat ülő vagy álló helyzetben. Ha elérték hosszényszögű táblá-

kon, ez volt a tábla alakja, de olykor három és több egyén is sorakozott egymás mellett s ilyenkor megnőtt a tábla szélessége. Sokszor a mellképek alatt helye jutott az utazókocsi képének és az embert vezető lónak. Architektonikus tagozásnak szükségét alig érezték, a fölírat is legtöbbször nélküli a keretet, néha akkora a kifaragott alakoknak szánt felső tér, hogy csupán a talapzaton jutott a fölíratnak helye.

Az egész alakú emlékeken kezdjük az áttekintést, ilyen keveset ismerünk. Három ülő alakot mutat egy kőemlék a bojusok földjéről,

* Dr. Mahler ismertette Arch. Ért. 1907. 234. l.

dr. Sötér Lajta-Ujfaluról vitte be a magyar-óvári múzeumba.¹ Analogiái egy három alakú sírtábla Dunapenteléről² és egy öt alakú tábla ugyanonnan.³

Carnuntumból még 1896-ban került a bécsi múzeumba Pollius emléke (C. I. L. III. 4544.), melyen félkör zárású fülkében az elhunytat támlás székén szemközt ülve látjuk. A kép az egész táblának mintegy kétharmadát veszi igénybe, alatta két sor írás következik és legalul gyöngén bekarcolva egy áldozati asztalt és mellette jobbra forduló négykerekű szekeret von két ló.

12. ábra.

Csatlakozik hozzájuk három álló alakot mutató emlék Szomorrról (11. sz.)⁴ és egy óbudai kő három ülő női alakkal.⁵ A karosszéken ülő Blatuna domborműve alatt jobbra forduló kocsi szerepel.⁶ Velemből bir a bécsi múzeum két alakú kőtáblát, a két alak áldozati asztal mögött áll, félkörű fülkében.⁷ Álló alakot mutat egy lajta-újfalusi sírkő Magyar-Óvártt; a kő bal szélén csonka, tehát lehetett a férfi mellett még más alak is.⁸

Mellképes síremlékek ugyancsak barbárok ábrázolásával előkerültek Lajta-Ujfalun. Legutóbb tette közzé Kubitschek Bassuro tábláját,⁹ egy kettős mellképűt ugyanonnan ismerünk Sötér cikkéből.¹⁰

E mellképes tábláknak az ismeretes alsószentiváni tábla legközelebbi rokona. Az araviscus nemzetiségű Bato emlékére készült.¹¹ A négyszögű felső fülkében Bato és neje mellképét látjuk, a fülke alatt minden keret nélkül négysoros fölíratot véstek a felületbe, a fölírat alatt pedig igen lapos dombormű lóháton ábrázolja Batot és mellette lovat kísérő szolgáját. (?)

¹ Ismertette dr. Sötér Arch. Ért. 1899. 346. l. — ² Arch. Ért. 1906. 257. l. 33. ábra. — ³ U. o. 257. l. 34. ábra. — ⁴ Ábrája kiadatlan. — ⁵ A N. Múzeum legrégibb pannoniai sírtáblái, 23. tábla 40. sz. — ⁶ U. o. 22. tábla 37. sz. — ⁷ Mittheilungen der k. k. Zentralcommission 1902. 107. l. — ⁸ Utóljára megjelent Jahreshfte des k. k. arch. Instituts, III. k. Beiblatt 11. l. 6. ábra. — ⁹ U. o. 10. l. 4. ábra. — ¹⁰ Arch. Ért. 1899. 350. l. — ¹¹ Képét utóljára közöltük A N. Múzeum legrégibb pannoniai sírtáblái, 11. t. 50. sz.

Ugyancsak Alsó-Pannoniából való Sætibolus és Quintusnak szóló sírtábla.¹ A csupasz fölületű hosszénegyszögbe két quadratikus mélyedést vésték, a felsőben a két iskolásfiú mellképét mutatják, az alsó fülkébe vésték a hatsoros föliratot.

A félkörű fülkés sírtáblákhoz csatlakozik egy tabajdi tábla, Atressus mintegy harmadfél méter magas emléktáblája. A felső mélyedés pillérekben épült félkupolájú belsejét példázza, melybe Atressus féltestű alakját helyezték, az alsó négyszögű mélyedést is classikus tagozású keret szegélyezi.²

Az üllő barbár nőket föltüntető változatra analogiát közölt Csákvárról dr. Kuzsinszky Bálint.³ A táblának felső felét a karosszéken ülő Blatuna veszi igénybe; az alatta következő közben jobbra haladó négykerekű földött kocsi domborművét látjuk és csak ez alatt következett egyszerű, keret nélküli négyszögmélyedésben a fölirat.

Margittáról származó csonka emlék van Győrött, rajta félkörű fülkében női alak van kifaragva.

Mindezek az emlékek még a Kr. u. első századból valók. Úgy látszik, hogy a második század elején is még használatban volt ez a típus. Tanúság reá a valószínűleg Aquincum vidékéről származó sírtábla, melyen három nő és egy gyerek ülve jelenik meg a négyszögű kőtábla felső harmadában.⁴ Alattuk külön keretet nélkülöző négyszögmélyedésben van a hétsorú fölirat.

13. ábra.

A mellképes változatot képviseli még néhány barbár sírtábla az aquincumi múzeumban.⁵ Egyik sírkő felső mezejében férj és feleség mellképe van ábrázolva; a másikon három barbár nő, a következő alacsonyabb közön jobbra hajtó szekér és előtte lovat vezető férfi és ez alatt dísz nélküli környezetben egyszerű négyszögmélyedésben a fölirat következik.

Említendő még Octo síremléke Ung.-Brodersdorfból.⁶

¹ Lásd u. o. 6. tábla 29. sz. — ² Képét lásd u. o. 16. t. 52. sz. — ³ Képét lásd u. o. 22. t. 37. sz. — ⁴ Képét lásd u. o. 23. t. 40. sz. — ⁵ Utóljára ismertette dr. Kuzsinszky Bálint a bécsi Jahreshefte 1899. II. k. 67. lapján 29. ábra és 65. lapján 28. ábra alatt. — ⁶ Ism. Kubitschek, Jahreshefte III. Beiblatt 1. lapján.

A laibachi Rudolfinumban láttam néhány hossznegyszögű sírtáblát, mely formájánál fogva szintén a csoportba sorolható, de haladottabb ízlést képvisel és fölirata miatt is azt képzeljük, hogy az első század végéről való lelet. Egyik Surus Luci f. emléke; a fölirat DM-mel kezdődik és díszes keretes táblán áll, fölötte körkeretben két egyén mellképét látjuk és a keret mellett két delphin díszíti a saroktért. A másik, Vrav(iscus) sírköve, lényegében összevág az előbbivel, csak hogy a hosszú föliratos tábla fölött ezúttal félkörű fülkében látjuk a két mellképet.

Van egy oly változat, mely nélküli a mellképet.

Bécsben őriznek Ó-Szőnyről való emléket;¹ keretes táblán van a fölirat, Albanus Batutus fiáról szól, a fölirat fölötti négyszögtéren a dombormű két ló között álló embert ábrázol; nyilván még első századi mű. Két más emlék a carnuntumi múzeumban későbbi időből való, mindkettőn rajta van az alvilági isteneknek szóló dedicatio és a fogalmazás módja is reávall. Egyikén a föliratos mező fölötti négyszögtért sávós körbe helyezett négyszirmú nagyobb rozettával díszítették, a sávból a négy sarok felé egy-egy akanthus levél áll ki. A másik emlék felső Germaniából származó Aurelia Sextának szól, ott is a föliratos tér fölött valami dombormű lehetett, melyet talán utóbb lefaragtak.

Császáról Komárom m. jutott a n. múzeumba 1902-ben egy családi síremlék,² (12. ábra) alighanem már a második századból való, rajta félkörű fülkében van ábrázolva az apa, anya és gyerek, a fülke hajlásán túl a két derékszögű sarokban egy-egy delphint helyeztek el. Egy arácsi emlék (Zala m.) a n. múzeumban legfölül öt tagú családot mutat be térdképekben, alatta két sáv következik, egyikét levélformák díszítik, a másikon kifaragtak delphint és tengeri tigrist; az album most csupasz. (13. ábra.)

Alsó-Lendván igen fejlett formában maradt fön a változat Vibenus és családja mellképes sírtábláján.³ (14. ábra.) A föliratos lapot egy-egy oszlop szegélyezi csavarjárású tövel, az oszlopokon a mellképes tér alatt elvonuló párkány, melyen két kutya és két vad van ábrázolva. A felső vízszintes párkányon két nyugvó oroslán és közben Silenus feje van kifaragva. A föliratos tábla alatti tért két delphin ékíti. A sírt őrző oroslánok ezúttal legelőbb jutnak szóba, ezután is többször fogunk velök találkozni. Úgy látszik, már az első század folyamatán terjedt a sírokkal járó ősrégi symbolikus állat alkalmazása pannoniai emlékeken. Oszlopok nyilvánvalóan nem a négyszögtáblák típusában érvényesültek legelőbb, de az ormos típusokban, onnan mentek át más típusokba. Az oszlopot és pillért nem mindig lényeges functiója, teherhordás szerepére használják. Ezúttal is csak a középpárkányt támasztja a két

¹ C. I. L. III. 4368. — ² Arch. Ért. 1902, 37. l. — ³ C. I. L. III. 4149. sz.

oszlop, míg a legfelső erősen kiugró korona párkány nélküli oszlopok vagy pillérek támaszát; pedig rajta fekszik a legnagyobb teher.

Egy bregetiói hattagú családot ábrázoló sírtáblán is szerepelnek oszlopok; az oszlopok lába a képes mezőt szegélyző sávon, mint magas talapzaton áll és a körszelvényű fülkének a falát látszik megtámasztani. Látnivaló, hogy a kőfaragónak ezúttal elég helyes fölfogása volt az oszlopok szerepéről (15. ábra).

Több szempontból igen sajátos egy négyszögű tábla a n. múzeumban. Két sorban egymás fölött négy-négy mellképet faragtak ki rajta, oldalt két sima oszlop szegélyezi a tért, keskeny párkányos köz választja el vízszintesen a két sort egymástól és ez az oszlopok tövében is keresztül vonul és ketté metszi azokat. Az oszlopfőn két hossz-négyszög és fölötte kosárféle forma visz át a legfelső három léczű szegélyző párkányhoz, talán úgy képzelte a kőfaragó az oszlopok szerepét indokolhatni. A felső párkány alatti mezőn egymás mellett négy sávos kör és benne négyszirmú rozetta sorakozik.

Más sajátos táblának az ábráját itt mutatjuk be (16. sz.). Csupán a tábla két felső mezeje maradt fön. Legfölül bekeretelt

mezőben közepett Silenus fej van ábrázolva, mellette két gyerek mellkép és mindegyik alatt hatágú csillag. A felső mezőt erős, de nem széles párkányos köz választja el az alsó mezőtől, ezt a párkányt megtámasztja oldalt két csavarjárású oszlop, az oszlopok közt három tagú család van ábrázolva.

Utóljára hagytuk Verondacusnak Török-Bálinton lelt sírtábláját, másutt részletesebben ismertettük és adtuk az ábráját.* Egyik saját-

14. ábra.

* A nemz. múzeum legrégebbi pannoniai sírtáblái 4. tábla 41. szám.

szerűsége, hogy nélkülözi az emberi ábrát; a hol az lenni szokott, ott koszorú van és benne csillag, oldalt oszlopokat példázó sajátságos idomok támasztják meg a felső mező félkörű keretét. Az emlék régibb és újabb ízlésből merített elemeket kezdetleges módon utánoz; nem rendes kőfaragó műve, de alighanem bennszülött egyén utánzásán alapuló naturalistikus kísérlete. A négyszögű táblák típusának bemutatott változatai az első században voltak használatban, az ország keleti vidékein tovább kedvelték és ragaszkodtak hozzá akkor is, midőn a classikus

15. ábra.

16. ábra.

művészet által teremtett tagokkal, oszlopokkal és pillérekkel is megismerkedtek.

V. Hossznégyszögű táblák, az album fölött orom, az ormot oszlopok vagy pillérek támasztják meg, az ormot és a mellette elterülő két sarkot domborművekkel díszítik, az orom alsó párkányát is, a legdíszesebb példányokon emberi alakokat faragtak ki; néha az orom sarkain acroteriumot látunk.

a) A típus legegyszerűbb képviselői azok, melyeken az album fölött csupán orom áll. E változatból Aquilejában csak egy példányt láttam, Laibachban hatot. Aquilejában C. Caurimeus Celer sírtábláján az oromban födött két füles urnát faragtak ki, mellette két felől borostyán levelet, a derékszögű sarkokba egy-egy delphint raktak. A he-

deralevelet és a delphint az ormos sírtáblákon sokszor fogjuk megtalálni. Valószínű, hogy Aquilejából terjedtek el ezek a motívumok a tartományban. Laibachban Buio tábláján az ormot kis rozetta ékíti. C. Marcius Celer-én az oromban és a két háromszögben egy-egy kört vésték az alapra, Sabinus kövének az ormában sávos kört és benne umbot faragtak ki, lehet hogy paterat képzeltek; Aurelius Jovinus tábláján az oromba rozettát, melléje két delphint tettek, C. Marcio sírkövén a delphineek helyét tengeri ökrök foglalják el. Ulpus kövén az oromba félkört vésték, mely fölfelé hajlik alult nyílt. Zágrábban megmaradt egy sírtábla nagy fekkentes talapzatával, melybe alsó széléből kiálló négyszögnyujtványa beléjárt és így megáll rajta. Az oromban rozettát, mellette a két sarokban egy-egy akanthus levelet látunk. Carnuntum Aeburnus Celer sírtábláján rozetta van az oromban a két sarokbeli díszítmény lekopott.*

L. Gentilicius carnuntumi táblája felső ormának kopott volta daczára külön említést érdemel, mert a tábla felső széle nem egyenesen záródik, hanem a közepén lejtősen kétfelé hajlik tompa szögben, úgy hogy az orom mellett nem két derékszög támad, de két tompaszögű háromszög. Ez oly sajátzerűség, mely nem véletlen, de szándékolt, valószínűleg arra való, hogy az esővíz lefolyhassék, mely a vízszintesen záró táblákon megállott és a kövek épségének megártott. A felső szélnek ezt a lejtős megtörését elég sűrűn tapasztaljuk és ezen közbevető alak révén juthattak a csúcsos ormú bevégzéshez.

Más sajátzerűséget is látunk a sírtáblán, melyet a következő esetekben is elég sűrűn fogunk észlelni. A fölírtos mező mellett

17. ábra.

* Ábráját és magyarázatát kiadta Bormann Ber. des Ver. Carnuntum 1899. 107. 1.

jobbra-balra végig nyúló sávokat röpkénylevelű indával díszítették. A négyszög keret legalján rozetta van mindegyik sarok mellett.

Még díszesebb Sextus Julius Quintillus sírtáblája. Képét a carnuntumi egyesület 1899. évi kiadványából 1899 óta ismerjük.* Felsőszéle megtört, az oromban díszes akanthus kelyhet faragtak ki, a nyílási szögéből emelkedő hármassal levéllel és két indával oldalán, mely körbe hajlik és négylevelű rozettával végződik. A fölírat díszes kerete fölötti sávon négylevelű idomokból alakított láncz vonul végig, a két oldalsó sávot röpkény indával díszítették. A felső keretes mező alatt egy második mező volt kimélyítve, ez üresen maradt; a kő alján csonka. Bormann a követ epigraphikus okokból a Kr. u. első századból származtatja; e mellett idoma is szól.

18. ábra.

Carnuntumból ismeretes C. Apuleius sírtáblája, melyen az orom alatti tér csüngő levélköteggel van díszítve; az oromban rozetta és két levél tölti meg a tért, a két felső sarok is díszítve volt, de most kopott, a fölíratos mezőt szegélyező sávot borostyáninda díszíti.

Rokon evvel a sírral, de még díszesebb egy carnuntumi tábla, melyet Bécsben őriznek.** L. Betulo Amandus tábláján az orom alatt koszorú és belőle kiinduló két szőlőfürt, valamint két rozetta ékíti a mezőt, a mezőt szegélyező sávokat is párhuzamosan rakott csúcshövelökkel ékítették, az oromban rozetta és két levél, fölötté két delphin; a fölíratos táblát környező sávot szőlőinda ékíti, mely a tábla alatt álló edényből száll föl. Az emlék első századi.

(17. ábra.)

A carnuntumi múzeumban őriznek egy csonka táblát, melynek ábráját a múzeum igazgatója szíveségéből itt először közölhetjük (18. ábra), a fölíratból csak pár szó maradt D(is) M(anibus) IULIA TVNNI. Az orom oldalai széles léczből, pálczából, horonyból és pálczából alakulnak, az alsó párkány léczből és pálczából. Az orom közepén rozetta és belőle kiinduló két tagozott levél foglalja el a tért. Az orom fölötti czikkelyekben két delphin. Az orom alatti mezőt alul széles lécz választja el az albumtól, a lécz ketté választja a két sávot, mely valószínűleg a fölíratos tábla alsó végéig vonult. A sávok levelekkel díszítettek, csak a lécz fölött vonuló sávok díszítése maradt épségben; ez

* Bormann adta ki Ber. d. Ver. Carnuntum 1899. III. 1. 2. ábra.

** C. I. L. III. 4499.

alul lehajló három szirmú kelyhet mutat, melyből két magasra nyuló ketté metszett akanthus(?) levél emelkedik; a levél széjjelhajló végei között emelkedik egy virág töve, rajta három szíromkehely, melyből akanthuslevél nő ki. A mezőt koszorú, a koszorúban nagyobb és a négy sarok táján négy kisebb rozetta díszíti.

Egy más sírtáblán ugyanott az ormot rozetta és két soktagú levél ékíti, az alsó párkányt pedig szallagos kötél díszszel ékítették, alatta

19. ábra.

20. ábra.

négyszögtéren, melyet lécz választ el a fölírásos laptól, egy ló van ábrázolva és mellette D(is) M(anibus).

Feltételesen idesorolunk egy carnuntumi emléket, melynek ábráját szintén a carnuntumi múzeum igazgatójának köszönjük (19. ábra). Az emléktábla fölül csonka. Úgy képzeljük, hogy ormos volt és az ormot egy rozetta és két levél egészen kitöltötte. Az orom alatti keretes négyszögben levélkoszorú igen hosszú szallagokkal, a koszorúban és fölötté a két sarokban modorosán kifaragott rozetta domborodik ki. A hosszú föl iratot bekeretelő tábla erősebb pálczából, hornyolatból és

keskenyebb pálczából alakúl. A kilencz soros fölirat így szól: AFRA-NIA | THILA R(omana?) AN(norum) XXV. H(ic) S(ita) E(st) | P(ublius) AFRANIVS | MEMOR . MIL(es) | LEG(ionis) XV APOL(linaris) | LIBERTAE B(ene) | MERITAE | POSVIT. A fölirat szerkezete azt mutatja, hogy az emlék az első Kr. u. századból való.

A régi Siscia környéken gyakori a változat. A zágrábi múzeumban hét táblát őriznek, mely hasonlatosságánál fogva kétségtelenül odavaló műhely jellegét tartotta fönn. Valamennyi a második századból látszik származni. Dr. Brunšmid ábrákat is közölte a Vjesnik 1907-ik évi folyamában és onnan idézhetjük mind a négyet. Egyik Victor sírköve (304. sz.), az oromban rozetta mellette az egész tért kitöltötte, középső gerinczen soktagú levél, hasonló levelek az orom fölött. Hasonló Antonius filocalus táblája (306. sz.). A 319. és 320. számú táblák felső vége rongált s így nem tudni bizton, hogy ezen változathoz csatlakozik-e. Ide tartozik Zesimus táblája (323) csupán kevésbé gondosak a levélágak. Quintus Publicius Aemilianus sírtábláján (324) az ágak levelei megközelítik az akanthus idomát. Ravonius tábláján (325) a két derékszögű sarokfelé emelkedik egy-egy hullámvonalas tengelyű levél, kihajló tekercsvégzéssel. Valerius Valentinus (327) és Secundio (333) tábláira lapicida ütőkalapácsának a képét véste reá.

Sabariából két példányt bírok idézni ebből a változathoz. Egyik Licinius táblája Szombathelyen, felső széle meg van törve, az ormot rozetta díszíti.

Egy második példányt ugyanonnan őriz a n. múzeum. Marcia Marcellina és társainak sírkövét régóta ismerjük (20. ábra), valószínűleg a második század első feléből származik.¹ Az ormot gorgóffó díszíti, a két derékszögű sarkot delphin, felső széle egyenes és azt a különöséget tapasztaljuk az emléken, hogy az orom csúcsa nem éri a szélét, de pár cm.-nyi érdes mező maradt a kettő között.

Aquincumból épen csak egy darabot idézek: Tarrutenius Proculus sírtábláját,² melynek hosszú föliratának a kerete fölött alacsony oromnak jutott helye, az ormot rozetta ékíti, az orom fölötti cikkekben alighanem akanthuslevelek voltak kifaragva.

Az ormos változatnak egy magára álló példányát ismerjük Lajta-Ujfaluról a magyaróvári múzeumban.³ A laposan emelkedő oromban rozetta és két levél alatta körded végzésű fülkében teljes díszben bojus(?) törzsbeli nő mellképe domborodik ki; a fülke felső szélén csipkézett keret vonul.

¹ Mommsen C. I. L. III. 4208. sz.

² Mommsen C. I. L. III. 3565. ábráját lásd a n. múzeum legrégibb pannoniai sírtáblái I. tábla, 10. szám.

³ Közzétette Sötér Arch. Ért. 1899. 342. 1. 2. ábra újabban Jahreshefte des öst. Inst. III. k. Beiblatt 11. l.

Miért olyan gyér ez a változat Alsó-Pannoniában, arra más valószínű okot nem tudok, mint azt, hogy az előbb ismertetett typust itt inkább kedvelték; azt csak az ormos typus fejlettebb változatai birták kiszorítani, olyanok, melyekről azt tartjuk, hogy azokat czéhbeli kőfaragók hozták és tartották fön.

b) A hosszénégyszögű ormos táblák typusának van egy változata, mely az előbbitől abban tér el, hogy rajta oszlopokat vagy pilléreket alkalmaznak. Az ormot és orom fölötti czikkelyeket, az orom alatti párkányt, néha a pilléreket is díszítik, vannak néha egyéb domborművek is a táblán, de arczképet nem faragnak ki rajta.

Ezt a változatot Sabariában kedvelték különösen. Onnan négy példányt idézhetünk. M. Aurelius Romanus tábláján az ormot ferdén sodrott oszlopok tartják, az orom alatti párkányt vadászati jelenettel díszítették, az oromban Medusa-főt faragtak ki, a felső sarok czikkelyekbe tengeri griffeket.

A «L. Maximis fil»-féle tábla ormát pillérek tartották, melyeknek tövét borostyáninda ékíti, a párkányon edényből kétfelé vonuló szőlős inda, az oromban Medusa-fej és két madár mellette, a czikkelyekben egy-egy oroszlán.

«Quarto Adnamata»-féle kettétört táblán pillérek tartják a párkányt, melyen középső palmettából kétfelé egy-egy növényág terjed; az oromban sas ül, az orom fölött két oroszlán. Egy csonka síremléken a pillértől támasztott harántos gerendán három párduczot látunk, az oromban a Bachus párduczja ferdén álló hydriára rakja egyik első lábát, az orom fölött két tengeri ló tölti meg a négyszögű czikkelyeket.

Triesztben egy díszes sírtáblát láttam — Hostilius sírkövét — melyen ékes akanthusfejű oszlopok támasztják meg az ormot, az orom-

21. ábra.

ban rozetta, belőle kiinduló két indával és a két cikkelyben palmettás indák díszelnek. A tábla alján olyfajta alkotmány képe van kifaragva, melyet olajsajtoló présnek néznék.

Laibachban egy példány képviseli a változatot, a «Severo»-féle sírkő, oszlopok támasztják a párkányt, mely ezúttal valószínű három réttű epistylon. Annál keskenyebb a meredeken emelkedő orom, melyet rozetta díszít; az orom mellett még elfér két keskeny fölálló sáv, melyeken borostyánindát faragtak ki.

Zágrábból több példányt idézhetek. Egyiken két akanthusfejű pillér támasztja a ketté tagozott gerendát, a pillérek töve végig hornyolt és a hornyolatokban végig pálczák vonulnak. A pillérek fejeiből kiinduló növényköteg csüng a keretelt fölírat fölé, az oromban növény-csokor.

Carnuntum tájáról Hainburgból van Bécsben egy érdekes sírtábla,* melynek ábráját dr. Kubischek tanár szíveségéből közölhetjük (21. ábra). Az orom széles sávból alakul, a két hajló sávot erősebb és gyöngébb pálcza és közben hornyolat kíséri belül. Az oromban Medusafej és két hegyes levél, az orom fölött két delphin, mely étel után kapkod. Az orom alatt síma sávtól bekeretelt téren két tömzsi római fejű oszlop ferdén hornyolt tövel, a két oszlopfejről levélköteg csüng le, fölötté négyzirmú rozetta. A négyzögkeretet megtámasztja két római fejű pillér, a pillértövet szőlőlevelű inda díszíti. Az írásos mező alatt közepett háromágú fa borostyánlevelekkel, alatta jobbról valami vadállat felső teste emelkedik, balra tőle bugyogós nadrágú rövid chitonba és chlamysba öltözött ember hajító dárdát irányoz a vadállat felé, a mi nyilván jelzi, hogy M. Naevius Primigenius vadászaton lelte halálát.

Egy kőtábla (22. ábra) a carnuntumi múzeumban oly szoros stilistikus rokonságban van a Bécsben őrzött emlékkal, hogy idecsatoljuk, bár a felső szélének romlott volta miatt nem lehetünk biztosak, hogy szorosan ezen változathoz tartozik-e. Ábráját a carnuntumi múzeum előzékeny igazgatójának köszönjük. Beosztása szakasztott olyan, mint az előbbinek. Az oromban ismétlődik a Medusa-fej, de ezúttal a két hegyes levél széle tagozott. Ezúttal a felső mező sávós keretét borostyánindákkal díszítette, a mező két oszlopa, a levélköteg és rozetta ismétlődik, csak hogy a rozetta ötszirmú. A két pillérfej ugyanaz és ismét szőlőlevelű inda díszíti a töveket. A fölírat így szól: D(is) M(anibus) | T(itus) FL(avius) T(ribu) POL(lia) SE | CVNDVS CAST(ua (?)) | MIL(es) LEG(ionis) XV APOL(linaris) | CVSTO(os) (centuriae) ANNICASSI | STIP(endiorum) XX II T(itus) FL(avius) INGENVS | SIGNIF(er) H(aera) F(ieri) C(uravit). A szerkezet után ítélve az emlék az első századból való.

* C. I. L. III. 4500.

Egy más csonka kőtáblát a carnuntumi múzeumban szintén csak föltételesen csatolunk ide. Föltesszük ugyanis, hogy négyszögű volt és ormos,

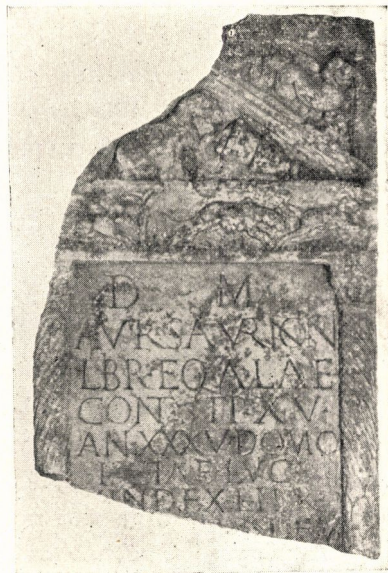
22. ábra.

23. ábra.

24. ábra.

25. ábra.

az ormot ékítő levelek alja még meglátszik. Közzöljük az ábráját, melyet a carnuntumi múzeum igazgatójának az előzőkenységeből birunk (23. ábra).

Az orom párkányát sajátyszerű pillérek vagy oszlopok támasztották. A tő hosszában két bemetszést mutat, lába széjjel futó lapított gömbszelvény formáját mutatja, az abacus erősen kiálló lap, és fölötte öt levélből alakuló fej következik, melyből kettő hosszú és keskeny, három szélesebb és határozatlan idommal bir. A mező közepén levélkoszorú, melynek levelei alul hullámszó hajlással nyulnak az oszlop lábáig. A koszorúban jobbra álló öszvér-féle áll és orráról két tömlőidomú tárgy lóg összekötő szíjon. A koszorú fölött jobbra-balra rozetta. A koszorú mellett tőle elfordultan egy-egy rövid zubbonyú kicsi phosporos áll óriási fejvel és még óriásibb phrygiai sapkával a fején; egyik kezével mindegyik lefelé fordított égő fáklyát tart, másik fölemelt kezében talán tekercsfélét fog, rajta állanak a koszorú kétrétű szallagjain. Az alsó mezőben semmi architectura, csupán egy nagy körkeretnek látjuk felső darabját, a keret két léczből alakul; fölötte balról talán négy lábú, jobbról pedig madár igen laposan van kifaragva. A koszorúban megmaradt a föliratból három sor: D(is) M(anibus) CLAVDIAE o | ZOZ IMINAE igen szép betűkkel. Az emlék alighanem még az első század végéről való lehet.

Győrt két csonka táblát láttam. Egyik (24. ábra) az oromban szétterjesztett szárnyú sast mutat, az orom fölött tengeri lovakat. Az orom hajló oldalai három léczből alakulnak. Az orom alatti párkány fölül alul léczkerettel bir, rajta négy griffet és három delphint helyezett el a kőfaragó. A római fejű oszlopok tövei csavarjárású fölülettel birnak. A másik emlék (25. ábra) ezzel rokon az építészeti részek dolgában; de az oromban a Bacchus párducza reá helyezi első lábát a hajlított hydriára, az ormok fölött tengeri griffek töltik meg a derékszőgű cikelyeket és az orom alatti párkányt vadászati jelenet ábrázolására használja a kőfaragó: párducz rohan a száguldó őz(?) után, közepett pálmafa jelzi a sivatagot, a fa mögött lóháton siet utánuk a vadász(?)

Bregetióból került a N. Múzeumba egy csizmadia, Bononius Vitalis sírtáblája.* Az ormot Medusa-fej foglalja el, a fölötte levő sarkokat két delphin, az orom alsó párkányát két rövid oszlop tartja, mely harántos léczen áll, az így bekeretelt négyszögtéren koszorú és benne rozetta van kifaragva. Az alatta elterülő föliratos mezőt hármassal léczű keret szegélyezi, a keretnek van folytatása, beszegélyez egy alatta lévő alacsony mezőt; itt látjuk hét szerszám képét, mely Bononius mester-ségére tartozott. Bregetiót még más két csonka emlék képviseli.

A négyszög alapú, ormos typus ezt a változatát az aquincumvidéki kőfaragók alig fogadták be, ők talán mindjárt áttértek arra a változatra, mely az elhunyt domborműves képét is adta.

* C. I. L. III. Suppl. 11024.

c) Négyszög alapú, ormos typus mellképpel. Az ország keleti részén maradt e változatnak legtöbb képviselője. Művészeti szempontból igen szerény igényeket elégít ki Neratus sírtáblája Gyermelről (Komárom megye).¹ Az oromban gyűrűféle, nyilván rozetta, látszik, a két sarokba talán delphint kell képzelni. Az orom alatt durván kinagyolt fejű pilérek szegélyzik a négyszögtér, benne Neratus féltett képe, alatta sávós keretű mezőben asztal mellett nő és férfi áldoz, a föliratos mezőt léczes keret szegélyezi, a fölirat alatt igen lapos domborulatban ló és ember képe van kifaragva.

Császáron került elő egy ötalakú családi sírkő,² az oromban Medusa-fej van kifaragva, a párkányt két római fejű oszlop támasztja meg, a képes mező alatt vadász lóháton hosszú gerelylyel szarvasnak iramodik, az írásnak szánt lap hornyolt keretű.

A legdíszesebb emlékek közül való egy csákvári.³ Legközelebbi rokona egy háromalakú csonka tábla a N. Múzeumban (26. ábra). Az ormot rozetta ékíti és két levélköteg. Az orom fölött két tengeri ló. A párkányon borostyáninda vonul, az oszlopok akanthuslevelűek. A mellkép alatti mező három osztályú, a középsőben nő és ember áldozatot mutat be, a két oldalsó mezőben két phosphoros, az alatta lévő párkányban akanthuspalmettekkel alakuló sor.

26. ábra.

Még az első századból való egy régóta ismert kétalakú tábla,⁴ az oromban két páva szőlőfürtöt hord csőrével, az orom fölött tengeri kecskék, a képes és az írásos mezőt egy-egy pár ferdén hornyolt oszlop szegélyezi, legalul delphinen nyargaló kis Amor. Egy más táblából csupán a képes mező és fölött az orom maradt meg (27. ábra). Az oromban Medusa-fej, mellette két madár, fölött két delphin, a vízszintes párkányon borostyáninda, a római fejű oszlopok pikkelyes fölületűek;

¹ Utoljára megjelent az ábrája; A N. Múzeum legrégibb pann. sírtáblái, 15. t. 54. sz.

² Képét lásd Arch. Ért. 1902, 22. l.

³ Képe megjelent Arch. Ért. 1903, 234. l.

⁴ Képe utoljára megjelent: A N. Mú. legr. pann. sírtáblái, 18. tábláján 22. sz. a.

a képek férj és feleség mellképét mutatják. Környéről (Komárom m.) egy töredék jutott a N. Múzeumba, mely mégis fogalmat ad az em-

27. ábra.

lékkő stílusáról. Az oromban hullámokból kiemelkedő kis Amor, az orom fölött tengeri ló látszik, az orom alatt két fej maradt meg és mellette sodrott fölületű római fejű oszlop darabja (28. ábra).

28. ábra.

A dunapentelei emlékek közt van egy díszes emlék.* Itt az orom alsó párkánya elmaradt és az öttagú család fölött két bőségszarú-forma domborodik, az orom fölött két delphin, az ormot római fejű csavaros fölületű oszloppár tartja, alatta a szokásos áldozati jelenet, az írástábla hármás pálcájú és kettős hornyolatú és alatta álló díszedényből két oldal felé terjedő borostyáninda ékíti a környező sávokat. Ugyancsak Dunapentelén fönmaradt egy sírtábla felső darabja.** Ezúttal szintén hiányzik az

orom vízszintes párkánya, helyette kettős léczű körszelvényű ívet támaszt meg az oromcsúcscsal együtt a két csavarjárású római fejű oszlop.

* Képét lásd Arch. Ért. 1906, 267. l. 49. ábra.

** Képét lásd u. o. 267. l. 48. ábra.

Nyilván aquincumi műhelyből került ki a két intercisai emlék, a harmadik ily hiányzó párkányú constructióval az aquincumi múzeumban van.* Az orom alsó párkányából csak annyi maradt meg, a mennyi mint abacus a római oszlopfőkön nyugszik, az oromcsúcsban szétterjesztett szárnyú bagoly lebeg a barbár. nő és férje fölött; a képes mező alatti téren áldozati jelenet.

Sabariából két díszes példányt idézhetek. Egyik a N. Múzeumban van** (29. ábra). A háromalakú képes mezőt két római fejű csavaros hornyolatú oszloppár szegélyzi, a rajtuk fekvő síma párkány fölött fekszik két pálcza közötti hornyolatból álló orom és a két sarokmezőt is ilyen keret fogja körül. Az oromban Medusa-fej és két delphin, a sarokmezőkben koszorút és bőségszarút tartó meztelen genius. A képes mezőt az írásos mezőtől elkülönítő párkányon vadászat folyik, a nyulat üldözi kutya, a szarvast ember lóháton. Az írásos mezőt hasonló oszlopok szegélyzik, a milyenek a felső mező mellett állanak. Legalul három osztályú léczkeret szegélyez hossznegyszögű tért, a középső legnagyobb osztályban közepett kétfülű díszedény áll, mellette két párducz, a két szélső mezőben patera-féle forma fölül-alul három-három levéllel.

A másik emlék Sabariában van, C. Sempronius sírköve, az ormot hydria ékíti és két griff, az orom fölött két tengeri griff, az ormot tartó két oszlop római fejű, töve pikkelyes, az ábrázolt három alak

29. ábra.

30. ábra.

* Képét utoljára közölte Jahreshefte 1899, II. k. 63. l.

** C. I. L. III. 4184.

közül a középső ül, a mellette lévő kettő áll, a kép alatti párkányon két kutya nyulat üldöz.

Győrött egy csonka emléket őriznek, melynek ábráját itt közöljük (30. ábra), mert a domború kép rajta ágyon fekvő nőt ábrázol, billi-

kommal kezében és alatta asztalka mellett áldozó embert. Két oszlop tartja az ormot, melyben Medusa és két levél domborodik ki.

A változat legdísze-
sebb példánya Mitroviczáról a bécsi gyűjteménybe jutott.* Dr. Kubitschek szíveségéből közölhetjük ábráját (31. ábra). A kőtáblán az a szokatlan, hogy az orom alatt két koszorúban van egy-egy mellkép és a fölírásos lap alatt négyszög-fülkében is van egymás mellett két mellkép. Az oromban jobbra hajtó kétfogatú kocsí van ábrázolva, az orom fölött két delphin és tengeri lovakon álló kis szárnyas Amorok; az orom alsó párkányát kiterített babérkoszorú ékíti, a párkányt római fejű pikkelyes törzsű oszlopok támasztják, a két mellkép babérkoszorúban, a koszorúk közt fölül korsó, alul patera. A képes mezőt az alatta elterülő írásos laptól meg-

31. ábra.

csonkított párkány különíti el, mely két rétű volt, a felső rétnak három mezőre osztott fölületén megmaradt a jobbik szélső bekeretelt mezőben ábrázolt domborműves jelenet; az oroszlánnak neki menő Herakles, jobbra háttérben a lovat fogó lándzsás társa. A fölírásos mezőt csavaros járású hornyolatokkal ékített oszlopok szegélyzik. A legalsó mezőben,

* C. I. L. III. 3241.

a két mellkép mellett külön bekeretelt mezőkben a lefordított fáklyára támaszkodó két phosphoros.

d) Carnuntum vidékéről ismerünk három emléket, melyet a jelen typus első változatához sorolnánk, mert csupán fölírat és a mélyített lapú fölíratot szegélyező sáv van rajta; sem oszlop, sem pillér nem támasztja az ormot és domborműves arc- vagy mellkép sincs rajta. Mégis abban tér el az a) változattól, hogy az orom teljes, t. i. megvan a két sarkán az acroterium, a mely a typus egyéb változatain következetesen hiányzik. Ez az acroterium egy fél palmett szokott lenni és sokszor a kőfaragó ki is faragta a palmett három vagy négy indaszerű tagját, máskor beírta azzal, hogy a félpalmettnak a körvonalát adja csupán, egyszerűen fülnek képzelte az idomot. Alighanem a II. század elejéről Trajanus idejéből való az első példány, mely a négyszögtáblán a füles ormot mutatja: L. Cassius Cl. Albanus síremléke.¹ Más két példány Carnuntumból Bécsbe került, egyik T. Statius Cla. Vitalis emléke² fülei símák, ormában akanthus levelek, a másik Aemilia Chrysis emléke. Egy csonka tábla akanthus levelű orommal és síma fülekkel T. Valerius emlékére ugyancsak Bécsben 105. szám alatt alighanem szintén Carnuntum tájáról való. Csatlakozik a carnuntumi múzeumban 62. sz. alatt őrzött Valerius Proches-féle síremlék. Orma keskeny és meredek, két füle is keskeny, az oromban nagyobb gyűrű, kívül két kisebb gyűrű, a derékszögök táján harántosan lehajló s félhold idom domborodik.

Aquincumból ismerjük T. Aur. Numerius sírtábláját.³ Az ormat capricorna ékíti, a fél palmett három ágát jelzi és a palmettek s az orom közti téren mintegy tetőcserepeket jelez a kőműves. Szabatosabban mutatkozik a tetőzet földő cserepeiről vett mustra, egy dunapentelei csonka emléken,⁴ mely az ormot támasztó pilléreknél fogva e typus b) vagy c) változatát látszik megközelíteni. Dicsérendő az orom párkányainak gazdag tagozása és a félpalmettek értelmes, hatásos mintázása, még az ormot díszítő Medusát is gondosabban faragták ki ezuttal, mint máskor.

Laibachban Flavius L. Aemilius sírtáblája ezen typus b) változatának mutatja a jellegét. Megvan az orom párkánya alatt a két pillér, de nélkülözi az arczképes díszet. Az oromban szerény rozetta díszlik, a félpalmettek oly dúsan tagozottak, hogy az egész derékszögű czikkelyt megtöltik.

Miként ez a példa az Aemmonában különösen kedvelt typus első változatának, fejleményének tűnhetik, úgy viszonylik a carnuntumi kő-

¹ Bormann tette közé ábrával Ber. d. Ver. Carnuntum 1899. 122. l. 30. ábra.

² Képét lásd u. o. 1895. 64. lap.

³ Utoljára közzétette ábrával dr. Kuzsinszky, Jahreshefte Wien II. Beiblatt 61. l.

⁴ Képe megjelent Arch. Ért. 1906. 260. l. 70. ábra.

faragók művei közt Præconius Jucundus síremléke a jelen typus előbb tárgyalt változataihoz.¹ Itt is megvan az ottani kőfaragók által kedvelt motívum, a növény köteg az orom alatti mezőben, két tekercses tövű oszlop fejről csüng alá, külön körülkeretelt mezőben van a fölírat, legalul a három tibia a XV. legio Apolinaris kürtösének a hangszereit képviseli, az orom lapos és akanthus levél van benne, a fül keskeny és hegyes.

e) A négyszögtáblájú ormos typus legfejlettebb változatának véljük azt, melyen az orom acroteriumos, az oszlopot pillérek vagy oszlopok támasztják és azonkívül mellkép vagy egész alak képviseli rajta az elhunytat.

Azt kell hinnünk, hogy ez a változat leginkább a tartomány keleti vidékein honosult meg, mert innen ismerjük a legtöbb példát, melyek közül néhányát mintául választunk.

Első századbeli emlékek tartoznak ide, melyeket már ismerünk. Egy lovas katona síremlékét a N. Múzeum legrégibb sírtáblái között tettem közzé.² A fölírásos része hiányzik. Az ormot rozetta díszíti. Az orom két acroteriuma öt-öt tekercses végű indából alakul, az orom fölött két delphinnek jutott helye. Az ormot támasztó oszlopok két mezőt szegélyeznek, a felsőben katona mellképe van, az alsóban lándsákat és paizsot tartó ember két lovat vezet. A tábla felső széle kissé kétfelé hajlik, az oka nyilván az a gyakorlati cél, hogy az esővíz lefolyhassék róla.

Az óbudai Táborhegyről való síremlék³ egész togás alakot mutat két oszlop között, melyen kettős abacus fölött fekszik az acroteriumos orom. Az acroteriumos palmett alakítása jellemző, erős a gerincze, melyből három tekercses inda úgy áll ki, hogy a tekercs a levélgerincz felé fordul, az ormot Medusa fej ékíti. (32. ábra.)

Egy csonka és töredékes családi emléktáblát azért közlünk (33. ábra), mert az acroterium hasonló kezelését mutatja, ezuttal az orom fölött akanthuslevél tölti az üres helyet. A képes lapot oszlopok szegélyzik.

Az aquincumi műhelyre vall egy más családi síremlék két ülő alakkal és mögöttük gyerekekkel (34. ábra). Az orom acroteriumain a félpalmettnak ugyanazt az idomát mutatja, az orom fölötti babérágak töltik ki a helyet; az oromban rozetta; a képes mezőt szegélyző pillérek hornyoltak, a hornyolatokban pálczák. Csatlakozik a sorozathoz egy síremlék csonka töredéke. (35. ábra). Az acroteriumok palmettjei ismét a már megfigyelt formákat mutatják; az orom fölötti térben borostyán-inda; az oromban rozetta és két felé nyuló akanthuslevél. A pillé-

¹ Kiadta Bormann, Ber. d. Ver. Carnuntum 1899. 112. l. 23. ábra.

² 8. tábla 61. sz.

³ C. I. L. III. 10500.

32. ábra.

33. ábra.

35. ábra.

36. ábra.

34. ábra.

rektól (?) szegélyezett mezőben koszorú, melyben szőlőtő van ábrázolva. Nem valószínű, hogy a tábla mellképes lett volna s így inkább talán a c) változathoz sorolandó.

Idegenföldi görög motívumokkal találkozunk két emléken, melynek tökéletesebben föntartott példányát más helyütt bemutattuk.¹ A két korinthusi oszlop két mezőt szegélyez, a felsőben támpillérektől tartott

37. ábra.

körfülkében mellkép, a fülke mellett szellőt lehellő két fej, az alsó mezőben lovat vezető legény, az oromban Medusa fej, az orom mellett acroteriumnak fenyőtoboz állott, az orom fölött két delphin. Az emlék még csonkább analógiája (36. ábra) pillérek közt félkörű fülkében mellképet mutat, a fülke mellett ismétlődik a két fej, alattuk alighanem delphin volt, az oromban Medusa-fej, mellette két madár, az acroterium megközelíti az első századbéli aquincumi acroterium formáját, de a tekercses indák közt levélformákat is látunk; az orom fölött delphinnek. A bemutatott emlékek az első időszak formáit mutatják. M. Aurelius Titus családi sírkövét (37. ábra), mint a harmadik század első harmadából való, a szöveg révén is keltező emléket idézzük.² A síremlék a kevésbé díszesek közé tartozik, az egymás alatt következő mezők közül csak a legfelső arcképes mezőt szegélyzik egyszerű pillérek, a második mezőben a férfi és nő bemutatják az áldozatot, az írásos mezőt egyszerű hornyolat szegélyzi; az ormot is. Az oromban tizenkétlevelű rozetta, az acroteriumokból csak a jobbfelőli maradt meg,

ez a palmettnek azt az idomát mutatja, mikor közös tekercsvégű indából balra hajló három tekercses inda nő ki.

Közel korunak látszik Aurelius Januarius családi sírtáblája Császáról,³ mely alighanem Bregetióban készült, mert oda való katonának

¹ A n. múzeum legrégibb pann. síremlékei 9. tábla 62. sz.

² A fölirat szerint L. Cornelius Felix Plotianus leg. aug. pr. pr. fogadta be katonának az elhunytat; tudjuk, hogy Pl. 181-ben viselte e tisztséget, így tehát a 70 éves korában elhunyt Titus emléket 230 körül állították.

³ Közzétette dr. Kuzsinszky Bálint Arch. Ért. 1902. 31. 1. ábrával.

szólt. A síremlék díszesebb, mint az előbb leirt. A képes mező öt alakja két oszlop között sorakozik, a két oszlop három függő ívet tart, az áldozati jelenetet mutató jelenettől leveles indájú párkány választja el, az íráslap sávós keretét fölül leveles, oldalt borostyános inda díszíti. Az oromban Medusa-fő, az acroterium tekercses indából kinövő három jobbra forduló tekercses inda, az orom fölött két tengeri ló.

VI. Ormostábla acroteriumok nélkül. A típusban ugyanoly fokozati különbségeket látunk mint a négyszögtáblákon. Három főbb változatot ismerünk. Egyik csupán íráslappal bir, egy másan oszlopok vagy pillérek tartják az ormot, egy harmadikon mellképet vagy egész alakot faragtak ki.

a) Pannonia nyugoti és keleti részein már az első század folyamán terjed az ormos tábla fölirattal. A legegyszerűbb példányokon a bekeretelt föliraton kívül csak az oromban van szerény dísz. Néhányat Carnuntumból idézünk. Még a Claudius császár előtti időből való C. Fabius sírtáblája,¹ ormát rozetta ékíti. Egy más tábla csupán az orom körvonalait jelzi, de nincs az orom mezejét bekeretelő keret,² hasonló, a Viriaci és Valerius-féle sírtábla. Proculus Rabili S. sírtábláját rendes keretű orom és benne rozetta ékíti;³ Proculus táblájának az ormában rozetta és alatta növényköteg.

A katonák síremlékein és ezek nyomán polgári embereknél is, rómaiaknál és bennszülötteknél kedvelt motívum az orom alatti külön mezőben a koszorú motívuma.⁴ Carnuntumból egy példányt említhetek. Egyikről, Afrania sírtáblájáról azt véli Bormann, hogy Trajanus korából való,⁵ a koszorú mellett két rozettát látunk. Bécsben 115. sz. alatt őrzik Q. Antonius tábláját, mely azt a különösséget mutatja, hogy az orom alsó párkánya elmaradt. Az így keletkezett ötszögmezőt koszorú, három rozetta és két ágaslevél ékíti. A föliratos lap alatt alacsony mezőben két delphin van kifaragva. A koszorús motívumot a tartomány keleti vidékein elég számos példány képviseli. Három példányt a N. Múzeum legrégebb sírtábláiról írt értekezésben tettünk közzé.⁶ Adnamata táblája Dunapenteléről szintén megjelent már.⁷ Rokon ezekkel egy törökbálinti tábla.⁸ Atrassa síremléke, melynek orom alatti mezejét növényköteg ékíti három díszkoronggal és hasonló díszkorong van az ormában.

A koszorús motívum későbbi századokban való fönmaradását

¹ Ismertette Bormann Ber. des Ver. Carnuntum 1899. 116. l. 27. ábra.

² Ábrája u. o. 1895. 67. l.

³ U. o. 1895. 68. l.

⁴ A koszorú motívumról lásd: A Nemz. Múz. legr. pann. sírtáblái 61. lap B) csoport

⁵ Ber. des Ver. Carnuntum 1895 (?) 122. l.

⁶ 2. tábla 1. sz., 3. tábla 19. sz. és 49. sz.

⁷ Arch. Ért. 1906. 261. 42. ábra.

⁸ Képe megjelent a Nemz. Múz. legrégebb sírtáblái 4. tábla 42. szám.

érdekesen tanusítja egy aquincumi ormos tábla, melynek harántosan álló hossznegyszögű idomán közepett koszorú van és ettől kétoldalt helyezték el a fölíratot. Az írás jellege után IV. századnak ítéltető a tábla.¹

Más motívum a lovaskatona ábrázolása az orom alatti mezőben vagy az írás alatt. Előbbire példa Bonius síremléke.² Az utóbbira Niger Bataronis Suetrius mursai eredetű táblája.³ Ez a tábla az ormot megtámasztó pillérek miatt egyúttal átvisz a második főváltozatba.

b) Az ormot pillérek vagy oszlopok támogatják, mellkép nincs rajta. Ide csatolhatjuk a lovas motívumú táblák egy harmadik példáját,⁴ egy tábla felső csonka darabját; az ormot rozetta ékíti és két oszlop támasztja.

Az oszlopos emlékek változatát nyilván készen kapták a tartomány kőfaragói Aquilejából, a honnan egy csonka, de díszes példányt idézhetek. Gavia Arche sírtábláján akanthusfejű hornyolt oszlopok támasztják az ormot, az epistyliont helyes érzéssel háromrétűnek tagozták, az ormot Medusa-fej ékíti és a hajló párkányokon egy-egy fekvő oroszlán a sírörző. Az ormon fekvő oroszlánok motívuma is népszerű volt a provinciában, több helyütt találkozunk vele.

Carnuntumból idézhetjük T. Fl. T. Pol Secundus sírtábláját. Saját-szerű motívuma az orom alatti mezőben csüngő növényköteg, mely két oszlopot köt össze, a carnuntumi műhelyek kedvelt formája volt, melyre már az előző típusokban is többször akadunk. Az oszlopocskák római fejfel birnak és tövük ferdén hornyolt, a növényköteg fölött rozetta, a kis mezőben az oszlopok alatt még borostyánindának is jut helye. Az írásos mezőt nagyobb oszlopok szegélyzik. Az oromban Medusa-fej és belőle kétfelé irányuló egy-egy akanthuslevél.

c) Egy harmadik változat az a) vagy b) változathoz úgy támadt, hogy az elhunyt fejét, mellképét vagy egész alakját faragták ki rajta. Úgy látszik, hogy ez a változat a tartomány nyugati részein kevésbé kedvelt volt, míg keleti vidékeiről több példányt idézhetünk.

Négy carnuntumi emléken más-más módon jelenik meg az arczkép. Egy aquilejai származású egyén, C. Cassius Merinus, díszes sírtábláján⁵ a hornyolt oszlopoktól szegélyezett mezőn az orom alatt levélkoszorúba helyezik a mellképet és melléje két rozettát raknak, a fölíratos táblát csak díszes keret szegélyezi; az oromban Medusa-fej és mellette két levél van. A hajló párkányon nyugvó oroszlánok nyomai maradtak.

¹ Képét lásd Römer Dejardin 221. szám.

² Ábrája megjelent a Nemz. Múz. legrégibb sírtáblái 5. tábla 3. szám.

³ U. o. 5. tábla 2.

⁴ U. o. 6. tábla 58.

⁵ Bormann közölte Ber. d. Ver. Carnuntum 1899, 107. l. 18. ábra.

Egy más emlék, Ruf. Lucilius tábláján mellőzték az oszlopokat.¹ Négyyszögű keret fogja be a fölíratot, mely azonban alulról csak a magasság kétharmadáig terjed. Ott a mező közepén fülke emelkedik, a fülke áttöri a keret felső vízszintjét és félkörűleg belenyúl a párkányt nélkülöző orommezőbe e fülkében egy fölfegyverkezett álló katona alakját faragták ki.

Ugyancsak sajátos Atpomarus emléke Carnuntumban. Itt az alsó fölíratos tábla keretes, rajta áll két ferdén hornyolt oszlop, de annak nincs mit tartania, mert az orommezőnek nincs párkányos széle. Ez ötszögű mezőn az orom csúcsába helyezték körbe az elhunyt fejét, mely felé két szelet fuvó fej fordul, oly motivum, melylyel többször találkozunk. Alul a két oszlop között vadkanvadászat képe domborodik ki laposan.

Egy negyedik carnuntumi kő Bécsben van.² Quinctia mellképét az orom alatt félkörű fülkébe helyezi a kőfaragó, mellette kis pohár és merítő kanál. Alatta a fölírat egyszerű négyyszögű mélyedésben van. Az orom ugyan párkányos, de dísztelen. A sírirat szerkezete szerint is első századbeli az emlék.

Jóval egyszerűbb Coma sírköve Magyaróvárott, melyen szintén tagozatlanul kötik össze az orom mezejét a tábla fele részével és csak kiálló sávval szegélyzik; ebben a keretben barbár embert mutat a dombormű, alatta csekély magasságú mezőben lovat vezet az ember, pálcza van jobbáiban; csak ez alatt következik a fölírat.

Albinus és neje sírtáblája³ Környéről (Komárom m.) abban mutat rokonságot a magyaróvári emlékekkel, hogy az orom és a képes mező egy fölületben egyesül és csak a szegélyző sáv fogja körül az ötszögöt, a két egyén közül a nő a bennszülöttek díszét mutatja, az arcképes mező alatt szintén sávval kerített kisebb téren két lovas áll egymással szemben, a fölíratos mezőt alatta ismét csak sáv szegélyzi. Egy más csonka fölíratú emlék, melyen karos széken ülő barbár nő jelenik meg, még ez a sáv sem kíséri mindenütt az ötszög szélét.⁴

Julia Uttát és férjét ábrázoló sírtábla⁵ a budapesti Gellérthegyről jóval rendesebb, de itt is csak domború sáv szegélyzi az ormot, a képes mezőt és a fölíratos lapot. Azonban a fölíratot léczes és pálczás keret szegélyzi és az ormot díszes nagy akanthus-rozetta és két bőség-szarú képe ékíti.

Opius Laepocus sírtábláján⁶ a felső sávos ötszögbe sávos szegélyű

¹ U. o. 1895, 70. l.

² C. I. L. III. 4520.

³ Lásd ábráját a N. Múz. legrégibb sírtáblái. 9. tábla 63. sz.

⁴ U. o. 22. tábla 38. sz.

⁵ U. o. 17. tábla 46. sz.

⁶ U. o. 15. tábla 13. sz.

fülkét helyezték az orom csúcsa alá, a félkör fölött két delphin tölti ki a tért, a fülk az elhunyt mellképét fogadja be, a föliratos lapot léczes, hornyolt és pálczás keret fogja körül.

Brogimara síremléke¹ a budapesti Gellérthegyről pillérek közt koszorúban mutatja a celta asszonyt és leányát, az oromban Medusa-fej, a mellképes mező alatti párkányon hármass levélből kétfelé induló indaszárak, a föliratos táblát pálczás és léczes keret szegélyzi. Az emlék a Kr. u. első századból való.

38. ábra.

L. Caeserinus Sabinus sírtábláján² síma oszlopok tartják az ormot, mely nélküli a vízszintes párkányt, a helyett kagylós fülke van a mellkép fölött; szokatlan az is, hogy a mellkép alatt közvetlenül látjuk az áldozó asztalt és a mellette álló ifjút, a föliratos táblát hornyolt keret szegélyzi.

Egy más táblán olvashatlan fölirattal³ az oszlopok nem támasztják meg közvetlenül az orom vízszintes párkányát, de vállköforma van közben és azt virágos végű inda díszíti, az oszlopok közt félkörvégzésű fülkében van a mellkép, alatta gyerek(?) mellkép és mellette két térdepelő meztelen fiú phrygiai sapkával, (?) a fején almát emelnek a gyerekmellkép(?) felé. A föliratos táblát pálczás és hornyolt keret szegélyzi. Az orom hajló ágait pálcza, hornyolat, pálcza

és két lécz szegélyzi belül, az oromban rozetta.

Barbár nőt ábrázoló táblán a képes mezőt szegélyző sávokon pillér emelkedik vízszintes hossznegyszögű erős abacussal a fejükön, az oromban Medusa-fej(?), a képes mező alatt a kétalakú áldozó jelenet; a föliratos mező letört (38. ábra).

Más helyütt ismertettük Munatius családi sírtábláját Dunapenteleőről,⁴ mely e változatnak második vagy harmadik századbéli szerény képviselője; pillérek tartják az ormot, semmi dísz az egész emléken, még a föliratos táblának is csupán egyszerű léczből alakult a kerete.

¹ Abráját lásd a N. Múz. legr. eml. 14. tábla 44. sz.

² C. 1. L. III. 3654. Képét lásd Römer Dejardin 148. sz.

³ Képét lásd Römer Dejardin 226. sz.

⁴ Arch. Ért. 1906, 271. és 272. l. 53. ábra.

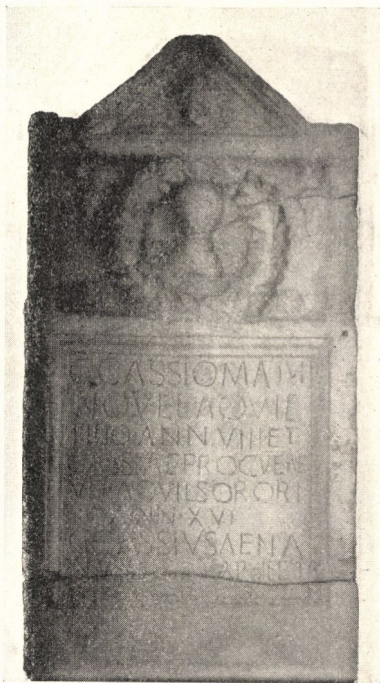

Ép ellenkezőleg el van halmozva domborműves díszekkel. Cl. Antonius alighanem IV. századi emléke ugyancsak Dunapenteléről,* az ormot pikkelyes tövű oszlopok támogatják, az oromban rozetta és két borostyánlevél, borostyáninda vonul a vízszintes párkányon és szőlősslevelű inda vonul körül a föliratos táblát szegélyző három sávon, alján a kő csonka.

39. ábra.

Kékkútról (Zala m.) bir a N. Múzeum egy emléket, mely alighanem a II. század elejéről való. Másuttadtuk képét és leírását.** Alacsony orma alatt alacsony mezőt négy oszlop három mezőre tagoz, a középső félkörzárású fülkében van Ingenua mellképe, a két szomszédos fülkében a két fáklyát tartó phosphoros. Az oszlopok ferdén hornyoltak, az oromban két delphin és két vízi ló(?) feje; az orom vízszintes keskeny párkányát zigzegmódra sorakozó levélkékkal díszítették, ép úgy a föliratos tábla fölötti párkányt, a föliratos mezőt igen magas, ferdén hornyolt oszlopok szegélyzik, a föliratos mező alatt sávosszegélyű mélyített mezőben díszes hydria kétfelé kihajló borostyánindákkal.

40. ábra.

Egy emlék csonka fejfelőli darabját birja a N. Múzeum, melyet azért közlünk (39. ábra), mivel az oromcsúcsán csupasz satyr-arcz és mellette a két lejtőn fekvő oroslánok vannak kifaragva, az oromban Medusa-fej, az orom alatt két akanthusos oszlopfej nyoma maradt és közben két félkörzárású fülkének a hajlása mutatkozik.

Ide csatoljuk még C. Cassius Mamnus síremlékét Carnuntumból (40. ábra), az orom szokatlan arányai miatt, az orom ugyanis nem oly széles, mint a tábla és párkányának borítatlan végén két rozetta ül, a hornyolt oszlopoktól szegélyezett mezőben levélkoszorúban Cassius mell-

* Képét és leírását lásd Arch. Ert. 1906, 272. l. 54. ábra.

** A N. Múzeum legrégibb pannoniái sírtáblái, 19. tábla 26. sz.

képe, mellette fölül hederalevelek (?), alul két rozetta; a fölíratos mezőt kettős léczű keret szegélyzi.

VII. Ormostáblák, az orom acroteriumokkal. Ez a typus már az első században Kr. u. létezik és úgy mint a megelőző, három főváltozatot mutat; vagy csupán fölírat van a táblán, csak néha van dombormű is; néha megtámasztják az ormot pillérekkel vagy oszlopokkal; sokszor az elhunyt mellképét vagy egész alakját is kifaragják.

a) Az első változatra a legtöbb példát Carnuntumban találtam.

41. ábra.

Traun gróf kastélyában Petronellben őrzik C. Aufidius L. F. Qui(rina) Sura emléket.¹ Az oromban kerek paizs és két lándsa jelzi a harczost. A carnuntumi múzeumban áll L. Antonius L. F. Lemagnus táblája,² az ormot rozetta díszíti, ugyanolyan M. Gaius M. F. Ani(a) F(oro) Iuli(o) Cupitus síremléke;³ mindezek első századbeli odavaló katonák emlékei. Csatlakozik hozzájuk két ugyancsak első századbeli sírkő, mely már változatosabb és magára áll. T. Calidius sokszor közzétett táblája az egyik.⁴ Felső fele a fölíratnak nyújt helyet, legalsó mezében ember lovat vezet, a középső tér ketté oszlik, a balsóban pánczél a jobbikban sisak és szárvéd van ábrázolva. Mind a négy kövön az acroterium mint csupasz fül jelenkezik, mintha a kőfaragó nem is tudta volna, hogy a félpalmettes dísz a lényeges, nem a fül.

A másik sajátyszerű kő Petronellben Traun gróf kastélyában van,⁵ ennek adjuk a képét (41. ábra), melyet a carnuntumi múzeum igazgatójának köszönünk. C. Pedusius kövén ki van faragva a félpalmett, csak az kár, hogy félig kopott s így a formája nem elég világos, sajátyszerű az orom külső keretén túl a két csillag és az oromban a félhold-idom. A félhold-idommal síremlékeken többször találkoztunk, némelykor talán nem is félholdnak kellett vél-

¹ Utoljára Bormann közölte Ber. d. Ver. Carnuntum 1895. 64. l. ábrával.

² Képe u. o. 1899. 118. l. 29. ábra.

³ Képe u. o. 1899. 117. l. 28. ábra.

⁴ Képe u. o. 1895. 65. ábrával és egyebütt.

⁵ Ismertette Bormann u. o. 1895. 60. l. ábrával.

nünk, de levélkötegből származott idomnak, mely oly kedvelt motívum a carnuntumi kőfaragók műhelyeiben. Hogyha azonban tényleg félhold, akkor a katonai jelvényeken is szereplő félhold ismétlése és katonai veteranus emléken nem volna meglepő. A hatágú csillagot rozettánál egyébnek nem vélném. Hogyha tehát barbár bennszülöttek emlékein

42. ábra.

43. ábra.

félholdat és csillagot látunk, alig lehet astronomikus értelmet adni a formáknak.

A tartomány keleti részeiből az aquincumi Euhelpistus szabadon bocsájtott rabszolga emlékét idézzük. A fölíratnak még kerete sincs, ellenben díszes az orom, három akanthuslevélből alakul, az acroteriumokban pedig közös töből induló tekercses inda idomát ölti a félpalmett. (42. ábra).

b) A második változatban oszlopokra vagy pillérekre rakják az ormot. Erre csak a tartomány keleti részeiből említhetünk példákat. A legsajátságosabbak egyike egy családi síremlék a N. Múzeumban (43. ábra), mely már 2'30 méteres magassága által is kitűnik. Két oszlop tartja az ormot, a közbeeső téren koszorú és fölötté két korongoscska domborodik ki, az oszlop által megtámasztott gerendát közepett két lécz ketté osztja, az orom meredek a mezejében patkóalakra hajlított idom, melyet holdsarlónak már azért sem lehet minősíteni, mivel a tengelyét bemélyített vonal jelzi és nem körszelvényű a hajlása, a

44. ábra.

nyílása fölött gyűrűs szegélyű korongoscska. Az orom mezejét erősebb pálczatag s mellette két oldalt keskeny lécz szegélyzi. Kívülről széles sáv, melyet vonal szegélyez mindegyik szélén, közben vonalas díszek s idomok lazán állva változnak tojásdad idomokkal; nyilván félreértett classikus díszítmény. Az acroterium csak a baloldalon maradt meg és ezt is három sérült kifelé hajló, indaszárat képviselő vonal ékíti, melynek három külső hajlása alighanem közös körben összefut. A fölírat a koszorúban és alatta kezdődik, alul pálczás és léczes keretű négyszögben folytatódik és ennek a kerete alatt végződik.

Egy más csonka táblán (44. ábra) Aquincumból az ormot támasztó oszlopok közt nyolcz-küllös kerék képe az elhunyt mesterségét mutatja, az alatta levő párkány közepére bevésett ustor ugyanarra czéloz, a fölíratos tábla léczes és hornyolt keret szegélyzi. Hasonló az orommező szegélyezése; az oromban rozetta, a balfelőli acroterium maradt meg, ebben basisból két hullámvonalas inda emelkedik balra tekeredő végződéssel. Alighanem az orom csúcsán is volt acroterium. A fönmaradt nyomok egész palmettet engednek sejteni. Ugyancsak Aquincumból ismerjük Sallustius Sabinus tábláját; * két oszlop szegélyzi a fölíratos lapot, az oromban rozetta, az acroteriumok síma fülek gyanánt mutatkoznak.

c) A harmadik változat arczképes. Úgy látszik, hogy ezt a vál-

* Kuzsinszky utoljára közzétette Jahreshefte der k. k. öst. Inst. II. Beiblatt. 60. 1.

tozatot Alsó-Pannoniában leginkább kedvelték és a századok folyamán mind több tért hódított magának. A sok példából csak néhányat idézünk. A legszerényebb emlék Aurelia Victorináé Aquincumból nélkülözi az oszlopokat vagy pilléreket, az elhunyt mellképét az oromban vésték ki. Mellette két nagy borostyánlevél tölti ki az orom sarkait. Az acroteriumokból csak a baloldalon maradt meg egy idomtalan töredék.

Epoly szerény egy más Victorina emléke (45. ábra) a két mellkép és alatta a fölírat csupán tagozatlan sávok keretben, az ormot is csak sáv szegélyzi, az acroteriumok csupasz fülek.

Valamivel díszesebb M. Ulpius Sabinus Budafokon lelt táblája.¹ Az elhunyt mellképét mélyített mezőben csupán ferde lapú sávok környezik, de a fölíratos lapot pálczás és hornyolt keret szegélyzi, ugyanilyen az orommező szegélye, benne rozetta, az acroteriumok síma fülek. Az emlék a második század elejéről való. Egykorúnak látszik egy római katona sírtáblája,² melyen a mellképes mezőt pillérek szegélyzik, alatta paizsos legény lovat vezet, a fölíratos táblát kettős léczű keret szegélyzi; a legfelső vízszintes gerenda hármas tagozású az orom hajló oldalain a sávokat kettős pálcza és lécz kíséri, az oromban rozetta, az acroteriumok síma fülek.

Egy háromalakú csonka emlék (46. ábra) meredeken emelkedő ormot mutat, rajta Medusa-fej; a megmaradt baloldali acroteriumban az alapból kiemelkedő három tekercses végű inda balfelé hajlik, a képes lapot síma oszlopok szegélyzik, az alatta levő mezőben áldozati jelenet, a sávok széléken borostyáninda. Aurelius Aulupus és hozzátartozóinak aquincumi sírtáblája³ néhány sajátzerűséget mutat. A lapos oromban rozetta és két akanthuslevél. Az acrote-

45. ábra.

¹ Képét lásd a N. Múz. legrégibb pann. sírtáblái 17. tábla, 24. sz.

² U. o. 8. tábla, 60. sz.

³ Rómer Dejardin 156. sz.

riumok ezúttal emberi arcot példáznak. A három mellkép külön talapzaton áll. A két oszlopnak is külön stylobatusa van. Az alatta levő mezőn az áldozatot bemutató két alak kivájt mélyedésben domborodik ki, az alakok és a háromlábú asztal rajta áll egy párkány léczkeretén, a léczkeretben körszallagú fonadéksor vonul, minden körben kis korong; az írás lapját hornyolt keret szegélyzi; mind a két mezőt szegélyző sávon borostyáninda domborodik.

46. ábra.

Intercisa vidéke az utóbbi években szaporán szolgáltatott példákat e változatra. M. Aurelius Rufinianus és hozzátartozóinak emléke¹ pillérek közt mutatja a négy mellképet, az oromban rozetta és két akanthuslevél, acroteriumokban, mindig közös töből emelkedő három hajlított szárú tekercses végű indaszár, a fölirat egyszerűen mélyített lap, alatta két akanthuslevélből és tekercses indából alakított idom.

Aurelia Veronát és urát ábrázoló emléken a két majdnem térdig ábrázolt alakot pillérek szegélyzik, a párkányt három lécz tagozza, az ormot Medusa-fej díszíti, az acroterium csupán a jobbik sarkán maradt meg; a képes mező alatt egyszerű mélyített mezőben látjuk az áldozati

jelenetet, a föliratos lapot két pálcza és közben hornyolat szegélyzi. Más családi jelenetet ábrázoló csonka töredéken a képes mezőt oszlopok szegélyzik; az oromban rozetta, az acroteriumokban közös pontból kiinduló hajlott szárú három inda körtekercsű véggel.

Négy dunapentelei emlékeknek másutt adtuk az ábráját.

Egyik² két oszlop között koszorúban mutatja egy nő mellképet, az ormot Medusafej, az acroteriumokat közös pontból kiinduló három hajlított és tekercsesvégű indaszár díszíti.

Egy másik,³ ágyán fekvő nőt mutat, se pillér, se oszlop, ellenben gazdag szőlőfürtös tő emelkedik a második áldozati mező aljából az oromig.

A harmadik mező föliratát füles keretbe foglalták és a fölirat még

¹ Dr. Mahler ismerteti Arch. Ért. 1905. 226. és 227. l.

² Arch. Ért. 1906. 261. l. 74. ábra.

³ Képe Arch. Ért. 1906. 269. l. 51. ábra.

a keret alatt is folytatódik. A meredek oromban sast látunk és az acroteriumok közös négy tekercsvégű indája, mint mindannyi kigyózó idom magasra emelkedik a száraz közös alapjából.

Aurelius Cassianus emléke¹ két oszlop közt mutatja az elhunyt mellképét, az orommezőt csak hornyolat szegélyzi, közepett rozetta, a magasra emelkedő acroteriumok indák helyett négy kevésbé hajló párhuzamos pálczát mutat hornyolatok közt, a fölírásos lapot hornyolat szegélyzi, a kétoldalas sávon borostyáninda vonul végig.

Egy sírtábla felső csonka végét² azért emeljük ki, mert az ő két acroteriuma mutatja az indák mértani átalakulásának azt a formáját, mely megelőzhette a Cassianus emléken a vonalas díszű fülek az idomait, az indák körszelvény formájában párhuzamosan hajlanak, körtekercsben végződnek, de szabályos egyformaságukban már geometriai idomokra emlékeztetnek. Ellenben díszes az orom indás és borostyánlevelű compositiója és érdekes, mikép nőtt össze az arczképet bekeretelő három látható sávon a borostyáninda a szőlősfürtű indákkal.

A bregetiói kőfaragók működését a n. múzeumban szintén hat emlékből álló érdekes sorozattal mutathatjuk be.

47. ábra.

A legszerényebb emlék Aurelia Ursináé.³ A fölírat számára négyszögmezőt mélyítettek az alapra; a nő mellképe számára félkörű fülkét mélyítettek az oromban, a két hatalmas acroterium síma. (47. ábra.) Aelius Messorinus családi emléke⁴ is nélküli az oszlopokat vagy pilléreket, a három alak egyszerűen a mélyített négyszögből néz ki, az oromban felületesen kifaragott akanthus levelek, a fülek símak, a fölíratos mezőt kettős léczű keret szegélyzi.

Cotomas (?) több szempontból sajátos emlékképét más helyütt adtuk,⁵ szorosán véve nem Bregetioban, de talán Környén készült (Komárom m.), a hol találták; alul csonka, mégis van két méter magas. A bennszülött celták szerettek ily magasra emelkedő kőóriásokat. A fej a koszorús fülkében első századi római motívumot követ, viszont alatta a

¹ Képe u. o. 273. l. 55. ábra.

² Képe u. o. 273. l. 56. ábra.

³ C. I. L. III. 11049.

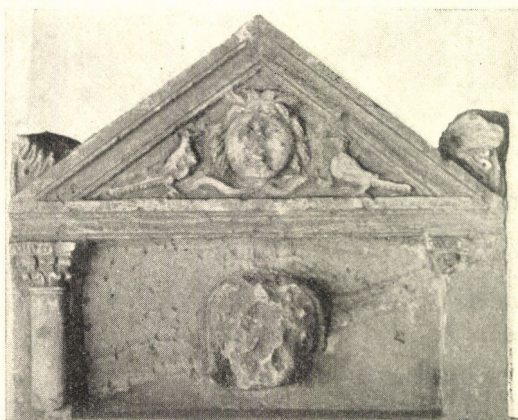
⁴ Rómer-Dejardin 151. sz.

⁵ A n. múz. legrégebbi síremlékei 12. tábla 43. szám.

vadászati jelenet többször tapasztalt belföldi sajátság, az alatta levő mélyebb mezőben két egymásfelé forduló tüskés uszályú halra, csákvári emléken és másutt is látunk analógiát, de nem tudunk még analógiát a síremlék alján álló viaductusra és sajátoszerű a csupasz orom mellett kiemelkedő erős gerinczű két levél (?)

Ugyancsak Környéről való egy sokkal finomabb munkájú töredék (48. ábra). A bennszülött fátyolos nőnek csak a feje maradt meg, két oszlopból is csak töredékeket birunk, az epystilion finom léczes tagozást mutat, az orom belső szélén erősebb pálczából és két finomabb pálcza közé rakott hornyolatból alakuló keret szegélyzi, benne Medusafej és két madár, az orom két sarkán akanthuslevelű acroteriumok.

48. ábra.

Ö-Szőnyre visszatérve, bemutatunk onnan még két emléket. Egyiken (49. ábra) körszelvényű ívet hord a két oszlop, alatta háromtagú család arczképei maradtak fön; az orom csupán léczcel és sávval van kerítve, a közepe talán még nincs befejezve, a két fülből a jobbik van meg, az is síma és csupán mélyített vonal szegélyzi külső szélét.

Aurelius Adiutor agastyán síremlékének két darabját csak csonkán birjuk, a mit sajnálnunk kell,

mert tekintélyes és díszes volt. Két oszlop szegélyezte a három alakú csoportot, az oszlopokon vállkövek támasztották a lebegő ormot, a csoport fölé az orom csúcsából kagylós ernyő nyult, mellette talán két szallag (?), az erős acroteriumok sérültek. Az írásos lap hornyolt kerete fölül két befelé hajló orral birt, a keret alatt nagy hydriából kétfelé borostyánindák vonultak és a keret farka fölött körtekercscsel végződtek.

A magyaróvári múzeumban Venisát és urát ábrázoló első századi emlék csonka maradványát őrzik. A két bennszülött állva ábrázoltatik két sodrott fölületű oszlop között, körszelvényű ív van fölöttük az orom alatt. Az oromban három rozetta, a fülek csupaszok (?)

Bécsben Valerius Ursinus síremléke mélyített mezőben négy mellképből álló csoportot mutat, hasonló mélyített négyszögben van a fölirat, közben dombormű; paizsos legény nyergelt lovat vezet, az oromban rozetta, a fülek kopottak.

VIII. Az adott áttekintésben a sírtáblákat tektonikus alapon hat típusra osztottuk és minden typuson belül több főváltozatot lehetett

megkülönböztetni. A változatok osztályozása szintén tektonikus alapon indult a szerint, hogy a kőműves egyszerű fölirattal érte be, a követ pillérekkel vagy oszlopokkal látta el, vagy az elhunyt arczképével díszítette az emléket.

Úgy tapasztaltuk, hogy valamennyi typus és majdnem valamennyi főváltozat már a Kr. u. I. században használatban volt Pannoniában. Némelyek, mint a félkör végzésű és az ormatlan négyszögű tábla típusai alig élték túl az első századot, a többi a következő századokban is fönmaradt.

Némely typusoknál a közvetlen származást is lehetett kimutatni, másoknál a belföldi műhelyekben Pannoniában, Carnuntumban, Aquincumban, különösbbe művelt formákra lehetett reá utalni és már most is kitűnt némely oly motivum, melyet egyik-másik műhelyben inkább kedveltek, mint másutt.

Továbbá azt lehetett megállapítani, hogy a bennszülöttek előszeretettel viselkedtek az arczképes változatok iránt és azokat kiválóan fejlesztették. Nyilvánvaló, hogy az első évtizedekben a római hódítás után a római katonákon kívül belföldiek is működtek közre a sír-emlékek készítésében.

A dilettansok helyében valószínűleg már az első század folyamán tanult kőfaragók vették át a sírtáblák üzletszerű készítését és az ő révükön állandósultak meg lassan a tipikus idomok, melyek ezután századokon át szokásosak. Csábító föladat lett volna a szokásos formák osztályozásán túl a díszítő részletekbe belé hatolva, az egyes motivumokat is csoportosítani. Erről azonban lemondunk, mert ezen első osztályozásunknál lehetőleg ép példányokra kellett szorítkozni, a töredékesen fönmaradt emlékek nagy zömét el kellett mellőzni, pedig ezek túlnyomó többségben vannak emlékeink nagy készletében és a midőn az egyes motivumokra tér a tanulmány, minden ilyenrel bíró töredék is számottevő tényezővé válik. Ez a föladat tehát fönmarad akkorára, midőn az egész tartomány csonka töredékeit ábráikban együtt birjuk, mint a hogy együtt vannak a fölirataik.

IX. *Sírládák* használata tartományunkban csak a második század óta kezdett terjedni. Valószínű, hogy azóta temetkeztek sírládákba, a mióta a temetkezési ügyet a pannoniai municipiumokban egyéb közhatósági intézményekkel együtt a római jog és fölfogás szerint rendezték.

49. ábra.

Városi lakók a municipium kapuja elé az országutak mentén temetkeztek és ha a városiak sírtábláinak fölállítása tételezte föl az országutak kiépítését, annál inkább kellett e rendezésnek megelőznie a nagytömegű kőládák elhelyezését. Felnöttek sírládái külső terjedelme a két métert jóval túl szokta haladni, magassága az egy métert megközelíti, néha túlhaladja és a szélessége is. A nyilvánosság elé állított kőládák befogadó alsó része egy darab kőből szokott készülni, a födele hosszában megegyezik a láda hosszával, csupán a hosszoldalán megyen túl rajta. Szokásos volt a födél formájában a háztető idomát követni, hossz tengelyében emelkedett, attól kétfelé lejtős volt, a lejtőn legtöbbször a födő téglák tagozását nagyjából átvitték a sírfödéltre és miként a háztető főpárkányán a sarkokban és közben is homloktéglákat alkalmaztak, úgy a sírfödelet két sarkán és sokszor közben is homloktéglákat képviselő fülekkel látták el. Díszes példányokon a fülekre is faragtak ki domborműves díszet, figurálist vagy mást.

Minden sírládának van egy főhomloka, arra vészték a föliratot és azt díszítették, ritkábban történt a mi vidékeinken, hogy a keskeny oldalakat vagy éppen az úttól elfordult, hátsó oldalt is domborművekkel ékítették.

a) A legkevesebb, a mit a kőfaragó tehetett, az volt, hogy az egyik hosszoldalra bevészte a föliratot. Ilyen a Minervinus sírládája,¹ Monimosa dunapentelei sírládáján² legalább négyszögmélyedésbe vészték a föliratot: Julius Herculanus ládáján a föliratos táblát kiemelték a környező sírból.³ Legtöbbször mégis külön keretbe helyezik a föliratot, mely hornyolatból, vagy léczből és hornyolatból alakultak. Ilyen a n. múzeum két aquincumi sírládájának táblája, fölirat nélkül, ugyanott Ursinianus és családjának ládáján is ilyen a fölirata és az aquincumi Aurelius Candidusé; a bécsi múzeumból Petronius Murdinus keretes föliratu sarkophagusát idézhetjük.

b) A föliratot szegélyező keretnek két keskeny oldalán háromszögű füle van (50. ábra), a tabula ansata közönséges fajtája. A falra szegezett albumos táblákról vehették a mintát, mivel a fülön rendszeren mint díszítőmenny rajta van a szög korongos fejének a képe, a fül is ép oly tagozású szokott lenni, mint maga a keret. Van ilyen az óbuda Filatori-gátról a n. múzeumban. Egy T. Flavius Crispinus-féle sírládán a n. múzeumban sávós a fül s a keret és a sáv mellett két lécz közt hornyolat vonul, a szög fejét a fülben rozetta jelzi, körülötte inda vonul. Dunapenteléről két hasonló táblájú láda került a n. múzeumba. Egyikén (Acrae M. Muno) a fülben szögfej, léczből és hornyolatból alakul a tábla és füle.

¹ C. I. L. 3684. ábrája Rómer-Dejardin 90. sz.

² Arch. Ért. 1906, 259. l. 38. ábra.

³ Képét lásd Rómer-Dejardin 162. sz.

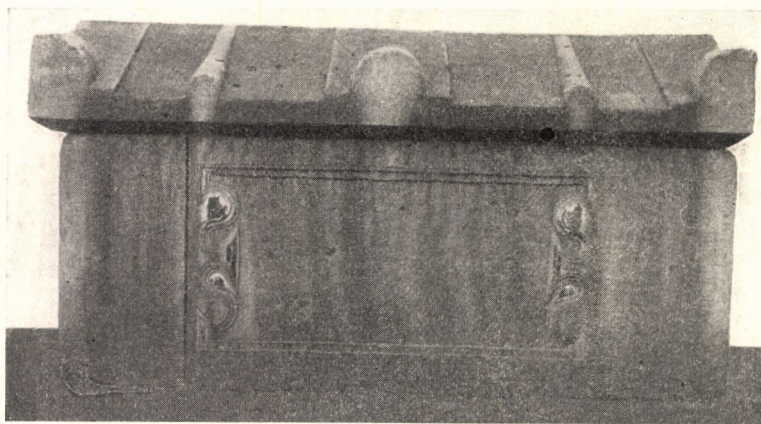

A másikon a háromszögű fülhez csatlakozik két derékszögű sávós keretű mező, mind a három háromszögben rozetta ül.

c) A keret két keskeny oldalán a táblába belenyúló háromszög mintegy ellentétes értelemben képviseli a fület (51. ábra); ilyen van Bécsben Bregetióból.¹ Sokkal gyakoribb, hogyha két szarvforma vagy két szarv és két körded forma nyúlik az írásos mezőbe. Ilyenkor a körhajlások-

50. ábra.

51. ábra.

ban, többször a két szarv közti hajlásban is korongocska vagy rozetta képviseli a szög fejét. Több példát idézhetünk ezekre a fülformákra: Ilyen van Annia Juliana ládáján,² Aurelia Bonosa³ ládáján, a M. Aurelius Flavius-félén, az Aurelius Antoninus ládáján,⁴ a Cl. A. Gesoniusén

¹ C. I. L. III. 4311.

² Rómer-Dejardin 136.

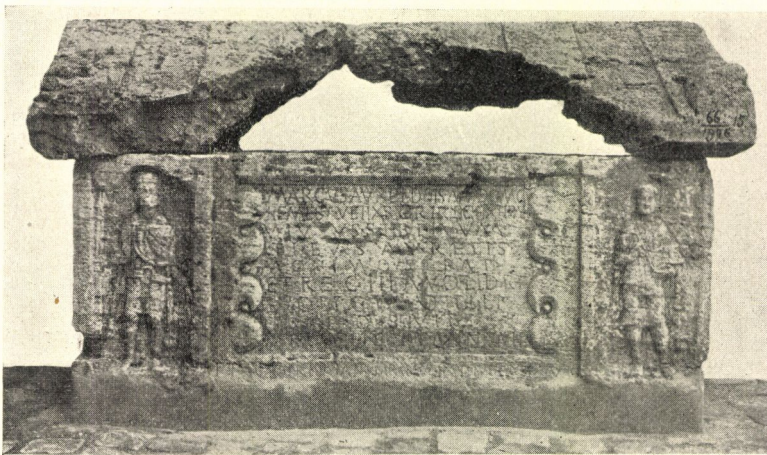
³ U. o. 173.

⁴ U. o. 150. sz.

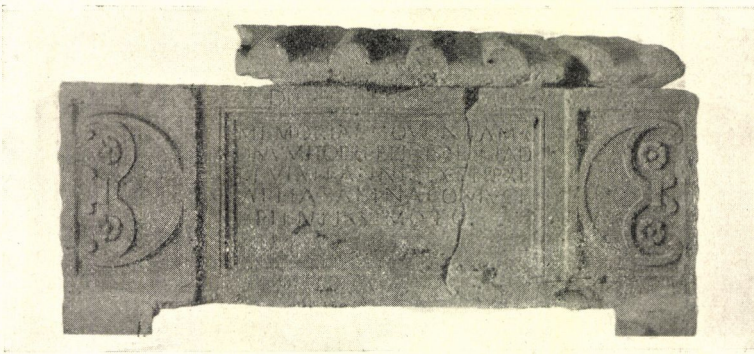

és az intercisai M. Aurelius Sallumas ládáján. Egy fölirat nélküli láda ábráját mintául közöljük (52. ábra).

d) A tábla fülei macedoniai paizs (pelta) formáját öltik. Vonalas rajzban látjuk a fülformát egy fölirat nélküli sírláda oldalán a n. múzeumban. Mint domborúan kifaragott ékítmény megjelenik Omunitor Felix aquincumi ládáján * (53. ábra). A léczekből és hornyolatból alakuló keret

52. ábra.

53. ábra.

szegélyzi a mélyebben fekvő föliratos lapot, a két fül magasabban álló sávós négyszögkeretben áll, a félholdidom két sáva körben kihajlik, középen harántos szallag fogja együvé a két összeérő gömbös végű sávós ágat és a két kiálló gömb közé levelet raktak; a két öbölben két négyszirmú rozetta emlékeztet a szögek fejeire.

Legdíszesebb az ilyfajta fülek alakítása az intercisai Malchianus fél csonka sírládán.**

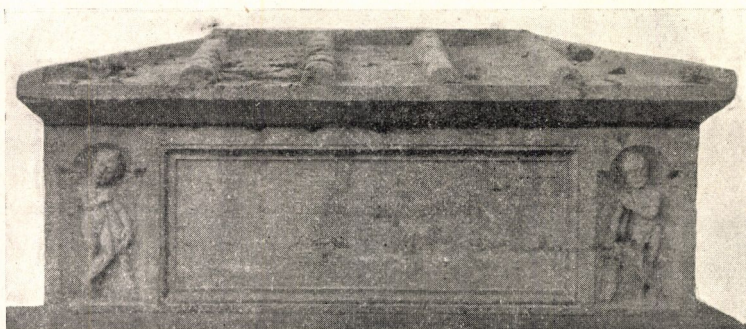
* C. I. L. III. 3657. Römer-Desjardin 130. sz.

** Ismertettem ábrával Arch. Ért. 1906, 258. l. és 37. ábra.

e) Abban a sávos négyszögben, melyet máskor ez a pelta elfoglal, igen gyakran két szárnyas vagy szárny nélküli fáklyáttartó meztelen ifjút állítanak. Milyen kedvelt ez a változat, azt elég világosan tanúsítja az a tény, hogy Aquincumból és vidékéről nem kevesebb mint nyolcz példány van a n. múzeumban, Bregetióból kettő, egy pedig a bécsi múzeumban.¹ A fölíratos lapok kerete ilyenkor vagy a b) vagy a d) változat szerint alakulnak. Egy jól föntartott példány ábráját közöljük mintául (54. ábra).

A fölsorolt öt változat olyan, a milyent minden valamire való kőfaragó készletben szokott tartani, a többi arczképes vagy mythologiai compositiókkal díszített sarkophagok valószínűleg a provinciában szintén kézről-kézre szálló mintakönyvek szerint készült, de mégis gyérebben

54. ábra.

maradtak fönön egyes tartományokban, hogy osztályozni, csoportokba lehessen szedni. Csoportosítások ezekre nézve csak az egész birodalom emlékeinek tekintetbe vételével lehetséges, úgy mint a hogy azt a mythologiai ábrázolásokra végzi a német arch. intézet összefoglaló kiadványa számára Karl Robert tanár.²

Három sírláda bemutatásával zárjuk be áttekintésünket. Egyikén, mely Gyermelről (Komárom m.) került a n. múzeumba³ (55. ábra), a vonalas keret két oldalsó szélén két léczkeretű kerek fülkében mellkép domborodik ki, a keret csücskéiben egy-egy rozetta tölti be a helyet, a fölírat számára a két medaillon közé eső tért használták föl és medaillonba a mellkép mellé az illető egyén nevét is vésték. Csak föltevés-kép állítjuk, hogy a hossz-négyszögű tábla valamikor sarkopha-

¹ Néhánynak az ábráját lásd Römer-Dejardinnél 142., 157. és 191. sz. és Arch. Ért. 1906, 259. l. 35. és 36. ábra.

² Die antiken Sarkophag-Reliefs II. és III. k. Berlin. Ebben a munkában a Pannoniában előkerült mythologiai domborművek is befoglaltatnak, a miért e helyütt a sírládák ez a csoportja elmaradhatott.

³ C. I. L. III. 3659. és Römer-Dejardin 382. sz.

gus hosszoldalát ékítette, lehet, hogy kezdettől fogva egy sírhelyet bekerítő falba vagy nagyobb sírépületbe volt beleillesztve.

Egy részben megcsonkult díszes sírládát őriznek Bécsben a cs. múzeumban* (56. ábra). A föliratos lap kerete a harmadik változatnál ismertetett schemát követi, mellette a bal fülkében sisakos, sagumos, különben meztelen katona két pilumot tart fölemelt jobbjával, a jobbik fülkében ugyancsak sisakos, sagumos katona jobbjával lándzsát tart, bal-

55. ábra.

56. ábra.

jával parazoniumot. A láda (itt nem látható) két keskeny oldalát is diszítették domborművekkel, a bal oldalon jobbra haladó lovas, előtte fátylás (?) egyén, a jobb oldalon katona és diplomát (?) baljával fogó ember van ábrázolva. A fődél szélén közepett félkörű fülke, benne az elhunyt ágyon fekvő alakja, jobbjával billikomot tart. A két sarokfűl közül a jobboldali letört, a baloldalin tekercset tartó álló egyén alakja domborodik ki.

* C. I. L. III. 4313.

Intercisai emlékekkel zárjuk be a sort. M. Aurelius Deisma sírládájával, melynek födelét még régi időkben óriási erővel két oldalt kicsorbították, hogy kirabolják, a mi a legtöbb sírládának a sorsa volt, mert az utak mentén magukra vonták a sírrablók figyelmét. A mélyített mezőbe vésett föliratot oly keret szegélyezi, minőre a harmadik változatunk mutatott. Mellette két fülkének maradt hely. A baloldali-ban katonát látunk, a ki jobbjában két pilumot tart, balját paizsára helyezi. Testét a térdig ujjas tunica borítja, nagy gyűrűs csatú öv fogja körül derekát, erről csüng le balján a parazonium. A jobboldali fülkében hasonló öltözetű polgári egyén áll, jobbjában strigilisfélét tart, baljában diptychont.

A bécsi és dunapentelei sírládák rokon dispositiója mutatja, hogy a kőművesek mintái közt voltak olyanok, melyeket jobbmódú katonák vagy veteranusok számára bizonyos schema szerint készítettek. Ennek a schemának másutt is látni nyomát.

X. Kápolnaszerű síremlékek, melyek fülkeszerűen a sírhelyen épültek és egy-egy dombormű vagy szobor befogadására szolgáltak, nagyobb számmal épültek tartományunkban, mint eleve föltételezni lehetett. Négy ily aediculának a maradványait ismertettem Intercisából,¹ azóta a számuk ismét gyarapodott. Már régebben is voltak a n. múzeumban Aquincumból és vidékéről emlékekből származó oldalfalak vagy ilyeneknek töredékei. A legismeretesebb a dunaföldvári fal,² melynek egyik oldalán eraviscus asszony tálban sisciput-ot visz, a másik oldalán pedig női alak lejtős lépést jár; hasonlókép ismeretes a töki emlék Tinnyén Vásárhelyi Géza birtokában³ és vannak ily aediculákból származó falak vagy részleteik az aquincumi múzeumban és másutt, úgy, hogy legalább is másfél tucatra tehető ezek alapján az eddig kinyomozott sírkápolnák száma. Nem czélunk az egyes falakat itt egyenként ismertetni, bár ez érdekes föladat volna, mivel elég gyakori rajtuk a mythologiai ábrázolás és váltakoznak vele az elhunytak életéből merített jelenetek. Az egyes emlékek beható ismertetése sem vinne közelebb az itt szándékba vett csoportosító osztályozáshoz; ilyen csak oly helyütt lehetséges, a hol nagyobb számmal ép emlékek is maradtak.⁴ Együtt látni ily ép aediculákat Ferencz Ferdinánd főherczeg bécsi múzeumában⁵ a 247, 262, 263. számok alatt. Mind a három négyszögalapú fülke, a két falat homlokpillér vagy oszlop szegélyezi, rajta fekszik a két

¹ Arch. Ért. 1906. 250—257.

² Arch. Ért. 1885. 31. l.

³ Budapest Régiségei IV. k. 38. és 42. l.

⁴ Egy oszlopos sírkápolna maradványaiból rekonstruált képet ism. Kubitschek Bilder-Atlas der Carnuntische Alterthümer 118. rajz.

⁵ Beatrix-utca 25; most készül leirólajstroma, itt csupán az emlékek számára hivatkozhattunk, de a lelhelyekre nem.

szárnyú tető és elül orom (263) vagy körszelvényű ív (247. és 262.) vonul az oromszög alatt. Mindegyiken az orom két hajlásán sírtörző oroszlán fekszik. A falak külsejét, némelyiken a belsőt is, növényi vagy figurális domborművek díszítik és a szemközti falon a tetőtől védve egyszer férfi és nő (263), máskor tógás férfi áll (262. sz.), a harmadik emléken pedig két sorban egymás fölött, a felsőben három mellkép, az alsóban két mellkép domborodik ki. A három emlékről az a benyomásom volt, hogy azokat egyenként egy-egy darab kőből faragták ki.

Ellenben a Pannoniából ismert sok részlet után ítélve rendszerint legalább három álló falból és a borító tetőből alakultak, sőt valószínű, hogy a sokszor mintegy méteres magasságú dombormű, vadászjele-netekkel vagy járó kocsikkal és hasonlókkal falak alsó talapzatai vagy felső párkányai lehettek. Néhány ilyent is bemutattam az intercisai emlékek tárgyalásánál.*

Az aediculák kapcsán említtem a síremlékek korongós formájú fajtáját. Néhányat közzétettem a n. múzeum legrégibb sírtáblái között.** A korongon csupán egy vagy több mellképnek van helye, a korong fölött néha oromszerű párkány áll és a korongot vagy talapzatát arra teszi alkalmassá, hogy fölállítják vagy hátul kiálló dúcza egy falhoz való erősítésre szolgál. Föliratnak nincs rajta helye, azért azt kell hinni, hogy a fölirat azon a falon vagy talapzaton volt, melylyel a korongot egybekapcsolták. Lehetett az hosszánegyszögű tábla vagy a sírhelyet bekerítő fal is; de lehetett az ily korongos mellképnek kis kápolnák fülkéjében is helye. Legnagyobb számmal a szomszédos Noricumból ismeretesek e korongos emlékek, a gráci Joanneum udvarán négyet látni, mind Seckauból való, egy ötödik azon a révén csatlakozik hozzájuk, hogy a két mellképet két bőségszarv szegélyezi oldalt és az talapzataból emelkedik; a felső befejezés hasonlít hosszánegyszögű ormos táblákéhoz acroteriumok nélkül; az orom fölötti háromszögökben tengeri griffek vannak.

Ily korongos fajtájú síremlék Daciában is előfordul, a hol különösen a nagyszebeni múzeumban jegyeztem föl néhány példányt. Kielégítő fölvilágosítást ennek az emlékformának a használatáról még nem adhatunk.

Végül csak röviden kívánunk reá utalni egy magára álló romra, az ú. n. petronelli pogány kapúra, melyről újabban kiderítették, hogy négy pilléren nyugvó s négy íves átjárással bíró tekintélyes emeletes épület volt, olyan, a milyen egy Kilikiában Kelenderisben ma is fönálló

* Arch. Ért. 1906. 254. sz.

** 13. és 14. táblák 64—67. sz. alatt.

kisebb sírépület.* Pannonia területén ez eddig a legnagyobb tömegű emlék. Hogy ily tetemesebb sírépületekben valószínűleg a tartomány más helyein sem volt hiány, annál inkább föltehetjük, mert a duna-menti és Dráva Száva közti római polgárság vagyonságáról ásatásaink mindig több és több szembetűnő tanúságot nyújtanak.

Budapest, 1907 augusztus 14.

Hampel József.

KÖPCSENYI VISELET A XVIII. SZÁZADBAN.

(Nyolcz képes melléklettel.)

A határszéli vármegyék népviseletére, szokásaira, nyelvére és általában kulturájára a szomszédos országok természetesen nagy befolyással vannak.

A multban, a midőn az általános európai divat nivelláló hatása még nem érvényesült annyira és nem semmisített meg annyi ősi népies elemet, mint ma, a fentebb említett befolyás még inkább kimutatható.

Becsés adatokat tartalmaz e tekintetben a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának egy aquarellekkel illusztrált német kézírata 1808-ból, melynek szerzője és festője *Pacsich János* s a mely Köpcsény és az Ausztriával határos mosonmegyei falvak lakosságának száz évvel ezelőtti viseletéről igen pontos és megbízható képeket tartalmaz.**

Látjuk ezeken, hogy a magyar sujtás és vitézkötés egyaránt átmegy a német és horvát parasztlegények kabátjaira és zekéire, hogy a prémes mentét, bekecsét és bundát, valamint az ingvállat a horvátok változatlanul átveszik, hogy a cigány akkor és ottan is teljesen magyarnak vallotta magát s magyar nemzeti ruhát viselt, akárcsak mostani cigány muzsikusaink a külföldön s hogy a horvát dudás paraszt, a ki velük egy bandában játszik, szintén fölvette a magyar ruhát.

Köpcsény viseletének jellege már városi és így polgári, mely Bécs közelségénél fogva is francziás-német típusú. Így például 3-ik táblánk polgári leányalakja mintha egy franczia divatlapról volna levéve. Ugyanez áll az elnémetesített zsidóságra nézve is. Az egyes képeket a következőkben méltatjuk:

1. *Köpcsényi horvát és német legények dulakodnak.* Az első horvát legény széles karimájú fekete nemezkalapot visel, széles sárga selyemszalaggal, mely mellett három pávatoll van, arcza bajusz- és szakálltalan. Felső testét fehér ing fedi, melyre vállpántos és oldalt gombolós és vörös selyemmel szegett meggy szín szövetből készült mellény van öltve. Ez alól az ing czombközépig kilóg. Szűk kék posztónadrágja magasszáru fekete bőrcsizmába van húzva.

* Lásd a régi rom képeit W. Kubitschek Bilder-Atlas der carnuntischen Alterthümer Wien 1900, 36—39; a rom helyreállításának képeit u. o. 31—34, a kelenderisi sírépület képét u. o. 35. sz.

** *Johann Pacsich*, k. k. Rittmeister in Pension. Volkstrachten zu Kittsee (Köpcsény) in der Wieselburger gspanschaft nach der Natur, 1808 gezeichnet. 10 lap. Folio. Germ. 984. szám.

A második alak egy német parasztleány, a kinek keskeny karimájú, lapos, fekete szallagos nemezkalapja mellette a földön hever, sötétbarna posztóból készült s csak derékig érő kurta dolmányt visel, melynek ujjá hajtókás és két, oldalt zsebe van, melyeknek ellenzójén hat-hat lapos fémgomb van felvarrva díszítésül. Fekete nadrágja térdig ér, ezen alul fehér gyapotharisnyát és fémcstos, fekete bőrből való félczipőt visel.

Az ezzel birkózó harmadik alak szintén német leány, csaknem úgy öltözve, mint a másik, csak hogy ennek kék posztódolmánya van, harisnyája is kék és lábbelije magasszárú bakkancs.

A negyedik alak már ismét horvát leány, világoskék dolmányban, mely alól a nadrágba be nem húzott ing kilátszik, szűk kék nadrágban és hosszú szárú fekete csizmában. Dolmány és nadrág világosabb kék zsinórral kihányt vitézkötésekkel díszített. Féldinnye-alakú kék posztósapkája fekete báránybőrrel szegett és bélelt.

A birkózók felé egy köpcsényi német leány siet, a kinek fején vattázott és levarrott fehér perkal-fejkötő van. Kék csikos szövetű és kihajtott elejű kurta derekának fehér ingvállas ujjá van. Nyakában kis fehér kendő, piros szövetű kurta szoknyája fölött fehér kötényt, lábain kék gyapotharisnyát és fekete bőrpapucsot visel.

2. *Horvát parasztviselet Mosonmegyéből és Köpcsényből.* Az első női alak feje fehér kendővel van bekötve, melynek két vége hátul lelóg. A derék elől halványkék selyemszalaggal van fűzve. Alul világos meggyszínnel szegett szoknyája kék szövet, mely felett fehér kötényt visel. E felébe öltve hosszú felöltőt hord, melynek ujjai és az egész kabát köröskörül barna prémmel szegett. Lábán fekete bőrczipők.

A mellette hátul álló öreg paraszt vállig érő, hosszú hajat hord és keskeny karimájú, fekete nemezkalapot, hátul zsinóros és derékba szabott, két oldalt zsebbel ellátott és térdig érő, prémmel szegett sötétkék kabátot, ugyanolyan színű szűk nadrágot és magas, hátul csúcsba vágott szárú fekete bőrcsizmát visel.

A mellette szembe álló férfi hosszú, vállig érő hajat és bajuszt hord. Fején széles karimájú nagy, lapos, fekete nemezkalap, sűrűn apró gombos, hosszú piros mellény, mely alól az ing hosszan kilóg és nincsen a nadrágba kötve, világoskék, szűk nadrág, felálló gallérú, szürkés kék posztókabát, fekete zsinóros vitézkötéssel. A kabát alul barna bőrral van bélelve, s ugyanilyen nagy bőrfoltokkal van kívülről mindkét ujjának könyöke is a kopás ellen megvédve. Lábán magas szárú és elől szívformára vágott, sárga selyemmel szegett s a közép rózsából lelógó, nagy sárga selyembojttal díszített fekete bőrből készült csizmát visel.

A kép negyedik alakja egy menyecske, a ki fején konty-fejkötőt visel, a mely kék selyemmel kivarrott s piros selyemfodorral és csokorral díszített fehér pikéből készült. Derékán fehér vászonfodros és puffos ujjú piros szövet vállfűző, mely hátul és elöl négy soros hamis aranyaladdal szegett és díszített. Sok ránczba szedett sötétzöld szövetszoknyája alul négy soros sárga szallaggal díszített. Fehér köténye piros szallaggal van felkötve. Lábán piros csizmát visel.

3. *Köpcsényi polgárok.* Az első, botjára könyöklő alak német mesterlegény, teljesen francziásan öltözködve. Fején óriási, lapos, háromszögletű nemezkalap. Csak körszakállt hord. Nyaka köré fekete nyakkendő van csavarva. Francia szabású, hosszú aljú, derékba szabott, hajtókás ujjú, térdig érő fekete posztókabátot, magas felálló gallérú, apró, sok gombú, sárga posztómellényt, ugyanilyen nadrágot és magasszárú, fekete bőrből készült csizmát visel.

A vele szemben álló, csupaszképű, hosszúhajú német polgár öltözete félmagas, széles karimájú nemezkalap, nyaka köré csavart kék nyakkendő, kettős elejű, végig gombolós, magas gallérú, ujjhajtókás és oldalt két ellenzős zsebbel ellátott sötétszürke kabát, melynek ujján is van egy legombolható ellenzős zseb, hasonló szövettű térdnadrág, fehér gyapotharisnya és kurtaszárú csizma.

Mellettük egymás kezét tartva, egy polgárleány és egy pinczér állanak. A leány a kor francia empire-divatja szerint öltözött. Fején rózsaszínű, csipkével szegett magas konyt-főkötő, füleiben hosszú függő, mélyen kivágott és fodorral szegélyezett galambszín derék, hosszú világoskék szoknya s fent fodorral szegett és egészen a hónalj alá kötött széles, fehér, perkal kötény, lábain fehér harisnya és bőr félcipő.

A pinczér homlokba fésült haját, körszakállt, nyaka köré csavart fehér nyakkendőt, magas gallérú, elől kihajtott rózsaszín szövetsmellényt, sötétszürke, zsebhajtókás, frakkszerűleg vágott, kihajtott elejű kabátot és hasonló színű szűk nadrágot visel. Derékára hosszú fehér kötény van kötve, övébe kanál és kés van dugva és világoskék posztóból készült felhajtott karimájú sapkáját jobb kezében tartja. Lábán kurtaszárú fekete bőrcsizma.

E fiatal párt látható örömmel nézi egy botra támaszkodó öreg, a ki felhajtott karimájú háromszögletű nemezkalapot, nagy ujjhajtókás, egyenes hátú, elől sűrűn gombos, felálló galléros s oldalt hármass gombolójú, ellenzős zsebű fekete posztókabátot, hosszú szövetsmellényt, fekete térdnadrágot, fehér gyapotharisnyát s fekete bőr félcipőt visel, melynek előnyulványa arra enged következtetni, hogy viselt csizmából lett kivágva.

4. *Köpcsényi polgárok.* Első sorban ismét két alakot látunk szemben állani. Egy cipész egy pár papucsot nyújt át egy horvát polgárasszonynak. A suszter felhajtott karimájú, sötétkék bársonysapkát, kihajtott elejű s ujjhajtókás, frakkszerű kabátot, többszörösen nyaka köré csavart fekete nyakkendőt, sárga mellényt, nyakába akasztott és térdén alul érő zöld posztókötényt, szürke nadrágot és hosszúszerű fekete bőrcsizmát visel. Míg jobbjaival sapkáját megemeli, bal kezével egy pár papucsot nyújt előre. A vele szemben álló horvát nő öltözete, színre nézve is teljesen megegyezik a 2-ik tábla első alakjával, csak hogy ez a viseletet hátulról mutatja s így látjuk, hogy a prémes szegélyű, hosszú felöltő két szárnya félre van húzva és hátul összeakasztva, hogy a járást ne akadályozza.

A harmadik alak öreg horvát polgár, hosszú, derékba szabott sötétkék téli kabátba, mely köröskörül és zsebeinél is prémmel szegett. Fején szintén széles prémmel szegett sapka, lábán magasszárú csizma.

Mellette szintén egy horvát polgári rendű férfi áll, fején lapos tetejű

magas, fekete báránybőr sapka. Hosszú hajat visel és arcza, mint a többi férfi-alakoké is, szakáll- és bajusztalan. Egész öltözete egy formaszinű, kék posztóból készült. Az alacsony gallérú fehér ingre van felvéve a felálló gallérú kabát s erre felöltve viseli a barna prémmel szegett, derékba szabott s oldalzsebekkel ellátott bekecset. Mindkettő fekete zsinörgombolókkal van ellátva. Lábán, fent elül csúcsba vágott szárú s lelógó bojtjal díszített magasszárú fekete bőrcsizma.

5. *Muzsikuskok és horvát parasztok Köpcsényből.* A szemben álló hajadon fővel ábrázolt két zenész közül az első a hegedűt játszó cigány. Hosszú haja vállára ér. Fehér inget, elől szétnyitott és sárga rézgombos, oldalzsebes kék posztómellényt, panyókára vetett fehér bárányprémes, hosszú ujjú, sárgarézgombos, kék posztómentét, sárga zsinór vitézkötéssel díszített szűk piros posztónadrágot, csúcsba vágott magasszárú, sárga zsinórral szegett és ugyanolyan bojtjal díszített fekete csizmát visel. A másik zenész oláh dudás paraszt. Ez is hosszú hajat és bajuszt hord. Öltözete: fehér ing, elől nyitott, barna mellény, panyókára vetett, hosszú ujjú s fekete bárányprémmel bélelt és szegett mente, szűk kék posztónadrág és elől szívformán vágott, magasszárú, fekete csizma. Jobb vállára vetve, jobb hóna alatt tartja a kecskebördudát, míg bal karjára reá van szíjjazva s bal karja alatt tartja a fújtatót, melynek fuvócsöve beleszolgál a duda testébe. E közben mindkét kezének ujjait a duda szárának lyukain tartja. A duda felfelé hajló trombitája fából díszesen faragott. A duda második trombitájának hosszú nyúlványa hátul egészen bokájáig ér.

A másik két alak ifjú jómódú horvát parasztpárt ábrázol. A férfi széles karimájú, lapos tetejű fekete nemezkalapot, vállra omló, hosszú hajat visel és sem bajusza, sem szakálla nincsen. Nyaka köré kendő van csavarva. Öltözete sötétkék posztóból készült, hátul derékba szabott, két oldalt zsebbel ellátott, bokáig érő hosszú és sárga rókaprémmel szegett télikabát vagy bunda, melyet elől hat pár kétsoros sárgarézgombos és fekete zsinóros gomboló tart össze. Lábán fekete bőrcsizma. Az asszony feje fehér vászonkendővel van bekötve, mely alatt a fentebbi 2-ik táblánál már leírt konytyfőkötő körvonalai kilátszanak. Egész testét épen olyan télikabát fedi, mint a férfié, csak hogy ez valamivel kurtább, úgy hogy alul mintegy arasnyira a piros szoknya kilátszik. Ez is fekete csizmát visel.

6. *Mulató legények Köpcsényben.* Egy német és egy horvát parasztlegény, cigány és horvát dudás mellett mulatnak. A legények borotvált arcúak, míg a cigány és a dudás kipödrött bajuszt viselnek s mindannyian hosszú hajat hordanak. Az első német parasztlegény széles karimájú, lapostetejű, nagy, fekete nemezkalapot visel, melyről hosszú piros selyemszalag leng, nyakán csavart fekete nyakkendő, derékba szabott s oldalt nyíló zsebekkel ellátott kurta, barna posztókabátot, sárga zsinóros, sötétkék szűk nadrágot s nagy kék bojtos, szívformán vágott magasszárú fekete csizmát visel.

A vele szemben álló hegedűlő cigány lapostetejű, keskeny karimájú, félmagas, czilinderszerű, fekete nemezkalapot visel, mellénye piros, nadrágja sötétkék posztóból készült, alul begombolható és oldalt végig gombokkal díszí-

tett, mint a hogy ez időben a somogyi kanászok és pandurok is viselik. Felöltője sárga sujtásos és fekete prémmel szegett zöld posztóbekecs. Csizmája fekete.

A mellette álló horvát dudás, féldinnye-alakú, czikkekre osztott piros posztóból készült s elül magasabban, hátul keskenyebben, barna prémmel szegélyezett sapkát visel. Egyébként úgy van öltözve, mint az előző táblán láttuk; csakhogy bekecsé itten fel van öltve s a dudát itt oldalról látjuk, látva azt is, hogy azt nem szájba fogott síppal, hanem a bal hóna alatt levő fujtatóval fújja.

A horvát legény kisebbfajta fekete nemezkalapot, fekete nyakkendőt, piros posztómellényt, fekete sujtásos, apró fémgombos és zsinörgombolós, egyenesen vágott zsebű, derékba szabott, kék posztókabátot, ugyanolyan szűk nadrágot s elől szívformán vágott, kék bojtos, magasszárú csizmát visel.

7. Következő képünkön egy *köpcsényi parasztleányt* látunk, hajában nagy konty-fésűvel, nyakába vetett háromszögletű fehér kendővel, piros vállfűzőben, felgyűrt ujjakkal, melyekből a meztelen karok könyökön felül kilátszanak és sötétbarna szoknyában nagy fehér vászonköténnyel. E képen az előtérben összefont karokkal áll egy *mosonmegyei mészáros*, borotválkozott arczczal, félmagas czilinderkalapban, körülsavart fehér nyakkendővel, piros posztómellényben, oldalzsebes, kurta, sötétkék posztókabát, ugyanilyen szűk nadrág és egyenesen vágott hosszúszerű fekete csizmában.

A *köpcsényi sintért* német parasztruhába látjuk öltözve. Fején hosszúszerű borzas fekete báránybőrsapka (Pudelmütze), ugyanilyen bőrrel szegett és bélelt, derékba szabott sötétzöld posztókabát, ugyanilyen színű nadrág, kétoldalt a csizmaszár fölött négy-négy gombbal. Lábán lehajtott szárú, nagy fekete bőrcsizmák, sarkain jégpatkókkal. Vállán keresztülvetve nagy fekete bőrtarisnya. Arcza borotvált. Kezei rókaprémrel szegett szürke keztyűk, jobb kezében görcsös botot hord.

Ez a costümkép különben arczkép is egyszersmind. A festő odajegyzi mellé, hogy ez a sintér minden javainak és életének is feláldozásával az 1808-iki árvíz alkalmával a szomszédos községek lakóinak életét megmentette. Nevét azonban nem jegyezte fel.

8. Utolsó két képünk a hazai zsidóság mult századi viseletére nézve szolgál érdekes felvilágosítással.

Az első az egyházi, a ki az istentisztelet előtt sorba járja a hívek házait és figyelmeztetésül fakalapácsával megkopogtatja azok ajtait.

Öltözete felhajtott, hátul szélesebb és elől keskenyebb karimájú fekete posztósapka, melynek tetejébe van feltéve a felgyűrt szélű, háromszögletű francia nemezkalap, lehajtott gallérú fehér ing, hat gombra való hosszú, barna posztómellény, térden alul érő fémgombos, hosszú, sötétbarna posztókabát, szallaggal megkötött, fekete posztó térdnadrág, fehér gyapotharisnyák és fekete félcipő. Bal kezére húzva sötétkék szövetből készült karmantyút visel. Bajuszt és körszakállt hord.

A másik alak egy jómódú zsidó polgár, a ki a hívó kopogtatásra a pirosszegélyű fehér kendőbe csavart imádságoskönyvvel hóna alatt, a zsinagógába megyen.

Ennek öltözete is olyan, mint az egyházfié, csak hogy választékosabb, nyakkendője kék és egész öltözete, még harisnyája is fekete, kabátja derékba szabott és két szárnya elől erősen kivágott.

Dr. Szendrei János.

A KISHEGYESI RÉGIBB KÖZÉPKORI TEMETŐ.

1906. évi január első felében, a kishegyes-feketehegyi törvényhatósági műút kiépítése alkalmával, az ott dolgozó munkások Kishegyes fő-utcájának Szeghegy felé eső végén, az u. n. «sárga-gödör» mellett, ősi sírokra bukkantak. A felásott sírokból fekete edénykék, elrozsdásodott vas- és bronztárgyak kerültek felszínre. A kiemelt tárgyak legtöbbje azonban elkallódott.

A sírbontások hírére Greiner Endre kishegyesi tanító figyelmessé lőn s a még megmenthető tárgyakat összegyűjtötte és a «Bács-Bodrog vmegyei történelmi társulat» múzeumába beküldötte.

A rendelkezésemre álló adatokból konstatálhatom, hogy a munkások 42 sírt ástak fel. Ezek közül 10-nek a felbontásánál Greiner is jelen volt. Ezenfölül Greiner maga is felbontott három sírt. Mindegyikben talált egy-egy bögrét, melyek közül az egyik a fej jobbfelőli részénél, a másik a térd táján, a harmadik a lábfejeknél feküdt.

A múzeumba beszállított érdekes leletek láttára Trencsény Károly, a «Bács-Bodrog vármegyei tört. társulat» titkára, márczius 21-én kiszállt a helyszínére s jelenlétében újra három sír került felbontásra. Az egyikben mozsáralakú kis bögre, egy pár fülbevaló; a másikban szintén egy bögre cserepei s valami bronz szíjdiszítvány; a harmadikban pedig egy orsógomb találatott.

A titkár jelentése kapcsán a «Bács-Bodrog vármegyei tört. társulat» megbízott, hogy e nagyérdekű temetőt tanulmányozzam és hogy az ott végzendő ásásokat vezessem. Ezen megbízatásnak eleget teendő: április 9-én Kishegyesre utaztam.

A sírmező a község délkeleti végén, a Krivája-ér felé szeliden hajló Telecska-háton fekszik. A dombos-völgyes vidék — a dús legelővel szegett völgyek ölet öntöző Krivájával — már az ősidőkben is olyan arculattal bírhatott, a hol szívesen megtelepedett az ember.

A nyert felvilágosítások után megállapíthattam, hogy rendszeres temetővel van dolgunk, a melyben a sírok sorosak. A műút planirozása közben a dombhátról annyira lehordták a földet, hogy ezen a részen a sírok földszint estek; a völgybe hajló keleti részen azonban, — a hol a fedő réteg érintetlen maradt — egyik-másik sír mélysége a két métert is meghaladja.

Ha a felső talajréteget eltávolítjuk, a sírgödrök helyének alakú rajza élesen elüt az alsó sárga anyagtalajtól. — A sírok egymástól való távolsága 3—3 1/2 m. Irányuk ÉK—DNy. A test hanyatt nyújtott helyzetben fekszik úgy, hogy a fej következetesen északkeleti irányban van. A karok szorosan az oldalak mellett nyújtóznak. Férfiak, nők, gyermekek; szegények és gazdagok vegyesen temetkeztek. Csupán egy esetben tapasztaltuk, hogy férfi és

nő (talán férj és feleség) közös sírba került. A többek között feldúlt sírral is találkoztunk, a mi az utódok által elkövetett sírrablás ténye mellett látszik bizonyítani. Az eltemetettet puha aljra fektették. A sír kibélelésére szőrös bőrt, mohát vagy turfát használhattak, mely körülményt a sírokban talált e nemű maradványok kétségtelenül igazolják.

A ruházat minéműségére némi világosságot vet az egyik öv-csat mellső oldalára taaadt szöttes lenyomat, mely finom szálaival a mai — kender-fonálból készült — házi-vászonra emlékeztet. E tekintetből érdekesek még az egyik bronzpántba szorított heveder megmaradt foszlányai és azon kidolgozott bőr-maradványok, melyek az eltemetett övének alkotórészei voltak.

Koporsójuk nem volt, de több sír oldalán korhadt famaradványokat s egyik-másikban vaskapcsokat találtunk, a miből azt következtethetem, hogy e népnél a sírok oldalainak fával való kibélelése is szokásos volt.

A sírokban lelt fekete, durva művű bögrék és az azok mellé helyezett kisebb-nagyobb emlősök csontjai, de legfőképp a kisebb, tyűkféle szárnyasoktól eredő csontok, tojáshéjak, halcsigolyák, faszéntörmelékek és égett állati csontdarabkák mind azt mutatják, hogy az eltemetettek részére étel- és italféléket tettek a sírba. Mindezeket legtöbbször a lábak mellett, de egyes esetekben a fej közelében találtuk.

A sírok leggyakoribb melléklete a kés, melyet hol a jobb, hol a bal-kézben tart az eltemetett. A ruházat tartozékai: az övcsat és a szíjvégek. A szegényebbek sírjaiban az övcsat vasból való; a gazdagabbak felszerelése azonban bronz. A szíjdíszítmények ornamentikája a hun-szarmata indás és griffes motívumokat tárja elének. A női sírok ékszertárgyai szintén a hazai régibb középkori sírmezőkön talált e nemű emlékeink ismeretes formáira emlékeztetnek.

A kishegyesi temetőből előkerült leletek, a szentesi régibb középkori temetőből¹ származó emlékekkel vannak legközelebbi rokonságban. Ha e két temető leleteit összevetjük, első tekintetre felismerjük, hogy mind a kettőt egy és ugyanazon időben, egy és ugyanazon vagy legalább is rokonnép használta. Legjellemzőbb tárgyaink a lovas sírból valók, melyek meghatározás tekintetében nem hagynak fenn kétséget az iránt, hogy temetőnk az avar-korból való.

A kishegyesi sírmező folytatólagos kutatására szeptember 3-án, majd ismét november 8-án került sor. Az eddig felásott sírok száma: 78. Ezzel azonban még nincsen kimerítve a temető. Az ásatások során kitűnt, hogy a temető déli oldala a Varga Mihály-féle kert kerítésén túl nem terjed, de behúzódik a kelet irányban fekvő Szabó Antal-féle beltelekre.

Az egyes sírok pontos leírását és a leleteknek összetartozandóság szerint való csoportosítását az alábbiakban adom. A mellékletek miként való elhelyezésének leírását — a rendszeres kutatást megelőző sírbontásoknál — nélkülözzük.² A hiányt tehát csak részben pótolja az általam és később Greiner által is vezetett részletes jegyzék.³

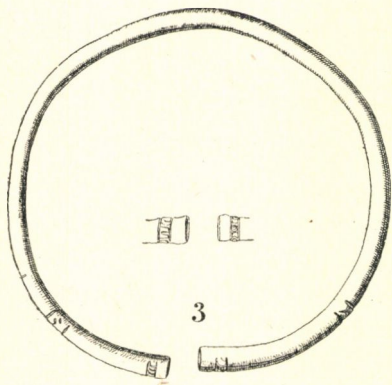
¹ «Arch. Ért.» 1906. évf. 292—302. l.

² Ezek az 1—48. sz. sírok.

³ Lásd a 49. sírtól kezdődőleg.

1-ső sír. a) Díszkorong. Megaranyozott ezüst lemezből van préselve. Kerületét, — gyöngysor-alakban, félgömb alakú dudorok szegélyezik. Belül,

1. sír. d) $\frac{2}{3}$ n.

apró gyöngysor között futó $\text{v} \text{v} \text{v}$ vonal díszíti. A központi kerek nyílásban végződő áttört művü mustra hatküllös csillagképet mutat. Átmérője 4.4 cm. Sérült. b) Díszkorong. Lemeze bronz. Ez is gyöngysorszerűen helyezkedő tojásdad-alakú dudorokkal van beszegve, s beljebb, pontsorokból alakított körbe rajzolt nyolcz-küllös csillagmintával van áttörve. Központi nyílása kerek. Drótfüleskéje van. — Átmérője 4 cm. Ez is sérült. c) Fülbevalók. Egyiknek a karikája ép. Bronz. Hengerded szárának végei oldalt nyitottak és arányosan elosztott gyűrű-pántokkal van

díszítve. Alsó részén külön tagolt gyöngytartó tüske fityeg. d) Bronz karperecz. (Ábra). Végei tompák és nyitottak. Síma bronzdrótból való. A tompa végeket párhuzamosan és körben körülfutó két vonal díszíti; ugyanez a díszítés a végektől 2 cm.-nyire ismétlődik. Átmérője 7.5 cm. Lesúrolt.

2. sír. a) Vaskarika. A kiemelés alkalmával 8 darabba tört. Átmérője 9 cm. b) Vascsat. Négyszögű kerete két darabba tört. c) Faragott csonthen-

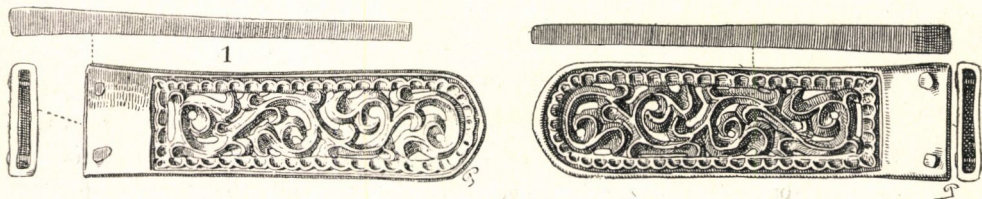
2. sír. c) $\frac{2}{3}$ n.

ger, (ábra): Végig üres. Hat részre tagolt körülfutó abroncsokkal van díszítve. d) Gyöngyszem. 3 drb. felébetört, irizáló, üvegből. A sír fenekén tojáshejat és elkorhadtt famaradványt találtunk.

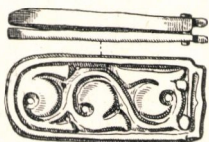
3. sír. a) Szíjvég. (Ábrák). Tömör bronzöntvény. Vége félkörben hajlik. A szíj befogadására való része négyszögalakú, síma különtagolt és két pántszeggel van átütve. A díszített rész $\text{v} \text{v} \text{v} \text{v}$ vonalas keretbe foglalt, áttört műleveles indát mutat. Az inda négy fordulatot ír le. Hossza 8 cm.; szélessége 2.2. b) Szíjvég. Két egymást fedő áttört művü bronzöntvényből van összepántolva. Díszítménye háromfordulatú inda. Hossza: 3.8 cm; szélessége: 1.5 cm. c) Ugyanilyen szíjvég, csak hogy a két lemez különvált. d) Szíjpánt. Bronz. Csuklós; kéttagú. Levélmintás. A nagyobb tag egyik oldala sérült. Teljes hossza: 3.5 cm.; szélessége 1.2 x 2 cm. e) Szíjpánt. Ugyanaz a minta, mint az előbbeni. f) Szíjdíszítmény. Áttört művü bronzöntvény, 3 aklasszeggel. Díszítése a d) és e) mintájával rokonjellegű. g) Szíjpánt, az u. n. «piskóta-dísz». Kerek tagozatú középrészében félgömbfejú pántszeg van. Bronz. Felületén az aranyozás nyomai látszanak. Hossza 6.5 cm. h) Orsógomb. Barnára égetett agyagból van készítve. Letompított kettős kúp-alakú. Síma. Ép példány. i)

Edényoldal-töredék, feketére égetett agyagból. Kihasasodó részét párhuzamosok közé vont hullámvonalak díszítik. Kézzen formált.

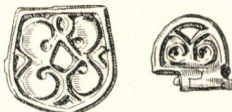
3. sír. a) $\frac{1}{2}$ n.

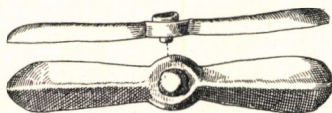
3. sír. b) $\frac{2}{3}$ n.

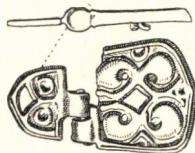
3. sír. f) $\frac{2}{3}$ n.

3. sír. d) $\frac{2}{3}$ n.

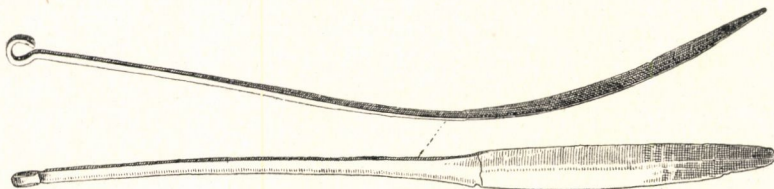

3. sír. g) $\frac{2}{3}$ n.

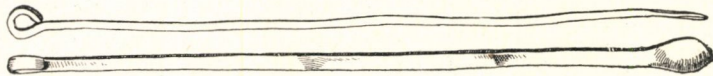

3. sír. d) $\frac{2}{3}$ n.

4. sír. a) Késecske. (Ábra). Fűzfalevél-alakú, kétélű, lándzsaszerű. Ívben hajló lapos pengéje 6·8 cm. hosszú és 0·9 cm. széles. Külön tagolt négyoldalú nyelének hossza 8 cm., melyet a nyél végéből felpördített kis karika zár. Az eszköz teljes hossza 15 cm. Hegye gyengén tompított. A pengét a középrészen

4. sír. a) $\frac{2}{3}$ n.

4. sír. b) $\frac{2}{3}$ n.

végig húzódó borda erősíti. Bronz. Orvosi műszer lehetett. (Elveszett). b) Műszer. (Rajz). Az előbbeninek a párja. Hossza 13·6 cm. Négyélű bronz pálczából készült. Egyik vége levélalakra lapított: a másik vége pedig kis karikára fordított részszel záródik. Mind a két eszköz az eltemetett jobb kézfeje mellé volt helyezve. e) Csiszolókö. A koponya alatt feküdt. Finom szürke homokkő. Min-

den oldalán a csiszolás jelei láthatók. *d)* Orsógomb. Vöröses-szürkére égetett agyagból. Letompított kettős kúpalak. *e)* Üvegtöredék. Zöldesbarna. Ez is a koponya mellett volt. *f)* Bögre. Fekete. Ép. Kézzel formált. Pereme csekélyen kihajló; kihasasodása alig észrevehető; alakja féloldalra csempül. 12.5 cm. magas; szájbősége 10.5; fenekének átmérője: 9.5 cm.

Az 5. sírből csupán egy fekete bögre széthullott cserepeit szedhettük fel.

6. sír. a) Korsó. Gömbalakú. Vékony nyakalakra szűkülő szájnnyílása sérült. Oldala 11 körben futó, bekarczott párhuzamossal van díszítve. Korongolt. Vöröses-barnára van égetve. Magassága 18 cm.; szájnnyílása 5.5 cm.; fenék-átmérője 6 cm. Legnagyobb kihasasodásának kerülete 51 cm.

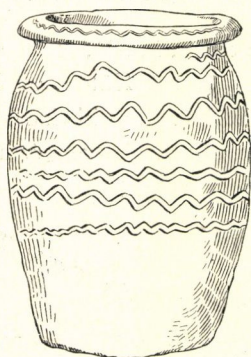
7. sír. a) Bögre. Fekete, itt-ott vöröses. Magassága 7.5 cm.; fenekének és szájának átmérője 7 cm. Feneke külön tagolt. Kézzel alakított. Összetörött.

8. sír. Bögre. Fekete. Széle csempe. Kihajló peremét ujjbenyomatok díszítik. Feneke keskeny; a perem közelében azonban kiszélesedő. Magassága 13 cm; szájbősége: 10.6; fenekének átmérője: 7.2 cm. Mint az efajta edények mind, ez is kézzel formált.

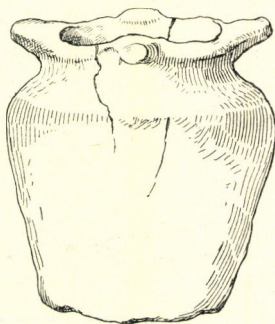
9. sír. a) Fekete bögre. Sima, kihajló peremmel. 13.8 cm. magas; szájnnyílása 10 cm; feneke: 9 cm. Törött.

10. sír. a) Fekete bögre cserepei.

11. sír. a) Bögre. (Ábra). Szürkésbarna. Hullámvonalakkal díszített példány. Ép. Égetése jobb, mint a fekete edényeké.

11. sír. a)

49. sír. c)

12. sír. a) Fülbevalók. Az egyik ép. Karikája bronz-drót. Oldalról záródó. Csüngője három egybeforrasztott kis gömböcske. Átm. 2 cm. *b)* Bögre. Mozsáralakú. Pereme kihajló. Széle sérült. 9 cm. magas. Fekete. A lábfejeknél feküdt.

13. sír. a) Bronzdarabkák. Lemezek és pántszegek, síma és sodrott részecskéi. *b)* Kisebb kihajló peremű edény cserepei.

14. sír. Orsónehezék töredékei. Kisebb, szürkés, kettős kúpalakú, díszítés nélküli példány lehetett.

A 15—48. számú sírokról nincsenek adataim. Ezeket a műutat készítő munkások ásója forgatta fel; a sírok mellékleteit pedig elhányták.

49. sír. A sírgödör hossza 2 m; szélessége 70 cm; mélysége 1.8 m. Iránya — 35° elhajlással — ÉK. A fej ÉK-re feküdt. A csontok elhelyezése

azt igazolta, hogy e sírt már korábban feldúlták. A fartőcsontot és a bordákat a széttűzött koponya mellett találtuk. A lábak azonban a rendes fekvésben nyújtóztak. Mellékletei: *a)* Csiholóvas, berozsdásodott kovával. Az öv jobb-felőli táján feküdt. Hossza 5·5 cm. *b)* Szíjvégtöredékek az öv tájáról. Bronz. *c)* Bögre. (Ábra). Fekete. Peremét átellenesen fekvő 4 kihajló csücsök ékesíti. Az egyik csücsök letörött. Alja keskeny, a perem felé azonban arányosan kihasodó. Repedt. Kézzel formált. Magassága 10·5 cm; szájbősége 7 cm; fenékének átmérője 6·5 cm. Valamely csirke-forma szárnyas, czomb- és lábszárcsontjait találtuk benne. A jobb lábfej külső oldalánál volt elhelyezve.

50. *sír.* Hossza 2 m; szélessége 75 cm; mélysége 88 cm. A sírgödörben égetett állatcsontokat találtunk. A koponya szét volt tűzva. Mellékletei: *a)* Kés, Vashól. Nyélbeütésre alkalmas nyúlvánnyal bír. Hossza 10 cm. Két darabba tört. Farostok nyomai láthatók rajta. *b)* Bögre. Belül vöröses, kívül fekete. Pereme kevésbé kihajló. Magassága 9 cm; fenékátmérője 4·5 cm. Cserepekben.

51. *sír.* Üres. A sírgödörben fehérre égett állatcsontokat találtam.

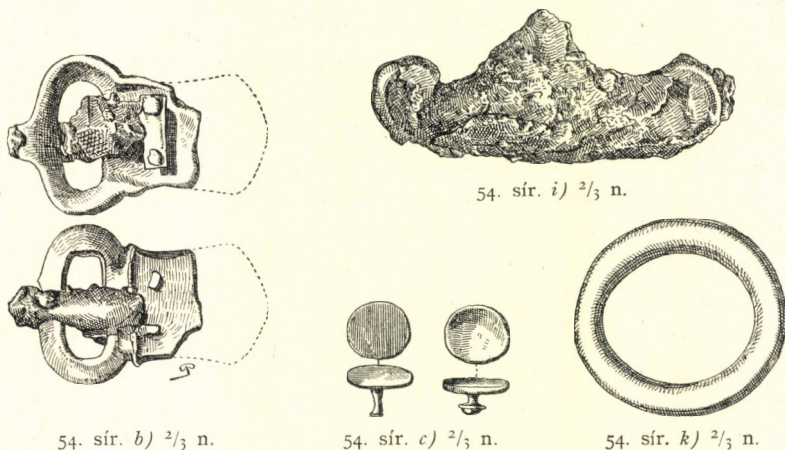
52. *sír.* A műút tövében húzódó árok mentében feküdt. Hossza 1·95 m; szélessége 65 cm; mélysége 62 cm. A fej arczczal nyugot felé volt fordítva; karja pedig a medenczén pihent. Mellékletei: *a)* Vaslemezke. *b)* Ismeretlen rendeltetésű vastárgy töredéke. Mind a kettő a medenczecsontról bal-felőli részén feküdt. Ugyanott a medencze zöld rozsdával volt befuttatva, jelöl, hogy ott valamely elporladt vékony bronzlemezke-ből való tárgy feküdt. *e)* Vaskapcsok töredéke. Valamely faalkotmány összefoglalására szolgált. Ez is a medencze mellett volt. *d)* Bögre. Fekete. Kézzel formált. Széle ujjbenyomásokkal van díszítve. Ép. A bal térd mellett dőlt helyzetben találtam. Magassága 8·5 cm; szájbősége ugyanennyi; fenéke 75 cm. A bögre mellett szárnyas állat csontváz-maradványa és tojásbéj volt.

52. *sír.* Hossza 1·5 m; szélessége 41 cm; mélysége 1·24 m. Gyermek sírja. Már meg volt bolygatva. A koponya egyik része a lábszárnál feküdt. Melléklete nem volt.

54. *sír.* Hossza 2 m; szélessége 73 cm; mélysége 47 cm. (Rajzok). Mellékletei: *a)* Vascsat-töredék. A fej jobb oldaláról. A baloldalon fakorhadmány. *b)* Bronzcsat. Az öv táján volt elhelyezve. Karikája ovális. Nyelve vas. Szíjpántja sima bronzlemez; átellenes oldalához egy kisebb lemez van rögzítve. A nyelv alsó részén mintegy cm² nagyságban ruhaszövet lenyomata látszik. A medencze alatt bőr, vagy turfamaradványát is észleltem. *c)* Gombok. Szintén az övről, különösen annak hátfelőli részéről. Lapos, korongalakú fejjel és a szíjvastagságnak megfelelő hosszúságú szegecskével. Rossz ezüstből valók. Szíjdíszítményül szolgáltak. 13 drbot találtam, melyekből 3 sérült. *d)* Szíjvég. Sima kettős bronzlemez-ből való. Vége körívben hajló, a szíjfelőli része négy-szögű. Hossza 8·5 cm; szélessége 2·5 cm. Ép. Az öv tájáról. *e)* Szíjvégek. 5. drb. Sima bronzlemez-ből. Ép. Hossza 5 cm; szélessége 1·5 cm. A könyök táján feküdtek. *f)* Szíjvégek. 2 drb. Sima bronzlemez-ből. Az egyik sérült. Hossza 4·4 cm; szélessége 1·3 cm. A medencze tájáról. *h)* Kés. Vashól. Hossza 17·5 cm. A bal kézben volt. *i)* Csiholóvas és 2 kova. Hossza 7 cm. *j)* Gyöngyszem. Alapja piros paszta; átellenes oldalait berakott négy dudor ékíti, melye-

ket fehér indák fonnak körül. Tengelyére lapított. Ez is az öv jobbfelöli részén volt elhelyezve. *k)* Bronzkarika. 5 mm. vastag, kissé lapított hengerded öntvény. Átmérője 4 cm. A balkar alatt volt elhelyezve. *l)* Bronz pántkarika. 5 mm széles bronzlemezből van összehajtogatva. A nyitott végek fedik egymást. A jobbkar alatt leltük. *m)* Bronz lemeztöredékek. Nyilván szíjvégek

töredékei. E sírból hiányzott a szokásos fekete bögre. A lábfejeknél madár-csontok voltak.

55. sír. Hossza 2·2 m; szélessége 64 cm; mélysége 1 m. A sír alján két oldalt fakorhadmány jeleivel találkoztunk. A széttört koponya jobbra dőlt helyzetben feküdt. Mellékletei: *a)* Vascsat. Trapez-alakú. Ép. Az öv tájáról való. *b)* Kés. A balkézbe helyezték. Anyaga vas. A fa-tok rostjainak maradványait észleltük rajta. Hossza 18 cm; a penge szélessége 2·5 cm. Nyélnyúlvánnyal bir. Két darabba tört. *c)* Vas-csat. Kerete hosszánégyszögű. Ép példány. A medenczén, a has táján feküdt. *d)* Bögre. Fekete. Kézszel formált. Pereme kissé kihajló. Magassága 9·5 cm; szájbőssége 8—8·5 cm; fenékatmérője 6·5 cm. A balkéz mellett feküdt; benne egy emberi zápfogat; körülötte pedig szárnyas állattól való csontokat találtam. Csempe.

56. sír. Hossza 2 m; szélessége 88 cm; mélysége 1·3 m. Mellékletei: *a)* Köszörülő-kő. Anyaga szürke homokkő. Alakja négyoldalú hasáb. Oldallapjai homorúra vannak koptatva. A balkar és a törzs között feküdt. *b)* *c)* Szíjvégek. Sima bronzlemezekből vannak összepántolva. A test baloldalán voltak elhelyezve. Hossza 4 cm; szélessége 1·5 cm. *d)* Gomb. Korongalakú. feje bronz lemezből való. Füle bronzdrótból való. Alakja a laposfejű rajzszegekre emlékeztet. *e)* Kétrét hajtott ón-lemez töredék. Balfelől, a kar táján volt elhelyezve. *f)* Csiholóvas. Mellette tűzkő (opal darabka). Jobbfelől, a felső láb-szár mellett feküdt. Törött. *g)* *h)* Kés vagy más. ismeretlen rendeltetésű vástárgy töredékei. A medencze felöli részen feküdtek. *i)* Vas-csat. Baloldalon, a felső kar mellett találtuk. *j)* Szíjkapocs. (Ábra). Hengeres, csöves csontból van faragva. Felületét három, egymásután szabályosan sorakozó, ⊙ mustrájú bevéssett díszítmény ékíti. Közepén átellenesen hosszánégyszögű-, két vége felé

pedig — szintén átellenesen — köralakú nyílások vannak kivésve, melyek a szíjszalagok befogadására szolgáltak. Hossza 5·6 cm. A két végén sérült. Az öv táján találtam. *k)* Edény. (Ábra). Vörös. Korongolt. Jól égetett. Fazék-alakú. Pereme kihajló. Pereméből az edény oldalára helyezkedő szűk nyílású szalagfűl hajlik ki. Hasát, egymástól 1·3 cm. távolságban vonuló bekarcsolt párhuzamosok díszítik. Magassága 19 cm.; szája 10·5 cm., fenéke 8 cm. széles. Mellette szárnyastól eredő csontokat találtam. *t)* Bögre. Belül vöröses, kívül barna. Törése fekete. Kézzel formált. Pereme kissé kihajló. Magassága 12 cm. A lábfejek között feküdt. A kiemelésnél cserepekbe tört.

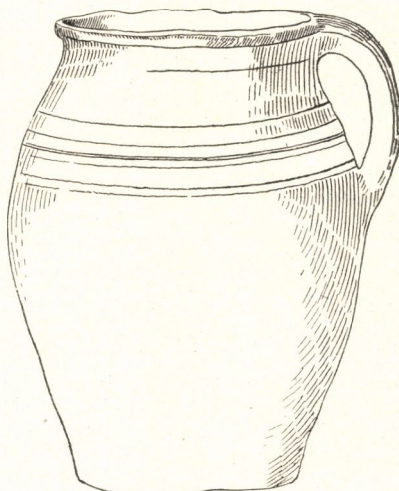
57. *sír.* Hossza 2·07 m.; szélessége 77 cm.; mélysége 76 cm. A teljesen ép csontvázat kiemeltük. Mellékletei: *a)* Orsógomb. Fekete. Sima. Felébe tört darab. A medenczecsont mellett találtuk. *b)* Bögre. Ezen kis fekete edény cserepeit, a dőlt helyzetben fekvő jobboldali czombcsont alatt találtuk. A jobb lábszár mellett valamely nagyobb emlős (ló v. tehén) bordacsontjait és tojásbéját találtunk.

58. *sír.* Hossza 2 cm; szélessége 75 cm; mélysége 2 m. Nyomorék ember sírja; a lábszárcsontok rendellenesen elgörbülvők. Melléklete: *a)* Bögre. Fekete. Kehely-forma. Ép. Magassága 10·5 cm; szájbőrsége 9 cm. Különtagolt fenéke 6·5 cm. Benne állati csontokat találtam. A lábfejek közé volt helyezve.

59. *sír.* Hossza 2·1 m.; szélessége 70 cm.; mélysége 97 cm. Melléklete: *a)* Orsógomb. (Rajz). Fekete. Kettős csonka kúpalakú. Két oldalát 3—3 párhuzamos vonalú gyűrűs dudor díszíti. A felső lábszárak között feküdt. *b)* Bögre. Mozsár-alakú. Fekete. Kézzel formált. Kihajló pereme sérült. Magassága 12·5 cm.; szájbőrsége 9 cm.; fenéke 6 cm. A jobb térdnél volt elhelyezve. *c)* Késnyél Vashól. A jobb kézben találtuk.

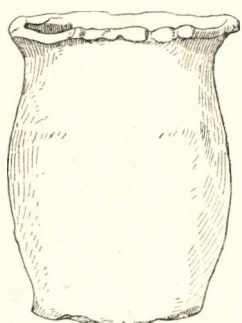
60. *sír.* Hossza 1·97 m; szélessége 71 cm; mélysége 50 cm. A csontvázat a szokott hanyattfekvő helyzetben, a koponyát pedig szétnyomott állapotban találtam. A törzs baloldalán és a lábfejek táján fakorhadmány jelei mutatkoztak. Mellékletei: *a)* Vascsat. Az öv tájékáról. Törött. *b)* Bögre. Fekete. Kézzel alakított, ügyetlen munka. Pereme kihajló; oldala csekély kihasasodású. Magassága 12 cm; szájbőrsége 8·5×9 cm. Fenékének átmérője 9·5 cm. Sérült. A jobb lábfejnél, valamely kisebb tyúkféle szárnyas csontjai közt találtam.

61. *sír.* Hossza 2·02 m; szélessége 82 cm; mélysége 1·28 m. A koponya széttöredezve. Mellékletei: *a)* Vaskarika. Ép. Átmérője 4 cm. *b)* Vascsat. Törött. Átmérője 3·5 cm. Mind a kettő a jobb kézfejnél feküdt. *c)* Kés. Vas.

 56. *sír. j)* 2/3 n.

 56. *sír. k)* 2/3 n.

 59. *sír. a)* 2/3 n.

61. sér. g)

Hossza 10 cm. A jobb kézben találtam. *d)* Ár, vagy árhoz hasonló vasszeg. Hossza 5 cm. Hegye letörött. A balkézben volt. *e)* Ár. Vassból. A nyélfeleli rész letörött. Hossza 7 cm. Ez is a balkézben volt. *f)* Pántszegecske. Vékony. bronzdrótból. A lábfejnél talált bögre mellett szétszórt szárnyas-állati csontok közt volt. *g)* Bögre. (Ábra). Kőcsögforma. Fekete. Ép. Pereme kihajló. Magassága 12 cm.; fenékátmérője 6 cm.; szájbősége 9 cm. A lábfej balfelöli részén, dőlt helyzetben találtam.

62. sér. Hossza 196 cm.; szélessége 74 cm.; mélysége 78 cm. A koponya ép. Kiemeltük. Mellette, vala-

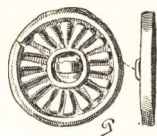
mint a sírgödör jobboldali szélén, mintegy 8 cm. széles vonalban húzódó falkorhadmány mutatkozott. Mellékletei: *a)* Vaskarika. Kettétört. Átmérője 5 cm. A hátgerincz alatt feküdt. *b)* Vaskarika. Átmérője 4,5 cm. A medencze jobbfelöli részén leltem. Ugyanott tojáshejat is találtam, *c)* Vascsat. Ép. Átmérője 3,5 cm. Hossznégyszögkeretű. A medenczecsontról balfelöli részéről. *d)* Kés. A nyélfeleli rész letörött. Hossza 14 cm. A bal kézfej mellett volt. A fátok rostjai láthatók rajta. *e)* Vaskapocs. 2 drb. A jobb térd mellett feküdtek. Valamely faalkotmány összekapcsolására szolgálhattak, *f)* Bögre. A rajta áthatolt fagyökér összezúzta s így csak a cserepeit szedhettem össze. Hasonló a fennebb leírt fekete síredényekhez. Magassága 12 cm.; fenékátmérője 8 cm. A lábfejek jobbfelöli részén feküdt. Körülötte szárnyas állat csontjai és tojáshej heverték.

63. sér. Hossza 2 m; szélessége 79 cm; mélysége 129 cm. A koponya kissé jobbra fordított helyzetben feküdt. Mellékletei: *a)* Sarló. Vassból. Félkörben hajló ívének húrja körülbelül 20 cm; pengéje 2 cm széles. Darabokra tört. Nyelét a jobb kézben, pengéjét pedig a has tájára fektetett helyzetben találtam. *b)* Fülbevaló. Vékony bronzdrótból. Karikája ovális. Nyitott oldalának alsó vége sodronykarikával van díszítve; alsó felét csüngő ékíti. Ép. A koponya jobbfelöli részén feküdt. Párját nem találtuk. *c)* Vaskapocs. 2 drb. Mind a kettő a lábfejek között feküdt. Ugyanott faszéntörmelék is mutatkozott. *d)* Bögre. Fekete. Kézzel alakított. Pereme kihajló. Széle és oldala sérült. Magassága 9 cm; szájbősége 6 cm; feneke tojásdad alakú és 5×6 cm széles. Valamely kisebb állat csigolyacsontjait találtam benne. A lábfej baloldalán feküdt. A felső lábszárak között — faszéntörmelékkel vegyest — szárnyas állat csontmaradványait találtam. *e)* Edényfűl. Nagyobb, szürkére jól kiégetett edény töredéke. A csontváz mellett, a sírba hányt föld között feküdt.

64. sér. Hossza 2 m; szélessége 74 cm; mélysége 165 cm. A koponyát szétrepesztve és összenyomva találtam. Alatta fa- vagy turfakorhadmány volt. A két lábszár térdben X-alakban görbült. Nyilván ez is nyomorék ember sírja volt. Mellékletei: (Rajz). *a)* Bronzlemez-töredékek. Boglár v. szíjpánt darabjai. A felső testrész baloldaláról szedtem fel. Ugyanígyen töredékeket találtam az öv táján, valamint a jobboldali hónalj alatt is. *b)* Bronz lemezek. 2 drb. Egybevágó hosszánégyszögű vékony lemezből. Két végén két átellenes pántszeg-lyuk-

kal van átütve. Hossza 2 cm ; szélessége 1 cm. *c)* Szíjdíszítmény. Vékony bronzlemezből préselt korongocska. Díszítése két körben sorakozó küllőkből alakul. Központján pántszege hatol keresztül, melylyel a szíjhoz volt erősítve. Átmérője 2 cm. Ép. *d)* Szíjpánt. Piskóta-forma. Síma bronzlemez. A közepe pántszeeggel van átütve. Hossza 4·8 cm. Az övről. *e)* Kés. Vas. Hossza 9 cm. A medenczecsont jobbfelőli részén feküdt. *f)* Ismeretlen rendeltetésű vastárgy töredéke. Végén farostok (nyél?) nyomai láthatók. Ívben görbülő pengének látszik. A baloldali térd mellett feküdt. *g)* Vaspántocska. Ugyanonnan. *h)* Bögre. Nagyobb fajta. Fekete. Kézzele formált. Pereme kissé kihajló ; oldala csekélyen kihasasodó. Alsó fele törött s oldala repedt. Magassága 14·5 cm. ; szájbősége 10 cm. A lábfejek mellett feküdt. Körülötte szárnyas állat csontjait szedtük fel ; a jobbkar alsó mellső részén pedig tojáshejat találtunk.

64. sír. *c)* $\frac{2}{3}$ n.

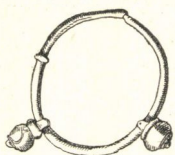
65. sír. Hossza 2 m ; szélessége 65 cm ; mélysége 75 cm. A koponya a mellre volt hajolva. Összetört. Ritkaszerű fogazattal bíró alsó állkapcsát kiemeltük. Melléklete: *a)* Vascsat. Az öv táján a jobbkar mellső oldalán volt. Kerete hossz-négyszögű. Ép. *b)* Vaskapocs-töredékek. A balláb belső alsó oldalán feküdtek. *c)* Öntvény-rög. Ólom. Szabálytalan alakú. Világosszürke patinával. *d)* Bögre. Cserepekben. Fekete. Pereme kihajló. A jobb térd külső felén feküdt. Felette valamely nagyobb, jól kiégetett edény cserepét találtuk. A czombcsontok között tojáshej, a balláb alsó szára mellett pedig szárnyas állattól való csontok heverték.

66. sír. Hossza 2 m ; szélessége 60 cm ; mélysége 1 m. Az ép koponyát kiemeltük. A csontváz hanyatt kinyújtott helyzetben feküdt ; karjai a test oldalán nyújtóztak. Mellékletei: *a)* Gyűrű. Síma, bronzkarika. Nyitott. A balkézről. Átmérője 1·8 cm. *b)* Vascsat. A medenczecsont jobb felén feküdt. Hossznégyszögű kerete sérült. *c)* Vascsat. Mint az előbbeni. Szintén az öv táján volt. *d)* Kés. Vastól 12 cm. hosszú. A jobb kézben találtuk. *e)* Gyöngy. Két szemecske. Az egyik gömbölyű zöld üveg, a másik vöröses pasztagyöngy, melynek oldalát sárga indavonallal körülfont 5 kicsúcsosodó fehér bütyöket díszíti. Az öv tájáról szedtem fel. *f)* Bögre. Bödönalakú. Pereme kihajló. Fekete. Ép. Magassága 10 cm. ; szájbősége 8 cm. ; feneke 10 cm. Körülötte faszénmaradvány, állati csontok és valami kisebb emlős állat (ürge?) állkapocstöredéke hevert.

66. sír. *f)*

67. sír. Hossza 1·96 m ; szélessége 65 cm ; magassága 60 cm. A koponya sérült. A kiemelt állkapocsból az egész fogsor hiányzik. Mellékletei. (Rajz). *a)* Fülbevaló. Bronzdrótból készült karika. Nyitott végei oldalt záródók. Kis drótnyúlványra erősített két barna gyöngyszem ékesíti. A jobb váll felett volt. *b)* Fülbevaló. Az előbbeninél nagyobb és erősebb karika. Végei nyitottak. A gyöngydíszek hiányzanak róla. A bal váll felett volt. Az előbbeninek a párja lehetett. *c)* Orsógomb. Töredék darab. Feketére égetett agyagból. A medenczecsont

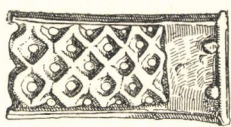
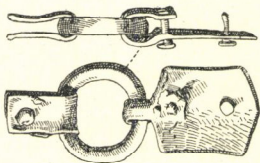
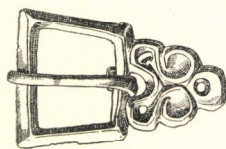

67. sír. a) $\frac{2}{3}$ n.

mellett feküdt. d) Bögre. Cserepekben. Fekete. Kihajló peremű. Benne és körülötte nagyobb állati csontok voltak. Ugyanilyen cserép darabjait találtuk a jobb lábszár mellett is.

68. sír. Hossza 2 m.; szélessége 65 cm.; mélysége 1.35 m. A koponyát darabokban szedtük ki; a többi csontok is a szokottnál korhadtabbak voltak. Mellékletei: (Rajzok).

a) Függő. Bronzdrótból van hajlítva. Karikája ovális. Négy áttellenesen elhelyezett pántocskával van díszítve. A fej baloldalán feküdt. Párját nem találtuk. b) Szíjvégdíszítmény. Tömör bronzöntvény. Áttört művű díszítése a jobbra és balra dülő vonalak egymást keresztező rajzaiból áll. A szíj

68. sír. b) $\frac{2}{3}$ n.68. sír. c) $\frac{2}{3}$ n.68. sír. j) $\frac{2}{3}$ n.

befogadására szolgáló tagozat sima és 2 aklaszeggel van átütve. Hossza 4 cm.; szélessége 2 cm. Az övről való. c) Gyűrűs-pánt. Két pántszeggel összekötött kettős bronzlemezéből való. A felső lemez paizs-alakú. A gyűrűt átfogó rész keskeny nyelvecske. Áttellenes oldalán szintén egy szeggel átütött pántocska van. A hátgerincz alatt feküdt. d) Ugyanilyen pánt, szintén a hátgerincz alól. e) U. a. a fej baloldali részéről. f) és g) Ugyanazok, az öv tájáról. h) Mint az előbbeninek, a csigolyák alatt volt. i) Bronzpántocska. 1.7 cm széles bronzpléh-ből összehajlítva. Szintén az öv tájáról. j) Övcsat. Bronz. Trapez-alakú keretét bronz nyelvecske fogja át. Lemezt két ellentétes S-alakú inda díszíti, melynek

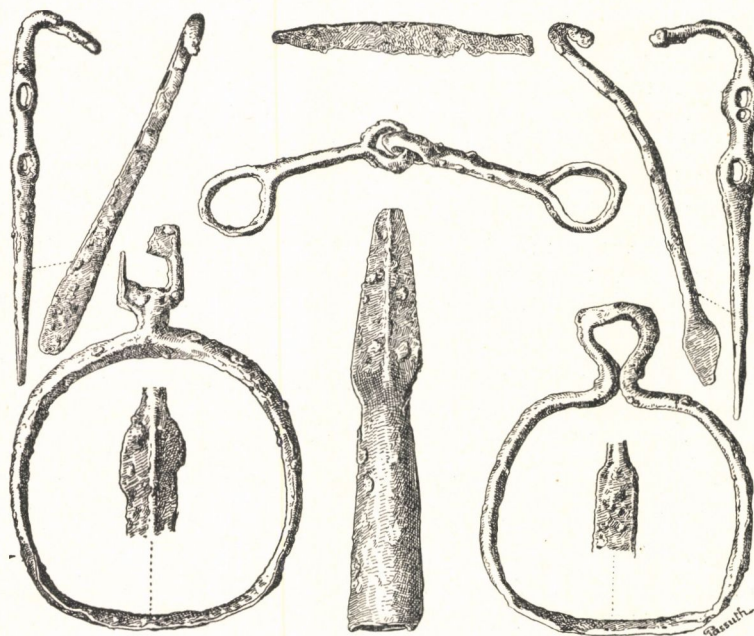
69. sír. a) $\frac{2}{3}$ n.69. sír. b) $\frac{2}{3}$ n.

két oldalát két pántszeg erősítette. Egyik lyukból a pántszeg kiesett. Ep. k) Kés. Vas. 18 cm. hosszú. Foka vaskos. Vadászkés lehetett. A balkézben találtam. l) Csiptető. Vas. Törött. Hossza 11.5 cm. A balkéz mellett feküdt. Az el ejtett állat bőrének lehúzásánál használhatták. m) Vascsat-töredékek. A medence jobb felőli részén volt. Körülötte szíjkorhadmány mutatkozott. n) Bögre. Fekete. Kézzelel formált. Pereme kihajló; oldala kihasasodó. Fenekének átmérője 6 cm. Nagyobb (tehén v. ló) állattól való bordacsontok voltak benne. Az edény baloldalon, a térd mellett feküdt. Ugyanott — az edény körül —

szárnyasállat lábszárcsontjai feküdtek. A fej baloldalánál valamely kisebb állat csontjai és fakorhadmány volt.

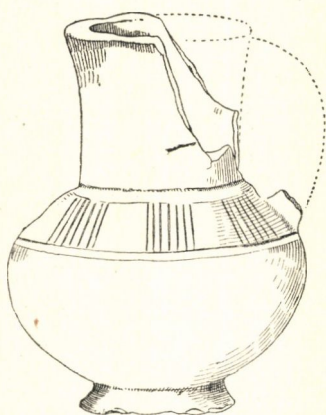
69. sír. Földszint feküdt. Ballába a térdben kifelé görbült. Mellékletei: *a)* Gyöngyfüzér, 19 szem. Ebből 2 drb. berakott művű; fekete alapokon sárga sávokkal és pontokkal van díszítve. 1 drb. hármás- és 2 drb. kéttagozatú iker-gyöngy; 9 drb. dinnyemag forma rekete, zöld, szürke és barna kivitelben; 4 drb. gömbölyded és kagylóhéjból való; és 1 drb. négyoldalú hasábforma üveg-gyöngy. *b)* Faragott csonthenger. Dísz tárgy. Öt tagra osztott faragványnyal van díszítve, hasonló a 2. sír *e)* mellékletével. Ép. Ezen sírból a szokásos edény hiányzott; lehet, hogy a műutat készítő munkások már korábban kiemelték.

70. sír. $\frac{2}{3}$ n.

70. sír. (Lovas-sír). Julius első napjaiban, a «sárga-gödör» behúzása alkalmával, a szomszédos izraelita temető kerítése közelében találták a sírmező legérdekesebb tárgyait. (Rajz). Kár, hogy e sírről pontosabb tudósításaink nincsenek. A csontváz mellett talált lovas-felszerelést Greiner mentette meg az elkallódástól. Még egy drb. szarvasmarhától való bordacsont egészíti ki a sír tartalmát. Mellékletek: *a)* Zabla. Vasból. A tengely csuklós kéttagú. Végkarikái a tengelyszárból készítvék. Hossza 17·8 cm. *b)* és *c)* Feszítőrudak. Vas. Egyik végök kampós, másik ellapított. A felső részben két egymás fölött álló nyílás van, a zabla tengelyének befogadására. Hossza 18·4 — 19 cm. *d)* Kengyel. Teste vassodronyból készült. A talpalló széles laposra van verve és a jellemző bordovával ellátva. A különtagolt szíjtartó nyeles négyszögű lap, négyszögű nyílással. Magassága 16 cm; átmérője 11·2 cm; a talpalló szélessége: 2·3 cm. *e)* Kengyel. Az egész egy darab vassodronyból készült. Talpallója laposra vert.

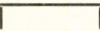
A temető környékén (de nem sírban) talált La-Tène izlésű korsó.

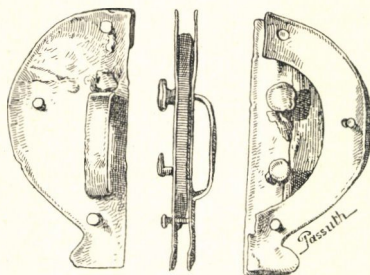
Szíjtartója a vaspálcza behajtásából alakított hurokfül. A hurok felső része egyenes. Magassága 13 cm.; átm. 10·7 cm.; a talpalló szélessége 1·8 cm. *f)* Lándsza-csúcs. Vas. Hossza 17 cm. Hegye tompa. Köpüs. *g)* Kés. Vas. Hossza 10·4 cm.

Szeptember 3-án Greiner 3 munkással Varga Mihály kishegyesi lakosnak, a sírmezővel szomszédos kertjében próba-ásatást végzett. A meghúzott árok hossza 21 m.; szélessége 1 m.; mélysége 75 cm. volt. Benne, szerteszét fekvő konyhahulladékon (lő- és juhcsontok, edénycserepek) kívül egyebet nem talált. Ezen árokkal bizonyítható, hogy a sírmező a kert területére már nem terjedt ki.

Szeptember 4-én Szabó Antal udvarában folyt a kutatás. A meghúzott árokban két sír helyezkedett. A sírok fekvése és a leletek analog jellege arra vall, hogy a temető ez irányban húzódott.

71. sír. Hossza 1·60 m; szélessége 48 cm; mélysége 1·38 m. Gyermek sírja. A csontváz vállcsontjai természetellenesen magasan feküdtek, a mi a földcsuszamlás folytán történhetett. Mellékletei: *a)* Vascsat. Kerete az ismeretes hosszánégyszögű alak. A medencze táján volt. *b)* Üveggyöngyszem. 7 tagú ikergyöngy. A jobb váll feléről. *d)* Bögre. Fekete. A fennebb leírtakhoz hasonló. Felébe tört. A bal váll mellett volt. Benne madárcsontok voltak. *e)* Szíjvégdísz.

72. sír. Hossza 1·72 m; szélessége 45 cm; magassága 1·42 m. A koponya felett juhállkapcsok és egy szürke cserép darab feküdt. A fej jobbra volt dőlve. A kézfejek a medenczén pihentek. (Rajzok). Mellékletei: *a)* Bronzpánt. alak, két darab. Az egyik a bal fül irányában; a másik a medencze balfelén feküdt. Vékony bronzdrótból van lapítva és hajlítva.

72. sír. *i)* $\frac{2}{3}$ n.

Hossza 3·5 cm. *b)* Kés. Vas. Hossza 14 cm. A jobb kézben volt. *c)* Vascsat. 2 darabba tört. A köldök tájáról. *d)* Vascsat. Az öv balfeléről. Alkalmasint az alább jelzett kard szíjazatáról. *e)* Szíjvégek. 2 drb. Bronzlemez-ből. Símák. A mell és az öv tájáról. Különböző méretűek. *f)* Vastárgy. Ismeretlen rendeltetésű tárgy elrozsdásodott töredéke. A rozsdacsomóba apró szíjvégek vannak beágyazva. *g)* Csiszolókő. Lapos, hosszánégyszögű pala. Sarkai kereken hajlók. Hossza

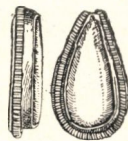
6·8 cm.; szélessége 5·2 cm.; vastagsága 0·5 cm. A balláb mellett a kard alsó végénél találtuk. *h)* Kard. A test bal felén, a lábak hosszában feküdt. Teljesen elrozsdásodva és megrongálódva, darabokban került felszínre. Fából készült markolata vékony ezüst-lemezből készített burkolattal volt fedve.

Vaspléhből készült hüvelyét legfelül ujjnyi széles bronzlemezről való pánt díszítette. A kard teljes hossza 64 cm; a penge egyélű és 54 cm. hosszú; szélessége pedig 3,5 cm. A keresztvas 7 cm. *i)* Kardszíj-díszítmény. Bronzlemezről. A kardhüvelyhez erősített szíj díszítésére szolgált. A félkörben hajló lemezek 3 aklaszeggel vannak összepántolva. *j)* Ólomrögöcskék. *k)* Vastöredékek. Mind a két mellékletet a kard tartozékainak vélem. *l)* Bögre. Fekete. Oldala hornyolatokkal van díszítve. A lábszár mellett, jobbfelől feküdt. Mellette egy szarvasmarhától származó czombcsontot is találtunk.

November 8-án és 9-én újra 6 sír került felbontásra.

73. sír. Hossza 1,80 m; szélessége 95 cm; mélysége 1,20 m. Mellékletei: (Rajz). *a)* Fülbevalók, 2 drb, az egyik ép. Bronzkarika, ovális alakban hajlítva. Oldala nyitott; alsó része tüskére erősített fityegővel bir, melyen kék üveggyöngy csüng. Két oldalt és fent, hármass pántkarikával van díszítve. A másikon a gyöngy sérült. *b)* Gyöngyök. 11 apró gömbölyű szem; fekete, fehér, zöldes, barna és szürke színben irizálók. A nyakról. *c)* Bronzcsat. Négyyszögű keret. Nyelve hiányzik. A lágyék balfelől részéről. *d)* Csüngő díszek. 2 drb. Szívalakú pontsoros párkány, szegélylyel szegett bronz foglalatba helyezett fehéres, áttetsző üvegszerű betéttel. A mell két oldalán voltak elhelyezve. Füle hiányzik. Hossza a tengely irányában 2,8 cm. *e)* Bronzpánttöredékek. *f)* Bronzkapocs, karika-töredék. *g)* Bronz-szegecske. *h)* Bögre. Fekete. Peremén két átellenesen elhelyezett átfúrt fülecskéje van. Az egyik fül sérült. Pereme kihajló; oldala csekélyen kihasasodó. Durva munka. A láb mellől. — A mell felső részén fakorhadmányt, a jobb kézfej mellett pedig nagyobb madártól való tojáshéjat találtunk.

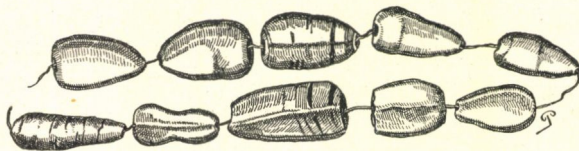

73. sír. *d)* $\frac{2}{3}$ n.

74. sír. *a)* Hossza 2 m; szélessége 69 cm; mélysége 1,5 m. E sírban két csontváz feküdt. A balfelől csontváz a szokott egyenes fekvésben volt; a jobbfelőlínek a feje azonban egészen jobbra volt dőlve. A baloldalon fekvőnek a mellékletei a következők: (Rajzok). *a)* Függők. 2 drb síma bronzkarika oldalt nyitott végekkel. Egyik sérült. *b)* Gyöngyfüzér. Legtöbbje dinnyemag-forma, különféle színű opák. Irizálók; mázasok. Van közöttük szögletes és gömbölyű üveggyöngy és egy-kettő iker is. 11 szem gömbölyű. A gyöngyfüzér eredeti elhelyezésére nézve a következő megfigyelés nyújt felvilágosítást. A füzér a nyakcsigolyák alatt kezdődött; a vállgödörig egyes, azon alul, a gyomor tájáig kettős sorban folytatódott. A füzérből 150 ép és mintegy 100 törött szemet sikerült összegyűjteni. *c)* Üveg pohár talptöredéke. Kék. A kerek fenék negyed-része. *d)* Bronz karpereczek. Két egyforma példány; 0,5 cm vastagságú bronz huzalból. Nyitott végei lapítottak. Beszurkált pontokból alakított czikczak vonalakkal díszítve. A két kar könyöke táján voltak elhelyezve. Átmérőjük 7,5 cm. *e)* Kés. A vastokba helyezett penge hegyes. A nyélfelől rész négyoldalú üreges csontba volt erősítve. A balkézben volt. *f)* Orsógömb, a bal könyök mellső feléről. Fekete. Síma. *g)* Gyűrű. Vékony bronzdrótból van lapítva. Felébe tört. Jobb kézről. *h)* Gyűrű. Bronz lemez-karika. Nyitott végű. A bal kézen volt. *i)* Bögre. Fekete. Kihajló peremének széle körül késsel vagdalt csipkeszerű díszítéssel bir. Oldala csekélyen kihasasodó. Magassága

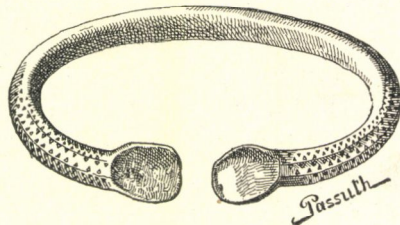
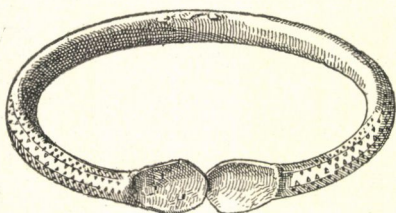
11·5 cm.; szájbősége 9·5 cm.; fenekének átmérője 7·5 cm. Ép. A bal térdén alul volt elhelyezve. Mellette égett csontocska feküdt.

74 a) sír. b) $\frac{2}{3}$ n.

74 a) sír. e) $\frac{2}{3}$ n.

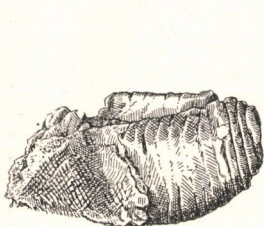

74 a) sír. d) $\frac{2}{3}$ n.

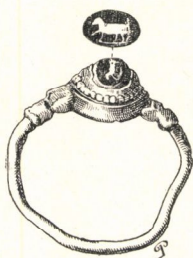
74. b) sír. A jobboldali csontvázról valók a következő tárgyak. (Rajzok). a) Függők. 2 drb. Sárga bronzból. Négyélű sodronykarikája oldalról nyitott. Nyitott végén és átellenes oldalán egy-egy ólompánttal van díszítve. Az egyiknek a végéről a pánt lepattant. b) Pecsétgyűrű. Bronz. Karikája vékony, síma bronzdrót. Elgömbült. Feje keresztben helyezkedő s ovális alakban kiemelkedő, külön tagolt bronzkeretbe helyezett kék kő v. üveg. A betéten lépdelő lovat hajtó emberi alak (talán szántóvető) vésete látszik. A jobb kézen volt. c) Kés. Vastokban. Nyélnyúlványán farostok nyomait látjuk. A két csontváz között, a jobbfelőli váz balkezében volt. Hossza 26 cm; szélessége 3 cm. Vadászkes lehetett. d) Üveg pohár. Szája kiszélesedő; alja tölcsérszerűleg szűkül. Fehér üveg. Oldalait 12 függélyesen álló és körben sorakozó, dinnyemagszerű, kifelé dudorodó sötétkék pontsor díszíti. Széle kissé csorbult. A két váz között, a lábszár-csontok mellett feküdt. Szájának átmérője 7 cm; talpáé 2·5 cm. e) Vascsat. 2 drb tört. A köldök tájáról. f) Vascsat töredéke. g) Bronzcsat, a test bal oldaláról. Ép. Karikája ovális nyílású, csuklós. Szélessége 4×2 cm. Nyelve karimára hajló és felső részén jegyforma díszítéssel bír. A csat vasszegécskével van a hosszánegyszög alakú 3·7 cm. hosszú 2·5 cm széles, áttört művű, griffes pánthoz erősítve. A pánt négy sarkát bronz aklaszegek tartották a szíjon. h) Szíjdíszítmény. Bronz. 4·5 cm hosszú. Végein visszafordult állatfej utánzattal bír. Közepén aklaszeg van átütve; oldalnyúlványai pedig keretbe szorított jobbra és balra dülő sávokkal vannak díszítve. i) Szíjvégdíszítmény

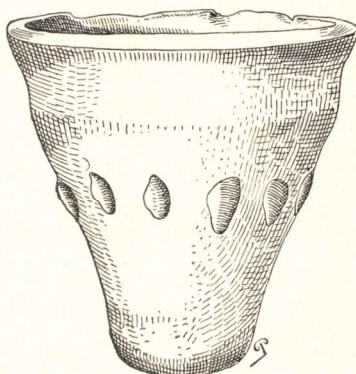
Tömör bronzöntvény. Hossza 10,5 cm; szélessége $2,8 \times 3$ cm; vastagsága 0,5 cm. Egyik oldala léczkeretbe foglalt — szarvas és griff viadalát ábrázoló dombor-

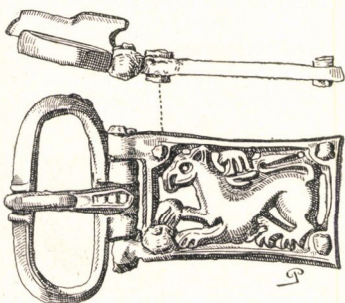
74 b) sír. s) $\frac{2}{3}$ n.

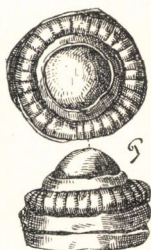
74 b) sír. b) $\frac{1}{1}$ n.

74 b) sír. d) $\frac{2}{3}$ n.

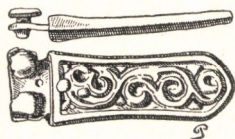
74 b) sír. g) $\frac{2}{3}$ n.

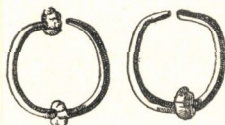
74 b) sír. m) $\frac{1}{1}$ n.

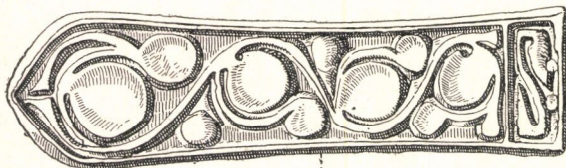
74 b) sír. k) $\frac{2}{3}$ n.

74 b) sír. u) $\frac{2}{3}$ n.

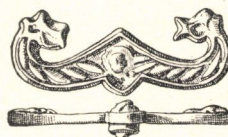
74 b) sír. a) $\frac{2}{3}$ n.

74 b) sír. l) $\frac{2}{3}$ n.

74 b) sír. i) $\frac{2}{3}$ n.

74 b) sír. h) $\frac{2}{3}$ n.

műves mintával van díszítve. Vége szögbehajló; szíjfelőli része derékszögűen záródó és különtagolt; mintája hasonfekvő állatforma. A szíj befogadására alkalmas tokja két kis akasztéggel van átütve. A másik oldalon léczkeretbe zárt sík mezőben futó, négyhajlatú körleveles indát látunk. A szíjfelőli külön-

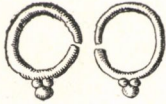

tagolt részen, gyengén hajlított ∞-alakú inda látható. Az öv táján volt elhelyezve. *j)* Csuklós szíjpántok. 3 drb. Bronz. Hossznégyszögű keretben áttört művű griffes minta. A négy sarkán aklaszegek vannak. A kisebbik tag öt karélyú áttört csipkés minta, mely a csuklóban vasszeggel van megrögzítve. Teljes hossza 5 cm. Maga a keret 3.8×2.8 cm. Az egyikről a kisebbik tag hiányzik. Mind a három az övet díszítette. *k)* Szíjdíszítmények. 3 drb. ép példány. Griffekkel. Hasonlók a csuklós pántok hossznégyszögű tagjaihoz. *l)* Bronzlemezpánt. Síma. Szövetrost-maradvánnyal, 4 aklaszeggel van összepántolva. Az öv tájáról. *m)* Gombok. 3 drb. Kerek bronzkeretbe foglalt félgömb alakú üveg (v. kő?) betéttel. Párkányát gyöngysorszerű dísz szegélyezi. Átmérőjük $1-1.5$ cm. Az öv tájáról. Szíjdíszítménynek tartom. *n)* Szíjvégdíszek 2 drb. kisebb bronzöntvény. Egyik oldalát léczkeretben futó négy hajlatú inda díszíti. Másik oldaluk érdes és minden dísz nélkül való. Az egyikben még megvan a két félgömb fejú pántszeg, melylyel a szíjhoz erősítették. Hossza 4.5 cm. szélessége 1.5 cm. *o)* Pántlemezek. 3 drb. Vékony bronzlemezek, melyek két oldalt, két pántszeggel vannak átütve. Hosszabb felüknek középső része, a lemez közepéig be van mélyítve. Hossza 2.7 ; szélessége 1.2 cm. Az öv tájáról. *p)* Pántlemezek. 4 drb. Háromszögalakú bronzlemezből. 3—3 pántszeggel vannak átütve. Átmérője 1×1.5 cm. Ezek is az övről valók. *r)* Kés. Vas. Vastokban. Hossza 14 cm ; szélessége 2.5 cm. Vadászkés lehetett. A jobb kézben volt elhelyezve. *s)* Bőrmaradványok. A vadászkés mellől. Vastag, kimunkált, hornyolt díszítésű és kicsipkézett darabok. Az egyik darabon az átlukasztás nyoma látszik. Jó megtartású darabok. Az egyik szíjszalag darabja. A jobb oldalon, a kézfej körül feküdtek. *t)* Bronzkarikák. 4 drb. Két drb. egyberozsdásodott, két drb. külön álló. A negyedik a többinél valamivel kisebb. A nagyobbak átmérője 2 cm. a kisebbé 1.7 cm. Síma bronzhuzalból valók. Zártak. A jobb kéz táján, a kés mellett voltak. *u)* Pánt. 1 cm széles bronzlemezből hossznégyszögű alakra van hajlítva és a hosszabbik felén két aklaszeggel van megerősítve. A jobb kéz tájáról. Alkalmasint a késtokról vagy a késnyélről való. Hossza 3.3 cm ; szélessége 1.3 cm ; hajtása 1 cm. *v)* Pántlemezek töredékei, 11 drb.

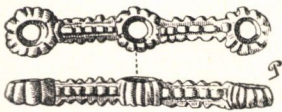
75. *sír.* Gyermekek sírja. Hossza 1 m ; szélessége 60 cm ; mélysége 79 cm. A koponya előrebukott helyzetben feküdt. Mellékletei : (Rajzok). *a)* Függők. 2 drb. Oldalt nyitott vékony bronzkarikák, aljukon 3 kis egyberagasztott gömböcskével Épek. *b)* Gyöngyök. 6 szem. (A rajzon csak 5 szem van feltüntetve). Pasztából, az egyik pedig kagylóhéjból van készítve. Betétük különféle színű. Vasdrótra voltak fűzve. A nyak táján feküdtek. *c)* Mécses. Korongolt. Durva munka. Mázas. Máza sárgás-vörös. Füle és csücske letörött. A nyak mellett lefordított helyzetben találtatott. Magassága 4 cm ; szélessége 7.5 cm. feneke 3.7 cm ; szájnnyílása 2.2 cm. *d)* Szíjdíszítmény. Bronz. Hossza 5 cm. A medencze tájáról. *e)* Kés. Keskeny vaspengé, nyélnyúlvánnyal, farostok nyomaival A bal kézben volt. *f)* Csüngődísz. A bal comb tájáról. Bronz. Két ellentétes vége kifelé néző lófej-mintával van díszítve. Hossza 3.8 ; szélessége 5.7 cm. Fel-függesztésre alkalmas nyílással. A tárgy alakjának megfelelő irányban vont hornyolattal van díszítve. *g)* Csörgő. Bronzgolyó. Üres. Füllel. Alul hosszirányú nyílása, oldalán pedig kis kerek lyuk van. Belül szabadon mozgó bronz csörgő-

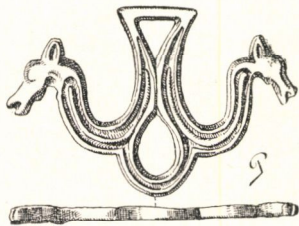
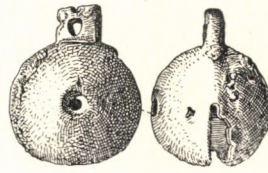

maggal. Csörög. Ép. Ez is a bal czomb táján volt. *h)* Bögre. A fejtől jobbra. Kicsi; vékony oldalfalú. Fekete. Széle kés bevágásokkal van kicsipkézve. Pereme kihajló. Čsekély kihasadású. Sérült. Magassága 7 cm; fenék átmérője 5 cm. A jobb térd mellett csirkéhez hasonló szárnyastól való csontok és ettől kissé feljebb tojáshej volt.

 75. sír. a) $\frac{2}{3}$ n.

 75. sír. b) $\frac{2}{3}$ n.

 75. sír. c) $\frac{2}{3}$ n.

 75. sír. d) $\frac{2}{3}$ n.

 75. sír. e) $\frac{2}{3}$ n.

 75. sír. f) $\frac{2}{3}$ n.

 75. sír. g) $\frac{2}{3}$ n.

76. sír. Hossza 207 cm; szélessége 77 cm; mélysége 93 cm. Mellékletei: *a)* Vaskarikák. Egy nagyobb és egy kisebb karika egymásra rozsdásodva. Rajtok szeghez, vagy árhoz hasonló vasdarabka. A jobboldali csipő mellett voltak. *b)* Vascsat-töredék, a bal térdnél. *c)* Kés. Hosszabb vékony penge; vége hegyes. Hossza 12·5 cm. A jobboldali alsó lábszárnál feküdt. *d)* Vaseszköz- és salaktöredékek. A balkar könyöke táján. *e)* Bögre. Kihajló peremű. Rosszúl égetett. Magassága: 8·5 cm; feneke 7 × 7·5 cm. Törött. A fejtől jobbra feküdt. Alatta hamumaradvány volt. A bal kéznél emlős- és szárnyas állati csontok feküdtek.

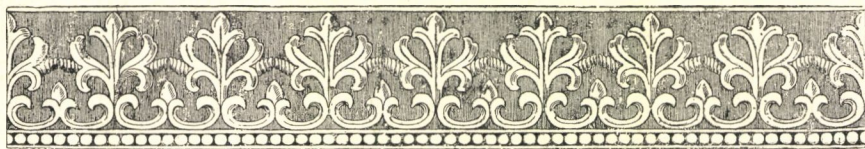
77. sír. Hossza 194 cm; szélessége 84 cm; mélysége 214 cm. A koponya jobbra fordult helyzetben pihent. Mellékletei: *a)* Vascsat. Kerete négyszögű. Ép. A köldök táján volt. Ugyanott fakorhadmánynyal is találkoztunk. Bögre nem volt mellette.

78. sír. Hossza 190 cm; szélessége 65 cm; mélysége 240 cm. Rendes fekvésű. Mellékletei: *a)* Orsógomb. Felébe törött. Négy körvonallal és függélyesen vonuló beszurkált pontsorokkal van díszítve. Fekete. Felülete simított. *b)* Vascsat. Karimája félkörben hajló. Ép. A lágyék jobbfeleli részéről. *c)* Kés. Vas. A jobb czomb tövében feküdt. *d)* Bögre. A bal térdnél. Rosszúl égetett. Törött.

Monostorszeg, 1907. jan. 20.

Gubitz Kálmán.

LEVELEZÉS.

I. RHÉ GYULA: RÓMAI LELETEKRŐL BALÁCZA PUSZTAN. (VESZPRÉM M.) A veszprémvármegyei múzeum első kiadványa a Balácza puszta közelében levő római telepről is említést tesz, mint a honnan figurális festménytöredékek kerültek felszínre. Ezen véletlenül talált töredékek arra sarkalták a múzeum vezetőségét, hogy a mult évi kedvező őszi időjárás alatt a találási helyet tervszerű ásátás alá vegye. A telep maga Balácza pusztától délnyugotra, Vámos és Faész községek között, vizek felett hullámos területen fekszik, a hol a felszínre vetődő nyomok alapján több épület helyét lehet kijelölni. Az őszi ásatáskor, mely egy hóoapnál tovább tartott, egy még nem egészen körülhatárolt, de máris mintegy 60×45 méter terjedelműnek megállapítható épületnek mintegy felerészét tártuk fel. Az alapfalak két különböző időben emelt épületnek maradványai, melyek közül a régebbit lebontva, a bennmaradt alapok fölé építették az ásátásunk tulajdonképeni tárgyának, a nagyobb épületnek egy részét.

A helyiségek tágasak, a külső szélen nagy folyosószerű helyiségek húzódnak (az egyik 4.60×35.00 m.). A helyiségek egy része alatt légvezető csatorna vezet, a mely azonban valamely későbbi átalakításkor részben elfalaztatott. A padló kemény habarcs, az eddig feltártak közül kettőt azonban mozaik főd. Az egyik dűsan, összefonódott geometrikus alakokkal díszített töredék, míg a másik 5.50×7.80 m. területű, kevésbé rongált, szintén geometrikusan díszített felület. Mindkettő fehér alapon fekete bazalt-szemcsékkel van kirakva. Egy harmadik mozaiknak eddig csak néhány szem törmelékét találtuk, a melynek díszére a szemcsék apró volta és vörös, zöld, fekete, fehér, sárga és szürke, tehát hat színváltozat, enged következtetni.

Leginkább a már fentjelzett délkeleti nagy folyosószerű terem keltette fel figyelmünket, a melynek habarcspadlója *alól*, a két év előtti néhány faltöredék folytatásaként, több száz darab festett felület került elő. Mielőtt a falak felszín alatti fekvésének okát keresnők, magukat e töredékeket fogom vázlatosan ismertetni.

Faltöredékeink túlnyomórészt apró törmelékdarabok, a mikből csak nagy gonddal és türelemmel lehet néhány egybefüggő darabot összeilleszteni. Nem hiányzik azonban néhány nagyobb darab sem, a melyeken ornamentális díszítés van és csak elvétve egy-egy alak töredéke.

Jellegük szerint két főcsoportba kell ezeket soroznunk, melyeknek elseje jó rajz és gyakorlott ecsetkezelés mellett jó formákat követ, míg a második csoport a művészet ezen ágának hanyatlását tanúsítja.

Az első, bizonyára régebbi csoportnak legfeltűnőbb töredékei sárga alapra festettek, melyeknél a nagyobb falfelület közepét valamely jelenet foglalta el, a mit ornamentális szegély körített; az ily falfelületeket merőlegesen álló, india vörös alapozású színoszlopok választják el egymástól, melyekben architektonikus és ornamentális rajzok és ezekbe szőtt állati alakok vannak, sőt a két év előtről ismert töredéken ugró tigris előtt pajzsot tartó emberi alakot vélünk felismerni.

A középmezőre festett egyik jelenetből erősen vörös tónusban tartott meztelen, vagy alig leplezett emberi alakok részei vannak. Az egyik torzonborz alak jobbában tálon kecskét visz, bal karja és testének alsó kétharmada hiányzik. Egy másik töredéken hasonló alak, bal kezében szigonyt tartva, őrt állani látszik. Ezekből és még több hasonló testrész töredékéből egy mozgalmas étekhordó rabszolga-csoportra vélünk ismerni. Ugyancsak sárga alapon egy női fej, valamely más jelenet darabjának látszik.

Hasonló gonddal és technikával vannak festve a pompéji vörös alapú töredékek is, ezeken azonban, bár nagy felületek is akadtak, sárga, zöld és fehér színből alkotott csinos szegélyen kívül egyéb nem fordult elő.

Változatosabbak a fekete színre alapozottak. Ebből legnagyobb egy több darabból összeállított, hóna alatt szöllőfürtöt tartó gyermeknek csonka alakja. A fekete mező szélét sárga léniázott szegély körítette; hatása a pompéji falfestmények hasonlóan sötét háttérű lebegő alakjaival lehetett azonos. Ugyane csoporthoz illeszkedik néhány szinte művésziességnek mondható szöllőfürt töredéke, valamint több, pompéji modorban dúsan színezett ornamentum, a melybe a virág kelyheként, vagy térközök kitöltésére ügyesen voltak beleszőve a díszítésre gyakran használt tragikus álarczok; ezekből kettő van anyagunk között.

Egy indiavörös és olajbarna csoport vízinövények leveleivel és szárnyasok töredékeivel, az ezen sorozathoz számítható festvény-maradványokat befejezik.

Az ornamentek gondos rajza és színezése, a fekete töredékeken az emberi alakok arányos volta, valamint a színek biztos használata, de különösen a festési modor, ezeket a pompéji falak közeli rokonaivá teszik. A Vettius-ház falain a mienkkel azonos elemekre találunk, a nélkül azonban, hogy a karcsú kandelabernak, vagy a tér mélyítő kilátó ablakoknak nyomára akadnánk; de hiányzik eddig a rikító színek használata, a cinóber-vörös töredékeinken rikító voltának megfelelő szerény szerephez jut.

Az a kevés építészeti motívum rajza, mely felszínre került, a kő- vagy stukko-oszlopot híven igyekszik mintázni, a karcsu «fémtechnikának» nyoma nincsen, ezeknek perspektívája is nagyjából jó; ha az apróbb részleteknél hiba fordul elő, ezt másolási hibának véljük.

Bár Pannónia művészetének ismeretéhez fontos adatot szolgáltat a fent vázlatosan ismertetett töredékek csoportja, mégis érdekesebbnek látszik egy más, az előbbtől élesen elváló csoport, a melyet alább ismertetek röviden.

Míg az elsőnek előképeit sokkal épebben őrizte meg az itáliai éghajlat és a Vezuvius hamuja, addig ezen utóbbi csoport azon hanyatlott irány töre-

dékének látszik, a mely már későbbi korban vált általánossá, s mint ilyen, a római culturával együtt a IV. században és az ezt követő pusztulás ideje alatt szinte nyom nélkül tűnt el.

E töredékeknek anyaga törékeny és porló, az alapozás nélküli simított vakolatra rakott színek kötetlenek, törlekenyek, némelyike, például a zöld, egyáltalában nem tart, az egésznek klasszikus jelleget egy szegély-szallag ad, a melyen a gyermekcsoportok, állatképek és szörnyalakok, valamint a stukko-szegély és ennek festett utánzata is még a régi formákat mímeli.

Töredékeink egy genre-kép — szüreti jelenet — részeinek látszanak, a melyen a szőlőlugasra létrán mászó alakot látunk, a másikon egy töredékes alak ugyancsak létrára lép fel, egy harmadik elég jól rajzolt alak pedig rudat vetve vállára, megrakott kosarat visz. Két bajusztalan arcz eunuchra emlékeztet, míg egy szakálás barbár arczon a római eredetnek nyoma sem látszik. Az állattöredékek között legsikerültebb két pávának mintegy harmad életnagyságú rajza, sajnos, ezek is hiányosak.

Több naivul festett szőlőfürt alkalmat ad az első csoport fűrtjeivel való összehasonlításra. Míg az elsőnek rajza és színezése élethűségre törekszik, addig ezeknek gyermekes modorban egymás mellé rakott okker-sárga színfoltjai, pemecselési kísérletnél nem egyebek. Az alakok teste elég éles konturrok mellett halványvörös (testszín) vagy sárgászöld színű van kitöltve, az árnyék sötétebb ecsetrajzzal stafirozva van némileg erősítve, de a lapok szerinti tömör árnyékolás, a mi e rajzokat plasztikussá tenné, hiányzik. A szőlőlevelet csakis a közibe rejtett fűrt révén hisszük ennek, különben hanyagul odacsapkodott legyező-pálma levelének hinnők; színük fakó, olyannyira tönkrement, hogy néhol csak halvány árnyalatnak látszanak.

Hogy a művészi ízlés és technikai tudás hanyatlásáról teljes képet adjunk, néhány oly töredékről is említést kell tennünk, a melynek felülete *agyaggal* van bevonva s ezen, mint alapfelületen már szinte felismerhetetlenül halványodik még valami vöröses vagy kékes folt, az egykori ornament helye. A törmelékek ezen csoportjának túlnyomó része azonban festetlen fehér felület, a melyen ritkán fordul elő némi léniázás, vagy geometrikus díszítés, sőt néhány darabon a vörös és sárga festékekkel való befecskendezés, a mai konyhafestésnek előhírnöke.

Az ásatásnál főszólyt a falfestmények lelőhelyére fektettük, a hol a 30—90 cm. közt váltakozó földréteget letakarva czementszerű habarcs padlózást leltünk, a mely több helyen — de különösen az 1904. évben avatatlanok által bolygatott helyen sérült, sőt hézagos volt. A padló alatt hypocaustumnak vagy légvezető csatornának nyoma nincsen. A padlóburkolat aláásva, a nyers talajon hamuréteg, ezen vékonyabb sárga és fekete földréteg váltakozva, legfelül pedig szétmállott faltörmelék, a melyből ép darabok is, így a fent ismertetett töredékek, kerültek elő.

Első benyomásunk, hogy töredékeink, valamely átalakítás vagy újraépítés alkalmával *töltelékanyagként* kerültek ide, a miből ha napjainkig bár csekély számban még felismerhetők is maradtak fenn, csakis a föléjük vakolt szilárd padlórétegnek köszönhetjük.

Említettük, hogy az alapfalak között egy régibb épület alapjai is vannak, de magán az újabb épület falain is több átalakítás nyoma látszik. A fal-festményeket takaró helyiség egyik fala egykor a föléje torkolló légcsatorná-nak nyitva állott, azonban később ezt elrekesztették és éppen e rekesztőfalba *befalazva* találtuk a legrégebbi típusúnak vélt sárga alapszínű faldarabok néhányát.

Nyílt kérdésnek marad, hogy a két csoport festményei egy időben kerültek-e a föld színe alá, avagy külön-külön. Az utóbbi feltevés mellett szól, hogy az átalakítás alkalmával rakott falba csakis az első típusba sorozott sárga alapszínű falak voltak beépítve; de ez másként is érthető, mert éppen ezek a töredékek a legszilárdabbak, tehát legalkalmasabbak a beépítésre, másrészt pedig éppen az átalakítás helye mellett és közelében volt a többi azonos töredék is, természetes tehát, hogy a beépítéshez mint legszilárdabb és legközelebb eső anyag önként kínálkozott.

A két csoportnak különböző korban történt lerombolási idejét ha meg is állapíthatnók, ezeknek készítési idejére érvet alig szolgáltatnának.

Nyomósabb érv a különbség mellett azon tapasztalat, hogy míg az első csoport festményei mindig az eredeti falra vannak festve, addig az utóbbiak között gyakori az oly töredék, a mely alatt régebbi, sárga vagy fekete, alapfestés van. De az ásatásnál megfigyelt sorrendnél is a régebbinek vélt sárga, vörös és fekete falak kerültek elő és csak ezután rossz vörös és fekete alapszínű falakkal vegyest, végül pedig egészen külön a második csoport alapozás nélküli darabjai, a melyhez hasonlóan festett töredékek már a pogánytelki telepen, valamint a bántai kőfejtő közeléből, tehát oly helyekről kerültek múzeumunkba, a hol ezek az ott levő falaknak utolsó, valószínűleg IV. századbeli díszei voltak. De lehetetlen is a két elütő típus mestereit azonosítanunk, mert ennyire eltérő technikával és ennyire elütő modorban egy és ugyanaz a mester, de még ugyanazon iskolának követői is, még szándékosan sem dolgozhattak.

Egy töredékünk útmutatása és a pompéji példák nyomán e túlnyomó részt világos színű töredékeket a fal felső részén alkalmazott világítást emelő felületeknek hihetnők, ha aránytalan nagy tömegük ennek ellent nem mondana, valamint ha ezen rendeltetésük a színek kötetlenségének, a modor és ecsetkezelésben mutatkozó kirívó ellentétnek is magyarázatát adná.

Bármint legyen is a dolog, kétségtelennek látjuk, hogy e két csoport két különböző irányt képvisel és hogy míg az első csoport festője oly mintakönyvből dolgozott, a melynek mintái egy oly régebbi irány kifejezői, a melyet a Pompéjiből ismert modor folytatásának tekinthetünk, addig a második csoport már a hanyatlott művészi érzék és tudás szülötte.

Ásatásunk legfőbb eredményeképen megállapíthatjuk, hogy a falfestés Pannoniában nemcsak gyarló levél- és virágornamentek utánzására, hanem az otthon szokásos összes díszítő-motivumokra, tehát a figuráliákra is kiterjedt és ha eddig a haláczapusztain kívül több adatunk nincsen, egyedül annak tulajdonítható, hogy a haláczaihoz hasonló rendkívüli körülmények — a mik ezeket a pusztulástól megóvták — oly ritkán játszottak közre, hogy az ily

leletek is csak elvétve kerülhetnek felszínre, a törmelékben levő apróbb darabok pedig — bár összehasonlító anyagul megbecsülhetetlenek — kikerülnek a figyelmet.

Van több bronz és vastárgyunk is; legbecsesebb ezek között egy kecske bronz szobrocskája, a melynek arányos formáit és hibátlan testtartását csak a szakál stilizált tagozása és a gerincz felett húzódó két párhuzamos vonal — a szőr jelzése gyanánt — zavarja némileg. A bronz-kéregnek ólommal való kiöntése is a szobrászat hanyatlási idejére vall.

Az ásatás költségeit teljes egészében a veszprémi székeskáptalan fedezte és fogja tovább is fedezni, a befejezés után pedig alapos kilátásunk van arra, hogy ennek eredményeit megfelelő képestáblák kíséretében, az egész anyagot részleteiben is felölelve, ismertethetjük.

Veszprém, 1907 márczius.

Rhé Gyula.

II. TÉGLÁS GÁBOR: ÚJABB ADALÉK A SARMIZÉGETUSAI ALVILÁGI CULTUS TÖRTÉNETÉHEZ. Várhelyen olyan szerencsések valánk, hogy a castrum F oldalán az amphitheatrum felé az első alvilági istenség faragványt megtalálhattuk. Később azon a helyen tovább ásatva, előkerült a Papera Zoe által szintén Pluto és Persephonenak szentelt tábla is, melyeket Kuzsinszky Bálint az «Arch. Ért.» f. 1907. évi 2-ik füzetében közölt. Minthogy egyidejűleg magam is foglalkoztam ezen emlékekkel, úgyszintén az 1905. év nyarán felmerült s jelenleg a lugosi görög kath. püspöki múzeumban látható Deo Patri et Proserpinae szentélyt templomunk ugyancsak erről a területről származó táblájával is, s egy Kuzsinszky előtt ismeretlenül maradt negyedik várhelyi táblát is eredményezett ásatásunk a dévai múzeumnak, a várhelyi alvilági cultus emez idáig publikálatlan emlékével kívánom Kuzsinszky érdekes közleményét ki egészíteni.

Ez a tábla már anyagával is elűt a többitől, mert az általunk a várhelyi ásatások folyamán Várhelytől Ny.-ra 16 kilométernyi távolságban fölfedezett bukovai, vagyis bisztravölgyi márványbánya legüdébb szemcsés rétegeiből ered. A kidolgozás, alakítás is gondosabb. A lapidarius egy aedícula, vagy a Pompejiből ismeretes sepulcrum homlokzatát másolta elénk. A széles és nyilván lépcsős feljárt imitáló talapzatról oldalt két dór (?) oszlop irányul fel s ez adja a keretet. Ezek felül összehajolván, a homlokgerenda trapezalakká foglalja az egészet össze. Erre helyezkedik a háromszögű tetőhomlokzat, melynek közepén hatágú rosetta, s csúcsán kagylós ékítmény látható.

A tábla alapszélessége 0'35 m., felső szélessége 0'3 m., magassága a háromszögű tympanonnal 0'45 m., a nélkül a domborműves táblánál 0'35 m.*

A tábla alján talapzatul párkányt faragtak ki, rajta egy második talapzat emelkedik. Ezen dedicatio is állott, melynek csupán kezdő betűjéből vehető ki egy V (=V) szára; a többi megsemmisült a tábla tűzbe jutásával. A tűz heve után eső vagy hólé juthatott a romok közé s a márványtábla felületén egy

* Téglás Gábor: Vas- és kőbányászati emlékek Dáciából. A Bisztravölgy római márványbányái. Arch. Közl. 1887, térképpel és 2 rajzzal.

természetes mészégetés ment végbe, melynek crustája a betűközöket elfödte s a kiálló alakzatokat letompította. Így a tábla adományozójának neve, társadalmi állása s azzal a közelebbi kormeghatározás biztos documentuma megsemmisült.

Ezen az írásos talapzaton ül Pluto és Persephone. Mindketten gondosan formált trónusban ülnek s lábaikat egy-egy kőszámlon nyugtatják. Jobbról *Pluto*, balról *Persephone* trónolnak külön-külön. Pluto a trón karjára dülő baljával erősen hátra hajlik. Bajszos arcát tömött körszakál ékíti s kifejezése komor, öreges. Dús hajfürtei közepén elválasztva omlanak vállaira. Testére bő köpeny borul, melynek redőiből könyöklő baljának csupán keze feje ér ki. Azzal vállára emeli pörölyét. Jobb kezét a felső kar közepétől szabadon lenyújtja a *Cerberus* felé, úgy hogy a kezében látható tál majdnem eléri a *Cerberus* fejcsoportját. A köpeny uszálya a derék táján előre hajolva bal térdén vetődik át s lehull egész a bal sarokig. Lábai kiérnek a ruharedőzet alul s külön számlora nehezednek. Bal térde magasabban áll a jobb felőlinél. Felső teste balra nehezedik.

A Pluto jobbján trónoló *Persephone* üde, fiatalos arcú nő, úgy mint a görög domborművek mutatják, hol t. i. nem annyira *Pluto feleségét*, mint inkább *Demeter leányát* jelenítik meg. Félig Pluto felé fordulva, arcát és törzsét profilban mutatja. Arcza nemes, szende kifejezést mutat s feltűnőleg finom metszetű. Gazdag hajzata a homlok fölött koszorúba, a nyakszirten

kontyba fonódik. Bő chlamys fedi egész testét s csak a redőzet hullámzásán tüntetik elé karjait. Kezei a redőzetből kiszabadulva egy vázaszerű edényt szorítanak bal térdéhez. Ebben rejti t. i. mint a természet ujjáébredésének istennője azon földi áldásokat, melyekért főleg a mezei gazdák Görögországban és Itáliában hozzá fohászkodtak. A bűvös edényt tartó bal térd magasztásával a jobb láb elernyedten mélyebbre jut. A ruházat alól csakis a lábfejek bukkannak elé, melyek a feldomboruló kővankosra ereszkednek.

Persephone trónusának részletei is tisztábban láthatók a Plutóénál s főleg a hátgyámok és előgyámok faragása díszesebb. A háttámla egyszerű kőlapot ábrázol.

Pluto és Persephone félrehuzódásával közepén épen elégséges tér jutott a háromfejű *Cerberusnak*, mely hátsó lábaira ereszkedve két első lábával a dedicationalis talapzat szélére támaszkodik s egészen szembe néz velünk. A csinos fogadalmi tábla felfüggesztésre, falba illesztésre készülhetett, azért hátlapját csak durván nagyolták ki. Minthogy pedig a kinagyolás inkább kidomborítja,

semhogy ellapítná a hátsó felületet, tehát ezzel az idomítással a falrahelyezés nem is lett volna könnyű, úgy, hogy inkább a szentély falába beillesztve állhatott.

Az alakítás és kidolgozás egyaránt gyakorlottabb mesterre utalnak s azt mutatják, hogy Sarmizegetusa előkelőségéhez, módosabb osztályához tartozó adományozótól eredhet.

Ezt a táblát is leöntettem volt 1890-ben Cagnat kívánságára a Musée de Saint Germain részére.

Téglás Gábor.

III. TÖMÖRKÉNY ISTVÁN: ADAI LELETEKRŐL. Az alföldön egyre erősebben terjedő szőlőtelepítés már sok régiséget hozott napfényre. Amíg szántó volt a föld, csak a háta legtetjét hasogatta az eke, a mely elhaladt a sírmezőben nyugvók fölött. De a szőlő legalább egy méternyi ásást kíván s jobban megnyitja a földet. Ilyen módon tudtuk meg a többek között a bili-sicsi telephely létezését, legutóbb pedig az algyóit.

De a téglagyárak is sok telephelyre mutattak már rá. A gyárnak földre van szüksége a téglához, azután nagy és sima udvarra, a hol a már kiégett téglákat rendben elrakhatja s az ezzel járó ásás, jobban mondva, feldöntés mély, két és több méteres is. Ily téglagyár mellől kerültek elő a szőregghi leleteink, azután a dorozsmaiak, míg az itt most jelentett tárgyak az adai tégláégető telepek mellől valók. Részben a munkások találták, részben Nagy Lajos úr, odaváló tanító ásatta és szedte őket össze a két telepen, a melyek egyike a község északi, a másik a déli részén fekszik. A leletek eleje még 1906-ban jutott hozzánk, a mely a folyó évben is két szállítmánynyal gyarapodott. Részletesen leírva, így következnek egymás után:

a/ Kis, fületlen agyagedény, kezdetleges, durva művű, szétzúzódott, de most össze van ragasztva, 8 cm. magas; *b/* ugyanaz, fül nélkül. Ép, 9 cm. magas; *c/* ugyanaz, csorba, felpereme csipkézett, 9 cm. magas; *d/* ugyanaz, kezdetleges művű, ép, 12 cm. magas; *e/* ugyanaz, fületlen, pereme csipkézett, 12.5 cm. magas; *f/* ugyanaz, ép, szabadon formált, 15 cm. magas; *g/* ugyanaz, fül nélkül, a pereme csipkézett, kezdetleges mű, 11 cm. magas; *h/* ugyanaz, fül nélkül, ép, kezdetleges, a peremén a négy átellenes oldalon egy-egy nyúlvány, 10 cm. magas; *i/* agyagedény, ép, füles, az oldalán bütykök. Ép, formás, haladottabb technikát mutat, 11 cm. magas; *j/* mint az előbben. Ép, a forma és a nagyság ugyanaz. A bütykök körül vonaldíszek; *k/* korongon készült, csésze-alakú kis agyagedény, ép, 6 cm. magas; *l/* edénytöredékek, 1 csészeoldal, 2 tágas fül, 2 szűkebb fül, 2 vékony, karcsú és szögletes fül; *m/* 4 drb kőgolyó és parittyakötőredék; *n/* 1 bronzláncz; *o/* 1 bronzkarika, 3 lelógó lemezzel. A lemezekből horgok lógnak le; *p/* 1 bronz hosszúkás lemez, a hegye becsavarodott, a másik vége kerekre szélesedik; *qu/* bronz-lemez, törött; *r/* köralakú, közepén átlukasztott vastag bronzlemez; *s/* 27 szem nagy-szemű, színes gyöngy; *t/* 25 szem kisebb színes gyöngy; *u/* 1 nagyobb üveg s 1 calcedon gyöngy; *v/* 6 agyaggyöngy, fehér dombordíszítéssel; *x/* 3 nagyobb krétagyöngy; *y/* 2 orsókarika agyagból; *z/* 2 vaspencze, 1 vaskarika, 8 darab élegült vastöredék.

Az itt felsorolt tárgyak kerültek be a szegedi múzeum régiségtárába 1903-ban. Azóta azonban folyton tartattak ott a téglaiipari munkával járó ásások, földhordások, úgy hogy mintegy másfél év alatt körülbelül 120 sírt, illetve csontvázat találtak. A sírok mellékleteit, a mint lehetett, Nagy Lajos tanító összegyűjtötte s e tárgyak is hozzánk kerültek.

Az 1903. évi leleteket bold. elődöm, Reizner János úr jazyg-koriaknak vélte. Ehhez a tanító úr előadásából annyit tehetek csak, hogy megállapította a temetkezések réteges voltát, a mennyiben három csontvázat is találtak egymás alatt, a mi arra enged bizonnyára következtetni, hogy többféle népnek a temetőjével van dolgunk.

Egy helyen a csontváz mellett a kutya csontvázat is megtalálták.

Az 1906. évi májusban bekerült leletek az alábbiak:

a) Orsókarika, égetett agyagból, formás, szélessége 38 mm.; *b)* szokatlan formájú, veres agyagból égetett cserépedény. Alja 5 cm. széles. Az edény csak 6.5 cm. magas, de a felső részén már 13 cm. széles; *c)* nem korongon készült, primitív, vastagfalú, feketére égett, repedezett agyagedény. Magassága 11, szájbőssége 8 cm.; *d)* korongon készült, finomabb feketés bögre, különös alakú füllel, a melynek a formája a vattinai leletekre emlékeztet. Csorba. Az edény magassága fül nélkül 11, füllel 14 cm., szájbősség 8 cm.; *e)* durva fekete, 12 cm. magas, csorba agyagedény; *f)* zsírnemű, világító anyagok égetésére való 11 cm. hosszú agyagedény, formája gyűjteményünkben eddig ismeretlen; *g)* öntőmintás kő, szélessége 6, hossza 8 cm.; *h)* 16 darab, erősen rozsdásodott és szélesebb vas, valószínűleg késnek, lándzsának, nyílcsücsnek a darabjai; *i)* 2 nagy őrlőkő, egyik a közepén kifűrt; *j)* két darab kifűrt hálósúly állati lábszárcsontból; *k)* réteges csillámpalák, egy zöld s egy fehérszürke színű; *l)* kövesült fa, 12 cm. hosszú darab; *m)* korongon készült, finom művű grafitos cseréptálnak kb. egyharmada; *n)* nagyobb vastag agyagedény füles töredéke. A fül formája gyűjteményünkben eddig ismeretlen, a mennyiben a fülluk az edény belsejébe szolgál, kívül pedig védőburka van. Valószínűleg azért, hogy a tűz fölé akasztott edénytartó zsinegeit ne égethesse el a tűzláng.

A leletből beszállított többi cserépedénynek csak töredékei vannak, a miket már nem lehetett összeállítani. Van köztük bütykös és díszített urnadarab is.

Ezekkel azonban nem merült ki az adai sírmező, a mely gazdag telephelynek látszik, a hol rendszeres ásatás is eredményes lehetne. A folyó hóban ugyanis újból hozott be onnan kikerült régi tárgyakat a tanító az alábbiakban:

a) vastagfülű, nem korongon készült, tűznél feketére füstölődött bögre, csempe. Magassága 12.5, szájbőssége 9.5 cm.; *b)* vaskard, a kelta temetkezések formájában többszörösen összehajtogatva. A penge felső része letört, de meg van a markolatvassal együtt. A penge szélessége 4 cm.; *c)* vaskés, görbe markolattal, kettétörve. Pengeszélesség 4.5, hosszúság 32 cm.; *d)* köpüs vaslándzsa, a köpűn szeglukkallal, kettétörve. Hossza 27.5 cm.; *e)* három kisebb vasdarab, pengemaradványok; *f)* két darab homorúra vert vas, egyiken luk. Hosszuk 12 és 13 cm., szélességük 7 és 9 cm., kar- vagy lábszárvédők maradványai.

Szeged, 1906. szeptember.

Tömörkény István.

IRODALOM.

A KASSAI SZAZÉVES EGYHÁZMEGYE TÖRTÉNETI NÉVTÁRA ÉS EMLÉKKÖNYVE. I. kötet. 42 melléklettel és 124 a szöveg közé nyomott képpel. — II. kötet 57 melléklettel és 47 a szöveg közé nyomott képpel. Kassa. 1904. Vitéz A. ut. nyomása.

A díszes kiállítású mű az Abauj-, Sáros- és Zemplénumegyére terjedő püspöki egyházmegye területén levő egyes plebániák monografiáját foglalja magában s az egyházi épületek- és felszerelésekről is szól s azokat képekben is bemutatja, a miben nagy segítségére volt az «Archæologiai Értesítő»-ben megjelent cikkek és képek is.

A munkának kétségtelenül érdeme, hogy műemlékeink ismeretéhez közelebb segít, mert számosabb egyházi épületet sorol fel, melyek a Műemlékek Országos Bizottságának lajstromából hiányzanak ; a második kötet végén pedig sikerült fototipikai felvételen mutatja be az egyházmegye értékesebb egyházi ötvösműveit és ruháit.

A régi Abaujvármegye műemlékei jóformán ismeretesek s a jelen műben csupán csekély kiegészítést nyernek. Szakolyban díszes kis pastoforium van ; Saczán középkori torony csúcsíves ablakkal, a templom hajója már barok. Perényben a szentély még gótstilű ; Felső-Méra románstilű temploma a reformátusoké s az 1302-ik évben már áll s sz. Péter tiszteletéről szól ; ez évben Al-Mérán Bogáthi István kápolnát épített.¹ Az abaujszántói «szentély szépmetszésű csúcsívei» nem vallanak a XIII. századra ; a nádasdi templom a szöveg szerint 1458-ban épült, a minek ellentmond a szentélyben levő 1478. évszám. A telkibányai gót templom szűz Máriáról neveztetett, ugyanitt a kórház sz. Katalin tiszteletére épült.² Abauj-Szina, ma reformatus, temploma átmeneti stilű. A regeteruszkai nem épült 1204-ben ; szentélyében az 1504. évszám van. Az ósvai templomot Cseh János mislyei prépost a XVII. század közepén restauráltatta.³ Bárczán sz. András tiszteletére templom áll a XIV. század elején.⁴ A kassaujfalusi templom hajójának északi falán az 1510. évszám az építkezés befejezését jelentheti ; a rokokóstilben átidomított épület gót stiljere csupán a szentély csillagboltozata s az elrontott ablaknyílások vallanak ; oltárai rokokóstilűek, kelyhe XVII. századbeli. Az abaujti hanyi templom sz. András tiszteletére épült s ma teljesen át van építve.

¹ Anjoukori Okmánytár. I. 47. l.

² Országos Levéltár Dipl. Osztály. 11976. sz. (1428.)

³ Abaujvárm. jegyzőkönyve.

⁴ A. O. I. 60. és Hazai Okmánytár. VII. 347.

A püspöki egyházmegye székesegyháza, a kassai sz. Erzsébet-templom építőmesterei közt még mindig szerepel Crom István; a név helyesen Cromer István, s mint már több ízben kimutattam, e név viselője, mint neve is vallja, kalmár volt. A dóm XV. századbeli restaurátora, mondhatnók a végpusztulástól megmentője Kassai István építőmester volt; ő tervezte a Mátyás király korabeli remek szentségházat is, nem pedig Crompholtz Miklós 1496-ban. Itt jegyezzük meg, hogy a Bártfán működő Miklós és Jakab képíró nem kassai, de szandeszi származású.

A «Mária látogatása» oltár mestere nem lehet egy a főoltár mesterével; ellene mond ennek a két mű készítésének ideje — 1476 és 1516 — és még inkább a művek szelleme, fakturája; a főoltár szobrainak faragója művész; az 1516-ik évben Durer-utánzó képfaragó míg az anatomia ellen vét, addig a ruházat törésében tobzódik. Nem Metertia, hanem Mettertia s az oltárkép nem ugyanegy a «14 segítő szent» elpusztult oltárképével; az évszámok itt se vágnak egybe.

A kassai ferenczrendiek egyháza kezdettől fogvást sz. Miklós egyháza volt s nem 1450-ben, hanem 1405-ben szentelték fel.

A Mária-oszlop sem hirdeti a pestis megszűnésének emlékét, hanem szűz Mária tiszteletére már a XVII. század végén tervezték felállítását. A Kálvária-templom 1757-ben épült; rajta van az évszám.

Szó kerül az itt fekvő várakról is. A füzéri várról azt írja, hogy már a honfoglalás előtt állt, mert «építési modora azonos s egykorú a szalánczi várral, melynek építését neve után Zalán bolgár fejedelemnek tulajdonítják». Kapivárát pedig s a sárosi várat a rómaiakkal építteti.

A vármegye épületeinek kronológiájához szolgáljon adalékul, hogy Füzervára 1270-ben,¹ Abaujvára,² Szaláncz,³ Bodókö 1300-ban⁴ az Árpádok korában, Omodevác Göncz mellett⁵ és a Nagy-Óvár,⁶ mely Fel-ma Tornyosnémeti, Szina, Perény községek és az Ida, Bölzse és Szartos vize határában 1317-ben említetik.

Jászón sz. Mihály temploma 1255-ben,⁷ Kétyen sz. János 1271,⁸ Al-Németiben — a mai Hidas-Németi — 1299. sz. Jakab egyháza⁹ áll; Szebenye határában a XIII. század közepén sz. Egyed kápolnája.¹⁰ Az 1219-ben említett Egyházas-Vizsoly¹¹ és 1280-ban Egyházas-Ida¹² szintén egyházi épületek fennállását hirdeti.

Kassa mellett Ujfalu, másképp Németfalu, ma Mislóka községben 1307-ben sz. Keresztről nevezett egyház áll;¹³ szomszédságában Tökésujfaluban 1342-ben Itefia János regéczi várnagy épít templomot;¹⁴ Egyházas-Szaláncz 1316-ban,¹⁵ Egyházas-Péder 1317-ben¹⁶ említetik. Bocsárdon 1327-ben sz. Imre tiszteletére áll templom;¹⁷ Hegymegen, Tomor mellett, parochiális kápolna 1332-ben;¹⁸ Egyházas-Semse 1335-ben említetik;¹⁹ Enyiczken

¹ Wenzel. VIII. 255. — ² Wenzel. XI. 373. — ³ Fejér. IV/III. 416. VIII/I. 148. Wenzel IX. 34. XII. 12. — ⁴ Hazai Okmánytár. VII. 300. — ⁵ A. O. II. 330. — ⁶ A. O. I. 421. — ⁷ Fejér IV/II. 300. — ⁸ F. V/I. 72. és W. V. 72. — ⁹ W. X. 351. — ¹⁰ Kassa v. titkos lvt. — ¹¹ W. X. 180. — ¹² F. V/III. 61. — ¹³ Kassa v. t. lvt. A. Nr. 10. — ¹⁴ A. O. II. 167. — ¹⁵ A. O. I. 401. és III. 302. — ¹⁶ A. O. I. 433. — ¹⁷ A. O. II. 341. — ¹⁸ A. O. II. 610. — ¹⁹ A. O. III. 183.

1348-ban sz. István temploma; ¹ Kinizs — máskép Gergelytelkén — Baksa és Kércs között — sz. János egyháza; ² Somodiban 1354-ben templom, ³ Széplakon sz. Miklós egyháza 1371-ben; ⁴ F.-Tökésen fakápolna, A.-Tökésen a sz. Keresztről nevezett kőtemplom, Miszlókán ujonnan épült kőtemplom áll 1373-ban, ⁵ Baskán 1505-ben sz. László egyháza, ⁶ Szentvérfalván — ma Kassa-Béla — sz. János restaurált egyháza áll; ⁷ Ongán a boldogságos Szűzről nevezett templom 1510-ben; ⁸ Homrogdon sz. Péter, Szikszón a boldogságos Szűz temploma, Diczházán — Vadász és Jánosd határában — ugyancsak neki szentelt kápolna áll 1519-ben.⁹

A török világban jó divatba a templomok és kisebb helységek erősítése. Vécsén 1600-ban «az templomot tapaszos palánkkal» kerítik el; ¹⁰ 1612-ben «az gönczi város végén való kapát» emlegetik; ¹¹ Szepsi város alsó kapuján 1643-ban virrasztók őrködnek ¹² s a garadnaiak falujokat bekerítették.¹³

Sárosvármegye műemlékei közül a következők váltak ismeretessé: Gáboltó csillagboltozatú gót szentélye, Hanusfalva gót egyháza, Sáros-Szent-Imre középkori egyháza és keresztkútja, Tolcsemes — régen Tót-Selymes — középkori egyháza; a zsebfalui templom, ha 1635-ben épült, nem lehet gót-stilű; Magyar-Jakabfalva románkori templomában sz. Lőrincz vértanúságát ábrázoló freskók; Sz.-Kereszt románstilű temploma harangtornyában sz.-Bálint «remek rokokostilű keretbe foglalt képe». Kapronczán a gót sekrestye megmaradt, Alsó-Szalókon középkori templom, Darócson szintén, ugyanitt a XV. század elejéről kehely; Hamborgban gót templom és kehely, Décsőn, Plavnicán gót, Kriványon átmenetkori templom, Palocsán középkori egyház. Ossikón kehely (1545), Richwaldon gót főoltár, Sárpatakon kehely (1613), az eperjesi sz. Miklós egyház főoltárának foglalatja nem barok, hanem rokokó; Tapoly-Bisztrán gót oltár; a szárazvölgyi harangon 1498. évszám, a ternyein e felirat: «In honorem Dei fudit me Mathias Ulrich A(nno) 1666. Eperiesini»; a hedri templomban 1809-ből való síremlék, melynek képét is kapjuk; Sztanka-Hermányon és Olysón gót szárnyas oltár; az 1819-ben épült gulyvési egyházban 1454-ből való harang; a sóvári templomban levő feliratos kőlap nem sírtábla, hanem azt adja tudtunkra, hogy az épületet Soós Simon építtette az 1413-ik évben.

Zemplén eddig — úgyszólván — terra incognita volt a műtörténelem előtt.

Egyházi épületek: Bacskán gót egyház a Báthoryak címérével; Vékén középkori, Királyhelmecezen átmenetkori egyház; Kisztén középkori kápolna; Cékén és Ciroka-Hosszúmezőn a szentély még gót; Magyar-Izsépen középkori egyház, Vitéz-Vágáson gót kápolna, Alsó-Körtvélyes temploma román, a sókuti gót, a zsalobinai szentélye gót; Hernád-Németi gót templomát 1893-ban lebontották; a mádi 1651-ben épült; a megyasszói reform. templom gótstilű; Tályán középkori egyház áll; a tarczalit Hankman Márton építőmester 1615-ben restaurálta; a bodrogkereszturi egyház szentélye és ablakai

¹ A. O. V. 185. — ² A. O. V. 5. — ³ A. O. VI. 201. — ⁴ Kassa v. t. I. Széplak. Nr. 2. — ⁵ Kassa v. lvt. — ⁶ U. o. titk. I. L. Baska. Nr. 12. — ⁷ U. o. A. Cassovia. Nr. 40. — ⁸ U. o. 885. — ⁹ U. o. 999. — ¹⁰ U. o. 4908/7. — ¹¹ U. o. 5464. — ¹² U. o. 7011/9. — ¹³ 7145/12.

gótstilűek s érdemes volt képben is bemutatni; Olaszi-Liszkán csupán a gót-stilű torony maradt meg.

A bottyáni harangon a felirat: Herman Liders mit Gottes hilf gos mich sat. Cassoviæ Anno 1623; másik harangján, melyet 1897-ben átöntöttek, következő felirat volt: Georgius Wierdh in Eperies Anno Domini 1640 in honorem Dei fudit me sat. Leleszen Dóczy András f.-magyarországi főkapitány 1631. évbéli sírköve; Gálszécsen BacsKay András XV. századbeli síremléke; a templom harangján: Me fudit Mat. Ulrich in Eperies Anno 1667. Szécskeresztúron rokokó-oltár, szószék és kapu; a szilvásujfalusi templom oltárai vagy régiebbek, mint 156 évesek, vagy pedig nem barokstilűek; Tőke-Terebesen freskók, melyeket 1777-ben Kracker festett; a göröginyei egyház ékszeréi és ruhái a XVII. és XVIII. századból valók; a nagymihályi harangon a CCCCXXXVI. (= 1436.) évszám; Sztárán kehely 1631-ből, Lazonyban Monaky Péter 1600. évbéli sírköve; Benkóczon kehely 1514-ből, Sztropkón gótstilű oltár, remekfaragású XVII. századbeli alakokkal, másik oltára rokokó; Hocsa temploma fából épült 1639-ben, *helyébe kőtemplomot szándékoznak építeni*; Varannón barok-oltár szobrokkal; Zsalobinán rokokó — és nem barok — oltárok és szószék 1765 körül; Kis-Domásán 1638. kehely; a sátoralja-ujhelyi Florián szobron: Sancte Floriane averte a nobis incendia te rogamus schronostichonja 1764.

A munka második kötetéhez csatolt 19 fototipikus tábla, mint említettük, egyházi ötvösművek és ruhák hű képét mutatja be. A hrabkói gót monstrancia egybeállított töredékei is fogalmat nyújtanak egykori szépségéről; ostyatartó szelenczéje négyszögű. A gót formák és elrendezés a XVII. századbeli palocsai és sztropkói úrmutatókon is élnek; a kapii empirestilű monstrancián (1800.) a lóhere-levelek buján tenyésznek. Homonna ezüst monstrantiája a XVII. század elejéről való; a nyársardói kelyhen az 1800. évszám; a tarczali monstrantián 1807; a pelejtein 1733; ugyanitt barok kehely és ciborium; Olaszi-Liszkán hasonló ciborium (1732.). A boldogkőváraljai plebánia monstranciája nem barok, hanem copfstilű a korszak kezdetéről, a mint chronostichonja — 1780. — vallja. Ebben a stilben épült a kapi egyház (1796.), míg a töltszéki (1747.), a szacsuri (1769.), a lyubisei (1771.) és alsóladiszkóczi (1760.) rokokó-stilben, és nem, mint könyvünkben olvassuk, román stilben, valamint nem román, hanem renesszánsz a nyársardói pasztoforium. Szilassi ötvösművei s nem barok, se nem czöpfstilűek; közbül van az igazság.

Szó van a műben huszita templomokról és kelyhekről is s ha talán cseh műtörténetíróknál helyén is volna a XV. század első felére ez elnevezés alkalmazása, nálunk semmi különösebb okát nem tudnók adni; annál kevésbbé jogos ez Giskrával és zsoldostársaival szemben, mert ők e mozgalmaktól távol estek, a mit bizonyít az is, hogy németül leveleznek, hibásan rójja fel nekik a népies ethnográfia az abaujvármegyei Szepsiben és Gönczön az ú. n. cseh házakat, de joggal az erődített templomokat. Az ellen azonban tiltakoznunk kell, hogy a felsőmagyarországi — akár lengyel, akár olasz eredetű — renesszánsz-építést nevezzék e néven, mint Palocsa monografusa, a ki szerint a templom «csipkézett oromfalú úgynevezett huszita jellege az 1892-iki helyre-

állítás alkalmával sajnálatos kegyeletlenség és műérzék-hiány miatt pótolhatatlanul elpusztult.»

Kemény Lajos.

FERENCZY ISTVÁN ÉLETE ÉS MŰVEI. Írta *Meller Simon*. Budapest. 1906. Athanæum r. t. 402 l. 10 melléklettel és 115 szöveg közé nyomtatott képpel.

Mikor 1852-ben *Ipolyi Arnold* a «Családi Lapok»-ban a hazai egyházi műemlékekről értekezett s tíz évre rá kiadta a középkori emlékszerű művészet történetét: csodálkozással kérdeztük egymástól, hogy azoknak a budai, nagyvárad, esztergomi stb., de különösen a felsőmagyarországi szobroknak, a melyek a török pusztítás idejéből fenmaradtak, mégis csak volt valami ismert nevű alkotója, mestere? Arra, hogy magyar szobrászok valaha külföldön tanultak volna, még csak gondolni se mert senki!

Ha az ember azt a könyvet, melyet *Meller Simon* Ferenczyről írt, ma a kezébe veszi, keblét nagyon vegyes érzelmek töltik el. Abban, hogy a mult század elején egy igénytelen lakatoslegény Rimaszombatból Budára, majd Bécsbe vándorolni ment, semmi különös dolgot nem találunk, sőt még az sem rendkívüli, ha kísérletképen elkészítette a bécsi császári gyűjteményben őrzött gemma mintájára azt az Athenét, a mely eredetileg a *Phidias* szobra után készült volna; ha a béke, a tudomány, az erő allegoriáját mintázza s a *Solon* fejével az iskolában præmiumot nyer; de már abban a merész elhatározásában kétség kívül nagy lelki erőt találunk, midőn a bécsi *Augustinusok* templomában egy református ifjú fogadalmat tesz, hogy elmegy Rómába, eldobja a saját iparának szerszámaikat, s egy havi kitarót gyaloglás után egyenesen a *Thorwaldsen* műtermébe állít be.

Megvolt a művészen az erkölcsi erő, a le nem küzdhető vágy: alkotni valami maradandót, a melyért ő nem vagyont remélt, hanem a melyért az utókor hálájára számított. *József nádor*, Magyarország feledhetetlen mæcenása, három esztendőre adott ösztöndíjat a szobrásznak s miután haladásáról örömmel értesült, még két évvel toldotta meg a segítséget.

Hogy *Ferenczynek* tehetsége volt, semmi sem bizonyította jobban, mint az, hogy *Canova* személyesen is megköszönte *Thorwaldsennek*, mikor ezt a fiatal embert neki átengedte, s végrendeletileg is intézkedett, hogy műtermét halála esetére *Baruzzi Ferenczy Istvánnal* vegye át.

A hazában néhány lelkes hazafi és író: *Kazinczy Ferencz* és társai nem tudtak hova legyenek örömeikben, mikor a pásztorleány (a *Dibatides* leánya) haza érkezett; s *Debreczenben* leleplezték a *Csokonai* mellszobrát, s a művész leveleit 1821-ben és 1823-ban a «Tudományos Gyűjtemény»-ben közre adták. Haza hívták tehát s barátai lőnek *Döbrentey Gábor*, *Vörösmarty*, de különösen *Fáy András*, a kik róla gondoskodni akartak, mikor *Ferenczy* haza jött.

Legelőször kieszközölték, hogy *Rudnay Sándor* hercegprímás a művész vésője által faragtassa az épülőfélben levő esztergomi bazilika szobraikat; azután faragjon vagy rajzoljon a haza nagy embereiről képeket, s készítse el közadakozás útján a nagy Hunyady Mátyás lovasszobrát, s ha a védegyelet kizár a közhasználatból az ipar terén mindent, mért ne rekeszsze ki a művészetek terén is azt, a mit csak lehet!

Ferenczy Rómában a klasszikus művészet emlőjén nevelkedett. Kifaragta Amort, mint kicsit, mint a ki lantot penget, nyilat vizsgál stb. Ganymedes, Aeskulapius, Hygieia, a Faun feje, a pásztorfiú, oroszlán mind antik motívumok.

Csakhogy az alatt a hét esztendő alatt, míg ő itthon kísérletezett s hazai márványbányákat járt töretni, különösen a művelt nyugaton új irányok, új szellem kapott lábra a képzőművészet terén a mit ő persze nem látszott észrevenni. Meller romantikusnak nevezi azt, de az inkább *realisztikusnak* volna mondható.

Azért mondotta gróf Széchenyi, hogy nagy Hunyadynak emlékszobor, ki . . . ha most élne . . . alkalmasint . . . garast sem adna holt szoborra, midőn *Magyarország élete van kérdésben!* Majd egyéb helyen: Nincs szegény Ferenczynek kenyere, s hogy legyen, százezer forint kell egy szoborra . . . stb.

S ezzel vége szakadt a szobrász pályafutásának; ötvennégy éves korában kihordatta budai háza udvarára, a mi gipszből és márványból megkezdett alkotása volt, s pörölyével neki esett, azokat összetörte, s vésőjét a Dunába hajította. Mikor rokonai között Rimaszombatban megjelent, csak éppen hogy szórakozzék, készített egyetmást. Kifaragta «Eurydike» szobrát, saját művésztének és életpályájának emblemáját, s mikor meghalt, meghagyta, hogy ennek maradványait, melyek egy tűzvészből megsérülve kerültek elő, rakják be sírjába, s a koporsójába tegyék a vánkosa alá, az 1841-iki «Athenæum» azon számát, a melyben Vörösmarty az ő pályáját megvédelmezte.

Meller Simon, mint az előadottakból látszik, nem ok nélkül beszéltette többet a szerzőt, a mint azt a mai írók egyszerű életrajzban meg szokták szólaltatni. Szerintünk ezt helyesen cselekedte, mert a művész gondolkodásmódját, intentióit, érzelmvilágát hamisítatlanul mutatja be művében. Ha bizonyos tekintetben a *Keleti Gusztáv* és *Pasteiner* behatása alatt állott, azt könnyű megokolni; mert a szobrászat történetével kathedráról mások úgy sem foglalkoztak, az előtt pedig, míg özv. *Jánosdeák Andrásné* úrnő magát el nem határozta, hogy a rimaszombati műemlékeket a Szépművészeti Múzeumnak ajándékozza, e kincseket, széles e hazában fájdalom nemcsak nem ismerte; de méltányolni nem is akarta senki.

Meller Simon kutatásai kiterjedtek a Ferenczy bécsi és római tartózkodására; felkereste a koppenhágai Múzeumban azt a naplót, a melyben Ferenczy öt évi munkássága részletesen fel van sorolva; nyomozott Rimaszombatban s kutatásait az egykorú folyóiratok és ujságlapok czikkeivel élénkítette.

Igen természetes, hogy a Meller könyve bizonyos leírások elhagyása által kerekdedebb lehetett volna; de a mi sajátos irodalmi viszonyaink között így helyesebb; s kíváncsok, hogy ezen életrajzot ne csak a «Magyar Történelmi Életrajzok» előfizetői olvassák, hanem, hogy azt élvezettel és haszonnal forgassa a tudomány minden igaz barátja.

Farkasfalvi Imre.

TEGLÁS GÁBOR VÁLASZA A LIMESTANULMÁNYOK ÜGYÉBEN.
Dr. Finály Gábor úrnak, az Archæologiai Értesítő folyó évi áprilisi füzetében «Limes tanulmányok» cz. munkámról írt soraira csak azért reflektálok, mert az Akadémiára is kiterjeszti nekem szánt ostorcsapásait és mert limesbúvártaim megbízhatóságát is jónak látta érthető czélzatossággal érinteni.

A munkámban bennrekedt sajtóhibákért, habár az elmúlt esztendő júniusától decemberig épen limeskutatásaim miatt Budapesten alig lehettem s így másokkal valék kénytelen a rám tartozó correcturát végeztetni, a mea culpat elismerem s azért kár volt azoknak rontani, a kik az akadémiai szokás és szervezet szerint ilyenekben felelősséggel nem osztozhatnak. De miután Finály úr az Akadémia tekintélyét is óvni kívánja limesbuvárlataim balsikereitől s felszólalásának egész tenorjából azt olvashatjuk ki, hogy erősen hangoztatott limesszakértői mivoltától sarkalva ragadtatá magát a reám nézve nem nagyon megtisztelő biráskodásra, legyen szabad szokásom és ízlésem ellenére is az általam másfélév tized óta tanulmányozott limes dacicust érintő közleményeivel kissé megvilágítnom ennek a döntnöki hivatottságnak valódi mibenlétét.

Ime az Arch. Értesítő 1904. évi első füzetében «A limes Dacicus és a pogujori földvár» cz. nagyigényű jelentéséből láthatólag Finály tanár úr a limes dacicusnak *egyetlen* szélbeli pontján végzett ásatási próbájából és azontul nem is terjedt szűkkörű szemléléből jogosultnak tekinté magát a mások által csakis fáradságos összehasonlító tanulmányozás s a limesvonal nagy területére kiterjedő kutatások tapasztalatai segítségével megkísérlett ítélkezésre. Ilyen csekély előkészület és rövidre szabott vizsgálódás nem is vezethetett egyébre, mint arra, hogy a saját alaprajzáról és szakértő által azonnal felismerhető *római őrtornyot* következtetései 2-ik pontjában *nem léteznek* *constatálható*. Így aztán nem csodálhatjuk, hogy a Torma által szerencsésen megállapított *falvonalat* következtetései 3-ik pontjában szintén tagadásba veszi, jóllehet ez, a mint adandó alkalommal beigazolandó, a limes dacicusnak épen olyan sajátos — habár sokkal rövidebb — jelensége, mint a raetiai hires *Teufelsmauer* Altmannsteintől Kippenbergig.

Finály dr. úr limesszakértősége a sárvári földvárnál sem bizonyult különbenek. Az Arch. Értesítő 1902. évi 3. füzetében olvasható cikkéből és rajzaiból észrevehetőleg, s a mint a helyszínén is meggyőződhettem, próbaásatásainak legfőbb eredménye az: hogy a kincskeresők felforgató munkáját e *tipikus római földvárban* ő is sikeresen előmozdította. Minthogy azonban ő csak ásatása eredményeiből meríti kormeghatározó támpontjait s a limes typológiáról, taktikai rendszeréről sejtelemmel sem bir, sőt a felett élczelődni képes, Sárvárnál pedig egyetlen lelet sem jutalmazá fáradozásait, «tehát e földvár korának meghatározásánál hozzávetésre vagyunk utalva», s «az általános benyomás alapján mégis inkább mondanám *őskorinak* . . . mint *Árpádkorinak*» jelenti a 270. lapon. Pedig a ki nem láthatta a Dobrudzsa sánczainak minden kétségen felül álló, de leleteket szintén nem igen tartalmazó *római földvárait*, s a felső germániai Taunusban Zugmantel, Capersburg, Saalburg első foglaláskori eredeti, át nem alakított erődeit a Wetterau, az Odenwald hasonló emlékeivel nem hasonlíthatá össze, tekintse meg a Hargita aljáról, a limes dacicus két Küküllő Olt közí részén még a német birodalmi limescommissio előtt 1894-ben a homoródi fürdőtől és Homoród-Karácsonyfalva határából általam meghatározott római limescastellumokat s legott szakasztott mását láthatja azokban a Finály úr által alaposan félreismeret kis földvárnak is. És Sárvárnál az ahhoz értő a dr. Finály úr által észre sem vett, pedig nagyon könnyen felismerhető út elágazásokból

nem csupán a földvár korával jöhet első tekintetre tisztába, hanem annak célját, s a limes dacicusban elfoglalt fontos rendeltetését is azonnal felismeri, a mint azt majd dr. Finály úr jelentéséből is megtanulhatja.

Mindezekből tehát elég világosan kiderül, hogy a ki csupán ásatási eredményekből képes az eléje táró emlékek származási korában eligazodni, az lehet igen buzgó, lelkes ásató, de a külföld illetékes szakembereitől méltányolt límes-kutatásaim bírálására s pláne ilyen követelőző nagy hang használatára aligha jogosult.

Téglás Gábor.

VÁLASZ TÉGLÁS GÁBOR ÚRNAK.* T. úr engem limesszakértőnek tesz meg. Köszönöm, de abban az értelemben, a melyben ő képzei a límes-kutatást, nem is óhajtok az lenni. Pogujori és sárvári ásatásaim kritikájával kár volt T. úrnak mostanig várnia. Az «érthető célzatosság» vádja így könnyen az ő fejére hull vissza. Különben jelentéséből szívesen fogok tanulni.

Pilismarót, 1907 aug. 13.

Finály Gábor.

SZALÁNCZVÁR EREDETE ÉS NEVEZETESEBB ESEMÉNYEI.

Ghymesi és gácsi gróf Forgách József szerzőtől (latin eredeti után) kiadják dédunokái gróf Forgách László és gróf Forgách István 1906-ban. Mándok, 1906 8-r. 31 l. A kis monographia kegyeletből eredt. A dédunokák közzétették ősök kéziratát, melyben a híres vár keletkezéséről, chronikájáról s a vár urairól volt szó, megtoldották a vár kezeléséről rendelkező XVII. századi utasításokkal, Csoma József szakavatott segítségével a Szaláncziak, a Lossonczyak és a gróf Forgách család leszármazási tábláit is szerkesztették és a két kiadó saját fényképes fölvételei alapján készült tizennégy fénynyomattal emelte a füzet díszét. Ezekből három a szalánczi várra vonatkozik, kettő Szaláncz egykori birtokosainak a címereit, a többi pedig a főbb birtokosok arczképeit közli, köztük van gr. Forgách József arczképe is. A kiadók szerényen megjegyzi az Előszóban, hogy e kis mű kiadásával «fővényszemet» kívánnak a nemzeti történetírás nagy épületéhez hordani. Tiszteljük a nemes szándékot, mert «in magnis et voluisse sat est».

a. b.

BUDAPEST RÉGISÉGEI. Régészeti és történeti évkönyv, szerkeszti dr. Kuzsinszky Bálint. IX. kötet. Budapest, 1906. A főváros becses kiadványa örvendetesen gyarapodik. Míg az előbbi kötet csak 23 íves volt, a jelen kötet terjedelme négy ívvel megnőtt és illusztrációi száma is szaporodott. Az értekezések közül három az ókornak szól, egy a munismatikába vág és egy Mar-sigli Budavár ostromára vonatkozó jelentéseit és térképeit közli. Szakunkhoz a három archæologiai értekezés áll legközelebb. Dr. Kuzsinszky Bálint folytatja az aquincumi múzeumba gyűjtött emlékek közzétételét. Ezuttal a negyedik sorozatban 42 emlék ismertetését vesszük. Talán legbecsesebb köztük a Szemlő-hegyről származó életnagyságú női szobor, feje hiányzik, valószínűleg sírkápolnában állott. A malomdűlőről egy szintén fej nélküli női torso motivuma még

* Ezzel az eszmecseré befjeződik.

A szerk.

magyarázatra vár. Volt néhány Silvanuskép, egy csonka Mithrás tábla, egy geniusfő, egy Diana s egy Apollo-fej, több síremlékről való domborműves fej, néhány síremlék és oltár, egy *ædícula* faltöredéke, síremlékek tetejéről való oroszlánok, egy szokatlan nagy sarkophág (hossza 2.47 m.) sírládákból való több töredék, egy sphinxalakú asztalláb és karszék oldaltáma oroszlán domborművével.

Dr. Láng Nándor az aquincumi múzeum figurális agyagműveiről értekezik. Egy Venus-szobrocska és néhány csonka fejecske alkalmából tanulságos módon az antik terracották egész körére terjeszkedik.

Dr. Finály Gábor az aquincumi terra sigillatákat ismerteti. Kár, hogy nem vehette föl értekezésébe az aquincumi múzeum múlt évi legbecsesebb leletét, mely egy egész agyagműves műhelyet hozott színre, számos mintával, melyek e fontos keramikus edények belföldi gyártásáról érdekes képet nyújtanak. Az Értesítőben dr. Kuzsinszky közli hivatalos jelentéseit az 1902—1904-ik években az aquincumi területen végzett munkálatokról és számot ad a fővárosi múzeum érdekében 1900 óta teljesített gyűjtéseiről. — E. L. a domokosrendiek budavári templomának 1902-ben a budavári halászbástyán színrekerült templomromról és az ott lelt 11 drb középkori síremlékről ad hirt. Nagy Géza a N. Múzeum megbízásából a zuglói urnatemetőben végzett vizsgálatairól referál. — Éber László a budai felhévizi Szentháromságtemplom maradványairól értekezik. Schöpflin Aladár Rómer Flóris 1871. évi programját tárgyalja városhi múzeumok föllállításáról és végül hirt kapunk arról, hogy Morelovszky lengyel tudós Aquincumról lengyel nyelven irt egy értekezést. *b. c.*

MÚZEUMI ÉS KÖNYVTARI ÉRTESÍTŐ czimén megindított a múzeumok és könyvtárak országos felügyelősége egy negyedéves folyóiratot, szerkesztője Mihalik József. E folyóirat első füzetének megjelenése alkalmából melegen üdvözljük ezt az irodalmi vállalatot, melynek szükségét több ízben hangsúlyoztuk; mert fölötte kívánatos, hogy a szakirodalom is hasznát lássa azoknak a jelentékeny áldozatoknak, melyekkel az állam már évek hosszú sora óta a vidéki múzeumokat istápolja. Tömérdék tudományos anyag gyűlt föl az ásatások révén és egyéb módon a vidéki múzeumokban, melyről csak elvétve kaptunk hirt. Most reményünk van, hogy a hirdás rendszeresen és kimerítően fog megtörténni és erre a reményre a folyóirat első füze is reá szolgál, melyben megindulnak az ásatási jelentések. — Zoltai Lajos cikkével a debreczeni városhi múzeumnak öt különböző helyen folytatott ásatásáról. Megásták a «Basahalmot», melyben hét méternyi halom alatt czölöpökből és gerendákból épített sírkamra rothadt maradványaira akadtak, de a sírt mint annak idején a szentistvánbaksai kamarasírt, üresnek találták, csupán a csontváz került elé. Egy kisebb ásatás a fűzfacsőszháznál őskori és középkori maradványokat eredményezett. Kutattak az elepi pusztán is, a hol Antoninus piusféle ezüstdenár került elé. Legtöbb sikerrel járt az egyeki kutatások, a hol már Tariczky Józsa és Lehóczky is sok cserépedényt gyűjtöttek össze. A legtöbb cserépedénynek sikerült rajzát is kapjuk, melyek többféle korról tanuskodnak. Legtöbbje mégis bronzkori. Hajdú-Sámsonról a majorsági földről honfoglalás-

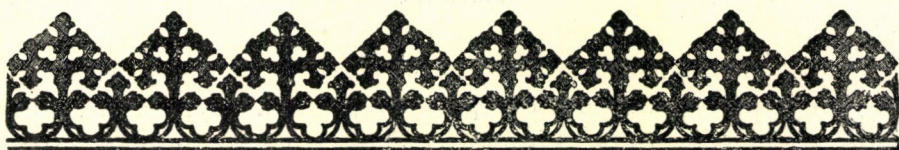
kori lelet került a múzeumba. Ugyanazon a pusztán római kori fibulát és a régibb középkorból való durva cserepeket is kaptak, a milyenek szláv telepeken és szláv sírokban szoktak lenni. A parlagpusztai két gyakorlótérről cserepeket kaptak; egy, melyet rajzban is bemutat a szerző, La Tène izlésűnek látszik. Mihalik József a bártfai (29. sz.) múzeumban őrzött Simon Buckholz-féle 1630. évi diszes egyházi stallumról értekezik, melynek belsejében megtalálták a régi tulajdonost és családját ábrázoló képet a művész jelzésével H(ans) G(rünwald) P(inxit) 1630. A kép mint régi costumekép is érdekes. Divald Kornél «Archæologiai kutatások» czimén érdekesen elmondja mikép kutatta át két megye templomait, azoknak padlásait, sekrestyéit, lomtárait és mint sikerült neki a kassai és bártfai múzeum számára érdekesnél érdekesebb középkori emlékeket megmenteni. T. K. figyelemre méltó közleményt irt a régi emlékek helytelen átalakításairól, és találó példákat idéz a szepesmegyei templomokból, a hol annak idején, különösen Császka püspök idején, egy szerencsétlen kezű külföldi «restaurator» számos becses műemléket tett tönkre. Orsovai régiségekről szól Mihalik Sándor (?) közleménye, a ki ott évek során át nagyszámú őskori és egyéb régiségeket gyűjtött és azoknak egyéb becses helyi érdekű emlékekkel egy építendő «magyar házban» való föllállítását javasolja. Végül vannak gyakorlati célú czikkek is. Szalay Imre tanácsokat ad múzeumok építésére és bebutorzására és a szerkesztő a régiségek megóvására szolgáló Fenichel-féle recipéket közli. A folyóirat hivatalos részében a főfelügyelőség munkálkodásáról, az országos szövetségről, a bártfai múzeum megnyitásáról, a kassai múzeum államosításáról, a közművelődési házakról s egyéb közérdekű mozzanatokról kapunk hírt.

a. b.

KÁLYHAFIÓK DARNAY KÁLMÁN GYŰJTEMÉNYÉBEN III. FRIGYES KÉPÉVEL.

MÚZEUMOK. TÁRSULATOK.

AZ ORSZÁGOS RÉGÉSZETI ÉS EMBERTANI TÁRSULAT folyó évi április hó 25-én, d. u. 5 órakor a Magy. Tud. Akadémia üléstermében tartotta rendes havi ülését.

Jelen voltak báró Nyáry Jenő elnökle alatt dr. Finály Gábor, dr. Gerecze Péter, Kunváry Fülöp, dr. Réthy László, Vásárhelyi Géza ig. választmányi tagok, Lipcsey József pénztárnok, Braun Arnold és több más hallgató.

Elnök az ülést megnyitván, *dr. Mahler Ede*, számos régiség bemutatása mellett a *pannoniai sírleletekről* értekezett.

Titkár a pénztári kimutatást olvasta föl, a melyet a választmány tudomásul vett.

Elnök a jegyzőkönyv hitelesítésére *Vásárhelyi Géza* és *dr. Finály Gábor* ig. vál. tagokat kérvén föl, az ülés véget ért.

Dr. Szendrei János,
titkár.

AZ ARCHÆOLOGIAI BIZOTTSÁG ÉVI JELENTÉSE 1906-RÓL. Közzétette folyóiratát, az «Archæologiai Értesítő»-t, melyből az elmúlt évben megjelent az új folyam 26. kötete 30 íves tartalommal, két képmelléklettel, huszonhat táblával és hatszáznyolcvannyolcz ábrával a szövegben. A bizottság már évek óta kívánja folyóiratát a tudomány örvendetes emelkedéséhez mérten fejleszteni, de szűkes javadalma és vállalt egyéb irodalmi kötelezettségeinél fogva egyelőre sajnálattal le kellett róla mondania. Tervbe vett két rendbeli kiadványa, a kassai dóm monographiája és Torma Zsófia ismeretes tordosi gyűjteményének közzététele tekintetében szerződött, előbbire nézve Mihalik Józseffel, a M. Tudom. Akadémia tagjával, utóbbi dolgában pedig dr. Pósta Béla kolozsvári egyetemi tanár és a kolozsvári erdélyi múzeum igazgatójával, a kinek őrizete alatt a Torma Zsófia gyűjteménye áll. Az elmúlt évben a kassai monographia számára a kassai dóm főoltárának képeiről 36 fényképi fölvétel készült. A dr. Pósta-féle munka szerző közbejött súlyos betegsége miatt a szándékba vett 1907-ik évi határidő hosszabbításával csak 1908 folyamatában fog sajtó alá kerülhetni. Remélhető, hogy a bizottságnak e munka közzétételére az 1906 - 1908-ig föntartandó összeg elegendő lesz. A bizottság legutóbbi kiadványának, dr. Szendrei János művének a magyar viselet történetéről, végső költsége az 1906-ik évben volt törleszthető. Költségvetése és minden egyéb folyóügyeinek elintézése végett a bizottság 1906. évi december 7-ikén tartott ülést. Ezúttal szomorúsággal értesülvén egyik érdemes tagja, br. Radvánszky Béla elhunytáról, jegyzőkönyvében örökítette meg emlékét. Ugyanakkor foglalkozott

az archæologiai bizottság dr. Kuzsinszky Bálint javaslatával a pannoniai római limes fölkutatása és fölásása végett szervezendő szakbizottság dolgában. A bizottság a limes-kutatás megindítását tudományos közszükségletnek tartja, hasznosnak véli egy szakbizottság föllállítását és azt javasolja, hogy az a műemlékek országos bizottsága kebelében állíttassék föl. A bizottság örömmel üdvözölte br. Miske Kálmán tervbe vett kiadványát a szent-vidi őstelepről és sajnálja, hogy nem járulhat hozzá a magyar szöveg költségéhez. Hasonlókép dicsérendőnek ítélte Téglás Gábor buzgalmát az erdélyi és alföldi nagy sánczvonalak fölkutatásában és reményét fejezte ki, hogy az anyagi támogatásban is fog részeseülni. A bizottság nagybecsű dúcztára az utolsó jelentés óta 414 db. horganyedzésű dúczczal gyarapodott és a dúcok száma az 1906-ik év végén 13,018 darabra emelkedett. A múlt évben 16 különböző érdekelt fél részéről abból egészen 329 db. dúczt vétetett kölcsön. (Akad. Értesítő 1907. 344. l.)

A BUDAPEST SZÉKESFŐVÁROSI MÚZEUM f. évi június havában megnyílt. Az intézet eszméjét még Rómer Flóris pendítette meg, újabban Gerlóczy Károly karolta föl, de csak a millenniumi kiállítás után szánt a főváros reá költséget és ettől kezdve Toldy László és utána dr. Kuzsinszky Bálint tanár, az új múzeum élére állított vezető, gyűjtöttek szorgalommal Budapest multjára vonatkozó emlékeket és azokat a városligetben még az 1885-iki kiállításkor épült s egykor a képzőművészet számára épült földszintes kis palotában helyezték el. Az épületben van tizenöt helyiség, melyből már most is megtelt tizenkettő; a termek múzeumi czélokra igen alkalmasak, csak attól kell tartani, hogy az egykor inkább ideiglenes rendelkezésre épült helyiségekben az erős hőmérsékleti különbségek az olajfestményeknek megárhathnak. A kiállítás leginkább képekből alakult. A főváros a legutóbbi két század alatt oly tömördek átalakuláson ment keresztül, hogy az utókor már csak e képek révén fog magának a régi Pestről fogalmat alkothatni; Buda szintén megváltozott, de mégis többet tartott meg régi alakjából. Legtöbb régi épület az utóbbi évtizedekben pusztult el a kor mohó rombolása következtében és azért nagyon helyes intézkedés volt, hogy fényképek, aquarellek, olajfestmények, sőt gipszmásolatokban lehető híven tartották meg a nevezetesebb utcák, terek s házak emlékét. A főváros történetének főbb mozzanatait is képekben látjuk magunk előtt, a legnagyobb kép Benczur Gyula mesterműve Budavár visszafoglalásáról; sok kép a szabadságharcot állítja elénk. Előttünk vannak az egyének, kiknek legtöbb érdemük volt a főváros fejlesztésében, élükön a nagy palatinus, mellette régi városi polgárok sora. A genreképek hosszú sora a régi pestiek utcai életét tünteti föl; megvan a fővárosban létező sok szobornak a képe; a czéhek okmányai, pecsétjei, ládái és zászlói a régi czéhek életét képviselik; vannak templomi képek is nagy számmal. Egyes épületek lebontása után a XVII. századon túlmenő közép és renaissancekori faragmányok és építészeti részletek is kerültek a tárlatba. Egy XIII. századi bronzaquamanile, melyet a Dunában leltek, egy puskaportartó az 1686-ik évi budai ostrom képével, a különböző elnöki csöngetyűk, egy XVII. századbeli pesti óra és sok egyéb kisebb emlék külön üvegszekrényben kerültek együvé. Mindezekről dr. Kuzsinszky lajstromban ad számot, melynek értékét nagyban fokozta, hogy egyes képekhez érdekes adatokat fűzött az ábrázolt egyénről vagy egy-egy épület történetéről. A lajstrom kilencz ívre terjed és nyolczszáznál több tárgyról ad fölvilágosítást.

A könyvecske nagyon alkalmas arra, hogy a múzeumot a látogatókkal megkedveltesse és a múzeum bizonyára hozzá fog járulni, hogy a fővárosnak évről-évre kívülről gyarapodó lakosságát, melyben oly kevés a lakóhelyének multja iránti érzéke, arra figyelmeztesse, hogy nem oly fiatal ez a város, mint a milyennek a sok átépítés után látszik. Most még csak az kívánatos, hogy a főváros adjon ez intézetének végleges szervezetet és gondoskodjék arról, hogy ezután is mindent meg lehessen szerezni, a mivel e gyűjteményt mennél teljesebbé lehessen tenni.

x. y.

JELENTÉS A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM 1906. évi állapotáról. Budapest, 1907. 8-r. 312 l. Az évkönyv három részből és egy bevezetésből áll. A bevezetésben a Nemz. Múzeum igazgatója tárgyalja a M. N. Múzeum gyűjteményeinek méltó elhelyezése kérdését és arra az eredményre jut, hogy a N. Múzeumnak még egy nagy épület kell, mely a N. Múzeum mögötti lovardai épület s az Eszterházy-palota megszerzése után ezeknek a területén volna fölépítendő. Az új palota mintegy 10 millió koronába kerülne. A múzeumi helykérdés más megoldása volna, a múzeum kertjében egy régiségtári épület emelése, a városligetben egy néprajzi múzeum és ugyanott egy állattári és ásványtári múzeum építése, a margitszigeti botanikus kertben a botanikus gyűjtemény elhelyezése és a M. Tud. Akadémia palotájában modern kegyeleti emlékeknek a történeti képtárral való egyesítése, így azután az egész mostani n. múzeumi épület a nemzeti könyvtárnak maradna. Ezek az építkezések együtvéve valószínűleg többbe fognának kerülni, mint 10 millióba, de évek hosszú sorára oszlanék el a nagy teher, legtöbbjének telke nem kerülne külön költségbe és mindegyik gyűjtemény saját hajlékában követhetné a maga természetes fejlődését, míg ugyanegy közös palotában egymást ismét feszélyeznék.

A jelentés első szakaszából az érem- és régiségtár gyarapodása tartozik szakunkra. A gyarapodás összegezése 6378 drb régiséget, 583 drb hadtörténelmi emléket, 9130 drb érmet, 516 drb szakművet mutat ki. A gyarapodásról történeti és tárgyi csoportok szerint kapunk rövid jellemző híreket és némely tárgynak az ábráját is mellékeltek. Látjuk a merczyfalvi őskori aranytekercsek rajzait, a dunapenteli keresztes jelzésű ókori fémtükröt, egy **UTEREFELIX** föliratú ezüst fibulát Duna-Penteléről, a beregszászi leletet a régibb középkorból, egy XVI. századi ezüstlánczot Nagy-Szebenből, egy ereklyetartó szelenczét erdélyi zománczú kerettel, egy bélyeges jegyű vasbárdot Fejérmegyéből, egy Anjoukori kardot farkas bélyeggel, egy Karolingkorú lándsát és egy XVI. századi bélyeges bárdot Szakadátról (Tolna m.) és hat emlékérmét. A régiségtárnak 158 napon 247.699 látogatója volt, a fizető látogatók száma pedig 579 volt.

Az évi jelentés második részében Hampel József jelentést közöl az európai múzeumok vezetőinek drezdai értekezletéről, dr. Réthy László elmondja spanyolországi tanulmányútján az arabs föliratú magyarországi pénzek eredetére vonatkozólag tett kutatásait, Nagy Géza a budapest-zuglói urnatemetőben teljesített vizsgálatáról referál, dr. Márton Lajos a Monacóban tartott XIII. nemzetközi ősrég. kongresszusról, a soproni Purgstallban és Tószegen végzett ásatásáról tesz jelentést, végül Supka Géza a budafelhévvizi szentháromság templom maradványairól értekezik.

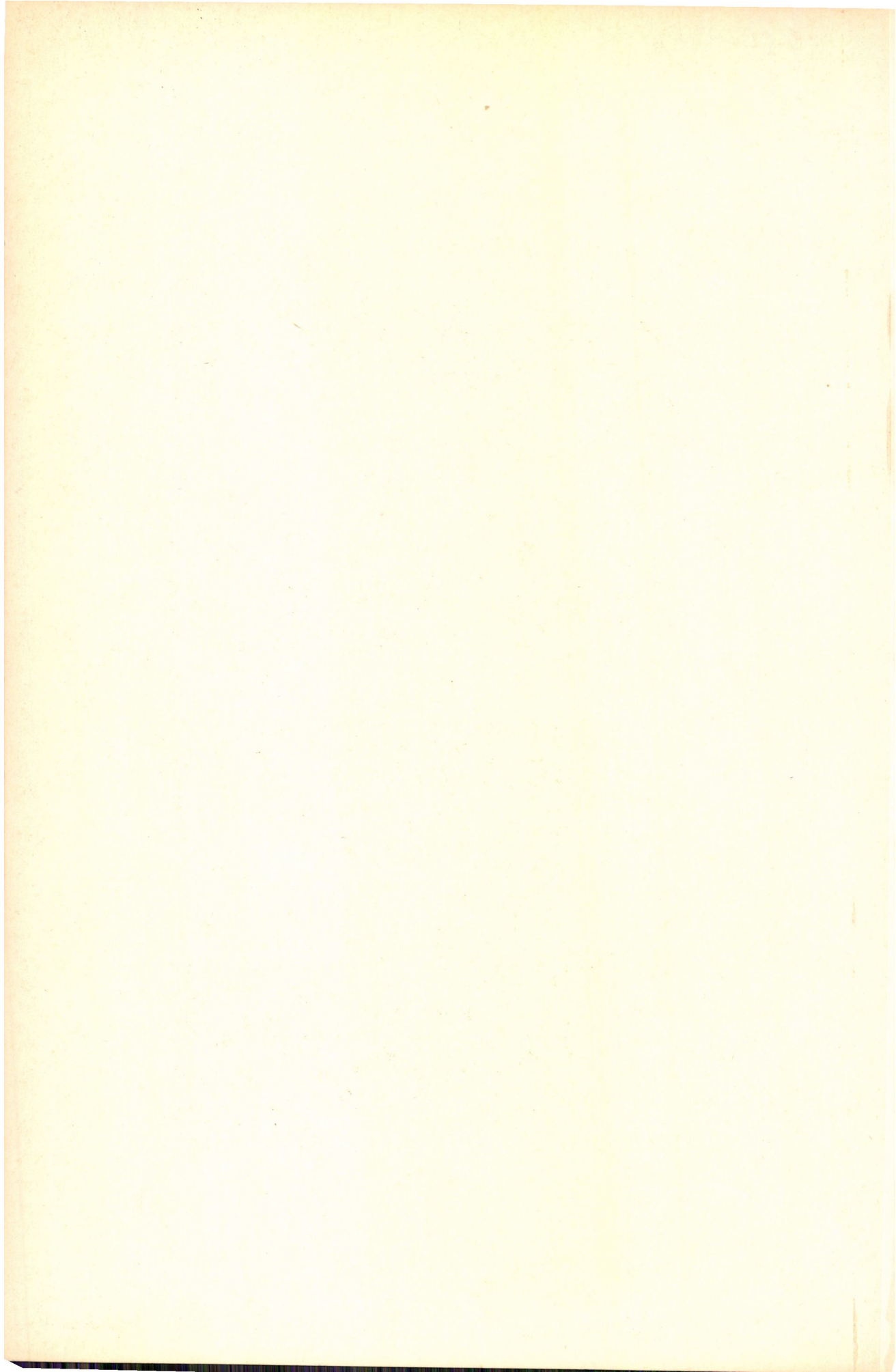
a. b.

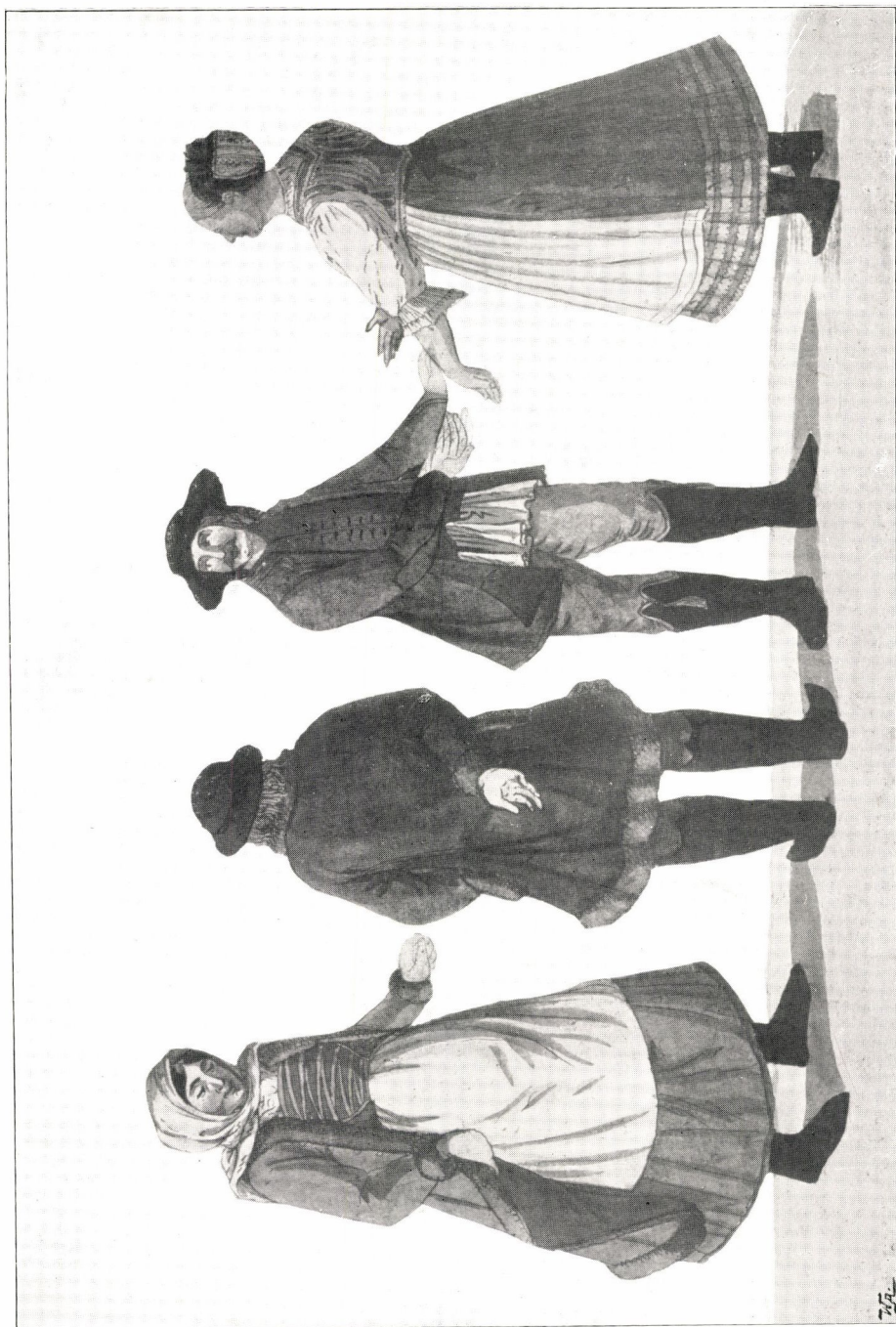

KÖPCSÉNYI HORVÁT ÉS NÉMET LEGÉNYEK DULAKODNAK.

HORVÁT PARASZTVISELET MOSONMEGYÉBŐL ÉS KÖPCSÉNYBŐL.

KÖPCSENYI POLGÁROK.

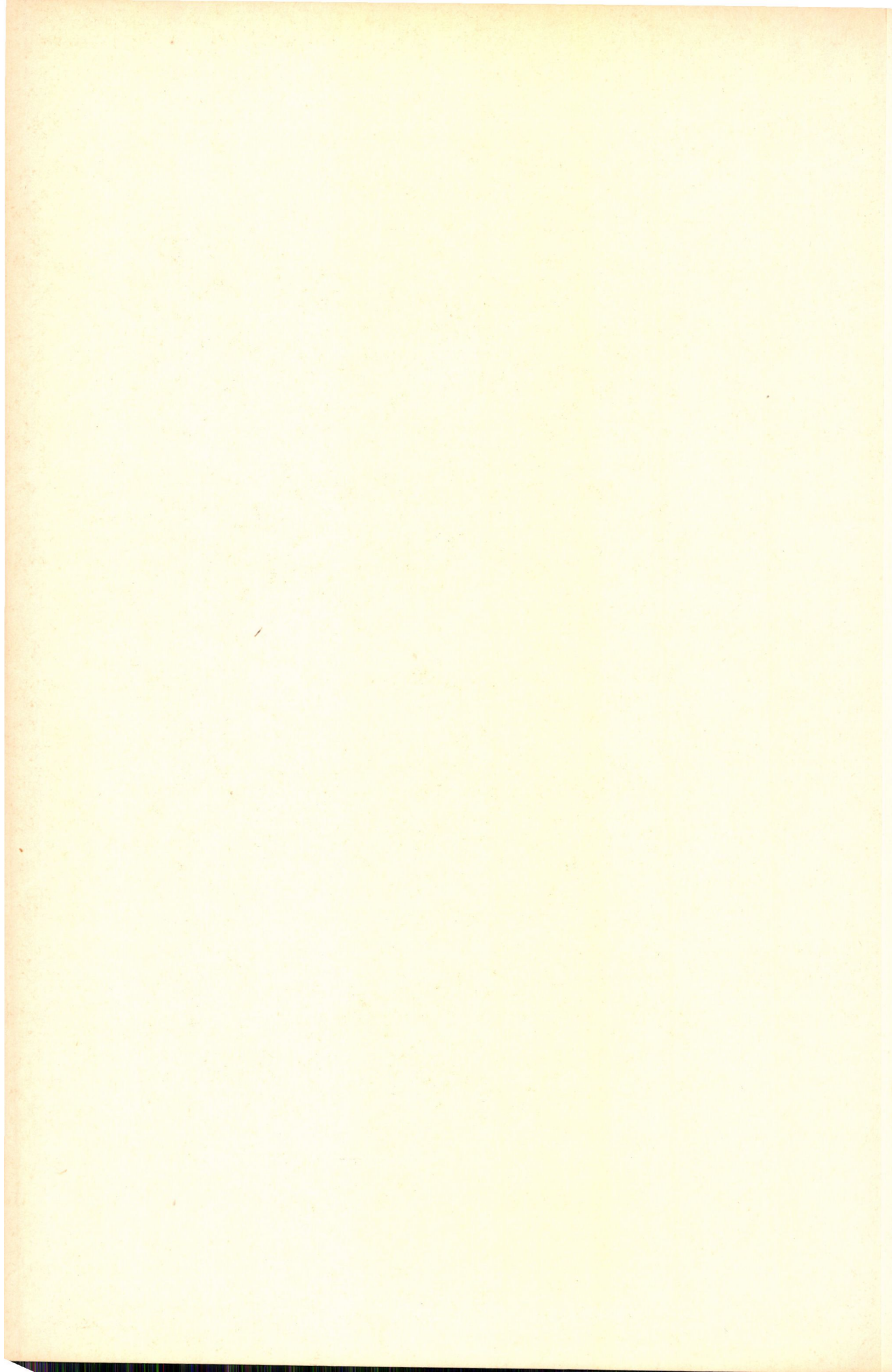

KÖPCSÉNYI POLGÁROK.

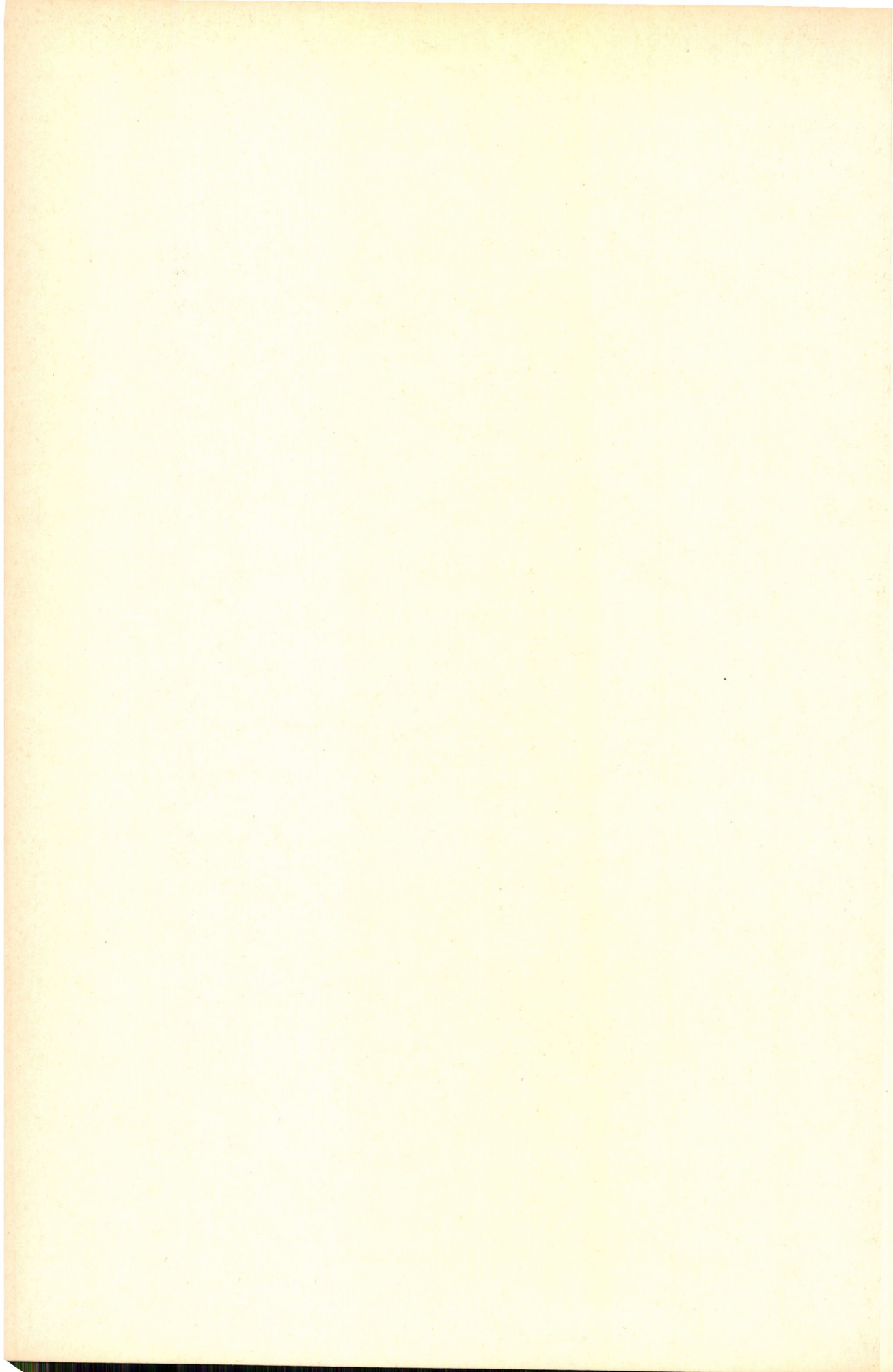

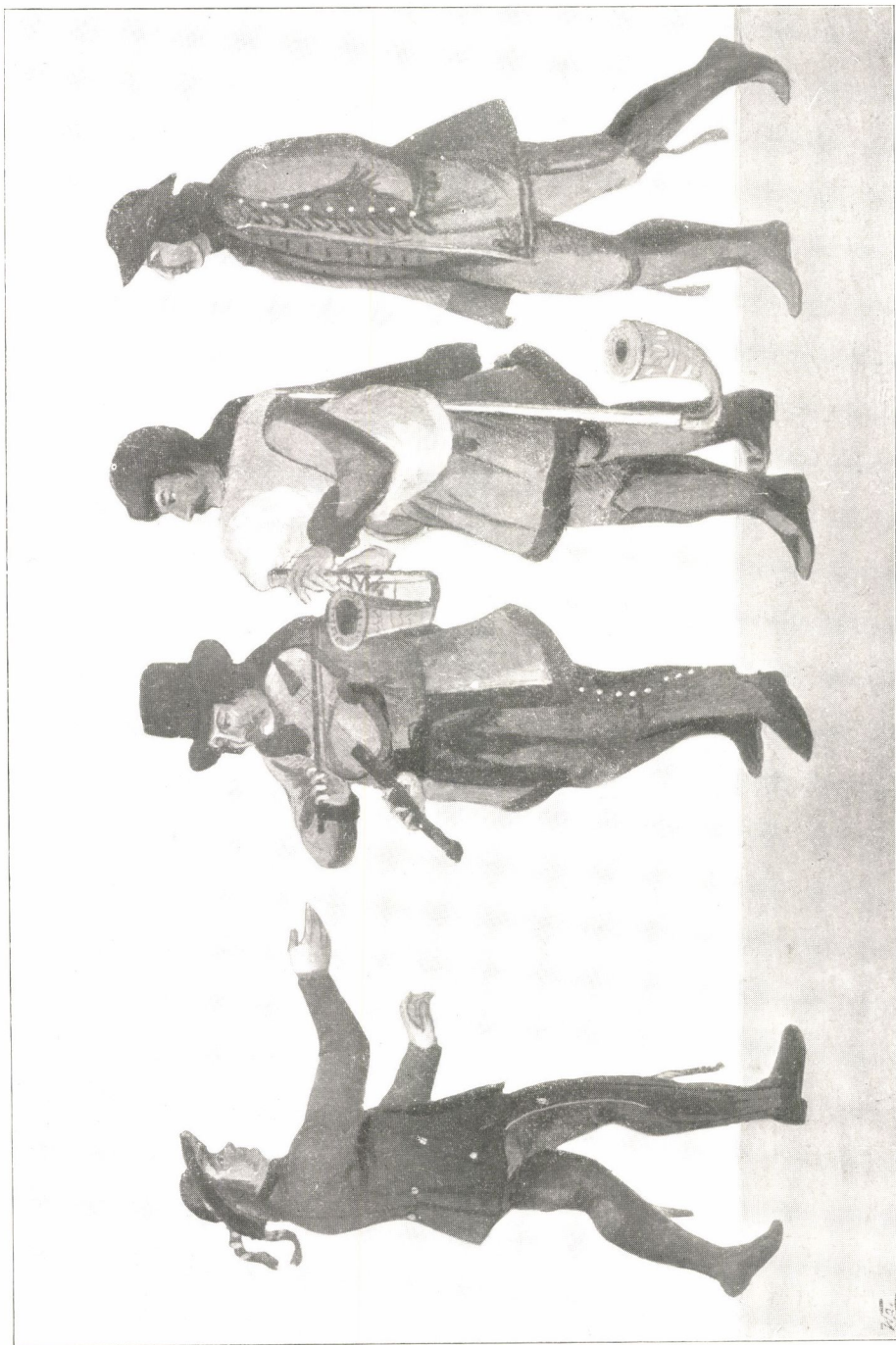

MUZSIKUSOK ÉS HORVÁT PARASZTOK KÖPCSÉNYBŐL.

MULATÓ LEGÉNYEK KÖPCSÉNYBEN.

A KÖPCSÉNYI SINTÉR.

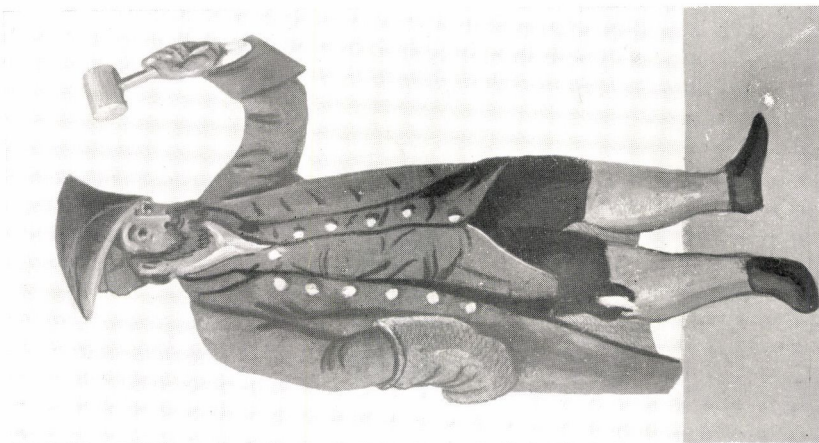

MÉSZÁROS.

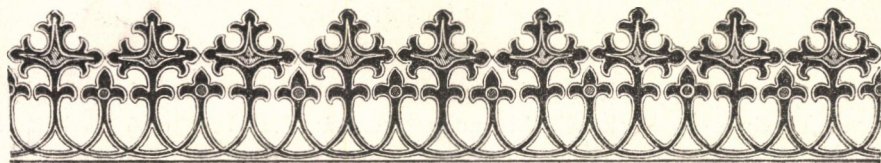

KÓPCSÉNYI ZSIDÓK.

EMLÉKEK ÉS LELETEK.

AZ 'ΟΝΟΣ VAGY 'ΕΙΗΝΗΤΡΟΝ RENDELTETÉSE.

Az antik keramika nehéz problémáinak egyik legnehezebbike volt az ὄνος vagy ἐπὶνῆτρον, ezen sajátos alakú agyagfélhenger mivoltának megállapítása, mivel kellő adatok, biztos kiindulópont híján a tudományos phantasia igen tág téren csaponghatott és tisztán külső hasonlóságokon alapuló találgatásokra volt utalva. Ezen rejtélyes agyageszközöket anyaguk és technikájuk alapján a múzeumok vázagyűjteményeibe osztották be és ugyanezen az alapon némelyek, minden valószínűség ellenére, ivóedénynek minősítették, noha első tekintetre is látható, hogy sem χοτταβος,¹ sem lakadalmi edény, γαμυκός λέβης² nem lehetett, mivel alakja éppenséggel nem alkalmas folyadékok befogadására, még olyan rövid időre sem, mint a kottabos játéknál. Mások ellenkezőleg alakjának némi hasonlóságának alapján kisebb tetőcserépnek³ (imbrex) tartották, ámbár ezen feltevésnek nyilván ellentmond technikájának, festményeinek finomsága. Ezen bizonytalan találgatásoknak Robert Károly⁴ szerencsés felfedezése vet véget, mely biztos kiindulópontot ad és a kutatást helyes irányba tereli. Ez a felfedezés az athenei múzeum vázagyűjteményének egyik ilyen agyagfélhengerén⁵ ábrázolt kép, mely az eszköz használatát úgy szólván ad oculos demonstrálja és melynek kapcsán Robert a lexicographusok tárgymagyarázataiban a reá vonatkozó nevet és tájékoztatást is megtalálta.

A kép,⁶ mely Robertet nyomra vezette, egy kedves gynaikon jelenet, fiatal nők munkában; a vörös figurás vázák stilusában készült. Balról nagy ajtó előtt egy nő áll, hosszú újjú chitonban és himationban, kezét a többiek felé nyújtja. A főalak a közepén ülő nő, kinek lábánál munkakosár van; feléje jobbról egy fiatal lány közeledik, orsóval a kezében. Az ülő nő czombjára ugyanolyan félhengerforma eszköz van húzva, mint a milyen ez az ábrázolás van és ezt az eszközt szintén képek díszítik. Hogy a főalak, az ülő fiatal nő, valamilyen kézimunkával van elfoglalva, azt az egész környezet, a munkakosár, az orsó nyújtása is világosan illusztrálja; még inkább meg-

¹ Benndorf: Griech. u. Sicil. Vasenbilder 1868., p. 71.

² Hartwig: 'Εφ. 'Αρχ. 1899.

³ Studniczka: Jahrb. d. deutsch. arch. Inst. 1887., p. 69. — Furtwängler: Collection Sabouroff, pl. LII. — Rayet et Collignon: Céramique Grecque, p. 389. — Dumont et Chaplain: Céramique de la Grèce propre II., p. 381, pl. XIX et XX.

⁴ 'Εφ. 'Αρχ. 1892., p. 247. pl. XIII.

⁵ 2179. múzeumi szám.

⁶ L. 'Εφ. 'Αρχ. 1892. pl. XIII.

erősíti ezt a fiatal nő kézmozdulata, a mint a fonalat felemelve vizsgálja. A munka minőségének közelebbi meghatározásánál Robert első sorban az ókorban legjobban elterjedt háziiparra, a fonás-szövés körére gondolt; erre utal látszólag az orsó nyújtása is és a fiatal nő kézmozdulata sem mond ennek ellent. Ezen feltevését megerősítette a lexicographusok ¹ tárgymagyarázata is; a fonás eszközei közt ugyanis fel van említve az ὄνος vagy ἐπίνητρον; az első elnevezés formájára utal (ὄνος = számár, tehát számárhátú eszköz), a másik neve (ἐπίνητρον) pedig rendeltetését magyarázza, mivel benne van a fonás fogalma. Mindezeknek alapján tehát Robert előtt nyilvánvaló volt, hogy a fiatal nő a képen fonással foglalkozik; a czombjára felhúzott félhenger szerepét pedig a klasszikus szövegből úgy magyarázta, hogy fonás közben a megnedvesített szálat ennek kemény, érdes felületéhez szokták dörzsölni, hogy ezáltal a fonál egyenetlesebbé váljék. Ez mintegy tökéletesítése volna azon eljárásnak, melyet a délvidéki népek primitív felszerelésű házi iparánál mai nap is láthatunk, hogy t. i. a parasztnők, félkézben a guzsalyt tartva, félkézben az orsót sodorva, a fonál csomóit részben fogukkal tépik le, részben czombjukhoz dörzsölve iparkodnak eltüntetni.

A kérdést evvel lényegében megoldottnak tekintették és ezentúl már csak a részleteken vitatkoztak, hogy az onos használatát a fonálkészítés körében pontosabban meghatározhassák. Miss Richter ² véleményével szemben Engelmann R. ³ igen meggyőzően bebizonyította, hogy nem lehetett közvetlenül a fonás eszköze, hanem csak valamely evvel kapcsolatos eljárásé. A fonás eszközei — az antik ábrázolások és irodalmi vonatkozások bizonyossága szerint — kizárólag az orsó és a guzsaly; a fonást megelőző munkának, a gyapju vagy len elegyengetésének eszközéül pedig egy fésűforma eszközt (κτεῖς, pecten) említene; tehát csakis az utólagos munkához, a kész fonál kisimításához használhatták. Erre utal Hesychius glossája ⁴ is, mely szerint az epinetron a fonál dörzsölésére való. A fonál egyenetlenségeit ugyan Blümner ⁵ szerint már fonásközben a foggal letépték, a mint ma is láthatjuk a délvidéki asszonyok munkájánál; de finomabb szövetekhez alkalmas fonál előállítására ez a kezdetleges eljárás mégsem lehetett megfelelő, hanem a fonalat utólag gondosan át kellett vizsgálni, egyenetlenségeit el kellett tüntetni. Ehhez az átmeneti munkához a fonás és szövés közt csakugyan kiválólag alkalmas lehetett ez az érdes, kemény felületű agyag félhenger.

Hogy pedig ezen nyomós bizonyítékokon felépült meggyőző érvelések daczára az onos rendeltetésére vonatkozó kérdést újra felvetem és evvel mintegy meg nem oldottnak vallom, az nem vonatkozik Robert és követői állításának helyességére, csakis teljességére. Nem czáfolni, csak kiegészíteni akarok. Robertnek nagy érdeme az, hogy a kutatást helyes irányba terelte, a kutatás

¹ Poll. VII. 32. ἐφ' οὗ θὲ νήθουσιν ἢ νῶσιν ἐπίνητρον καλεῖται καὶ ὄνος κτλ. — Poll. X. 125. καὶ μὴν καὶ ὄνον ἐφ' οὗ νῶσι καὶ ἐπίνητρον. — Hes. ἐπίνητρον. ἐφ' οὗ τὴν κρόκην νήθουσιν.

² The Annual of the British School at Athens', No XI.

³ Berl. Phil. Wochenschrift 1907, 9, p. 286.

⁴ Hesychius. ἐπίνητρον ἐφ' οὗ τὴν κρόκην τρίβουσιν.

⁵ Blümner: Technologie u. Terminologie I. 116.

körét megszorította, de talán nagyon is szűkre szorította. Olyan egyszerű munkához, mint a milyen a fonálsimitás, nem lett volna ilyen szabályosan beosztott, bizonyos határozott systema szerint készített eszközre szükség: arra akármilyen más egyenletesen érdes, kemény felület is elég jó lett volna; használata tehát aligha szorítkozhatott erre az egy munkára. A kutatást e téren már csak azért sem tekinthetjük befejezettnek, mivel még a rendelkezésünkre álló anyagot sem ismerjük teljesen: a különböző múzeumokban elhelyezett példányok egy része még publikálva sincsen és így el vannak úgyyszólván temetve. Pedig csakis ezen az alapon lehet a kérdést végérvényesen eldönteni, az eszközök lényeges tulajdonságainak alapján lehet rendeltetésüket a maga teljességében kifejezni. Bármilyen meggyőző is Robert érvelése, bármilyen nyomások is bizonyítékai — a kép és a szöveg, — érvelése mégis csak külső bizonyítékokon épül fel, melyeknek a belső bizonyítékokkal szemben relatív értékük van; meg nem egyezés esetén nekik kell módosulniok, jelentésüknek és jelentőségüknek pontosabb megállapítása válik szükségessé.

A kép jelentése különben úgy sem annyira világos, mint első tekintetre látszik és ennek következtében jelentősége is módosul. A kép világosan csak annyit mond, hogy az a fiatal nő, kinek czombjára fel van húzva az a fél hengeralakú eszköz, valamilyen kézimunkával van elfoglalva; de hogy milyenemű ez a munka, arra már nincs határozott utalás. A munkakosár, melyben a munkaanyagot tartják, a fonáshoz tartozó eszköz ugyan, de nemcsak kizárólag ehhez használták. Az orsó nyújtása sem bizonyít egyebet, mint hogy a fiatal nőnek munkájához fonálra van szüksége, — és melyik női kézimunkához nem kellene fonál? Kézmozdulata pedig, a hogy a fonalat feltartja és vizsgálja, szintén nem vonatkoztatható egy bizonyos, meghatározott munkára; ezt a mozdulatot más kézimunkajeleneteken is megfigyelhetjük (l. a 3. képet), mert ez sokféle kézimunkához hozzáillik. Ha pedig nem állapíthatjuk meg pontosan az ábrázolt munka minőségét, hogy állapíthatnánk meg pontosan ezen meghatározatlan munkakörben egy ismeretlen eszköz szerepét?

Még határozatlanabbá válik a dolog, ha a szövegmagyarázatba bocsátkozunk. Az egyik szöveg¹ mint a fonás eszközt említi az onost vagy epinetront, a másik² szerint pedig a fonál dörzsöléséhez használták; azt pedig egyik szöveg sem mondja, hogy kizárólag a fonáshoz vagy simításhoz használták-e csak? Tán mind a kettőhöz és még más munkákhoz is, mert a régi lexicographusok teljességre, a mai lexiconok értelmében, bizonyára nem törekedtek.³ Szóval, mint a legtöbb szövegmagyarázat, ez is tág tért nyit az egyéni felfogásnak és önkénynek, ennél fogva bizonyító ereje a realisabb archeologiai bizonyítékokkal szemben másodrendű jelentőségű. Éppen ilyen relatív értékű a nevében rejlő értelem, mely a fonásra utal (*ἐπίνητρον*). A név és rendeltetés tán akkor jobban összevágott, mikor az eszköz létrejött és nevet kellett neki adni. A fonás egyike a legrégebb és legelterjedtebb munkáknak; való-

¹ Poll. VII. 32., X. 125.

² L. u. o. Hesychius glossáját.

³ Blümner: Technologie u. Terminologie I. 121.

színű tehát, hogy először ehhez használták; később azonban használatának köre tágulhatott, módosulhatott, míg eredeti neve változatlanul megmaradt.¹ Fogadjunk el tehát az eddigi kutatások eredményeiből egyelőre csak annyit, a mennyi az eddigi bizonyítékok alapján kétségtelen, hogy t. i. az onos a női kézimunkák körébe tartozó eszköz, melyet a czombra húztak fel és melyet a fonáshoz, illetőleg fonáلكisimításhoz is használtak. Egyébként pedig lássunk lehetőleg elfogulatlanul az eszköz sajátságainak vizsgálatához, az összes múzeumi példányok egybehasonlításának alapján.²

Az első feltűnő sajátság az, hogy az összes példányok méretei bizonyos szűk határok közt mozognak és az egyes példányok méretei közt bizonyos állandó relatio van. A méreteknél és relatiójuknál ezen állandósága szorosan kapcsolatos az eszköz alkalmazásával: mivel a czombra felhúзва használták, szükségképpen alkalmazkodott az emberi, illetőleg női test ezen idomának alkotottságához. Ugyanezen oknál fogva alakja szigorúan mértanilag véve nem is igazi félhenger, hanem a természetes formáknak megfelelően fölfelé bővül, lefelé szűkül. Hosszúsága, felső és alsó átmérője, ezen méretek relatiója, mind a normalis anatómiai méreteknél és azok relatiójának felel meg. A hosszúság általában 24—31 cm., az átmérő a térdnél 9—11 cm., a felső átmérő, a térdtől 24—31 cm.-nyi távolságban, 15—19 cm.; a hosszúság, a felső és alsó átmérő relatiója körülbelül 5 : 3 : 2 számviszonynak felel meg. Az eltérések az egyéni alkotottság szűk határai közt mozognak.

Különösen érdekes ezen szempontból az athenei múzeum egyik példánya,³ mely méreteit illetőleg elűt ugyan a többitől, azonban ez a látszólagos szabálytalanság is azt a szabályt erősíti meg, hogy az onosnak a testre szabottnak kell lennie. Ez a példány a többinél jóval rövidebb, keskenyebb és végig egyenlő szélességű. Szélessége fenn-lenn változatlanul csak 11 cm.; teljes hosszúsága 25 cm. ugyan, csak hogy ebbe beleszámítódik hegyes orrban végződő alsó vége is, holott a legtöbb onos a térdnél kerek zárólappal levágva végződik. Ezek a szokatlan méretek egymással kapcsolatban válnak érthetőkké: az eszköz rövidsége, keskenysége, egyenessége, mind arra vall, hogy gyermek számára készült, annak fejletlen idomaihoz alkalmazkodott. Ezen feltevéssel összevág feltűnő egyszerűsége is; ez az egyetlen példány, mely máz és rajzok nélkül, közönséges agyagból készült; díszítetlen és dísztelen. Az onos méreteinek

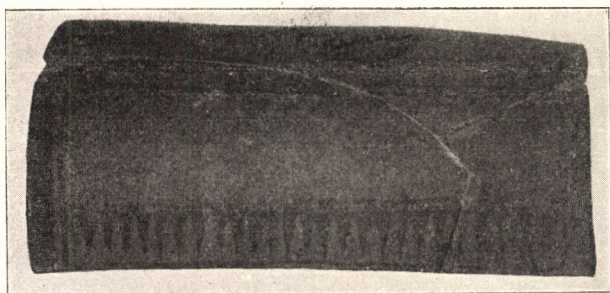
¹ Ilyen névátvitel pl. a szövőeszközöknél a *κεπίς*, azon eszköznek a neve, melylyel a keresztzálakat beszöötték; ez kezdetben a tű, később a vetélő, de a név változatlanul megmarad, úgy hogy az irodalmi említések nyomán éppen ezért nem is lehet megállapítani, mikortól kezdődik a vetélő használata.

² A mennyire lehetett, teljességre törekedtem és a következő példányokat sikerült összeszednem: Atheni múzeum: 12 db. és 1 töredék. Louvre 2 db. Berlin Kgl. Museum: 2 db. British Museum: 2 db. Prágai múzeum: 1 töredék. Atheni privátgyűjteménynek 1 töredéke, mely ismeretlen kezekbe került, de publikálva van. (Benndorf: Griech. u. Sicil. Vasenbilder, p. 71. Tab. XXXVII.) Ezenkívül van a berlini múzeumnak 1 db. és a British Museumnak 2 db. sajátságos agyaghengere, melyek valószínűleg szintén az onos-sorozatba tartoznak, mivoltuk azonban még nincs végérvényesen megállapítva.

³ 11735. múzeumi szám, nincs sem leírva, sem publikálva. Dr. Staïs V. igazgató kiváló előzetekénységéből és az ő engedelmével fotografáltattam ezt és a többi még nem publikált athéni példányt.

ezen sajátsága a használhatóság szempontjából igen fontos: az eszköznek azért kellett ügyszólván a testre szabottnak lennie, hogy szilárdan álljon a czombon, munkaközben el ne csúszszék. A készítésnél tehát ezt a követelményt mindig szem előtt tartották és azért ezen az alapon könnyű a megkülönböztetése a látszólag hasonló formájú tetőcserepektől; ¹ a pontos mérés mindig eldönti a kérdést. Az összes ismert példányok közt csakis egyetlenegy találtam, mely nem ezen szabály szerint készült (l. az 1. képet).² Ennek szélessége normalis ugyan, csak hogy fönn-lenn változatlanul egyforma és szélessége nincs arányban hosszával; átmérője 15 cm., hossza pedig csak 20 cm. Ezen össze nem illő méretek kapcsolatát egyszerűen úgy lehet magyarázni, hogy mivel rövidségénél fogva úgy sem lett volna nagy az eltérés a felső és alsó szélessége közt, azért szabták könnyebbség kedvéért egyformára. E feltevést, hogy felületesen készült példánnyal van dolgunk, egyéb körülmények is megerősítik. Ornamentikája igen szegényes, a képzelhető legegyszerűbb geometriai

1. ábra.

diszítés, fekete mázzal és alakja egyébként is elüt a többitől. Ez az egyetlen példány ugyanis, mely csaknem egészen szabályos félhengeralakú, holott a többi a már említett összeszűkülésen kívül még másban is eltér a félhengeralaktól. A onos felülete nem felel meg pontosan a hengerköpeny felének, hanem körülbelül háromnegyedrészenek. Úgy kell képzelni a dolgot, mintha a hengert egész hosszában átszelték volna, de nem a tengelyén át, hanem a tengelylyel párhuzamosan metszettek volna el belőle egy szeletet. Ennek a praktikus jelentősége bizonyára az, hogy ez a lefelé összeszűkülő, kisebb nyílású háromnegyedrészes henger szilárdabban áll, mintha tág nyílásúra és félhengeralakúra volna szabva.³ De hogy ez a nyílás túlszűk ne legyen, a könnyebb

¹ A legtöbb tetőcserep különben is jóval nagyobb ezen kézimunkacserepeknél, úgy hogy mérés nélkül, pusztá szemmértékkel is szétválaszthatjuk őket.

² 1120. múzeumi szám; nem volt még publikálva.

³ Pontosabb méréseknél ennél fogva nem elégedhetünk meg három adattal, ú. m. a henger tengelye, azaz hossza, felső és alsó átmérője, azaz szélessége; magasságát, mivel ez több a fél átmérőnél, még külön fönn is, lenn is meg kell mérni. Az eszközt tehát pontosan öt adat határozza meg. A következő táblázat az athenai múzeum példányainak méreteit

felhúzhatóság érdekében az alsó kisebb rész hajlása ritkán követi egészen pontosan a felső teljes félhenger görbületének irányát, hanem valamivel szét-tartóbb; a szűkebb nyílásúakat valószínűleg alulról húzták fölfelé a czombra, mint a lábszárra a csizmát.

Egyéb kisebb eltérések a szigorú hengerformától szintén praktikus jelentőségűek. Az onos felső végének kehelyszerű kihajlása a kézimunka felcsúszását akadályozta meg. Akármilyen munkát végeztek ugyanis rajta — ezt a kérdést egyelőre függőben hagytuk, — a munkásnő azt munkaközben természetesen maga felé húzta; azért kellett a felső végétől valami akadályt állítani. A munkával járó felfelé irányuló mozgás következtében azonban nemcsak a munka csúszhatott volna feljebb az eszközön, hanem maga az eszköz is feljebb csúszhatott volna a czombon. Ennek megakadályozására való az eszköz alsó végén az a kerek, kissé kidomborodó, medaillonszerű zárólap, mely a folytonos felfelé húzgálás következtében a térdkalácshoz feszül és evvel az eszközt megrögzíti. Ennek a zárólapnak tehát fontos szerepe van és ennél fogva alig hiányozhatik. Csakis három darabot ismerünk, mely nem ilyen tompán levágva, hanem zárólap nélkül hegyesen, elveszön végződik.* Mind a három az athenei múzeumban van; az egyik a már említett kis gyermek-onos; a másik kettő töredék, éppen alsó végük hiányzik; de a meglevő eredeti részek hajlása után lelkiismeretesen vannak kiegészítve (az egyiket l. 4. kép). Az ilyen hegyes végű hengert is hozzá lehet valamennyire idomítani a térd formájához, de olyan szilárd ellenállást mégsem fejthet ki a felfelé húzgálással szemben, mint a kerek zárólap; bizonyára czélszerűtlenbb voltánál fogva fordult elő ritkábban. Az onost tehát alakjának ilyen berendezése önmagától úgy megrögzítette, hogy az semmi irányban el nem mozdulhatott: a henger tengelyével párhuzamos, felfelé irányuló munkamozgás nemcsak a lefelé csúszást, hanem a félrebillenést is megakadályozta; a munkamozgással teljesen egyirányú felfelé csúszást pedig a zárólap a térdnél akasztotta meg; külön megerősítő készülékre nem volt szükség. Azért tehát az a két lyuk, mely némely onos felső végébe van fúrva, aligha szolgálhatott azon

mutatja, külön megjegyezve, hogy a henger a térdnél hegyesen vagy tompán végződik-e, mivel ez a hossz méretre nézve fontos.

Az atheni példányok méretei:

Szám	Hossza	Felső szélessége	Felső magassága	Alsó szélessége	Alsó magassága	Alsó vége
1629	25 cm.	14.5 cm.	12 cm.	10 cm.	8 cm.	tompa
2179	26 cm.	18 cm.	13 cm.	10 cm.	7 cm.	tompa
2181	25 cm.	15 cm.	10 cm.	10 cm.	7 cm.	tompa
2180	26 cm.	12 cm.	11.5 cm.	9 cm.	7 cm.	tompa
1596	31 cm.	16 cm.	10 cm.	10 cm.	7 cm.	hegyes
1615	30 cm.	23 cm.	15 cm.	10 cm.	7 cm.	hegyes
2182	25 cm.	15 cm.	11 cm.	10 cm.	8 cm.	tompa
2383	28 cm.	17 cm.	14 cm.	10 cm.	7 cm.	tompa
11735	25 cm.	11 cm.	6 cm.	11 cm.	6 cm.	hegyes
1120	20 cm.	15 cm.	9 cm.	15 cm.	9 cm.	nyitott
2184	24 cm.	15 cm.	12.5 cm.	10 cm.	9 cm.	tompa
2183	25 cm.	14 cm.	12 cm.	11 cm.	9 cm.	tompa

* 11735., 1596., 1615. múzeumi számok.

célra, hogy ezeken átfűzött szalaggal az eszközt az övhöz erősítsék. Ez az eljárás nemcsak fölösleges, hanem célirányos sem volna. Nem lehetne ugyanis a szalagot olyan feszesre húzni, hogy az meg ne lazúljon, a mint a munkásnő munkaközben kissé előbbre hajol; különben is a megerősítésnek ez a módja csakis a lefelé csúszást akadályozhatta volna meg, a mitől a felfelé irányuló munkamozgás mellett úgy sem kellett tartani. Ilyen czélszerűtlen berendezés semmiképpen sincs összhangban az eszköznek minden tekintetben annyira gyakorlatias alkotottságával. Hogy ez a két lyuk nem valami lényeges kellék, arra vall az is, hogy némely példányon egészen hiányzik és nem is mindig ugyanazon helyen van alkalmazva; többnyire a felső végén van ugyan, de néha közepén, néha kissé oldalvást, jobbfelé vagy balfelé, sőt található a felső végén is, pl. a kis gyermek-onoson; az atheni múzeum egy másik szép darabján pedig a finoman festett zárómedaillon van átfúrva. Ezen utóbbi példából, hogy t. i. éppen a festett női fej van átfúrva, még az is kitűnik, hogy ezeket a lyukakat nem a készítéskor, hanem utólag fúrták, különben nem rontanák el evvel olyan durván a dekoratív hatást, hanem a görög kisművészet természetének megfelelően, a gyakorlati cél és esztetikai követelmény szépen kiegyeznének. A lyukak különböző helye is ezt a feltevést erősíti meg. Ezen utólag fúrt lyukak csakis mellékes célú szolgálhattak és ez a cél nem lehetett más, mint az eszköz felfüggesztése. Hogy a munkaeszközöket a falra fel szokták akasztani, azt a vázaképek egész sorozata bizonyítja; a gynaikon jelenetek ábrázolásain a falon különféle kézimunka-felszerelések és pipere-cikkek, orsók, szalagok, tükrök stb. függnék. Az onos felfüggesztésére vonatkozólag pedig szintén van ábrázolásunk, annak a képeknek a pendantja, mely Robertet az eszköz rendeltetését illetőleg nyomra vezette. Ugyanazon onosnak túlsó oldalán ugyanis szintén gynaikon jelenet van.* Egy himationba burkolt nő, kinek haja hálóba van szorítva, egy székek előtt áll és koszorút nyújt át egy fiatal lánynak, ki neki pamuttele kosarat hoz; lábánál szintén munkakosár van. Ezen nőktől balra, tőlük oszloppal elválasztva áll egy fiatal lány, újjatlan chitonban, jobbfelé fordulva; jobb kezében, szalagon leeresztve valamilyen hosszúkás tárgyat hoz. A kép rongáltsága miatt ezen hosszúkás tárgy mivolta önmagában már alig állapítható meg, belső rajza egészen elveszett, körvonalai is elmosódottak; mindazonáltal Robert a képek tárgyi kapcsolatának alapján felismerte, hogy ez nem lehet más, mint szintén onos. A henger túlsó oldalképén a munkálódást látjuk, ezen az oldalon pedig a hozzákészülést. Ezen az utóbbi képen a szétválasztó oszlop a mellékszobát jelzi, honnan a fiatal lány az onost előhossa; a másik oldalról a munkához szükséges pamutot hozzák; a főalak, kinek munkájához mindent előkészítenek, a középen álló nő; ennek lábánál még egy kosár van. A másik képen ez a nő már munkához fog, czombjára már fel van húzva az onos, a kosár most is ott van a lábánál; jobbról orsót hoznak neki; a másik kosár pedig a balról jövő lány lábánál van. A mellékszobát itt a nagy ajtó jelzi, mivel a fiatal lány már kijött onnan.

* L. 'Εφ. 'Αρχ. 1892. p. 247.

Hogy ez a tárgyi kapcsolat ugyanazon eszköz képei közt nem véletlen, hanem állandó és ennélfogva bizonyító ereje van, azt az onosképek egész sorozata bizonyítja. A diszitményi elemek symmetriája szabta azon követelményt, hogy a henger kétoldalán festett képeknek külső elrendezése lehetőleg egyforma legyen; az egészséges görög műöszton pedig ebből kifolyólag szerkesztve, belső kapcsolatot keresett és talált is, úgy hogy ezek egymásnak pendantjai, variansai, néha egyszerű ismétlődései. Azonban nemcsak az egyes példányok képei közt van ilyen szoros tárgyi kapcsolat, hanem kissé tágabb értelemben az összes képek közt. Ezek az onosképek nemcsak technikájukat, hanem motívumaikat illetőleg is a vázaképekkel rokonok, de a tárgyválasztást illetőleg avval a megszorítással, hogy mind kizárólag a női életre vonatkoznak, mintegy evvel is jelezve, hogy ezen szűk kör számára készültek.

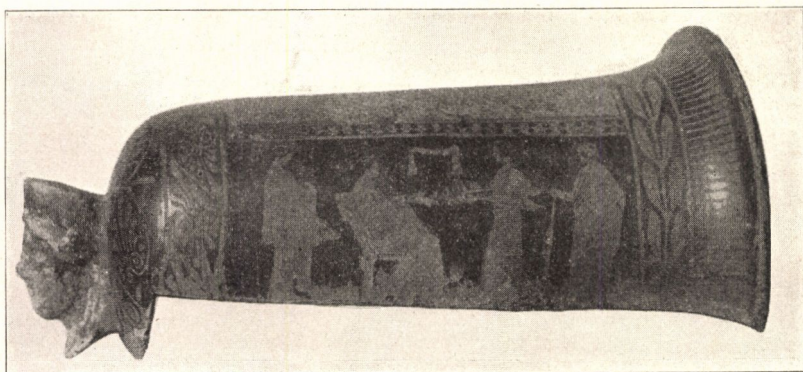
Ezek az ábrázolások részint a mythológiából, részint a mindennapi életből merítik tárgyukat, de valamennyi kivétel nélkül az asszonyi élet fontosabb mozzanatait tünteti fel; színterük többnyire a gynaiikon; gyakoriak a lakodalmi jelenetek, toilette- és kézimunkaábrázolások. Az onosképek ennélfogva általában, mint a női élet illustratiói is érdekesek, minket azonban, a mi szempontunkból első sorban a kézimunka-jelenetek érdekelnek. Ezek közül különösen érdekes a már tárgyalt két kép, melyek az onos használatát mutatják be; ezenkívül az összefüggő, folyamatos cselekvésű női munkajelenetek egész sorozatára utalhatunk.

Az athenei múzeum egyik szép vörösfigurás onosán* az egyik kép (l. a 2. képet) főalakja egy ülő nő, gazdagon redőzött ruhában, a ki kezét egy canistron felé nyújtja, melyet neki újjatlan chitonba öltözött fiatal cseléd lány hoz; a cseléd lány mögött gazdag redőzetű ruhában, fején levélkoszorúval, botra támaszkodva jön egy ephebos; balról pedig egy fiatal lány, félig ruhájának gazdag redőzetébe takarva valami tárgyat, valószínűleg munkakosarat hoz; középen a falon fehér szalag függ. A másik kép (l. a 3. képet) főalakja ugyanazon ülő nő, valószínűleg a ház úrnője, a ki itt már munkában van; lábánál pamuttele tele kosár, tán ugyanaz, melyet az első képen a fiatal lány ruhájának redőzetébe takarva hoz; ez a fiatal lány itt is mögötte áll, de üres kézzel, két kezét maga elé nyújtja; a másik oldalról a cseléd lány ládát hoz; mögötte az ephebos helyén egy ülő nő van, chitonban, alul himationba burkolózva, fején levélkoszorú, balkarját a szék hátának támasztja, jobb kezét térdére teszi. A fehér szalag a falon balról függ. Látjuk, hogy az ephebos kivételével az alakok ugyanazok, az elrendezés is hasonló; az első képen a munkaanyagot hozzák elő, a másikon a munka már folyamatban van. Az utóbbi képen (l. a 3. képet) a dolgozó nő éppen úgy tartja a kezét, mint az a másik dolgozó nő, kinek czombjára onos van felhúzva. Ezen hasonlóság megfigyelése annyiból fontos, mivel ebből világosan kitűnik, hogy ezen mozdulatból nem lehet egy meghatározott munkára következtetni. Úgy látszik, ez a nő is a munkájához szükséges fonalat vizsgálja át, mielőtt hozzáfogna; de az is lehet, hogy már hozzá is fogott a munkához és egy későbbi

* 2383. múzeumi szám; nem volt még publikálva.

mozzanat van megérzékítve. Ilyenféle jelenetek lehettek az athenei múzeum egy szépen kiegészített vörös figurás töredékén,* melyen mindegyik képből csak a baloldali alak maradt meg épségben. Ez egy himationos nő, fején szalaggal; az egyik képen (l. a 4. képet) fejét eltordítva, jobb felé lép, balkezelével magasra emel egy kosarat, jobb kezével vállán ruhájának redőjét fogja; a másik képen (l. az 5. képet) ugyanaz a nőalak nyugodtan áll, a kosár a föl-

2. ábra.

3. ábra.

dön van a lábánál. Ezen túl jobbfelé egy ülő nőnek a ruhájából látszik valamelyes; valószínűleg ez a főalak, a kinek munkájához a kosarat hozták.

Érdekes adatokat szolgáltat az antik kézimunka-eszközök szerkezetéhez és használatához a berlini múzeum egy szép, finomrajzú, feketefigurás onosának egyik képe.** Mindkét képen egymással szemben ülő párok vannak ábrá-

* 1615. múzeumi szám; még nem volt publikálva; rövid leírását l. Δελτίον 1890., p. 9.

** Furtwängler: Beschreibung d. Vasensammlung im Antiquarium, Nr. 4016.

zolva ; az elrendezés és az intérieur mindegyiken ugyanaz ; mindegyiken két-két pár ül egymásnak szemben fordított székeken ; a középen a földön láda van, a falon öltönydarabok függnek. Az egyik képen csupa asszonyok vannak, a másikon férfiak és asszonyok felváltva. Az asszonyoknak arcza és keze fehér, hajuk szalaggal van leszorítva, hajuk fürtökben omlik vállukra ; valamennyien szűk köpenybe vannak burkolózva. A vegyes párok mindegyikénél (l. a 6. képet) jobbról ül a férfi, balról a nő ; a férfiak balkezüket köpenyük alá rejtik, jobbkezükkel sceptrumra támaszkodnak ; a nők kezüket ölükben köpenyük alatt tartják, a jobboldali nő jobbkezét valami fogantyúra támasztja ; mind a két pár egymás felé kissé előrehajol ; úgy látszik, beszélgetésbe vannak merülve. A másik képen (l. a 7. képet) mind asszonyok ülnek szemben egymással és valami munkával vannak elfoglalva. A jobbról ülő asszonyok két kezükben valami kerek tárgyat tartanak, melyet Furtwängler leírása koszorúnak mond. A tévedés nagyon is szembeszökő, nemcsak mivel a tárgy sima körvonala nem felel meg e feltevésnek, hanem mivel a nők kéztartása ennek világosan ellentmond. A kész koszorút nem szokás kívülről két kézzel fogni, mivel a virágok összetörnének ; fonásközben pedig fel szokták a koszorúkat függeszteni, illetőleg a zsinórt, melyre a virágokat kötözték, valami állványról vagy dúcztól szokták lelógatni. A koszorúfonásnak ezt a módját látjuk az összes antik ábrázolásokon.¹ Az asszonyok kéztartásából inkább lehet gombolyításra következtetni. A pamutrendezésnél és eltevésnél ugyan az volt a szokás, hogy a megtelt orsóról a kész anyagot egyszerűen letolták ;² mivel az orsó egyszerű szerkezeténél fogva ezen letolással a fonál nem kuszálódott össze, tehát többnyire ezen gyorsabb módot választották a nehézkesebb motollálás vagy gombolyítás helyett. A vázaképeken a munkakosarakban látható hosszúkás, tojásdad gombolyagok (l. a 14. képet), melyeknek formája alig különbözik a megtelt orsótól, mind erre az eljárásra mutatnak. Hogy azonban más módon is rendezték a fonalat, azt láthatjuk ugyancsak a vázaképeken a gynaikonok falain függő pamutkötegekről, melyeket valószínűleg valami motollafélével gombolyítottak le. Hogy milyen gyakoriak ezek a falon függő pamutkötegek a vázaképeken, az abból is kitűnik, hogy rongált vázaképek kiegészítésénél hajlandók vagyunk ott is pamutköteget sejteni a női szoba falain, hol a rajzból más nem vehető ki, csakis a tárgyi kapcsolatból lehet sejteni.³ Szintén a gombolyítás műveletére vallanak az antik orsók is, melyeknek legegyszerűbb alakját, a két oldalt középen behorpadt, nyolczsalakú követ Schliemann második városának leletei⁴ közt is megtaláljuk. A mi asszonyaink is az onosképen gombolyítással vannak elfoglalva, csak annak az eszköznek mivolta szorúl magyarázatra, a melyet a jobbról ülő asszonyok tartanak és melyről a balról ülők a fonalat legombolyítják. Hogy ez a tárgy nem lágy

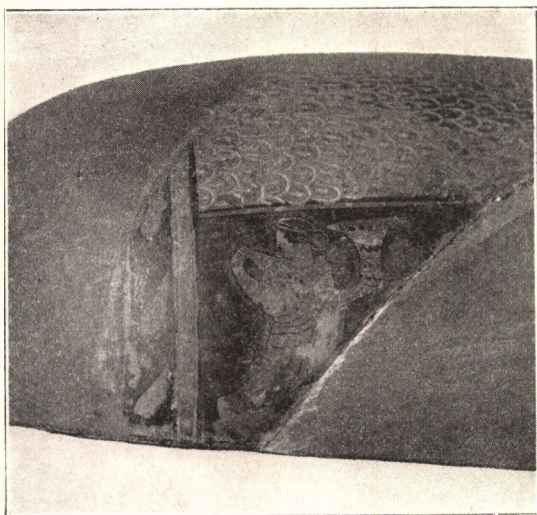
¹ Blümner : Technologie u. Terminologie I. 306.

² Blümner : Technologie u. Terminologie I. 117.

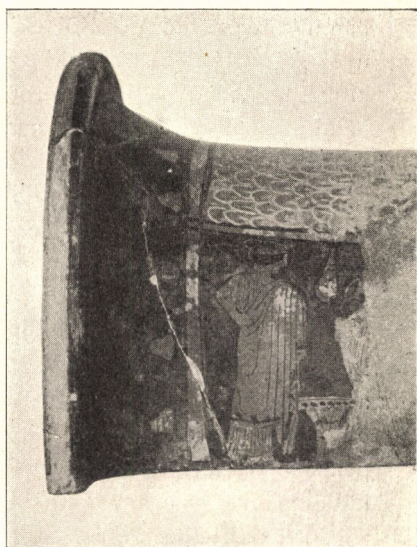
³ Ebbe a hibába esett Knich Helwig asszony is az athenei múzeum egy szép alabastromja rajzának kiegészítésénél. L. A. Brückner : Lebensregeln auf Athenischen Hochzeitsgeschenken, Programm zum Winckelmannsfeste. V. ö. 7. l. és I. tábla.

⁴ Schuchhardt : Schliemanns Ausgrabungen, p. 95. Abb. 79.

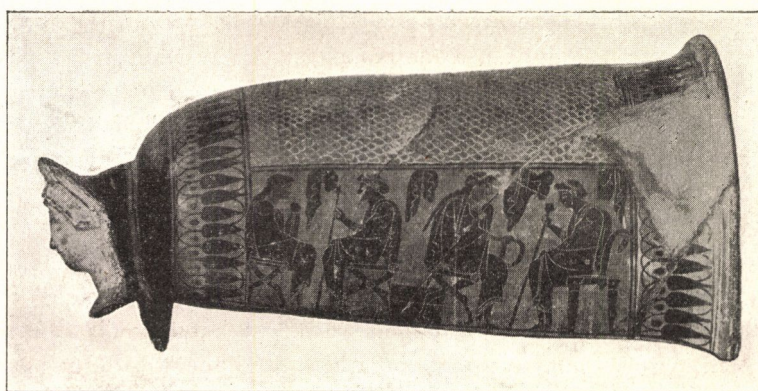

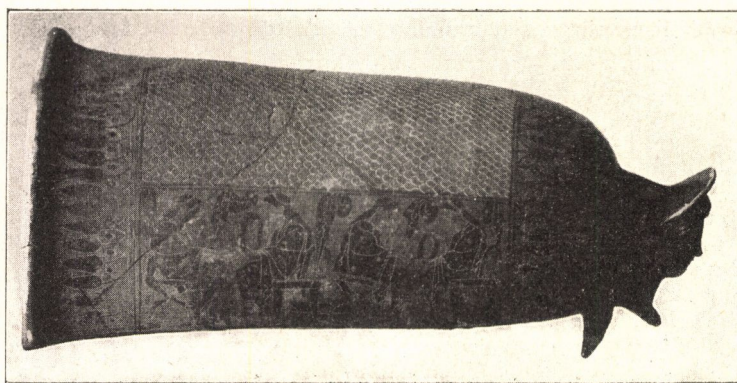
4. ábra.

5. ábra.

6. ábra.

7. ábra.

pamutköteg, a mihez első tekintetre szintén hasonlít, az ugyancsak az asszonyok kéztartásából tűnik ki; a lágy pamutköteget belülről kellene két kézzel kifeszíteni, nem pedig kívülről nyomni. Abroncsforma keret sem lehet, noha belül üresnek látszik, mert erről ledőlne a felcsavart fonál. Az athenei múzeum vázagyűjteményében van két sajátságos alakú terracotta tárgy,¹ melyek e kérdés megfigyeltéhez közelebb visznek. Alakja, nagysága,² anyaga és díszítési stíljuk mindkettőnek egyforma. Alakjuk dupladiscos, melyet középen keskeny, alacsony kis henger köt össze, úgy hogy a közbeeső rés valamivel nagyobb, mint a korongok vastagsága; a discosok átmérője 0.116 m., a kis összekötő hengeré 0.01 m.; az egyik finom sárgás agyagból van, a másik vörös figurás. A korongok külső lapján körben köröskörül finom kis rajzok vannak, mind asszonyi élet körre vonatkozó momentumok; az alakok a sárga példány egyik oldalán jobbról balra, a másik oldalon balról jobbra haladnak, a vörös figurás példány alakjai pedig egymással keresztben vannak elhelyezve, mint a kerék küllői; mind megannyi finomságai a természetes, egészséges műöszetnek: a képek motivumai női kézimunka eszközre vallanak; a sajátságos elrendezésnek pedig, hogy a körképek egyik oldalon jobbról balra, a másik oldalon pedig balról jobbra, tehát így egymásnak szembefordítva egyfelé haladnak, a másik darab alakjai pedig sugárszerűen vannak elhelyezve, az a magyarázata, hogy körben forgatható eszközök voltak, azért haladnak az egyiken a képek körforgással egyenlő irányban, a másikon pedig azért vannak az alakok egymással keresztbe téve: alapos ok nélkül bizonyára nem tért volna el a conventiókhoz ragaszkodó görög művész a chablonos elrendezéstől. Ezen eszközök használata szintén sok vitára adott alkalmat. Ross L.³ gyermekjátéknak tartotta; nyilvánvaló azonban, hogy a törékeny terracotta ilyen használatra éppenséggel nem alkalmas anyag, a képek sem erre vallanak. Preller L.⁴ a reliefdiscosokkal hozza kapcsolatba, noha az ilyen finom rajz nem alkalmas dísznek magasan függő tárgyak számára és éppen ezért a reliefdiscosok mind sokkal masszívabbak. Lebas⁵ és Jahn⁶ a képek motivumai és körhelyzete alapján felismerték, hogy ez egy forgatható kézimunka-eszköz; nem egyéb, mint lapos orsó, a milyent manapság is használnak, melyre fonalat, keskeny szalagot vagy zsinórt lehetett felcsavarni. Törékenysége csökkenhetett azáltal, hogy a két korong közt puha anyagot, szálát vagy szalagot csavartak fel és hogy kosárban tartották. Nagyon valószínű azonban, hogy ezek az atheni dupladiscosok síri használatra készült parádés darabok voltak és az igazi munkához való orsókat más anyagból csinálták. Benndorf⁷ szerint Attikában egy sírban állítólag egy asszony kezében találtak egy ilyen dupla discost, melyet Matz F. 1869-ben még látott és le is írt, de azóta

¹ Collignon: Catalogue, Nr. 853 et 1202.

² Az egyiknek átmérője 13 cm., a másiké 11.5 cm., a kis összekötő hengeré 1—1.5 cm.

³ Arch. Zeit. 1843, p. 62.

⁴ Arch. Zeit. 1853, p. 313.

⁵ Revue archéologique 1848. p. 84, 1854. p. 753.

⁶ Jahn: Europa, p. 47.

⁷ Benndorf: Griech. u. Sicil. Vasenbilder, p. 61, pl. XXXII. 4.

nyoma veszett. Ezek után tehát ezen tárgyak használata kétségtelenül meg van állapítva és nagyon valószínű, hogy az onosképen (l. a 7. képet) ábrázolt asszonyaink is ilyenféle lapos orsóról gombolyítják le a fonalat, csak hogy az ő szerszámaik nagyobb méretűek az atheni múzeum két példányánál. Az, a mi a képen első tekintetre ürességnek látszik, az maga az orsó ; a sötét keret pedig a felgombolyított fonál, mely a duplakorong közének megtelése után a külső lapra kétoldalt kifekszik. Ezen magyarázat helyesége mellett bizonyít a dolgozó asszonyok kéztartása is, mely teljesen összevág a gombolyító ilyen berendezésével. Mivel ugyanis ezt a nagy orsót vagy gombolyítót forgatni kellett, mint a motollát, közepén pedig, mint az atheni példányokból láthatjuk, nem volt lyuk fúrva, melyen megrögzítve foroghatott volna, tehát ezen utóbbi praktikus berendezés híján az egyetlen lehetséges mód, hogy gombolyítás közben akadálytalanul foroghasson, csakis az lehetett, hogy könnyedén a két kéz közé szorították, alulról az egyik tenyéren forgott, felülről pedig a másik tenyér az eldőlést akadályozta meg.

A mythologiai tárgyú ábrázolások közül különösen érdekes az athenei múzeum néhány onosképe. Egy szép, feketefigurás cserépen¹ a két oldalkép csaknem ugyanaz, úgyszólván egymásnak replikái ; az egyik kép kissé rongált ugyan, de az alakok és az elrendezés azonossága jól felismerhető. Az alakok : három harcziassan felfegyverkezett nő, valószínűleg amazonok ; a felírások kibetűzhetlenek. A középső nő, kinek fején sisak, kezében két lándzsa és pajzs van, balfelé előre hajol ; balfelől egy magas sisakos nő áll, egyik kezében két lándzsa, a másikban pajzs és chlamys ; jobb felől egy másik fegyveres nő, jobb felé fordulva, pajzsát és chlamysát a falra akasztja. Eltérés a két kép között csak egyes jelentéktelen mozdulatokban van ; így pl. a jobb oldali nő az egyik képen kissé erősebben hajol hátra. Egy másik, szintén feketefigurás cserép² egyik képén három nő italáldozatot végez, a másik képen ugyanez a három nő tánczol. Ezek bacchansnők, az ünnep különböző mozzanataiban. Többször fordulnak elő lakodalmi jelenetek is, még pedig nőrablással kapcsolatos mythologiai jelenetek. Egyik ilyen kép az athenei múzeum egy szép vörösfigurás onosán³ van, még pedig a többi példány beontásától eltérően keresztben van helyezve ; Thetis elrablását ábrázolja ; ennek megfelelőleg hasonló tárgyúak az oldalképek is, az egyik, mely több kisebb jelenetre oszlik, szintén lakodalomra vonatkozik : Aphrodite koszorút fon, feléje nyitott ládával a kezében egy szárnyas Eros repül ; más csoportok : Peitho és Kore ; Harmonia, Hebe és Himeros ; a másik oldalképen a menyasszony barátnői ajándékokat hoznak. A mythologiai személyazonosságot a feliratok biztosítják. Brück-

¹ Benndorf: Griech. u. Sicil. Vasenbilder, p. 71. — Dumont: Céramique de la Grèce propre I., p. 383. — Studniczka: Jahrb. II. 1887., p. 69. — Loeschke: Arch. Zeit. 1881. p. 32. — Robert: 'Εφ. 'Αρχ. 1892. p. 247.

² 'Εφ. 'Αρχ. 1874. p. 345. pl. LI. — Dumont: Céramique de la Grèce propre p. 383, note 1. — Benndorf: Griech. u. Sicil. Vasenbilder, p. 71. — Studniczka: Jahrb. II. 1887., p. 69. — Robert: 'Εφ. 'Αρχ. 1892. p. 247. — Furtwängler: Coll. Sabouroff pl. LII. I.

³ Hartwig: 'Εφ. 'Αρχ. 1897., p. 129, p. IX., X. — Kretschmer: Vasensinschr. p. 201., Nr. 7. — Δελτίον, 1892, p. 97. — Pollak: Arch. epigr. Mitt. aus Oesterreich XXVIII. p. 21., Nr. 21.

ner A.¹ ezt a példányt éppen ennél fogva lakodalmi ajándéknak tartja és az *ἐπαυλία* szokásával hozza kapcsolatba, t. i. az esküvő utáni reggeli látogatással, a mikor a ház barátai alkalmi ajándékokkal kedveskedtek az új párnak. Hogy ezen lakodalmi ajándékok készítésénél, különösen a par excellence lakodalmi felszerelésnél, ú. m. a *λουτροφόροι* és a *γαμικοὶ λέβητες* díszítésénél valamilyen vonatkozást kerestek az alkalomhoz és hogy ez a törekvés — vagy a kor divatja vagy egyesek ízlése szerint — gnomikus feliratokban, a mythológiából vett szerelmi és lakodalmi jelenetek ábrázolásában, esetleg ugyanilyen vonatkozású földi jelenetek megérzékítésében nyilvánult, arra nézve ugyancsak Brückner² érdekes példákat hoz fel. Azt sem gondolnám valószínűtlennek, hogy valamint szokásban volt a nőtlenül vagy hajadonon elhunytak sírjára lutrophorost állítani, mintegy gyengéd utalással a sírontúli nászra, ugyanezen szép gondolattól indítva adták nászajándékkul a hajadon lányok sírjába ezeket a lakodalmi jelenetekkel díszített munkaeszközöket. Ennek bizonyítása azonban ez idő szerint már csak azért is bajos, mivel eddig még alig néhány ilyen példány akadt. Hasonló tárgyú és vonatkozású a British Múzeum egy onosképe,³ mely Dionysost és Ariadnát ábrázolja, mænadok nászkisérétében.

Ugyancsak az eszköz használatára, illetőleg használati körére utal annak egy másik díszítményi eleme is: azok a női fejek, melyek a hengerek alsó zárólapját ékesítik és melyek csakis a hegyesvégű példányokon hiányoznak. Ezek az ú. n. Aphrodite-fejek többnyire plasztikusak, (l. 8 a) és 8 b) képet) festett fejeket csak elvétve, néhány finom kivitelű darabon találunk, míg faragott fejek még a durvább, egyébként díszítetlen példányokon is vannak, így pl. egy Rhodosból származó onoson,⁴ melynek ez a primitív technikájú, faragott fej az egyetlen díszítménye. Ebből tehát azt lehet következtetni, hogy a faragott fejek nemcsak kedveltebbek, de régiebb keletűek is, a festetteket pedig csak később és szórványosan alkalmazták. A fejek typusa is ezt a chronológiát igazolja. A faragott fejek (l. a 9. képet) vonásai merevebbek, hajuk fürtökben omlik vállukra, fejdíszük magas, merev párta, a fürtök többnyire vörösek, gyakoriak a polychromia nyomai. A festett fejek vonásai szelidebbek, hajuk hálába van szorítva, fejükön koszorú van. Két ilyen példányt ismerünk csak, mind a kettő vörös figurás, tehát újabb keletű, az egyiknek a stílje már a periodus végét jelzi. Ez utóbbi a berlini múzeum tulajdona⁵ (l. a 10. képet), a másik Atheneben⁶ van. Ezen díszítmény fejlődésének megértéséhez tán hozzájárulhat a British Museum két sajtószerű cserepe, melyek durva, közönséges agyagból készültek, máz nélkül, fekete festéssel; díszítményeik is egyszerűek: körös-

¹ Brückner A.: Athen. Mitt. XXXII. 1907. I., p. 95. Abb. 6.

² Brückner A.: Lebensregeln auf Athenischen Hochzeitsgeschenken, Programm zum Winckelmannsfeste, 1907.

³ Catalogue I. 715.

⁴ Catalogue des Vases du Louvre, p. 172, Nr. 437. A fotografiát Blinkenberg Chr. dán archeologus kiváló szíveséggel bocsátotta rendelkezésemre.

⁵ Furtwängler: Beschreibung d. Vasensammlung im Antiquarium, Nr. 2624.

⁶ Dumont: Céramique de la Grèce propre I. pl. XIX., p. 382. — Studniczka: Jahrb. II. 1887., p. 69.

körül füzérek, az egyiknek * közepén palmetta, a másikon ** durván rajzolt madár; alul összeszűkülő végükön sajátságos kidudorodás van, mely belül üres, mint a tetőcserepek csöve. Ezen utóbbi sajátságuknál és durva kivitelüknel

8. a) ábra.

8. b) ábra.

9. ábra.

10. ábra.

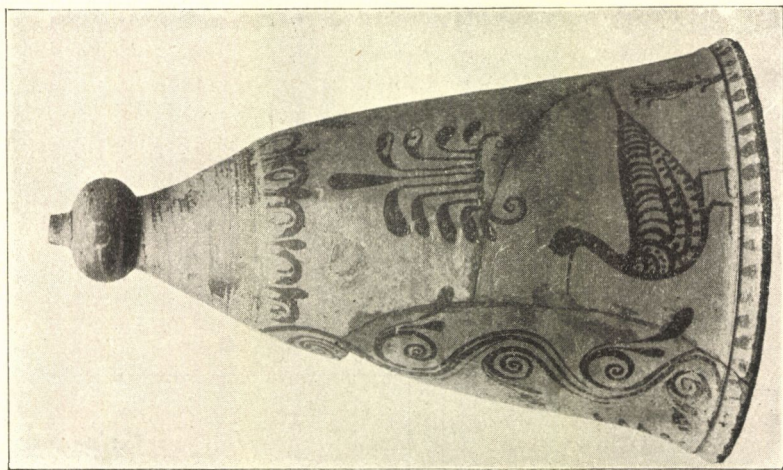
fogva némileg a tetőcserepekhez hasonlítanak, méreteiket illetőleg pedig mégis a mi kézimunkaeszközeinkhez állnak közelebb. Ha ezek a példányok igazi

* Catalogue II. p. 79. B. 96.

** Catalogue II. p. 79. B. 97.

onosok, a mihez még némi kétely fér, akkor sajátos alakú záródíszük ezen díszítmény fejlődésének egy korábbi mozzanatát, tán kiindulópontját jelzi. Ha ez így van, akkor ezen zárórésznek, kevésbé tetszetős voltánál fogva, nem dekoratív, hanem gyakorlati jelentőséget kellene tulajdonítani; tán fonalat, pamutköteget akasztottak rá, vagy valamit hozzáerősítettek; később azután a faragott fejeknél az esztetikai cél lépett előtérbe, míg végre a festett fejeknél egészen ezen utóbbi mozzanat érvényesült. De ezek a feltevések nagyon ingatag talajon épülnek fel és azért komoly jelentőséget nem szabad nekik tulajdonítani, míg nagyobb bizonyosságot nem szerzünk a londoni példányok mineműségét illetőleg.

II. ábra.

Mivel a londoni példányokról nem tudtam fényképet szerezni, a berlini múzeum egy hasonló alakú példányának képét * mellékelem tájékoztatóul, noha erről utólag kiderült, hogy nem antik ** (I. a II. képet).

A kisebb díszek motívumai is ugyanazok, mint a vázadiszké; céljuk is ugyanaz: a térfelosztás, a forma kiemelése, a hézagöltés. A geometriai stílű sávok, nehezebb füzérek a térfelosztásra, a sugárszerű díszek, könnyebb füzérek a felső nyílás kehelyszerű hajlásának kiemelésére, a különálló kisebb alakok, ú. m. madarak, palmetták stb. a hézagöltésre használatosak. Az elrendezésben azonban már lényeges az eltérés, nemcsak a formaszabta követelménynek, hanem főleg az eltérő rendeltetésnek megfelelően. A vázadiszkek elrendezésénél a forma kiemelése a fontosabb szempont, az onosdíszekénél a térfelosztás. A henger hátán ment ugyanis végbe a tulajdonképpeni munka, ennek a munkamezőnek — nevezzük csak így — tehát gyakorlati jelentősége van, ennél fogva ez szabályozza a térfelosztást, ennek a formájához és elhelyezéséhez kell a

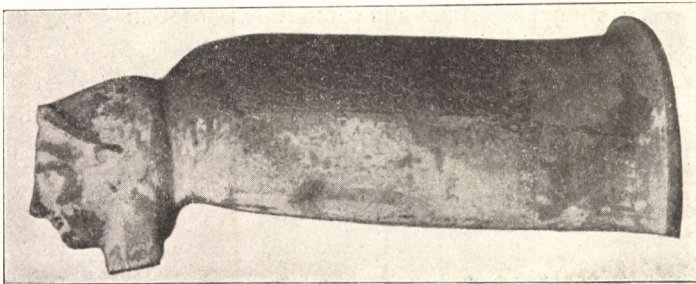
* Furtwängler: Beschreibung d. Vasensammlung im Antiquarium. Nr. 309.

** Furtwängler: Jahrb. I. 1886. p. 153.

többi decoratív területnek alkalmazkodnia. Ezt a keskeny, hosszúkas területet, mely a henger hátán hosszában vonúl el, keskeny csíkok és füzérek választják el a többi mezőtől; mellette kétoldalt szintén hosszában vannak a képek, keresztben más szélesebb sávok, füzérek, a térdfelüli végén palmetták és egyéb kisebb díszítmenyi elemek. Maga a munkaterület, melyen keresztben szabályos sorokban egyenletes nagyságú pikkelyek vannak vésve vagy karczolva, a hal hátához vagy páncélhoz hasonlít. Ezeknek az egyenlő pikkelyeknek nagysága a különböző példányokon igen különböző, úgy hogy egyenlő hosszúságú mezőkön a pikkelysorok száma 25—50 közt ingadozik; különben pedig a pikkelyek alakja, elhelyezése, kidolgozása teljesen egyforma; eltérés csak annyiban van, hogy némely példány pikkelyeiben még egyéb belevéssett jegyek, pontok, vonalak, ékecskék is vannak, melyek mintegy jelzik a pikkelyek centrumát. Különösen figyelemreméltó ezen tekintetben az athenei múzeumnak egy már említett példánya (l. az 2. és 3. képet), melynek pikkelyeiben a belevéssett tűszúrásszerű jelek olyan mélyek, hogy csaknem

12. ábra.

áthatolnak az agyagrétegen. Ezen pikkelyeknek és a beléjük véssett kisebb jegyeknek, minden tetszetősségük dacára sem szabad esztetikai jelentőséget tulajdonítani, mivel, mint a munkamező részleteinek, csakis gyakorlati rendeltetésük lehet. Erre világos példa a már említett rhodosi példány (l. a 12. képet), melynek mázatlan agyaga, a plasztikus fej kezdetleges stílusa, durva kidolgozása, a rajzok teljes hiánya, mind arról tanúskodik, hogy készítésénél a decoratív szempont nem volt fontos, annál feltűnőbb ezen gondatlansággal szemben a munkamező gondos kidolgozása, a szépen véssett pikkelyek és a pikkelyek centrumát jelző pontok, melyek nyilván fontosabb czélt szolgálnak, mint az esztetikai értékű díszítmenyi elemek. Hogy ezek lényeges kellékei az eszköznek, melyeket az eszköz rendeltetésének megállapításánál figyelembe kell vennünk, arra vall az a körülmény is, hogy két példánynál több simahátú eszközt eddig még nem találtak és az a két példány egyébként is forma és díszítés szempontjából egyaránt gondatlanul készült: az egyik a már többször említett gyermek-onos, a másik különben is elüt a többitől (l. 1. kép). Ez a pikkelyes hát arra mutat, hogy készítésénél érdekességre, még pedig, a munka egyenletességének érdekében, egyenletes érdekességre törekedtek; a pik-

kelyeknek és kisebb jeleknek gondos kimérése, egyenletes elhelyezése pedig arra vall, hogy a munkaterület szabályos felosztását tartották szem előtt.

Szilárd megrögzíthetőség, érdekesség és szabályos területfelosztás tehát ezen eszköz lényeges tulajdonságai, melyeknek alapján használatát, rendeltetését keresni lehet és melyeket egybe kell vetni az ókorban ismeretes és szokásos női kézimunkák technikájával, felszerelésével.

Itt ugyan azon nehézségbe ütközünk, hogy az ókori kézimunkákról aránylag keveset tudunk. Némely kézimunkának és kézimunkaeszköznek csak a neve maradt meg, sőt még a neveket illetőleg is sok az ingadozás, felcserélés, eltérő nyelvhasználat a különböző korok íróinál és — mint már említettük — a lexicographusok sem sokkal megbízhatóbbak a többinél. Az archeologiai bizonyítékok az irodalmiaknál megbízhatóbbak ugyan, de gyérebbek is; igen kevés a napfényre került munkaeszköz és igen kevés a női kézimunkára vonatkozó ábrázolásunk még olyan régi, elterjedt kézimunkáról is, mint a szövés.¹ Néhány szilárd kiinduló pontunk azonban mégis van. Némely női munkának technológiája ugyanis már minden kétséget kizárólag meg van állapítva; ezek a fonás,² szövés,³ részben a hímzés;⁴ a mit pedig ezekről tudunk, abból azt látjuk, hogy ezen munkák principiuma ma is változatlanul ugyanaz, mint az ókorban; az eljárásra nézve pedig csak annyi a változás, hogy a technika haladásával a tökéletesebb eszközök a munkát megkönnyítik, részben gépek veszik át az emberi kéz szerepét, de lényegében a munka menete ugyanaz. Így pl. az egyszerű háziszövőszék és a tökéletesebb gyári szövőgép munkájának ugyanaz a principiuma: a hossz- és keresztzálak szabályszerű bujtatása, ezen zálak összeverése egybetartozó continuummá; mintás szöveteknél a szövetszálak leszámllálása, kiemelése, külön beszövése; az egyes géprészek is csak a házi szövőszék felszerelésének, a bordának, szerszámnak, vetélőnek stb. tökéletesebb kiadásai; az eljárást illetőleg pedig csak az a különbség, hogy a tökéletesebb gépszerkezet egyes részeinek munkája magától összevág, maga a gép vezeti, szabályozza a munkát, emberi beavatkozásra csakis fonálszakadás esetén van szükség, míg a kéziszövőszéknél mindent az ember maga végez. A fonás technológiájában, az egyszerűbb principium következtében még csekélyebb a különbség. A délvidéki népek háziiparában ma is megtaláljuk az ókori primitív fonóeszközöket, az orsót és guzsalyt; a fejlettebb szerkezetű kerekas rokka sem egyéb, mint a guzsaly és orsó kapcsolata és lényegében a fonógép is ugyanaz. A hímzésről nincsenek ugyan olyan kimerítő adataink, mint a szövés-fonás mesterségéről, mégis részben az irodalmi említés, részben a műemlékek és némely ókori maradványok nyomán megállapítható, hogy bár ez a munka, éppen művészi természeténél fogva fejlődésképesebb és ennél fogva a kor változó ízlése és az egyéni ügyesség új meg új változatokat fejleszthet ki, mégis az ókorban is ugyanaz a két főága volt ismeretes és szokásos, mint ma, t. i. a kereszthímzés és laposöltés. A technikájáról, eszközeiről ugyan még ennyit sem

¹ L. Blümner: Technologie u. Terminologie I. p. 121. Nachträge 356.

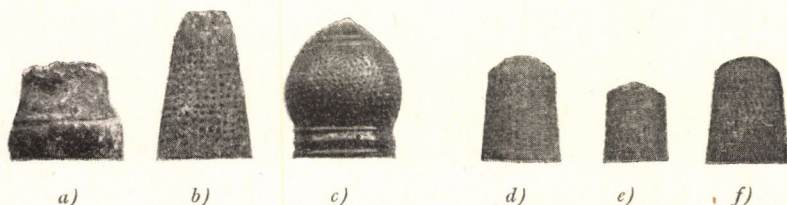
² Blümner: Technologie u. Terminologie I. p. 107.

³ U. o. I. p. 120.

⁴ U. o. I. p. 208.

tudunk, de igen valószínű, hogy mivel a munka művészi hajlandóságának az egyenletes, de egyhangú gépmunka nem felel meg és azért finomabb válfajait még a gépek korában is kézzel dolgozzák, tehát kevesebb lehetett a változás és az ókorban is ugyanazok voltak a hímzőeszközök, t. i. a hímzőráma, gyűszű és tű. A tű használatát bizonyítani sem szükséges, annyira magától értetődik. A másik kézimunkaeszközökre vonatkozólag azonban vannak adatok. A berlini múzeumnak van néhány érdekes antik gyűszűje (l. a 13. képet), melyek egy déloroszországi gyűjteményből származnak. * Alakjuk körülbelül olyan, mint a mi gyűszűinké; megtaláljuk a mostaniaknak két főformáját, a zárt gyűszűt (a) és a felül nyitott szabó gyűszűt (b), egyiknek a tetején kisebb lyuk van (d); kettőnek kissé szokatlanabb a formája, egyik a mieinknél magasabb (b), a másik méhkasalakú (c), de különben ezen lényegtelen eltéréseket nem tekintve, semmi változást, haladást nem állapíthatunk meg; a felületén is csakúgy megvannak az apró mélyedések, a tű fokának helyei, mint a modern gyűszűkön. A tű és a gyűszű különben éppen úgy a varrás eszközei, mint a hímzésé; kizárólagosan a hímzéshez tartozó azonban

13. ábra.

a keret, melyre a munkát felfeszítik. Erre vonatkozólag is a berlini múzeum szolgáltat adatot. Egy szép görög bronztükrök** egyik oldalán szintén munkajelenet van ábrázolva: két fiatal lány ülve dolgozik, köztük egy repülő Eros; a baloldali leány fon, a jobboldali híméz; utóbbinak jobb karja alatt, félig ruhájának redőjébe takarva van egy hímzőráma, melyre valószínűleg szövet van feszítve. A hímzőráma éppen olyan, mint a mi nagy kereteink, melyek négy léczből szögekkel vannak összeállítva, tehát bizonynyal éppen olyan módon dolgoztak rajta le- és felöltögetve, mint a hogy mi is szoktunk.

Már most ezen ismeretes munkákról a kevésbbé ismertekre következtetve, nagy a valószínűség, hogy ezeknek technológiája is nagyjából ugyanaz lehetett, mint manapság. Ez a per analogiam következtetés annyival is valószínűbb, mivel éppen a complicitabb berendezésű munkákról vannak megbízható adataink. Ha ugyanis ezen nehezebb kézimunkák technikája, felszerelése az idők folyamán el nem változott, csak haladt, fejlődött, tökéletesedett, még kevésbé tételezhető fel lényeges változás olyan munkáknál, melyeknek

* Zahn Robert igazgató szíves engedélyével és közbenjárásával fotografáltattam a gyűszűket, úgyszintén a 6., 7. és 11. képet.

** Inventar der Bronzen. Nr. 8519.

technikája ma is a képzelhető legegyszerűbb, felszerelése a képzelhető legprimitívebb. Ezek a hálózás, fonatmunka, zsinórkészítés, rojtkötözés stb., melyek éppen egyszerű technikájuknál fogva mindig a háziipar körében maradtak, holott több más kézimunka, ú. m. a fonás, szövés, varrás, hímzés az igények növekedtével jórészt külön iparággá fejlődött. Hogy még ezen munkák durvább pendentjai, ú. m. haláshálókötés, kötélverés, stb. szintén házi foglalatosság maradt és kiki saját keze munkájával elégítette ki ezen szükségleteit, azt abból tudjuk, hogy ezen foglalatosságokra vonatkozólag nincs ipari terminologia.* Nem pusztán véletlen, hogy éppen ezen egyszerű munkákról van olyan kevés adatunk. Az eljárás olyan egyszerű, hogy magyarázni sem kell, azért nincs, nevükön kívül, egyéb irodalmi említés. Az is természetes, hogy nincsenek rájuk vonatkozó ábrázolások, mivel az ilyen egyszerű folyamatok megérzésként nem lehetett nagyon vonzó a művészekre; különben sem sok a kézimunkaábrázolás. Eszközöket pedig bizonyynyal azért nem találtak, mivel ezen munkák végzéséhez aránylag kevés eszköz kell, némelyikhez elég jóformán a munkásnak két keze. Megbízható, habár nem teljesen kielégítő adatokat nyújtanak azonban ezen technikák megismerésére ezen kézimunkák productumainak ábrázolása: szobrokon, vázákon, falképeken gyakran látunk ruhák díszül alkalmazott rojtokat, bojtokat, zsinórokat, az asszonyok fején hajhálókat, melyek nagyjából megegyeznek ezen kézimunkák modern productumaival. Mivel pedig hasonló eredményről hasonló eljárásra és felszerelésre lehet következtetni, tehát ezen az alapon a kevésbbé ismert kézimunkák technológiája is meglehetősen biztonsággal megállapítható; annál is inkább, mivel ezen visszafelé következtetéssel is ugyanazon eredményre jutunk, mint az ismeretes kézimunkák analogiájára épített feltevésünkkel.

Kimondhatjuk tehát egész általánosságban is ezt a tételt, hogy az antik kézimunkák technológiája lényegében ugyanaz volt, mint a modern kézimunkáké és az idők folyamán lényeges változás e téren nem történt. Némely kézügyesség továbbfejlődik ugyan, egyes ágai különválnak, tökéletesednek, némely ága elvész, de maga a principium mindegyik munkánál ugyanaz marad, az pedig hasonló eljárást és felszerelést kíván, azért hasonlóak a munkaproductumok is. Hogy a technika haladásával, az eszközök tökéletesedésével az eljárás könnyebb, ügyesebb és gyorsabb lesz, az nem vonatkozik a dolog meritumára. Azért tehát bizonyos megszorítással az antik kézimunkákat a modern kézimunkák szempontjából bírálhatjuk el. Ezen általánosan kimondott tétel igaz volta az egyes kézimunkák vizsgálatánál is megerősítést nyer és ezt igazolják azon gyér adatok is, melyek ezen egyszerű technikák némelyikéről rendelkezésünkre állnak. Ezek közül a hálózás az egyetlen, melynek eszköze is maradt fenn. A múzeumokban gyakran látunk mindkét végükön hasított, hosszú fémtűket, melyek éppen olyanok, mint a mi filet-tűink és melyeket hasonló célra használhattak. A hálózásnak másik eszköze a hengeralakú rudacska, melyre a hálózemeket szokták felfűzni, bizonyára anyagának romlandósága miatt nem maradt fenn. Ezeket valószínűleg az ókorban

* Blümner: Technologie u. Terminologie I. p. 288.

sem készítették fémből, még pedig ugyanazon gyakorlati szempontból nem, mint manapság, mivel a fémrúdon a kézbentartás következtében a felfűzött hálószemek elrozsdásodtak volna.

Ezen kézimunkák körében eddig még csak egyetlen munkafolyamat-ábrázolásra akadtam, a syracusai múzeum egy szép vázaképén, melyen a zsinórkészítés legegyszerűbb módját, a sodrást látjuk megérzőkítve. Ennek a szép sárgás lekythosnak finom rajza már meglehetősen rongált ugyan,¹ de még elég jól kivehető. Egy nő jobbfelé fordúlva áll, magasra emelt jobbkezevel kilencz szálból zsinórt sodor össze, melyet a balkezeiben tartott gombolyagra csavar fel; a szálak végén alul a takácsúlyokhoz hasonló kis nehezékek függnek. Ez az egyszerű technika egészen olyan, mint a kötélverés mestersége, melynél az ókorban is már a hármas szám és annak sokszorosai voltak uralkodók.² Ezért tehát figyelemreméltó a kilenczes szám, a fonalak száma, továbbá hogy ezek a fonalak ismét vékonyabb szálakra, valószínűleg három-három szála oszlanak. (Balról a második szálnál még jól kivehető, hogy három szála szakad.)

14. ábra.

A többi munkának csakis nevét és kész productumait ismerjük; ezek a zsinórok, rojtok és bojtok különböző változatai, melyek két ma is szokásos és ismert technikára vezethetők vissza. Az egyik a fonatmunka, ezen legrégibb kézi foglalkozás, melyet már a paleolith-kor lakója is gyakorolt, csak hogy más anyagon (kosár-, gyékény-fonás stb.) és nagyon valószínű, hogy a szövét-készítésnek ez volt az ősi technikája, mely megelőzte a szövést, annak előfutárja, tán szülője volt.³ Ez a technika a laposzsinór készítésére igen alkalmas és az ősi, elavult szövés-technika maradványának tekinthető. Valószínű azonban, hogy a zsinórkészítésnél sem maradtak meg kizárólag ezen primitív principiumnál, hanem hogy a zsinórnak nagyobb erősséget adjanak, a szálakat a bujtatásnál különféle, többé-kevésbbé művészi csomókba hurkolták. Hogy a régiek ilyen művészi csomók kötéséhez értettek, ezt láthatjuk a szobrok, vázaképek és falképek plasztikusan kötött szalag- és zsinórcsokrain is. Hogy pedig ezt az eljárást a zsinórkészítésnél is alkalmazhatták, azt szintén láthatjuk ezen művészi ábrázolások ruhadíszein, szegélyein, melyek egyrészt sokkal mű-

¹ Fényképet nem is lehetett róla készíteni; a mellékelt kép Rosario Carta rajza után készült, Paolo Orsi igazgató szives engedélyével és közbenjárásával. Ismertetés: Gela, Scavi 1900—1905. Monumenti dei Lincei XVII., tav. XV. fig. 1. és Petersen: Funde, Terranova-Gela, Athen. Mitt. 1892. p. 182.

² Blümner: Technologie u. Terminologie I, 302.

³ Blümner: Technologie u. Terminologie I., p. 121., Anm. 1.

vészebb mintájúak, semhogy egyszerű fonással elő lehetne őket állítani, másrészt sokkal kidomborodóbbak, semhogy hímzett, vagy szövött dísznek lehetne nézni; a rojtokat, bojtokat pedig valamilyen lazább technikával, mint a bogozás, nem is lehetne előállítani. A rojt- és bojtkötőzésnek és az igazi zsinórmunkának principiuma ugyanaz, t. i. a bogozás; az eljárás pedig csak annyiban különböző, hogy a zsinórokat hosszában, néhány hosszú szállal dolgozzák, a rojtokat pedig keresztben, sok rövidebb szállal, melyeknek különbözőképpen összekötözött vagy szabadon hagyott lecsüngő végei képezik a rojtot vagy bojtot. A mai eljárás az, hogy ezeket a rövid keresztzálakat felfűzik egy hosszú szálra, melyet két végén kifestítve megerősítenek, míg a hosszában dolgozott zsinóroknál akár fonatmunka, akár hurkolás, a hosszú zálakat csak egyik végükön egy pontban kell megerősíteni. Láthatjuk, hogy mindezekhez a munkákhoz külön felszerelés nem kell, legfeljebb megerősítő készülék, valami vánkös-féle és néhány tű, melylyel a munkát megerősítjük; azért tehát nem is csodálhatjuk, hogy ezen kézimunkákról nem maradtak eszközök.

Az antik és modern női kézimunka-technológia és felszerelés egybevágásának látszólag czáfolata az onos vagy epinetron, mivel ez olyan sajátos és szokatlan munkaeszköznek látszik, hogy a nyomra vezető kép magyarázata nélkül aligha merete volna bárki is használatát, rendeltetését a női kézimunkák körében keresni és modern analogonját sem találtuk volna meg soha, pedig szemünk előtt van. Ez a mesterséges berendezés ugyanis egy igen természetes, valószínűleg ősrégi szokásra vezethető vissza. Ma is gyakran láthatjuk, hogy varrónők, különösen parasztasszonyok sietős munkánál térdükhöz erősítik varrásukat vagy egyéb munkájukat, felhasználják ezt a kezük ügyébe eső természetes munkaeszközt, mely kényelmesebb minden mesterséges berendezésnél, mivel szilárdan áll, mégis tetszés szerint közelíthető, távolítható és rendes helyzetben a normális látótávolságának is megfelel. Ezen régi praxis alapján, sokoldalú előnyénél fogva, ezen természetadta munkaeszközből egy tökéletesebb, mesterséges felszerelés fejlődött ki, melynek kezdetben nem lehetett egyéb jelentősége, minthogy egyrészt a testet vagy a ruhát védje, mint a vért, vagy mint az ujjat a gyűszű, másrészt pedig a munka megerősítését megkönnyítse. Ez mintegy elődje lehetett a munkavánkösnek vagy munkaasztalnak (a mint hogy az író tábla elődje az íróasztalnak), csakhogy mindegyiknél célszerűbb, mindkettőnek előnyeit egyesíti; háta hosszában egyenes, mint az asztal, keresztben hajlott, mint a vánkös; éppen olyan szilárdan megrögzíthető, de könnyebben mozdítható, mint a srófos vánkös.

Későbbi fejlődésében aztán a munkaterület sajátos berendezése, érdeksége és szabályos felosztása még egyes specialis munkák végzésére is qualifikálta. Hogy érdekségénél fogva a fonál simítására lehetett alkalmas, az már a lexicographusok tárgymagyarázatának alapján meg van állapítva, a munkaterület szabályos beosztásának gyakorlati célja azonban még ismeretlen. A munka egyenletességének érdekében ugyan az érdekségnek is egyenletesnek kellett lennie, de olyan egyszerű munkához, mint a fonáldörzsölés, akármilyen egyenletesen érdes felület is eléggé jó lett volna, ha nincs is olyan gondosan, mértani pontossággal felosztva. Ezen szigorú szabályosságú térfelosztásnak, mely a

legkisebb részletben, a pikkelyek nagyságában, elhelyezésében, a pikkelyek centrumába vésett jelek elhelyezésében is nyilvánul, nagyobb jelentőséget kell tulajdonítanunk. Ezen apróra beosztott területnek modern analogonja lehet az olyan koczkás, kemény carton papír, melyre szövés- és hímzés-mintákat szoktak átvinni. A szövésmintákat ugyanis úgy állítják elő, hogy az előrajzolt mintának megfelelő számú hossz-szálat kiválasztanak, a többi közül kiemelnek és kisebb vetélő segítségével megfelelő számú keresztszállal külön beszőnek. Ez így van ma is a gépek korában és így volt az ókorban is. Tudjuk, hogy már a legrégibb korban is állítottak elő mintás szöveteket¹ és erről az eljárásról tanúskodik a mainzi múzeumnak néhány kicsiny, hajóalakú orsója,² melyek szakemberek véleménye szerint, sokkal kisebbek, semhogy teljes szövetszélesség szövésére használhatók lettek volna, ellenben kisebb részletek, minták beszövésére igen alkalmasak lehettek. A kiemelendő hosszszálak és beszövendő keresztszálak számának meghatározását azonban nem lehet a szemmértékre bízni, azaz nem lehet a rajzról a mintát directe lenézni, hanem át kell előbb vinni valamilyen apró részekre szabályosan felosztott területre, melyen minden egyes kis távolságnak bizonyos meghatározott vagy meghatározható számú szövetszál felel meg. Minél kisebbek a távolságok, annál finomabb mintát lehet ezekre beosztani és annál pontosabb a leolvasás. A mai papirgazdag világban ez a mintaközvetítő a kemény koczkás carton-papír, erre szurkálják át tűkkel a rajzot; de az ókorban természetesen semmiféle íróanyag-pazarlásról nem lehetett szó, azért tehát más módról, lehetőleg valami állandó berendezésről kellett gondoskodni és nagyon valószínű, hogy erre felhasználták az onosnak, ezen folytonosan használatban levő, kedvelt munkaeszköznek a hátát, melyet pikkelyekkel és néha még egyéb apró jegyekkel szabályosan felosztottak. A kisebb vagy nagyobb pikkelyű munkaterületek megfelelnek a kisebb vagy nagyobb koczkájú papírlapoknak.³ Ugyanilyen módon mehetett végbe a hímző-minták átvitele is, már t. i. a keresztöltésé, melynek technikája szintén a szövet-szálak megszámlálásán alapúl. A másik hímzés-technikánál, mely szintén ismeretes volt az ókorban, a laposhímzésnél nem lehetett a mintát ilyen módon lenézni, előzetes beosztással a szövetszálakon megállapítani, hanem egyenesen a szövetre kellett átrajzolni és a finomabb vonalakat és az árnyalást munkaközben az egyéni ízlés és ügyesség szerint megadni; ez az igazi tűfestés, «acu pingere», csaknem művészet, míg a kereszthímzés inkább gépies ügyesség.

Ezen specialis alkalmazásán kívül általános használhatósága, hogy t. i. a munkaanyagot hozzá lehet erősíteni, főleg a zsinór- és rojtmunkáknál érvényesülhetett, mivel ezeknél nemcsak a munka megkönnyítéséről van szó, mint a varrás hozzátűzésénél, hanem múlhatlanul szükséges a megrögzítés, akár csak a kiindulópontot kell megerősíteni, mint a hálózásnál, fonatmunkánál, akár hosszú vonalban két végén kell kifeszíteni azt a fonalat, melyre a rojtszálakat felfűzik. Ezen szerepében legjobban hasonlít, formájára és használatára

¹ Blümner: Technologie u. Terminologie I. p. 152.

² Blümner: Technologie u. Terminologie I. p. 146.

³ Hampel József igazgató az onost ezen tulajdonságánál fogva, hogy minták átvitelére alkalmas, igen találóan «faullenzer»-nek nevezi.

nézve is azon hosszúkás, hengeralakú vánkoshoz, a milyenek ugyanilyen munkákhoz mai nap használatban vannak, de főleg a csipkeverés nélkülözhetetlen kellékei. Ez a modern csipkeverővánkoshoz csak némi tekintetben képvisel haladást, más tekintetben pedig célszerűtlenebb az antik szerszámnál. Hátránya az onos-szal szemben az, hogy külön mesterséges srófberendezés nélkül mozdulatlanul meg nem áll, ez pedig használatát nehézkessé teszi; előnye azonban az, hogy puha anyagból készült és a munkáanyag könnyen hozzátűzhető, míg az onos használatánál ez az egyetlen bökkenő. A kérdés megoldása, hogy miként erősíthették a szálakat a keményhátú onoshoz, annyival is nehezebb, mivel a bonyolultabb mintáknál, különösen a lyukacsosoknál nemcsak a kiindulópont vagy vonal megerősítéséről van szó, hanem koronként szükségessé válik egyes hurokszemek vagy lyukacsok letűzése is, úgy mint mai nap is ezen munkáknál is, de főleg a csipkeverésnél. A csipkeverés ugyanis lényegében alig különbözik a zsinór- és rojtkötőzéstől, csakis annyiban, hogy anyaga finomabb, mintája lyukacsosabb és a szálak bujtatása, keresztezése, hurkolása bonyolultabb systema szerint történik, de a principium ugyanaz. A bonyolultabb és lyukacsosabb mintáknál a lyukacsok helyét előre pontosan meg kell határozni, nehogy a lyuk kelleténél nagyobb vagy kisebb legyen vagy eltolódjék és ezáltal a minta rendetlenné váljék. Ezen eljárásnál ugyan az antik szerszámnak még egy előnye tűnik ki a modern felett; a modern hengervánkoshoz ugyanis külön beosztott kemény papírszalagra kell a mintáról a lyukacsok helyét átszurkálni és ezt a szalagot kell tájékoztatóul a munka alá tolni, az antik eszköznél pedig ez a papírszalag felesleges, mivel magának a hengernek a hátán lehet előre a lyukacsok helyét mértani pontossággal megállapítani.* Evvel azonban még mindig nincs megoldva a főnehézség, a szálak és szemek megtűzése a keményhátú eszközön. Hogy ez a megerősítés csakis tűk vagy apró szegek segítségével történhetett, arra utalnak azok a tűszúrásforma kis nyomok némely példány pikkelyeiben, de bajos is más megerősítési módot képzelni. Ezek a kis tűnyomok ugyan nem elég mélyek arra, hogy bármilyen kicsiny tű vagy szeg bennük megállhatott volna, csakis egyetlen példányon akkorák (l. a 2. és 3. képet), hogy csaknem áthatolnak az agyagkérgen, a többin azonban a tűhelyek csak jelezve vannak. Mivel az onos anyaga az akadály, mely miatt a tűk beszúrása nem lehetséges, holott a marquirozott tűnyomok ezen megerősítési módra vallanak, igen közeledő az a feltevés, hogy az ipari használatra készült munkahengereknek az anyaga valami más lehetett és hogy ezek a napfényre került agyageszközök nem a mindennapi életre készültek. Az a gondolat, hogy a mindennapi használatra nem készítettek agyagból onost, hanem az ilyen példányok fából vagy fémből készült igazi munkaeszközöknek csak utánzatai, már egyszer felmerült,** de elvetették avval a megokolással, hogy az agyagpéldányok célirányos berende-

* Nincs ugyan arra vonatkozólag semmiféle adatunk, hogy a csipkeverést ismerték volna az ókorban, de azon csekély különbségnél fogva, mely a csipkeverés és zsinórmunka közt van, ez a mi szempontunkból nem fontos, mivel az eljárásra nézve e két munka közt szoros határt alig lehet húzni.

** Hartwig: 'Εφ. 'Αρχ. 1897. p. 142.

zése gyakorlati használatuk mellett szól. Ezen ellenvetés tarthatatlansága annyira szembeszökő, hogy szinte feleslegesnek látszik az utalás a különböző síri felszerelésekre, melyeknek készítésénél, azon gondolatból kiindulva, hogy az elhunyt holta után is megtalálhassa szokott foglalkozásait, kedvteléseit, a gyakorlatiasság minden követelményét szem előtt tartották, de anyaguk, disztítésük többnyire gazdagabb, művészebb, éppen mivel nem a mulandóság számára készültek. Alig szükséges erre vonatkozólag példákat felhozni, mert csaknem minden sírlelet erről tanúskodik. Maradjunk csak ebben a szűk körben, a női munkaeszközök körében; gondoljunk csak a mykenei női sírok aranypléhszalaggal borított orsófájára; gondoljunk arra a szép művészi munkájú terracotta dupladiscosra, melyet egy női sírban, állítólag a halottnak kezében találtak és mely valószínűleg szintén csak utánezata a valószagos használatra más anyagból készült lapos orsóknak. Említettük különben, hogy az ilyen orsó készülhetett a mindennapi használatra is agyagból, mivel ennek törékenysége a puha anyag felgombolyításával csökkenik és különben is valószínűleg a munkakosárban tartották. Az onosnál ellenben, formáját és alkalmazásának módját tekintve, az anyag törékenysége nagy hátrány; tehát nemcsak azon nehézség elhárításának szempontjából, hogy milyen módon lehetett az agyagfelülethez a munkát hozzátűzni, hanem főleg törékenysége miatt el kell fogadnunk azt a feltevést, hogy az igazi munkaeszközök nem készülhettek agyagból. Síri használatra ellenkezőleg az égetett agyagnál jobb anyag alig képzelhető, mivel nem korhad, nem rozsdásodik, az időjárás változásainak mérhetlen hosszú ideig ellenáll és egyetlen gyenge oldala, törékenysége ebben a helyzetben nem hátrány. Ennélfogva tehát kétszeres okból, mivel az agyag ezen szerszámnál a közhasználatra nem alkalmas, a síri használatra pedig nagyon megfelelő, igen valószínűnek tartom, hogy az agyagból készült munkahengerek az igaziaknak csak parádés utánezatai. A mindennapi használatra készült eszközök anyagát illetőleg azt gondolnám, hogy inkább fából, semmint fémből készültek. Nemcsak azért, mivel eddig csak agyagból készült példányok kerültek napfényre, holott ha fémből is készültek volna, helylyel-közzel tán mégis csak daczoltak volna a pusztulással, a minthogy más fémtárgyak is maradtak meg; hanem azért, mivel a fém nem alkalmas anyag olyan munkaeszközhöz, melynek felülete közvetlen érintkezésben van a kézzel és a munkaanyaggal; a kézzel érintkezés folytán a nagy fémfelület könnyen rozsdásodik és a munkaanyagot is elrozsdásítja, különösen a fonálsimításnál, a mikor az anyagot meg is kell nedvesíteni.* Különben ha ennek dacára el is fogadjuk a fémet, mint az onos anyagát, az a nehézség, hogy miként szúrták bele a tűt vagy szeget, ismét nincs megoldva; akkor még inkább megmaradhatunk az agyaghenger mellett, mely szemünk előtt van és mely legalább nem fogja meg rozsdájával a kézimunka anyagát. A fa az egyetlen anyag, mely elég kemény arra, hogy mint munkaasztal szerepeljen és mégis elég engedékeny arra, hogy belé tűt lehessen szúrni; ezen anyagból készítve minden irányban

* A kisebb felületű fémtárgyaknál, ú. m. tű, olló stb. a rozsdásodás veszedelmét nemcsak a kis felület, hanem a folytonos surlódás is csökkenti.

használható munkaeszköz lesz, szilárdan megrögzíthető, kemény, érdes felületű és jelekkel könnyen beosztható. A készítés könnyűségét illetőleg is a fa a legmegfelelőbb munkaanyag: a fatörzsnek kiszélesedő hengerformájában az emberi test idomára illő forma már természetből adva van, csakis az egyik oldalát kell egyenesre legyalulni, a belsejét kivájni, keskenyebb végén a fej számára egy bunkót (esetleg a fa természetes bütykét) meghagyni és nagyjából kész az eszköz; a pikkelyek és egyéb jelek bevésése sem okozhat nehézséget.

Gyakorlati használatra a fa az egyetlen lehetséges anyag ennél az eszköznél; a fém ilyen nagy felületen könnyen rozsdásodik, az agyag ebben a formában és alkalmazásban könnyen törik, a többi anyag ilyen nagy tárgyra költséges.

Eddigi kutatásaink végeredményeképpen Robert magyarázatát az onos rendeltetését illetőleg néhány adattal és néhány valószínű feltevéssel egészíthetjük ki. Kétségtelen, hogy ez olyan kézimunkaeszköz, melyhez foghatót célirányos alkotottságát és sokoldalú használhatóságát illetőleg a modern kézimunkaeszközök közt alig találunk. Célirányos alkata főleg abban nyilvánul, hogy szinte a testre van szabva és ennél fogva tetszés szerint szilárdan megrögzíthető és egyúttal helyzete könnyen változtatható; sokoldalú használhatóságát pedig felületének sajátos berendezése, érdessége és szabályos területfelosztása árulja el. Egyik használati módja, mely érdességével kapcsolatos, a fonálsímítás terén már be van bizonyítva. Másik sajátosságából, hátának szabályos beosztásából pedig az antik és modern analógiák nyomán azt következtetjük, hogy minták átvitelére használták, még pedig részben olyan munkák mintáinak átvitelére, melyeket direkte ezen a munkahengeren is dolgoztak ki, mint pl. a zsinór- és rojtkötözés, részben pedig csupán a minták átvitelére olyan munkáknál, melyekhez más eszközök kellettek, ugyanis a szövő- és hímzőminták átvitelére. Anyagát illetőleg igen valószínű, hogy a mindennapi használatra fából készítették, agyagból csakis a sírfelszerelésre dolgoztak.

Kutatásainkat e téren evvel az eredménnyel még befejezetteknek nem tarthatjuk, nemcsak azért, mivel nincs elég realis adatunk némely feltevésünk bebizonyítására, hanem azért is, mivel az anyag még mindig nincs kimerítve, felhasználva és így biztosabb eredményeket is remélhetünk. Az anyag folyton nő és gyarapodik, az újabb leletek rendezése folyton szolgáltat új példányokat. Éppen munkám befejeztekor jut tudomásomra, hogy egy nagy cseréplelet átvizsgálásánál nagymennyiségű onos került elő és valószínűleg még több is fog ugyanonnan előkerülni. Reméljük, hogy ezek a legújabb példányok, melyek még rendezés alatt állnak és melyek számra nézve már eddig is felülmúlják az összes eddig ismert múzeumi példányokat, érdekes adatokat fognak szolgáltatni az onos rendeltetésének végleges és kimerítő megállapításához és evvel az antik női kézimunka technológiájának megismeréséhez.

Láng Margit dr.

A SZTROPKÓI MISERUHA.

Végigtekintve a modern művészettörténeti tudomány által elért eredményeken, kétségtelenül legértékesebbnek tűnik föl az a kép, a mely a középkori művészetről tárul elénk. A köztudatban gyökeret vert régi előítélet oszladozóban. A *sæcula obscura* körvonalai egyre határozottabban bontakoznak ki az előbbi homályból. Képzeletünk kedvelt alakjai, kikkel eddig e kort benépesítők, lassan el-eltűnedeznek, — a szintér eleven, földízű emberekkel telik meg, kik talán kevésbé szépek és kissé nyersek, faragatlanok, de annál valóságosabbak. Az utak, melyek innét a «renaissance»-nak nevezett korszak mozgalmas világába átvezetnek, pontosan megjelölhetők. A kapcsolatok régi és új művészet között helyreállanak s az utóbbit csak mint egy hosszú evolúció gyümölcsét ismerjük föl, melynek termőfaja a középkorban nőtt nagyra.

A nézetek ily gyökeres változása azonban nem csupán a művészettörténeti kutatás új módszerében leli magyarázatát, a mely szerint megszünt kizárólag kulturhistóriai összefüggésekben keresni a művészeti fejlődés mozgató erőit és elsősorban a formai ábrázolás problémájának genetikus fejlődését vizsgálja, hanem leginkább azon fordult meg, hogy az újabb időkben rendkívül megszaporodott az ezen kort illető elvonások alapjául szolgáló művészettörténeti anyag. Az emlékeknek egészen új, eddig szinte érintetlen terrénjai nyíltak meg a kutató számára. Ily módon jelenleg azon szerencsés helyzetbe jutottunk, hogy különösen az északi festészet történetének kezdeteit nem vagyunk kénytelenek a megmaradt néhány függő (portatív) kép és a rongált állapotban levő falfestményekről leolvasni, a honnan az egésznek csak igen hiányos képét kaphatnók, hanem az egykorú könyvfestés, továbbá a képszövés és képhímzés roppant gazdag gyűjteményeire is támaszkodhatunk.

A photomechanikai sokszorosító eljárások rohamos tökéletesedésével egymásután merülnek föl a középkori kódexeknek eddigelé egyes könyvtárakban véka alá rejtett kincsei. És velük együtt megkerült a kulcs is, melylyel képesek vagyunk — a mennyire módunkban áll — a középkori festészet szinte egész tartalmi (ikonografiai) és formai kialakulását megfejteni. Immár megdönthetlen tény, hogy a népvándorlás után keletkezett keresztyén festészet alapjai az illuminátorok művészetében vannak lerakva.

De míg a könyvfestés megkapta teljes mértékben a neki járó elismerést: az egykorú *textil művészet* még mindig igen kevésbé köti le a kutatók figyelmét. Oka ennek bizonyára egyfelől az ilyfajta emlékek általánosnak mondható erősen kopottas állapota, másrészt pedig az a körülmény, hogy ez — minden kiválósága mellett is — csak alárendelt, önmagában fejlődésképtelen művészet, melyről történetileg kimutatható, hogy virágkora mindenütt a szorosabb értelemben vett festészeté után következett. Ezenkívül igen gyakori termékei között a csupán munkailag vagy anyaga miatt becses, de művésziség dolgában teljesen gyatra, értéktelen példány. Hogy pedig mindezek ellenére, mily jelentékeny tényezője volt a művészeti fejlődésnek abban az időben a képszövés

és képhímzés, egy-két pillantás az idevágó szakmunkákba és a gyűjtemények képes katalógusaiba, meggyőző bizonytságot tehet róla. A két művészeti gyakorlat, anyagának és eszközeinek minden tökéletlensége mellett is, szinte versenyre kelt festészeti előképeivel és, ha nem csalódunk, — többször győztes is maradt. Századok folyamán sok minden ment veszendőbe, ámde egyes följegyzések imponáló adatokkal szolgálnak. Így tudjuk például, hogy Bátor Fülöp burgundi herceg 1386-ban 2600 arany frankért egy 285 m² nagyságú falkárpitot szövettett Arrasban, mely a roosbecquei csatát tüntette föl. Mily veszteség, hogy még csak rövidke leírása sem maradt reánk! Ez már a műszövés teljesen kifejlett korára vonatkozik. De hogy mily sok ábrázolási tárgyat és hány új formai gondolatot köszönhet a nyugati képírás a különféle szöveteknek, melyek a korszak elején Keletről, főleg a Sziciliában megtelepedett szaraczenok révén kerültek Nyugat-Európába: ezúttal sem helyünk, sem czélunk fölsorolni.* A hímzés az, mely bennünket a jelen tanulmány keretén belül közelebből érdekel.

Acupictura: tüfestés — szól az egykorú találó elnevezés. Valóban az, a mit hímzett képekben különösen a XIII. és XV. század létrehozott, mindenképen méltó a «pictura» névre. A tübefűzött színes selyemfonál a serényen munkálkodó apácák, majd egyes főrangú hölgyek vagy jobbmódú polgárnők, sőt utóbb, a XIII. századtól kezdve, már a czéhekbe szervezett hímző iparosok kezében, csaknem pótolja az ecsetet. Apróra kifürkészi és követi a tintával földríjolt minta formai intimitásait. Kivált az Alpokon inneni hímzésre vonatkozólag áll ez, a melynél az öltések nem csupán vízszintesen és függőlegesen haladók, hanem, jelesül az úgynevezett *laposöltés*ben, szabadon követik a rajz vonalainak irányát, a mi által nagyon megkönnyebbül az árnyékolás s emellett az utólagos javításoknak is tág tere nyílik. Az így előállított mű tehát minden túlzás nélkül volt nevezhető «festmény»-nek, sőt a színezés csillogó pompájában még felül is múlta ezt; noha csak kevés színnel rendelkezett. Viszont tagadhatatlan, hogy a selyemfonalak, arany- és ezüstsálak különböző elhelyezéséből keletkező fényreflexek zavarták az ábrázolás összehatását, — azonban ne feledjük, hogy itt a szó legszorosabb értelmében vett dekoratív művészettel van dolgunk, melynek első és legfőbb célja a ruházat minél ékeesebbé, pompázóbbá tétele.

Szűk keretek között, jobbára csak az egyházi öltönyök paszományainak díszítésére szorítkozva, bámulatos tökéletességre tudták emelni ezt a művészeti gyakorlatot. Az, a mit a XV. század első felében a *burgundi udvar* (Jó Fülöp, Merész Károly) szolgálatában álló flamand műhelyek produkáltak, utóléretnül maradt a hímzés történetében s egyáltalán csak az ismeretes «flandrische Ausführlichkeit» mellett volt lehetséges, a mint ez a festészet egyéb ágaiban is karakterisztikuma az e korból származó németalföldi képeknek.** A legelőkelőbb

* L. erre vonatkozólag különösen *M. Dreger*, *Künstlerische Entwicklung der Weberei und Stickerei*. Wien, 1904. 3 kötet.

** A burgundi uralkodók kincstárainak hímzett művekben való gazdagságáról bőszeges fölvilágosítással szolgál *Dehaisnes* műve: *Documents et extraits divers concernant l'histoire de l'art dans la Flandre, l'Artois et le Hainaut avant le XVe siècle*. Lille, 1886. 2 kötet. — Itten

mesterek készítenek előrajzokat a hímezőknek, kiket szintén már jóval előbb-ről is névszerint ismerünk. Legújabbban bizonyult be, a mint azt már régóta sejtették, hogy pl. a bécsi császári gyűjtemény tulajdonában levő nyolcz darabból álló gyönyörű *burgundi ornat* fedőöltéssel előállított ábrázolataihoz nem kisebb festők, mint a két *Van Eyck* testvér és *Roger van der Weyden* készítették a mintákat.¹ Különösen az utóbbi az, a kit legsűrűbben emlegetnek középkori hímezésekkel és szövött képekkel kapcsolatban. Franciaországban és Burgundban a hímezés divatja időnkint oly méreteket öltött, hogy az egyes világi és egyházi fejedelmeknek tilalmi rendeleteket kellett ellene kiadniok. Hogy ez, kivált a XV. század közepén, milyen fokra hágott, arra nézve mi sem jellemzőbb, mint ha megemlítjük, hogy akkor már — az eredeti rendeltetést teljesen szem elől tévesztve — *valóságos függő- és oltárképek* készültek lapos hímezésben. A tökéletesség azonban egyszersmind kútfeje a tökéletlenségnek, a hímezés ettől fogva egyre hanyatlik. A XV. század végén és a következő elején divatozott *domborúhímezés* legbiztosabb jele a megindult dekadenciának.

★

Művészeti emlékekben annyira szegény hazánk, a sors különös szeszélyéből, egy oly kitűnő középkori hímezett miseruha birtokában van, mely nemcsak nálunk áll egészen egyedül, hanem messze külföldön is igen kevés hozzáfoghatót találunk.

Az ezredéves kiállítás történelmi csoportjának egyik lovagtermében (vajdahunyadi vár, I. em., 42. sz. 1507. sz.) egy aranyhímzésű kereszt-paszománnyal ellátott vörösbársony miseruha vonta magára nagy mértékben a művészettörténeti kongresszus tagjainak figyelmét, mely mind kidolgozás, mind művészeti érték tekintetében kimagaslott a kiállított többi hasonló emlék közül. Eredetét illetőleg a katalógus csak annyi felvilágosítással szolgált, hogy a XV. századból való és a zemplén-megyei *Sztropkó* község r. kath. temploma küldte be. A tudós külföldiek — jórészt németek — a rengeteg látnivaló tömkelegében és a zajos ünnepeltetések közepette nem érvén rá a tüzetesebb vizsgálatra, «előkelő *német* mester kartonja után készültek itélték».²

Azóta éppen tíz év telt el s nem akadt szakember, ki ezen remek hímezés művészeti meghatározására, vagy legalább részletes ismertetésére gondolt volna. A Magyarország történelmi emlékeiről megjelent két kötetes nagy millenniumi díszmunka egy szóval sem emlékezik meg róla. Csupán *Czobor Bélánál* olvashatjuk rövidre szabott leírását.³ Becsével már ő is tisztában volt: «a XV. századból való emlékek sorában első helyet érdemel». Ez a néhány sor, továbbá egy igen gyöngye és kis méretű czinkografia, mely minden magyarázó szöveg

több helyütt egy Etienne de Bièvre dit le *Hongre* nevű hímezőről is van szó («brodeur et valet de chambre du duc Philippe le Hardi»), kivel egy ízben már e folyóirat hasábjain is foglalkoztak (Pór Antal, Magyar festő és műhímző Párisban 1304—1417. 1901. évf. 35—38. oldal).

¹ V. ö. *M. Dvořak*, *Das Rätsel der Kunst der Brüder van Eyck*. (Jahrb. d. Kunstsamml. d. allerh. Kaiserhauses. XXIV. köt.)

² *Dr. Czobor Béla*: Egyházi emlékek a történelmi kiállításon. Budapest, 1898. 75. oldal. (Különlenyomat «Az ezredéves kiállítás eredménye» című főjelentés V. kötetéből).

³ L. u. o.

nélkül, csak imént jelent meg a «Magyarország vármegyéi és városai» című vállalat «Zemplén vármegye» kötetében [képmelléklet a 313. oldal előtt, «Casulák a XVII. (!) és XVIII. (!) századból» fölrással], minden, mi rá vonatkozólag tudomásomra jutott.

E sorok írójának figyelmét dr. Éber László egyetemi m. tanár úr volt szíves ezen kiváló hazai emlékre irányítani.¹ Előbb egy, az Iparművészeti Múzeum könyvtárából előkeresett fényképről, majd eredetiben megismerkedvén vele, nagy érdeklődéssel láttam a rajta levő ábrázolat művészettörténeti megállapításához, miközben nem hanyagoltam el a kérdés technikai oldalát sem. Kezdetről fogva az a meggyőződés vezetett, hogy elsőrangú németalföldi mester művével van dolgom és ezen előzetes vélemény vizsgálataim során folytonosan beigazolódott. Az elért eredményekről a következőkben számolhatok be.

Megelőzőleg azonban szükséges, hogy olvasóimat apróra megismertessem magával a szóbanforgó miseruhával.

Alakja² megegyezik azzal a szabással, mely közvetlen az egykori zárt pænula kétoldali felhasítása után jött divatba s maradt általános használatban egészen a XVI. század végéig, a mikor az ú. n. borromei-casula váltotta föl.³ A több darabból összetoldott mintázatlan vörös bársonyon himzett betét: elől függélyes sáv (columna), hátul derékszögű keresztalakban (a XIV. századig mindkét oldalra villa-keresztet applikáltak). Amaz, bár elég régi, mégis az utóbbinál jóval későbbi keletű kék lenhálóba arany- és ezüstszállal befűzött geometriai formákat feltüntető csipkeszerű recze-himzés (filet, Netzstickerei), több helyütt jelentékenyen megrongálódva. A hátulsó felén látható 19 cm széles paszomány kissé megkopott vászonalapú teljeshimzés, aranszegélybe (point gaufré) foglalt alakos ábrázolatokkal. Méretei: 160+64 cm. Az alakok színes piheselyemmel (Flockseide) laposöltésben (point plat, Plattstich) vannak előállítva. A háttér vörös selyemfonállal levarrt, fonatos mintát mutató ezüst (point natté en couchure). Az ábrázolatok az Új testamentumból vett három jelenetet tárnak elénk: az angyali üdvözetet, a Kálváriát (helyesebben: Krisztust a keresztfán) és az utolsóítéletet.

Legalul foglal helyet az *Angyali üdvözet* (17+23 cm).⁴ Eredetileg — mint látni fogjuk — a mellső oldalon volt. Fönt körülbelül 7—8 cmnyi rész le van vágva belőle s minden átmenet nélkül toldatott a Kálváriához, melyből szintén hiányzik valami. Mária, egészen kékbe öltözötten, csöndes áhitattal

¹ Ugyanő járt közben a Szépművészeti Múzeum igazgatójánál, dr. Kammerer Ernő miniszteri tanácsos úr ő Méltóságánál, a miseruhának az említett intézet számára való kikölcsönzése érdekében, ki ezen kérelemnek a legnagyobb előzékenységgel tett eleget és kieszaközölte, hogy az értékes műremek — méltóságos dr. Fischer-Colbrie Ágost kassai megyés püspök úr kegyes engedélyével — csakhamar megküldetett s így tanulmányunk megírása gyorsan lehetővé vált. Nagybecsű támogatásukért fogadják mindhárman itt a nyilvánosság előtt is hálás köszönetemet.

² L. I. és II. tábla. Fényképfölvételeink közül hatot (I., III—VI. tábla) szintén dr. Kammerer Ernő úr szíves támogatásának köszönhetek.

³ A miseruha fejlődéstörténetére nézve l. Fr. Bock, *Geschichte der liturgischen Gewänder des Mittelalters*. Bonn, 1856—1871. (3 kötet) és dr. Némethy Gyula, *A miseruha (casula)*. Budapest, 1905.

⁴ III. tábla.

térdei csúcsíves izlésű imaszéke előtt. Köpenye gazdag hajtékokban omlik a padozatra, mintegy folytatásaként kibontott narancssárga hajfűrteinek. Kezeit, melyek még az imént a térde melletti zsámolyon heverő imádságos könyvet tarták, szemérmesen maga elé tekintve, szűzi meglepetéssel terjeszti szét, a váratlan idegen férfi, az Úr hirnökének szava hallatára, ki ezúttal — térszűke miatt ugyan, de tartalmilag is igen sikerülten — nem oldalt, hanem hátulról jelenik meg, baljával gyöngéden félrevonva a szék fölötti mennyezetes függönyt. Jobbkezében, melylyel fehér tunicájára vetett, vastag redőkben alácsüngő zöld palástját fogja föl, vékony keresztet tart küldetése jeléül. Kissé gömbölyű arcát rendkívül gazdag bodros haj koszorúzza melynek parányi dugóhúzókra emlékeztető plasztikus hímzése (csomóöltés, point d'armé, Knöthenstich) egészen elúti a többi részletétől (ezzel még többször találkozunk az Utolsóítéletnél). Kétoldalt gotikus oszloptörzsek futnak fölfelé, Fölül az említett lemetszés folytán hiányzik a mennyezet felső része, egy darab Gábor arkangyal szárnyából és — esetleg — a leszálló Szentleket jelképező galamb. Több helyütt, különösen a ruhaszegélyeknél és a két oszloplábon, erős feslések; Mária arcza nagy mértékben megkopva.

Középen van a művészeti legtokéletesebben megoldott jelenet: *Krisztus a keresztfán* (17+50 cm).* Egy csúcsíves fülkébe helyezett levart arany (point couché) crux commissán függ az Üdvözítő, csaknem teljes épségben megmaradt és — ha túlzott karcsúságától eltekintünk — szinte tökéletes anatómiájú alakja. Ágyéka körül mesterkéltén lebegő fehérkendő. Még él, mert sebeiből patakszik a vér s csak aranynimbuszal környezett töviskoszorús fejét hajtja le kimerültségében — vagy talán, hogy búcsúpillantást vessen siránczó övéire? Fölötte ezüsthímzésű táblán, alig kivehetően, a szokásos INRI. Lent a kereszt lábánál öt alak kitűnő elrendezésben. A viruló ifjúságú Magdolna, ki a kezeit tördelő és fájdalmában összeroskadó Máriát tartja. A másik oldalon megfelelőleg a Mester legkedvesebb tanítványa, a hasonlóan fiatal Ev. János tekint föl a keresztre, kézmozdulatában és megnyerő kerek arcán a történetek fölötti naiv csodálkozás kifejezésével. Valamivel ezek mögött szélről még egy-egy alak dícsfénnyel (finom dekoratív érzékre vall, hogy az előtérben mozgó alakokon soha sincsen nimbus!) Az egyik, tartásából és ruhájáról ítélve valószínűleg férfi, majdnem teljesen háttal áll s arcát keszkenőjébe rejtve sír. Párja nő és szembe fordulva, összetett kézzel mereszti tekintetét a boldogtalan istenanyára. Az alól hiányzó részre még visszatérünk.

Legfölülre, a paszománykereszt két karjára és a szárnak ezek fölé emelkedő végződésére került az *Utolsóítélet* (17+28 cm és kétszer 21+16 cm).** Középpont, hasonló csúcsíves keretben, azon véresen, a mint föltámadott és mennybe ment, «in ea forma, qua ascendit», trónol a rex gloriæ, szívárványon ülve s lábát a földtekén nyugtatva. Bö barna palástja sajátos jobbfelé irányuló lendülettel lóg le mezítelen testéről. Feje körül aranyos dícsfény, ebben — miként a keresztrefeszített Krisztusnál is — a szentektől megkülönböztető

* IV. tábla.

** V—VI. tábla.

vörös liliomkereszt. Jobbja mögött, melylyel az igazakat inti magához («venite»...) liliomszál, a gonoszokat eltaszító balja felől pedig («discedite»...) kétélű pallos lebeg. Jobboldalán Mária esdekel hozzá térdenállva a bűnösök bocsánataért, míg fejére húzott kék kendője tetszetősen stilizált ú. n. csillagalakú hajtékokban rendeződik el a zöld pázsiton. Ettől hátrább három apró idvezült ruhátlan alakja látható. Kettő épen sírjából emelkedik ki s összetett kézzel hálálkodik az ítélkező bíró felé, a harmadik meg már be is lép a mennyország ezüstöskék fellegekbe burkolt gotikus portáléján. Túlannan a másik közbenjáró, Keresztelő János térdepel a barna szőrcsuha vágásánál mezítelenül kilátszó baltérdére támaszkodva. Bozontos szakállal s lángalakú fürtökkel körülvett feje az egész himzés legépebben maradt részlete. Mögötte egy arannyal és sárga selyemmel fedőöltésben (Lasurstich) himzett ördög négy elkárhozott lelket seprűz be a poklot jelképező s ugyancsak aranyhímzésű (point couché ombré) tátongó sárkánytorokba. Egyet ép hátánál leszorítva ütlegel, egy másik fejfelé bukik az öröktűzbe, kettő pedig már bent ég és ezek — mily kedves naturalismus! — rózsaszín bőrűek s egyiknek, ki térdig kiemelkedve áll, mintha korona lenne kékfonállal feje köré hímezve. A külső széleken erős kopások és féslek.

Nyilvánvaló, hogy összefüggő, sorozatos compositióval állunk szemben, melynek célja az újszövetségi szentírás egyes jeleneinek ábrázolataiban az Üdvözítő hivatásának, illetőleg a keresztyén tanításnak legfőbb mozzanatait a hívők elé tárni. Ez a tárgykör szelvében divatozhatott a XV. század egyházi himzőművészetében azon — még sűrűbben előforduló — másik mellett, mely tisztán a passiót, vagyis a szenvedő Krisztus történetét ölelte föl. Az eredeti compositió azonban nem maradt ránk a maga teljességében. A figyelmes szemlélő, ha különben semmit sem venne észre az említett és egyébként eléggé szembeötlő lemetzésekől, okvetlenül érzi az ugrást, mely az alsó jelenetet, az Annuntiatiót vagy régies magyarsággal: a «Köszöntés»-t a középsőtől, a Crucifixustól tartalmilag elválasztja. Innét kétségen kívül hiányzik egy ábrázolat. Kérdés csak az, hogy mi volt ez és hogyan volt elhelyezve? A feleletet az egykorú egyházi himzés történetéből merített igen egyszerű okoskodással megadhatjuk, igazolásul mégis annyit előre kell bocsátanunk, hogy a miseruha, alább kifejtendő nézetünk szerint, a XV. század közepén készült valamelyik előkelő burgundi «casulemaker» műhelyében.

Mondottuk, hogy az Angyali üdvözet eredetileg a mellső (pectoralis) oldalon foglalt helyet, mely körülbelül egy negyedrésznnyivel rövidebb (75 cm) a hátsónál. Hogy ez tényleg így volt, a következők teszik valószínűvé. A keretül szolgáló gotikus oszlopok itt hirtelen sokkal vastagabbak, mint a Kalvárián s ezt nem okolja meg a hiányzó rész, mert az oszlaptörzsek mindenütt egyenletesek, de meg különben is lehetetlen föltételeznünk, hogy a két jelenetnek közös foglalata lett volna. Arra pedig, a mi legközelebb fekszik s a mire számtalan példával rendelkezünk, hogy tudniillik a miseruha eredetileg hosszabb volt és a megcsonkítás alkalmával vágták le a lényegtelen részleteket, mint a Kalvária aljából az oszloplábaknak megfelelő darabot és a Köszöntésből a keret karajos ívű betetőzését, ebben az esetben nem gondolhatunk,

miután a vaskosabb oszlop alkalmazása így sem érthető ezen az oldalon a trónoló és a fölfeszített Krisztus egyaránt vékony keretével szemben, annál kevésbbé, mert hiszen — s ez a legdöntőbb bizonyíték — más színű, emezeknél sokkal világosabb, citromsárga selyemmel van hímezve, noha munkailag teljesen megegyezik velük.

Azt hisszük tehát, hogy az Angyali üdvözet a casula mellső részének alsó felén volt elhelyezve, fölötte pedig valószínűleg *Krisztus születése* ábrázoltatott, a pásztorok vagy a napkeleti bölcsek imádásával egyetemben. Több mint két ábrázolatnak, elől nem volt helye. A háti (dorsalis) oldalon a Kalvária alatt esetleg még *az adományozó címere* (sőt talán *képmása* is) volt feltüntetve, a mint ez szokásos volt e korban. Ezen utóbbi nem általános értékű részletek azután az idők folyamán természetszerűleg inkább elpusztulhattak, míg a Krisztus születését bemutató jelenet azért mehetett tönkre, mert a miseruha mellső részén jobban ki volt téve a kopásnak, mint a hogy valóban feltűnően kevés pectoralis aurifrisia maradt meg. De akár mint álljon is a dolog, annyi bizonyos, hogy az eredeti miseöltönyön a mostani — a maga nemében mindenestre igen érdekes, de a másik nehéz paszományhoz sehogyan sem illő — könnyű reczének helye nem volt, — már csak azért sem, mivel az ilyen himzések, úgylátszik, először a XVI. században kezdenek divatba jönni, bárha nyomuk a középkorban is föllelhető.

Az így kiegészített compositió oly harmonikus egészet képez, a melyhez hasonló alig ismerünk. Cél és megoldás ritka tökéletességgel fődik egymást. Feladat volt: egy meglehetősen szűk architectonicus keretben (kereszt és függélyes sáv) több önálló ábrázolatot elhelyezni, minek szükségképeni velejárója vala a dispositio decorativ irányja. Ebből magyarázandó a beállításban mutatkozó szimmetria s az alakok ruházatának itt-ott kissé merev stilizálása, a mit azonban összhatás szempontjából csak dicséret illet meg. A rendelkezésre álló terület mindenütt teljesen betöltve, a nélkül, hogy túltömöttségnek vagy bármiféle fölösleges részletnek nyoma lenne. E tekintetben művésznünk még ott is, a hol legnehezebb dolga volt, az utolsóítélet ábrázolásánál, mintaszerűt adott. Az elrendezés lágy ritmusa elragadó. Mily kitűnően és mégis mily bájos egyszerűséggel van megoldva a keresztrefeszített Krisztus lábánál sorakozó öt alak csoportosítása. Milyen pompás a két szélső sirató ellentétezett beállítása, mennyi izlés a nimbusok alkalmazásában. Mindennek értékéből von-e le valamit, hogy Krisztus két karja, a keresztfával együtt, áttöri a keretet és átnyúlik a szomszédos ábrázolat mezejébe? Vajjon csonkítás, vagy az arányok megváltoztatása nélkül elkerülhető volt-e ez? Az Angyali üdvözetben pedig mit csodáljunk inkább, a szerkesztő ügyességét, vagy a gyöngéd költőiséget, mely szerint az Úr küldöttje nem oldalt az ajtó felől közeledik, hanem a mitsem sejtve térdelő Szűzről a függőnyt félrevonva, közvetlen háta mögül ejti ki az Avé-t.

Ha figyelmen kívül hagynók, hogy egy XV. századi *himzéssel* állunk szemben s ítéletünkben mai művészeti igényeink irányítanának, talán lehetne mondanunk, hogy a mintázás még nem elég plasztikus, a formák árnyékolás általi lekerekítése nem kielégítő s az alakok nincsenek kellőképp beállítva a térbe,

jobbára egy síkban mozognak, ruházatuk pedig, noha kezd a test idomaihoz simulni, rendszerint modorossá válik, túlteng az éles szögletekkel töredezett hajtékok tömkelegében, bő köpenyeik, kendőik néhol túlságosan nekilendülnek és — viselőik testtartásával egyetemben — még tisztán érezhető rajtuk az, a mit közönségesen gotikus S-nek hívunk. Efféle esztelen bírálattal gyakran találkozunk a műtörténeti irodalomban, mely a fejlettebb kor követelményeivel méri a fejletlenebbet és nem látja meg ennek sokszor épen kezdetlegességeiben nyilvánuló művészetét. Az ilyen szemlélő bizonyára mindent mesterkéltnek fog rajta találni: minket pedig egyenesen ez a naivan egyszerű tudatosság, kiszámítottság bilincsel le, mely oly kedvesen jelentkezik a szereplők arczkifejezésétől, testtartásától kezdve ruházatuk legapróbb ránczáig. Mily jellemző, a hogyan a művész az ítélkező Krisztus palástjának grandiózus lendületével mintegy a kifejezendő cselekvény nagyszerűségét hangsúlyozni igyekszik.

Mindezek a «fogyatkozások» pedig nem találhatók-e föl, egyenként vagy akár együttessen, bármelyik flamand festészeti alkotáson, mely a XV. század közepéig jött létre? A francziával egy töből kihajtott németalföldi képírás akkor még, jóllehet le voltak már rakva benne a modern festészet alapjai, nem egyéb, mint csúcspontjára jutott gotika. Jan van Eyck művészete egyelőre egyedül áll és még az olyan mester ellen is, mint Roger van der Weyden, ki különben a középkori flamand festészet utolsó és legnagyobb képviselője, főlhangzik a panasz, hogy reliefszerűen componál, vagy hogy nem tud egységes teret alkotni.* A formák csekély domborúsági értéke meg sokszor eszünkbe juttatja, hogy az érdekes «schilder»-nek a képek festésén kívül még mindenfajta szobrok egységes színekre mázolósa is szakmájába vágott. És talán nem csalódunk, ha a ruházat merev, borotvaélesen szögletes s leginkább csillagalakban kihangzó hajtékainak nagymérvű elterjedését az e korbéli síkábrázolásban, egyenesen a festők ezen foglalatosságával, közelebből a faszobrászattal hozzuk kapcsolatba, míg a mi hímzésünkön is egyszer (Crucifixus: háttal álló alak) előforduló bántóan egyenes csőalakú redőket a kőszobrokra visszük vissza? A középkor folyamán kifejlődött típusok, mind az egész kompozíciót, mind az egyes alakokat illetőleg még nem veszítették el uralmukat, bár kétségtelen, hogy a művészek már nem érzik jól magukat ebben a milieuban, de igazi képességeikről egyelőre csak ott tesznek tanúságot, a hol kizárólag a valóság iránti velükszületett erős érzékükre támaszkodhatnak. Legalább így értelmezzük az oltárképeken látható donátorok és donatrixek arczképeinek kiválóságát a képzeleti alakokkal szemben. Ebben tényleg olyant produkált a XV. századi franco-flamand festészet, a mit a későbbi nagy olasz mesterek se sokkal szárnyalhattak túl. A mi miseruhánkon, ha egykor talán volt is ilyen portrait, mostan csak a XV. századi északi képírás stereotip alakjaival találkozunk, melyeknek specialis típusáról való megbeszélést későbbre halasztjuk. Anatómiájuk ezen alakoknak — noha ezt szigoruan meg se követelnők — elég pontos és e tekintetben sem maradnak mögöttes kortársaiknak. A tő itt valóban versenyre kelt az ecsettel s azt csupán a végtagok visszaadásá-

* K. Voll, Die altniederl. Malerei von J. v. Eyck bis Memling. Leipzig, 1906.

ban nem képes mindenhol elérni, bár többször még a lábujjak körmeit is feltünteti.

Színei — jelenleg — kissé halaványak, összhatásban azonban harmonikusak s az annyi századon keresztüli kopás ellenére sokat megtartottak eredeti üdeségükből, mely valamikor igazán elbűvölő lehetett. Leginkább a zöld, barna és kék foltok uralkodnak rajta, az alap és a keret arany, illetve ezüst színei mellett.

*

A mondottak után sürgősségtelen hangoztatnunk, hogy egy a maga nemében párját ritkító műremekre akadtunk, melynek provenienciáját érdemes a legszorgosabb kutatás tárgyává tenni.

Megvallom, külső történetére vonatkozólag csupán egyetlen biztos adattal rendelkezem és még ez is, bizonyos körülmények folytán, földolgozatlan. Annyi azonban így is megállapítható, hogy a casula mai alakjában (a hozzátartozó, de egyébként teljesen értéktelen vörös bársony stolával és manipulus-szal együtt, kitől és mikor került a sztropkói egyház tulajdonába.

Sztropkó (Istropkó) története — annak bűvára, Ungváry Ede úr szíves közlése szerint — azt teszi valószínűvé, hogy a becses relikvia a várat a XVI. századtól a XVIII. század közepéig birtokló gersei Petheő-család adományaként került a róm. kath. templom szerelvényei közé. Ez a föltevés közel jár a valósághoz, a mennyiben egy, a miseruha többszörösen összetoldott durva kék vászon bélésén található egykorú szignatura tényleg azt bizonyítja, hogy ha nem is egyenesen a Petheők birtokából, de mégis azoknak sztropkói kegyuraságával kapcsolatban jutott a remek műhímezés a határszéli tót városkába. A nehezen kibetűzhető elbarnult tintafölírás ugyanis a következőképen szól:

1693: IFIABIK:BARKO CI: JULIANNA:

Ez az ifjabbik Barkóczy Juliánna minden valószínűség szerint azonos azzal a Barkóczy Juliánnával, ki Nagy Iván I. kötetének 200. oldalán, a Barkóczy-nemzedékrendi táblából kimaradván, külön említettik, mint a XVII. század második felében élt Barkóczy Sándor leánya s a ki úgy kerülhetett a sztropkóiakkal érintkezésbe, hogy anyja, Perényi Mária, férje halála után Petheő (IX.) Ferenczhez ment nőül. A kis Juliánna bizonyára követte édesanyját annak új otthonába s így nem lehetetlen, hogy gyermekségének javarésztét a sztropkói várkastélyban töltötte és mikor onnan — felnövekedvén — férje, Sennyey Pongrácz oldalán eltávozott, mintegy gyermekkorának emlékjeléül hagyományozta a díszes misemondó ruhát a helybeli róm. kath. templomnak, melybe mostoha nagyatyja, Petheő (IV.) Zsigmond, a Petheő-familia grófi rangra emelője is temetkezett (1675), miután azt még életében átalakíttatta és

bőkezűen fölszerelte. Így lett Sztropkó e nevezetes műemlék mindenesetre hosszas és változatos vándorlásának utolsó állomásává.

Az előzményekre nézve tehát megkaptuk a nyomravezető fonalat, a közelebbi részletek földerítése ezen az alapon bármikor megtörténhetik.

Levéltári kutatásokra nem lévén elég alkalmam, kezdettől fogva több sikerrel kecsegtetett, ha az eredetet illető vizsgálódásaimat a hímzés technikai és az ábrázolatok művészeti sajátosságaira építem föl.

Az első körütekintés meggyőzött róla, hogy XV. századbeli burgundi hímzés került elem, azért épinséggel nem lepett meg, mikor a hazai legjelesebb, valóban igen kiváló műdarabokkal rendelkező gyűjteményeinkkel és a róluk megjelent kiadványokkal megismerkedve: a sztropkóihoz csak távolról is hasonlítható példányra nem akadtam. Még az esztergomi főegyházmegyei kincstárban őrzött, domború hímzésben Mária megdicsőülését feltüntető s a XV. század végéről eredő miseruha is, melyet szerkezeti kiválóságáért — és méltán — annyira megdicsér Radisics, formailag mily esetlen és ügyefogyott ezzel szemben, a min alig enyhít a fölszálló Máriának és az őt lebegve körülvevő két angyalnak igazán kitűnő beállítása.*

Emlékeink között csak elvétve lehet olyan, mely Németalföldön készült, hanem annál nagyobb számban szállították hozzánk a rajnamelléki német városok üzletileg nem kevésbé virágzó műhelyei nagyon is vegyes értékű termékeiket. A behozatal legnagyobb lehetett I. Mátyás uralkodása alatt. Ugyanakkor nagy mennyiségű egyházi hímzés érkezett hozzánk Olaszországból is, melyet főleg technikája különböztet meg az előbbiektől, — a mennyiben az Alpokon inneni hímzésnél a fonál a rajz vonalainak irányát követi, míg az olasz hímzés öltései jobbra függőlegesen haladók és vízszintesen elhelyezett vastagabb szálakat fődnek be, a mi az eljárást nagyban hasonlóná teszi ahhoz, a hogyan a szövött képek (tapisserie) készülnek.** De bizonyos, hogy már régóta voltak akkor Magyarországon is hímzőműhelyek. Legalább e mellett szólanak — a jegyzetben említett Etienne de Bièvre dit le Hongre-on kívül, ki Bátor Fülöp burgundi fejedelem udvari hímzőmestere és kamarása volt — az egyes miseruhákon gyakran előforduló magyar szentek, továbbá az, hogy az aranylevarrás egy különleges módjának általánosan elfogadott neve is: «magyar öltés» (point de Hongrie). Csakhogy bármennyire vetekednek is minőség dolgában a nálunk készült hímzések a külföldiekkel, akkor még — a XV. században — sajátlagos tipust nem képviselnek s emezektől alig térnek el valamiben.

A középkori egyházi hímzés fejlődése első sorban a miseruha (casula) történetével kapcsolatos. Más paramentumon is előfordulnak ugyan hímzések (így a pluvialén, dalmaticán, stolán, infulán stb.), de a tüfestés igazi terrénuma mindig a casula volt. Hímzéséről világszerte ismeretes koronázási palástunk sem egyéb, mint egy fölhasított miseruha. E mellett bizonyít, hogy a legrégebb hímzőket (brodeurs) az oklevelek sokszor csak így emlegetik: N. N. factor

* *Radisics Jenő*, Egyházi öltönyeink a XV—XVIII. századból. (Magyarország történeti emlékei az ezredéves orsz. kiállításon. II. kötet, 328. oldal, LXI. tábla).

** V. ö. Radisics i. m. 330.

vagy operator casularum, chasublier, casulemaker. Európa különböző egyházi kincstáraiban és iparművészeti gyűjteményeiben tömegével találhatók az e korban (XIII—XV. század) készült miseruhák, noha a beköszöntött reformáció s később még inkább a francia forradalom, érthető módon, sokat megsemmisített közülök. A vallásújítással kapcsolatban különösen a minden czifraságot gyűlölő svájci és hollandi kálvinisták oktan dühöngése pusztított legtöbbször bennük, míg a praktikusabb gondolkozású lutheránus németek sokáig megtartották a régi miseruhák használatát, míáltal náluk több becses darab menekült meg az enyészettől. Hazánkban is a legértékesebbek a szepesi és erdélyi szászok körében maradtak meg, — az esztergomi kincstárakon kívül, mely kevésbé volt kitéve derék reformátoraink túlbuzgalmának; a francia forradalom hullámainak pedig hozzánk csak igen jelentéktelen gyűrűi jutottak el. A mi műemlékeink pusztulásának a török dúlás volt legfőbb okozója.

A paszományokat villaformájú (Y) kereszt alakjában varrták föl mindkét oldalra s a legkülönbözőbb himzésekkel töltötték ki. Mértani, növényi, építészeti motivumokat használtak föl mintául, sőt ismerünk epigrafikus díszű casulákat; az Országos Iparművészeti Múzeumban is ki van állítva egy, mely stilizált keleti írással van ékesítve. De legkedveltebb volt mégis a figurális díszítés. A XIV. század folyamán leginkább mennyezetes fülkébe (aedicula) állított jelképies alakokkal, mint a Synagoga és Ecclesia, vagy egyes szentekkel találkozunk — régi ismerőseinkkel az egykorú egyházi építészetből. Beállításuk, az architektonikus keretnek megfelelően, szoborszerű. A csúcsíves decoratív szobrászattól vannak ők idehelyezve. A XV. században pedig, a többalakú compositio föléptével, mely elvéve az előző korszakban is előfordult, egyszeriben a miniatűr művészeti izlése lesz általános érvényű a himzéseken. Az ábrázolás tárgyai ekkor főként az Újtestamentum egyes jelenetei: a szent család, a purgatorium Máriával, Mária megkoronáztatása, legelsősorban pedig Jézus életének főmozzanatai (születése, imádása, keresztrefeszítése). Az előbbi szentek azonban ezek mellett is alkalmazásban maradnak. Ha a himzőmesterek egy-egy új mintához jutottak, szabályzat előírta kötelességük volt a czéh többi mesterével közölni s azoknak kikölcsonözni.

Bock a himzés második és legnagyobb virágzását 1425-től 1500-ig számítja és főterületeiül Flandriát (Arras, Bruges, Liège, Tournay, Rheims), Burgundot s a Rajnamelléket (Köln) jelöli meg, vagyis azokat a vidékeket, melyek egyszersmind mindenféle művészeti tevékenységnek melegágyai abban az időben. Bevezetőleg mi is említettük, tehát szükségtelen ismételnünk, hogy különösen a Merész Károlylyal letűnt burgundi herczegek brodeurjei a tökély mily magas fokára jutottak.

A himzés eme nagy föllendülése természetesen a miseruha alakján is bizonyos változtatásokat vont maga után. A régi bő zárt-casula, könnyen rán-czolódó volta miatt, nem volt többé alkalmas az egészen festészeti hatásokra törekvő himzések befogadására. Mindenekelőtt tehát jelentékenyen megrövidítették és kétoldalt fölvtágták, a mi által egy merev, redőt alig vető ruhadarabot kaptak s ezen már sokkal kényelmesebben helyezhették el a vaskos aurifrisiákat, melyeket többször úgy készítettek, hogy levehetőek legyenek (super ornatum).

Maga a paszomány szintén módosulásokon ment keresztül. A Crucifixus egyre sűrűbb ábrázolása következtében a szokásos villaalakú kereszt a háti oldalon lassanként ú. n. «latin kereszt»-té (†) idomult át, melyre sokkal kedvezőbben lehetett ráhimezni a fölfeszített Krisztus alakját. A keskenyebb és rövidebb mellő oldalt meg csupán egy függőleges, de a háton levő kereszt-paszomány-nyal azonos szélességű sávval (columna) díszítették.

Mindezen újítások Flandriában és Észak-Franciaországban mentek végbe, még pedig jobbra a XV. század közepe táján, bár itt-ott előbb is találkozunk velük. Ez azon időpont és az a terület, mely a mi casulánk származásának is legjobban megfelel. Szabásában az imént vázolt újítások valamennyi eleme megvan. De nemcsak az alakja győz meg bennünket erről, hanem ide utal a himzés összes technikai sajátossága, melyeknek pontos topográfiáját megadtuk a leírás alkalmával s a melyek külön-külön előbb is, utóbb is föllelhetők, de így együttesen és ily teljesen kifejtett mivoltukban csakis az ezen időtájból fennmaradt emlékeken szemlélhetők. És idevezetnek ezenkívül maguk az ábrázolatok (az említett kiegészítésben) tárgyak és elhelyezésük szerint. Pontos évszámot nem adhatunk ugyan, ám annyi a mondottakból is megállapítható, hogy a himzés készítése körülbelül a XV. század harmadik negyedébe esik. Ez a korszak egyúttal a legremekebb acupicturák keletkezésének ideje. Közvetlen ezután, vagyis a század végével, beáll a hanyatlás, mikor a himzőmesterek, a szobrászok művészetébe kotnyeleskedve, fadarabokkal kibélelt valóságos domborúműveket akasztanak a miséző pap nyakába. A mi himzésünkön több ízben mutatkozó csomóöltés (point d'armé) már ezen irányzat föl-fölbukkanó szerény előfutárja.

Beállítva a középkori egyházi himzés történetébe, lássuk most, hogy az így kapott eredmény megfelel-e az ábrázolatok tisztán műtörténeti jegyeiből levonható következtetéseknek s vajjon milyen hely illeti meg az egyes compositiókat az általános művészeti fejlődésben?

E tekintetben legtöbb megbeszélni valónk lesz a felső képet illetőleg, mely a keresztyén művészet egyik legnépszerűbb s nagyszerűség dolgában minden mást messze fölülmúló sujtjét, az *utolsóítéletet* tünteti föl. Ezen ábrázolás történetével több tüzetes monografia foglalkozik, azonban az eredet kérdését biztosan eldönteni s a különböző típusok pontos kialakulását megállapítani eddig még nem sikerült.* Egyik Bizáncban keresi az indulópontot, ott, a hol «a keresztyén művészet csaknem valamennyi szokásos típusának a bölcsője ringott» és egy pár német könyvillusztrációból, továbbá néhány itáliai fal-festmény-, illetőleg mozaikból, melyek — véleménye szerint — keleti befolyás alatt készültek a XI—XII. században, igyekszik levezetni a későbbi középkor utolsóítéleteinek ikonografiai sajátosságait.** Másik szerző, kinek szava elismert tekintélyénél fogva, sokkal nagyobb súlylyal esik a latba, határozottan tagadja ezt a «bizánczi elmélet»-et. Ez a nyugati alkotások genesisét a nyugati művé-

* Az idevonatkozó irodalom összeállítása és rövid ismertetése megtalálható szerzőnek doktori értekezésében: Az utolsóítélet középkori ábrázolása a keleti és a nyugati művészetben. Budapest, 1907. (Czikkünk ezt megelőzőleg készült).

** P. Jessen, Die Darstellung des Weltgerichts bis auf Michelangelo. Berlin, 1883.

szetben ismeri föl és meggyőző adatokkal kimutatja, hogy míg a görögöknél a tárgynak még a X. század folyamán is egészen fejletlen felfogása volt divatban, addig «a latin világban már a karoling-korszakban erősen megragadta a képzeletet az utolsóítélet. Művészeti visszaadása már akkor megkíséreltetett és attól fogva tovább fejlődött. Az ábrázolás magva már a X. század végén, vagy a XI. század elején megállapodott. Egy évszázaddal utóbb pedig megindul művészeti kialakítása».* Ha ebbe beletörődünk, megdől a bizánczi művészet prioritása.

A homályt növeli az, hogy a Szentírás csak igen zavaros általánosságokban szól a Megváltó «második eljövetele»-éről. Ezeknek részletes commentálása, mely a legelső és kétségkívül egyháziak kezéből kikerült ábrázolatoknak alapul szolgált, az egyházatyák irataiban foglaltatik s így a művészet-történetírókra nézve javarészt — terra incognita. E mellett a fejlődés későbbi stádiumaiban a kutatónak folytonosan figyelemmel kell lenni a szintén nem eléggé ismert egykorú költészet és a korán föllépő egyházi színmű befolyására. Ilyenképp könnyen érthető, ha — nem is szólva arról, hogy a tárgy maga a legtágabb teret nyitja a művész képzeletének, a mennyiben szinte megoldhatlan koszmikus feladatok elé állítja — csaknem vidékenként más és más ábrázolásmóddal találkozunk. Annyi bizonyos, hogy az ókeresztyének juhokat kecskebakkoktól elkülönítő Krisztusát Michelangelo titáni remekétől (Sixtus-kápolna) az emelkedés megszámlálhatatlan lépcsőfoka választja el, melyeknek ezúttal csak legnevezetesebbjeire mutathatunk rá.

Meg kell állapítanunk, hogy a második évezred küszöbén kibontakozó keresztyén művészetben a témának már olyan gazdag feldolgozásai állanak előttünk mind Északon, mind Délen, hogy azokhoz a későbbi korok művészeinek csak igen kevés tárgyi hozzátennivalójuk maradt. A fejlődés innét egyedül a minél tisztább, világosabb conceptio irányában haladhatott, a mi, minthogy úgyszólván az egész makrokosmos feltüntetéséről van szó, óriási feladat volt, melynek megoldása közben a művésznek túlsok licentiát kellett igénybe vennie s még így is leginkább csak ott tudott megelégedést keltő eredményt elérni, a hol az ábrázolást rekeszekre oszthatta.

Ahhoz, hogy a nyugati népek körében az utolsóítélet ábrázolását bizánczi befolyás honosította meg, mint érintettük, sok szó fér. De, ha a Nyugaton feltűnő legkorábbi emlékeket nem is vezethetjük vissza Bizánczra, annyi tény, hogy a kétféle típus közös talajból, az ókeresztyén művészetből sarjadt elő. Bizonyosságául szolgálhat ennek a két legelső itáliai utolsóítélet — minden eltérés mellett is — azonnal szembeszökő rokonsága. A capuai S. Angelo in Formis templomban levő falfestményre és a torcellói székesegyház mozaikjára gondolunk, melyek közül az első valószínűleg monte-cassinói szerzetesek festették a XI. század második felében ókeresztyén előképeket követve, míg a másodikról Springer is elismeri, hogy a XII. században keletkezett közvetlen bizánczi hatás alatt.

Általános, csaknem mindenütt ismétlődő elrendezés: fölül az «ember

* A. Springer, Das jüngste Gericht. (Repert. f. Kunstwissenschaft. VII. köt. 375–404).

fija», a mint angyalok trombitaharsogása közepett a megváltás jeleinek kíséretében a felhők közül előtűnik, jobbról és balról apostolaival, a «mennyei bíróság»-gal és már igen korán a két közbenjáróval: Máriával és Keresztelő Jánossal körülvéve, — lent a föltámadt emberiség, a mennyország kapuja felé törekvő választottakra és a megnyíló pokol torkába taszított kárhozottakra különülve.

A végítélet első monumentális ábrázolásán, a 900 körüli híres oberzelli falfestményen már ezen elemeknek majdnem mindegyikével találkozunk és pedig bámulatosan sikerült összefoglalásban. A tömegek szigorúan vízszintes tagolása persze itt is uralkodó jellemvonása a compositiónak, de ez távolról sem oly bántó, mint az előbb említett, noha időrendben jóval utána következő két itáliai falképen. Ugyanez az ensemble azután többé-kevésbé hasonló elhelyezésben s a körülményekhez képest kisebb vagy nagyobb gazdagsággal, néha csupán az ítélkező Krisztusra szorítkozva, végigvonul az egész középkori művészetben, kezdve a XI—XII. századi német könyvillustrációkon s folytatódva különösen Franciaország csúcsíves kathedralisainak XIII. századból eredő kapudíszain, a honnét, mondhatni, sohasem hiányzott ez a tárgy; — hogy pedig a következő korszakban az olasz félszigeten milyen népszerűségre juthatott, a mellett mi sem szól ékebben, mint ha ide írjuk azon nagy valószínűséggel bíró föltevést, hogy Danténak a pokol leírásakor Giotto egyik freskója lebeghetett szeme előtt, mely az utolsóítéletet mutatja be — különben elég szerencsétlen dispositióban — s a melyet az pár évvel előbb festett a páduai S. Maria dell'Arena falára. A későbbi olasz mesterek túlnyomó részének viszont az Inferno borzalmas jalkiáltásai csengenek fülébe. Orcagnát, a pisai Campo Santo utolsóítéletének mesterét (valószínűleg Pietro Lorenzetti), Giovanni di Paolót és Beato Angelicót említjük itt. Luca Signorellit és Michelangelót, a «terribilità» eme két atyamesterét, szintén a Divina Commedia ihlette, azonban mint a teljesen fölszabadult, fenköltebb ideálokra törő compositio képviselői, Fra Bartolommeoval egyetemben, már más megítélés alá esnek — míg a németalföldi renaissance zászlóvivői, önállóan sohasem tudván ily magasra szárnyalni, néhány új motivum hozzátoldásával, a középkori hagyományt fejlesztik lehető tökélyig és betetőzik a sort egy olyan, minden fogékony lelket elragadó megoldással, mint Memling danzigi oltárképe.

Miben áll ez a megoldás? Az ítélkező Krisztus glóriától övezetten szivárványon trónolva jelenik meg előttünk. Főlemelt jobbjaival áldást int az igazak felé, míg balkezét elutasító mozdulattal tartja a gonoszok irányában, mely akciónak mintegy hangsúlyozásául, jobbfelől szájával egy magasságban liliomszál, a másik oldalon pedig kétélű pallos lebeg. Teste mezítelenségét elfödő palástja, mellét és törzsét szabadon hagyólag, részint balkezének mozdulatát követő lendülettel csüng alá, részint földgömbön nyugvó lábain feszül meg jellemző ránczokban. Kétfelől félkörben a felhőkre helyezett tizenkét apostol, kik előtt jobbra Mária, balra Ker. János térdepelnek. Fölöttük a jeleket tartó angyalok, lábuknál három harsonás, míg a negyedik — sajátságosan — külön röpköd a jobb szárnyon. Alúl középen Mihály angyal pánczéلبa öltözött óriási alakja látható, a mint mérleggel kezében tart törvényt a feltámadt emberiném fölött, átadva őket vagy az Úr angyalainak, hogy a mennyország csúcs-

íves kapuzatához vezessék, vagy mint elkárhozandókat Belzebub készenálló szolgálainak, hogy a jobbról megnyíló pokolba taszítsák.

A leírásban érdemén fölül kiemeltünk néhány részletet, mert feltűnővé akartuk tenni számos megegyezését a mi utolsóítéletünkkel, a mi annál inkább figyelemreméltó, minthogy ezek az apróságok így és ebben az összeállításban csakis a XV. század derekán virágzó flandriai festészetben divatoztak.

Egyenként előfordulnak jóval korábban is. A lebegő kard izléstelen motívuma, melynek tulajdonkép Krisztus szájából kellene kiállania, a Látomások könyvének egyik helyén alapszik (I: 16) s megtalálható már a XIII. századi apokaliptikus tárgyú francia üvegképeken, a hol először mint kétélű és két-hegyű penge (Lyon), majd mint markolatos pallos (Bourges) van közepével Krisztus szájába helyezve.¹ Az utolsó ítélettel kapcsolatban — a szimmetria kedvéért: kettős kard alakjában — először az 1300 táján keletkezett ramersdorfi mennyezetképen lép föl.² A második kardot azután a flamand művészetben, mint az igazakat kitüntető kegyelem jelképe, a lilium váltotta föl, a hogy nekünk látszik, a XV. század legelején, mivel egy azon időből eredő észak-francia utolsóítéleten (Antependium de S.-Wulfran d'Abbeville) már ezt látjuk, még pedig mind jobbról, mind balról egy-egy lebegő angyal kezében, a mi a később általánosultnál (l. danzigi utolsóítélet) mindenesetre izlésesebb, bár kevésbé kifejező megoldás.³ Az ítélkező kézmozdulat, ellentétben azzal, mikor egyszerűen csak sebes tenyereit mutatja felénk, már az 1075-ben épült capuai S. Angelo falfestményén kezdetét veszi, — igaz, hogy igen halaványan, de ettől kezdve egyre határozottabban tűnik föl. Az abroncsszerű szivárványtrónusra még hamarabb kapunk példát Oberzellben, — a zsámolyul alkalmazott aranyos földgolyóval egyetemben azonban csupán a XV. századi franco-flamand művészet körében fordul elő (tudomásunk szerint először a most említett antependiumon). Ugyancsak az oberzelli falfestményen ott áll fiának jobbán Mária mint közbenjáró, de Ker. Jánossal együtt — írja Jessen — csak akkor találkozunk vele ily szerepben, midőn már a szentek tisztelete erősebben ki volt fejlődve (Hortus deliciarum, XII. század). Az sem új gondolat, hogy a mennyországba templom kapuján át jutunk, így van az már a román és csúcsíveskori francia decoratív szobrászatban, a hol hasonlóképp előfordul a poklot ábrázoló sárkánytorok is. A lélekmérlegelő Sz. Mihálylyal, a XV. századi flamand utolsóítéletek stereotip alakjával, ki — középen lévén helye — a mi casulánkon nem ábrázoltathatott, szükségtelen foglalkoznunk. Nálunk az ítélkező actus csupán Krisztus taglejtésében jut kifejezésre, melynek súlyát a kard-lilium szimboluma fokozza.

Mindezen motívumok, miként a mellékelt ábra mutatja, megvannak a megbeszélésünk tárgyát képező acupicturán is, melyről annyi rokon vonás mellett, teljes bizonyossággal állítható, hogy a XV. századi németalföldi művészet szülötte. Sőt az egyezések egyenesen olyan természetűek, hogy reményt

¹ L. É. Mâle, *L'art religieux du XIIIe siècle en France*. Paris 1902. 403. és 409. oldal.

² Jessen i. m. 21. oldal.

³ L. H. Bouchot, *L'exposition des primitifs français*. Paris, é. n. 4e livraison, pl. XII.

nyújtanak az eredet kérdésének tüzetesebb megvilágítására. Különösen feltűnő e tekintetben Krisztus palástjának jellemző redőzete, mely a danzigi képen az erős átfestés következtében, sajnos, nem tanulmányozható a maga eredetiségében. Tekintsünk tehát körül egy kissé abban a környezetben, a honnan ez a nevezetes oltárkép kikerült, hátha akadunk egy olyan ábrázolatra, mely közelebbi fölvilágosítással szolgál e pontra nézve.

Észak-Franciaország egy félreeső városkájában, a Dijon melletti *Beaune*-ban, a középkor utolsó századában fölvirágzó északi festészet történetének egy rendkívül értékes documentuma van elrejtve az érdeklődők szeme elől. A XV. századi németalföldi festészetből többszörösen ismert Nicolas Rolin burgundi kancellár által 1443-ban alapított, *Hotel Dieu* nevet viselő városi kórház híres szárnyasoltáráról van szó, melynek belső oldalát minden valószínűség szerint *Roger van der Weyden* festette 1443 és 1448 között, egyenesen a kórházalapító és neje megrendelése folytán, kiknek képmása a külső szárnyakon foglal helyet. Nem vehetjük ugyanis figyelembe mi sem a festmény legújabb ismertetőjének, F. de Mélynek okoskodásait,* ki *Hans Memling* szerzősége mellett erősködik, bizonyos általa fölfedezett kriptografikus I. M. monogrammal érvelve, — mint a hogyan ő nem vette figyelembe azt a körülményt, hogy a festőművészetben nincsenek csodagyerekek, már pedig az említett mester a legjobb esetben is csak tizenhárom éves lehetett volna, midőn ezen mindenkép befejezett művészettel tündöklő remekmű megalkotásához kezdhett.

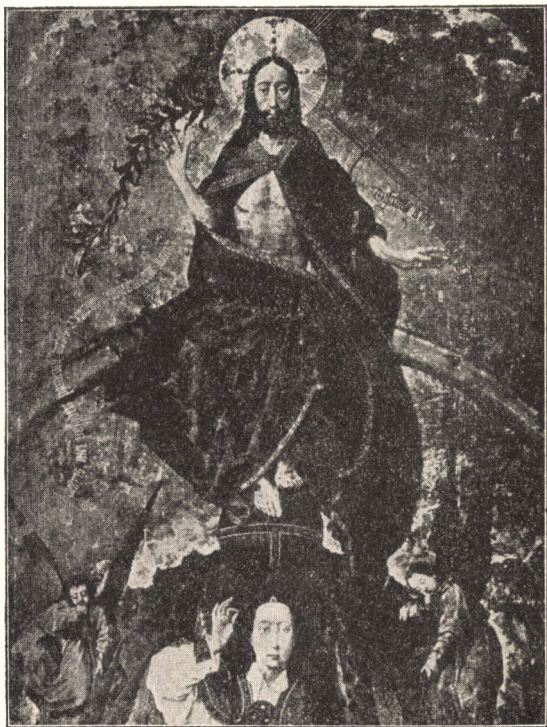
Bennünket a jelenleg az igazgatóság üléstermében fölállított oltárképnek csak belső fele érdekel, mely fára festve, meglehetősen rongált állapotban az *utolsóítéletet* tünteti föl. A vízirányosan terjeszkedő kompozíció kilencz kisebb-nagyobb táblát tölt be, melyek mind kitárva, mind bezárva keresztalakot adnak tehát a terület általános elosztása némileg rokon a mi utolsóítéletünkével, a mely formátumot egyébként is előszeretettel alkalmazhatta a brabanti mester, miként közismert madridi Keresztlevétele mutatja. Ettől eltekintve, viszont az egész ábrázolás tárgyilag — és sok tekintetben formailag is — oly közel áll Memling danzigi Utolsóítéletéhez, hogy ez csak úgy érthető meg, ha a beaunei festmény emennek közvetlen előképeül szolgált. Egyedül Mihály angyal óriási alakja, mely a fölötte levő Krisztusnál is nagyobb, nincs még itten páncélba bujtatva, a mint az pár évvel utóbb általános divattá lett Északon, hanem megtartotta a fehér karinget a fölője öltött nehéz brokát palásttal. Részletezése tehát elmaradhat. Annál inkább, mert figyelmünket csupán egy alak vonja magára, — de ez azután teljes mértékben. Ugyanis a szízárványtrónján ítélkező Krisztus beállításának és mozdulatának, palástja legapróbb hajtékainak a mi himzett Krisztusunk másolatszerű pontossággal megfelelel.** Ugyanazon áldó és sujtó kéztartás, támogatva a lilium és kard szimbóluma által. A fej körül egészen hasonló liliumkeresztes dicsfény és, a mi leg-

* Gazette des Beaux-Arts. 1906. évf. januári és februári füzet. (Kitűnő heliogravureben közli a beaunei oltárképet!) Továbbá v. ö. *Éber László*, A szepeshelyi Szent Mihály oltár. (Arch. Értesítő 1906 évf. júniusi füzet).

** 1. ábra

döntőbb erejű bizonyíték, a mezítelen testet elfödő, mellen összekapcsolt köpeny, szinte megdöbbentően megegyező ránczokban feszül meg a lábakon és a törzset szabadon hagyva, teljesen azonos gotikusan stilizált lendülettel lebeg jobbfelé, a mely sajátos motívum ilyen tisztaságban többször elő nem fordul. Ugyanazon ruhaszegély, bár a himzésről már hiányzik az eredetileg rávarrt gyöngysor. A lábfejek egészen úgy és olyan abroncsos földgolyón nyugszanak. A rokonság igazán bámulatot keltő. Mindamellett, ha a rendkívüli megegyezések első hatása elmúlik, meg kell vallanunk, hogy a két ábrázolat

I. ábra.

RÉSZLET A BEAUNEI OLTÁRKÉPRŐL. (KRISZTUS MINT A VILÁG BIRÁJA).

még sem lehet egyazon mester alkotása. A casula Krisztusa kissé zömökebb, mint a beaunei oltaré. Arcza ugyan szintén a Keletről elterjedt «vera ikon» típus egyik válfaja, de nincs benne semmi ama természetellenes merev hosszúságból, mely a Roger van der Weydenét jellemzi s melylyel profilban az egyenesen elviselhetetlenné válna. Az arányoknak és az arctípusnak ezen különbözete pedig nemcsak ezekre nézve, hanem mindkét compositió többi alakját illetőleg is, noha nem ilyen határozottan, fönnáll.

Mégis fölületesek lennénk, ha — miután kijelentettük, hogy a beaunei oltár mesterét nem tartjuk casulánk szerzőjének — tovább mennénk a nélkül, hogy utalnánk a «közbenjárók» ruhahajtékainak elrendezésében mutatkozó

rokonságra, a mely már csak azért is fölhívja a figyelmünket, mert itten ezek nem térdelnek, hanem ülő helyzetben vannak bemutatva. Különösen érdekes e tekintetben a himzett Mária jobb czombjához simuló redők hasonló megoldása a festettével,¹ a mit csak úgy érthetünk meg, ha ezzel a lábával nem térdel, mint a hogy a másik oldalon helyetfoglaló Ker. János is csupán fél-térdre ereszkedik.² Ezt megint a balkarjáról lecsüngő szerfőlött bő lebernyegnek, kivált a térdek között szembetűnő, zavaros gyűrődése hozza igen közeli vonatkozásba a beaunei kép Jánosával, míg a szőrcsuha vágásánál meztelen előtűnő lábszár ismétlődése nem sokat bizonyít, miután az közös jegye az egész XV. századi németalföldi művészetnek (l. Roger van der Weyden, a flémallei mester, Memling stb. állva ábrázolt Ker. Jánosait). A drapériák ezen tagadhatlan egyezései ellenére a miseruha olyannyira charakteristikus szögle-tességeit hiába keresnők a beaunei Utolsóítéleten. Hasonlókép eredménytelen marad törekvésünk, ha a másik Roger van der Weydennek tulajdonított utolsó-ítélettel, a madridi Pradóban őrzött ú. n. cambray-i oltárképen levővel kutatjuk az összefüggéseket, mely — szerintünk — egy későbbi izléstelen kompilátor műve, ki a néhány ruhátlan föltámadottat (sőt a szomszédos Bünbeesés Ádám és Éváját is!) Beauneból csempészte ide, de egyebekben alig van köze a brüsszeli mesterhez.

Azonban meg lehetünk elégedve azzal, a mit találtunk. Nem volt szándékunk az utolsóítélet kimerítő monografiáját megírni, hanem csupán az egyik ábrázolást — az Utolsóítéletet azért, mert erre legalkalmasabbnak ígérkezett — kiragadva, a történeti alakulás legfőbb stádiumainak megjelölésével meggyőzni olvasóinkat a felől, hogy a szóbanforgó iparművészeti remekmű tényleg ott is akkor jött létre, a mint azt a technika tárgyalásánál megállapítottuk. A művészeti meghatározással azért késtünk, mivel az egymagában nem lett volna elég a provenientia biztos kijelöléséhez.

A hátralevő két compositióra nézve ily körülmények között már csak igen kevés mondanivalónk lesz. Ezeknek fejlődése egyrészt kevesebb érdekléssel bír, másrészt meg az emlékek óriási tömegénél fogva, egészében figyelemmel sem kísérhető.

A *Crucifixus*, melynek az északiak művészetében oly prædominans szerep jutott, úgy a hogyan a miseruhán ábrázoltatott, a XV. század közepétől volt divatban a németalföldi festészetben. Ugyanezek a szereplők, egészen hasonló elrendezésben és ruházattal számtalanszor ismétlődnek a Weyden-Memling iskola körében. Különösen az összeroskadó Mária motivuma gyakori, sőt bő ruhájának a lábak szerepét naiv jellegzetességgel feltüntetni törekvő hajtékait is több képről ismerjük a mienkéhez egészen hasonló megoldásban.³ Ugyanott megtalálható már a fölfeszített Krisztus lágyéka köré csavart fehérkendő affektált lebegése, a mit a későbbi német művészet annyira felkapott. Közelebbi

¹ 2. ábra.

² 3. ábra.

³ L. pl. *Roger van der Weyden*, Oltáriszentség. Triptychon (középső kép). Antwerpeni múzeum. Vagy: *Másolat Memling után*, Részlet a Keresztrefeszítésből. Tollrajz. British Museum. (Közl. L. Kæmmerer, H. Memling. 107. oldal).

nyomra vezető azonban csakis a két szélső alak kontraposztikus beállítása lehet, miután az egész ábrázolásban egyedül ez látszik egyéni járuléknak, vagy legalább is olyannak, a mi nem hagyományos. Tudtunkkal ezek így sehol másutt nem fordulnak elő, habár közeli rokonaikkal találkozunk is egy híres — de egyébként a mi képünktől teljesen elütő festményen, a csodálatoskép még mindig Jan van Eycknek tartott szentpétervári diptychonon, mely a Keresztrefeszítést és az Utolsóítéletet tünteti föl igen kis méretben, de annál több alakkal. Ám ha mindkettőnek pontos előképét nem is kaphattuk meg, mégis

2. ábra.

RÉSZLET A BEAUNEI OLTÁRKÉPRŐL.
(MÁRIA).

3. ábra.

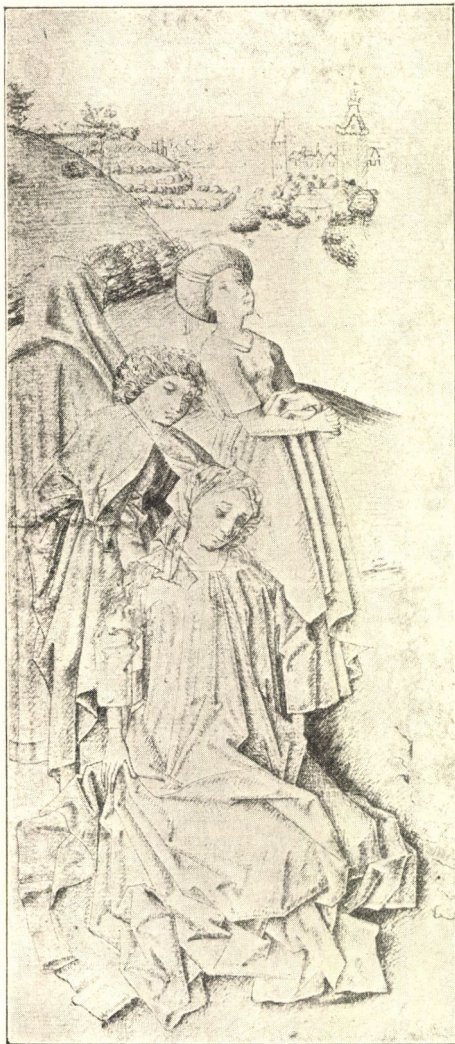
RÉSZLET A BEAUNEI OLTÁRKÉPRŐL.
(KER. JÁNOS).

sikerült egy 1460 táján készült németalföldi tollrajzot előkutatnunk, melynek baloldala Krisztus hozzátartozóit ábrázolja a kereszt alatt s köztük ugyanazt a felénk háttal fordult csuklyába burkolt ignotust (vagy: ignotát?), hajszálig azonos elhelyezésben és tökéletesen megegyező csöves hajtékokkal, ki a sztropkói casulán ugyancsak balszáron áll. Ezt a feltűnő találkozást támogatja, hogy az ugyanezen rajzon feltüntetett összeroskadó istenanya ruhájának gazdag szögletes redőzete igen közeli rokonságot árul el a híres Utolsóítélet Máriájaéval.*

* Handzeichnungen alter Meister im kgl. Kupferstichkabinet zu Dresden. Herausg. und besprochen von Dr. K. Woermann. München, 1896—1898. Mappe I, Tafel 4. — L. 4. ábra.

Az *Angyali üdvözlés* szerkezeti sajátosságáról — mely abban áll, hogy az angyal nem oldalról, hanem hátulról közeledik Mária felé — már szótunk, itt csak azt tesszük még hozzá, hogy a művészetben egyedül egy korai

4. ábra

RÉSZLET EGY 1460 KÖRÜL KÉSZÜLT
NÉMETALFÖLDI RAJZRÓL.

az eredetet a XV. századnál korábbi időben keressük. A compositiók művészettörténeti meghatározásánál láttuk közelebbről, hogy azok egyike, az Utolsóítélet, mily szoros viszonyban van a brabanti Roger van der Weydennek tulajdonított beaune-i oltárképpel, mely 1443 és 1448 között jött

Schongauer - metszeten * találkozunk ezzel a megoldással, a hol Gábor angyal fején a hagyományos keresztet egy ágasbogas koszorú pótolja, a minek nyomát a mi képünkön is megjeljük. Érdekes és a térszűke miatt csak a legszükségesebbekre szorítkozó művész helyes érzékére jellemző, hogy az északi művészet Annuntiatioiról elmaradhatatlan cserépbe helyezett szimbolikus jelentésű fehér lilium hiányzik a misemondó ruhán. A feltüntetett jelenet típusa mindamellett tiszta németalföldi ízü és az előforduló butordarabok teljesen azt a burgundi divatot mutatják, mely mintegy száz éven keresztül uralkodott Németalföldön és Franciaországban (jellemző e tekintetben a mennyezet függönyének baloldali zacskószerű fölhajtása).

*

Fejtegetéseinknek végére érve, vonjuk le belőlük röviden azokat a következtetéseket, melyek fölvilágosítanak a sztropkói miseruhán levő aranyhimzés keletkezési idejét és helyét illetőleg.

A keresztspaszmány alakja, a rajta található akupiktúrák technikai sajátosságai, valamint az ábrázolt bibliai jelenet-cziklus, a középkori egyházi himzés történetéről mondottak alapján, kizárttá teszik, hogy

* Bartsch I.

létre. Himzéseink tehát ennél előbb sem készülhettek. De sokkal utóbb sem, mert kivitelük jelleme, a használt öltések mineműsége minden részletében arra a divatra vall, mely az északi, jelesül: a burgundi himzés legragyogóbb fénykorával esik össze, s a mely — mint már említők — körülbelül a XV. század második felének közepéig terjedhetett. Ez a kor egyszersmind a régi német-alföldi festészetnek is virágkora, melynek atyamesterei mind ebben az időben aratták legfőbb diadalaikat. Himzésünk előrajzának tervezője szintén, ha talán nem is egyenesen közülök, de mindenesetre közvetlen az ő környezetükből való lehetett. Hogy ki volt, arra határozott válasszal nem szolgálhatunk. Talán az a jeles Névtelen, ki a drezdai metszetgyűjteménynek azt az 1460-ra tett német-alföldi tollrajzát készítette, melynek egyik alakja (a fölfeszített Krisztus lábánál háttal felénk álló sirató) oly sajátos kapcsolatban van a mi himzésünk egyik személyével. Ez volna még a legvalószínűbb föltevés. Az azonban feltétlenül bizonyos, hogy a Weyden-Memling iskolához tartozott. Ábrázolatainknak összes művészeti sajátossága erre a körre utal s a ki csak egy keveset is foglalkozott ezzel az érdekes festészeti milieuval — mely a rendelkezésére álló eszközök tudatában és az azok szabta korlátokat soha át nem lépve, ha talán kissé szűk látókörben is, oly bámulatosan harmonikus alkotásokat hozott létre — azt az első szempillantásra miszerint minden egyes alakja régi ismerősként fogja köszönteni. S hogy ez nem csalóka látszat: a compositiók egyenkénti tárgyalásánál fölhozott tényleges analógiák — azt hisszük — eléggé bizonyítják.

Tehát mondjuk ki bátran, a hogyan gondoljuk: a *XV. század harmadik negyede* (1450—1475) és *Flandria*, vagy még inkább *Burgund*, mert casulánk himzéseinek technikáját — minden alkalommal az aranyháttér öltésmintájából, mint legbiztosabb alaphoz indulván ki — számtalan más egykorú broderiával összevetve, legtöbb megegyezésre akadtam azokkal a remekbekészült tűmunkákkal, melyek specialisan «burgundi»-aknak hivatnak. Egyébként burgundi és flamand művészetileg e korszakban teljesen egyet jelentett.

Ennyit sikerült eredetére nézve megállapítanunk, tisztán belső, művészet-és himzéstörténeti criteriumok alapján okoskodva.

A mi külső történetét, nevezetesen Magyarországra jutásának körülményeit illeti, csupán a közölt fölírás szolgáltatja adat áll rendelkezésünkre, a melynek nyomán a Barkóczy- és Petheő-levéltárakban a közelebbi kutatás bármikor megejthető.

Dr. Pogány Kálmán.

DUNAPENTELEI ÁSATÁSOK AZ 1907-IK ÉVBEN.

A mult év folyamán az egykori Intercisa helyén szép sikerrel járt rendszeres ásatásokat a m. n. múzeum megbízásából az idén is folytattam, a melyek tanulság és eredmény tekintetében nem maradtak a mult évek mögött.

Feladatom első sorban az volt, hogy kutatásaimat Pukli János földjén, a hol már két ízben (1906 szeptember és 1907 március havában) kedvező

sikerrel ásattam, most folytassam. Az itt elért eredmények tényleg megfeleltek az ásatáshoz kötött várakozásoknak. Érdekes bronz-, üveg-, agyag- és terrar-sigillata tárgyakkal egész sorozata került napfényre. Fekete József földjén is ásattam, hol a múlt nyáron egy római épület maradványaira bukkantam (lásd Arch. Ért. XXVII. 147.), melyek alatt egyéb érdekes és becses tárgyak között egy római vár agyagmintáját találtam. Nem teljesült a reményem, hogy az említett római várminta hiányzó maradványait találjam. A római épület maradványai közelében néhány gazdag tartalmú sírra bukkantam. Egyik sírból napfényre kerültek: 1. Csontból készült ládácska maradványai, oldalain szép domborművek ékítették, tetején 17 oszlopból álló oszlopcsarnok állhatott; 2. egy bronzládácska domborműves bronzlemezei; 3. arany nyakgyűrű; 4. 16 db nagy csontgyöngy, ezek között 6 db. aranylemezzel van borítva; 5. egy kis ezüst oroslánfej és egy ezüst tükör foggantyúval. Más sírban volt: 1. ezüstcsésze, a melynek külső felületét domborművek díszítik; 2. vaskard töredékei, a markolat is megvan bronzszoborból alakult; 3. füles bronzkancsó és 4. bronztál. Egyéb érdekes tárgyak közül említendő még domborművekkel díszített terra sigillata-tál, szép terra sigillata-váza, több üvegcsésze, csónakalakú agyagmécses, a melynek felső felületét egy istennőt ábrázoló domborműve díszíti, stb.

A Pukli szőlőföldjén kiásott sírok is érdekesek. 78 sírt bontottam föl, a 2—3 kapavágás után akadunk a sírok nyomaira, a helyüket nemcsak, mint máskor is, sötétebb folt jelezte, de minden sírt mintegy 4—5 cm. vastag sárgászöld keret szegélyezett, mely befelé mindinkább vörösödött, úgy hogy belső felülete égetett téglához hasonlított, míg kifelé mindinkább a földnek szürke színét vette föl. Mélyebb ásítás után az egész úgy látszott, mintha a halottat agyagkoporsóban temették volna el; eleinte tünődtem azon, hogy miért mutatták a gödör falai belül égetett agyag színét, kifelé pedig a föld közönséges színét. Mikor a gödörből a földet kiszórattam, a sír egészen üres volt, csak keleti szélén voltak szénre égett fadarabok s ezek között phosphorsavas mészszele összeégett emberi csontmaradványok és a síradományok. Mind a 78 felbontott sírnál ismétlődött ez a jelenség, a mit úgy vélek megmagyarázhatni, hogy a hullát a sírba tették és ott elégették, a mi által oly nagy hőséget fejlesztettek, hogy nemcsak a hulla vált hamuvá, hanem a gödör falain is megégett az agyag. Az elégetés után összegyűjtötték a szén- és hamumaradványokat és a sír egyik sarkába rakták, mire az egész gödröt ismét betemették. Hogy föltevésem helyességéről meggyőződjem, kiásattam egy 2 m. hosszú, 50 cm. széles és 50 cm. mély gödröt, teli rakattam fával és fölgyújtattam. Mikor az egész rakás elhamvadt, úgy látszott, mintha a gödör belső felülete tényleg égetett agyaggá vált volna és a gödör széle égetett agyagból készült koporsóhoz hasonlított.

Epigraphiai szempontból is kielégítő volt az eredmény, bár a múlt évi siker mögött maradt. Öt feliratos emlékkőről tehetek említést. Az első egy sírtábla, a melyet Aurelius Bassus, a ki mint katona a «Cohors Surorum sagittariorum» nevű csapatnál szolgált, egy más katonának Aurelius Maximianus-nak, a «Cohors miliaria Hemesenorum» katonájának és ennek testvérének Aurelius Priscus-nak állított. A felirat így szól:

D	M	D(is) M(anibus)
AVR MAXIM		Aur(elio) Maxim
IANO MIL		iano mil(iti)
COH (X) HE		Coh(ortis) miliariae He
5. MES STPII		mes(enorum) st(i)p(endiorum) II
Q VANXVI		q(vi) v(ixit) an(nis) XVI
MVII·ET AVR		m(ensibus) VII. et Aur(elio)
PRISCO FRAT		Prisco frat
RIIPSIVS QVA		ri ipsius q(ui) v(ixit) a(nnis)
10. XI AVR BASSVS		XI Aur(elius) Bassus
MIL COH SS		mil(es) coh(ortis) S(urorum) s(agittariorum)
HERES EX TES		heres ex tes(tamento)
EORVM POS		eorum pos
V I T		uit.

Mint a feliratból kitűnik, Aurelius Bassus, a kő felállítója, a megboldogultaknak örököse volt és végrendeleti meghagyás alapján állította az emlékkövet. Ő a «COH SS» nevű csapatnál szolgált. Ez a csapat a «Cohors Suro- rum sagittariorum» lehet, a melynek állomáshelye a Pannonia inferior északi szélén fekvő *Ulcisia* (a mai Szt.-Endre, Pestm.) volt, és a honnan több ilyen fölíratú emlék, a melyek erről a csapatról szólnak, a m. n. múzeumba került.*

Feltűnő az elhunyt életkorának és szolgálati idejének évszámai közti csekély különbség. Azt hiszem, hogy itt a véső tévedett az elhunyt életkorára vonatkozólag. A sírtáblán (6. sorban) olvasható XVI helyett valószínűleg XXI kellene hogy álljon. A római katona tndvlevőleg XX-éves korában lépett a legióba és így a két évi szolgálatnak megfelelné a XXI-éves és VII-hónapos életkor.

2. A második, egy római kőkoporsó feliratos része. A felirat a következő :

M·AVREL·MONIMO·VET·	M. Aure(io) Monimo vet(erano)
EXD·EQ·COH (X) HEMES·	exd(ecurioni) eq(uiti) coh(ortis) miliariae Heme-
DOMO·HEMESA·QVI	domo Hemesa qui
VIXIT·ANN·LXI·ET·CO	vixit ann(is) LXI et co
5. IVGI·IVLIAE·TICIM	[n]iugi Juliae Ticim[ae]
T AVREL IVLIANI	[e]t Aure(iae) Juliani[ae]
ET IVL	et Jul

Aurelius Monimus tehát Hemesa-i származású volt és mint ilyen a Hemesabeli római polgárok lándzsás és lovassággal ellátott ezres csapatjához tartozott. Mint lovas (eques) lépett a katonai szolgálatba és a mikor ezt mint veteranus elhagyta, a decurio-altisztséget viselte. Mellette még felesége Julia Ticima és gyermekei szerepelnek a koporsón.

* Lásd: Cichoriusnak «Paulys Real-Encyclopädie» VII. kötetében közzétett «Cohors»-ról szóló cikkét, m. p. 334. l. és v. ö. C.I.L. 3638., 3639., 10581. és 10587.)

3. Nem csekélyebb érdeklődéssel bír egy sírkőtöredék, a melynek alakja és felirata az első századra vall. Felirata a következő:

DEOMARVS
DVRPATER
H S E

4. Egy másik sírkőtöredéken a következő felirat olvasható:

CATVLVS
// // // LIB
VELEDITI
ET SIBIVI
// // // //

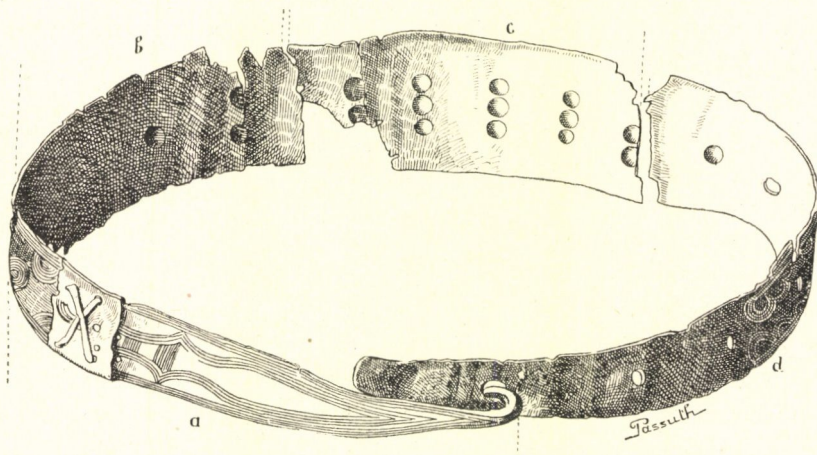
5. Az ötödik köemlék szintén csak töredék, m. p. egy sírládának alsó része, a melyen csak a következő betűk olvashatók: SITO.PED.SING. Ezekhez járul még a bélyeges téglák egész sorozata is. A leggyakrabban előforduló bélyeg ez: Λ E G II A D; de előfordult ez is: G E R I D V S V P D V X A P L L V P V.

Szép számmal kerültek napfényre a FORTIS, VICTOR és VICTORIA bélyeggel ellátott agyagmécsesek.

Így tehát az ez évi ásatások is igazolták azt a feltevést, hogy Dunapentele a régi limes egyik legfontosabb állomása volt és kikutatása ismereteinket Pannoniáról tetemesen előbbre viszi.

Budapest, 1907 október 27.

Mahler Ede.

HALLSTATTKORI BRONZÖV TETÉTLÉNŰRÖL.
Gróf Teleki Domokos gyűjteményében.

IRODALOM.

SZEPES VÁRMEGYE MŰVÉSZETI EMLÉKEI. Szerkeszti: *dr. Vajdovszky János*. A Műemlékek Országos Bizottsága támogatásával kiadja a szepesvármegyei Történelmi Társulat. Harmadik rész: Iparművészeti emlékek.

Írta: *Divald Kornél*. Tíz melléklettel és nyolczvanhét képpel. 4.-r. Budapest, a Stephaneum r.-t. nyomása, 1907. Ára 8 korona.

Szokatlanul gyors egymásutánban jelentek meg e munka kötetei. Az építészeti emlékekkel foglalkozó I. és a szobrászati és festészeti emlékeket tárgyaló II. rész* után a III. rész immár az egésznek a befejezését nyújtja.

A régi művészi ipar emlékei a Szepességen még ma is igen tekintélyes számban találhatók, hogy számuk azonban mögötte marad a festészet és szobrászat emlékei, nevezetesen a szárnyasoltárok és ezek töredékei számának, ennek természetes okai vannak. Mint a használat tárgyai könnyen ki voltak téve a pusztulásnak vagy idővel elenyésztek; gyakran nemes, vagy csak becses, használható anyaguk idézte elő az eredeti művészi formák megsemmisítését. A legújabb kor gyűjtői és múzeumai is tetemesen megdézsmálták az évszázadok folyamán egybegyűlt készletet, melynek csak egy része maradt meg eredeti helyén. Divald azért csak a templomokban fönmaradt tárgyakból meríthette anyagát. Ha ezeken kívül lappang is még itt-ott, talán magánházakban egy-egy darab, nem valószínű, hogy ezek révén lényegesen megváltoznék az a kép, melyet a szerző a Szepesség régi művészi iparáról az általa nagy buzgalommal föl kutatott anyag és a — fájdalom, nagyon is gyér — följegyzések alapján elénk tárhatott.

Divald könyve ezen III. részének bizonyára az is gyakorlati jelentőséget ad, hogy remélhetőleg megerősíti azt a dicséretreméltó conservatív szellemet, melyet a Szepesség papi köreiben tapasztalhatunk. Kevés kivétellel erősen ragaszkodnak a templomok régi fölszereléséhez. Ha mégis előfordult, hogy egy-egy elnyűtt miseruha, valamely használhatatlanná vált egyéb tárgy elkalódott, úgy ennek oka a legtöbb esetben az illető darab régiségi értékének föl nem ismerése volt. Most végre megkaptuk a Szepesség iparművészeti emlékeinek valószínű corpusát, mely minden egyes példánynak megjelöli az egyes emlékcsoportokban megillető helyét és még erősebbé teszi azt a kapcsolatot, a mely az emlékeket helyökhöz fűzi.

A szerző által gyűjtött gazdag anyag technikai szempontból a fémművesség, ötvösség, bútorművesség, hímzés és csipkeverés csoportjaiba osztható

* L. ismertetéseket Arch. Értesítő, 1905. 76. és köv., illetőleg 1906. 160. és köv. II.

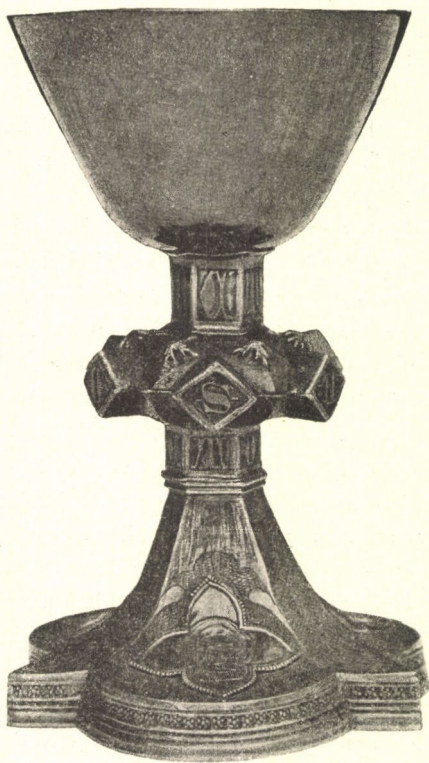

be. Az a fölosztás képezi a mű tagoltságának alapját, ennek a sorrendnek a követelése már azért is jogosult volt, mert a Szepesség legrégibb iparművészeti emlékei a fémöntés és ötvösség gyakorlatának köszönték létüket.

A fémöntők fő helye a Szepességben Igló volt. Divald kutatásai szerint a XIV. és XV. századból, valamint a XVI. század elejéről a Szepességben és a szomszédos vármegyékben mintegy negyven olyan harang ismeretes eddigelé,

mely iglói mesterek készítménye. Nagy Lajos király a visegrádi nagyharangot Gaál Konrád iglói mesterrel öntette. A harangok azonban művészeti szempontból kevésbé érdekesek, mint a szintén bronzból öntött keresztelő medenczék, melyeknek oly meglepően gazdag sorozata maradt fenn Szepes vármegye templomaiban. Ezekkel a keresztelő medenczékkel már régibb archaeologiai irodalmunk is foglalkozott, a teljes sorozat ismertetését azonban kifogástalan reproductiók kíséretében, most kapjuk először.

A sorozatot a legrégibb és legérdekesebb példányok egyike, a svedléri nyitja meg. Gazdag domborművű díszének legfigyelemreméltóbb része az Anjou-czímer, mely nyolczszor ismétlődik a medence talpán. Ennek a medenczének készítését Divald épen Gaál Konrád mesternek tulajdonítja. A XV. századból valók még a löcsei, gölnicz-bányai, podolini, szepesváraljai és strázsai medenczék. Ez utóbbi, valamint a matheóczi példány a stereotyp módon ismétlődő német fölíratok példáit adja (Strázsai: DYSE TOF GE-

KÖZÉPKORI KEHELY F.-SZALÓKON.

«Szepesvármegye műv. emlékei»-ből III. köt.
12. sz.

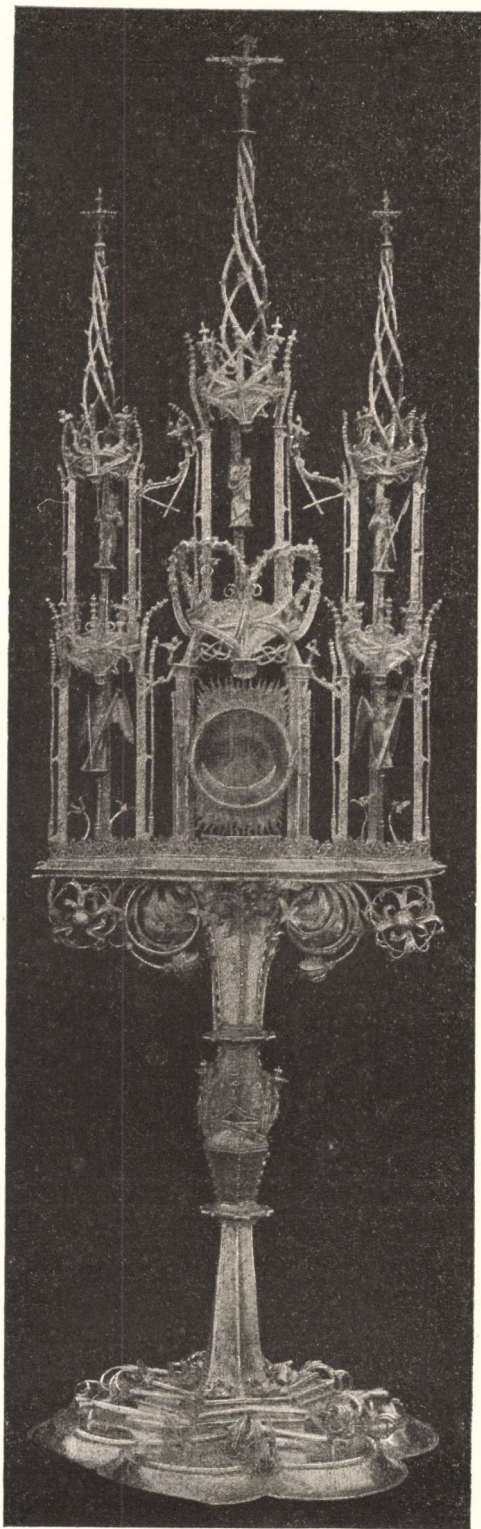
GOSEN IST IN DEM NAMEN JESU CHRIST; Mateóczi: Wenn du ein wahrer Woser bist, mach uns von sunde frey. Nu bist du des Herrn Wasser, wosch uch bey Jesu Christ heiter), míg a szepesváraljai medence latin fölíratot tüntet föl (O rex gloriæ, veni cum pace Deut. Sancti Boleslai Dei Gratia Ducis Toloniæ. Gloria in excelsis Deo et in terra pax hominibus bonæ voluntatis).

Ez emlékek pontos chronologiai meghatározása alig lehetséges, mert előállításuk igen sokáig a hagyományos módon történt és a domborművű díszítmények öntésére szolgáló minták is nemzedékről-nemzedékre az egyes öntőműhelyek használatában maradtak. Altalában a későbbiek a karcsúbb forma és a korábbi maiusculás fölíratok helyett minusculás fölíratok alkalmazása jel-

lemzi. A XV. századtól kezdve azonban gyakran találkozunk évszámokkal is. Így a ruszkini keresztelő medencze a rajta levő fölirat szerint 1427-ben készült. Divald valószínű föltevése szerint annak a János mesternek a műve lehet, a kinek neve egy 1413-iki okmányban szerepel és a ki nyilván azonos azzal a János, iglói harangöntővel, a ki 1424-ben az egyik szepeshelyi harangot öntötte volt. Divald megfigyelte, hogy a ruszkini keresztelő medenczével azonos formázó szerszámokkal készült a felkai, leibiczi, késmárki és szepesbélai templomok keresztútja. A felkai medencze 1439-ben készült, a leibiczi 1463-ban, a késmárki 1476-ban. Vincentius iglói mester neve 1435-i, 1456-i és 1457-i okmányokban fordul elő, a leibiczi templom nagyharangjának 1475-iki fölirata pedig Pál és János iglói mestereket említi. Divald szerint ez a Pál mester valószínűleg az a Gaál Pál, a kit egy 1454. évi okmány említ és a ki nyilván Gaál Konrádnak utódja volt, János pedig alighanem Wagner János, az 1481-ben öntött tepliczi és az 1486-ban öntött bártfai nagyharang mestere. János mester neve még a XVI. század első negyedében is szerepel. Mindenesetre az ő műve az 1483. évszámmal jelölt ménhárdi keresztút (magister ioannes de nova villa fecit hoc opus). 1479-ben készült a szepesolaszi templom szép keresztelő medenczéje.

Mindezek az emlékek és a nagyon is gyér írott adatok arról tanúskodnak, hogy a Szepességben a legtöbb harang és öntött keresztelő medencze Iglóról került ki, melynek öntőműhelyeiben hosszú időn át,

IGLÓI URMUTATÓ.

«Szepesvármegye műv. emlékeiből III. köt.

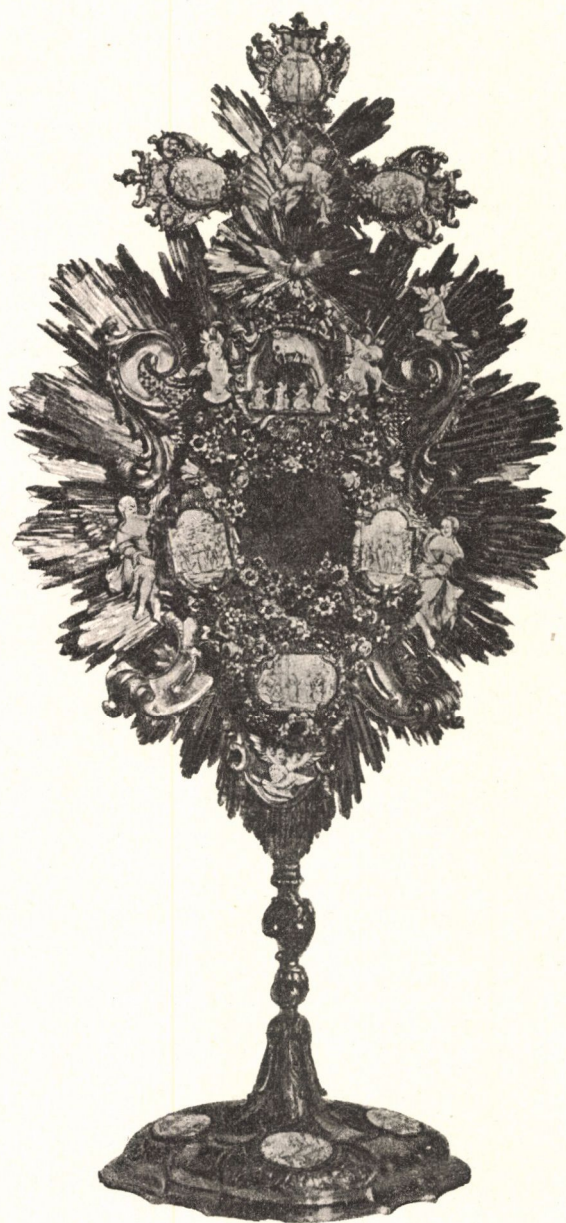
nemzedékről-nemzedékre átöröklött szerszámokkal, mintákkal és eljárásokkal állították elő ezeket a műveket. Önálló művészi fölfogást, lendületet természetesen hiába keresnénk ezekben az ipari termékekben, ép úgy mint az egyebütt, az erdélyi német városokban vagy a Németországban előállított hasonló készítményekben. Valószínű, hogy a medenczéken és egyéb öntvényeken előforduló diszítmények és figurális ábrázolások mintái nemzetközi kereskedelem útján terjedtek el mindenüvé. Ezen az alapon érdemes volna e diszítményeket és ábrázolásokat specialis kutatás tárgyává tenni és az egyes motívumok eredetét és elterjedését statisztikáját pontosan megállapítani. Mint egyebütt, a Szepességekben is a XVI. században hanyatlás állott be ezen a téren. Az iglói plébániatemplom 1549-ben öntött kereszkútja kétségbevonhatatlan jele a hajdan olyanira virágzó fémöntő ipar végső elgyengülésének.

A bronzöntésnél hasonlíthatatlanul előkelőbb és művészi szempontból jelentősebb ága volt az iparművészetnek a Szepességekben az ötvösség. A fémöntés terén a Kolozsvári Márton és György testvérek szereplésében hasonló jelenségekkel itt nem találkozunk, sőt híre sem maradt annak, hogy nagyobb művészi igényekkel föllépő bronzöntvények keletkeztek volna, a harangok és keresztelők medenczék előállításával. Az ötvösség, az apró, szövevényes formák gazdasága, bizonyára nagy becsben állott annál a polgárságnál, a mely annyira szerette a szárnyas oltárok faragványainak sokszor buja halmozását, az oltárképek aprólékosságát. Csakugyan, a Szepességekben fönn is maradt néhány ötvösmű, mely e tekintetben nagy igényekről tesz tanúságot.

A Szepesség középkori ötvösségének ismeretére nézve csak igen kevés följegyzés áll rendelkezésünkre, az emlékek elég tekintélyes száma mellett. Bizonyos, hogy a fönmaradt emlékek csak csekély részét képezik, mindannak, a mi a hely színén készült és a mit a szepesiek egyebütt vásároltak össze templomaik és polgári otthonaik díszére. Különösen a világi emlékek ma már úgy szólván teljesen hiányzanak.

A legrégibb és legkiválóbb emlékek egyike az iglói plébániatemplom finom kivitelű, nagy pacificaléja, melynek szépen rajzolt vésett diszítményeit és ábrázolásait egykor áttetsző zománcz élénkítette. Divald Gallicus Miklósnak tulajdonítja ezt a művet. Miklós annak a Péter mesternek volt az öcsöce, a ki Szepes és Lubló várak vicecastellanusa volt és az 1330. évi havasalföldi hadjáratban elveszett pecsétnyomó helyébe Róbert Károly király új kettős pecsétjét véste. Arra nézve, hogy Miklós csakugyan ötvös volt-e, írott adatunk nincs. Divald az iglói pacificalén levő N és G betűket a Nicolaus Gallicus név kezdőbetűinek tekinti. Kevésbé pompás, de hasonló stílusú és kivitelű a felsőszalóki templomban levő ezüstkehely. E két művön kívül még csak aranyozott rézből készült ötvösművek sorozhatók a XIV. századba. Művészi kivitel dolgában csak a körtvélyesi ciborium emelkedik ki közülök. Annál nagyobb a gazdagság, a formai és technikai változatosság a XV. században, különösen annak második felében és a XVI. század elején. «A Szepességekben végzett kutatásaim folyamán mintegy 70 olyan a XV. század második felében és a XVI. században készült ötvösmunkát találtam, a mely a csúcsíveskori ötvösség alkotása vagy legalább alapformájában ennek hagyományait tükrözteti vissza» — mondja Divald.

URMUTATÓ GÖLNICZBÁNYÁN.

«Szepesvármegye műv. emlékei»-ből III. köt. 83. sz.

A XV—XVI. századbeli ötvösművek sorában első helyen tárgyalja a szerző azokat, a melyek öntött alakokkal és vésett diszitményekkel vannak ellátva. Az emlékek legnagyobb részét az architektonikus formák, baldachinok előfordulása jellemzi. Ide tartozik a szepes-szombati és körtvélyesi pacificale, a szepeshelyi pásztorbot (1660-ban megújítva), a felkai pompás Urmutató, a

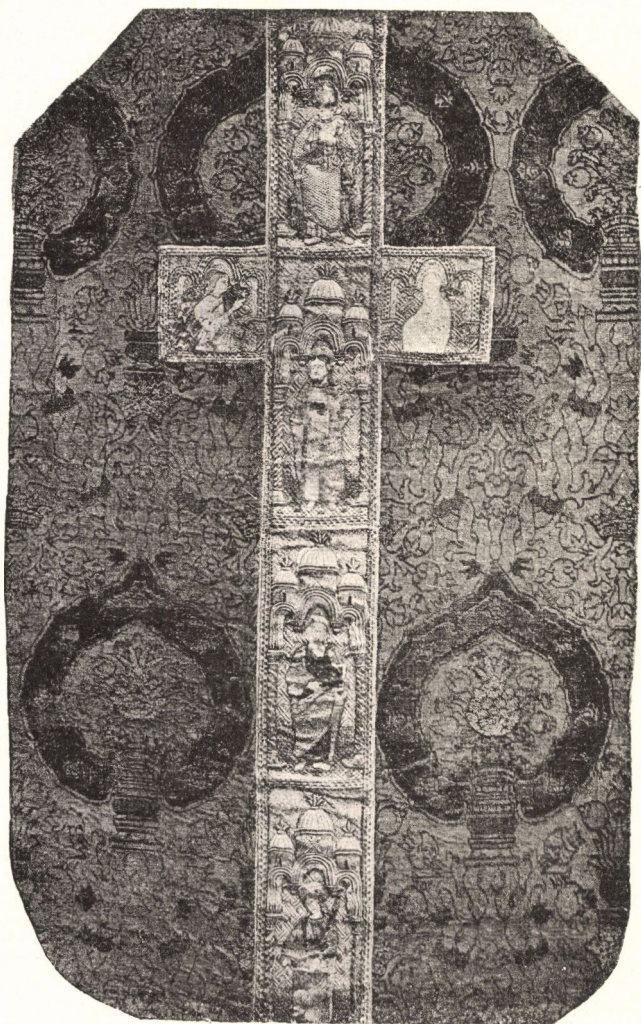
zsegrai és lucsivnai kehely. Külön csoportot képeznek a sodronyzománczos díszű kelyhek, a löcsei, szepestelepi kehely és a poprádi híres Szent Egyed kehely. A zománcz színes hatása helyett az ötvösség változatos, sokszor pazar gazdagságú formáival találkozunk a felkai kelyhen, két-két szepeshelyi és szepesszombati kelyhen, Hetesi Pethe Márton szepesi prépost kelyhén, a strázsai és iglói pacificalékon. Ennek az iránynak, a gazdag hatásra való törekvésnek, a késő csúcsíves formák szinte buja alkalmazásának legkiválóbb példája az iglói hatalmas nagyságú Űrmutató. Érdekes darab egy strázsai kehely, bevéssett fölirata szerint Hanus Matthiasch (Mátyás János) műve 1589-ből. A kehely talpa még a középkorban szokásos formát követi. Művészettörténeti szempontból nem érdektelen az a sorozat, a melyet Divald a szepességi kisebb helyek Űrmutatóiból állított össze. A csúcsíves formák még a XVII., XVIII. században is érezhetők és olykor megkapó módon egyesülnek a barokk művészet elemeivel.

Az ötvösség alkotásait főleg anyaguk értékessége tette ki az elmulás, beolvasztás veszedelmének. Az anyag romlandósága, a romlással járó értéktelenség tizedelte meg templomaink butorzatát, fából készült berendezését. Ott, a hol későbbi nemzedékek kegyelettel gondoskodtak az előállott hiányok pótlásáról, idővel pompás, változatos kép keletkezett, a melynek keretén belül régibb és újabb alkotó részek harmonikusan egybeolvadtak. Fájdalom, ezt a harmoniát a legtöbb esetben tönkretette a legújabb kor purismusa, úgy hogy eredeti, hangulatos templom-interieurök ma már leginkább csak szegény falusi egyházakban láthatók, a hol a berendezés egyes darabjai magukban véve a legtöbbször vajmi kevéssé művésziek. Egységes, gazdag, történeti hatás tekintetében a löcsei Szent Jakab templom ma már csaknem páratlan, legföljebb a csetneki evangélikus templom belseje hasonlítható hozzá.

Divald könyvének III. fejezete, mely a templomok fából készült berendezését ismerteti, javarészt a löcsei Szent Jakab templomban fönmaradt tárgyakat ismerteti. Ezekhez csatlakoznak azok a berendezési darabok, a melyek egyéb templomokban fönmaradtak. Bár a bútorművéség felső-magyarországi emlékeivel szakirodalmunk már több ízben foglalkozott, néhány érdekes, kiadatlan emlék képét és ismertetését most kapjuk először. Iparművészeti szempontból igen érdekesek azok a fából faragott körmeneti szövétnekrudak és húsvéti gyertyatartók, a melyek Felkán, Szepesszombatban, Mühlenbachon és Nagy-Eödrön maradtak fön. Ezek a csúcsíves stílusú faragványok az anyag nagyon stilszerű értékesítéséről tesznek tanúságot. Kár, hogy törekénységök és a használat következtében a megmaradt kis sorozat is előreláthatólag csakhamar el fog pusztulni, hacsak valamely múzeumba nem helyezik őket. Ismeretlen volt eddigelé a malduri templomban levő stallum is, melynek háttámláját a késő csúcsíves díszítési módot nagyon jellemző patronfestés ékíti. A bútorművéség emlékeivel összefüggésben tárgyalja Divald azokat a fából faragott epithaphiumokat, a melyek Felső-Magyarország városainak templomaiban még aránylag nagy számmal maradtak fön. E tekintetben is Lőcsét illeti meg az első hely. A Szent Jakab templomban levő epitaphiumok közt még a régebb, egyszerű alakot mutatja Thurzó Kristóf és Thurzó Szaniszló (1625) halotti címere,

továbbá Pobst Frigyesé (1640) és Reichenberg lovagé. A teljesen kifejlett, pompás emblemákkal és trophæákkal diszített, sokszor rendkívüli terjedelmű főúri epitaphiumok a Szepességben főleg a szepeshelyi székesegyházban láthatók még. Itt van Rákóczi Pálé (1636), Thurzó Ádámé (1635), Erdődy Ádámé

XV. SZÁZADI MISERUHA SZEPESHELYEN.

«Szepesvármegye műv. emlékei»-ből III. köt. 60. sz.

(1668), Csáky Ferenczé (1670), Csáky Istváné (1699). Művészeibbek azonban azok az epitaphiumok, a melyek a lőcsei templomban az előkelő patricius-családok emlékét örökítik meg. Divald részletesen ismerteti a Buchwald Györgyét (1602), Greff Lőrincznéét (1609), mely a legnagyobbak és legszebbek közé tartozik, továbbá Hirscher Dánielét (1607), Rombauer Mátyásét (1640), a Hain házaspárét (1646), Zabeler Jóbét (1664), a Gosnoriarus családét (1669)

és Gerschner Gergelyét (1572). A legkiválóbbak egyike az az epitaphium, a melyet Gross Pál szobrán készített családja emlékezetére a szepesszombati templomba (1688). A szobrászat és festészet egyesítése, a gazdag aranyozás és polychromia, a sokszor gondos, sőt igazán művészi kivitel mindezeknek különös jelentőséget ad, annál is inkább, mert kőből faragott síremlékek a Szepességben aránylag csekély számmal maradtak reánk. Szükséges volna, hogy ezeket az emlékeket, valamint a templomok fából készült bútorzatát és különösen a puha hársfából faragott szárnyasoltárokat különös gondban részesítsék, időről-időre alaposan megvizsgálják és azokat szükség esetén a kellő szakértelemmel és óvatossággal kijavítsák és a további pusztulás ellen megóvják, mert a korhadás és a szű, a fából készült műveknek az a két titkos, veszedelmes ellensége, szakadatlanul folytatja pusztító munkáját, a melynek eredménye rendesen már csak legszomorúbb formájában válik nyilvánossá, olyankor, mikor segíteni már nem lehet! A szű örlő munkáját gyakran elárulják azok az apró halmocskák, a melyek a rágás következtében előállott finom porból a megtámadott tárgyak mellett a földön keletkeznek. Fájdalom, a Szepesség templomaiban sem ritka látvány!

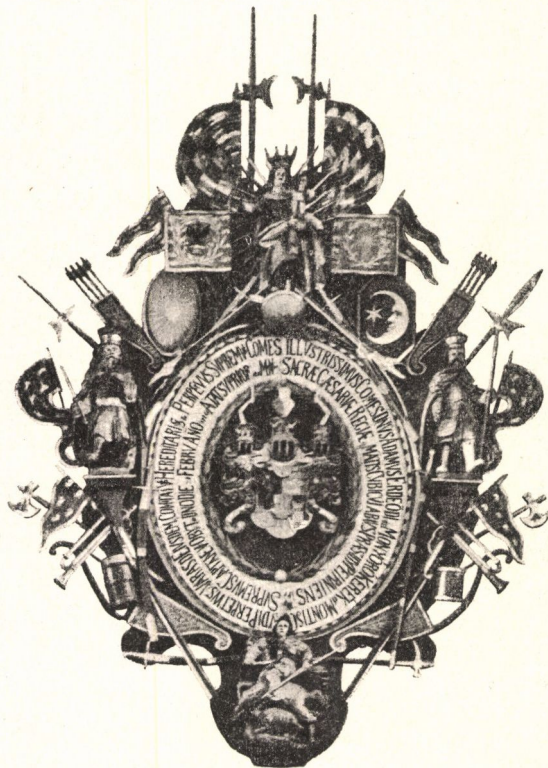
A IV. fejezetben, mely a textilis művészet emlékeit ismerteti, Divald első sorban egy igen érdekes, középkori szövött oltárkendőt mutat be, melyet a lőcsei gimnáziumi templom sekrestyéjében fedezett föl. Kétségtelen, hogy a szövő mesterségéről híres Szepességben még sok hasonló emlék lappang és épen Divald műve révén remélhető, hogy ezek még napfényre fognak kerülni.

A középkori nemes, előkelő szövőművészetnek aránylag tekintélyes számú művei maradtak fenn a Szepesség egyházaiban. A régi miseruhák olaszországi eredetű, színompás, nemes rajzú bársonyai, damasztjai, brokátjai helyenkint — ha kopott állapotban is — még ma is becses tárgyai a fölszerelésnek. A használat következtében ezek a miseruhák a legtöbb esetben nem őrizték meg alakjukat, hanem későbbi időkbelől származó betétekkel, toldásokkal látták el őket. Egy pompás, arannyal mintázott XV. századbeli vörös bársonyból szabott szepesbélaí miseruhára XVIII. századbeli betétet varrtak. «A legpompásabb kétréteges bársony a Szepességen a XV. századból Szepes-Szombaton a templom hajóbeli mellékoltárainak két antependiumán maradt reánk. Ezeket a keretre feszített s el nem takart részeikben ugyancsak megfordult antependiumokat három-három szövötdarabból varrták össze. A két szélső hurkolt arannyal átszőtt, gránátalmákkal ékes selyemdamaszt; a középsőt aranszállalapon kétréteges violaszín bársonnyal átszőtt, rózsaaalakú karélyos keretekben bársonyvonalas rajzú s hurkolt arannyal gránátalmák díszítik.» Ezek a pompás régi szövetek — nyilván egykori miseruhák maradványai — mint antependiumok a pornak és mindennapi érintésnek kitéve belátható időn belül meg fognak semmisülni. Akármennyire méltányoljuk is azt a fölfogást, hogy a templomok fölszerelésének régi darabjai eredeti helyökön maradjanak meg, a hasonló esetekben mégis kívánatosabbnak tartanók, ha az eredetileg más célra készült és korai pusztulásnak szánt becses szövetek valamely múzeum biztos menedékébe kerülnének.

A pompás szövetekből készült középkori miseruhák némelyikén megmaradt

a hímzett kereszt is. Ezek a hímzések — valóságos hímzett képek — a középkori textilis művészet legjellemzőbb és legértékesebb alkotásai közé tartoznak. Joggal lelkesedik Divald azért a hímzett betétért, a mely ma egy ábrahámfalvi XVIII. századbeli miseruhán ékeskedik. Vajjon csakugyan magyarországi készítmény-e, — mint Divald föltételezi — azt adatok hiányában bebizonyítani nem lehet. Hímzett keresztekkel ellátott középkori miseruhák vannak még a szepeshelyi püspöki kápolna és káptalan ruhatárában, Kis-Lomniczon, Húnfalván

GR. ERDŐDY ÁDÁM HALOTTI CZIMERE.

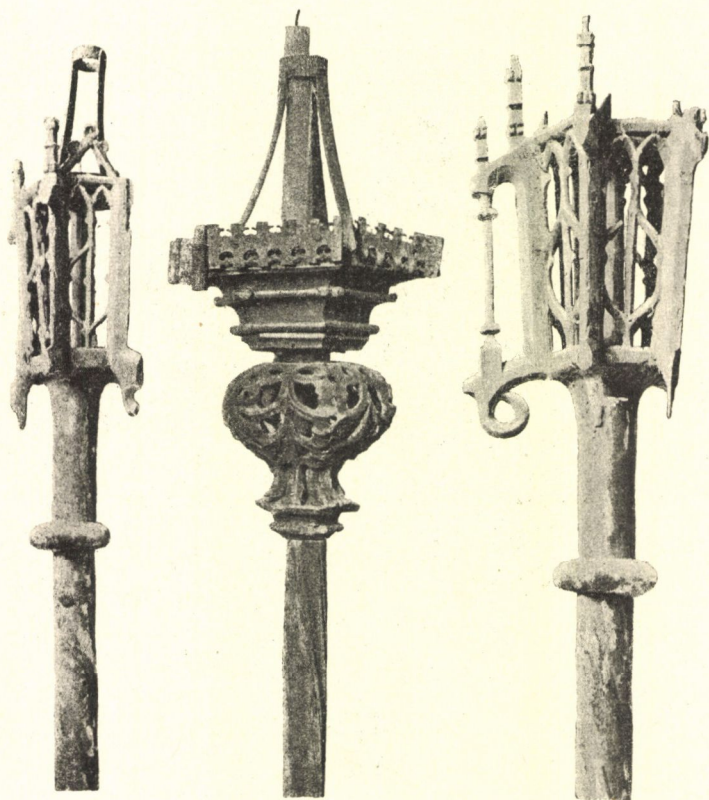
«Szepesvármegye műv. emlékei»-ből III. köt. 47. sz.

valamint a későbbi, a XVII—XVIII. század hímzőművészetének is nem egy figyelemreméltó készítménye maradt fenn. A legjellemzőbb példányok reproductiói Divald könyvében megjelentek.

Az egész mű utolsó fejezete a Szepesség XVII. és XVIII. századbeli ötvösségével foglalkozik. A löcsei és késmárki ötvösczéhbe tartozó mesterek művein kívül különösen nagy számmal maradtak fenn jeltelen ötvösművek, a «himpellér» mesterek munkái, melyek többnyire az augsburgi és nürnbergi ötvösség kedvelt mintái nyomán keletkeztek. Minthogy a szepességi polgárság puritán életmódja a világi ötvösművek keletkezésének kevésbé kedvezett, ebből a korból is kizárólag egyházi művek maradtak fenn. Divald hosszú sorozatát

mutatja be a többé-kevésbé értékes és érdekes, túlnyomó részben mind mai napig ismeretlen ötvösműveknek. Többnyire kelyhek, ciboriumok. A belföldi készítmények mellett külföldiek is szerepelnek, szepességi ötvösök mellett külföldiek is szerepelnek, szepességi ötvösök mellett kassai és selmeczbányai mesterekkel találkozunk. Érdekes, kortársai fölé emelkedő jelenség Szilassy János ötvös, a ki az ötvösműveknek festett zománczképekkel való díszítését művelte és e tekintetben Magyarországon szinte páratlanul álló, rendkívül termékeny

SZÜVÉTNÉKTARTÓ RUDAK NAGYÖRÖN (MÜHLENBACH).

«Szepesvármegye műv. emlékei»-ből III. köt. 39. sz.

mester volt. Az a sorozat, mely Szilassy János műveiből főleg az Archæologiai Értesítőben közétett tanulmányok alapján ismeretes volt, Divald buzgó kutatásai által jóval gyarapodott. Részletesen foglalkozik a Szilassyra vonatkozó adatokkal, ügyesen jellemzi művészetét. A felsorolt és a legkiválóbb példányokban bemutatott munkák roppant számának láttára igazat kell adnunk a szerzőnek: «Mint hogy a Szepességen kívül Szilassy eddig ismert munkáit jórészt csak a véletlen hozta a kutatók szeme elé, szinte biztosra veszem, hogy főleg élete utolsó éveiből felvidéki vármegyéinkben ismeretlenül még igen sok alkotása lappang, a mely ha újabb oldalról nem is fogja bemutatni, oly termé-

kenységnek és népszerűségnek lesz bizonyysága, a minőhöz foghatóval a XVIII. században még a külföldön is alig dicsekedett ötvösmester.»

Őszinte elismerés és hála illeti meg a Szepesmegyei Történelmi Társulatot nagyszabású vállalkozásáért, melyet az utolsó kötethez fűzött befejező sorokban méltán nevezett a szerkesztő úttörőnek. Az egész munkát átlapozva — melynek használhatóságát a gondosan készített név- és helymutató is elősegíti — a Szepesség régi művészetének meglepően gazdag képe tárul elénk. Mint az előző kötetek ismertetése alkalmával esetről-esetre megjegyeztem, a szerző következtetései, fejtegetései nem állanak mindig biztos alapon, az azonban kétségtelen, hogy műve az emlékek teljes, kimerítő, közvetlen ismeretén épült föl. Sok oly emlékkal ismerkedtünk meg, a melyek eddigelé nem szerepeltek művészeti irodalmunkban, holott talán épen a Szepességgel foglalkoztak már korábban is a legbehatóbban. Mennyivel inkább óhajtanók tehát a földolgozás hasonló módját hazánk oly megyéire, vagy nagyobb területeire nézve a melyek művészeti emlékei — ha nem is oly számosak, mint a Szepesség régi művészetének alkotásai — még szinte ismeretlenek. Reméljük, hogy a Szepesség régi művészetének e terjedelmes ismertetése csakugyan úttörő lesz és minél több követőre talál.*

Éber László.

NYILATKOZAT. Válasz Éber Lászlónak az *«Arch. Értesítőnek»* 1905. évf. 441—6. lapján megjelent kritikájára.

Késedelmem mentségül meg kell okolnom előbb, hogy alulirottat 1905. évi januárban baloldali szélhűdés (hemiplegia) érte, a melynek következtében baloldala megbénult és mivel a baloldali bénulás a jobboldali agyvelőből eredett, minden szellemi munkától el lett tiltva. Sanatoriumból sanatoriumba vitték, minden izgató dolgot tőle távol tartottak. Könnyen érthető, hogy mikor a jelzett folyóirat megjelent, titkolták előtte és úgysis külföldi sanatoriumban vala. Csak mióta jobban lettem, elővettem elmaradott folyóirataimat és akkor olvastam el Éber László kritikáját, a mely egy végzetes tévedésen alapszik. A kritikus urat azért nem hibáztatom, mert bizony én is csak úgy jártam volna el, ha ily körülmények között kellett volna másnak ily eljárása fölött itéletet mondani.

A folyóirat szerkesztőségébe ugyanis olyan példány tévedett az én tudomon kívül, melyből az ajánlási lap kimaradt. Nevezett könyvem teljes példánya, mint a mellékelt példány is mutatja, a címlap után a következő ajánlást tartalmazza: *Dr. Kirsch J. B. freiburgi egyetemi tanárnak nagyra-becsüléssel ajánlom, a kinek Das Christliche Gebäude im Allertum című tanulmányából és Rómában tőle nyert magánértesüléseiből merítettem könyvem nagyobb részét.* Ez az ajánló-lap megvan minden nálam levő példányban! Tehát az ajánló-lap nélkül csak néhány példány maradhatott.

Mikor az 1900. évi jubileumi congressuson Rómában a Campa Santo-intézetben, hol sok külföldi pap tanul keresztény archæológiát, dr. Kirsch

* A jeles műből mutatóványul közölt hat ábráért a szerkesztőségnek tartozunk köszönettel.

tanárral többször értekeztem ezen kérdés felől, megígérte, hogy ha magyarra fordítom könyvét, fog még hozzá adni némi kiegészítő részletet; ezt fel is használtam. Tehát szerző tudtával és beleegyezésével változtattam a könyvén. És nem is volt okom titkolni a fordítást, a mint nem derogált Czobor Bélának sem, hogy Otte Henriknek «A középkori egyházi művészet kézikönyvét» 1875-ben lefordította és 1887-ben lőn az egyházi műarchæológiából egyetemi magántanárrá. Ezért nem volt okom mindenuntalan czitálni Kirschet és a képeket is, mint az ajánló-lap hátulján mondom, hogy a dúcokat Bachem czégtől (Köln) és Teubner czégtől kölcsönbe vettem a szerző beleegyezésével.

Ha a fordítás álláspontjára helyezkedünk, azt kell feltételeznem, hogy a kritikus nem ismer engem; nem tudja, hogy anyám bajor származású vala, hogy mint a német nyelv tanára százával javítottam német stílusgyakorlatokat, hogy tán jobban fogalmazok németül, mint magyarul és a német szakfolyóiratok változtatás nélkül veszik föl értekezéseimet, akár a bécsi «Mittheilungen der k. k. Centralkommission» is; pedig ez nem mondható valami készségesnek magyar munkatársak iránt. Ha belecsúszott munkámba valami hiba, az sem szakismeretem, sem nyelvismeretem rovására, hanem annak tulajdonítható, hogy terminusra akarván dolgozni, sajtó alatt levő könyvem egyes részeit tollba mondtam és íródeákom rosszul értette szavamat és a korrektúra is elkerülte figyelmemet. Beismerem hibámat, hogy sokszor lázas idegességgel dolgozom és nem fogadtam meg az öreg Zádori, a «Magyar Sion» szerkesztőjének tanácsát, a ki egyszer azt írta nekem, «tegyen úgy, mint Fraknoi, a ki minden dolgát előbb megfogalmazza s aztán tisztába újra írja». Én bizony sokszor az első fogalmazványt sajtó alá adtam. Ez sok kellemetlenséget okozott nekem. Ennek vagyok áldozata!

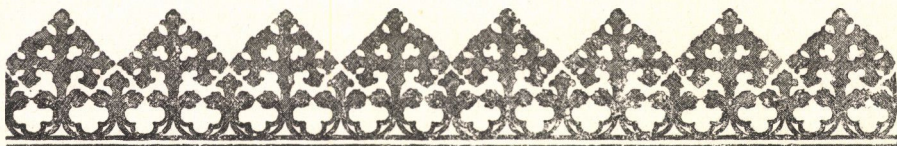
Dr. Récsey Viktor.

★

Szerkesztői megjegyzés: Dr. Récsey Viktor ismételt kívánságára közzétettük fentebbi nyilatkozatát. A «nyilatkozattal» együtt most beküldött példányban csakugyan megvan az idézett ajánlási lap, de azt hozzáértők észlelete szerint mint külön lapot utólag ragasztották a címlap mögé, így a paginatio folytonosságát megszakítja, más papirosból is való, mint a füzet többi tartalma, tehát nem a füzetrel együtt készült.

A szerkesztőség.

KÜLÖNFÉLÉK.

AZ ORSZÁGOS RÉGESZETI ÉS EMBERTANI TÁRSULAT folyó évi október hó 29-én, kedden d. u. 5 órakor a Magyar Tudományos Akadémiában tartotta a nyári szünet után első rendes havi ülését.

Jelen voltak báró Nyáry Jenő elnöklete alatt, báró Forster Gyula másod-elnök, dr. Finály Gábor, dr. Gerecze Péter, Halaváts Gyula, Kunvári Fülöp, dr. báró Nyáry Albert, Vásárhelyi Géza, Zsilinszky Mihály igazgató-választmányi tagok, Lipcsey József pénztárnok, Braun Arnold és 40 más hallgató.

Elnök az ülést megnyitván, *dr. Zolnay Jenő* tartotta meg értekezését Árpád sírjáról.

Zolnay szakítva az eddigi feltevésekkel, a sír helyét a régi Solt vármegyében *Pusztá Csanád Fehéregyházán* keresi s feltevéseit számos történelmi adattal igyekszik támogatni.

Előadása szerint a honfoglaláskori *Nagy sziget*, a mai Csepelsziget volt, mely mai terjedelménél jóval nagyobb, *fejedelmi* sziget nemcsak Árpádnak, hanem már Attilának is kedves lakó- és székhelye volt. Ide telepszik honszerző vezérünk, lakokat épített, itt születik fia Zsolt, itt fekszik Tétel hegyén *Zsolt* (Solt) vára, itt tölté Árpád életének legkedvesebb napjait családja körében s a legnagyobb valószínűség szerint itt is hal meg s temeti el nemzete, kedvelt fejedelmi szigetén.

Anonymus szerint Árpád sírja helyén a magyarok megtérítése után templom épült a boldogságos sz. Mária tiszteletére, melyet közönségesen *Fehéregyházának* nevezének. A felolvasó szerint a régi Solt vármegyei *Fehéregyházán és Máriaházán*, a mi a természetben egybeeső két hely, szintén kápolna, sőt plébánia volt. Miért is ezt tartja ő a Szent István által alapított s *Árpád sírját megjelölő királyi kápolnának, itt kell tehát szerinte a királyi kápolnát és Árpád vezér sírját keresnünk*. Ezen feltevésének igazolására ismerteti a pécsváradi monostornak Szent István király által kibocsájtott, 1015-ben kelt alapító levelét és elénk tárja ezen hely földrajzi átalakulásait, valamint multját.

Elnök köszönetet mond előadónak érdekes tanulmánya bemutatásáért. *Báró Forster Gyula* másodelnök jelentést tesz a társulatunk által *Rómer Flórisnak*, a magyar régészettan megalapítójának emelt szobornak, szülővárosában, Pozsonyban f. évi augusztus hó 14-én történt leleplezéséről, a hol társulatunk nevében a szobrot Pozsony sz. kir. város közönségének ünnepélyesen átadta. Indítványára köszönetet mond társulatunk *gróf Apponyi Albert* vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszternek nagylelkűségeért, melylyel a szobor létesítésé-

hez 1500 koronával járult, továbbá *Strobl Alajos* szobrász-művésznek, a ki a szobrot teljesen díjtalanul mintázta meg.

Ezután *Vásárhelyi Géza* mutatott be egy vasnyelű, keleti stílű domború diszítványekkel ékített csatabárdot, mely állítólag a Csepelszigeten találtatott s a mely szerinte Árpád korából származnék. (Rajzát kiadta a «Kor» 1907. évi 525-ik lapján.)

Dr. Szendrei János véleménye szerint a csatabárd keleti stílben készült újabbkori német munka. Ily értelemben szól a tárgyhoz *dr. Gerecze Péter* is.

Dr. Szendrei János titkár jelenti, hogy a Szépművészeti múzeum 200 koronás alapítványát befizette. A válaszmány ezen összeget a szokott módon tőkésíttetni rendeli. Titkár bejelenti továbbá, hogy társulatunk alapító tagja *Reiner Zsigmond* elhunyt. Emlékét a válaszmány jegyzőkönyvileg örökíti meg.

Megválasztattak a társulat rendes tagjaivá: *Dobieccky József* ny. m. kir. honvédeztudós Budapestről, (ajánlja *dr. Szendrei János*), *Palik-Ucsevny Feodor* Furlog (Krassó-Szörény m.), (ajánlja *Vásárhelyi Géza* v. t.), *dr. Zolnay Jenő* Budapestről, (ajánlja *dr. Szendrei János*) és *Szitányi Béla* Baracs (Fejér m.), (ajánlja *dr. Mahler Ede*).

A pénztárnok kimutatása felolvastatván, — tudomásul vétetett.

Elnök a jegyzőkönyv hitelesítésére *Halaváts Gyula* és *dr. Gerecze Péter* ig. vál. tagokat kérvén föl, az ülés véget ért.

Dr. Szendrei János,
titkár.

AZ ORSZÁGOS RÉGÉSZETI ÉS EMBERTANI TÁRSULAT folyó évi november hó 26-án, kedden d. u. 6 órakor a Magy. Tud. Akadémiában tartotta rendes havi ülését.

Jelen voltak báró *Forster Gyula* másodelnök elnöklete alatt: *dr. Gohl Ödön*, *Huszka József*, *Halaváts Gyula*, *Kunváry Fülöp*, *Vásárhelyi Géza*, *Téglás Gábor* igazgató-válaszmányi tagok, *Braun Arnold*, *Dobieccky József*, *dr. Sebestyén Gyula* és *dr. Zolnay Dezső*, valamint 15 más hallgató.

Elnök az ülést megnyitván, *Nagy Géza* olvasta fel értekezését a honfoglalókról.

Elnök a jegyzőkönyv hitelesítésére *Huszka József* és *Vásárhelyi Géza* ig.-vál. tagokat kérte föl.

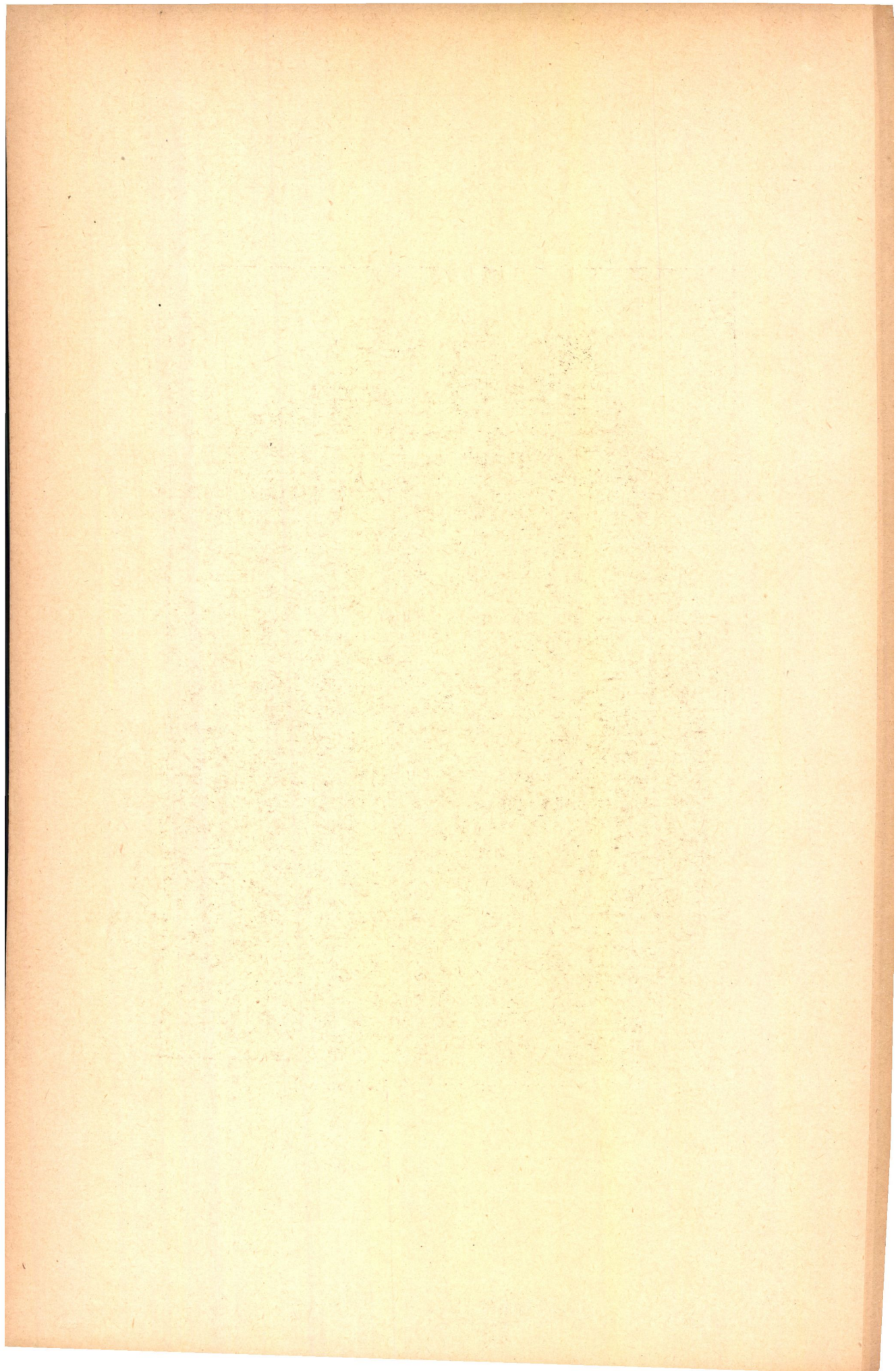
Dr. Szendrei János,
titkár.

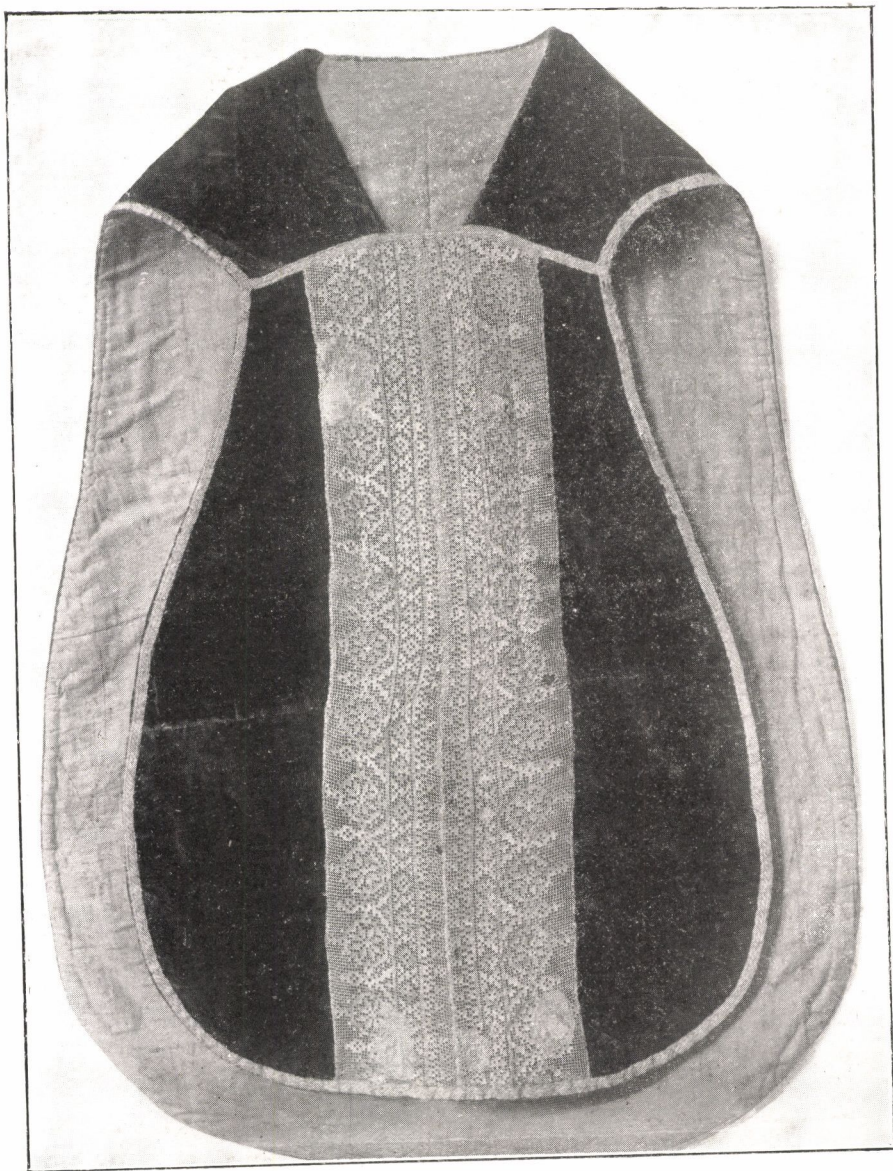

A SZTRAPKÓI MISERUHA. (HÁTSÓ OLDAL).

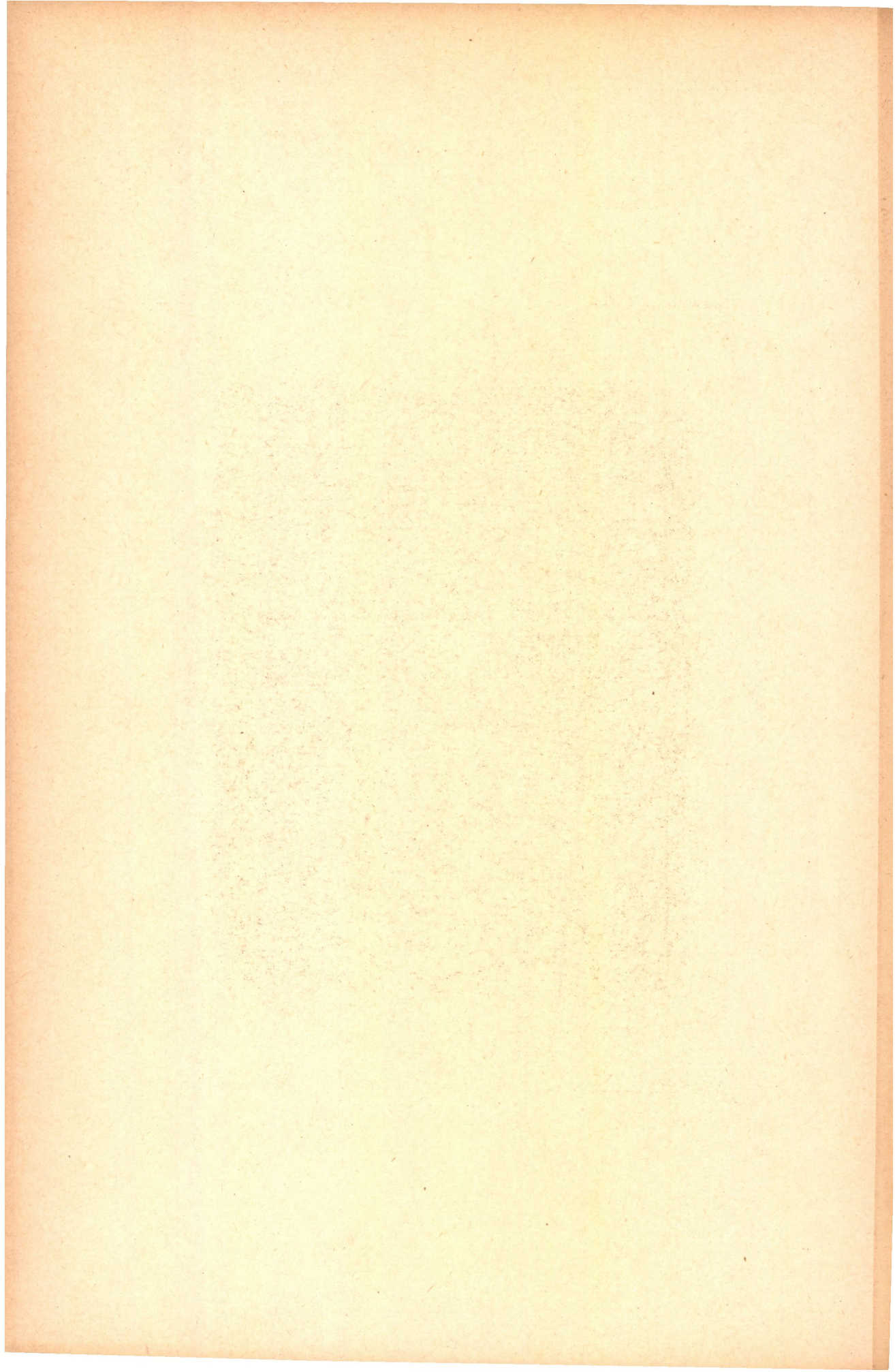

A SZTRAPKÓI MISERUHA (MEILSŐ OLDAL).

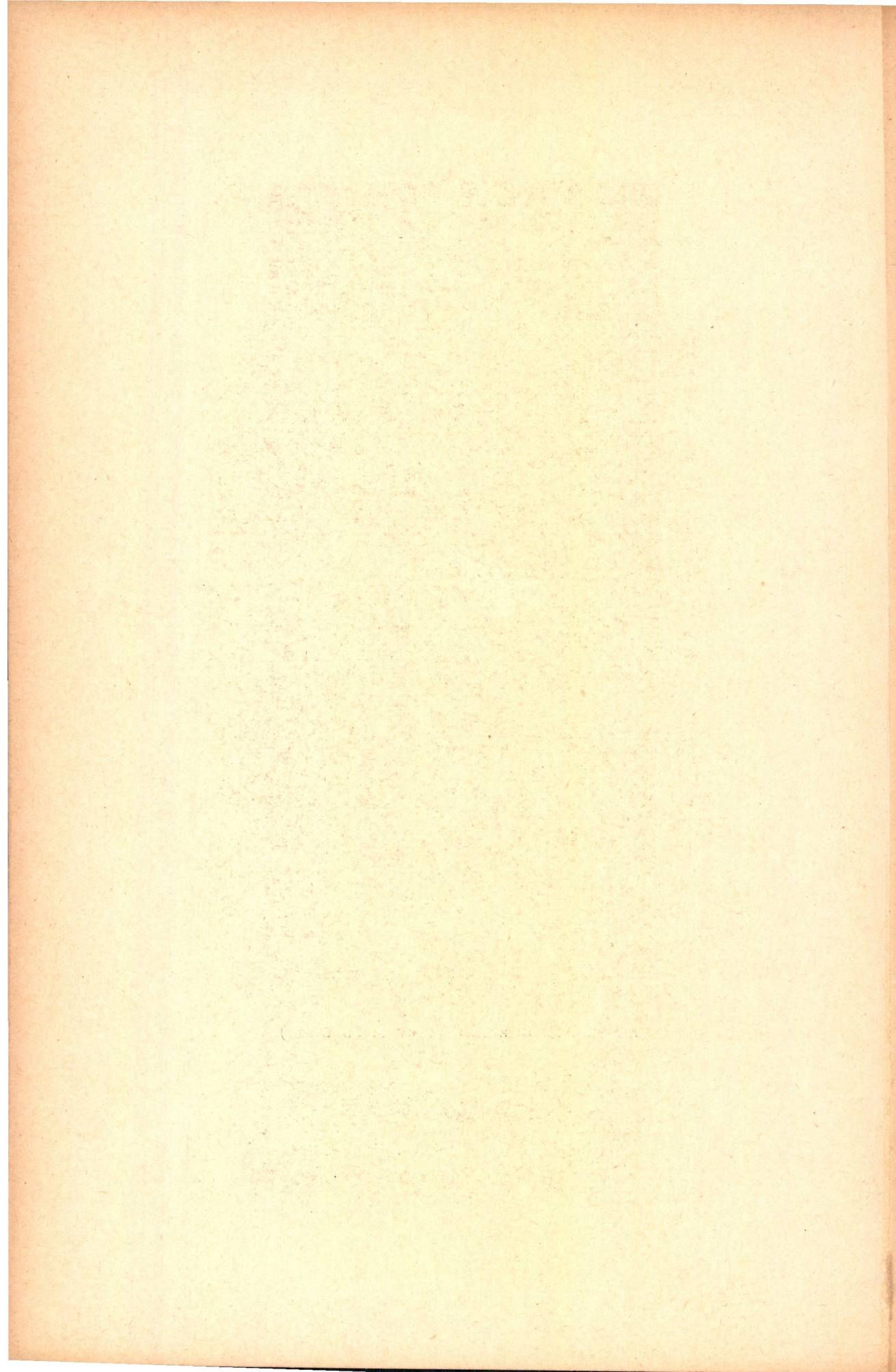

A SZTROPKÓI MISERUHA. (ANGYALI ÜDVÖZLET).

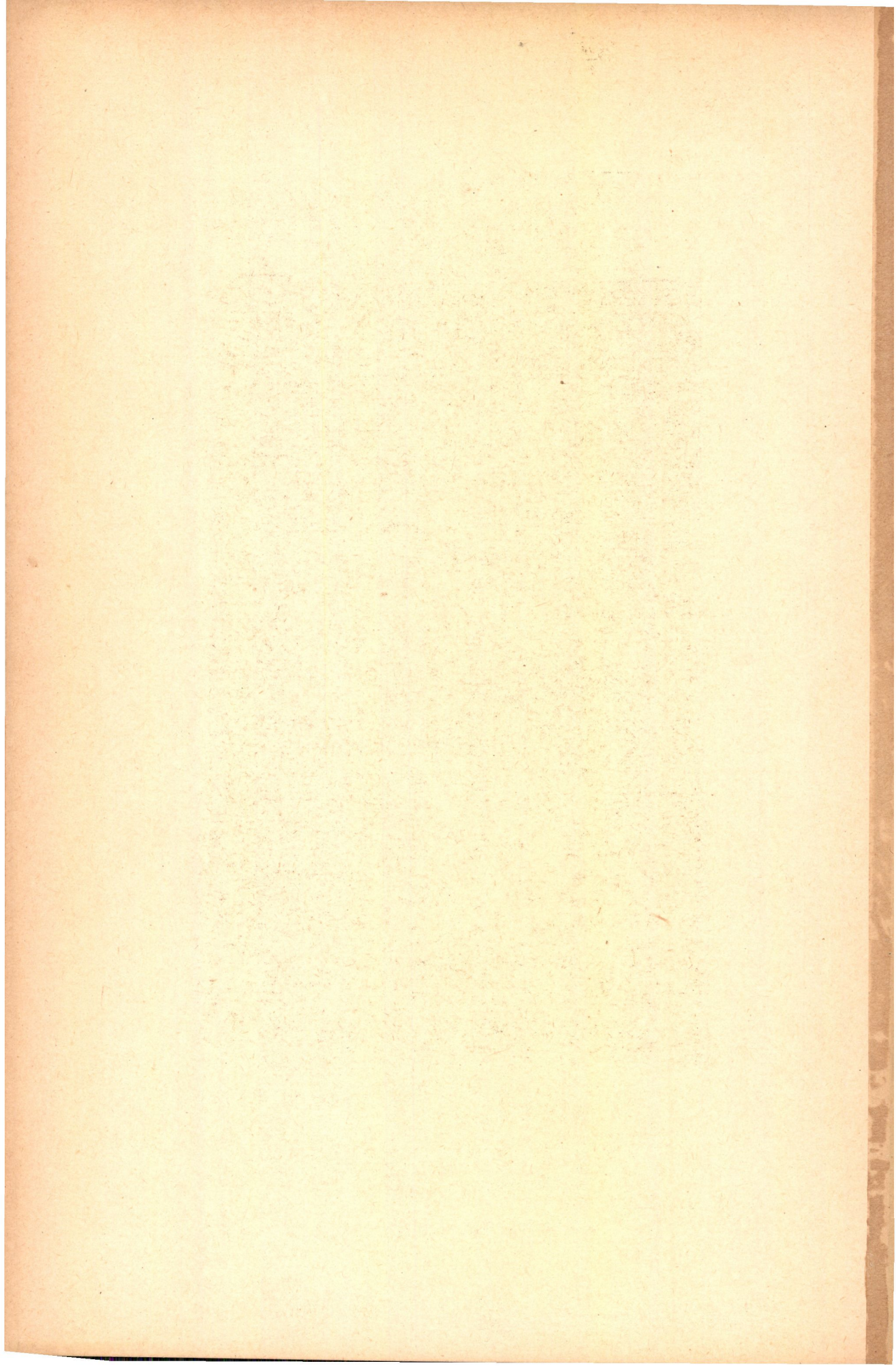

A SZTROPKÓI MISERUHA. (KALVÁRIA).

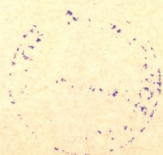

A SZTROPKÓI MISERUHA, (KRISZTUS MINT A VILÁG BIRÁJA).

A SZTROPKÓI MISERUHA. (MÁRIA ÉS AZ ÜDVEZÜLTEK).

A SZTROPKÓI MISERUHA. (KER. JÁNOS ÉS A KÁRHOZOTTAK).

